PONTICA

XL

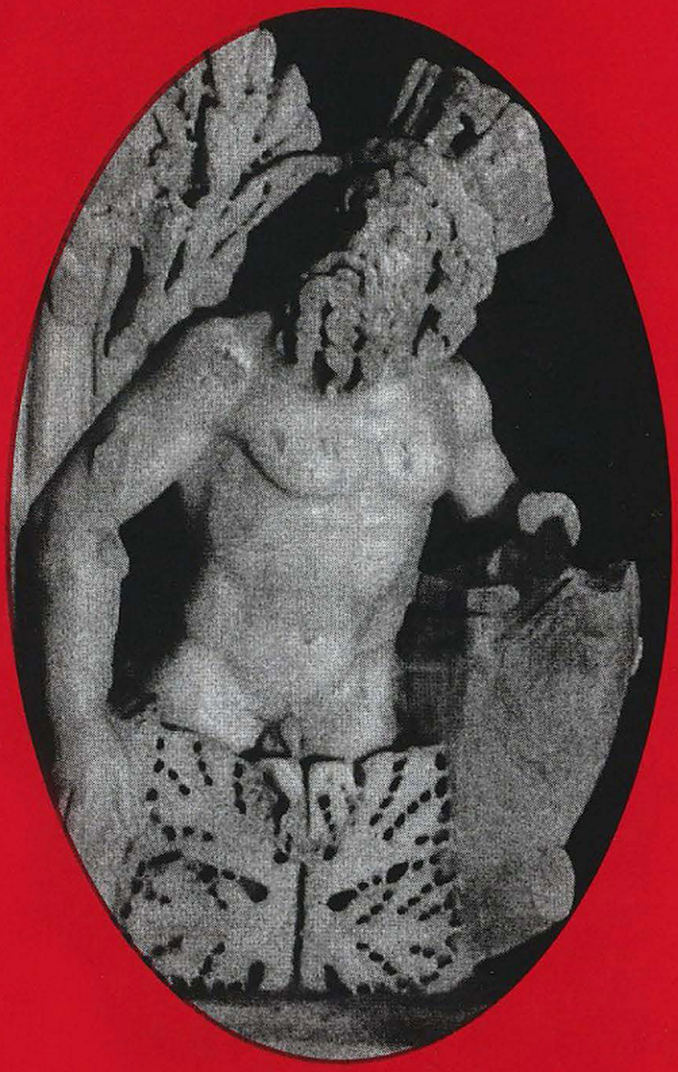

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2007

PONTICA

XL

2007

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	19881 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999
XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
XXXV-XXXVI	2002 - 2003
XXXVII-XXXVIII	2004 – 2005
XXXIX	2006

Colegiul de redacție:

ALEXANDRU AVRAM – Université du Maine, Le Mans (Franța)
LIVIA BUZOIANU – Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța
CONSTANTIN CHERA - Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța
GABRIEL CUSTUREA - Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța
MIHAI IRIMIA – Universitatea „Ovidius" Constanța
ALEXANDRU SUCEVEANU – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti

ISSN 1013-4247
ISBN 973-7951-29-8

SUMAR
SOMMAIRE

STUDII ŞI COMUNICĂRI
ETUDES ET COMMUNICATIONS

ALEXANDRE BARALIS (France)
Pour une première approche des profils archéologiques en Macédoine orientale et en Thrace égéenne. Le cas des rites funéraires (Ages du Bronze Récent - Premier Age du Fer)…….. 11

GOCHA R. TSETSKHLADZE (Australia)
Pots and Pandemonium: the Earliest East Greek Pottery from North Pontic Native Settlements…….. 37

PETRE ALEXANDRESCU
Însemnări arheologice
1. Despre colonizarea greacă interioară: Gelonos şi Pistiros (Herodot IV, 108-109) …… 71
2. Cutremure în Dobrogea (P. ALEXANDRESCU, A. BALTREŞ)……. 74
Notes d'archéologie
1. Sur la colonisation grecque intérieure: Gelonos et Pistiros (Hérodote IV, 108-109)
2. Tremblements de terre en Dobroudja

OCTAVIAN BOUNEGRU
L'expedition navale de l'amiral histrien Hegesagoras et la guerre sacrée d'Apollonie Pontique …….. 85

YVON GARLAN (France)
Les emblèmes dans le timbrage amphorique héracléote……... 93

MARIA ALEXANDRESCU VIANU
O *lekane* din colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa aparţinând grupului de la Viena. Pictorul de la Callatis - Laurion …….. 101
Une *lekané* des collections du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza, appartenant au groupe de Vienne. Le peintre de Callatis – Laurion

VASILICA LUNGU
Amphorisques phéniciens au bord de la mer Noire ……. 111
PIERRE DUPONT (France), VASILICA LUNGU
Note sur l'origine des plats à poisson du Pont-Euxin ……..…… 123
MIHAI IRIMIA
Considerații privind așezările getice din Dobrogea și problema existenței unor *emporia* în zona Dunării inferioare……... 137
Considérations sur les sites gètes de Dobroudja et le problème de l'existence des *emporia* dans la zone du Danube inférieur
VASILE LICA
M. Licinius Crassus (*cos.* 30 a. Chr.) und die römische Donaugrenze……... 227
MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA
***Pater Nomimos* în cultul Hecatei la Tomis** ……..……... 245
***Pater Nomimos* dans le culte d'Hécate à Tomis**
RADU OȚA
***Jupiter fulminans* în iconografia religioasă apulensă** ……..... 255
***Jupiter fulminans* in Religious Iconography of Apulum**
CONSTANTIN ICONOMU, COSTEL CHIRIAC
Contributi all'iconografia dei Cavalieri Danubiani nella Dobrugia (Romania) ……. 267
CHRISTINA ȘTIRBULESCU
Un sarcofag descoperit în com. Ostrov, jud. Constanța…….. 283
Un sarcofago scoperto a Ostrov, dip. di Costanza
GAVRILĂ SIMION
Noi descoperiri în necropola tumulară romană de la Isaccea (Noviodunum), jud. Tulcea…….. 307
Nouvelles découvertes dans la nécropole romaine de Isaccea (Noviodunum) – départ. de Tulcea
DOINA BENEA
Das Lager von Praetorium (Mehadia) in spätrömischer Zeit…….. 339
GHIORGHE PAPUC
Despre aprovizionarea cu apă potabilă a cetății Callatis în epoca romană……... 351
Kallatis – die Trinkwasserversorgung in römischer und spätrömischer Epoche
PETRE GHERGHE , LUCIAN AMON
Noi date în legătură cu podul lui Constantin cel Mare de la Sucidava……..…. 359
New Data Regarding Constantin the Great's Bridge in Sucidava
VASILE MĂRCULEȚ
Conflictul dobrogeano-genovez (1360-1387) – componentă a luptei pentru supremație în bazinul vest-pontic din a doua jumătate a secolului al XIV-lea…….. 371
The Dobrudjan - Genoese Conflict (1360/1387) – a Component Part of the Battle for the Supremacy in the Western - Pontic Area in the Second Half the 14th Century

CHRISTIANITAS

CONSTANTIN NICOLAE
O monogramă creştină de la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa) ……... 401
Un monogramme chrétien de Carsium (Hârşova, départ. de Constantza)
EMILIAN POPESCU
Biserica Tomisului în vremea mitropolitului Valentinian.
Ambasada (apocrisiarul) de la Constantinopol…… 407
L'Eglise de Tomis au temps du Métropolite Valentinien.
L'ambassade (l'apocrisiariat) de Constantinople
IONUŢ HOLUBEANU
Despre aria misionară a Sfântului Episcop Mucenic Ephraim…….. 415
L`aire missionnaire de Saint Evêque Martyr Ephraim
MIHAI OVIDIU CĂŢOI
Sur une opinion concernant la signification sémantique du terme *Crăciun* (*Noël*)…….. 429
GEORGI ATANASOV (Bulgaria)
Late Antique Tomb in Durostorum - Silistra and its Master…….. 447

NOTE
NOTES

MARIAN NEAGU, CĂTĂLIN NOPCEA
Cercetările arheologice preventive de la Chirnogeni, jud. Constanţa (2001)….. 471
Die archäologischen Rettungsgrabungen von Chirnogeni (2001)
SORIN CRISTIAN AILINCĂI, ADINA IGNAT
A Bronze Sickle from Zebil (Sarichioi, Tulcea County)…… 487
LAURENŢIU RADU
Noi descoperiri din necropola callatiană…….. 493
New Discoveries in the Callatian Necropolis
CĂTĂLIN DOBRINESCU
Un opaiţ cu figură antropomorfă descoperit într-un mormânt la Tomis……. 503
An Oil Lamp with Anthropomorphous Figure Discovered in a Tomb in Tomis
ION MUNTEANU, VASILE OPREA
Periegheze pe malul dobrogean al Dunării…… 509
Périégèses sur la rive dobroudjienne du Danube
AUREL STĂNICĂ
Une estampille de bronze pour marquer des amphores découverte à Noviodunum-Isaccea…….. 515

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE
RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

ION PÂSLARU, SORIN MARCEL COLESNIUC
Câteva note asupra necropolelor neolitice şi eneolitice din sud-estul Europei..... 523
Some Notes About Neolithic and Eneolithic Graveyards in South-East Europe

CORNELIA CĂRPUŞ, LEONID CĂRPUŞ
Analiza ceramologică a unor fragmente aparţinând culturilor Hamangia şi Boian din situl eneolitic de la Cheia - jud. Constanța..... 533
The Analysis of Some Ceramical Hamangia and Boian Cultures Fragments from the Cheia Eneolithic Site

SERGIU HAIMOVICI
Studiul arheozoologic al unor resturi faunistice descoperite în nivelul aparținând sec. al VI-lea p. Chr. al cetății Histria..... 541
The Archaeozoological Study of Fauna Fragments Discovered in the 4th century A.D. Level of Histria Fortress

SERGIU HAIMOVICI
Studiul unui mic lot de paleofaună din fortăreața romano-bizantină de la Ovidiu (sec. IV – VI p. Chr.)..... 559
The Study of a Small Palaeofaunistic Sample Coming from Ovidiu Roman – Byzantine Fortress (4th – 6th century A. D.)

PETRE COTEŢ
Câteva observații asupra microreliefului din zona săpăturilor arheologice din nordul oraşului Cernavodă..... 563
Remarks on the Microrelief of the Archaeological Excavations in the Northern Cernavodă City Area

VLADIMIR AGRIGOROAEI
Trois techniques d'excavation. Nouvelles recherches sur le complexe Basarabi-Murfatlar..... 567

NUMISMATICA
NUMISMATIQUE

GABRIEL TALMAȚCHI, CĂTĂLIN NOPCEA
Despre un nou tezaur monetar din prima parte a secolului III p. Chr. descoperit la Tomis 593
About a New Monetary Hoard from the First Part of the 3rd Century A.D. discovered in Tomis

ANDREI GÂNDILĂ
Greek Imperial, Roman, Byzantine and Ottoman Coin Finds from Capidava (1966-2006) in the Collection of the National History Museum of Romania 607

GABRIEL CUSTUREA
Un depozit de monede bizantine din Dobrogea (sec. VI)..... 625
A Small Hoard of Byzantine Coins from Dobrudja (6th Century)
GABRIEL CUSTUREA
Monede bizantine descoperite recent în Dobrogea (sec. IX-XIII)..... 629
Byzantine Coins Recently Discovered in Dobrudja (9th - 13th Cent.)

ANNIVERSARIA

MARIA BĂRBULESCU – *un profil aniversar*..... 643
ZAHARIA COVACEF - *la 65 de ani de viaţă şi 40 de ani de activitate în muzeu*... 651
MIHAI IRIMIA – *la 65 de ani*..... 659

IN MEMORIAM

ADRIAN RĂDULESCU
- la 75 de ani de la naştere şi 7 ani de la dispariţie -..... 673
PETRE DIACONU (1924-2007)..... 681

RECENZII
COMPTES RENDUS

ALEXANDER RUBEL, *Cetatea înspăimântată. Religie şi politică la Atena în timpul războiului peloponesiac*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2006, 404 p (GEORGE DUMITRU)..... 687
MICHAEL RATHMANN, *Perdikkas zwischen 323 und 320. Nachlassverwalter des Alexanderreiches oder Autokrat?*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005 – ISBN 3-7001-3503-3 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 724. Band) (VASILE LICA)..... 690

CRONICĂ
CRONIQUE

Index, revista Pontica, 2002 - 2007 (Irina Nastasi) 707

LISTA ABREVIERILOR..... 725

STUDII ŞI COMUNICĂRI

ETUDES ET COMMUNICATIONS

POUR UNE PREMIERE APPROCHE DES PROFILS ARCHEOLOGIQUES EN MACEDOINE ORIENTALE ET EN THRACE EGEENNE. LE CAS DES RITES FUNERAIRES (AGES DU BRONZE RECENT-PREMIER AGE DU FER)

Alexandre BARALIS
(France)

L'Age du Bronze Récent est souvent décrit comme la période durant laquelle les différentes composantes ethniques et culturelles du Premier Age du Fer se mettent en place sur les rives septentrionales de la mer Egée. Un tel jugement s'appuie sur l'impression de continuité que semblent refléter les sociétés qui composent cet espace entre la fin de l'Age du Bronze et le Premier Age du Fer, notamment dans le domaine de l'habitat ou au travers des techniques artisanales. Sans grande précaution d'ailleurs, certains chercheurs n'hésitent pas à utiliser pour le deuxième millénaire avant notre ère l'ethnonyme « thrace »[1]. Evidemment, de telles lectures posent en retour le problème de la relation que l'on peut faire entre une technique – la céramique par exemple – et l'affirmation ethnique et identitaire d'un ensemble d'individus[2]. Cette dernière constitue en effet une représentation collective, à la fois culturelle et sociale, à laquelle chaque individu adhère selon des modalités qui lui sont propres. Déduire donc ce sentiment d'appartenance à partir d'un ou plusieurs éléments de la vie matérielle, semble une démarche erronée.

A l'inverse, les structures archéologiques, de même que l'ensemble des artéfacts qui nous sont parvenus, composent par leur association ce que nous pourrions dénommer le *profil archéologique* d'une population. Ce dernier reflète

[1] KATINCHAROV 1972, p.55 et 1980, p. 103; DANOV 1976, p. 90 et suiv.; MIHAILOV 1976, p. 74 et 78; BONEV 1995, p. 288; KISSYOV 1998.

[2] Cf. la mise au point disponible sur cette question par Ph. Boissinot. BOISSINOT 1998. R. Treuil est revenu plus récemment sur cette problématique, en prenant pour exemple l'Albanie. Il rappelle à cette occasion que les vestiges archéologiques ne parlent pas de la langue ou de l'identité des différents groupes de population mais de leurs activités quotidiennes, de leurs modes de vie et de leurs croyances. TREUIL 2002, p. 241. Un point de vue que partagent L. Olivier, B. Wirtz et B. Triboulot, pour lesquels les questions de reconnaissances identitaires ne sont pas accessibles à l'archéologie, en particulier par le biais de la culture matérielle. OLIVIER 2002, p. 339-340 et 350.

plus ou moins directement un ensemble de pratiques à la fois culturelles, cultuelles et rituelles, distinguant la communauté qui en est le vecteur des autres groupements humains qui l'entourent. Ce niveau de compréhension est le seul qui nous est accessible pour les périodes protohistoriques dans le centre et le nord de la Péninsule balkanique[3]. Une telle approche nécessite cependant de définir au préalable un certain nombre de critères discriminants et d'en démontrer la pertinence, avant de développer une grille de lecture homogène applicable à une échelle géographique précise. Le croisement et la confrontation d'analyses diverses constituent un préalable indispensable pour apprécier la variété du peuplement d'une région. Il est en effet important de rappeler que les contours d'un *profil archéologique* peuvent varier grandement du moment que l'on modifie les différents paramètres pris en compte, aboutissant à une géographie archéologique variable[4]. Cette remarque justifie la mise en garde émise par L. Olivier, B. Wirtz et B. Triboulot, lesquels notent que la compréhension des manifestations archéologiques constitue une démarche de nature polythétique, c'est-à-dire que la notion de territoire des attributs archéologiques se lit dans la surimposition et l'intersection des différentes nappes de distribution spatiale[5].

Grâce à la multiplication remarquable des données archéologiques enregistrées au cours de ces trois dernières décennies, les régions qui composent le nord-est du territoire actuel de la Grèce – Chalcidique, Macédoine orientale, Thrace égéenne– s'offrent désormais comme un terrain d'étude propice, permettant la mise en ouvre d'une telle approche. En raison toutefois du nombre limité de travaux de synthèse accomplis et de la superficie de l'espace géographique considéré, nous ne retiendrons ici qu'un seul critère, celui des rites et des structures funéraires au cours du Bronze Récent et du Premier Age du Fer. Ce choix n'est pas innocent, car les nécropoles représentent sans doute la catégorie de sites qui a bénéficié de la plus grande attention de la part des fouilleurs, permettant de compenser les différences observables dans la densité des chantiers réalisés sur ces différents secteurs. Les rites funéraires recouvrent par ailleurs un ensemble de pratiques autour duquel un groupe de personnes se reconnaît et exprime, par la même, sa cohésion, sa permanence, ainsi que ses croyances[6].

---

[3] TREUIL 2002, p. 242.

[4] Selon la définition que donnent J. Lichardus et M. Lichardus-Itten, « une culture archéologique est une unité historique concrète et appréhendable dans un espace et un temps donnés, et qui possède son système, ses structures et sa dynamique propres ». LICHARDUS 1985, p. 225. Ces deux chercheurs associent cependant à cette approche les sciences naturelles afin de saisir les contraintes naturelles qu'ils considèrent comme un facteur constitutif majeur, un point de vue qui en soi paraît contestable et d'une finalité douteuse.

[5] OLIVIER 2002, p. 360.

[6] Comme le détaillent J. Lichardus et M. Lichardus-Itten, « le rituel funéraire est […] un domaine important de la culture non matérielle, qui permet d'approcher les conceptions religieuses et les représentations de l'au-delà d'une période donnée […] Les tombes permettent aussi l'approche des relations et des différences sociales et, comme l'a brillamment démontré U. Fischer dans son étude des sépultures néolithiques et chalcolithiques de l'Allemagne de l'Est, les différents éléments du rituel funéraires peuvent en effet servir à la définition d'entités culturelles »., LICHARDUS 1985, p. 217.

Ils représentent donc un angle d'approche particulièrement précieux pour comprendre les articulations archéologiques des populations en place.

I. L'Age du Bronze Ancien : l'émergence de nouveaux profils (Fig. 1)

1. La Chalcidique

Durant l'ensemble de l'Age du Bronze, les rites funéraires observés dans le sud de la Chalcidique diffèrent profondément de ceux pratiqués dans la partie occidentale de la Macédoine, ainsi que dans les habitats proches du golfe Thermaïque. Un premier groupe apparaît du Bronze Ancien dans la nécropole proche du tell d'Aghios Mamas, au nord du golfe de Kassandra[7]. Il se manifeste par l'inhumation primaire de l'ensemble des sujets, adultes comme enfants, en position fœtaleμ dans des pithoi portant des décors incisés et à cordons ; une pratique décrite dans les publications sous le terme grec d'*enchytrismos*. Les conteneurs sont déposés dans des fosses dont les parois sont doublées de moellons. Enfin, un glacis de pierres assure la protection et le marquage des sépultures dans l'espace. Ce traitement concerne 31 des 34 sépultures découvertes, les trois autres correspondant respectivement à deux inhumations en fosse placées sur un lit de graviers et une incinération secondaire en urne. Cette dernière reflète pour sa part les rites alors en usage plus au sud, dans les Péninsules de Kassandra et de Sithônia, où les nécropoles de Kriaritsi Sykias et de Nea Skiôni ont livré un ensemble cohérent et homogène d'urnes funéraires déposées dans des caissons réalisés au moyen de plaques de schiste[8]. Des alignements de pierres circulaires ou elliptiques, agglomérés les uns aux autres sous formes de cellules, entourent à leur tour chacun de ces caissons (Fig.2). La dernière période du Bronze consacre l'extension du groupe à *enchystrismos* aux dépends du second, en particulier le long de la Péninsule de Kassandra, comme l'illustre le remplacement à Nea Skiôni des périboles à incinération par des inhumations primaires en pithoi[9]. Cinq conteneurs, scellés chacun par une pierre, ou le cas échéant par un autre vase, abritaient un à trois sujets, désormais les membres en extension, déposés la tête tournée vers l'embouchure du vase. Tous étaient recouverts d'un glacis de pierres, similaire à ceux observés à Aghios Mamas. L'inventaire du mobilier funéraire se résume à une fusaïole, une coupe à

[7] PAPPA 1992. Les sépultures de la nécropole d'Aghios Mamas étaient dotées d'un mobilier funéraire présent à la fois dans les conteneurs eux-mêmes, ainsi qu'à l'extérieur, non loin de l'embouchure. Il se compose de vases –coupes, oenochoé – et d'éléments de parure, dont des perles de faïences.

[8] ASOUHIDOU 1998, TSIGARIDA 2003 et 2004. La couverture successive des sépultures par un glacis de moellons confère à la nécropole de Kriaritsi un aspect tumulaire. Les conteneurs répondent à une typologie large de vases : vase amphorique à deux ou quatre anses, pithos sphérique, hydrie. La déposition d'objets est ici une pratique peu fréquente et une part non négligeable de ces objets a été retrouvée à l'extérieur des caissons, reflétant des dépôts funéraires plus qu'un mobilier funéraire proprement dit. Ces offrandes se composent essentiellement de vases appartenant à deux formes principales - coupes et des cruches-, tandis que les fouilleurs notent la présence sporadique d'outils en pierres, notamment en silex, sans en préciser la nature exacte. ASOUHIDOU 1998, p. 276.

[9] TSIGARIDA 2004, p. 152-153.

une anse et un bijou en bronze, malheureusement non décrit dans l'article préliminaire qui fait état de ces découvertes.

2. Thasos

L'île de Thasos présente durant le Bronze Récent un faciès archéologique tout aussi original. Les rites funéraires de cette île nous sont connus grâce aux travaux réalisés par Ch. Koukouli-Chrysanthaki sur les trois nécropoles associées à l'habitat de Kastri –Kentria, Tsiganadika, Vrysoudès – et celle plus distante de Larnaki. Elément remarquable, les structures et le matériel mis au jour lors de ces fouilles ont fait l'objet d'une publication exhaustive[10]. Le rite funéraire prédominant à Thasos est celui de l'inhumation, réalisée dans le cadre de tombeaux familiaux maçonnés. Ces derniers, au cours du Bronze Récent, constituent des structures orthogonales construites en marbre local selon la technique de la pierre sèche (Fig. 3). Ils adoptent plus rarement une forme circulaire (type IB) ou sont pourvus sur un de leurs côtés d'un mur en abside (type IA5γ et IA4γ). La plupart des tombeaux disposent d'une élévation générale qui ne dépasse pas les 1,20m. Toutefois, certains d'entre eux comportent un étage réalisé au moyen de grandes plaques de pierres calées sur les parois intérieures des murs latéraux. La couverture des sépultures n'est pas systématique. Elle peut être assurée, le cas échéant, de deux plaques de schiste disposées en bâtière et soutenues au centre du tombeau par de grands blocs. Les tertres constituent une autre variante et répondent par leur remblai tout à la fois à un souci de protection de la tombe et de marquage au sein de l'espace de la nécropole. Une stèle, représentant une plaque droite installée contre une des parois externes de la sépulture, complète cet aménagement.

Ces tombeaux abritent des inhumations collectives. Chaque défunt est introduit dans la chambre funéraire au moyen d'une ouverture présente sur un des côtés. Les dépouilles des personnes précédemment inhumées sont alors repoussées avec les objets qui leur sont associés de façon à ménager une place suffisante. Les sujets sont initialement déposés sur le dos, membres en extension. Les nécropoles de l'habitat de Kastri présentent toutefois quelques particularités qui ne se retrouvent pas à Larnaki. On constate en effet que la pratique de l'*enchytrismos* n'est pas inconnue sur ces trois premiers sites. Cette pratique est toutefois réservée aux seuls enfants en bas-âge, lesquels sont déposés avec leur conteneur soit à l'intérieur des tombeaux familiaux, soit à l'extérieur de ceux-ci, dans des coffrets construits en petites pierres locales.

Les vases, qui représentent ici aussi les principales offrandes, sont placés tout autour du corps du défunt. On distingue parmi eux les vases de facture locale non tournés et les vases tournés de type mycénien, lesquels se subdivisent entre un matériel d'importation et une production locale d'imitation. Le répertoire des formes de la première catégorie est assez large puisque l'on retrouve des vases dont le profil s'avère proche du cratère, ainsi que des

[10] AD 25 (1970), p. 400-401; AD 26 (1971), p. 414-415; AD 27 (1972), p. 520-524; AD 28 (1973), p. 444-447; AD 29 (1973-4), p. 782-785; AD 30 (1975), p. 278-282; AD 32 (1977), p. 249-251 ; AD 35 (1980), p. 422; KOUKOULI 1992.

canthares, des amphores, des oenochoés, des coupes, des pyxides et des pithoi. Les vases tournés reprennent le même répertoire, mais ce dernier s'enrichit d'alabastres, de petits stamnoi et de skyphoi-kylix. Parmi les autres objets déposés à proximité du défunt, on note la présence de fibules et de boutons en bronze qui démontrent que les défunts étaient inhumés habillés. Les hommes sont parfois accompagnés de leurs armes et les femmes de bijoux en bronze ou de colliers dont les perles sont réalisées dans des matières diverses. Enfin, une perle en verre de couleur verte est fréquemment retrouvée à proximité des enfants.

3. La Macédoine orientale

Les nécropoles de Thasos ne bénéficient en l'état d'aucun parallèle avec les groupes funéraires reconnus sur le continent. En revanche, le principe d'inhumations réalisées dans des espaces clos à caractère familial se retrouve dans la nécropole de Skala, près du village de Phaia Petra, au nord-est du bassin de Serrès[11]. Dans une zone de relief particulièrement accidentée, les fouilles de sauvetage réalisées par M. Valla ont permis l'étude de 5 périboles funéraires de forme rectangulaire, réalisés par un alignement de pierres de tailles diverses qui s'interrompt sur un des côtés pour former une entrée, plus symbolique que réellement pratique en l'absence de véritables chambres funéraires. Chacun de ces espaces, large de 3m sur 3,5m de longueur, respecte une même orientation Il accueille des inhumations multiples, ce qui prouve l'utilisation prolongée de ces enclos par un groupe d'individus peut-être liés entre eux par des liens familiaux. Comme à Thasos, les ossements des premiers défunts, de même que les offrandes qui leur sont liées, sont systématiquement repoussés dans un angle lors du placement d'une nouvelle personne. Un seul cas, relativement douteux, atteste la pratique éventuelle de l'incinération. Les autres traces de combustion résultent, selon les études anthropologiques menées par S.Triantaphyllou, de foyers rituels réalisés au-dessus des ossements des différents sujets, insuffisamment protégés de la chaleur du feu par une couche de terre trop mince. Pour remédier à cette situation, on remarque que des tertres de petites pierres ont parfois été élevés au-dessus de la zone de déposition de certains sujets. L'inventaire en revanche est assez proche de celui reconnu dans les nécropoles thasiennes, bien que la typologie des vases, étudiée sur un nombre relativement limité de sépultures, apparaisse ici plus réduite. Elle se résume à l'amphore pour la céramique tournée de type mycénien ; au canthare, à la phiale et la cruche, dans le cadre des vases de facture locale non-tournés.

Il est intéressant de constater que la nécropole de Phaia Petra, qui occupe le versant occidental du mont Vrontous, c'est-à-dire un des premiers sommets du Rhodope, n'entretient aucun lien avec les ensembles funéraires qui se développent alors plus au nord, au cœur même de cette chaîne du Rhodope[12]. Deux sites, du côté grec de la frontière, nous permettent d'approcher les rites observés dans cette région montagneuse à la faveur de l'arrivée de groupes de populations exogènes. Les tumuli découverts à Exochi et Potamoi témoignent de

[11] VALLA 2000 et 2002; TRIANTAPHYLLOU 2002.
[12] GRAMMENOS 1979.

la présence d'ensembles tumulaires disposés sur les secteurs élevés du relief, sans proximité visible avec les habitats alentours. La hauteur conservée de ces formations est de 1,3 m et leur diamètre initial oscille entre 5 et 7 m. Leurs remblais comportent des pierres mélangées à de la terre, accumulées parfois en plusieurs étapes, une pratique qui résulte du fait que la plupart recèlent des tombes multiples. Un seul rite, celui de l'incinération, a pour l'instant a été reconnu. Les exemples étudiés au sud de la frontière correspondent à des incinérations secondaires en urne, déposées directement sur le sol. Les exemples plus nombreux découverts en territoire bulgare révèlent une typologie plus variée, n'excluant pas des incinérations primaires, *in situ*, sans ramassage postérieur, comme à Satovcha ou Batak[13]. De même, des structures plus complexes y ont été reconnues, comme des alignements circulaires de pierres ou des plates-formes en argile[14]. L'inventaire découvert à Exochoi et Potamoi comprend des vases en argile, dont la typologie se résume à la cruche, au conteneur amphorique et au canthare. Parmi les rites funéraires qui entourent la déposition du mort proprement dit, le plus caractéristique est la dispersion de fragments de vases brisés auquel s'ajoute la présence de traces de foyers dans le remblai tumulaire et à sa périphérie.

4. La Thrace égéenne

L'Age du Bronze en Thrace égéenne ne nous est connu jusqu'à présent que par un seul site. Il s'agit d'une inhumation primaire, fortement endommagée lors de travaux de terrassement, découverte près du village de Kanadas, sur le cours inférieur de l'Ardas, à peu de distance d'Edirne. Le sujet reposait dans une fosse, sur le dos, membres en extension. Une couverture tumulaire recouvrait l'ensemble, abritant à sa périphérie un casque en bronze, ainsi qu'une coupe à anse[15]. Le tumulus de Kanadas constitue la manifestation la plus méridionale d'un vaste groupe qui occupe alors la Plaine supérieure de Thrace[16], un privilège qu'il partage avec le tumulus de Taşlıcabayır, situé 5 km au sud de Kırklareli[17]. Ce dernier possède une couverture tumulaire imposante d'un diamètre initial de 7 à 10 m. Il abritait un alignement rectangulaire en pierres, ainsi qu'un riche mobilier funéraire composé de 56 vases disposés contre les côtés internes de cette structure orthogonale. Les quelques indices anthropologiques observés lors des fouilles

[13] VALCHANOVA 1984, p. 43-44; KISSYOV 1990, p. 43 et 47; BARALIS-RIAPOV 2007A et B.

[14] KISSYOV 1998.

[15] TRIANTAPHYLLOS 1996, p. 930.

[16] La région de Nova Zagora présente des nécropoles plates accueillant des inhumations primaires individuelles dans de simples fosses. On note également l'installation contemporaine de sépultures dans des remblais tumulaires plus anciens de l'Age du Bronze Ancien. Parallèlement, les sépultures sous couverture tumulaire se répandent. Elles peuvent être multiples, comme l'illustrent le cas du tumulus IV de Goliama Detelina ou celui de Dolno Sahrane, non loin de Kanzanlak. Enfin, on observe à Goliama Detelina l'apparition du biritualisme, associant inhumations primaires et incinérations. KANCHEV 1991, 42-44 et 46-47; PANAYOTOV 1989, p. 37-39 et 50; LESHTAKOV 1994

[17] ÖZDOĞAN 1987.

permettent à M. Özdoğan de conclure à la présence d'une inhumation.

Les régions situées au nord de l'Egée partagent l'existence de *profils archéologiques* distincts et cohérents durant l'Age du Bronze. Le traitement des défunts s'y opère dans des espaces individualisés, extérieurs à l'habitat ; une pratique qui n'est pas encore la norme partout en Macédoine, comme le cas de la Toumba nous le rappelle à juste titre[18]. Le rapport de proximité qui lie ces nécropoles aux établissements n'est pas systématique et certaines sépultures, notamment tumulaires, sont désormais installées sur des sites volontairement isolés, à l'image des tumuli d'Exochi et de Potamoi. Les *profils archéologiques* identifiés dans les régions concernées souffrent cependant d'une valeur représentative inégale. Certaines nécropoles, en particulier à Thasos, accueillent manifestement l'ensemble des membres du groupe, indépendamment de leur rôle social. Une telle situation est en revanche nettement exclue dans le cas des tumuli de Kanadas et de Taşlıcabayır, qui ne concerne qu'un individu, entouré d'une attention par bien des points exceptionnelle. Cet écueil pose en retour la question de la localisation des défunts plus modestes que les recherches n'ont pas encore identifiés. Une telle lacune n'est pas sans conséquence dans la compréhension que nous avons de la valeur sociale des structures funéraires elles-mêmes. Elle obère en grande partie l'analyse qui peut être faite de certains sites, associant plusieurs rites funéraires ; un cas de figure qui se multiplie au cours de la période suivante, celle du Premier Age du Fer.

II. Le Premier Age du Fer : une diversité accrue (Fig. 4)

1. Quelques éléments de continuité: Chalcidique, Thasos et Macédoine orientale

Certains groupes funéraires identifiés au cours du Bronze Récent se maintiennent au-delà de la transition entre la fin du Bronze Récent et le début du Premier Age du Fer. Ils constituent en ce sens le socle de la carte archéologique du premier millénaire avant notre ère. Le sud de la Chalcidique est une de ces zones de stabilité. Les fouilles de J. Carington-Smith, conduites au sud de la Péninsule de Sithônia, éclairent dans ce secteur la survivance du rite de l'incinération. La nécropole de l'habitat de Koukos, près de Sykia, a en effet livré un ensemble d'incinérations secondaires déposées dans des vases répondant à une typologie de formes variées –canthares, cratères. Ces derniers étaient placés soit dans de simples fosses, soit dans des caissons similaires à ceux en usage à Kriaritsi durant l'Age du Bronze Ancien. Le Premier Age du Fer voit cependant une contamination de ces pratiques avec celles observées dans le groupe voisin à

[18] Le seul éclairage dont nous disposions provient d'une inhumation primaire installée dans une simple fosse, située elle-même sous une des rues qui parcourent le sommet du tell de Toumba à Thessalonique. Cette sépulture constitue dans cette partie méridionale de la Macédoine une survivance tardive de l'inhumation des défunts au sein de la zone d'habitation, une coutume reconnue pour les périodes plus anciennes. Le lieu toutefois où repose cette jeune fille n'est pas indifférent, car cette sépulture occupe le sommet même du tell et voisine avec l'important complexe qui marque le centre de cet habitat. KOTSAKIS 1993, p. 282

enchytrismos. On note ainsi à Koukos le placement progressif des ossements calcinés dans des pithoi, parfois de l'urne cinéraire elle-même [19]. Ce processus s'explique à la fois par la proximité géographique très forte qu'entretiennent ces deux groupes funéraires, ainsi que par les échanges croissants qui lient désormais les deux communautés. La nécropole d'Aï-Giannis, au nord de la Péninsule de Sithônia, nous permet d'observer cette évolution. Deux couches de déposition du Premier Age du Fer ont pu être étudiées sur ce site. Elles illustrent le maintien de l'*enchystrismos* au nord du golfe de Kassandra, qui concerne ici 90% de l'ensemble des sépultures. Ce rite est le seul reconnu durant la phase d'occupation la plus ancienne. En revanche, le niveau supérieur rassemble la totalité des incinérations découvertes à Aï-Giannis. Deux d'entre elles étaient des dépositions secondaires réalisées dans des vases de type amphorique, selon un dispositif identique aux sépultures les plus récentes étudiées plus au sud, à Koukos. Il est important de noter par ailleurs que la plupart des conteneurs d'Aï-Giannis étaient ceinturés par un glacis de moellons formant des périboles de forme ellipsoïdale. Ce type d'aménagement caractéristique accompagne l'expansion contemporaine de ce groupe funéraire à l'extérieur de la Chalcidique, le long des rives nord de la mer Egée. La nécropole de Kastas, située non loin de l'habitat contemporain de la colline 133, à l'embouchure du Strymon, a livré en effet plusieurs cas d'inhumation de sujets adultes en pithos au sein d'un contexte funéraire associant des rites répondant à plusieurs *profils archéologiques*[20]. On retrouve par la suite ce groupe plus à l'est, en Thrace égéenne. Les fouilles réalisées en 1998 par D. Triantaphyllos dans le lit artificiel du fleuve Kossinthos (anciennement fleuve de Xanthis), près de Vafeïka, ont permis la découverte de trois pithoi contenant respectivement une triple inhumation et deux sépultures individuelles, toutes appartenant à des sujets adultes, parfois âgés[21]. Ces trois sépultures n'appartiennent pas à une seule et même nécropole, car elles étaient distantes les unes des autres respectivement de 0,268 m et 3,364 m. Il s'agit donc, tout du moins dans les deux derniers cas, de zones funéraires distinctes de faible densité. La longueur conservée de chacun de ces récipients varie entre 1 et 2 m (Fig.5), tandis que l'orientation de leur embouchure ne présente aucune trait commun[22]. On observe, de plus, autour des conteneurs, un dispositif similaire à celui reconnu en Chalcidique : la fermeture est assurée par une plaque ou, le cas échéant, un tas de pierres, et chacun d'entre eux est ceinturé par un alignement de moellons. Les défunts, hommes et femmes, étaient déposés sur le dos, membres en extension, la tête disposée vers l'embouchure. Le mobilier funéraire qui accompagne ces inhumations comprend pour la première fois des armes– épées, poignards-, ainsi qu'une fibule. Deux tasses à anses surélevées étaient placées à l'extérieur d'un des vases funéraires. L'extension la plus orientale de ce type de rites peut être observée dans la nécropole du Premier Age du Fer située à l'ouest des murs de l'établissement grec de Zôné. Quatre pithoi étaient associés à un tombeau central, lequel était constitué d'une structure maçonnée circulaire. Les éléments dont nous

[19] CARINGTON-SMITH 1991, p. 335.
[20] PAE 1977, p. 43; KOUKOULI 1992, p. 633.
[21] TRIANTAPHYLLOS 1998.
[22] AD 53 (1998), p. 739.

disposons sur ces sépultures s'avèrent très limités, mais un de ces conteneurs protégeait trois crânes, provenant d'inhumations primaires multiples. La présence d'une épée nous permet également de supposer que certains des sujets étaient adultes, ce qui rappelle étroitement le cas de la nécropole de Vafeïka[23].

L'île de Thasos nous offre à son tour durant cette période un même exemple de continuité. Les seuls changements identifiables dans les nécropoles thasiennes résultent ici d'une évolution interne. Elle se traduit par une élévation progressive de la hauteur des monuments funéraires, ainsi que par une multiplication des couvertures réalisées à l'aide de plaques de schiste disposées en bâtière. De même, les grands caissons à inhumations multiples voient leur espace divisé en deux chambres contenant chacune un nombre plus restreint d'individus, un élément qui pourrait refléter une évolution similaire dans les structures familiales, privilégiant désormais des unités moins élargies. Enfin, l'inhumation des jeunes enfants en pithos se répand dans l'île au cours du Premier Age du Fer, mais cette pratique demeure relativement marginale. Les nécropoles de Kastri, ainsi que celle de Larnaki, reflètent une grande homogénéité dans les rites funéraires et un certain conservatisme au sein d'une société pourtant ouverte aux échanges avec les régions voisines, comme en témoigne la présence dans le mobilier funéraire de vases appartenant aux productions de céramique de type G2-3, provenant de Troade et des îles du nord-est de l'Egée[24]. Un second élément éclaire les liens qu'entretient Kastri avec le continent. Quatre incinérations secondaires en urne, auxquelles s'ajoute peut-être un cinquième cas plus douteux, ont été identifiées par Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Or, il est intéressant de constater que les accessoires liés à l'habillement - fibules, boutons -, tout comme les éléments d'armement, ont accompagné chacun des défunts dans leur crémation, ce qui prouve que les sujets étaient vêtus lors de cette cérémonie, selon une pratique bien connue dans l'ouest de la chaîne du Rhodope. Leurs armes étaient déposées à l'extérieur de l'urne cinéraire et la seule pointe de lance connue dans les trois nécropoles de Kastri a été découverte précisément au sein d'un tel contexte[25]. Ce dernier objet, exotique au sein de l'île, ne l'est pas en revanche sur le continent. Les principales caractéristiques des tombes à incinération secondaire de Kastri nous rappellent donc directement celles étudiées au sein du *profil archéologique* qui occupe, à la fin du Bronze Récent, la partie centrale et occidentale du Rhodope. Il semble que ces deux groupes aient pu entretenir des relations directes aboutissant à l'installation de quelques membres originaires du continent à Thasos, dans des conditions qui ont permis de voir à leur mort les rites de leur communauté culturelle d'origine reconnus et respectés. Il n'est donc pas impossible d'envisager une politique matrimoniale ponctuelle entre Kastri et une des communautés appartenant au groupe funéraire de l'ouest du Rhodope dans le cadre de relations sociales et politiques que nous ne pouvons pas à ce stade restituer.

Cette situation n'est pas aussi surprenante qu'il n'y paraît au premier abord, car les groupes funéraires qui se sont développés dans la partie centrale et

[23] BARALIS-RIAPOV 2007A et B.
[24] KOUKOULI 1992, p. 568-577
[25] KOUKOULI 1992, p. 404 et 641.

occidentale du Rhodope traversent eux aussi la période de transition sans grand bouleversement, comme le souligne à juste titre K. Kissyov[26] ; un constat que la découverte du tumulus découvert à Lilova semble directement confirmer[27]. Ces communautés poursuivent leur développement au cours du premier millénaire jusqu'au début de la période hellénistique en conservant les principaux traits qui caractérisent leurs pratiques funéraires[28]. Parallèlement, ce groupe s'étend hors des Rhodopes dès le début du Premier Age du Fer, vers le sud, en direction du littoral, comme le révèle le tumulus Γ' de la nécropole découverte dans la zone industrielle de Drama[29]. Ce dernier, d'un diamètre de 10 m sur 0,55 m de hauteur, contient un triple alignement en pierres (Fig.6), ainsi que trois incinérations secondaires en urnes. La céramique non tournée, cannelée et estampillée, démontre une utilisation prolongée de ce tumulus, laquelle débute à la fin de la période de transition. L'inventaire qui accompagne ces sépultures comprend deux pointes de lances, deux épées, dont une de type Naue II, ainsi que deux haches en fer. Les tessons protogéométriques découverts à la surface de ce tumulus sont en revanche plus tardifs et chronologiquement contemporains des deux autres tumuli (A' et B') qui composent ce groupe. Ces deux autres exemples nous permettent alors d'apprécier l'évolution des rites funéraires à Drama. On note, suivant une tendance perceptible dans les Rhodopes eux-mêmes, l'apparition progressive de l'inhumation et le développement du biritualisme. Cette particularité ne concerne à Drama que les enfants déposés dans des pithoi : le tumulus A' contenait un pithos avec trois sujets immatures et le tumulus B' deux autres pithoi avec chacun une inhumation individuelle. Ce rite est d'ailleurs aussi appliqué aux animaux domestiques, en l'occurrence ici un chien. Enfin, le mobilier funéraire se diversifie dans les sépultures les plus récentes par la présence de bijoux, ici représentés par un pendentif en or et une perle en bronze.

Plus au sud, la nécropole de Kastas nous permet de placer les limites méridionales atteintes par ce groupe[30]. Le tumulus 1 de Kastas contenait en effet une incinération secondaire en urne et l'on note, parmi le matériel appartenant à ce niveau de la nécropole, une épée de type Naue II. Cette extension, au début du Premier Age du Fer, du groupe funéraire du Rhodope occidental jusqu'au littoral égéen, permet de resituer les quatre incinérations de Thasos dans le cadre d'une plus grande proximité géographique. La datation accordée par Ch. Koukouli-Chrysanthaki à ces sépultures thasiennes, attribuées pour trois d'entre elles à la toute fin du Bronze Ancien, nous amène à ne pas exclure que cette extension du groupe funéraire du Rhodope soit plus ancienne, ce que seules de nouvelles découvertes permettront de confirmer.

[26] KISSYOV 1998.

[27] Cf. la présentation orale de K. Leshtakov, « Burial customs in the Prehistory : evidence from southern Bulgaria », réalisée le mardi 3 octobre 2006 à l'occasion de la IIe table-ronde organisée à l'Université de Çanakkale (Turquie) sur la Troade et les régions périphériques.

[28] DOMARADZKI 1999, p. 12-13.

[29] AD 34 (1979), p. 333-334.

[30] PAE 1977, p. 42 et suiv.; KOUKOULI 1992, p. 633.

2. *La multiplication des Profils archéologiques: les bassins littoraux*

L'extension du groupe funéraire reconnu dans l'ouest du Rhodope le long des bassins de Drama et de Serrès n'exclue pas pour autant l'existence dans cette zone d'autres communautés, observant des rites funéraires distincts. La nécropole mise au jour dans le dernier horizon stratigraphique du tell voisin de Sitagroi a livré en effet neuf sépultures en fosses, toutes répondant à des inhumations primaires[31]. Les défunts y reposent sur le dos, les jambes en extension et les bras croisés sur le ventre. La tête est systématiquement orientée à l'ouest et l'usage d'un cercueil en bois scellé par des clous a pu être observé dans le cas de la sépulture n° 3. Or, de tels rites ne sont pas inconnus de la nécropole de Kastas où l'on remarque également la présence d'inhumations primaires déposées dans de simples fosses où les sujets reposent sur le dos avec les membres supérieurs croisés sur le ventre[32].

De façon surprenante, ce rite semble s'étendre alors à la Thrace égéenne, en particulier au sud de Komotini, dans une zone située au-delà de la nécropole de Vafeïka. L'ensemble de sépultures découvert en 1973, au sud-est du village de Mikro Doukato, révèle ici, selon la publication de D. Triantaphyllos, la pratique première de l'incinération[33]. Il est cependant difficile de déterminer, à partir des données disponibles, si la zone de combustion mise au jour constitue une incinération primaire, *in situ*, ou seulement les vestiges d'un foyer funéraire. Seuls divers tessons incisés, proches du groupe Pshenichevo et Tsepina, c'est-à-dire du Premier Age du Fer, ainsi que quelques ossements d'animaux, accompagnaient les restes partiels du défunt dans sa crémation. Par la suite, on constate, à la fin du VIIe et au début du VIe s. av. J.C, le développement d'une nécropole constituée de 13 cistes construites en moellons ou en plaques de schiste. Sept de ces sépultures étaient dotées d'un sol aménagé par une couche de graviers et D.Triantaphyllos estime qu'elles devaient être scellées par des plaques que les eaux du fleuve Philiouri ont depuis emportées. Il est à noter, par ailleurs, que 13 des 14 sépultures étaient individuelles, seule la quatorzième contenant deux sujets. Les défunts étaient installés sur le dos, membres inférieurs en extension ou légèrement fléchis, bras pliés et mains croisées sur le ventre, tout comme à Sitagroi et à Kastas. Quatre pithoi isolés présentaient des traces de combustion, sans ossement associé. Le mobilier funéraire de ces sépultures comprenait, en dehors du matériel céramique, des fibules répondant ici aussi à une grande variété typologique, deux poignards en fer, ainsi que des bijoux, en particulier des bagues et des bracelets en bronze.

Le bassin de Komotini connaît durant cette même période l'essor d'un second type de structures funéraires. Il s'agit de cistes construites au moyen de dalles de schiste local, elles-mêmes entourées d'un alignement circulaire de dalles posées verticalement sur le sol. Ce type de structure a ainsi été repéré le long du piémont méridional du Rhodope, près du village de Thamna, de même qu'autour

[31] RENFREW 1986, p. 182-190.
[32] PAE 1976, p. 63.
[33] AD 29 (1974), p. 802; TRIANTAPHYLLOS 1983.

du mont Ismaros[34]. Aucune étude archéologique n'a malheureusement été consacrée sur un de ces ensembles, mais le parallèle que nous offrent les tombes 6 et 7 de la nécropole de Katrishte, dans la vallée moyenne du Strymon, semble nous orienter vers une datation relativement haute[35]. L'association observée à Klisé, près du village de Phôlia, de plusieurs de ces structures avec des tessons du Premier Age du Fer, plaide en ce sens[36]. Il est d'ailleurs intéressant d'observer que les cistes d'époque hellénistique ne disposent plus en Thrace égéenne de tels alignements en pierres [37]. Seules cependant une véritable étude archéologique permettra à l'avenir de confirmer ou non ces soupçons.

Ce groupe funéraire voisine avec le site de Zôné, où les fouilles conduites par K.Vavritsas ont révélé la présence de deux ensembles funéraires appartenant au Premier Age du Fer[38]. Ils sont constitués chacun d'une structure maçonnée circulaire ou demi-circulaire. Le rite funéraire associé n'a pas été reconnu, car le tombeau n°2 était déjà pillé au moment de sa découverte, tandis que la publication du n°1 brille par son ambiguïté et son caractère succinct. Ch. Koukouli-Chrysanthaki préfère y voir l'inhumation et attribue, suivant K. Kilian, ces deux tombeaux à la période précoloniale de cet habitat[39]. Trois incinérations en vases cinéraires ont été déposées par la suite contre la paroi méridionale du tombeau n° 2, dont la plus ancienne est datée du début du VIIe s. av. J.C. Elles s'ajoutent aux quatre pithoi à *enchytrismoi* évoqués précédemment. Les deux tombeaux maçonnés de Mésembria-Zôné ne disposent en l'état d'aucun parallèle immédiat en Thrace égéenne. Ils entretiennent cependant un rapport de proximité avec les deux groupes funéraires reconnus immédiatement plus au nord, lesquels correspondent aux tombeaux mégalithiques et aux sépultures rupestres.

3. Le phénomène rupestre et mégalithique

Les mégalithes occupent dans la Péninsule Balkanique un ensemble de secteurs géographiques relativement circonscrits. La plupart d'entre eux ont été localisés dans le massif du Sakar, de même que dans la chaîne de la Strandja où on les retrouve jusqu'à la côte pontique, sur le cap Maslen Nos, au sud d'Apollonia du Pont, qui constitue leur expression la plus orientale dans l'ensemble balkanique[40]. Leur nombre en Turquie ne cesse d'augmenter le long

[34] AD 29 (1974), p. 814-815, 818; 30 (1975), p. 294; AD 33 (1978), p. 308-309.

[35] GEORGIEVA 1998, p. 32.

[36] ANAGNÔSTOPOULOU 1990, p. 4.

[37] AD 20 (1964), p. 387-8; 21 (1966), p. 377; 22 (1967), p. 440; 23 (1968), p. 364. De telles inhumations en cistes avec un équipement militaire complet ont également été reconnues plus au nord, dans le secteur bulgare des Rhodopes occidentaux et centraux, où elles ne sont pas antérieures au Ve s. av. J.C. Certaines sépultures sont également entourées d'un cercle en pierres, mais le contexte par lui-même n'est pas toujours clair, car, selon D. Domaradzki, cette structure était associée à couverture tumulaire, ce qui les différencient fortement des cas similaires identifiés en Thrace égéenne qui en sont dépourvues. DOMARADZKI 1998 et Y. Tsevtkova dans BOCHKOVA 2002, p. 47-48.

[38] PAE 1967, p. 93; 1970, p. 72-74.

[39] KOUKOULI 1992, p. 634.

[40] Pour un aperçu général de la problématique des mégalithes en territoire bulgare et de leur classification, DELEV 1982A, B et C.

des pentes sud de la Strandja, grâce aux études de plus en plus nombreuses qui leur sont consacrées. Les dernières prospections réalisées par R. Erdoğu au nord de Kırklareli, dans le secteur des montagnes dites Muhittin Baba, ont permis d'ajouter un ensemble de 2000 exemplaires, comprenant à la fois des tombes mégalithiques et de simples pierres dressées[41]. Plus au sud, le phénomène mégalithique concerne également la péninsule de Gallipoli, où seuls des menhirs ont pour l'instant été reconnus[42]. Enfin, le phénomène mégalithique s'étend également dans les Rhodopes orientaux, où il se concentre plus particulièrement sur deux secteurs. Le premier occupe une zone étroite située au sud-ouest de Haskovo, en Bulgarie, tandis que le second comprend une vaste zone délimitée au nord par le village de Chernichevo, près de l'actuelle frontière greco-bulgare, et au sud par les villages de Koila et de Kotrônia, non loin de la vallée de l'Hébros[43]. Bien que l'essentiel de cette région ne soit pas encore prospecté à ce jour, le nombre de tombeaux mégalithiques recensés en 1980 avoisinait en Grèce les 100 exemplaires[44].

Les dalles érigées verticalement, souvent décrites par analogie sous le terme de *menhir*, doivent être exclues de la catégorie des tombeaux mégalithiques, car, dans l'état actuel de nos connaissances, ces structures ne semblent pas remplir dans les Rhodopes orientaux de fonctions funéraires précises. La typologie des tombeaux mégalithiques sans doute la plus complète a été établie par P. Delev[45]. Le cas le plus simple représente un caisson en élévation réalisé par quatre dalles monolithiques dont les deux latérales s'avèrent plus longues que celles qui composent la façade et l'arrière du monument. Une cinquième dalle, ou parfois plus rarement plusieurs plaques alignées, assurent la couverture de l'ensemble. Une ouverture, de taille modeste, est aménagée en contre-bas de la façade, de préférence au centre de la dalle. Ce dispositif de base peut toutefois prendre un aspect plus complexe, et une antichambre, voire un dromos, s'ajoutent parfois. Dans le cas des tombeaux mégalithiques les plus aboutis, on note l'adjonction d'une façade constituée par l'alignement de plusieurs dalles placées de champs. De même, une plate-forme circulaire de pierres entoure souvent ces monuments, lesquels étaient systématiquement recouverts d'un remblai tumulaire. La datation de ces structures n'est pas sans poser problème, car la plupart d'entre elles ont fait l'objet de pillage au cours du temps[46]. La fouille d'un de ces tombeaux, réalisé par M.Akman au nord du village de Lalapaşa, dans la partie méridionale du

[41] ERDOGU 2003. Pour une synthèse complète des données disponibles en Turquie, YÜKMEN 2003.

[42] Cf. la communication d'Onur Özbek, présentée lors de la 2e table-ronde, *Troy and its neighbours, Funeral rites rituals and ceremonies from prehistory to antiquity*, à Çanakkale (Turquie) le mardi 3 octobre 2006.

[43] Il semblerait, d'après des observations réalisées par Atila Riapov, que deux exemplaires soient présents également au nord du village de Chernichevo, près des localités de Jelezino et Plevun.

[44] TRIANTAPHYLLOS 1980, p. 144.

[45] DELEV 1982C, p. 406-407.

[46] Pour une première discussion, DELEV 1982C, p. 408 et BONEV 2003, p. 139. Ces deux chercheurs distinguent deux phases dans l'élaboration des mégalithes, une première couvrant la période des XII/XIe au VIIIe s. av. J.C. et une seconde, mieux documentée, du VIIIe au VIe s. av. J.C.

Sakar, a permis cependant d'observer que ce dernier avait été en usage depuis le début du Premier Age du Fer jusqu'au début de la période hellénistique[47]. Cet éclairage recoupe les données issues du dolmen de Nachevi Tchairi où les fibules découvertes appartiennent aux VIIIe-VIIe s. av. J.C., ainsi que du dolmen de Kliftinova Niva, dont la céramique date des IXe-VIIIe s. av. J.C.[48]. Enfin, le dolmen découvert près de Kirovo, dans la partie bulgare de la Strandja, témoigne à son tour d'un usage prolongé de sa structure par la présence de fragments d'amphores datés du IVe s. av. J.C.[49]. Les rites funéraires associés dans le Sakar et la Strandja aux tombeaux mégalithiques semblent se limiter à l'inhumation primaire des défunts, comme M. Akman a pu l'établir à Lalapaşa ou auparavant V. Mikov en 1932, près du village de Mladinovo, sur un dolmen voisin de la localité de Kerez-tepe où les ossements déconnectés de trois squelettes humains ont été retrouvés[50].

Le groupe funéraire présent dans la partie méridionale des Rhodopes orientaux ne partage pas l'ensemble de ces traits et cultive plusieurs particularités par rapport au groupe précédent[51]. Comme le note en effet D. Triantaphyllos, les tombeaux mégalithiques découverts dans la partie grecque du Rhodope, groupe auquel G. Nekhrizov ajoute ceux présents près du village de Chernichevo, ne reprennent que la catégorie la plus simple définie par P. Delev, à savoir celle à une chambre sans dromos[52] (Fig.8). En lieu et place d'une architecture plus élaborée, on multiplie ici plus volontiers le nombre de dolmens compris sous une même couverture tumulaire, lesquels peuvent s'élever à quatre unités. Les mégalithes sont en revanche systématiquement entourés d'une plate-forme réalisée par un glacis de moellons ceinturé par une rangée de blocs plus imposants. Dans le groupe de mégalithes disposés près du village de Kotronia, l'entrée n'est pas située sur la dalle méridionale, mais orientale, où elle occupe son angle sud et non le centre. Enfin, point essentiel, le rite funéraire observé ici n'est pas l'inhumation mais l'incinération secondaire.

La découverte de tessons de céramique cannelée au sein de ces mégalithes permet de placer la datation de ces ensembles en Thrace égéenne vers le début du premier Age du Fer. La typologie de ces tombes s'oriente par la suite vers deux modèles distincts. Le tombeau de Dikella illustre une première variante où la chambre funéraire n'est plus construite par de grandes dalles de schiste, mais au contraire par de petits blocs quadrangulaires qui donnent au tombeau l'aspect d'une construction maçonnée[53]. La sépulture, comprise dans une plate-forme en pierre, est dotée pour la première fois en Thrace égéenne d'un dromos. Les parois internes sont par ailleurs légèrement inclinées vers l'intérieur, une situation déjà observée par P. Detev dans la typologie qu'il livre des tombes mégalithiques[54].

[47] AKMAN 1997, p. 167-170.
[48] DELEV 1982A, p. 175-241.
[49] DELEV 1982B, p. 270-322.
[50] AKMAN 1997, p. 161; MIKOV 1934.
[51] AD 29 (1972), p. 546; 35 (1980), p. 432 : 46 (1991), p. 340; TRIANTAPHYLLOS 1973 et 1980.
[52] TRIANTAPHYLLOS 1980, p. 148 et fig. 4 p. 149; NEKHRIZOV 1999, p. 22-23.
[53] TRIANTAPHYLLOS 1980, p. 152-3.
[54] DELEV 1982C, p. 406-407.

Une seconde catégorie nous est donnée par un autre tombeau découvert près du village de Tria Spitia, au lieu-dit Hussein Kechagia Kalyvès[55]. La sépulture consiste ici en une simple ciste dont une des plaques latérales conserve une ouverture ovale similaire à celle présente sur les constructions mégalithiques. Elle confirme, pour la partie orientale du Rhodope, l'analyse de P. Detev selon laquelle les mégalithes évoluent au cours du Premier Age du Fer vers de simples cistes[56].

Les données acquises par D. Triantaphyllos dans le secteur de Roussa s'inscrivent à leur tour dans ce schéma et permettent de préciser les différentes phases chronologiques de cette évolution. Bien que les principaux résultats obtenus au terme de ce travail ne soient encore publiés que sous une forme des plus succinctes, ils attestent dans ce secteur le remplacement progressif des structures mégalithiques par de simples cistes contenant des incinérations primaires ou secondaires en urnes[57]. La présence de céramique estampillée sert de base pour situer le début de ces changements au cours du VIIIe s. av. J.C. Cette phase est suivie à la fin du VIIe s. av. J.C. par une multiplication, sous couverture tumulaire, des vases cinéraires ou des incinérations primaires réalisées dans de simples fosses, apportant en dernier lieu un précieux parallèle aux nécropoles de Mikro Doukato et de Zôné, de même qu'un calage chronologique relatif de ces ensembles. Enfin, il est important de noter que le mobilier funéraire qui accompagne à Roussa les tombes les plus récentes voit l'apparition des premières armes - poignards en fer et pointes de lance -, une caractéristique que les cistes de la période hellénistique conserveront par la suite dans ces secteurs montagneux[58].

Les tombeaux rupestres, creusés dans les parois rocheuses des zones montagneuses, illustrent une seconde catégorie de structures funéraires souvent rattachée dans les publications aux cultures mégalithiques. L'aire de diffusion de ces monuments funéraires s'avère elle aussi relativement limitée au sein de la Péninsule balkanique. P. Delev note leur présence au nord du cap Kaliakra, sur le plateau de Provadia, de même qu'au sud de la Strandja, près de Midye[59]. O. Özbek constate en revanche leur absence sur les autres secteurs qui composent le territoire de l'actuelle Turquie d'Europe[60]. C'est en effet dans la partie orientale de la chaîne des Rhodopes que se situe la principale zone de diffusion de ce type de structures. Les tombeaux rupestres se retrouvent sur un vaste secteur qui comprend la vallée de l'Ardas, de même que ses principaux affluents méridionaux. Plus au sud enfin, le long du littoral égéen, le mont Ismaros présente à son tour plusieurs exemples de monuments similaires. La typologie de

[55] AD 46 (1991), p. 340.

[56] A l'inverse, le tumulus fouillé en 1989 près du village de Glavan témoigne de la construction d'un dolmen à chambre à la fin du Premier Age du Fer et donc du maintien d'une architecture mégalithique à une date assez avancée sur les pentes sud-ouest du Sakar. GEORGIEVA 1995, p. 125-126.

[57] AD 35 (1980), p. 432.

[58] AD 21 (1966), p. 377; 22 (1967), p. 440; 23 (1968), p. 364.

[59] DELEV 1978, p. 190.

[60] Cf. la discussion qui a suivie la communication d'Onur Özbek, présentée lors de la 2e table-ronde, *Troy and its neighbours, Funeral rites rituals and ceremonies from prehistory to antiquity*, à Çanakkale (Turquie) le 3 octobre 2006.

ces tombeaux accuse elle aussi une certaine variété[61]. La chambre funéraire peut suivre un plan carré ou plus rarement circulaire. Le plafond est souvent plat, mais il peut être de type pyramidal ou imiter encore une fausse voûte qui assure la transition avec les parois latérales du tombeau par le biais d'une inflexion circulaire du plafond. La position de l'entrée varie elle aussi : elle est parfois située sur le plafond, seule ou en combinaison avec une ouverture latérale. On observe enfin la présence sporadique d'une antichambre ou d'un narthex, voire d'aménagements supplémentaires disposés près de l'entrée, tels des niches rupestres ou des cavités dont la forme rappelle une cuve de sarcophage. Il est à noter que ces divers éléments peuvent exister indépendamment du tombeau rupestre lui-même, comme le mont Ismaros nous en donne diverses illustrations. Ces cas plus rares posent un problème d'interprétation et leur fonction funéraire semble parfois douteuse. Une utilisation proprement rituelle ne saurait être exclue, à l'image du site de Tatul en Bulgarie (Fig.9), touchant dès lors au problème plus vaste des sanctuaires en contexte thrace. Le site de Karga Dere, au nord du village d'Askitai, a ainsi livré une vaste niche d'un rayon de 2,75 m que D.Triantaphyllos interprète comme un tombeau rupestre[62]. Trois petites niches à droite et neuf à gauche accompagnent ce monument qui présente également au-dessus de son entrée divers motifs gravés, en particulier des cercles entourés de rayons et des triangles. Près de Petrôta, au lieu-dit Klisatzik, un tombeau rupestre associe trois cuves inscrites dans des niches, et non loin de là, à Deve-Kouvouk, on observe une structure semblable, entourée de niches et surmontée d'une rigole[63]. On note par ailleurs l'association de certaines de ces formations rupestres avec des cistes inscrites dans un péribole de dalles posées de champ, comme au nord de Mouragio, dans la partie orientale de l'Ismaros[64].

P. Delev différencie à juste titre dans son analyse les zones où les monuments rupestres sont creusés des secteurs où s'exprime la culture mégalithique, en notant que ces deux formations ne se chevauchent pas spatialement[65]. I. Venedikov s'accorde avec ce constat qu'il a lui-même initié et rappelle que les tombeaux rupestres sont situés en périphérie des zones de concentration de monuments mégalithiques[66]. Cependant, le fait que ces deux

[61] DELEV 1982C, p. 410-415.

[62] AD 29 (1974), p. 818.

[63] AD 33 (1978), p. 307.

[64] AD 29 (1974), p. 815.

[65] DELEV 1984, p. 39. Les sépultures dépourvues de tout élément mégalithique, protégées par une couverture tumulaire, ne sont attestées dans ces mêmes zones qu'à une date relativement tardive, postérieure au Premier Age du Fer. La plupart d'entre elles appartiennent essentiellement à la période hellénistique, ainsi qu'aux trois premiers siècles de notre ère. Seul le site de Mezek fait ici exception, mais ce dernier est situé en marge des Rhodopes orientaux et à l'extérieur de la zone d'expression mégalithique. VELKOV 1937, p. 131-133. Le tombeau de Petrôta, souvent cité dans les publications, n'est pas en effet situé à proximité du village de Petrôta, au nord du nome de l'Evros, mais à côté de la localité homonyme présente à l'Est de mont Ismaros, non loin du littoral égéen. DREMSIZOVA 1985, p. 24-27; NEKHRIZOV 1999, p. 23. De même, les nécropoles plates non mégalithiques ne sont pas attestées à ce jour dans cette région avant le IVe s. av. J.C. NEKHRIZOV 1999, p. 30.

[66] VENEDIKOV 1974, p. 59.

types de structures soient géographiquement distincts ne repose pas à ses yeux sur une différence culturelle qui séparerait les deux groupes, mais sur des contingences pratiques. Les tombeaux rupestres prendraient place dans des secteurs géologiques où le débitage de la roche en grandes dalles serait impossible.

En dépit de cette intéressante remarque, la question des liens qu'entretiennent ces deux formations demeure posée. La proximité géographique très forte entre ces deux zones funéraires, qui parfois s'intercalent, comme nous pouvons l'observer dans la partie bulgare des Rhodopes, plaide pour l'existence de liens culturels entre ces deux ensembles. Par ailleurs, l'association dans l'Ismaros de formations rupestres avec des cistes inscrites dans des périboles circulaires, qui apparaissent comme un type tardif des cistes mégalithiques entourées d'une rangée circulaire de pierres, constitue un élément qui nous oriente encore davantage en ce sens. Il serait pourtant difficile de considérer à leur tour les monuments rupestres comme une évolution des tombeaux mégalithiques. Les quelques éléments de datations dont nous disposons plaident en effet pour une synchronie relative de ces deux formations, tout du moins si le phénomène mégalithique est considéré ici dans son ensemble, c'est-à-dire en incluant le dernier type tardif des cistes aux dimensions imposantes placées dans un glacis de pierres et recouvert d'un faible remblai tumulaire[67]. On note en effet dans certains secteurs de l'Ismaros l'association de ces tombeaux rupestres avec des bâtiments circulaires du Premier Age du Fer, comme l'illustre parfaitement le cas du site de Fournakos[68], nous invitant à une datation haute de ces sépultures. Une opinion qui trouve confirmation dans la découverte d'une urne funéraire dans le tombeau mégalithique de Shiroko Pole, laquelle est attribuée aux IX-VIIIe s. av. J.C.[69]. De même, la fouille du tombeau n° 3, près du village de Ptchelari, a permis la découverte de l'arc d'une fibule en fer dont le type est daté d'une période s'étendant du milieu du VIIIe jusqu'au VIe s. av. J.C.

En conclusion, cette première approche des *profils archéologiques*, définis ici

[67] Une conclusion que partage notamment A. Bonev. BONEV 2003, p. 140. A l'inverse, G. Koulov considère que l'apparition des tombeaux rupestres est plus tardive que celle des mégalithes, un point de vue que reprend à son tour S. Owen. Elle dissocie la construction des mégalithes de leur durée d'utilisation. Sur cette base, elle situe l'édification des mégalithes dans une période antérieure au IXe s., alors que les tombeaux rupestres dateraient pour leur part du VIIIe s. av. J.C. Un tel raisonnement, séduisant de prime abord, ignore le cas troublant de Shiroko Pole, un tombeau rupestre contenant une urne funéraire plus ancienne que le VIIIe s. av. J.C. Par ailleurs, centrée dans sa démonstration sur le Sakar, S. Owen fait l'impasse sur l'évolution des tombeaux mégalithiques telle qu'observée dans la partie grecque des Rhodopes orientaux où ils débouchent sur des cistes aux dimensions imposantes. Ces dernières sont inscrites dans des plates-formes en pierres identiques aux prototypes plus anciens et s'avèrent contemporaines des tombeaux rupestres. L'idée d'un décalage partiel entre ces deux formations ne doit toutefois pas être abandonnée, limité à une primauté des mégalithes, apparus à la fin du Bronze Récent, sur les tombeaux rupestres, qui appartiennent exclusivement au Premier Age du Fer. Cf. KOULOV 1999, p. 162 et OWEN 2000, p. 141.

[68] AD 33 (1978), p. 308.

[69] DELEV 1978, p. 191.

sur la base des données émanant du domaine funéraire, nous permet d'identifier plusieurs groupes archéologiques nettement distincts. Cette étude souligne la diversité et la richesse des pratiques rituelles associées au traitement des défunts, et par là même, la variété culturelle des populations qui occupent ce vaste espace. Toutefois, certaines communautés présentent une remarquable stabilité, une caractéristique qu'elles maintiennent au-delà de la période de transition entre la fin du Bronze et le Premier Age du Fer. C'est le cas notamment des groupes funéraires des groupes qui occupent le sud de la Chalcidique, Thasos et les Rhodopes occidentaux et centraux. A l'inverse, de nouveaux ensembles apparaissent au cours du Premier millénaire, sans que leur origine géographique se laisse aisément deviner. Toutefois, divers courants de diffusions peuvent être esquissés, lesquels semblent avoir été particulièrement actifs au tout début du Premier Age du Fer. Un premier lie la Chalcidique à la Macédoine orientale et la Thrace égéenne, comme le démontre assez clairement le cas de la diffusion de l'inhumation des adultes en pithos, une pratique observée durant l'Age du Bronze en Chalcidique, dont nous apprécions la présence au cours de la période suivante dans le bassin de Xanthi et au sud des monts Zônaion. De même, l'inhumation primaire des défunts en fosse, membres supérieurs croisés sur le bassin, suit le même mouvement. Ce rite, reconnu en Macédoine orientale à Sitagroi et Kastas, se retrouve de façon troublante à Mikro Doukato, au sud de Komotini. Un second mouvement voit l'extension des groupes funéraires qui occupent la chaîne du Rhodopes vers le sud, comme nous avons pu le constater dans le bassin de Drama et à Kastas, sur le littoral. Le cas des quatre incinérations de Kastri témoigne alors des contacts que ce dernier groupe a établis avec l'île de Thasos, tandis que sa présence plus au nord, dans la partie occidentale de la plaine supérieure de Thrace, est bien attestée au cours du Second Age du Fer[70]. Dès lors, le déplacement de groupes de population, ou parfois de quelques individus, accompagnant les rites funéraires dont ils sont porteurs, semble représenter une éventualité qui ne doit pas être exclue. Cette analyse s'appuie non seulement sur la mobilité observée de pratiques funéraires bien spécifiques, mais aussi sur le conservatisme et l'absence de syncrétisme visibles dans le cadre de nécropoles mixtes, comme c'est le cas notamment dans les nécropoles thasiennes, à Kastas ou à Zôné. Ces différents cas de figures suivent un processus inverse à celui constaté à Koukos, dans la Péninsule de Sithônia, où la contamination des rites funéraires avec ceux en usage dans le nord du golfe de Kassandra apparaît évidente. Ce contraste nous amène à poser en retour aborder la question du statut et de la fonction des sites qui associent plusieurs types de rites funéraires – Kastas, Zôné. Hélas, les fouilles ou les publications ne nous permettent pas d'évaluer le rapport stratigraphique qui règle la succession des sépultures. Doit-on cependant reconstituer ici un lien chronologique, consacrant la succession sur un même lieu de plusieurs communautés, ou s'agit-il d'un lien éventuellement social, certains rites reflétant les pratiques associées aux personnes dominantes, tandis que les autres reproduisent le traitement réservé aux simples membres de la communauté ? L'origine géographique différente des pratiques funéraires

[70] GIZDOVA 2005.

reconnues à Kastas complique encore davantage ce problème et souligne la position singulière de ce type d'habitat.

BIBLIOGRAPHIE

AKMAN 1997 - Akman M., *Megalithforschung in Thrakien*, Istanbuler Mitteilungen 47, p. 151-172.

ANAGNÔSTOPOULOU 1990 - Αναγνωστοπουλου-Χατζηπολυχρονη Η., *Επιφανειακές έρευνες στην περιοχή γυρώ από τα Σύμβολα του Ν. Ροδόπης, Θρακική Επετηρίδα* 9, p. 1-21.

ASOUHIDOU 1998 - Ασουχιδου Σ., Μανταζη Δ., Τσολακης Στ., *Ταφικός τύμβος Π.Ε.Χ. στο Κριαρίτσι Συκιάς Ν. Χαλκιδικής*, ΑΕΜΤΗ 12, p. 269-283.

BARALIS-RIAPOV 2007A - Baralis A., Riapov A., *Le massif des Rhodopes occidentaux et ses marges (XIème-VIème s. av. J.C.): aperçu sur l'archéologie d'une région montagneuse de la Thrace*, Eirene 43.

BARALIS-RIAPOV 2007 B - Baralis A., Riapov A., *Les Rhodopes occidentaux à la fin du bronze récent et durant l'âge du fer – essai de systématisation des données disponibles*, in *Actes du Xe congrès international de Thracologie*, Athènes.

BOISSINOT 1998 - Boissinot Ph., *Que faire de l'identité avec les seules méthodes de l'archéologie?*, in *Rencontres méridionales de Préhistoire récente, Deuxième session*, Arles, 1996, éd. APDCA, Antibes, p. 17-25.

BONEV 1995 - B*onev* A., *The gold treasure from the Vulchitrun village (Pleven district) ans the problems of cultural contacts in southeast europe in the second half of the second millenium BC*, in BAILEY D.W., PANAYOTOV I. (éd.), *Prehistoric Bulgaria*, Monographs in world archaeology n° 22, Madison, p. 277-289.

BONEV 2003 - Бонев А., *Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура края на второто-началото на първото хилядолетие пр. Хр.*, collection *Разкопки и Проучвания* XXXI, Sofia.

BOSHKOVA 2002 - Boshkova A., Delev P., Vulcheva D. (éd.), *Koprivlen*, vol.1, Sofia.

CARINGTON-SMITH 1991 - Carington-Smith J., *Ανασκαφή στον Κούκο Συκίας*, 1990 , ΑΕΜΤΗ 5, p. 335-348.

DANOV 1976 - Danov C., *Altthrakien*, Berlin, 1976.

DELEV 1982A - *Детев* П., *Сакар Планина и източните Родопи*, in *Мегалитите в Тракия, част II: Тракия Понтика ((Тракийски паметници ,т. III)*, Sofia, p.173-262.

DELEV 1982 B - *Детев* П., *Странда Планина*, in *Мегалитите в Тракия, част II: Тракия Понтика (Тракийски паметници, т.. III)*, Sofia, p. 263-390.

DELEV 1982 C - *Детев* П., *Проблеми на тракийските мегалитни паметнзи*, in *Мегалитите в Тракия, част II: Тракия Понтика (Тракийски паметници, т. III)*, Sofia, p. 398-423.

DELEV 1984 - Delev P., *La culture mégalithique thrace*, *Actes du troisième congrès international de Thracologie*, Sofia, 37-40.

DOMARADZKI 1998 - Домарадски М., *Цистови погребения в Родопите*, *Rhodopica* 1, p. 27-29.

DOMARADZKI 1999 - Домарадски М. И колектив, *Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места*, collection *Разкопки и Проучвания* XXXVI, Sofia.

DREMSIZOVA 1984 - Дремсизова-Нелчинова Ц., *Тракийската крепост край с. Вишеград, кърджалийско*, *Thracia* VI, p. 104-133.

ERDOĞU 2003 - Erdoğu B., *Off-site artefact distribution and land-use intensity in Turkish Thrace*, in *Proceedings of the prehistoric society* 69, p. 183-200.

GEORGIEVA 1995 - Георгіева Р., *Разкопки на долмен и надгробна могила в землището на село Главан*, in *Марица-Изток, Археологически проучваня* III, p. 125-137.

GEORGIEVA 1998 - Georgieva, R., Nehrizov, G., Aljakova, P., *La nécropole du premier Age du fer près du village de Katrište, région de Kustendil (Bulgarie du sud-ouest)*, *Archeologica Bulgarica* 11, p. 31-50.

GERGOVA 1990 - Гергова *Д.*, *Тракийската култура през ранножеляната епоха в югозападна България – проучвания и проблеми*, in ДОМАРАДСКИ М. (ed.), *Тракийската култура в Родопите и горите поречия на реките Марица, Места и Струма*,Smolyan, p. 17-28.

GIZDOVA 2005 - Gizdova N., *Thracian tumuli in the Pazardzhik district*, in Bouzek I., Domaradzka L., *The culture of Thracians and their Neighbours*, BAR n°1350, Oxford, p. 115-121.

GRAMMENOS 1979 - Γραμμενος Δ., *Τύμβοι της υστερής εποχής του Χαλκού και αλλές αρχαιότητες στην περιοχή του Νευροκοπίου Δράμας*, in *Αρχαιολογική Εφημερίς*, p. 26-71.

KANCHEV 1991 - Канчев М., *Некрополи от бронзовата епоха в района на Марица-Изток*, in *Марица-Изток, Археологически проучваня* I, p. 41-70.

KATINCHAROV 1972 - Katinčarov R., *Habitations de l'âge du bronze moyen du tell de Nova Zagora (Bulgarie du sud)*, *Thracia* 1, p. 43-55.

KISSYOV 1990 - Кисьов К., *Нови данни относно погревалния обичаи през късната бронзова епоха в средните Родопи*, *Известия на музеите от южна българя* XVI, p. 41-51.

KISSYOV 1998 - Kissyov K., *The Thracian culture in the Smolyan Region*, *Rhodopica* 1 (1998), p. 19-26.

KOTSAKIS 1993 - Κωτσακης Κ., Ανδρεου Σ., *Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης*, *ΑΕΜΤΗ* 7, p.279-286.

KOUKOULI 1992 - Κουκουλη-Χρυσανθακη Χ., *Προϊστρική Θάσος : τα νεκροταφεία του οικισμού Κάστρι I-III*, Athènes.

KOULOV 1999 - Кулов Г., *Проучвания на тракийската култура в кърджалийския район*, *Годишник на археологическия музей* IX, p. 160-166.

LESHTAKOV 1994 - Лещаков К., Борисов Б., *Надгробна могила от ранната бронзова епоха в землището на село Голяма Детелина, община Раднево*, in *Марица-Изток, Археологически проучваня* IV, p. 9-33.

LICHARDUS 1985 - Lichardus J., Lichardus-Itten M., Bailloud G., Cauvin J., *La Protohistoire de l'Europe, le Néolithique et le Chalcolithique*, Paris.

MIHAILOV 1976 - Mihailov G., *Problèmes de la mythologie et de la religion thraces*, in *Pulpudeva* 1, p. 71-80.

NEKHRIZOV 1999 - Нехризов Г., *Погребални практики в Източните Родопи през първото хилядолетие пр. Хр.*, Rhodopica, p. 21-33.

OLIVIER 2002 - Olivier O., Wirtz B., Triboult B., *Assemblages funéraires et territoires dans le domaine hallstattien occidental*, in GARCIA D., VERDIN F. (dir.), *Territoires celtiques, espaces ethniques et territoires des agglomerations protohistoriques d'Europe occidentale,* Paris, p. 338-362.

OWEN 2000 - Owen S., *New light on Thracian Thasos: a reinterpratation of the Cave of Pan*, AJA 120, p. 139-143.

ÖZDOĞAN 1987 - Özdoğan M., Taşlıcabayır. *A late Bronze Age burial mound in Eastern Thrace*, Anatolica XIV, p. 7-40.

PANAYOTOV 1989 - Панайотов И., *Ямната култура в българските земи*, collection Разкопки и Проучвания XXI, Sofia.

PAPPA 1992 - Παππα Μ., *Τούμπα Αγίου Μάμαντος Χαλκιδικής. Ανασκαφή νεκροταφείων*, ΑΕΜΤΗ 6, p. 474-483.

RENFREW 1986 - Renfrew C., Gimbutas M., Elster E.S., *Excavations at Sitagroi, A prehistoric village in northeast Greece*, Volume 1, Los Angeles.

TREUIL 2002 - Treuil R., *Peuples et frontières dans la préhistoire des Balkans : une perspective à renverser*, in TOUCHAIS G., RENARD J., *L'Albanie dans l'Europe préhistorique*, BCH supp. 42, p. 237-244.

TRIANTAPHYLLOS 1973 - Τριανταφυλλος Δ., *Μεγαλιθικά μνημεία (dolmen) και βραχογραφιαί εις την δυτικήν Θράκην*, AAA VI, p. 241-255.

TRIANTAPHYLLOS 1980 - Triantaphyllos D., *Les monuments mégalithiques en Thrace occidentale*, Pulpudeva 3, p. 145-163.

TRIANTAPHYLLOS 1983 - Τριανταφυλλος Δ., *Αρχαϊκό νεκροταφείο στη Δυτική Θράκη*, Annuario della scuola archeologica di Atene, nuova serie, XLV, p. 179-206.

TRIANTAPHYLLOS 1996 - Τριανταφυλλος Δ., *Ταφικοί τύμβοι της Θράκης*, ΑΕΜΤΗ 10Β, p. 927-948.

TRIANTAPHYLLOS 1998 - Τριανταφυλλος Δ., Καλλιντζη Ντ., *Αρχαιολογικά ευρήματα στον Κόσσυνθο της Ξάνθης*, ΑΕΜΤΗ 12 (1998), p. 1-17.

TRIANTAPHYLLOU 2002 - Τριανταφυλλου Σ., *Αποτελέσματα της μελετής του σκελετικού υλικού Φαίας Πέτρας Σιδηροκάστρου*, ΑΕΜΤΗ 16, p. 165-169.

TSIGARIDA 2003 - Τσιγαριδα Ε.-Μπ., Μανταζη Δ., *Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Νέας Σκιώνης Χαλκιδίκης*, ΑΕΜΤΗ 17, p. 369-377.

TSIGARIDA 2004 - Τσιγαριδα Ε.-Μπ., Μανταζη Δ., *Προϊστορικό νεκροταφείο Νέας Σκιώνης Χαλκιδίκης*, ΑΕΜΤΗ 18, p. 148-155.

VALCHANOVA 1984 - Вълчанова Хр., *Къснобронзово могилно погребение от средните Родопи*, Известия на музеите от южна България X, p. 43-65.

VALLA 2000 - Βαλλα Μ., *Σωστική έρευνα σε νεκροταφείο της υστερής εποχής του Χαλκού στη Φαία Πέτρα Σιδηροκάστρου*, ΑΕΜΤΗ 14, p. 99-108.

VALLA 2002 - Βαλλα Μ., *Φαία Πέτρα Σιδηροκάστρου: νεοτέρα ευρήματα από την πρόσφατη έρευνα στο νεκροταφείο της υστερής εποχής Χαλκού*, ΑΕΜΤΗ 16, p. 157-164.

VELKOV 1937 - Велков И., *Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932-1933 год.*, Извстия на българския археологически институт XI, p. 117-166.

VENEDIKOV 1974 - Venedikov I., *L'architecture sépulcrale en Thrace*, *Pulpudeva* I, p. 56-62.

YÜKMEN 2003 - Yükmen B., *Güneydoğu ve Doğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Istanbul, 2003.

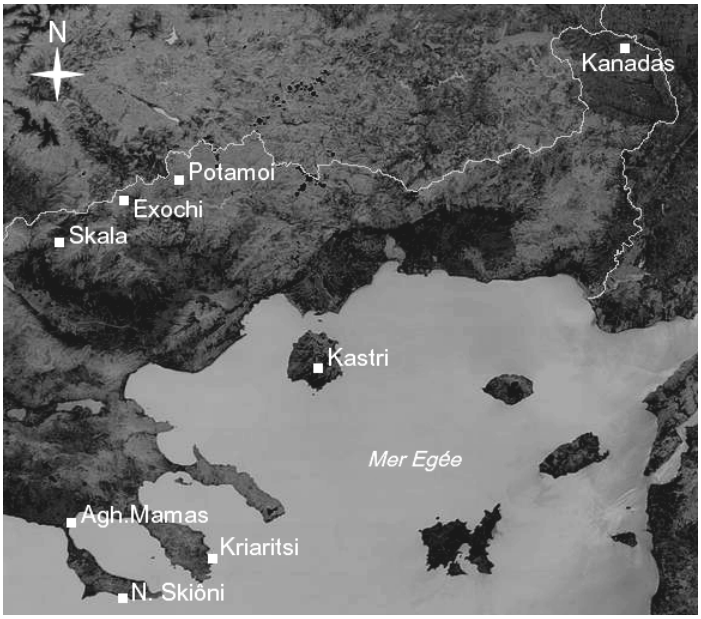

Fig. 1 - Nécropoles de l'Age du Bronze en Chalcidique, Macédoine orientale et Thrace égéenne.

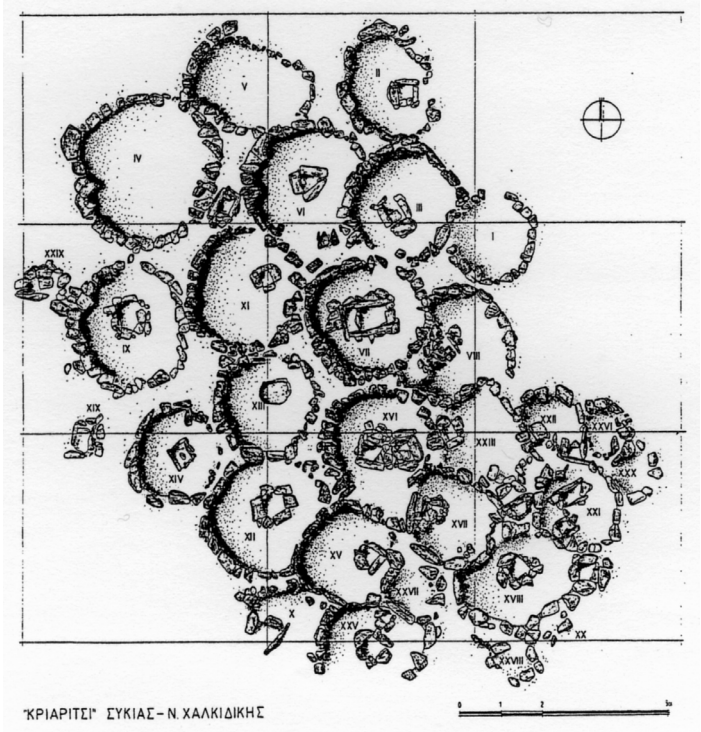

Fig. 2 - Périboles funéraires de la nécropole de Kriaritsi. [ASOUHIDOU 1998, fig.6, p. 275].

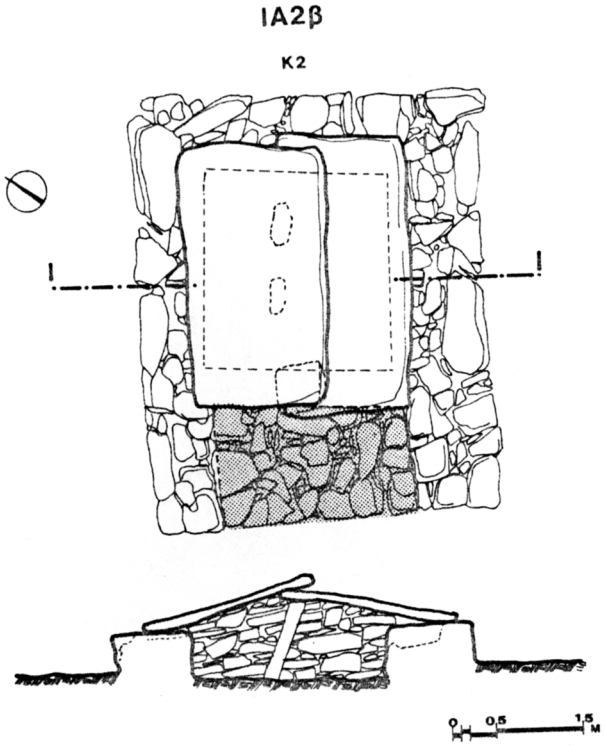

Fig. 3 - Tombeau maçonné, type IA2β, nécropole de Kastri (Thasos) [KOUKOULI 1992, p. 375, fig. 72].

Fig. 4 - Nécropoles du Premier Age du Fer en Chalcidique, Macédoine orientale et Thrace égéenne.

Fig. 5 - Pithos funéraire, nécropole de Vafeïka, [Δ.Τριαντάφυλλος, ΑΔ 53 (1998)].

Fig. 6 - Tumulus Γ′, nécropole de la zone industrielle de Drama [Χ. Κουκουλή-Χρυσανθάκη, ΑΔ 34 (1979), fig. 146γ].

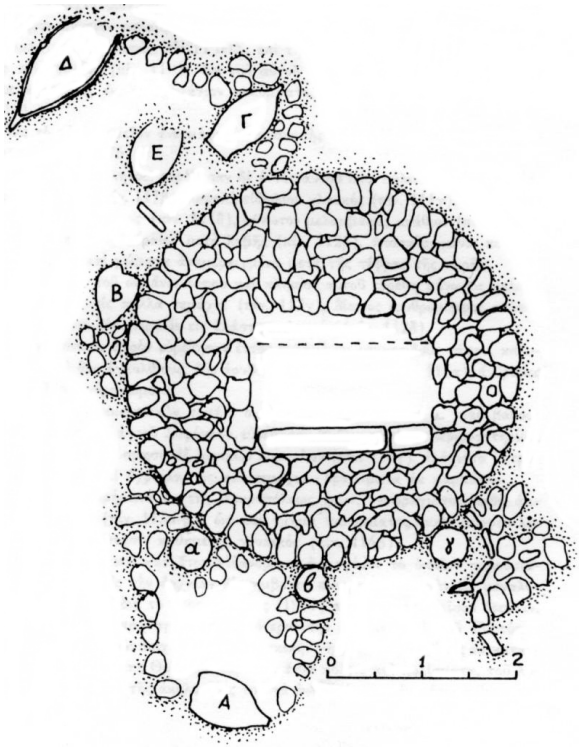

Fig. 7 - Tombeau maçonné n°2, Mésembria-Zôné [ΠΑΕ 1970, p. 73, fig. 3].

Fig. 8 - Tombeau mégalithique près de Roussa (Rhodopes orientaux, Grèce) [THRACE, Athènes, 1994, p. 45].

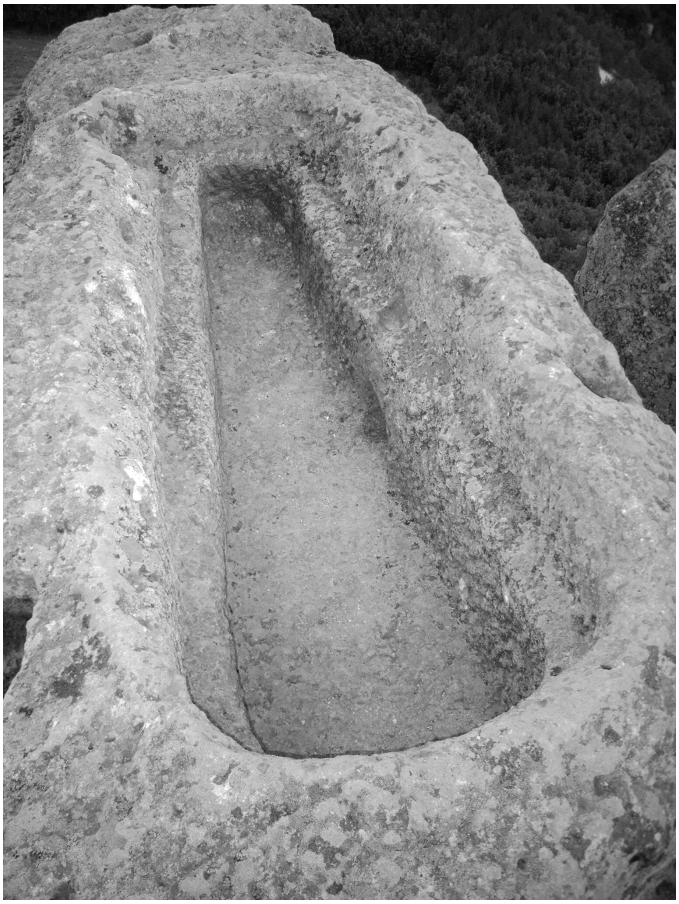

Fig. 9 - Cuve rupestre, sanctuaire de Tatul (Rhodopes orientaux, Bulgarie)
Cliché personnel.

POTS AND PANDEMONIUM: THE EARLIEST EAST GREEK POTTERY FROM NORTH PONTIC NATIVE SETTLEMENTS

Gocha R. TSETSKHLADZE
(Melbourne, Australia)

Since the publication of B.V. Farmakovskii's studies in 1914 (*The Archaic Period in Russia*) and 1916 (*Milesian Vases from Russia*), followed by the article of T. N. Knipovich (*On the Trade Links of the Greeks with the River Tanais Region in the 7th-5th Centuries BC*) in 1934[1], the earliest East Greek pottery from native settlements of the steppes of the northern Black Sea has received considerable attention. A catalogue was produced by N.A. Onaiko in 1966, identifying and dating these finds and other pieces discovered in the previous thirty years according to what was then known[2]. Over the last forty years a few more pieces have come to light but, more importantly, considerable advances have been made both in the dating of East Greek pottery and the identification of centres of production (see Table 1).

During the last decade or so this pottery from the northern Black Sea has received attention on a scale hitherto unknown[3]. This welcome development demonstrates not only the progress made in the study of such pottery but also the problems that it continues to present: academics have retained the use of different chronologies, whilst some publications give insufficient information about new pieces, or what they do give is confusing or contradictory or both. The principal difficulty is methodological: how should we interpret this pottery? It is important to know how the pottery came here - was it as a result of trading relationships with nearby Greek colonies, or was it something else? There are broader implications. Every time the chronology of the pottery changes, must we revise the accepted dates of establishment of the Greek colonies? If so, how many pieces

[1] The details of their investigations and their conclusions (published in Russian) are summarised in ONAIKO 1966, 8-9.

[2] ONAIKO 1966, 56, tables I-III.

[3] DARAGAN 2001; BOUZEK 2005; FIALKO, BOLTRIK 2001; KOPYLOV 2002; 2003; 2004; KVIRKVELJA 2002, 177-178; BANDUROVSKII 2001; TSETSKHLADZE 1998 a, 10-15; 2003, 134, 149-152; KERSCHNER 2006 a; VAKHTINA 1991; 1996; 1998; 2000; 2002; 2004 a; 2004 b; 2007; etc.

of pottery need to be present to justify our doing so? How can we reconcile the dates for the foundation of colonies which we can extract from ancient written sources with those of the earliest pieces of pottery? Should we discard the old orthodoxy of 'pots equals people', that the find of even one piece of Greek pottery means a Greek presence in, or trade relationship with, a place? These are just a few aspects of the problem.

The aim of this article is to take a fresh look at the earliest East Greek pottery from North Pontic native settlements, primarily decorated tableware, highlighting what we know and what problems we face, and placing the Pontic area within the general framework of Greek colonisation[4].

The Current State of Information and Publication

In recent publications it is not unusual to find incomplete information. Often, the earliest East Greek pottery is neither properly described nor illustrated. Thus it is practically impossible to check what kind of piece is being discussed (if, indeed, there is any discussion), what its date might be (see below), and so on.

Comparatively, the collection studied most fully is that from the *Nemirov* settlement (Table 1, no. 1). The first lengthy publication appeared in 1996[5], a few others followed[6], but the latest still calls itself a 'preliminary' publication[7]. A detailed catalogue is awaited, so that we can identify exactly how many pieces there are, of which category, their chronology, the context of finds, etc.

There are a few recent publications about the *Zhabotin* settlement (Table 1, no. 3)[8], but no full publication or discussion of Greek pottery from this site. The best information remains that given by Onaiko[9]. From existing descriptions it is difficult to identify what kind of vessel was found; thus it is safe to call it just a 'fragment of an East Greek vessel'. According to the 1989 publication, it is simply a 'fragment of the wall of a Rhodian-Ionian vessel of the last quarter of the 7th century BC'[10]; another publication says nothing more precise than 'pottery of the Late Geometric and Orientalising phase MWG I'[11]. For the *Ivane-Puste* settlement (Table 1, no. 4), the information I was able to find states just 'Chian painted pottery of the second half of the 7th century'[12] or 'fragments of painted Ionian amphorae'[13]. That given for *Zalesya* (Table 1, no. 5) is similarly vague[14]. No better information can be found about *Trakhtemirov* (Table 1, no. 2); very often the

[4] Although I have very good access to Eastern European publications, I was unable to consult a few of potential relevance to this discussion. I cite throughout primarily the most recent publications.

[5] VAKHTINA 1996.

[6] VAKHTINA 1998; 2000; 2004 a; 2004 b.

[7] VAKHTINA 2007.

[8] DARAGAN 2001; 2004 a; 2004 b.

[9] ONAIKO 1966, 56, no. 3.

[10] KOVPANENKO *et alii* 1989, 52.

[11] DARAGAN 2004 a, 213-214.

[12] DARAGAN 2001, 52.

[13] DARAGAN 2004 a, 214.

[14] DARAGAN 2004 a, 214.

description given is 'Rhodian-Ionian kylix of the last quarter of the 7th century'[15] or 'fragments of walls of a Rhodian vessel of the second half of the 7th century' (no detailed description is provided[16])[17].

Details about the piece from *Pozharnaya Balka* (Table 1, no. 8) are so vague that it is uncertain whether it should be included alongside the other early fragments. Onaiko describes it as the 'wall of a vessel with vaguely preserved leaf-and-ray ornament, from a Rhodian-Ionian centre, 7th-6th centuries BC'[18], while a more recent publication offers it as a fragment of a vessel belonging to the Early Rhodian-Ionian group[19].

Although the discovery of early Greek pottery during the excavation of *Belsk* settlement (Table 1, no. 7) has been known for over twenty years, it is still unpublished. In 1987 the information given was: 'the earliest example of Greek pottery in Belsk site is dated to the 7th century BC. This is a fragment of a bowl from a Rhodian-Ionian centre of the end of the 7th century BC. Now six such finds are known, but even earlier material has been discovered as well - fragments of decorated tableware from Rhodian-Ionian centres of the second quarter of the 7th century BC found in the Western and Eastern fortifications'[20]. Another publication mentions only one fragment[21]. a third talks of 'fragments found in the Western fortifications belonging to the last third of the 7th century'[22], a fourth 'a vessel of Orientalising style dating within 670-620 BC'[23], and a fifth a piece of Middle Wild Goat I-II[24]. Only one mentions a fragment of a bird bowl of the second half of the 7th century BC[25].

For burials containing the earliest East Greek pottery (see Table 2), the state of publication and information is much better.

To summarise, there is an urgent need for the proper publication of data from settlements (such as Onaiko produced in 1966)[26].

Chronology

Another problem we face is the chronology of the pieces. Enormous progress has been made with the identification of the places of production of East Greek

[15] KOVPANENKO *et alii* 1989, 52.

[16] KOVPANENKO *et alii* 1989, 52.

[17] It has required considerable effort to clarify the details presented in Table 1, no. 2. Even so, it is still difficult to be certain about piece no. 2. VAKHTINA (2004 b, 209) mentions two fragments, one a North Ionian kylix (bird bowl), the other a fragment of a decorated South Ionian vessel (oinochoe?).

[18] ONAIKO 1966, 56, no. 4.

[19] BANDUROVSKII 2001, 15.

[20] SHRAMKO 1987, 125.

[21] VAKHTINA 2004 a, 55.

[22] KOPYLOV 2002, 229. The publication gives no numbers, nor any other details. It cites a typescript of B.A. Shramko's 2000 field report kept in the archive of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, Kiev. At the same time, Kopylov thanks M.N. Daragan and S.V. Polin for sending him photocopies of photographs of East Greek pottery (KOPYLOV 2002, 229, n. 33 [should be n. 2]).

[23] BANDUROVSKII 2001, 15.

[24] DARAGAN 2004 b, 133.

[25] DARAGAN 2004 b, 133.

[26] ONAIKO 1966, 56. See also KOPEIKINA 1972; BOUZEK 1990, 27, 32-34.

pottery, and with dating it[27], but difficulties remain. In particular, authors continue to use a variety of dating systems and classifications.

Some date the earliest piece of pottery from Nemirov to the last third of the 7th century BC[28], while the new classification for East Greek pottery (see below) dates one fragment of amphora (initially identified by M.Y. Vakhtina as an oinochoe) to 650-630 BC[29]. Even this does not place the earliest pottery in the last third of the 7th century unless we take the very lowest part of the date range.

In some publications the fragment of a bird bowl from Trakhtemirov (Table 1, no. 2.1) is dated to the second half of the 7th century BC[30], another assigns it to the first third of that century[31], and yet another to the third quarter of the century[32]. Similar bird bowls have been dated to the middle-second half of the 7th century[33]. It is very difficult in these circumstances to be certain. The best solution seems to lie in dating this piece to the last quarter/second half of the 7th century, like the vast majority of other early East Greek pottery from native sites.

Publications also offer different dates for MWG I. The piece from Zhabotin (Table 1, no. 3) is assigned to this group and dated to 665/60-650/45 BC[34]. In the publication of the Nemirov pottery the same style is dated to the end of the third quarter of the 7th century[35], but MWG II is dated to the end of the third quarter-last quarter of the 7th century[36]. One piece from Belsk (Table 1, no. 7.2) is assigned by some to MWG I-II[37], whilst others date it to 670-620 BC[38] or to the last third of the 7th century[39].

Early pieces from Ivane-Puste are dated by one publication to the second half of the 7th century BC[40], by another to the end of 7th-first half of 6th century[41].

According to one publication, the earliest East Greek pottery found in native sites of the forest-steppe dates to 640-600 BC and comes from Nemirov, Trakhtemirov, Belsk and the burial near the village Boltyshka (Table 2, no. 3)[42].

In 2005, based on painstaking study, M. Kerschner and U. Schlotzhauer published a new classification scheme for South Ionian pottery[43]. In this, R.

[27] See, for example, COOK, DUPONT 1998; BOARDMAN 1998, 141-176. Delailed bibliography is given in KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005, 1-9.

[28] VAKHTINA 2004 a, 55.

[29] KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005, 17, no. 26.

[30] DARAGAN 2004 b, 133.

[31] KERSCHNER 2006 a, 239.

[32] BESSONOVA 1996, 31.

[33] COOK, DUPONT 1998, 26.

[34] DARAGAN 2004 a, 213-214.

[35] VAKHTINA 2007, 513.

[36] VAKHTINA 2007, 513.

[37] DARAGAN 2004 b, 133.

[38] BANDUROVSKII 2001, 15.

[39] KOPYLOV 2002, 230.

[40] DARAGAN 2004 a, 214.

[41] VAKHTINA 2004 a, 56.

[42] VAKHTINA 2004 a.

[43] KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005. The first version of this article appeared in German in COBET *et alii* 2007, 295-317 (this was initially a paper presented to the symposium on Ionia held in September 1999; publication was delayed).

Cook's Early Orientalising and Early Wild Goat style correspond to the new South Ionian Archaic Ia (SiA Ia: ca. 670-650 BC), his MWG I to SiA Ib (*ca*. 650-630 BC), MWG II to SiA Ic (ca. 630-610 BC), and MWG II advanced examples and MWG III to SiA Id (*ca*. 610-580 BC).

It is obvious that this classification favours higher dating, by at least ten years, if not more. For example, the Milesian painted oinochoe from *Temir-Gora* (Table 2, no. 2), previously dated by all to 640-630 BC[44], becomes 650-630 BC[45]. The neck of an East Greek oinochoe from the Boltyshka burial (Table 2, no. 3), dated by some to the late 7th century[46] and by others to the end of 7th-first third of the 6th century[47], now too falls within 650-630 BC[48]. The piece from Alekseevka (Table 1, no. 9) once dated to 620-590 BC is now 630-590 BC[49].

Kerschner and Schlotzhauer's new system of classification is a 'step towards a "common language" for East Greek pottery studies'[50], although, as the authors themselves observe: 'The proposed classification should be regarded as no more than a framework awaiting further detailed studies at different production centres as well as wherever East Greek pottery might be found in the future. The aim of this draft is merely to achieve clarity and unambiguity of the terminology and to make comparisons between different classes of pottery easier'[51].

Thus, despite considerable advances in our knowledge of East Greek pottery, there is still much room for improvement.

It should be mentioned that changes in chronology resulting in higher dating are not limited to East Greek pottery. The formulation of a new absolute chronology for the whole Mediterranean Iron Age is in progress, based on scientific methods[52]. One consequence, through the use of radiocarbon data, has been to raise the date of the Phoenician presence in Spain, and Phoenician expansion in general, by between fifty and one hundred years, pushing it back into the 9th century BC. Another, flowing from a revision to the Central European chronology based largely on dendrochronology, is that the dates of the Iron Age phases in Italy have been raised by some seventy to eighty years. However, chronology in southern Italy is linked to the Mediterranean. And the continued adherence of many scholars to the established chronology has led to double dating of every event in the Orientalising period. Meanwhile, there are two chronologies proposed for the Levant, one lowering Palestinian Early Iron Age II

[44] See, for example, KOPEIKINA 1972; BOARDMAN 1998, 143, fig. 285; COOK, DUPONT 1998, 36, fig. 8.5.

[45] KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005, 17, no. 22.

[46] BOARDMAN 1999, 244, fig. 283.

[47] KOPYLOV 2003, 136, table, no. 7.

[48] KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005, 17, no. 23.

[49] KERSHNER 2006 a, 242, n. 111.

[50] KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005, 52. Indeed, as this section clearly demonstrates, we need a common language for the classification and dating of East Greek pottery. See also J.-P. Morel's paper in Cabrera Bonet and Santos Retolaza 2000, 11-26.

[51] KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005, 52.

[52] See NIJBOER 2005; ATTEMA *et alii* 2005; BARTOLONI, DELPINO 2005; GONZÁLES de CANALES *et alii* 2006; NIJBOER, VAN DER PLICHT 2006; GILBOA, SHARON 2000; GILBOA 2005; For more information and bibliography, see TSETSKHLADZE 2006 a, XXXI-XXXVIII, XLVIII-XLIX.

to the 9th century, the other raising it. Whilst radiocarbon and dendrochronological evidence from Gordion indicate that the so-called Cimmerian destruction level should be shifted from ca, 700 BC to 830-800 BC, with implications for the whole of Anatolia[53]. This too has met with opposition[54].

Change is also underway to the chronology of the Scythian antiquities of the steppes, again chiefly using radiocarbon dating[55]. The reassessment of the absolute chronology of 'Scythian' monuments of the Archaic period in the northern Black Sea and Caucasus, begun as long ago as the 1980s, has pushed this period back to the second half or end of the 8th century BC, at least for 'European Scythia'[56]. These changes have an impact on the present discussion, especially for the contextual evaluation of the finds of Greek pottery (see below). It is difficult to use the terms 'Scythia' and 'Scythian culture' for the 8th-7th centuries BC; they are taken largely from Herodotus' later description of the peoples living on the European steppes. And even in his time the Scythians were not a monolithic ethnic entity, rather a grouping of many different tribes under the general description of 'Scythians'. The material culture of the European steppes in the Archaic period displays strong regional variations, displaying some strong features of the neighbouring Hallstatt culture[57]. There is also some serious confusion about the information given by Herodotus (4. 99) with regard to 'Archaic Scythia'[58]. It was not until the second half/end of the 6th-first half of the 5th century that the 'Scythians' finally occupied the steppes of the northern Black Sea, and there is still disagreement as to whether a settled or nomadic/semi-nomadic population had previously dwelt these territories[59]. Thus, references in this article to 'Scythia/Scythian/Scythians' are to an ethnically diverse local population of the 7th-first half of 6th century BC whose real name(s) we do not know.

Context

To gain a proper understanding of pottery it is necessary to know the context in which it was discovered, especially when it is found in settlements. Recent publications have not provided much detail. In Ivane-Puste, fragments of Chian painted ware were discovered together with Thracian grey-clay wheel-made and handmade local pottery[60]. The earliest East Greek pottery in Nemirov was found alongside a large quantity of ceramics connected with the Ferigele culture, the successor to the Basarabi culture[61].

---

[53] DEVRIES *et alii* 2005; KEALHOFER 2005, 10-55.

[54] MUSCARELLA 2003; KEENAN 2004; etc.

[55] See ALEKSEEV 2003, 15-37.

[56] See, for example, SMIRNOVA 1999, 44.

[57] MELYUKOVA 1989, 10-28, 33-79.

[58] For the latest discussion, see HIND 2005.

[59] MELYUKOVA 2001, 30.

[60] DARAGAN 2004 a, 214.

[61] SMIRNOVA 1998, 86, 97. Some pottery was discovered in dugouts 1 and 2. The pottery assemblage of the Nemirov settlement, which existed from the end of the 8th to the 6th century BC, displays the strong influence of Eastern Hallstatt (and its eastern periphery, the Carpatho-Danubian area). Indeed it may even be of Eastern Hallstatt origin (SMIRNOVA 1996; 2001).

In Zhabotin, a piece was unearthed in Trench 7 among local pottery, in a level of the Zhabotin III Horizon[62]. Its presence has been used by some to suggest that a clay altar found here was possibly made by Greeks, or influenced by Greek art, because it bears decoration reminiscent of that on Orientalising-style East Greek pottery[63]. The evidence seems too slight to carry this conclusion. One author also mentions a 'large quantity of Ionian pottery' of the Orientalising style dating to the pre-colonial period[64]. In fact only seven fragments of Greek pottery have been discovered in Zhabotin, and only one of these can be identified and dated (see Table 1 no. 3) - the other six are so small that all that can be said is that they come from some kind of amphora(e); they are impossible to date[65]. Furthermore, the details of the altar are even more uncertain than hitherto supposed[66].

At Trakhtemirov, a fragment of a bird bowl was discovered on the remains of a clay altar forming part of a subterranean cult complex (shrine). The bowl belonged in a depression in the middle of the altar, where it was surrounded by the crushed fragments of a handmade bowl. The altar had scroll decoration[67].

The fragment from Motroninskoe was found in Trench 6 in the eastern part of the inner fortification. The level contained four semi-pithouses, two above-ground buildings, twenty-four storage pits, etc.[68]. If we turn to the piece from Alekseevka, no context is given. One may suppose that it was found during a survey of this settlement - no excavations have been carried out here, just surveys that yielded a large amount of local pottery[69].

Thus, not much can be said in detail about context. As mentioned above, the collection from Belsk still awaits publication. The other pieces were discovered alongside local ware.

Interpretation

To summarise, the information given in Table 1 presents the following picture. Eight native settlements (two of them questionable) have yielded examples of the earliest East Greek decorated tableware. The exact quantities from Nemirov, Ivane-Puste and Zalesya are unknown; from the rest we have just eight specimens (which does not suggest that these other sites will contain many). From burials there are two more (Table 2, nos. 2-3). Therefore, we may have some fifteen pieces, twenty at most. The settlements fall into three distinct areas: the Middle Dnieper and environs, the Crimea, and the western Kuban. The last is

[62] DARAGAN 2001. On the Zhabotin III Horizon, which is synchronous with Basarabi III and Ferigele I-II (beginning-middle of the 7th century BC), see DARAGAN 2004 a; 2004 b, 132-136.

[63] RUSYAEVA 1999, 96.

[64] ZUEV 1993, 43.

[65] DARAGAN 2001, 51.

[66] DARAGAN 2001, 50-51.

[67] KOVPANENKO *et alii* 1989, 41, 52, 60, 71-74; BESSONOVA 1996, 30-31, fig. 4.

[68] BESSONOVA, SKORYI 2001, 10-11, 82-83.

[69] SALOV 1986. This settlement was situated on three hills. It is thought that it became part of the *chora* of the Greek settlement established in the middle-last quarter of the 6th century BC on the site of modern Anapa (known as Gorgippia from the 4th century BC) (ALEKSEEVA 1997, 22).

included here despite the comparatively late date of the sherd from Alekseevka (Table 1, no. 9) because that piece predates the appearance of Greek colonies in the neighbouring Cimmerian Bosporus, where the earliest settlements are Panticapaeum on the Kerch Peninsula (turn of the first and second quarters of the 6th century BC) and Hermonassa on the Taman Peninsula (ca. 580-570 BC)[70].

The problems of dating some pieces are obvious (see Table 1). They range from the first third to the last quarter/second half/end of the 7th century BC. According to Kerschner, the earliest is a fragment of a bird bowl from Trakhtemirov (Table 1, no. 2.1). Others date this to the middle-second half of the 7th century. I have already observed that the later date should be favoured in line with pieces from the other settlements under discussion. All the chronological ranges given - 650-630 BC, 640-630 BC, 630-590 BC, last quarter of the 7th century BC, second half of the 7th century BC, middle-second half of the 7th century BC - fall, in some degree or other, within the last third of the 7th century.

In short, it is entirely reasonable to assign all our examples to this latter, single period, rather than looking to over-refine the differences within a very limited body of evidence. Just as some favour the upper range of dates, others, myself included, favour the lower (which is compatible with the archaeological data we possess for the foundation of the first Greek colonies).

As well as tableware, amphora fragments have been found. Recently, a mid-7th century date has been given to the very small number of fragments of early East Greek trade amphorae found at Black Sea sites[71]. The authors remark that this date 'fits quite well with that of "Middle Wild Goat I" finds and provides us with a supplementary chronological marker for the Greek penetration of the Black Sea'[72]. But this seems to contradict what they said previously, namely that 'The earliest pottery finds in the Black Sea area consist of Milesian Middle Wild Goat I of ca. 630, of North Ionian bird bowls of the last third of the 7th century and of South-Ionian cups of Vallet-Villard A1-A2 types, some of which possibly date back to the mid-7th century'[73]. But can 'ca. 630' be considered 'middle'?

The exact dates of the establishment of the first Pontic colonies are still problematic. We can distinguish two sets of dates: one provided by ancient authors, the other by archaeological material, primarily the earliest East Greek pottery. Needless to say, the dates given by written sources are favoured by ancient historians, whilst those provided by archaeological evidence are favoured by archaeologists[74]. One recent tendency should be emphasised: the new classification of East Greek pottery trends towards higher dating, probably in an attempt at reconciliation with the foundation dates given in literary sources. A feature to be noted is that it is commonly the upper date in a range that is raised while the lower date stays the same: for example, as I have already mentioned, the Milesian painted oinochoe from Temir-Gora previously dated to 640-630 BC becomes 650-630 BC (Table 2, no. 2). I must repeat that just as some favour the

[70] TSETSKHLADZE 1997, 44-46, 55-57; KOSHELENKO, KUZNETSOV 1998, 254-261.
[71] DUPONT, SKARLATIDOU 2002; 2005.
[72] DUPONT, SKARLATIDOU 2002, 52.
[73] DUPONT, SKARLATIDOU 2002, 51.
[74] For discussion, with bibliography, see TSETSKHLADZE 1994, 111-113.

upper part of the range, others, as I do, favour the lower. Both positions are entirely reasonable, but the latter is more logical, especially when we consider that the vast majority of the earliest East Greek pottery known falls within the range of the last quarter/last third of the 7th century BC.

These discrepancies have been discussed many times[75], so there is no need here for me to repeat the arguments in detail. For the northern Black Sea, the establishment date of Berezan (ancient Borysthenes) is the principal problem. According to Eusebius, it was 646/5 BC. If we turn to the archaeological evidence, our main source is East Greek pottery, which has long indicated that this settlement was founded no earlier than the last third of the 7th century. In 1986 L.V. Kopeikina published some statistics from excavations at Berezan between 1962 and 1979 for sector G and the north-west sector combined. These were repeated by J. Bouzek in 1990, who added background information from other sources[76]: Wild Goat (i.e. Milesian, Clazomenian and North Ionian together) - 1083; Fikellura - 200; Chian - 123; Ionian banded ware - 526; Clazomenian Black Figure - 43; Corinthian - 125; Attic Black Figure - 552; Attic Red Figure - 8. More recent studies[77] of the Archaic Ionian pottery found on Berezan confirm the last third of the 7th century as the date of the earliest pieces, and break down its origins as: South Ionian 71%, North Ionian 28%, Aeolian 1%.

Another colony whose foundation date has been hotly disputed is Olbia, founded by Miletus. Fourteen different opinions have been expressed, ranging from 655/4-645/4 BC down to the second half of the 6th century BC[78]. Recently, the East Greek pottery from this site has been published, composed mainly of material found in the last few decades in the south-east part of the Upper City[79]. The earliest examples date between 600 and 580 BC[80]; one publication favours an establishment date of ca. 590 BC[81], another ca. 580 BC[82].

If we turn to the Taganrog settlement on the Sea of Azov, there is only a collection of pottery washed up on the shore: the settlement itself is submerged[83]. The previously accepted foundation date was the 630s BC[84]; now it is presumed to be the 640s BC, probably in view of the revised chronology for East Greek pottery with its extended upper range[85].

---

[75] See TSETSKHLADZE 1994, 111-113, 117-118; forthcoming; HIND 1999; AVRAM *et alii* 2004, 924-927; KERSCHNER 1996 a, 228-231. The situation regarding the southern Black Sea has not changed: no new archaeological evidence has emerged (see TSETSKHLADZE 2007, 160-180). For recent discoveries of Archaic Greek pottery from Istanbul, see GÜN ISIGINDA 2007, 70-72, 144 (no. SC2: WG of 625-600 BC), 145, 248.

[76] BOUZEK 1990, 23-24. See also TSETSKHLADZE 1994, 117.

[77] POSAMENTIR 2006, 160, 162. See also POSAMENTIR, SOLOVYOV 2006; KERSCHNER 2006 b.

[78] RUSYAEVA 1998, 161, table.

[79] KRAPIVINA, BUISKIKH 2001; BUJSKIKH 2007. See also ILINA 2004.

[80] BUJSKIKH 2007, 506. Kerschner places some pieces in class SiA Ic: KERSCHNER 2006 a, 234, Abb. 10.

[81] ILINA 2004, 81.

[82] BUJSKIKH 2007, 506.

[83] For the Taganrog settlement, see now LARENOK, DALLY 2002.

[84] KOPYLOV 1999, 174.

[85] KOPYLOV 2004, 62.

There is also a disparity between the written and archaeological sources for the date of establishment of Histria. Eusebius gives 657/6 BC; Pseudo-Skymnos, the late 7th century BC. The earliest East Greek pottery, altogether thirty-six examples of MWG, places it between the two literary dates at about 630 BC[86]. Orgame has latterly received much attention[87]. Some think this settlement was established directly by Miletus, another that it was a secondary colony of Histria[88]. Five fragments of MWG I oinochoai suggest a foundation date of 640-630 BC[89]. The necropolis at Orgame has yielded a large tomb of the third quarter of the 7th century (TA 95)[90]; the involvement of the hero cult with it runs from some time later until the 3rd century BC[91]. Recent rescue excavations and finds of East Greek pottery at Apollonia Pontica once again confirm that this colony was established in ca. 610 BC, as we know from written sources[92].

The Black Sea is not the only area for which there is a discrepancy between the archaeological and literary evidence for foundation dates of Greek colonies[93]. Sicily, where dates are based mainly on Thucydides, but with some data from Eusebius as well, is one such instance. There have been several efforts to reconcile the dates provided by the earliest pottery with that from written sources. Thucydides' dates are largely reliable (see Tables 3-4)[94]. In contrast, the literary foundation date of Carthage, 814/13 BC, cannot be confirmed by conventional absolute chronology (see Table 5) but has been using scientific methods[95]. There are problems with the Greek colonies in the Iberian Peninsula as well (see Table 6). Furthermore, as J. Vanschoonwinkel's studies demonstrate with respect to Asia Minor, the dates provided by the written record of Greek settlement generally accord with those of the (Protogeometric) Greek pottery found along the western coast of Anatolia, whilst acknowledging the limitations of literary-mythological stories on the one hand and a pottery-based (and pottery-biased) material perspective on the other[96].

To understand the presence of Greek pottery in a native milieu, it is very important to know the context in which it was found. A stage has been reached in our investigations at which it is necessary to reject many orthodox views, for instance that pots equals people, or that the presence of even a single Greek pot is

[86] For a summary of publications, see BOUZEK 1990, 21-22; TSETSKHLADZE 1994, 117.

[87] MANUCU-ADAMESTEANU 2000; 2003; LUNGU 2003; etc.

[88] AVRAM 2003, 286-287; AVRAM *et alii* 2004, 940.

[89] MANUCU-ADAMESTEANU 2000. Kerschner gives slightly different dates, again pushing them back. One piece is classified as SiA Ib or Ic, and the others as North Ionian Archaic I: KERSCHNER 2006 a, 233, Abb. 7-8, 234, Abb. 9, 236, Abb. 11.

[90] LUNGU 2000-2001.

[91] LUNGU 2002.

[92] NEDEV, PANAYOTOVA 2003, 96-101.

[93] See table 6 in TSETSKHLADZE 2006 a, LXVII-LXXIII, which gives information on the literary foundation dates for colonies around the Mediterranean and the Black Sea and the earliest archaeological evidence from them, as well as indicating the presence of local peoples in the vicinity of a colony.

[94] See, for example, DOMÍNGUEZ 2006 a. For southern Italy, see YNTEMA 2000.

[95] For Carthage, see now NIEMEYER *et alii* 2007.

[96] VANSCHOONWINKEL 2006 a; 2006 b.

evidence of a trading relationship with Greeks (since such a pot could only have been brought by Greeks)[97]. Although there is a long way to go, it is obvious that the local population looked at Greek pottery differently from the Greeks; nor was it used in the same way in local settlements as in Greek cities. A few pieces alone could not indicate a trading relationship - they might just as easily have been brought by locals as by Greeks, for pots travel in various ways and for different reasons[98]. Particularly in early periods such as the 7th century, the use of pots as a form of 'diplomatic gift' cannot be excluded[99]. The few early pieces from the northern Black Sea might be viewed as examples of this, especially when we consider that the first colonists were few in number and their initial settlements very small and not yet self-sufficient: it would be natural to seek good relations from the outset with the local population in areas where there was one, and to use gifts as a means of securing this[100]. One piece of information from Strabo may be relevant, when he says: '... the Nomads are warriors rather than brigands, yet they go to war only for the sake of the tribute due to them... for if the tributes were paid regularly, they would never resort to war...' (Strabo 7. 4. 6).

The position in other places could be different, as it was with Massalia and the local population thereabouts. According to the legend about the origins of Massalia, the Greeks were given a welcome reception by the local chief (of the Celto-Ligurian tribe of the Segobriges). His daughter married a Greek and he offered his son-in-law the land on which the new town was to be built[101]. From an archaeological point of view we know about the VIX crater, interpreted as a 'diplomatic gift'[102]. In general, we are re-examining our understanding of local peoples: nowadays they seem much less 'barbarian' than we thought[103]. More and more evidence is coming to light to demonstrate that, from the start of colonisation, locals played an important role (even in the laying down of colonies), and that the relationship between the indigenous population and the incomers was not simply one of trade but was more sophisticated and complex[104]. When we focus on the Black Sea, we can see that, overall, the locals tended more to be 'collaborators' with the Greeks in the colonial venture than opponents of it[105]. Indeed, this a common thread in Ionian colonial settlement everywhere, not just around Black Sea[106].

If a few pieces of pottery are insufficient to prove the existence of trade

---

[97] BOARDMAN 2001; CABRERA *et alii* 2004; MARCONI 2004; RATHJE *et alii* 2002; RÜCKERT, KOLB 2003; SCHEFFER 2001; SCHMALTZ, SÖLDER 2003. For further discussion and more bibliography, see TSETSKHLADZE 2006 a, LIII-LIV.

[98] Cf. TSETSKHLADZE 2005.

[99] For the latest discussion about gift exchange, see VAN WEES 1998; WAGNER-HASEL 2006.

[100] A 'diplomatic gift' could take the form of any object or commodity. It may not have survived, indeed it might have been something consumable and/or perishable.

[101] MOREL 2006, 365.

[102] MOREL 2006, 396-399.

[103] For discussion and bibliography, see TSETSKHLADZE 2006 a, LI-LVI. See also HODOS 2006.

[104] See, for example, DE ANGELIS 2003; MALKIN 2002.

[105] ANTONACCIO 2007, 214. See also TSETSKHLADZE 2002.

[106] TSETSKHLADZE 2002.

relations, how many do we need? I shall give examples from two local settlements. Belsk yielded over 10,000 fragments of Greek pottery during eighteen years of excavation, the vast majority of them from the middle of the 6th-5th century BC[107]. During the excavation of the Motroninskoe settlement, 65,000 fragments and about fifty complete and archaeologically complete examples of local handmade pottery were found. The Greek pottery of consists of more than 7500 fragments and five archaeologically complete vessels, 96% of it amphora fragments. Overall, the Greek pottery forms 15.5% of all pottery found, and the vast majority of it comes from the last third of the 6th-first quarter of the 5th century BC[108]. Our general understanding of the nature and pattern of trade in the Archaic period is also undergoing change[109].

What kind of settlements were those in which the pottery discussed here was discovered? All were large and important, identified as centres of local administration[110]. Nemirov covered 110 ha; its ramparts were 8 m in height; in the middle of the settlement lies an acropolis with an area of 12.5 ha[111]. Motroninskoe spread over 200 ha, of which 70 ha is enclosed within fortifications formed of earthen ramparts 10.5 m high and a ditch/moat 4-6 m deep and 10-15 m across. Outside the fortifications are three burial grounds containing sixty kurgans[112]. Trakhtemirov extended to 500 ha, defended by earthen ramparts, ditches and a wooden fortification structure[113]. The largest was Belsk, which occupied 4020 ha; it had a defensive perimeter of 25 km and an estimated population of 4000-5000. The ramparts were 9 m high and the ditches over 5 m deep. During excavation of Belsk shrines, a large sanctuary, workshops, dwellings, etc. were uncovered. The site actually included three smaller settlements - western (72 ha), eastern (65.2 ha) and Kuzeminskoe (15.4 ha), each with its own fortifications - and about nine other populated places[114].

It is obvious that these centres controlled large areas of the steppes, and highly likely that the first colonists, having established their settlements on the northern Black Sea coast, came to them as they set out to explore the hinterland and establish contacts with the local population and their elite. Discussion continues[115] about whether the areas of the immediate hinterland adjacent to the earliest Greek settlements in the northern Black Sea had a settled or a nomadic population, or, as many believe, were unpopulated. Maybe this last could explain why the early Greek pottery is found in settlements of the deep hinterland several hundred kilometres from the Black Sea coast.

The Nemirov settlement stands out; so too does the pottery found there in

[107] SHRAMKO 1987, 121-126, 174-179. By origin: Ionian 16%; Chian (including amphorae) 12.6%; Thasian amphorae 7.8%; Attic 3.7% (little painted, mostly black glaze); Lesbian amphorae 1.7%; amphorae of unidentified origin 38.1%.

[108] BESSONOVA, SKORYI 1999, 37.

[109] See, for example, FOXHALL 1998; CABRERA BONET, SANTOS RETOLAZA 2000.

[110] MELYUKOVA 1989, 51-80.

[111] SMIRNOVA 1996; 1998; 2001.

[112] BESSONOVA, SKORYI 1999.

[113] MELYUKOVA 1989, 68.

[114] SHRAMKO 1987; MELYUKOVA 1989, 74-75.

[115] See, for example, MELYUKOVA 2001.

both quantity and character. It has long been supposed that this was where Greek pottery came first for onward distribution to other parts of the steppe. M. Vakhtina states that the bulk of the oinochoai at Nemirov show a chronological and stylistic uniformity; she believes that most of the pottery reached here in the second half of the 7th century BC as part of a single consignment[116]. This is, of course, possible, but it is not the only explanation. In some cases the clay looks 'orthodox Milesian'[117]. However, the clay of several pieces which I saw in the Hermitage in April 2002 does not look particularly East Greek. Of course, this is just a surface impression; to be certain, a chemical analysis of the clay is required. Might this not demonstrate that some pottery could have been produced in Nemirov itself by a migrant potter, as I have already proposed elsewhere[118]? Vakhtina herself suggested that it was likely that such a potter existed, producing grey wheel-made pottery which is not in the local tradition but which is widespread not only in Nemirov but in other native settlements where early Greek pottery is found. The appearance of such ware was contemporary with the foundation of the Greek colonies. Its disappearance came at the end of the 6th-first third of the 5th century, when life in many steppe-settlements ceased[119].

A little later we have far more evidence of Greek craftsmen residing and working in local political centres, despite their distance from the seaboard colonies, not only around the Black Sea but in other colonial areas as well[120]. Why should it not be the case that a few pursued this course of action in the early stages of colonisation?

Let us turn to Berezan. Many publications consider that the early pottery discussed in this article reached the native settlements through this Greek colony, a site in many respects unique for the northern Black Sea. I shall discuss here only one aspect: the possibility that pottery of East Greek type was actually produced in Berezan (an idea already proposed in the literature[121] but often overlooked). Since then, however, new publications of the Ionian pottery found here oblige us to revisit this question[122]. The neutron activation analysis of 111 pottery samples from Berezan demonstrated that not all the East Greek pottery here originated from Ionian workshops. So far, it is difficult to identify from where the rest of it came[123]. We know of only two centres outside Ionia that were producing East Greek-type pottery: one workshop, located somewhere in the Hellespontine area, manufactured Milesian-type pottery; the other, at Aeolian Kyme, produced pottery in North Ionian style[124]. A recent suggestion is that there was a third, situated on Berezan. This would not be surprising when we consider that local centres of pottery production existed from the early 6th century BC onwards in

[116] VAKHTINA 2007, 516-517.
[117] VAKHTINA 2007, 512.
[118] TSETSKHLADZE 2003, 134.
[119] VAKHTINA 2004 a, 57. For this kind of pottery, see SMIRNOVA 1999.
[120] See TSETSKHLADZE 2000; 2002; 2003, 149-159 (all with bibliography).
[121] See, for example, COOK, DUPONT 1998, 66-67, 90-91.
[122] POSAMENTIR 2006, 164-167.
[123] KERSCHNER 2006 b; POSAMENTIR, SOLOVYOV 2006; MOMMSEN *et alii* 2006.
[124] POSAMENTIR 2006, 164-167; KERSCHNER 2006 b; POSAMENTIR, SOLOVYOV 2006; MOMMSEN *et alii* 2006.

Histria, Nymphaeum, Panticapaeum, Phanagoria, Gorgippia, Sinope, Chersonesus, etc.[125]. Once again, no remains of kilns have been found in Berezan, but why should we not suggest that such production might have been undertaken soon after the initial settlement was established? - it would not be surprising, for it happened elsewhere[126]. Maybe some if not all of the earliest Greek pottery found in native settlements was made in Berezan. Of course, this is just a hypothesis. We need more hard evidence. For context, we should not forget that there were metal workshops in Berezan from the end of the 7th century BC[127]. So why not potters?

Back to the question of how this pottery reached native settlements, and how the local population regarded it. Much attention has been paid to how the Temir-Gora oinochoe found its way into Scythian possession and came to repose in a Scythian grave in the Crimea[128]. One idea[129] canvassed previously was that since Temir-Gora lay in the path of the seasonal Scythian migration from the Crimea to the Taman Peninsula, the vessel most probably passed into Scythian hands somewhere in the Berezan area, or even in the western Black Sea[130]. The belief that such a Scythian migration took place relies upon the evidence of Herodotus (4. 28)[131]. Recent studies demonstrate, however, that even if some kind of migration across the Kerch Strait had taken place in the time of Herodotus, this was not so for the time at which the Temir-Gora oinochoe was made[132]. A new explanation proposed by T.M. Kuznetsova looks plausible and deserves very serious consideration: that the grave containing the oinochoe was most probably that of a Scythian who had returned from the Near Eastern campaign and brought the object with him[133]. This is more than possible. We know that other Scythians who came back from this campaign brought with them several Near Eastern objects

[125] TSETSKHLADZE 1998 a, 42-43 (with literature).

[126] It is known now that the initial settlement in Emporion began to produce pottery soon after the foundation (see CABRERA BONET, SANTOS RETOLAZA 2000, 347-360). For local pottery production in Massalia, Gravisca and elsewhere, see CABRERA BONET, SANTOS RETOLAZA 2000, 101-123.

[127] DOMANSKIJ, MARCHENKO 2003; TREISTER 1998; SOLOVYOV, TREISTER 2004.

[128] See VAKHTINA 1991; 2002. KUZNETSOVA 2002 provides a discussion of all existing opinions and an extensive bibliography.

[129] See VAKHTINA 1991; 2002.

[130] The discovery of Scythian tombs in the northern Dobrudja gave rise to the opinion that there were two streams of Scythian migration to this region. In one of the burials a fragment of an Ionian vessel was discovered, dated by SIMION (2003 [1992]) to 'after the establishment of Histria' (the date Simion gives for this is 638 BC) = the second half-end of 7th century BC. MELYUKOVA (2001), who studied in detail the grave-goods from these tombs, is convinced that the tombs should be dated to the 6th-beginning of 5th century BC. She disagrees with Simion and with Marchenko and Vakhtina (1997), providing convincing reasons to question that Scythian migration took place at such an early date and casting doubt on the validity of Herodotus' information about 'Old Scythia' or 'Archaic Scythia'. It should be mentioned that, as a rule, scholars studying Scythian and other local sites and objects use the finds of Greek pottery as a means of dating them both, often without paying much attention to how else the local objects might be dated. Moreover, a Greek pot may end up in a local grave long after it was made.

[131] VAKHTINA *et alii* 1980.

[132] MASLENNIKOV 2001; PAROMOV 2005. See also KAMENETSKII 2001.

[133] KUZNETSOVA 2002.

(furniture, ritual vessels and cult objects, armour, ceremonial arms and symbols of power, horse furnishings) which ended up in their tombs in the northern Caucasus[134].

The Ionian painted tableware discussed in this article has animal decoration: running goats, grazing goats, birds, a griffin, dogs chasing a goat, etc. Could this be why it was valued by locals, especially by Scythians? Again, this is quite possible: Scythian art is well known for its distinctive Animal Style, and Scythians may have valued the pottery for its echoes of their own art and lifestyle[135]. If we seek a market for Ionian-style decorated pottery in Berezan, then the Scythians and other peoples of the steppes come to mind alongside the Greeks living in Brerazan and in the other settlements of the northern Black Sea. The piece in Alekseevka most probably reached there via the Taganrog settlement[136].

Can the pottery discussed here be interpreted as an indication that Greek colonisation was driven by trade, as is often supposed? (A case of 'trade before the flag'?)[137] This is a very complex matter, but overall it is better to think of trade as one of the outcomes of colonisation, not one of the reasons for it[138]. All the discussion above demonstrates how difficult it is to interpret this small amount of pottery. If the objects were examples of trade, might we not expect them to be more abundant even at such an early period? And what was traded in return? - something else open to speculation for want of any evidence. Despite this, the first colonists have been chacterised as hungry Ionians, particularly Milesians, wandering around the northern Black Sea looking for fish, timber, metals and grain in order to take these commodities back to their homeland to palliate the awful economic situation there caused by conflict with the Lydians[139]. At the same time they had sporadic meetings with locals and set up seasonal trading-posts and contacts, before establishing permanent settlements[140]. Some early traders infiltrated local settlements, living in dugout dwellings modified to accord with their way of life and habits, taking local wives, and acquainting themselves with

[134] See TSETSKHLADZE 1999, 476-477 (with literature).

[135] TSETSKHLADZE 1998 a, 12-13; POLIDOVICH 1999.

[136] KOPYLOV 2002; 2004.

[137] For a recent opinion supporting trade as the motive: 'These finds are important not only as Early Greek Pottery finds but also for the history of colonization of the Black Sea area. So we have a clear horizon of pottery of the third quarter of the 7th century which we did not have from 100 years of excavation, not from Histria - we have no bird kotyle like Trachtemirov, not from Berezan and even not from Taganrog. And as you showed, that ended somewhere in the 6th century. So for me that has the implication that trade must have been the first thing the Greeks wanted there. They traded with the indigenous chiefs from the hinterland. Then, as there were good possibilities for rich agriculture, they changed the intentions. But the original point of movement was trade' (M. Kerschner in the discussion of M. Vakhtina's paper published in COBET *et alii* 2007, 517).

[138] TSETSKHLADZE 1998 a, 9-10; 2005; KOLB 2004, 594.

[139] SOLOVYOV 1999, 30; 2004, 334-335.

[140] SOLOVYOV 2004, 334-335.

the local lifestyle[141]. Others paint the early settlers as 'working class and poor'[142], again wandering the area in their 'attempt to make the so-called Greek miracle reality'[143]. I do not think there is much one can say about these interpretations[144]. It is hard to see why Ionians should have come so far to find fish and timber, present in abundance in East Greece and neighbouring areas (including the southern Black Sea - fish; and the eastern Black Sea - timber). The search for metals as an explanation is debased by the ample supply of them in Anatolia[145] - and they definitely cannot be found in the steppelands inhabited by the local population of the northern Black Sea. Again, we know that there was no grain trade between the Scythians and Greeks in the Archaic period[146]. What is meant by seasonal trading-stations and occasional contact? Were Greeks journeying to and fro between the northern Black Sea and Ionia at least twice a year? How practical was this? The reasons for colonisation are complex. Previously accepted theories about overpopulation, the search for food, metals, etc. have gradually fallen by the wayside. The Greeks had no shortage of land, food or metals in or close to their homeland[147]. When they had to colonise, it was usually in response to some kind of natural disaster, external pressure or threat, or internal conflict, etc.[148]. To establish a colony was a major undertaking, not entered upon casually. To borrow a phrase: 'It's murder to found a colony'[149]. In other words, '... founding a colony overseas can be as dangerous and as violent as war. ... the Greeks often settled territory occupied by native populations, and Thucydides

[141] SOLOVYOV 2004, 335. I fail also to understand the following (the original Russian is opaque): 'Monuments of archaeology and epigraphy contain reliable data about the existence of Greek traders among the local population even at this stage [the early period of colonisation?] of the relationship... The question is: how to extract this data, insofar as the criteria for distinguishing it are insufficiently worked out in classical studies, especially classical archaeology' (SOLOVYOV 2004, 335). Many works have appeared in the West that seek to identify the presence of Greeks in native contexts, locals in Greek colonies, the archaeological evidence of inter-marriage, etc. See, for example, SHEPHERD 1999; HODOS 2006; TSETSKHLADZE 2006 a, XLVIII, all with extensive bibliographies. I have further difficulties with the statement that the Graeco-barbarian relationship was dominated by the 'stereotypical ethnic psychology' of the Greek colonists in the northern Black Sea, because only Greeks possessed the 'foremost cultural potential' (SOLOVYOV 2004, 336). In plain language, this probably means that Greek culture was superior, and the Greeks knew it (a return to an old orthodoxy). (For the latest discussion of our understanding of the problem of identity, see TSETSKHLADZE 2006 a, LI-LVI, LIX-LXII, with bibliography).

[142] PETROPOULOS 2005, 11. For my lengthy review of this very difficult book, see 'Publications on the Black Sea'. *Ancient West & East 6* (2007), 350-360.

[143] Petropoulos 2005, 128.

[144] As new studies demonstrate, Ionia was quite a prosperous territory despite Lydian and other pressures (see the papers on Ionia COBET *et alii* 2007).

[145] TSETSKHLADZE, TREISTER 1995, 17-25.

[146] TSETKHLADZE 1998 c, 54-63 (with literature).

[147] TSETSKHLADZE 2006 a, XXVIII-XXX (with literature); Descoeudres forthcoming.

[148] TSETSKHLADZE 1994, 123-126; 2005; BERNSTEIN 2004; Descoeudres forthcoming.

[149] DOUGHERTY 2003.

shows us how dangerous and violent confrontations with local peoples could be; his account of the founding of Syracuse... mentioned the native Sikels, who had been expelled to make room for the Greeks. Two poets, contemporaries of the archaic colonization movement, also mention confrontations between the Greek colonists and local populations. Mimnermos, in a fragment from the *Nanno*, describes the violence of the settlement of Kolophon and the *hybris* of the colonists... Archilochos also recalls the hostility between Greeks and Thracians when Paros colonized the island of Thasos'[150].

Within the Pontic region the earliest East Greek pottery has also been found in the eastern Black Sea, where it allegedly predates the establishment of Greek colonies, considered by many to have been established in the middle of the 6th century[151]. The main problem we face is that none of the Greek cities has been located, except for Dioscurias (which is known to be partly under the modern city of Sukhumi, thus inaccessible, and partly underwater), let alone undergone archaeological investigation. Excavation of the Simagre local settlement, situated not far from the alleged location of Greek Phasis (modern Poti), has yielded a small a number of fragments of rosette bowls of the beginning-first half of the 6th century BC, a fragment of a Fikellura-style jug of the middle 6th century, a fragment of the neck of an amphora decorated with wide red bands and the foot of a Chian amphora (both first half of the 6th century)[152]. Some East Greek pottery made its way into the hinterland along the River Phasis (fragment of a Chian chalice-style bowl in Vani, and a fragment of a rosette bowl not far from Kutaisi, both first half of the 6th century)[153]. Interpreting these in relation to the foundation date of Phasis, in one place O.D. Lordkipanidze rightly notes that '... the discovery of imported Greek wares at such settlements may signal the existence of colonies - but not always: imported wares at barbarian settlements may have also appeared as a result of the activity of temporary trading factories, or even individual visiting merchants. Owing to the want of other data, any conclusions we make regarding Phasis can only be hypothetical'[154], but in another he states that Phasis was established between 600 and 570 BC[155].

A small quantity of pottery of the first half of the 6th century BC, such as fragments of an East Greek oinochoe, rosette bowls, fragment of an amphora with wide red bands, etc., is also known from other native sites in Colchis, such as Batumis Tsikhe, on the outskirts of modern-day Batumi[156], and Eshera (where, in 2003, three pieces of North Ionian LWG of the beginning/first third of the 6th

[150] DOUGHERTY 2003, 187-188.

[151] For the Greek colonies and colonisation of Colchis, see TSETSKHLADZE 1998 b, 5-70, with bibliography.

[152] KACHARAVA 1995, 64-65, 68; LORDKIPANIDZE 2000, 60.

[153] KACHARAVA 1995, 64-65, 68; LORDKIPANIDZE 2000, 60; KERSCHNER 2006 a, 241, Abb. 19.

[154] LORDKIPANIDZE 2000, 59.

[155] LORDKIPANIDZE 2000, 61. Different dates have been proposed for the foundation of Phasis, a Milesian colony: end of the 7th-beginning of the 6th century, first half of the 6th century, second half of the 6th century, middle of the 6th century, end of the 6th century, and end of the 5th-beginning of the 4th century. For a summary, see LORDKIPANIDZE 2000, 61, n. 325.

[156] KACHARAVA 1995, 64-65, 68.

century BC were found), an inland settlement not far from Sukhumi[157]. It is very difficult to interpret this pottery in a Colchian context. We cannot have a clear date for the establishment of Greek settlements here until the Greek colonies themselves are located and studied. Vani and Eshera were local settlements considered to have been the residences of the local aristocracy (Vani)[158] or tribal chiefs (Eshera)[159]. By the beginning of the 6th century BC some Greek colonies had been founded in the northern and southern Black Sea[160]. It is not impossible that these few pieces originated there and thus have nothing to do with the Greek colonies in Colchis itself.

Conclusions

This article has focused on the difficulties of using a small number of early pots as a foundation for constructing grand interpretations of Greek colonial activity and the reasons for it in the northern Black Sea. As I have tried to demonstrate, this has echoes in other areas of Greek expansion. We long considered the Pontic region to be something unique, but the problems we face there are much the same as those encountered in other parts of the ancient world. It is true that there is local diversity within a particular region and throughout the Greek world, but this is balanced by unifying process that we still call colonisation.

To explain why we find early Greek pottery in local settlements, especially in very remote ones, which is the case for the northern Black Sea, proves to be very difficult. First of all, the problems with the reliability and extent of the information about these pieces and the dating of them are obvious. We still do not speak the same language when talking about chronology, classification, etc. It is, of course, much easier to explain the appearance of these pots as a result of a trading relationship. But, as I have tried to demonstrate, there are many other possible explanations. Until we can all agree about many methodological problems, it seems to be rather unwise to change the foundation dates of the first colonies every time the chronology of pottery is revised. Only when we have a firm and recognised system of dating and classifying pottery should we attempt to do this. As I have shown, the pottery examined in this articles fits very reasonably with the archaeological dates for the establishment of the earliest Pontic colonies, at least. Pottery is unique primary data for archaeologists, but like all other types of evidence, it has its limitations.

The term pre-colonial contacts was once used to explain finds in local settlements of small numbers of Greek pots which predated the establishment of the first Greek colonies[161]. As more evidence gradually comes to light in both

[157] TSETSKHLADZE 2006 c, 106-107.
[158] LORDKIPANIDZE 2000, 60.
[159] TSETSKHLADZE 2006 c, 108, with bibliography.
[160] TSETSKHLADZE 1994, 117-120.
[161] See, for example, GRAHAM 1990.

the eastern[162] and western[163] regions of Greek overseas settlement, this explanation has receded[164].

TABLE 1

Earliest East Greek Tableware from the Settlements of the Local Population

NO.	SITE	REGION	GREEK POTTERY	DATE	BIBLIO-GRAPHY
1	Nemirov/ Nemirovskoe	Upper South Bug	About 70 pieces of Archaic East Greek pottery, mainly painted 1. Three fragments of a cup, possibly of Bird-bowl type 2.One fragment previously identified as a fragment of an *oinochoe*, now believed to be of an *amphora* 3. Fragment of Milesian (?) cup	 1. Possibly third quarter of 7th century BC 2. According to Kerschner and Schlotzhauer 2005, 17, no. 26 - 650-630 BC, SiA Ib 3. According to Vakhtina 2007, 511 - second half of 7th century BC; according to Kerschner 2006a, 236 - middle-second half of 7th	Onaiko 1966, 56, nos.2, 5-6; Vakhtina 1996; 1998; 2000; 2004a; 2004b; 2007; Kerschner and Schlotzhauer 2005, 17; Kerschner 2006a, 236-237

[162] See, for example, TSETSKHLADZE 1998 a, 10-15.

[163] See, for example, RIDGWAY 2000; cf. MOREL 2006, 364.

[164] I would like to express my thanks to Sir John Boardman, Anthony Snodgrass, David Ridgway and John Hind for their comments on this piece.

				century BC South Ionian)	
			4. Vast majority belong to *oinochoai* (round-mouthered and trefoil) of MWG I-II produced in southern Ionia Pottery of 6th century is not so numerous	4. According to Vakhtina 2007, 513 - 630-600 BC. Some have depictions of a dog chasing a deer reminiscent of depictions of third-beginning of fourth quarter of 7th century BC. According to Kerschner and Schlotzhauer 2005, 17, 25, 33 - Cook's MWG I corresponds to their SiA Ib (650-630 BC), MWG II to their SiA Ic (630-610 BC), and MWG II advanced examples and MWG III to their SiA Id (610-580 BC)	
2	Trakhtemirov/ Trakhtemirov-skoe	Middle Dnieper	1. Fragment of bird bowl	1. First third of 7th century BC (Kerschner 2006a, 239) or second half of 7th century BC (Daragan 2004b, 133) or similar bird	Onaiko 1966, 56, no. 7; Kovpanenko *et alii*. 1989, 52; Bessonova 1996, 30-31; Daragan 2004b, 126, Abb. 50.2-4, 133;

				bowls are also dated to middle-second half of 7th century BC (Cook and Dupont 1998, 26)	Vakhtina 2004a, 55-56; 2004b, 209; Kerschner 2006a, 239
			2. Fragment of Samian WG *crater* (for a possible analogy, see Boardman 1998, 146, fig. 325) or South Ionian *oinochoe* (Vakhtina 2004b, 209)	2. Last quarter of 7th century BC	
3	Zhabotin/ Zhabotinskoe	Middle Dnieper	Fragment of East Greek vessel	Last quarter of 7th century BC	Onaiko 1966, 56, no. 3; Kovpanenko *et alii*. 1989, 52; Daragan 2001, 51; 2004a, 213-214; 2004b, 126, Abb. 50.1
4 (?)	Ivane-Puste	Middle Dnieper	Fragments of Chian painted pottery (number not given)	Second half of 7th century BC or end of 7th- first half of 6th century BC	Melyukova 1989, 73; Daragan 2001, 52; 2004a, 214; Vakhtina 2004a, 56
5	Zalesya	Middle Dnieper	Fragments of Chian painted pottery (number not given)	Second half of 7th century BC	Melyukova 1989, 73; Daragan 2004a, 214
6	Motroninskoe	Middle Dnieper	One fragment of Milesian *oinochoe*	640-600 BC	Bessonova, Skoryi 2001, 83, fig. 54.2
7	Belsk/ Belskoe	Vorskla Basin	1.One fragment of Bird bowl,	1. Middle/last quarter of 7th	Shramko 1987, 125; Kopylov

			North Ionian 2.One fragment of MWG I-II vessel/South Ionian vessel (oinochoe?)	century BC 2. Last quarter of 7th century BC. According to Kerschner and Schlotzhauer 2005, 17, 25, 33 - Cook's MWG I corresponds to their SiA Ib (650-630 BC), MWG II to their SiA Ic (630-610 BC), and MWG II advanced examples and MWG III to their SiA Id (610-580 BC)	2002; Bandurovskii 2001, 15; Daragan 2004b, 133; Vakhtina 2004b, 209
8 (?)	Pozharnaya Balka	Vorskla Basin	One fragment of 'Rhodian-Ionian vessel'	'Early Rhodian-Ionian group'	Bandurovskii 2001, 15
9	Alekseevka/ Alekseevskoe	Not far from Greek Gorgippia (modern Anapa)	One fragment of bird bowl	630-590 BC	Kharaldina Novochikhin 1996, 349-350, fig 2; Kerschner 2006a, 242, n. 111

TABLE 2

Scythian Kurgans (Tumuli/Barrows) with Earliest East Greek Pottery
of the 7th Century BC
(adapted from Kopylov 2003, 136)

NO.	SITE	REGION	GREEK POTTERY	DATE
1	Burial ground Krasnogorovka III, kurgan 14, grave 5	Lower Don	Samian (1) and Chian (1) transport amphorae	Third quarter-end 7th century BC
2	Kurgan Temir-Gora	Crimea	Milesian painted *oinochoe*	640-630 BC. According to Kerschner and Schlotzhauer 2005, 17, no. 22 - 650-630 BC (SiA Ib)
3	Burial Boltyshka	Tyasmin Basin	Neck of East Greek *oinochoe*	650-630 BC (according to Kerschner and Schlotzhauer 2005, 17, no. 23 [SiA Ib]). Date given by Kopilov is end of 7th-first third of 6th century BC. Late 7th century is given by Boardman (1999, 244, fig. 283)
4	Kurgan 1 near the village of Kolomak	Vorskla Basin	Two Chian transport *amphorae*	Third quarter of 7th century BC

TABLE 3

Relative Chronology of Sicilian Foundations
(after Morris 1996, tabls. 1-3, fig. 1)

SITE	DATES OF EST. PER THUC. (6. 3-5)	CHEVRON SKYPHOI	THAPSOS WARE	EPC (720-680)	MPC (680-650)	LPC (650-610)	EC (610-590)
Naxos	734		•	•	•	•	•
Syracuse	733		•	•	•	•	•
Leontini	729		•	•	•	•	•
Megara Hyblaea	728	•	•	•	•	•	•
Gela	688		•	•	•	•	•
Selinus	628				•	•	•

Key: EPC - Early Protocorinthian; MPC - Middle Protocorinthian; LPC - Late Protocorinthian; EC - Early (Ripe) Corinthian.

TABLE 4

Earliest Ceramics and the Foundation Dates of Some Greek Colonies on Sicily
(Foundation Dates According to Thucydides and Eusebius)
(After Nijboer 2005, 257, table 1)

COLONY	DATE THUCYDIDES	DATE EUSEBIUS	EARLIEST CORINTHIAN POTTERY Settlement	EARLIEST CORINTHIAN POTTERY Sanctuary	EARLIEST CORINTHIAN POTTERY Cemetery
Naxos	734	741/736	LG skyphos		
Syracuse	733	736/734	LG-EPC. Thapsos style: several *skyphoi*	Some LG + EPC ceramics	EPC *aryballoi*
Leontini	729		3 fragments LG Thapsos style		
Megara Hyblaea	728		Many fragments of LG ceramics: Thapsos style		
Zancle	After 734	Before 717		LG kotyle fragments	

Mylae (Chersonesus)		717			EPC *aryballoi/ kotyle*
Taras		706			EPC *aryballos*
Gela	688	690		Some EPC ceramics	Some EPC and MPC ceramics

Key: LG - Late Geometric; EPC - Early Protocorinthian.

TABLE 5

Greek Fine Wares from the Earliest Settlement Layers of Carthage so far Excavated (after Nijboer 2005, 260, table 2)

STRATIGRAPHY	DATE	GREEK FINE WARES	DATE
Phase I	*ca*. 760-740	1 Euboean LG *skyphos*	*ca*. 750-715
Layer IIa	*ca.* 740-725	1 Euboean LG *skyphos* 1 Cycladic(?) LG open vessel 1 Pithekoussan Aetos 666 *kotyle* 1 Pithekoussan LG flat bowl or plate 2 Greek open vessels	*ca*. 750-715 *ca*. 750-715 *ca*. 750-715 *ca.* 750-715 ?
Layer IIb	*ca.* 725-700	5 sherds of Euboean LG *skyphoi* 1 Pithekoussan juglet	*ca*. 750-715 ?

TABLE 6

List of Greek Settlements in the Iberian Peninsula
(after Domínguez 2006b, 484-485)

NAME	TYPE OF SETTLEMENT	PROVENANCE OF COLONISTS/ METROPOLIS	LITERARY DATE OF FOUNDATION	EARLIEST GREEK ARCHAE-OLOGICAL MATERIAL	REMARKS
EMPORION	Initially *emporion*; later *polis*	Phocaea(Livy 34.9) Massalia (Strabo 3.4.8; Ps.-Skym. 204-205)	None	End of 7th/ beginning of 6th century BC	The only true Greek *polis* in Iberia (perhaps from 5th century BC)
RHODE	Initially *emporion;* later *polis*	Emporion (Strabo 3.4.8) Massalia (Ps.-Skym. 205-206) Rhodes (Strabo 3. 4. 8; 14. 2. 10)	Before the establish-ment of the Olympic Games (Strabo 14. 2. 10)	End of 6th/ beginning of 5th century BC	Perhaps a *polis* from 4th century BC
HEMERO-SKOPEION	*Polichnion*	Phocaea (Steph. Byz. s.v.) Massalia (Strabo 3. 4. 6)	None		Not identified with certainty; the region of Denia-Jávea has been proposed
ALONIS	*Polis* (Steph. Byz. s.v.) *Polichnion* ?	Massalia (Steph. Byz. *s.v.*; Strabo 3. 4. 6 ?)	None	Some pottery of 6th century BC; more from beginning of 5th century BC	Perhaps one of the three cities cited by Strabo (3. 4. 6). Santa Pola has been proposed as place of location

UNKNOWN	*Polichnion*	Massalia (Strabo 3. 4. 6)	None		Nothing is known about its name or localisation
MAINAKE	*Polis* (Strabo 3. 4. 2;Ps.-Skym. 146-147)	Phocaea (Strabo 3. 4. 2) Massalia (Ps.-Skym. 146-147)	None	On the coast of Málaga, there is much Greek pottery from end of 7th/ beginning of 6th century BC	It would be a polis according to both authors; today (almost) nobody thinks of Mainake as a Greek city
SAGUNTUM	*Emporion? Enoikismos*?	Zacynthus (Pliny NH 16. 216; Livy 21. 7. 2; Strabo 3. 4. 6; Appian Iber. 7)	200 years before the Trojan War (Pliny NH 16)	Ca. 580 BC	Almost certainly not a Greek city

BIBLIOGRAPHY

ALEKSEEV 2003 - A. Y. Alekseev, *Khronografiya evropeiskoi Skifii VII-IV vekov do n.e.*, St Petersburg, 2003.

ALEKSEEVA 1997 - E. M. Alekseeva, *Antichnyi gorod Gorgippiya*, Moscow, 1997.

ANTONACCIO 2007 - C. M. Antonaccio, *Colonization: Greece on the Move, 900-480*, in H.A. Shapiro (ed.), *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, Cambridge, 2007, p. 201-224.

ATTEMA, NIJBOER, ZIFFERERO 2005 - P. Attema, A. Nijboer, A. Zifferero (eds.), *Papers in Italian Archaeology VI: Communities and Settlements from the Neolithic to the Early Medieval Period. Proceedings of the 6th Conference of Italian Archaeology Held at the University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology, The Netherlands, April 15-17, 2003*. Vol. 1: *Opening Papers and Themes: Theory and Aims in Italian Archaeology; Archaeology of Communities and Landscape; Burials and Urbanism; Urbanism; Chronology; Domestic Pottery and Food Systems; Technology and Preservation*, Oxford, 2005.

AVRAM 2003 - A. Avram, *Histria*, in D. V. Grammenos and E. K. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki, 2003, p. 279-340.

AVRAM *et alii* 2004 – A. Avram, J. Hind, G. Tsetskhladze, *The Black Sea Area* in M. H. Hansen, T.H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, p. 924-973.

BANDUROVSKII 2001 - A. V. Bandurovskii, *K voprosu o torgovo-obmennykh svyazakh lesostepnykh plemen Dnepro-Donetskogo mezdurech'ya s antichnymi gorodami Severnogo Prichernomor'ya*, in V. Y. Zuev *et alii* (eds.), *Bosporskii Fenomen: kolonizatsiya regiona, formirovanie polisov, obrazovanie gosudarstva*. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, part 2, St Petersburg, 2001, p. 14-16.

BARTOLONI, DELPINO 2005 - G. Bartoloni, F. Delpino (eds.), *Oriente e Occidente: Metodi e Discipline a Confronto. Riflession sull Cronologia dell'Età del Ferro Italiana*, Pisa/Rome, 2005.

BERNSTEIN 2004 – F. Bernstein, *Konflikt und Migration. Studien zu griechischen Fluchtbewegungen im Zeitalter der sogenannten Großen Kolonisation*, St Katharinen, 2004.

BESSONOVA 1996 - S. S. Bessonova, *Glinyani zhertovniki lisostepovogo Podniprov'ya*

rann'oskis'kogo chasy, Arkheologiya 4 (1996), Kiev, p. 25-40.

BESSONOVA, SKORYI 1999 - S. S. Bessonova, S. A. Skoryi, *Motroninskoe gorodishche i kurgannyi mogil'nik. Itogi i perspektivy issledovaniya*, in P. P. Tolochko *et alii* (eds.), *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomor'ya (K 100-letiyu B. N. Grakova)*, Zaporozhe, 1999, p. 35-38.

BESSONOVA, SKORYI 2001 - S. S. Bessonova, S. A. Skoryi, *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988-1996 gg.)*, Kiev/Cracow, 2001.

BOARDMAN 1998 - J. Boardman, *Early Greek Vase Painting, 11th-6th Centuries BC*, London, 1998.

BOARDMAN 1999 - J. Boardman, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, 4th ed., London, 1999.

BOARDMAN 2001 - J. Boardman, *The History of Greek Vases. Potters, Painters and Pictures*, London, 2001.

BOARETTO, JULL, GILBOA, SHARON 2005 - E. Boaretto, A. J. T. Jull, A. Gilboa, H. Sharon, *Dating the Iron Age I/II Transition in Israel: First Intercomparison Results*, Radiocarbon 47.1, 2005, p. 39-55.

BOUZEK 1990 - J. Bouzek, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Prague, 1990.

BOUZEK 2005 - J. Bouzek, *East Greek fine pottery in the Black Sea Area: Archaic and Hellenistic: a revision*, in D. Kacharava, M. Faudot, É. Geny (eds.), *Pont-Euxin et Polis. Polis Hellenis et Polis Barbaron*, Besançon, 2005, p. 63-76.

BUJSKIKH 2007 - A. Bujskikh, *The Earliest East Greek Pottery from Olbia Pontica*, in Cobet *et alii*, 2007, p. 499-510.

CABRERA, ROUILLARD, VERBANCK-PIERARD 2004 - P. Cabrera, P. Rouillard, A. Verbanck-Piérard (eds.), *El vaso griego y sus destinos*, Madrid, 2004.

CABRERA BONET, SANTOS RETOLAZA 2000 - P. Cabrera Bonet, M. Santos Retolaza (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, Barcelona, 2000.

COBET, VON GRAEVE, NIEMEIER, ZIMMERMANN 2007 - J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier, K. Zimmermann (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme*, Mainz, 2007.

COOK, DUPONT 1998 - R. M. Cook, P. Dupont, *East Greek Pottery*, London/New York, 1998.

DARAGAN 2001 - M. N. Daragan, *O nakhodkakh antichnoi keramiki na Zhabotinskom poselenii*, in S. D. Kryzhitskii *et alii* (eds.), *Ol'viya ta antichnii svit*, Materiali naukovykh chitan', prisvyachenikh 75-richchyu utvorennya istoriko-arkheologichnogo zapovidnika "Ol'viya" HAH Ukraini, 19-22 listopada 2001, Kiev, p. 49-52.

DARAGAN 2004 a - M. N. Daragan, *Khronologiya Zhabotinskogo poseleniya*, in V.Y. Zuev *et alii*, *Bosporskii Fenomen: problemy khronologii i datirovki pamyatnikov*, Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, part 2, St Petersburg, 2004, p. 211-216.

DARAGAN 2004 b - M. N. Daragan, *Periodisierung und Chronologie der Siedlung Zabotin*, Eurasia Antiqua 10 (2004), p. 55-146.

DE ANGELIS 2003 - F. De Angelis, *Equations of Culture: the Meeting of Natives and Greeks in Sicily (ca. 750-450 BC)*, Ancient West & East 2.1, p. 19-50.

DESCOEUDRES forthcoming - J.-P. Descoeudres, *Central Greece on the Eve of the Colonisation Movement*, in G. R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, vol. 2, Leiden/Boston.

DEVRIES, SAMS, VOIGT 2005 - K. DeVries, G. K. Sams, M. M. Voigt, *Gordion re-dating*, in A. Çilingiroglu, G. Derbyshire (eds.): *Anatolian Iron Ages 5* (London), 2005, p.45-46.

DOMANSKIJ, MARCENKO 2003 - J. V. Domanskij, K. K. Marcenko, *Towards Determining the Chief Function of the Settlement of Borysthenes*, in P. G. Bilde, J. M. Højte, V. F. Stolba (eds.), *The Cauldron of Arientes. Studies presented to A.N. Sceglov on the occasion of his 70th birthday*, Aarhus, 2003, p. 29-36.

DOMÍNGUEZ 2006 a - A. J. Domínguez, *Greeks in Sicily*, in TSETSKHLADZE 2006 b, p. 253-357.

DOMÍNGUEZ 2006 b - A. J. Domínguez, *Greeks in the Iberian Peninsula*, in TSETSKHLADZE 2006 b, p. 429-505.

DOUGHERTY 1993 - C. Dougherty, *It's Murder to Found a Colony*, in C. Dougherty, L. Kurke (eds.), *Cultural Poetics in Archaic Greece: Cult, Performance, Politics*, Cambridge, 1993, p. 179-198.

DUPONT, SKARLATIDOU 2002 - P. Dupont, E. Skarlatidou, *Dating the Earliest Greek Settlements on the Black Sea: The Abdera Amphoric Evidence*, in G. Kvirkvelia, D. Kacharava (eds.), *Urbanism in the Black Sea Area in the Archaic and Classical Periods: Polis Hellenis and Polis Barbaron*, Abstracts of Papers of 10th International Symposium, Vani, Tbilisi, 2002, p. 51-52.

DUPONT, SKARLATIDOU 2005 - P. Dupont, E. Skarlatidou, *Les débuts de la colonisation grecque en mer Noire: éléments de chronologie amphorique*, in D. Kacharava, M. Faudot, É. Geny (eds.), *Pont-Euxin et Polis. Polis Hellenis et Polis Barbaron*, Besançon, 2005, p. 77-82.

FIALKO, BOLTRIK 2001 - E. E. Fialko, Y. V. Boltrik, *Arkhaicheskaya raspisnaya oinokhoya iz raskopok Trakhtemirovskogo gorodishcha*, in S. D. Kryzhitskii *et alii* (eds.), *Ol'viya ta antichnii svit*. Materiali naukovykh chitan, prisvyachenikh 75-richchyu utvorennya istoriko-arlkeologichnogo zapovidnika "Ol'viya" HAH Ukraini, 19-22 listopada 2001, Kiev 2001, p.134-136.

FOXHALL 1998 - L. Foxhall, *Cargoes of the heart's desire: the character of trade in the archaic Mediterranean world*, in N. Fisher, H. van Wees (eds.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, London, 1998, p. 295-309.

GILBOA 2005 - A. Gilboa, *Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast - A Reconciliation: An Interpretation of Sikila (SKL) Material Culture*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 337, 2005, p. 1-32.

GILBOA, SHARON 2000 - A. Gilboa, I. Sharon, *An Archaeological Contribution to the Early Iron Age Chronological Debate: Alternative Chronologies for Phoenicia and Their Effects on the Levant, Cyprus, and Greece*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 322, 2000, p. 1-75.

GONZÁLEZ DE CANALES, SERRANO, LLOMPART 2006 - F. González de Canales, L. Serrano, J. Llompart, *The Pre-colonial Phoenician Emporium of Huelva ca. 900-770 BC*, Bulletin Antieke Beschaving 81(2006), 25-40.

GRAHAM 1990 - A. J. Graham, *Pre-colonial Contacts: Questions and Problems*, in J.-P. Descoeudres (ed.), *Greek Colonies and Native Populations*, Oxford, 1990, p. 45-60.

Gün Isiginda 2007 - Gün Isiginda, *Istanbul'un 8000 yili: Marmaray, Metro, Sultanahmet kazilari*, Istanbul, 2007.

HIND 1999 - J. Hind, *The Dates and Mother Cities of the Black Sea Colonies (Pseudo-Scymnus and the Pontic Contact Zone)*, in O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (eds.), *La Mer Noire. Zone de Contacts*, Besançon, 1999, p. 25-34.

HIND 2005 - J. Hind, *Archaic Scythia: neither Scythia nor Archaic? (Herodotus, Hist. 4. 99. 2)*, Ancient West & East 4.1, 2005, p. 141-145.

HODOS 2006 - T. Hodos, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, London/New York, 2006.

ILINA 2004 - Y. I. Ilina, *Rannyaya keramika iz Ol'vii*, in V.Y. Zuev *et alii* (eds.), *Bosporskii Fenomen: problemy khronologii i datirovki pamyatnikov*, Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, part 2, St Petersburg, 2004, p. 75-83.

KACHARAVA 1995 - D. Kacharava, *Greek Imports of Archaic and Classical Times in Colchis*, AA 1(1995), p. 63-73.

KAMENETSKII 2001 - I. S. Kamenetskii, *O skifakh na Kubani*, in I. I. Marchenko *et alii* (eds.), *Tret'ya kubanskaya arkheologicheskaya konferentsiya*, Tezisy dokladov mezhdunarodnoi

arkheologicheskoi konferentsii, Krasnodar/Anapa, 2001, p. 65-68.

KEALHOFER 2005 - L. Kealhofer (ed.), *The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion*, Philadelphia, 2005.

KEENAN 2004 - D. J. Keenan, *Radiocarbon Dated from Iron Age Gordion are Confounded*, Ancient West & East 3.1, 2004, p. 100-103.

KERSCHNER 2006 a - M. Kerschner, *Zum Beginn und zu den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz det ostgriechischen Keramik*, Eurasia Antiqua 12 (2006), p. 227-250.

KERSCHNER 2006 b - M. Kerschner, *Zur Herkunftsbestimmung archaischer ostgriechischer Keramik: die Funde aus Berezan im Akademischen Kunstmuseum der Universität Bonn und im Robertinum der Universität Halle-Wittenberg*, Istanbuler Mitteilungen 56 (2006), p. 129-156.

KERSCHNER, SCHLOTZHAUER 2005 - M. Kerschner, U. Schlotzhauer, *A New Classification System for East Greek Pottery*, Ancient West & East 4.1, 2005, p. 1-56.

KHARALDINA, NOVOCHIKHIN 1996 - Z. Y. Kharaldina, A.M. Novochikhin, *Ancient Collections of the Anapa Museum*, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 3.2/3, 1996, p. 347-365.

KOLB 2004 - F. Kolb, *Troy VI: A Trading Center and Commercial City?*, American Journal of Archaeology 108 (2004), p. 577-614.

KOPEIKINA 1972 - L. V. Kopeikina, *Raspisnaya rodossko-ioniiskaya oinokhoya iz kurgana Temir-Gora*, VDI 1(1972), p. 98-104.

KOPYLOV 1999 - V. P. Kopylov, *Taganrogskoe poselenie v sisteme pannegrecheskikh kolonii Severnogo Prichernomor'ya*, VDI 4 (1999), p. 170-176.

KOPYLOV 2002 - V. P. Kopylov, *Nizhnii Don i Bospor Kimmeriiskii v tretei chetverti VII-pervoi treti III v. do n.e*, in V.Y. Zuev *et alii* (eds.), *Bosporskii Fenomen: pogrebal'nye pamyatniki i svyatilishcha*, Materialy mezdunarodnoi nauchnoi konferentsii, part 1, St Petersburg, 2002, p. 229-235.

KOPYLOV 2003 - V. P. Kopylov, *Skify Nizhnego Dona i Severo-Vostochnogo Priazov'ya (Voprosy khronologii i voenno-politicheskoi istorii)*, VDI 1(2003), p. 131-140.

KOPYLOV 2004 - V. P. Kopylov, *Khronologiya greko-varvarskoi torgovli v Nizne-Donskom ekonomiko-geograficheskom raione (vtoraya polovina VII-pervaya tret' III v. do n.e.*, in V.Y. Zuev *et alii* (eds.), *Bosporskii Fenomen: problemy khronologii i datirovki pamyatnikov*, Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, part 2, St Petersburg, 2004, p. 60-67.

KOSHELENKO, KUZNETSOV 1998 - G. A. Koshelenko, V. D. Kuznetsov, *Greek Colonisation of the Bosporus*, in G.R. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 1998, p. 248-263.

KOVPANENKO, BESSONOVA, SKORYI 1989 - G. T. Kovpanenko, S. S. Bessonova, S. A. Skoryi, *Pamyatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezh'ya (Kievo-Cherkasskii region)*, Kiev, 1989.

KRAPIVINA, BUISKIKH 2001 - V. V. Krapivina, A. V. Buiskikh, *Novye nakhodki vostochnogrecheskoi keramuki iz Ol'vii*, in V. Y. Zuev *et alii* (eds.), *Bosporskii Fenomen: kolonizatsiya regiona, formirovanie polisov, obrazovanie gosudarstva*, Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, part 2, St Petersburg, 2001, p. 21-29.

KUZNETSOVA 2002 - T. M. Kuznetsova, *Zagadki Temir-Gory*, in V. Y. Zuev *et alii* (eds.), *Bosporskii Fenomen: pogrebal'nye pamyatniki i svyatilishcha*, part 2, St Petersburg, 2002, p. 79-90.

KVIRKVELJA 2002 - G. Kvirkvelja, *Greek Trade with Indigenous Societies of the Northern and Eastern Black Sea Areas*, in M. Faudot, A. Fraysse, É. Geny (eds.), *Pont-Euxin et Commerce. La genèse de la "Route de la Soie"*, Besançon, 2002, p. 177-184.

LARENOK, DALLY 2002 - P. A. Larenok, O. Dally, *Taganrog. Eine frühgriechische Siedlung an den Gestaden des Asowschen Meeres*, in J. Fornasier, B. Böttger (eds.), *Das Bosporanische Reich*, Mainz, 2002, p. 86-91.

LORDKIPANIDZE 2000 - O. D. Lordkipanidze, *Phasis: the River and City in Colchis*, Stuttgart, 2000.

LUNGU 2000-2001 - V. Lungu, *La Tombe d'un EROS l'Organisation de la Nécropole d'une Cité Mil´´sienne du Pont Euxin: le Tumulus T-A95 d'Orgamé*, in G. R. Tsetskhladze, de Boer, J.G. (eds.), *The Black Sea Region in the Greek, Roman, and Byzantine Periods (Talanta XXXII-XXXIII)*, Amsterdam (2002), p. 171-188.

LUNGU 2002 - V. Lungu, *Hero Cult and Greek Colonization in the Black Sea Area*, RÉSEE 40 (2002),1-4, p. 3-17.

LUNGU 2003 - V. Lungu, *On the Etymology of Orgame, a Greek Colony on the West Black Sea*, RÉSEE 41(2003), 1-4, p. 103-109.

MALKIN 2002 - I. Malkin, *Exploring the Concept of "Foundation": A Visit to Megara Hyblaia*, in V. B. Gorman, E. W. Robinson (eds.), *Oikistes. Studies in Constitution, Colonies, and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A. J. Graham*, Leiden/Boston/Cologne, 2002, p. 195-228.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000 - M. Mănucu-Adameşteanu, *Céramique archaïque d'Orgamé*, in A. Avram, M. Babeş (eds.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucharest, 2000, p. 195-204.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2003 - M. Mănucu-Adameşteanu, *Orgame*, in D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki, 2003, p. 341-388.

MARCHENKO, VAKHTINA 1997 - K. K. Marchenko, M. Y. Vakhtina, *"Drevnyaya Skifiya" i Severo Zapadnoe Prichernomor'e*, Hyperboreus 3.1, 1997, p. 179-185.

MARCONI 2004 - C. Marconi (ed.), *Greek Vases: Images, Contexts and Controversies. Proceedings of the Conference sponsored by The Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23-24 March 2002*, Leiden/Boston, 2004.

MASLENNIKOV 2001 - A. A. Maslennikov, *Varvary, greki i Bospor Kimmeriiskii do Gerodota i pri nem*, Drevnosti Bospora 4 (2001), p. 291-323.

MELYUKOVA 1989 - A. I. Melyukova (ed.), *Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya*, Moscow, 1989.

MELYUKOVA 2001 - A. I. Melyukova, *Novye dannye o Skifakh v Dobrudzhe (K voprosu o "Staroi Skifii" Gerodota)*, Rossiskaya Arkheologiya 4 (2001), p. 20-32.

MOMMSEN, KERSCHNERAND, POSAMENTIR 2006 - H. Mommsen, M. Kerschner, R. Posamentir, *Provenance determination of 111 pottery samples from Berezan by neutron activation analysis*, Istanbuler Mitteilungen 56 (2006), p. 157-168.

MOREL 2006 - J.-P. Morel, *Phocaean Colonisation*, in TSETSKHLADZE 2006 b, p. 358-428.

MORRIS 1996 - I. Morris, *The Absolute Chronology of the Greek Colonies in Sicily*, Acta Archaeologica 67 (1996), p. 51-59.

MUSCARELLA 2003 - O. W. Muscarella, *The Date of the Destruction of the Early Phrygian Period at Gordion*, Ancient West & East 2.2, 2003, p. 225-252.

NEDEV, PANAYOTOVA 2003 - D. Nedev, K. Panayotova, *Apollonia Pontica*, in D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki, 2003, p. 95-156.

NIEMEYER, DOCTER, SCHMIDT, BECHTOLD 2007 - H. G. Niemeyer, R. F. Docter, K. Schmidt, B. Bechtold, *Karthago. Die Ergebnisse der hamburger Grabung unter dem Decumanus Maximus*, 2 vols., Mainz, 2007.

NIJBOER 2005 - A. J. Nijboer, *The Iron Age in the Mediterranean: A Chronological Mess or "Trade before the Flag"*, Part II, Ancient West & East 4.2, 2005, p. 255-277.

NIJBOER, VAN DER PLICHT 2006 - A. J. Nijboer, J. van der Plicht, *An interpretation of the radiocarbon determinations of the oldest indigenous-Phoenician stratum thus far, excavated at Huelva, Tartessos (south-west Spain)*, Bulletin Antieke Beschaving 81 (2006), p. 41-46.

ONAIKO 1966 - N. A. Onaiko, *Antichnyi import v Pridneprov'e i Pobuzh'e v VII-V vekakh do n.e.*, Moscow, 1966.

PAROMOV 2005 - Y. M. Paromov, *Ledovye pokhody skifov*, in V. Y. Zuev *et alii* (eds.), *Bosporskii Fenomen: problema sootnosheniya pis'mennykh i arkheologicheskikh istochnikov*, Materialy kezdunarodnoi nauchnoi konferentsii, St Petersburg, 2005, p. 247-250.

PETROPOULOS 2005 - E. K. Petropoulos, *Hellenic Colonization in Euxinos Pontos. Penetration, early establishment, and the problem of the emporion revisited*, Oxford, 2005.

POLIDOVICH 1999 - Y. B. Polidovich, *Antichnye sosudy v kontekste ranneskifskogo pogrebal'nogo obryada*, in P. P. Tolochko *et alii* (eds.), *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomor'ya (K 100-letiyu B.N. Grakova)*, Zaporozhe, 1999, p. 206-209.

POSAMENTIR 2006 - R. Posamentir, *The Greeks in Berezan and Naukratis: A Similar Story?*, in A. Villing, U. Schlotzhauer (eds.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt*, London, 2006, p. 159-167.

POSAMENTIR, SOLOVYOV 2006 - R. Posamentir, S. Solovyov, *Zur Herkunftsbestimmung archaisch-ostgriechischer Keramik: die Funde aus Berezan in der Ermitage von St. Petersburg*, IstMitt 56 (2006), p. 103-128.

RATHJE, NIELSENAND, RASMUSSEN 2002 - A. Rathje, M. Nielsen, B. B. Rasmussen (eds.), *Pots for the Living, Pots for the Dead*, Copenhagen, 2002.

RIDGWAY 2000 - D. Ridgway, *The First Western Greeks Revisited*, in Ridgway, D., Serra Ridgway, F.R., Pearce, M., Herring, E., Whitehouse, R.D. and Wilkins, J.B. (eds.), *Ancient Italy in its Mediterranean Setting. Studies in honour of Ellen Macnamara*, London, 179-192.

RÜCKERT, KOLB 2003 - B. Rückert, F. Kolb (eds.), *Probleme der Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasiens in geometrischer und archaischer Zeit*, Bonn, 2003.

RUSYAEVA 1998 - A. S. Rusyaeva, *K voprosu ob osnovanii ioniitsami Ol'vii*, VDI 1 (1998), p. 160-170.

RUSYAEVA 1999 - A. S. Rusyaeva, *Proniknovenie Ellinov na territoriyu Ukrainskoi lesostepi v arkhaicheskoe vremya (K postanovke problemy)*, VDI 4 (1999), p. 84-97.

SALOV 1986 - A. I. Salov, *Arkhaicheskoe poselenie na okraine Anapy*, in G.A. Koshelenko (ed.), *Problemy antichnoi kul'tury*, Moscow, 1986, p. 188-195.

SCHEFFER 2001 - C. Scheffer (ed.), *Ceramics in Context. Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery held at Stockholm, 13-15 June 1997*, Stockholm, 2001.

SCHMALTZ, SÖLDNER 2003 - B. Schmaltz, M. Söldner (eds.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24. bis 28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*, Münster, 2003.

SHEPHERD 1999 - G. Shepherd, *Fibulae and Females: Intermarriage in the Western Greek Colonies and the Evidence from the Cemeteries*, in G. R. Tsetskhladze (ed.), *Ancient Greeks West and East*, Leiden/Boston/Cologne, 1999, p. 267-300.

SHRAMKO 1987 - B. A. Shramko, *Bel'skoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*, Kiev, 1987.

SIMION 2003 (1992) - G. Simion, *Geţii de la Dunărea de Jos şi civilizaţia lor*, în G. Simion, *Culturi antice în zona gurilor Dunării*, vol. 1, Cluj-Napoca, p. 161-174 (first published in 1992).

SMIRNOVA 1996 - G. I. Smirnova, *Nemirovskoe gorodishche-obshchaya kharakteristika pamyatnika VIII-VI vv. do n.e.*, Arkheologiya, Kiev, 4 (1996), p. 67-84.

SMIRNOVA 1998 - G. I. Smirnova, *Skofskoe poselenie na Nemirovskom gorodishche: obshchie dannye o pamyatnike*, Materialy po Arkheologii, Istorii i Etnografii Tavrii VI, p. 77-121.

SMIRNOVA 1999 - G. I. Smirnova, *Eshche raz o seroi kruzhal'noi keramike iz ranneskifskikh pamyatnikov Srednego Podnestrov'ya*, Arkheologicheskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha 34 (1999), p. 44-57.

SMIRNOVA 2001 - G. I. Smirnova, *Gal'shtatskii komponent v ranneskifskoi kul'ture Lesostepi Severnogo Prichernomor'ya (Po materialam Nemirovskogo gorodishcha)*, Rossiskaya

Arkheologiya 4 (2001), p. 33-44.

SOLOVYOV 1999 - S. L. Solovyov, *Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*, Leiden/Boston/Cologne, 1999.

SOLOVYOV 2004 - S. L. Solovyov, *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya: tipy kontaktov*, in Zinko, V.N. (ed.), *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekov'ya. Etnicheskie protsessy. V Bosporskie chteniya*, Kerch, 333-337.

SOLOVYOV, TREISTER 2004 - S. L. Solovyov, M. Y. Treister, *Bronze Punches from Berezan*, Ancient West & East 3.2, 2004, p. 365-375.

TREISTER 1998 - M. Y. Treister, *Ionia and the North Pontic Area. Archaic Metalworking: Tradition and Innovation*, in G. R. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 1998, p. 179-199.

TSETSKHLADZE 1994 - G. R. Tsetskhladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, in G. R. Tsetskhladze, F. De Angelis (eds.), *The Archaeology of Greek Colonisation*, Oxford, 1994, p. 111-135.

TSETSKHLADZE 1997 - G. R. Tsetskhladze, *A Survey of the Major Urban Settlements in the Kimmerian Bosporos (with a Discussion of their Status as Poleis)*, in T. H. Nielsen (ed.), *Yet More Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart, 1997, p. 39-81.

TSETSKHLADZE 1998 a - G. R. Tsetskhladze, *Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models, Native Populations*, in G. R. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 1998, p. 9-68.

TSETSKHLADZE 1998 b - G. R. Tsetskhladze, *Die Griechen in der Kolchis (historisch-archäologischer Abriß)*, Amsterdam.

TSETSKHLADZE 1998 c - G. R. Tsetskhladze, *Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations*, in H. Parkins, C. Smith (eds.), *Trade, Traders and the Ancient City*, London/New York, 1998, p. 52-75.

TSETSKHLADZE 1999 - G. R. Tsetskhladze, *Between West and East: Anatolian Roots of Local Cultures of the Pontus*, in G. R. Tsetskhladze (ed.), *Ancient Greeks West and East*, Leiden/Boston/Cologne, 1999, p. 469-496.

TSETSKHLADZE 2000 - G. R. Tsetskhladze, *Pistiros in the System of Pontic Emporia (Greek Trading and Craft Settlements in the Hinterland of the Northern and Eastern Black Sea and Elsewhere)*, in L. Domaradzka, *et alii* (eds.), *Structures économiques dans la péninsule balkanique VIIe-IIe siècle avant J.-C.*, Opole, 2000, p. 235-246.

TSETSKHLADZE 2002 - G. R. Tsetskhladze, *Ionians Abroad*, in G.R. Tsetskhladze, A. M. Snodgrass (eds.), *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*, Oxford, 2002, p. 81-96.

TSETSKHLADZE 2003 - G. R. Tsetskhladze, *Greeks beyond the Bosporus*, in V. Karageorghis (ed.), *The Greeks beyond the Aegean: from Marseilles to Bactria*, New York, 2003, p. 129-166.

TSETSKHLADZE 2005 - G. R. Tsetskhladze, *Pontic Notes (without Notes)*, in J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.), *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table "Archaeological Map of Bulgaria"*, Oxford, 2005, p. 229-230.

TSETSKHLADZE 2006 a - G. R. Tsetskhladze, *Revisiting Ancient Greek Colonisation*, in TSETSKHLADZE 2006 b, XXIII-LXXXIII.

TSETSKHLADZE 2006 b - G. R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, vol. 1, Leiden/Boston, 2006.

TSETSKHLADZE 2006 c - G. R. Tsetskhladze, *More Finds of Early Greek Pottery in the Pontic Hinterland*, in E. Herring, I. Lemos, F. Lo Schiavo, L. Vagnetti, R. Whitehouse, J. Wilkins (eds.) 2006: *Across Frontiers: Etruscans, Greeks, Phoenicians and Cypriots. Studies in Honour of David Ridgway and Francesca Romana Serra Ridgway*, London, p. 103-109.

TSETSKHLADZE 2007 - G. R. Tsetskhladze, *Greeks and Locals in the Southern Black Sea Littoral: A Re-Examination*, in G. Herman, I. Shatzman (eds.), *Greeks between East and West.*

Essays in Greek Literature and History in Memory of David Asheri, Jerusalem, 2007, p. 160-195.

TSETSKHLADZE forthcoming - G. R. Tsetskhladze, *Greeks in the Black Sea*, in G.R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, vol. 2, Leiden/Boston.

TSETSKHLADZE, TREISTER 1995 - G. R. Tsetskhladze, M.Y. Treister, *The Metallurgy and Production of Precious Metals in Colchis Before and After the Arrival of the Ionians (Towards the problem of the reason for Greek colonisation)*, Bulletin of the Metals Museum 24 (1995), p. 1-32.

VAKHTINA 1991 - M. Y. Vakhtina, *"Skifskii put" v Prikuban'e i nekotorye drevnosti Kryma v epokhu arkhaiki*, in E. A. Molev (ed.), *Voprosy istorii i arkheologii Bospora*, Belgorod/Voronezh, 1991, p. 2-9.

VAKHTINA 1996 - M. Y. Vakhtina, *Grecheskaya raspisnaya keramika iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha*, Arkheologiya, Kiev, 4 (1996), p. 85-93.

VAKHTINA 1998 - M. Y. Vakhtina, *Osnovnye kategorii grecheskoi importnoi keramiki Nemirovskogo gorodishcha, Materialy po Arkheologii, Istorii i Etnografii Tavrii VI*, p. 122-139.

VAKHTINA 2000 - M. Y. Vakhtina, *Grecheskaya stolovaya keramika VI v. do n.e. iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha v Pobuzh'e*, in V.Y. Zuev (ed.), SUSSITIA, St Petersburg, 2000, p. 209-217.

VAKHTINA 2002 - M. Y. Vakhtina, *Eshche raz ob osnovnom pogrebenii v kurgane Temir-Gora i nekotorykh voprosakh grecheskoi kolonizatsii Kimmeriiskogo Bospora*, in V. N. Zinko (ed.), *Bospor Kimmeriiskii: Pont i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekov'ya*, III Bosporskie chteniya, Kerch, 2002, p. 31-35.

VAKHTINA 2004 a - M. Y. Vakhtina, *Grecheskaya arkhaicheskaya stolovaya keramika v varvarskikh pamyatnikakh Severnogo Prichernomor'ya: vremya i puti raspostraneniya*, in V.N. Zinko (ed.), *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekov'ya. Etnicheskie protsessy*, V Bosporskie chteniya, Kerch, 2004, p. 54-58.

VAKHTINA 2004 b - M. Y. Vakhtina, *O nachale raspostraneniya yuzhno-ioniiskogo keramicheskogo importa v varvarskom mire Severnogo Prichernomor'ya*, in V. Y. Zuev *et alii*, *Bosporskii Fenomen: problemy khronologii i datirovki pamyatnikov*, Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, part 2, St Petersburg, 2004, p. 204-211.

VAKHTINA 2007 - M. Ju. Vakhtina, *Archaic East Greek Pottery from Nemirovo (Preliminary Survey)*, in Cobet *et alii*, 2007, p. 511-518.

VAKHTINA, VINOGRADOV, ROGOV 1980 - M. Y. Vakhtina, Y. A. Vinogradov, E. Y. Rogov, *Ob odnom iz marshrutov voennykh pokhodov i sezonnykh migratsii kochevykh skifov*, VDI 4 (1980), p. 155-161.

VAN WEES 1998 - H. van Wees, *The Laws of gratitude: reciprocity in anthropological theory*, in C. Gill, N. Postlethwaite, R. Seaford (eds.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford, 1998, p. 13-49.

VANSCHOONWINKEL 2006 a - J. Vanschoonwinkel, *Mycenaean Expansion*, in TSETSKHLADZE 2006 b, p. 41-113.

VANSCHOONWINKEL 2006 b - J. Vanschoonwinkel, *Greek Migration to Aegean Anatolia in the Early Dark Age*, in TSETSKHLADZE 2006 b, p. 115-141.

WAGNER-HASEL 2006 - B. Wagner-Hasel, *Gift Exchange: Modern Theories and Ancient Attitudes*, in S. Deger-Jalkotzy and I. S. Lemos (eds.), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh, 2006, p. 257-269.

YNTEMA 2000 - D. Yntema, *Mental Landscapes of Colonization. The Ancient Written Sources and the Archaeology of Early Colonial-Greek Southeastern Italy*, Bulletin Antieke Beschaving 75 (2000), p. 1-49.

ZUEV 1993 - V. Y. Zuev, *Izuchenie zhabotinskikh gravirovok i problema razvitiya zverinogo stilya v evropeiskoi Skifii na rubezhe VII-VI vv. do R.Khr.*, Peterburgskii Arkheologicheskii Vestnik 6 (1993), p. 38-52.

ÎNSEMNĂRI ARHEOLOGICE

1. DESPRE COLONIZAREA GREACĂ INTERIOARĂ: GELONOS ŞI PISTIROS (HERODOT IV, 108-109)

Petre ALEXANDRESCU

La circa 100 km Vest de Plovdiv şi la câteva sute de km depărtare de coasta mării Egee, pe malul fluviului Mariţa, în plin regat odrys, a fost descoperit un *emporion* de caracter grecesc, întemeiat probabil în cursul veacului al V-lea a. Chr. O echipă mixtă bulgară, cehă şi engleză, cu participare poloneză, execută săpături de oarecare anvergură, împreună cu cercetări de suprafaţă. Ca un complement necesar, dar neprevăzut, a apărut şi o importantă inscripţie, la cca. 2 km Vest, la Vetren,care permite identificarea sitului cu localitatea antică Pistiros. Inscripţia oferă o serie de informaţii despre relaţiile cetăţenilor oraşului cu tracii din vecinătate, sub protecţia regilor odrizi. Aflăm de asemenea date cu privire la Thasos, ca metropolă a acestui *emporion*, precum şi despre raporturile cu Apollonia (nu ştim dacă cea de pe malul mării Negre, sau micul oraş de la marea Egee) şi cu Maroneia. Cîteva alte *emporia* fără nume sunt semnalate în inscripţie, aflate probabil în zona intermediară dintre coasta marină şi Pistiros. Nu insist asupra celorlalte informaţii, furnizate de acest important text epigrafic, ca de pildă, regulamentul privind transportul continental de mărfuri[1].

Descoperirea unui asemenea *emporion* este de natură a întregi ideile noastre despre amploarea şi direcţiile colonizării greceşti şi despre intimitatea relaţiilor helene cu mediul „barbar". Aşa cum scrie Benedetto Bravo[2], existenţa unor nuclee, poate chiar *poleis* nu poate acum să ne mai surprindă. F. Salviat[3] crede că suntem în măsură să dezvoltăm ideile noastre cu privire la amploarea fenomenului colonizării greceşti, a pătrunderii şi a instalării elenilor în cuprinsul regiunilor cu care aveau interese comune, comerciale sau de altă natură. Primul gând ne duce, desigur, la celebrul *emporion* de la Naukratis, din Egiptul faraonic, asupra căruia cercetarea modernă este aplecată, cu privire la aspectul comercial,

---

[1] *Pistiros I. Excavations and Studies*, (ed. J. BOUZEK, M. DOMARADZKI şi HALINA ARCHIBALD), Praga 1999; *Pistiros II*. (aceiaşi editori), Praga 2002; AVRAM 1997/98, p. 37-46.

[2] BRAVO 1999, p. 290.

[3] SALVIAT, 1999, p. 272-273..

religios, constituțional etc. Altul ar fi Al Mina pe coasta Siriei. Un câmp nou de cercetare se deschide, aşadar.

Unul din obiectivele care se oferă acum cercetării este şi „oraşul" Gelonos, aflat în miezul Sciției, prezentat de Herodot în modul următor: „La ei (budini) s-a construit un oraş (*polis*) de lemn. Fiecare latură a palisadei împrejmuitoare are 30 stadii în lungime. Palisada este înaltă şi făcută integral de lemn. Şi casele şi sanctuarele (*hiera*) sunt tot de lemn. Într-adevăr, aici se aflau câteva sanctuare ale unor zei heleni, împodobite ca la eleni cu statui, cu altare şi cu temple de lemn; tot la doi ani țin sărbători în cinstea lui Dionysos şi urmează rânduială bacchică…Țara lor (a budinilor) este în întregime acoperită de păduri de tot felul. În cea mai întinsă dintre păduri este un lac întins şi bogat în apă, înconjurat de mlaştini şi trestii. În acest lac prind ei vidrele, castorii, precum şi alte vietăți cu botul lat, ale căror blănuri sunt cusute pe marginea şubelor de blană (IV 108, 109).

Iată câteva locuri din *Istorii* referitoare la budini şi geloni. „Budinii alcătuiesc un neam mare şi numeros; ei au ochii foarte albaştri… Budinii însă nu au aceeaşi limbă ca gelonii, nici traiul nu este asemănător; budinii ca băştinaşi sunt nomazi… Gelonii, dimpotrivă, lucrează pământul, consumă grâu, posedă grădini. Şi pe budini, elenii îi numesc geloni…. [Gelonii] vorbesc o limbă în parte scitică, în parte greacă…[Ei] sunt la origine, acei eleni care, alungați din *emporia*, s-au aşezat la budini" (IV 109).

Această pitorească descriere a aprins de mult imaginația cercetătorilor. Arheologii ucrainieni în acord cu majoritatea arheologilor ruşi, după numeroase propuneri avansate în veacul trecut, au reuşit să localizeze Gelonos. Universitarii de la Moscova şi Harkov, sub conducerea lui B.N. Grakov şi B.A. Shramko, au reluat lucrările în cetatea de pământ de la Belsk, între anii 1958- 1975. Un raport sumar a fost publicat de B.A. Shramko în 1975[4]. Cetatea fusese descoperită şi investigată sumar încă de V.A. Gorotsov în 1906. Situată la 35 km Nord de Poltava, pe malul râului Vorskla, afluent al Donețului, este cea mai întinsă cetate de pământ din răsăritul Europei (4029 ha).

Gorodiştea se compune din trei cetăți mai mici (cea de la răsărit 65 ha, cea de la apus 72 ha, cea de la nord, Kuzemniski, 15 ha), toate integrate într-o fortificație nelocuită, cu val gigantic de 3-4 m înălțime, cu şanțuri adânci, astăzi colmatate (Fig. 1). In cetatea de vest au fost descoperite 43 *zolniki*, semibordeie şi gropi. Cetatea de est se caracterizează prin absența de *zolniki* şi de bordeie, tipul principal de locuință fiind cel de suprafață, cu bârne şi structură uşoară de acoperiş. Cetatea de vest a fost întemeiată la sfârşitul sec. VIII- a doua jumătate a celui următor, cea de est la începutul sec. VI. Inițial, cele două cetăți erau autonome. Abia târziu, în sec. IV, ele au fost cuprinse în marea fortificație de refugiu. Cea de-a treia cetate, cea mică, Kuzemniski, a apărut mai târziu, în sec. IV a. Chr.

Printre descoperiri în 1972-1973, în cetatea de est, cea mai apropiată de informațiile lui Herodot, a apărut (după descrierea lui B.A. Shramko) un sanctuar din sec. VI-V, câteva altare circulare de lut şi *bothroi* cu statuete de lut zoomorfe şi antropomorfe. Au fost detectate resturi de prelucrare a bronzului, creuzete, matrice de piatră. Ceramicxa greacă descoperită până în 1975 în cetatea de est a

[4] SHRAMKO 1975, p. 65-85.

fost examinată de către I.B. Zeest şi A.I. Onaiko. Shranko dă o listă preliminară: "amfore ioniene cu dungi negre şi brune din sec. VII şi a doua jumătate a sec. VII-început sec. VI, cupe ioniene şi samiene din a doua jumătate a sec. VI; *lekythoi* cu figuri negre cu reprezentări de personaje umane şi palmete din a doua jumătate a sec. VI; amfore protothasiene, amfore de Chios cu picior în formă de pahar; *kylikes* şi *lekythoi* din centre necunoscute de la sfârşitul sec. VI-început sec. V; amfore din Mediterana din centre necunoscute, de sec. VI-V; luterii din argilă deschisă la culoare, de sec. VI-V; *kylikes* şi fragmente de alte vase attice din secolele VI-V, amforă pictată clazomeniană din secolele VI-V; *kylikes* ioniene, *askoi*, *kylikes* şi *skyphoi* de secolul V din Ionia şi centre neidentificate; urcior în formă de pahar de secolul V. Dintr-o vreme mai târzie, în cetatea de est, au apărut: amfore thasiene şi neidentificate de secolul V-IV; ceramica pictată, cu firnis negru, din Ionia, *kylikes* attice şi fragmente cu firnis negru neidentificate, de secol V-IV; ceramică cu figuri roşii, *kantharoi* şi *kylikes* de secolul IV; *kantharos* cu firnis negru de la mijlocul secolului IV, amfore de Cos timpuriu, Sinope, Chios, Rhodos şi din centre necunoscute de secolul IV, amfore de secolul IV tip Solocha I şi II, căni şi farfurii de secolul IV, amfore de Chios şi Heracleea de secolele IV- III; cană de Lesbos de secolul III, căni şi amfore neidentificate.

În cetatea de vest: amfore ioniene cu benzi negre, de la sfârşitul secolului VII, fragment de vas pictat rhodo-ionian de sfârşit de secol VII, amfore ioniene de sfârşit de sec. VII - început de secol VI, amfore ioniene din prima jumătate a secolului VI cu dungi, amfore Fikellura cu figuri de animale; vas de uz curent cu firnis negru şi amfore din centre neidentificate, vase curente ioniene cu firnis negru şi amfore ioniene din a doua jumătate a secolului VI, amfore ioniene de la sfârşitul sec. VI - început sec. V, amfore proto-thasiene, de Lesbos, Chios şi cu piciorul în formă de pahar, *kylikes* attice şi *askoi* micro-asiatici de sec. VI-V, amforă clazomeniană pictată sec. VI-V, amfore cu picior în formă de pahar şi din centre neidentificate de sec. V. Ceramica mai târzie este rară: *kylikes*, *lekythoi* de sec. IV, amfore de Cos de sec. III-II, luterii elenistici din Sinope".

În cuprinsul fortificaţiei mari au apărut amfore de Chios de sec. VI-V, amforă protothasiană de sec. V, amfore mediteraneene de sec. V-IV, amfore de Cos de sec. IV-II.

Oase de animale, mai ales în cetatea de est, 643 de fragmente dintre care 51% de bovine.

Şi în ceea ce priveşte ceramica locală sunt deosebiri între cetatea de vest şi cea de est. In vest există multe elemente comune cu aşezările din dreapta Niprului. În cea de răsărit, ies în evidenţă asemănări cu materialul din aşezările de pe malul stâng al Donului şi cu cele din bazinul de nord al acestui fluviu.

S-au descoperit seminţe de grâu (*triticum compactum* Host şi *triticum dicoccum* Schubl.), seminţe de furaje, de mazăre (*Pisum sativum* L.), de fasole (*Phaseolus baureus Piper*.), dar şi bălării (brusture, etc.). Cultura grânelor pare a fi fost mai dezvoltată în cetatea de vest.

Mărimea suprafeţei gorodiştei indică rolul ei nu numai ca centru al triburilor din preajmă. Datorită dezvoltării meşteşugurilor şi comerţului, Belsk a devenit nu numai un centru politic şi religios, ci unul intertribal.

Aşadar, personal, sunt dispus să dau crezare afirmaţiilor lui Herodot, referitoare la oraşul Gelonos. Detaliile pe care le oferă istoricul sunt remarcabil de

precise: mărimea incintei, descrierea monumentelor sacre ale oraşului (sanctuare şi temple), dionysiile celebrate la doi ani, cultul însuşi al lui Dionysos, zeu specific al comunităților greceşti, dar mai ales practicarea misterelor celebrate în cinstea acestui zeu. După cum ştim, tot din Herodot IV, 78 (textul despre vizita lui Skyles la Olbia), sciții erau refractari atît la cultul lui Dionysos, cât mai ales la misterele exstatice bacchice.

Opoziția atât de categorică între budini şi geloni sugerează o cunoaştere destul de exactă a realităților din acest oraş. Budinii, „cei cu ochi foarte albaştri şi părul roşu" au fost socotiți, încă din sec. XIX strămoşi ai slavilor. Nu este vorba neapărat de o confuzie la Herodot, ci reflectarea unei situații reale. Imensa gorodişte de pe malul stâng al râului Panticap a permis frecventarea de către negustorii greci, care poate s-au instalat permanent acolo. Desigur, într-un asemenea oraş ca Gelonos, răsuna nu numai limba scită, ci şi aceea a negustorilor greci. La aspectul pestriț al compoziției etnice a oraşului, trebuie adăugată şi prezența gelonilor, proveniți din acea parte a malului stâng al Niprului. Iată deci, un centru important cu amestec de populații în centrul Sciției de stepă[5]. Este punctul de vedere cel mai just şi cel mai apropiat de interpretarea noastră.

2. CUTREMURE ÎN DOBROGEA

Petre ALEXANDRESCU,
A. BALTREŞ

În volumul *Histria VII. La Zone sacrée d' époque grecque*, p. 139-140, apărut recent, am avansat ipoteza unui cutremur, care ar fi produs dărâmarea templului Afroditei, după observațiile arheologice, cândva înainte de anii 72-71 a. Chr., dacă a existat un paralelism cu cutremurul care a distrus oraşul Bizone.

Pe ruinele templului, pe soclu şi pe asize, se recunosc fisuri de tensiune şi forfecări (Fig. 2, 3, 4). Aceste fisuri nu au produs deplasări de rocă. După dezastru unele piese de ofrandă au fost recuperate, pentru a fi din nou instalate pe locul lor, după reconstruirea templului. Aceste resturi au fost regăsite printre rămăşițele ultimei distrugeri, de la mijlocul secolului I a. Chr.

Între timp, prietenul meu dr. A. Baltreş, de la Institutul Geologic, a întreprins cercetări în legătură cu acest subiect, încredințându-mi spre publicare textul de mai jos.

Text de A. Baltreş:

Dacă, aşa cum arată dovezile arheologice, distrugerea templului Afroditei de la Histria s-a datorat unui cutremur din antichitate, atunci intensitatea acestuia a

[5] RYBAKOV 1976, p. 154.

fost cel puțin de gradul VIII, conform scării de intensități bazată pe efectele locale şi generale asupra construcțiilor şi terenului[6]. Efectul cutremurului a fost amplificat de amplasarea fundației templului direct pe substratul rezonant de şisturi verzi dobrogene al Acropolei Histriei, care a transmis şocuri neatenuate asupra construcției. In plus, edificiul a fost influențat nefavorabil de vecinătatea sa cu Groapa Sacră care a amplificat efectul solicitărilor seismice orizontale.

Cutremurele produc şi efecte discrete care pot fi descifrate uneori[7]. Aceste efecte au fost recunoscute în zidăria templului Afroditei. Partea conservată a templului - soclul şi până la patru asize ale pereților cellei - prezintă caracteristicile unui edificiu bine construit, în *opus quadratum*, din blocuri fasonate, perfect îmbinate, de roci cafenii, turoniene[8] de 0,6-0,8 m lungime şi 0,22 m înălțime. Blocurile au fost îmbinate fără mortar. Examinarea fațadei estice a edificiului şi a unor fotografii ale diferitelor părți ale zidăriei, executate în cursul săpăturilor arheologice (Fig. 4) a relevat prezența unor fisuri de tensiune şi de forfecare[9]. Primele sunt fisuri verticale, subțiri, cu pereții apropiați, care străbat complet un bloc ori cele care traversează fără abatere prin două blocuri suprapuse, aşa cum se vede în asiza a doua şi a treia a zidului estic al cellei (Fig. 4). Aceste fisuri nu au produs deplasări verticale în roca pe care o străbat. Un alt sistem de fisuri care străbat blocurile cellei constituie fisuri de forfecare (Fig. 2-3) care traversează oblic unele blocuri ale zidăriei, pe toată grosimea acestora. Ele sunt închise sau căscate, iar pereții lor pot apărea uşor deplasați vertical. Nu au fost observate fisuri de forfecare conjugate, care să se fi format în ambele orientări potențial favorabile, admise de elipsoidul de

[6] Pe scara cu douăsprezece grade de intensitate (Scara Mercalli-Cancani-Sieberg) cutremurele de gradul VIII sunt cutremure distrugătoare. Prin mişcările de torsiune în plan orizontal pe care le dezlănțuie fac ca monumentele de pe sol, coloanele, statuile să se răsucească pe socluri şi să cadă provocând prăbuşirea părților superioare ale turnurilor. Ca urmare a apariției crăpăturilor puternice în pereți are loc dislocarea şi demolarea parțială a caselor solide, căderea zidurilor de umplutură, răsturnarea sau dărâmarea împrejmuirilor solide de piatră. Solul crapă şi se iveşte apa subterană încărcată cu nisip sau nămol.

[7] Aceste efecte sunt rezultatul zguduirilor puternice, verticale, cauzate de unde longitudinale (P, *primae undae*) care sunt primele resimțite la un cutremur. Undele de acest tip probează rezistența la şoc a materialelor de construcție. Zguduirile pot avea amplitudine de mai mulți milimetri şi se manifestă ca o mişcare bruscă, netă, în sus, care produce succesiv comprimări şi dilatări ale materialului şi sunt comparabile cu lovituri de ciocan greu. Repetarea şocurilor verticale face ca blocurile suprapuse ale construcției să acționeze ca lovituri de ciocan, unele asupra altora. Comprimarea şi dilatarea succesivă a blocurilor casante de rocă ce alcătuiesc o construcție, supuse forțelor de compresiune verticală de scurtă durată, duc la atingerea pe alocuri a limitei de rupere. In consecință, apar fisuri verticale şi oblice, în raport cu direcția compresiunii verticale, dispuse după regula elipsoidului de deformare.

[8] BALTREŞ 2005, p. 456.

[9] Fisurile de tensiune au rezultat în timpul compresiunilor produse de şocurile verticale cauzate de undele longitudinale (P). Fisurile de forfecare au rezultat tot în cursul receptării şocurilor verticale. Ele s-au produs de o parte sau de alta a axului vertical de compresiune al undelor P şi sunt dispuse sub un unghi mai mic de 45^0, frecvent 30^0, față de direcția de compresiune.

deformare[10].

Există şi alte informaţii geologice care susţin ipoteza distrugerii templului Afroditei de către un cutremur din antichitate. In primul rând, Histria se găseşte pe direcţia liniei focarelor de cutremure pontice. Cutremurele pontice sunt acelea ale căror epicentre se găsesc în partea meridională a Dobrogei pe linia, foarte apropiată de ţărmul mării, Constanţa – Mangalia – Cavarna - Balcic[11]. Aceste cutremure sunt polikinetice: seism iniţial foarte puternic (gradul VIII-X), urmat de replici de mai mică intensitate, resimţite luni ori ani de zile. Aceste cutremure sunt de origine tectonică, se produc la adâncimi moderate în scoarţă (30 km) şi la mari intervale de timp. Majoritatea cutremurelor pontice însă nu depăşesc gradul V, sunt produse la mică adâncime şi sunt probabil cauzate de prăbuşiri subterane.

Cel mai puternic dintre cutremurele pontice înregistrate în sudul Dobrogei, care a avut loc la 31 martie 1901, a fost urmat de 37 replici în acelaşi an, 13 replici în anul 1902, 7 replici în 1903 şi 4 replici in anul 1904. Acest cutremur, cu epicentrul în zona Şabla-Cavarna (27^0 48'E şi 43^0 36'N), unde a ruinat satele de pe malul Mării Negre, a depăşit gradul VIII şi s-a propagat spre nord unde a fost resimţit cu gradul VII-VIII la Mangalia şi Constanţa, cu gradul VII la Jurilovca şi Babadag şi cu gradul VI-VII la Tulcea[12]. In apropiere de Balcic a fost dislocat un bot de deal.

Datorită importanţei epicentrului din zona Şabla-Cavarna, Dobrogea de Sud constituie o zonă cu seismicitate ridicată comparativ cu ţinuturile nordice ale acestei provincii geografice. Ea a fost zguduită în cursul timpului de cele mai numeroase cutremure. Aici s-au produs 88%, iar în Dobrogea de Nord 12% din numărul total al cutremurelor înregistrate[13]. Sunt menţionate 170 cutremure, înregistrate în întreaga Dobroge până în anul 1929; numai în sudul Dobrogei se concentrează 117 focare dintre care 76% în zona Şabla-Capul Caliacra[14]. Puţine cutremure pontice au avut efecte distrugătoare. Sunt citate cele care au distrus cetăţile Bizone în secolul I a. Chr. şi Dionysopolis la 543 p. Chr., precum şi cel din 1901, amintit mai sus. Cutremurele pontice puternice sunt provocate de dislocări subterane care au cauze tectonice. Ele sunt asociate faliilor de mare extindere orizontală, care pot atinge adâncimi de câteva zeci de kilometri, iar cutremurele generate sunt mai puternice cu cât sunt mai profunde. Cutremurul de la 31 martie 1901 a avut hipocentrul la 30 km adâncime.

Linia focarelor de cutremure pontice se suprapune perfect cu „Linia de flexură spre mare”,”vizibilă azi pe linia Caliacra-Mangalia-Tulcea” trasată de Popescu Voiteşti[15]. Această linie tectonică semnalată de autorul citat încă din anul 1933[16] a fost consacrată drept "Flexura Voiteşti" de Brătescu[17]. Traseul ei este

[10] Presiunea verticală aplicată unei sfere de rocă provoacă o compresiune axială verticală care transformă sfera în elipsoid şi generează fisuri de forfecare care se dispun pe două plane potenţiale situate de o parte şi de alta a axului vertical de compresiune, sub un unghi mai mic de 45^0. Perechile de astfel de fisuri se numesc fisuri conjugate.

[11] ATANASIU 1961, p. 106.

[12] POPESCU 1938, p. 27.

[13] Idem, p. 39-40.

[14] *Ibidem*.

[15] POPESCU VOITEŞTI 1938, p. 12.

[16] POPESCU VOITEŞTI 1933

[17] BRĂTESCU 1938, p. 69.

marcat pe harta din figura 5. Caracterul ei activ în timpuri istorice poate fi recunoscut în mişcarea negativă a părților dinspre mare ale Dobrogei, care a făcut ca apele marine să înainteze adânc în uscat, formând numeroase golfuri şi limane, înecând părți ale siturilor arheologice cum ar fi necropola tumulară şi unele construcții antice de la Histria şi instalațiile portuare antice de la Callatis. Aplecarea spre mare a uscatului dobrogean, începută încă din ultima epocă glaciară[18] a fost însoțită de un eveniment eustatic de natură climatică[19].

Terminația sudică a „Flexurii Voiteşti", aşa cum a precizat-o Popescu Voiteşti, trece pe la Capul Caliacra, în nordul Bulgariei. Aici geomorfologia trădează prezența acestei falii. La Coasta de Argint este vizibil un contrast evident între relieful de la est şi de la vest de falie. In timp ce la est podişul de calcare sarmațiene se termină spre mare cu faleze abrupte, înalte, la vest de falie se găseşte un spațiu lat, care poate depăşi 1 km, foarte denivelat, acoperit cu alunecări de teren şi cu blocuri uriaşe desprinse din podiş. Relieful foarte accidentat reprezintă o „prispă de năruiri" rezultată din „blocuri uriaşe de podiş căzute în trepte în mare", explicat de Brătescu în legătură cu efectul de subminare produs de apele subterane, combinat cu efectul gravitației şi al cutremurelor violente[20]. Situarea cetății Bizone pe zona de falie explică de ce o parte din aceasta, cu platoul Ciragman, care constituia acropola cetății, „s-a scufundat în secolul I a. Chr. în mare prin cutremur şi alunecări de teren"[21].

Revenind la zona Histria, figura 5 arată o densitate mare a accidentelor tectonice rupturale orientate NV-SE, perpendicular pe "Flexura Voiteşti". Acestea separă compartimente ridicate (marcate +) şi coborâte (notate -) care au suferit şi translații orizontale al căror sens este marcat cu săgeți. Aceste falii au fost puse în evidență prin cercetări de teren şi prin metode geofizice[22] şi dovedesc că aici a avut şi poate avea loc rearanjarea blocurilor tectonice care este totdeauna însoțită de eliberarea instantanee a unei mari cantități de energie traduse în mişcări seismice. O serie de epicentre înregistrate în secolul XX, situate în apropierea acestor falii confirmă existența activității tectonice în zona Histria.

Labilitatea seismică a zonei este ilustrată de cele patru epicentre de la nord, sud şi est de Histria, înregistrate în anii 1979, 1982, 1990, 1992. Hipocentrul cutremurului de la nord de cetate se află la 13 km adâncime; celelalte cutremure au avut loc la 3-5 km adâncime. Toate acestea au fost cutremure de mică intensitate dar lasă loc posibilității unor evenimente seismice semnificative declanşate la adâncimi mai mari.

Un element în plus care arată cât de expusă este Dobrogea efectului seismelor este acela că aici au fost resimțite şi unele dintre cele mai puternice cutremure prebalcanice care se propagă de-a lungul marilor plane de ruptură din scoarță, cum este „Flexura Voiteşti". Preluarea de către acest accident tectonic şi propagarea de-a lungul lui, spre nord, a cutremurelor prebalcanice pare a fi

[18] BRĂTESCU 1935, p. 104.
[19] *Ibidem*.
[20] BRĂTESCU 1938, p. 71.
[21] MĂRCULESCU 1935, p. 122.
[22] MIRĂUȚĂ 1969, p. 20; VISARION *et alii*, 1988, schița structurală a Platformei Moesice.

indicată de modul în care a fost resimțit până în nordul Dobrogei cutremurul cu epicentrul în zona Kemanlar-Russlar, situată în nord-estul Bulgariei, la vest de oraşul Tolbuhin (27^0 36'E, 40^0 30'N), cutremur care a avut loc la 14 octombrie 1892. Acest cutremur, foarte puternic, a atins gradul IX în zona epicentrală. Izoseistele lui indică faptul că a fost resimțit ca zguduire de gradul VIII la Cavarna-Şabla, Constanța, Babadag, Tulcea[23], lucru ce arată că propagarea cutremurului în această direcție s-a făcut cu o intensitate nu mult atenuată față de cea din zona epicentrală. Acest cutremur a provocat la Constanța scufundarea cu 10 metri sub nivelul terenului alăturat a unei porțiuni de 500 metri lungime, cuprinsă între biserica greacă şi cazarma infanteriei[24]. El a fost resimțit în Delta Dunării, „mai ales la Sulina, Isaccea, Tulcea", afirmându-se că „Epicentrul acestui cutremur a fost Lacul Sinoe"[25].

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 2005 – P. Alexandrescu, *Histria VII, La zone sacrée d'époque grecque*, Bucureşti, 2005.

ATANASIU 1961 - I. Atanasiu, *Cutremurele de pământ din România*, Bucureşti, 1961.

AVRAM 1997-1998 – Al. Avram, *Notes sur l'inscription de l'emporion de Pistiros en Thrace*, în Il Mar Nero, III – 1997/98, p. 37-46.

BALTREŞ 2005 - A. Baltres, *Lithic materials*, în P. Alexandrescu, *Histria VII, La zone sacrée d'époque grecque*, Bucureşti, 2005, p. 453-462.

BRĂTESCU 1935 - C. Brătescu, *Falezele Mării Negre între Carmen Sylva şi Schitu-Costineşti*, AnDob., 16 (1935), p. 97-105.

BRĂTESCU 1938 - C. Brătescu, *Morfologia Cadrilaterului*, AnDob., 19, 1 (1938), p. 47-95.

BRAVO 1999 – B. Bravo, în *Dossier : nouvelles perspectives pour l'étude de l'inscription de Pistiros*, BCH, 123 (1999), p. 275-317.

IONESCU DOBROGIANU 1904 - M. D. Ionescu Dobrogianu, Căpitan, *Dobrogia în pragul veacului al XX-lea*, Bucureşti, 1904.

MĂRCULESCU 1935 - O.S. Mărculescu, *Descoperiri arheologice dobrogene*, AnDob., 16 (1935), p. 116-129.

MIRĂUȚĂ 1969 - O. Mirăuță, *Tectonica Proterozoicului superior din Dobrogea Centrală*, Anuarul Comitetului Geologic, 37 (1969), p. 7-29.

POPESCU 1938 - I.G. Popescu, *Cutremurele de pământ din Dobrogea*, AnDob., 19, 1 (1938), p. 22-46.

POPESCU VOITEŞTI 1933 - I. Popescu Voiteşti, *Mangalia, situația geologică şi originea izvoarelor sale minerale*. AnDob., 12-14 (1933), p. 1-19.

POPESCU VOITEŞTI 1938 - I. Popescu Voiteşti, *Evoluția geologică a Cadrilaterului*, AnDob., 19, 1 (1938), p. 1-21.

[23] POPESCU 1938, Fig. 1.

[24] IONESCU DOBROGIANU 1904, p. 84.

[25] *Ibidem*.

RYBAKOV 1976 – B. A. Rybakov, *Gerodotova Skifia*, Moscova, 1976.

SALVIAT 1999 – Fr. Salviat, *Le roi Kersobleptès, Maronée, Apollonia, Thasos, Pistiros et l'histoire d'Hérodote*, BCH, 123 (1999), p. 259-273.

SHRAMKO 1975 – B. A. Shramko, *Câteva rezultate ale săpăturilor din aglomerația fortificată de la Belsk şi problema Gelonilor budini*, SA 1 (1975), p. 65-85 (în lb. rusă).

VISARION *et alii* 1988 - M. Visarion, M. Săndulescu, D. Stănică, Ş. Veliciu, *Contributions à la connaissance de la structure profonde de la Plate-forme Moesienne en Roumanie*, Studii tehnice şi economice, Seria D nr. 15, Geofizică (1988), p. 210-222.

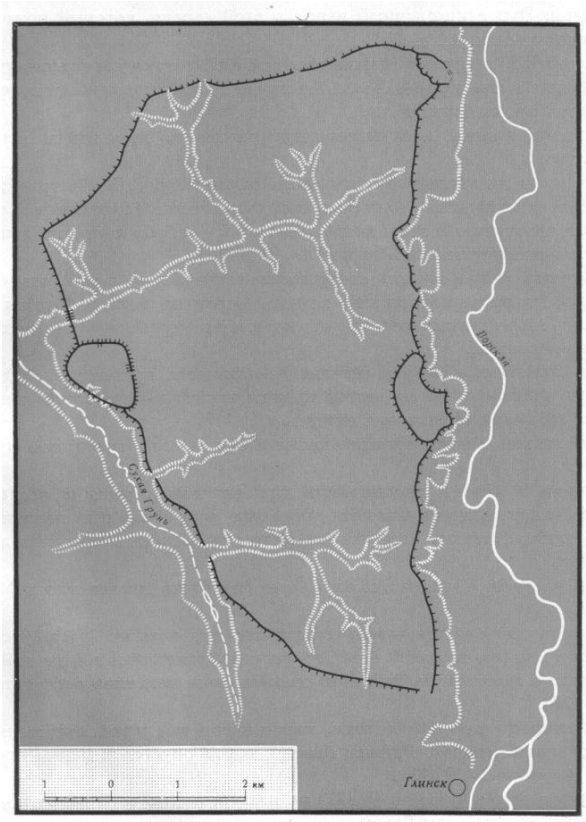

Fig. 1 - Planul Gorodiştei de la Belsk (după Rybakov, fig. 153).

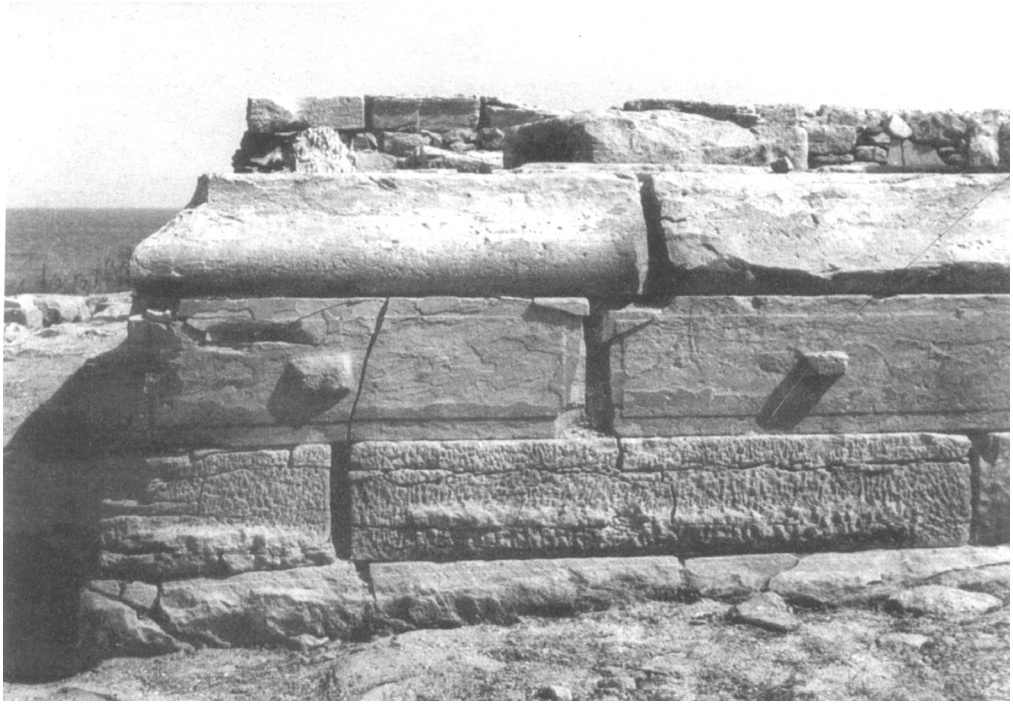

Fig. 2 - Histria. Templul Afroditei, colțul de NV.
Fisură de forfecare (după Histria VII, pl. 6.1).

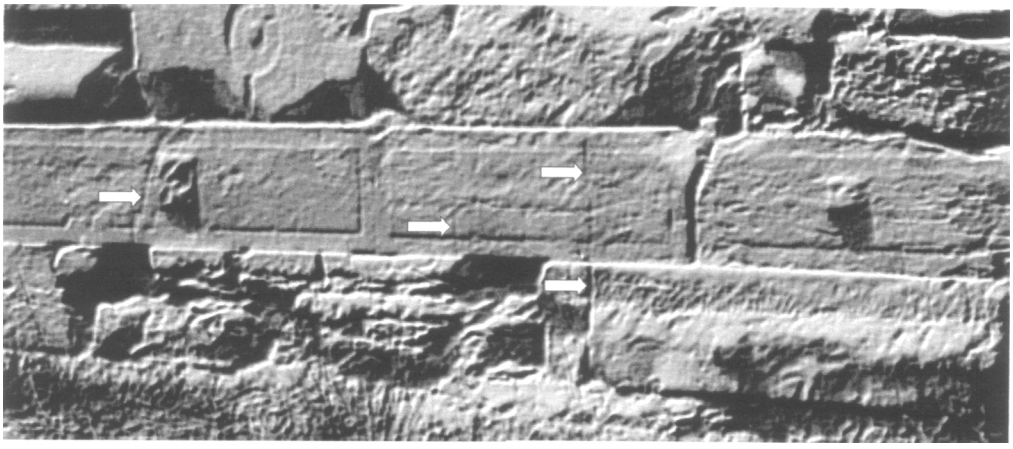

Fig. 3 - Templul Afroditei: colțul de NE. Fisuri de forfecare (la săgeata din stânga) şi fisuri de tensiune (marcate de cele trei săgeți) Aceste fisuri au putut fi generate de zguduiri verticale, în timpul unui cutremur foarte puternic (text şi foto A.Baltreş).

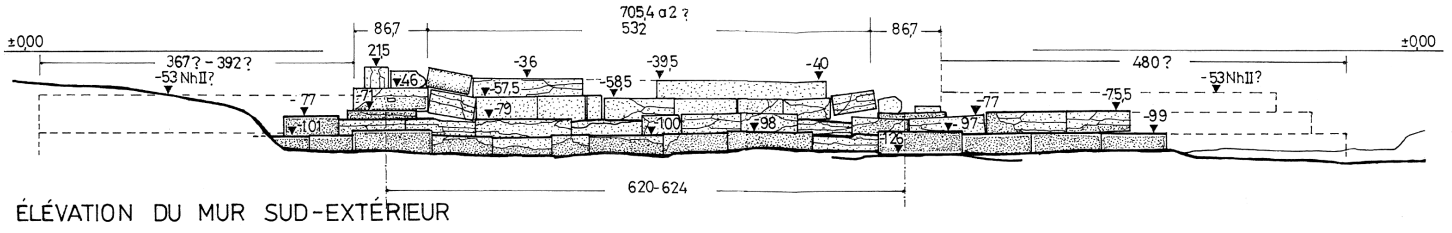

Fig. 4 - Templul Afroditei: latura de sud. Fisuri de forfecare pe colțul din stânga (după Histria VII, pliant 4).

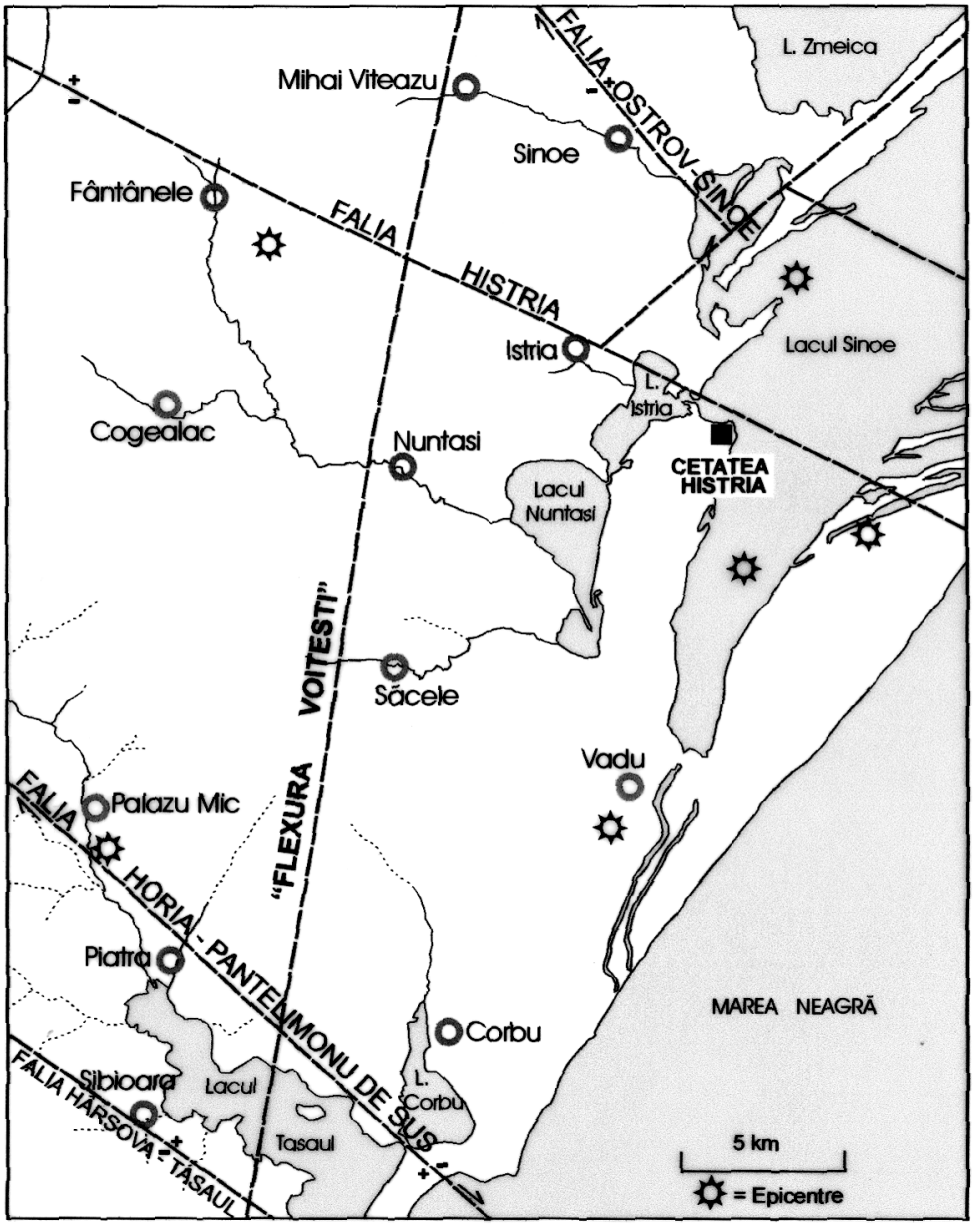

Fig. 5 - Schiță tectonică a zonei Histria, după Visarion *et alii, passim.*

NOTES D'ARCHEOLOGIE

1. SUR LA COLONISATION GRECQUE INTERIEURE: GELONOS ET PISTIROS (HERODOTE IV, 108-109)

Résumé

Les recherches archéologiques ont permis d'identifier des localités antiques mentionnées dans les sources littéraires : Pistiros et Gelonos. Leur emplacement dans l'intérieur continental habité de Thraces et de Scythes permet l'utilisation du syntagme de „colonisation intérieure" et fait compléter les données concernant l'ampleur et les directions de la colonisation grecque et des relations entre les Grecs et les autochtones. A Belsk, où on a localisé l'ancien Gelonos, les découvertes de la cité d'Est sont les plus proches des informations fournies par Hérodote.

2. TREMBLEMENTS DE TERRE EN DOBROUDJA

L'intervention a pour point de départ l'hypothèse avancée in *Histria VII: La zone sacrée d'époque grecque*, Bucarest, 2005, concernant la possibilité d'un tremblement de terre qui eut produit l'effondrement du temple d'Aphrodite, à un moment placé avant les années 72-71 av. J.-C. Il y a des informations d'ordre géologique qui soutiennent l'hypothèse: la présence de certaines fissures (de tension et de rupture) sur la façade E du temple. Histria est située sur la direction de la ligne des foyers des tremblements de terre pontique, qui se superpose sur „la ligne de flexure vers la mer". Le résultat en est la grande densité des accidents tectoniques.

L'EXPEDITION NAVALE DE L'AMIRAL HISTRIEN HEGESAGORAS ET LA GUERRE SACREE D'APOLLONIE PONTIQUE

Octavian BOUNEGRU

Dans un décret honorifique, découvert à Histria, on décrit un épisode militaire très intéressant, passé vers la moitié du IIe siècle avant J.-C. La traduction de cette inscription précieuse est la suivante[1].

„Le Conseil et l'Assemblée du peuple ont décidé, conformément à la proposition des synèdres :

Puisqu'il est arrivé que le territoire «et la forteresse» de l'autre côté soient occupés pendant la guerre non déclarée déclanchée contre nous par les mésambriens, qui ont fait beaucoup d'infamies graves quant au temple d'Apollon, mettant en grand péril la cité ; et les histriens, des parents et des amis, pleins d'ardeur pour notre peuple, nous ont envoyé, pour nous aider, des navires et des soldats, en nommant à leur tête l'amiral, maître absolu, Hegesagoras, fils de Monimos, homme adroit et vaillant, qui, en nous accordant son soutien, a surveillé avec nous et les autres alliés la ville, le territoire et les ports, et, en ce qui concerne la cité d'Anchialos – abandonnée à des mains étrangères et trouvée sous le pouvoir des ennemis, et, par la suite, la ville et nos revenus ont beaucoup souffert – il l'a prise d'assaut, avec nous et les autres alliés, en la détruisant jusqu'aux fondements ; et pendant la navigation vers Anchialos – les ennemis attaquant la flotte – il a mis sa vie en péril en luttant contre des forces supérieures, en soumettant les ennemis et en capturant, avec nous et les autres alliés, un navire et tout l'équipage ; et pendant les débarquements, vaillant dans les bagarres et dans toute autre circonstance en luttant en vrai homme courageux et qui affronte le péril – il en est sorti toujours vainqueur, en encourageant ses soldats et en les rendant utiles pendant toute la guerre ;

donc, pour que le peuple soit reconnaissant envers les hommes vaillants et adroits – les dieux soient avec nous ! – le Conseil et l'Assemblée décident que :

pour ces raisons, le peuple histrien – ami, parente et notre allié – soit loué, parce qu'il nous a envoyé, afin de nous venir en aide, l'amiral Hegesagoras, fils de Monimos, et qu'on renouvelle les honneurs votées jadis aux histriens. De

[1] PIPPIDI 1983, n°. 64.

même, Hegesagoras, fils de Monimos, soit couronné d'une couronne en or à la fête de Dionysos, et qu'on érige une statue de bronze qui doit le montrer armé sur la proue d'un navire. La statue soit placée dans le temple d'Apollon le Guérisseur et ce décret soit gravé sur le socle. Les honneurs soient proclamées aussi à Histria, pendant la célébration des concours, leur commémoration soit faite, chaque fois, par le collège de…"

Par ce décret, un citoyen d'Histria, Hegesagoras, fils de Monimos, est honoré par une cité ionienne du littoral ouest-pontique, dont le nom n'est pas indiqué dans l'inscription, mais qui, du contexte, ne pouvait être qu'Apollonia (aujourd'hui Sozopol –Bulgarie), pour les mérites extraordinaires prouvés pendant la guerre entre Apollonie et sa voisine, Mésambrie. L'action se passe au IIe siècle avant J.-C.

La partie centrale de ce document officiel émis par le Conseil et l'Assemblée des habitants d'Apollonie est représentée par la motivation de l'émission du décret, où, en énumérant les faits d'armes grâces auxquelles Hegesagoras s'est fait remarquer, on a mentionné, en fait, les étapes principales de l'expédition dirigée par celui-ci. Elle représente la seule attestation épigraphique consistante du monde pontique, où l'on décrit une expédition navale, combinée avec des actions terrestres. Cette description, tant sommaire que précise en termes et en expression, permet la reconstitution en détail de la guerre entre les deux cités, à laquelle la flotte histrienne a eu une contribution décisive.

L'éclatement de la guerre ; des conséquences pour les apolloniates. Le cadre géographique du déroulement des actions armées, navales et terrestres est placé dans la zone du golfe Burgas, le plus large de la côte de l'ouest de la mer Noire. Sur la côte du sud de ce golfe se trouvait la ville ionienne Apollonie et, un peu plus au nord, la Mésambrie, colonie mégarienne. Le territoire d'Apollonie comprenait, à cette époque, pratiquement toute la côte du golfe. Dans le système de défense de ce territoire, le rôle décisif le jouait une petite localité située sur la rive opposée par rapport à Apollonie, Anchialos (aujourd'hui Pomorije), qui est mentionné par Strabon en tant que „petite ville" (*polichnion*) fondée par les apolloniates[2]. Outre que la ville civile, où l'on déployait une activité commerciale intense, Anchialos disposait, conformément au texte de l'inscription, d'un fort militaire (*phrourion*) qui surveillait toute la côte du golfe et qui a représenté, d'ailleurs, le mobile de l'éclatement de la guerre entre les habitants d'Apollonie et ceux de la Mésambrie.

La guerre est déclanchée par surprise par Mésambrie qui, sans une déclaration préalable attaque rapidement la forteresse d'Anchialos et la soumet, en débarquant en même temps des troupes près de la ville Apollonie, en détruisant le sanctuaire d'Apollon le Guérisseur, le protecteur de la ville. D'ailleurs, Anchialos est très proche de la Mésambrie, à 70 de stades (environ 12 km) vers le sud, selon le *Periplus Ponti Euxini*, fait qui explique, entre autres, le succès rapide des mésambriens[3].

[2] LAZAROV 1998, p. 86-89.
[3] MÜLLER 1965, I, 85.

L'expression *polemon anepangelton* qui apparaît dans les premières lignes de l'inscription et qui désigne une agression déclanchée sans une déclaration formelle est, pour la première fois, mentionnée dans un document épigraphique. Elle apparaît aussi dans un passage de Polybios (IV, 14, 4), dans lequel on mentionne l'attaque déclenchée par les étoliens contre leurs voisins, sans déclaration de guerre. A l'époque hellénistique, cela représentait, conformément aux sources dont on dispose, une pratique courante visant, chose facile à comprendre, la surprise de l'adversaire[4]. Parmi les nombreuses exemples qui parlent de telles méthodes, il suffit de rappeler la guerre déclenchée en 272 av. J.-C. par Pyrrhos, le roi de l'Épire, contre la Sparte, événement qui a eu un retentissement fort à l'époque[5].

L'action surprenante des mésambriens a eu deux objectifs précis, à savoir l'annihilation de la forteresse d'Anchialos et la destruction du sanctuaire d'Apollon, action qui visait l'intimidation de l'adversaire par l'impacte psychologique que pouvait avoir sur les apolloniates un tel sacrilège, qui constituait une grave infraction sur le droit divin.

Dès le début Apollonie se trouvait au seuil de la destruction car, même si la ville n'avait pas été conquise, tout le système de défense du territoire, vital pour la survivance des habitants, était annihilé. De cette manière la ville ne pouvait plus être alimentée de grains, elle ne pouvait plus bénéficier des ressources offertes par les marchés de poissons et les salines proches de la colonie Anchialos, et ni des avantages économiques que le contrôle sur le golfe Burgas impliquaient, qui étaient représentés, en principal, par les revenus obtenus des taux portuaires imposés pour la circulation des marchandises dans la zone[6]. C'est à ces revenus que fait référence, sans doute, le terme *prosodoi* – „revenus", qui apparaît au début de l'inscription.

L'appel à l'alliance. Dans ces conditions très difficiles pour les apolloniates, ceux-ci font appel à une alliance plus ancienne avec Histria, alliance en vertu de laquelle, un siècle auparavant, les histriens leur avaient envoyé le corps expéditionnaire dirigé par Kallikrates. Dans le système des relations politiques complexes de l'époque hellénistique la conclusion des rapports d'alliance (*symachia*) ou d'amitié (*philia*), établis entre deux cités, représentait une pratique courante. Grâce à une telle alliance, on reconnaissait, d'une part, dans le langage diplomatique, l'indépendance théorique des deux villes, et on fixait, d'autre part, les clauses par lesquelles on accordait assistance militaire en cas de guerre. L'alliance politique entre Histria et Apollonie est suggérée par le préambule du décret en l'honneur d'Hegesagoras et elle est formulée, d'une manière explicite, dans ses dispositions finales. En vertu de cette alliance, les histriens préparent un corps expéditionnaire.

L'organisation du corps expéditionnaire dirigé par Hegesagoras. Le texte de l'inscription montre, d'une manière très précise, que la cité d'Histria a envoyé, en

[4] KIECHLE 1958, p. 129 ; DUCREY 1968, p. 4 ; GARLAN 1972, p. 29.
[5] BENGSTON 1963, p. 102.
[6] CHAMOUX 1981, p. 214.

aide aux apolloniates, des navires de guerre et des soldats. Même si le nombre de ceux-ci n'est pas précisé, il faut accorder une attention spéciale aux forces militaires dont ce soutien était composé. Il s'agit, tout d'abord, de *ploia te makra*, des „navires longs", c'est-à-dire de guerre. Le terme de „navires longs" est fréquemment mentionné dans les sources antiques et dans les inscriptions. En général, on désignait par ce terme les navires de guerre, sans préciser le rang de ceux-ci (monères, trières, pentères), mais pour les différencier des navires commerciaux.

La différence essentielle entre les navires de guerre et ceux commerciaux, à part la façon dont les premiers étaient armés, résidait dans le rapport entre la longueur et la largeur : tandis que, en ce qui concerne les navires commerciaux et de transport, le rapport entre la longueur et la largeur ne dépassait pas 1 : 3,5, pour les navires de guerre celui-ci était de 1 : 7. Un autre élément fondamental pour les navires de guerre était la proue munie d'un éperon, destiné à briser le bordage des navires adversaires[7].

Grâce à leur vitesse et à la capacité de combat, les „navires longs" étaient fréquemment utilisés dans les incursions des pirates, conformément à plusieurs inscriptions de Cos, Théra et Rhodes. De tels „navires longs" sont mentionnés aussi dans une inscription de Callatis.

On a ajouté à cette escadre de navires de guerre, préparée par les histriens, pour venir en aide aux apolloniates, un contingent de soldats instruits pour des actions terrestres. Ces préparatifs suggèrent le fait que, dès le début, le corps expéditionnaire organisé par des histriens était destiné, en égale mesure, aux actions navales et terrestres. De ce point de vue, le titre avec lequel Hegesagoras, fils de Monimos, est investi, en tant que dirigeant du corps expéditionnaire, offre des indices précieux concernant l'organisation de l'expédition. Dans l'inscription Hegesagoras est nommé *nauarchos autokrator*, c'est-à-dire „amiral ayant des pouvoirs absolus", titre qui a une signification précise.

Il faut remarquer tout d'abord que le titre de *nauarchos autokrator*, mentionné seulement dans cette inscription, désigne une magistrature extraordinaire, imposée par la gravité de la situation dans laquelle la guerre allait se dérouler. Il s'agissait d'une situation extrêmement difficile dans laquelle se trouvait Apollonie, après l'attaque rapide des mésambriens. Le titre de *nauarchos autokrator* dont on honore Hegesagoras montre qu'on a confié à celui-ci, dès le début, la commande unique non seulement de l'escadre histrienne, mais de toute la force alliée qui devait lutter contre la Mésambrie, à savoir les forces réunies d'Histria, d'Apollonie et d'autres alliés, qui sont passés en revue, mais non nommés dans l'inscription présente.

La magistrature avec laquelle est investi Hegesagoras est, donc, extraordinaire, imposée par des nécessités impérieuses, tout comme c'est le cas d'un *strategos autokrator*, mentionné dans plusieurs inscriptions[8] de la zone égéenne, ou bien à Histria, dans le cas d'Agathokles, fils d'Antiphilos, investi avec la fonction de „stratège ayant des pouvoirs absolus" pour la défense du

[7] CASSON 1971, p. 145 ; GUILLERME 1993, p. 79.
[8] SCHEELE 1932, p. 3-10.

territoire contre les incursions du thrace Zoltes[9].

Selon les sources antiques, Aristote en spécial, mais aussi certaines inscriptions, dans l'hiérarchie militaire de l'époque grecque et hellénistique les *nauarchoi* n'étaient pas assimilés aux généraux, mais ils se trouvaient sur une position immédiatement inférieure, par rapport à ceux-ci[10]. Aristote dit: „On nomme généraux (*strategoi*) et commandants chefs (*polemarchoi*) les officiers de ce rang. Ensuite, s'il y avait des unités de cavalerie, d'infanterie ou de marine, on instituait pour ces armes des officiers nommés amiraux (*nauarchoi*), commandants de la cavalerie (*hipparchoi*) ou commandants de l'infanterie (*taxiarchoi*)".

De cette manière, il résulte que la *nauarchia* était une fonction militaire pour la marine, instituée plus ou moins d'une façon exceptionnelle, tout comme dans le cas qu'on y analyse. D'ailleurs, on sait aujourd'hui que pendant l'époque hellénistique les *nauarchoi* se trouvaient sous la commande des stratèges et ils étaient, dans la plupart des cas, des amiraux qui commandaient des forces militaires mixtes, navales mais aussi terrestres.

D'autre part, il faut souligner le fait que, tard dans l'époque romaine, les amiraux (*nauarchoi*) étaient engagés en tant que mercenaires dans les nombreux conflits dans lesquels étaient impliquées aussi des forces navales. Un exemple célèbre en est celui de Seleucos de Rhodes qui a lutté, plusieurs fois, au service d'Auguste et qui, pour ses mérites, reçoit de celui-ci la citoyenneté romaine et il est complètement exonéré d'impôts et de taxes, lui et ses héritiers. La magistrature avec laquelle on a investi Hegesagoras confirme la structure hiérarchique existante pendant l'époque hellénistique, en faisant pourtant l'observation que, dans le cas de celui-ci, il s'agissait de la commande unique d'une coalition formée des forces navales et terrestres de plusieurs villes.

Le déroulement de l'expédition. Du texte du décret en l'honneur d'Hegesagoras on peut déceler les étapes principales de l'expédition contre les mésambriens et les résultats qui en ont été obtenus. Il faut, tout d'abord, remarquer le fait que dans l'inscription on utilise le terme *epiplein* traduit par les éditeurs par l'expression „pendant la navigation" „vers Anchialos" et interprété comme „expédition navale". Le terme respectif, ayant le sens d'„expédition navale" ou de „raid maritime" apparaît dans de nombreuses sources épigraphiques et confirme, de la sorte, la traduction ci-dessus.

Mais, dans le cas présent, l'analyse interne du texte montre que le voyage sur la mer fait par le corps expéditionnaire allié n'a pas été sans incidents. Au contraire, dans un passage de l'inscription on montre explicitement qu'il a eu lieu un combat naval, suite à l'attaque sur mer de l'escadre mésambrienne. Dans ce combat, la flotte alliée, commandée par Hegesagoras, a emporté la victoire, en étant capturés un navire et tout son équipage.

La victoire obtenue par la flotte alliée devait être significative, autrement on ne peut expliquer pourquoi, dans le décret qu'on y analyse, on montre que, en signe d'hommage extraordinaire, la statue d'Hegesagoras soit placée sur un socle en forme de proue. Pendant l'Antiquité, la célébration d'une victoire navale était

[9] PIPPIDI 1983, n°. 15.
[10] JOURDAN 1975, p. 119-122.

un événement exceptionnel dans la vie d'une cité et les amiraux vainqueurs bénéficiaient de grands honneurs, leur mémoire en étant conservée avec grand soin. Des monuments dédiés aux victoires navales, tout comme des statues des vainqueurs placées sur des socles en forme de proue de navire de guerre en sont fréquents dans la zone égéo - méditerranéenne (Taos, Épidaure, Rhodes, Cyrène), pour ne plus parler du célèbre monument qui contenait aussi la statue de la „Victoire" de Samothrace.

En revenant aux événements y analysés, des informations transmises par le décret d'Hegesagoras, on peut déduire que sa victoire sur mer contre la flotte de Mésambrie aurait du avoir un certain retentissement dans la zone, d'autant plus qu'un tel événement aurait du avoir une importance décisive dans le déroulement de la guerre. Même si nous ne connaissons pas de détails concernant le déroulement du combat sur mer, en partant de nombreuses sources littéraires se rapportant à la tactique des expéditions et des combats navals, on peut dessiner, en lignes générales, un scénario des événements mentionnés dans l'inscription pour Hegesagoras.

A partir du Ve siècle avant J.-C., la tactique des confrontations navales connaît un progrès réel. Il s'agit d'une combinaison ingénieuse entre les manœuvres de toute la flotte et le mouvement individuel des navires. Dans la tactique navale, le but principal en était de rompre la ligne des navires ennemis (*diekplous*) et ensuite l'encerclement de l'escadre adverse (*periplous*). Rompre la ligne d'une escadre adverse signifiait la destruction d'une unité (c'est-à-dire d'un navire de guerre) par deux méthodes. L'une d'elle en était la soi-disant action d'„éperonner", fait qui signifiait pratiquer une troue avec „le bec" du navire dans le bordage du navire ennemi, suivie de la submersion de celui-ci. Une autre manœuvre, plus compliquée, consistait dans le „filage" rapide du navire près du navire ennemi et la destruction des rames sur un côté, parfois aussi de la poupe, en le laissant sans la possibilité de manœuvre, le navire en question étant, à ce moment-là, une victime sûre.

Dans l'époque hellénistique la tactique navale se perfectionne[11], dans le sens que l'attaque se faisait „en ligne de bataille" (*epi mais*). Dans cette formation on attaquait l'escadre adverse, en rompant son front de bataille. Une fois dispersées, les unités ennemies, pouvaient être facilement encerclées et détruites, parce qu'elles prêtaient leurs flancs à l'action d'éperonner. L'une de ces techniques aurait du être utilisée par l'amiral Hegesagoras dans le combat contre la flotte de Mésambrie.

Après cette victoire navale, le corps expéditionnaire commandé par Hegesagoras avance vers le golfe Burgas et, en arrivant dans la zone d'opérations, effectue plusieurs débarquements de troupes sur la côte. Dans le texte de l'inscription on parle de „débarquements", par lesquels on doit comprendre des opérations terrestres successives, qui avaient pour but le nettoyage de la côte des troupes mesambriennes qui contrôlaient le terrain. A partir de ce moment, les forces alliées dirigées par Hegesagoras appliquent la stratégie de guerre, qui, selon les précisions du décret, visait deux objectifs fondamentaux. Il s'agit, tout

[11] COUSSIN 1932, p. 101-104.

d'abord, du contrôle et de la sécurité d'Apollonie, de son territoire et de ses ports. Cette action concrétisait l'intention de la coalition d'éloigner le péril de la ville attaquée et de maintenir sa sécurité.

Pour l'Apollonie, tant le territoire, qui assurait sa survivance, que les deux ports, grâce auxquels la ville se liait au monde, représentaient des objectifs d'importance extrême. En ce qui concerne les ports de la ville il y a des informations littéraires et archéologiques. Dans *Periplus Ponti Euxini* on mentionne l'existence de deux ports à Apollonie, l'un aussi important que l'autre, fait prouvé par l'activité portuaire intense de la ville. L'existence de ces deux ports, tout comme quelques données concernant leur organisation spatiale, sont confirmées par les recherches sous aquatiques récentes[12].

Le second objectif de l'expédition dirigée par l'amiral histrien était la récupération de la forteresse d'Anchialos. En ce qui concerne cette deuxième action du corps expéditionnaire, dirigé par Hegesagoras, l'inscription susmentionnée parle de deux étapes : tout d'abord la conquête de la forteresse Anchialos, occupée par les mésambriens, ensuite sa destruction. Les termes de la description de cette action sont très précis, sans équivoque. L'explication de la destruction de la forteresse doit être cherchée dans les circonstances de la guerre entre l'Apollonie et la Mésambrie.

Quant à cet épisode intéressant de tactique militaire, on a émis deux hypothèses. Selon la première, les apolloniates et leurs alliés ont conquis la forteresse afin de la détruire et de l'abandonner ensuite ; dans ce cas, la destruction de la forteresse aurait fait partie du plan tactique des alliés d'Apollonie, en visant la mise à l'écart d'un péril qui menaçait le territoire de la ville.

La seconde hypothèse soutient que, après l'attaque et la conquête de la forteresse, les alliés ont réalisé le fait que ce point stratégique ne pouvait plus être maintenu et ils l'ont détruit, afin de ne plus être utilisé par les mésabriens autrefois. De toute manière, il est clair que dans le plan stratégique de deux parties en conflit, la forteresse d'Anchialos représentait un point d'importance capitale. C'est pourquoi les deux armées le disputent avec tant d'acharnement. Le conflit est clos par une victoire des alliés d'Apollonie, mais il est difficile de préciser quelles auraient été les conséquences de cette victoire.

Le décret en l'honneur d'Hegesagoras constitue, donc, un document épigraphique précieux, qui permet le contour d'une image cohérente sur l'activité des flottes des villes grecques situées sur le littoral ouest-pontique à l'époque hellénistique, tout comme sur la façon d'organiser les escadres militaires de la région et l'implication des flottes militaires dans les événements politiques de la période en question. Dans tout ce contexte, Hegesagoras, le fils de Monimos, apparaît comme une personnalité militaire, ayant des contributions notables dans l'art de la guerre dans la région.

D'autre part, ce décret met en évidence, une fois de plus, les traits essentiels – politiques, militaires, administratifs – des villes ouest-pontiques à l'époque hellénistique, tout comme les rapports, le plus souvent extrêmement fluctuants, entre celles-ci.

[12] POROGEANOV 1982, p. 112-125.

BIBLIOGRAPHIE

BENGSTON 1963 - H. Bengston, *Bemerkungen zu einer Ehreninschrift der Stadt Apollonia am Pontos*, Historia, 12 (1963), p. 98-110.

CASSON 1971 - L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton, 1971.

CHAMOUX 1981 - Fr. Chamoux, *La civilisation hellénistique*, Paris, 1981.

COUSSIN 1932 - P. Coussin, *Les institutions militaires et navales*, Paris, 1932.

DUCREY 1968 - P. Ducrey, *Les traitement des prisoniers de guerre dans la Grèce antique dès origines à la conquête romaine*, Paris, 1968.

GARLAN 1972 - Y. Garlan, *La guerre dans l'antiquité*, Paris, 1972.

GUILLERME 1993 - A. Guillerme, *La marine de guerre antique*, Paris, 1993.

JOURDAN 1975 - B. Jourdan, *The Athenian Navy in the Classical Period. A Study of Athenian Naval Administration and Military Organisation in the Fifth and Fourth Centuries B. C.*, Los Angeles, 1975.

KIECHLE 1958 - F. Kiechle, *Zur Humanität in der Kriegsführung der Griechen*, Historia, 7 (1958), p. 110-143.

LAZAROV 1998 - M. Lazarov, *Notizen zur griechischer Kolonisation am westlichen Schwarzen Meer. Schriftquellen und archäologische Denkmäler*, dans G. R. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*, Stuttgart, 1998, p. 72-98.

MÜLLER 1965 - C. Müller, *Geographi Graeci Minores*[2], Hildesheim, 1965.

PIPPIDI 1983 – D. M. Pippidi, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine. I. Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983.

POROGEANOV 1982 - V. Porogeanov, *Les ports anciens de la ville de Sozopol d'après les données d'archéologie sous-marine*, Thracia Pontica, 2 (1982), p. 110-130.

SCHEELE 1932 - M. Scheele, *Strategos Autokrator*, Leipzig, 1932.

LES EMBLEMES DANS LE TIMBRAGE AMPHORIQUE HERACLEOTE

Yvon GARLAN
(France)

Ceux qui, spécialistes ou non, ont eu l'occasion de publier des timbres amphoriques grecs n'ont guère prêté attention aux emblèmes. Ils les ont même parfois quasiment passés sous silence, sans se préoccuper de les identifier et d'en fournir une bonne reproduction photographique: faute de comprendre qu'il convenait d'y voir, non pas de petites œuvres d'art tenant lieu d'ornements, mais des signes conventionnels qui, sous des formes variées, ne comptaient pas moins que les inscriptions dans le fonctionnement des systèmes de timbrage.

Cette incompréhension a particulièrement frappé le matériel „héracléote"[1] du IVe siècle av. notre ère, qui se compose essentiellement de timbres „englyphiques", c'est-à-dire dont le contenu minimum (deux noms propres: de magistrat annuel et de propriétaire de fabrique) se présentait „en creux" (et non pas en relief comme il était ailleurs de règle)[2]. Et il en allait bien sûr de même des emblèmes, qui y étaient non seulement assez rares, banals et peu variés[3], mais de surcroît difficilement discernables et même parfois quasiment imperceptibles, comme dans les deux illustrations suivantes (Fig. 1).

En souvenir de l'excellent accueil qui me fut réservé en Roumanie au début des années 1980, et tout particulièrement au Musée de Constantsa, je vais tenter de prendre le contre-pied de cette préjudiciable désaffection, malgré les lacunes persistantes de ma documentation[4], que comblerint sans doute plus aisément que moi les ressortissant des pays riverains de la mer Noire.

---

[1] Je place cet adjectif entre parenthèses, pour signaler que l'origine de ces timbres englyphiques n'est pas tout à fait assurée.

[2] Voir l'article fondateur de GRAKOV 1926.

[3] Sur 760 cachets héracléotes connus de GRAKOV 1957, 115 possèdent un emblème : surtout la massue d'Héraclès (47), la grappe de raisin (30), la feuille de lierre, le cratère, le canthare, le thyrse, le trident, l'ancre, l'arc au carquois, le croissant de lune.

[4] Je dispose à cet égard de deux ensembles importants: de la section héracléote du manuscrit des *IosPE*, et de plus de 1000 timbres héracléotes trouvés à Debelt par P. Balabanov dans les années 1980.

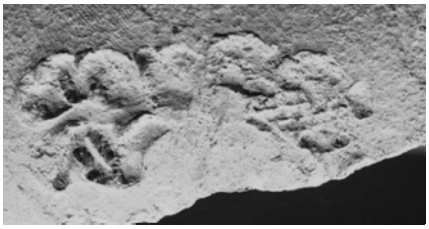

Fig. 1 — a) Traces de grappe (à dr.) sur un timbre du fabricant *Nossos* et du magistrat *Lu[sith]éo[s]*: Panticapée 1975/800: M. Pouchkine; b) représentation d'une massue (?) entre les noms du fabricant *Eurud(amos)* et du magistrat *Simi(as)*: Elizavetovskoe 1985/65: M. Ethn. Rostov.

*

En la matière, je n'aurai en conséquence qu'assez peu à retenir de l'œuvre de mes prédécesseurs. Sinon deux (justes) remarques:

1) que le choix des emblèmes dépendait des magistrats et non des fabricants[5];
2) que la présence d'emblèmes sur ce genre de timbres paraît très aléatoire.

Sur le premier point, ne nous laissons pas en effet ébranler par ce que Grakov 1926, p. 177 et 194, nous dit du lien entre la feuille cordée et *Alkétas* (qu'il considère à tort comme un fabricant), ou Vasilenko 1974, p. 8, de l'attachement du fabricant *Stasichoros* à la massue sous les magistrats *Molossos*[6], *Aïthèr*[7], *Alkétas*[8], *Aristôn*[9] et *Stuphôn*[10]: c'est l'opérateur qui crée l'illusion. Si durant toutes ces

[5] Grakov penchait en 1957 en faveur du fabricant (p. 11: „Sur les timbres, les emblèmes sont le plus souvent liés aux potiers et, plus rarement, aux éponymes"); position inversée par VASILENKO 1974, p. 11: „La massue pouvait donc être non seulement un attribut de magistrat qui attestait sa fonction, mais également, dans un certain nombre de cas, un emblème de propriétaire d'atelier. Il est possible que l'utilisation du blason de la ville comme emblème par un fabricant indique que celui-ci dirigeait un atelier d'État"; KAC 2003, p. 267 se prononce clairement en faveur du magistrat, mais TELEAGA 2003 ne se pose pas la question. STOLBA 2003, p. 290-291, émet l'opinion étrange qu'il s'agissait d'emblèmes d'ateliers publics pris en location par un ou plusieurs fabricants (jusqu'à plus d'une douzaine sous le magistrat *Karakudès* à la grappe !).

[6] *Stasikhoro*. î Massue î *Epi Molosso*: VASILENKO 1974, p. 11; GAJDUKEVIČ 1987; PAVLIENKO 1992, p. 146.

[7] *Stasikhoro*. I Massue ← î *Ep'Aithéros*: *IosPE* 31-35, ph.; VASILENKO 1974, p. 11; PAVLIČENKO 1992, p. 146.

[8] *Stasikhoro*. î Massue, feuille cordée î *Alkéta*: PRIDIK 1917, p. 126, n° 158; *IosPE* 1097; VASILENKO 1974, p. 11 et 19.

[9] *Stasikhoro*. î Massue ← î *Aristônos*: EBERT 1913, p. 38c et p. 40n, dessin; SKUDNOVA 1956, p. 134, fig. 64/1 et 65/1, ph.; PRUGLO 1972, p. 15, fig. 5/3, ph., et p. 19, n° 33; VASILENKO 1974, p. 11; PAVLIČENKO 1992, p. 146 ; MONACHOV 1999, p. 267, fig. 109/3; p. 277, fig. 113/7 et 8 ; p. 279, fig. 114/10, dessin; KOROVINA 2002, pl. 46/10, dessin.

[10] *Stasikhoro*. I Massue ← î *Stuphônos*: *IosPE* 1105, ph.; PAVLIČENKO 1992, p. 146.

années ce dernier fabricant paraît avoir confié à un fidèle graveur la représentation d'une massue sur son cachet, c'est que tel était l'emblème des cinq magistrats sélectionnés à titre d'exemples par B. A. Vasilenko: si celui-ci en avait sélectionné d'autres, il aurait aussi rencontré *Stasichoros* avec une grappe sous *Lusithéos*[11], ou avec un croissant sous *Dionysios II*[12], ou même apparemment sans emblème sous *Denomachos*[13] et *Kallias*[14].

Puisque c'étaient les magistrats qui décidaient du choix de l'emblème, on s'attendrait à ce que le timbrage héracléote soit à cet égard d'une belle homogénéité. Or tel est loin d'être le cas.

a) Il est patent en effet que certains magistrats, plus ou moins bien représentés, ne portent jamais d'emblème: j'en ai compté une bonne vingtaine sur un total de 80 environ, c'est-à-dire une trop forte proportion pour qu'on puisse y voir l'effet du hasard (maladresse des graveurs ou inattention des archéologues).

b) Il est non moins patent que dans la production timbrée des magistrats à emblème, un certain pourcentage, très variable (5 à 90 %), en est dépourvu! Chiffre souvent trop important pour qu'on puisse l'imputer de nouveau à un hasard malencontreux[15]. Et sans qu'on puisse davantage distinguer, parmi les fabricants responsables du choix des graveurs et de l'apposition des cachets, des „emblématophiles" et des „emblématophobes": car ce sont les mêmes qui accueillent ou non des emblèmes sur leurs timbres au fil des années.

Fig. 2 — a) Timbre de fabricant inconnu et du magistrat *Euruphôn* à l'anneau: Eléonte 23, IFEA, Istanbul; b) timbre rétrograde d'*épi Dionysio II* et du fabricant *Apollônios* au croissant (en bas, à g.): Elizavetovskoe 1968/225: M. Ethn. Rostov.

c) Plus curieux encore, tous les timbres émis au nom d'un magistrat donné (distinction faite des homonymes) ne portent pas le même emblème: sauf

[11] *Stasikhoros*. î Grappe → î *Lusithéo*: BRAŠINSKIJ 1961, p. 183, fig. 6/2, ph.; VASILENKO 1970, p. 222; VASILENKO 1974, p. 19; MONACHOV 1995-1996, p. 38, fig. 8/1, dessin; MONACHOV 1999, p. 361, fig. 158/1, dessin.

[12] *Stasikhoro*. î Croissant ↑ î *Epi Dionysiou*: *IosPE* 172-173.

[13] *Epi Denoma(kho)*. î *Stasikhoro*: *IosPE* 153; PAVLIČENKO 1992, p. 146; MONACHOV 1999, p. 309.

[14] *Epi Kallia*. I *Stasikhoro*: *IosPE* 227; PRUGLO 1972, p. 15, fig. 5/5, ph.; VASILENKO 1974, p. 19; BALABANOV 1985, p. 27. Mais il reste suffisamment d'espace à droite pour y graver un emblème.

[15] On peut l'admettre quand la proportion est très élevée: par exemple sous *Lusithéos* où elle est de 17 sur 20.

exceptions plus ou moins connues telles que *Karakudès* à la grappe[16], *Euruphôn* à l'anneau[17] et *Dionysios II* au croissant[18] (Fig. 2). L'emblématique des autres semble bien plus instable[19], et mérite qu'on s'attache à la décrypter, malgré les risques d'erreurs qui découlent du triste état de notre documentation.

*

On s'aperçoit en effet, non sans surprise, que la plupart des magistrats à emblème plus ou moins occasionnel se permettent de légères variations thématiques, dans le cadre de deux répertoires, dont la seule unité respective semble être de se rapporter soit à Héraclès, soit à Dionysos: ce qui, à ma connaissance, n'a jamais été observé, ni à Héraclée ni dans un autre centre de timbrage amphorique.

Le premier de ces répertoires inclut essentiellement la massue et d'autres instruments à hampe souvent difficiles à identifier (lance, trident, caducée, thyrse), ainsi que l'arc et la feuille (Fig. 3), tandis que l'autre (Fig. 4) comprend la grappe et le vase à vin (canthare, cratère ou amphore) . Sans que jamais les deux répertoires ne se mélangent : sauf en apparence, c'est-à-dire quand on a en réalité affaire à deux magistrats homonymes qu'on est ainsi à même de mieux distinguer.

Fig. 3 — Répertoire „héracléen" du magistrat *Lukôn*:
a) timbre du fabricant *Hèrodôros* à la massue (à dr.): Callatis: M. Constantsa 10236;
b) timbre du fabricant *Mikkos* à la feuille (à dr.): Ph. de M. Lazarov.

[16] Exception fréquemment notée par les spécialistes.

[17] J'en connais 6 matrices: avec *Bostru(chos)*, *Hèraklei(das)*, *Kalli(as)*, *Rhamphias*, *Epilachôn* (?) et dans un timbre figuré en forme de B.

[18] J'en connais 10 matrices: avec *Agathôn*, *Apollônios*, *Aristôn*, *Artémôn*, *Damophôn*, *Thédôros*, *Thus*, *Molossos*, *Mus* et *Stasichoros*.

[19] KAC 2003, p. 269, confond à cet égard les magistrats qui ont toujours le même emblème et ceux qui l'ont „repeatedly": tels que *Skuthas* (I!) et *Philinos* à la grappe, ou *Andronikos* à la massue.

C'est ainsi que *Skuthas* I qui est doté d'une massue avec *Aristoklès*[20], *Mus*[21] et *Philoxénos*[22] ou d'un caducée avec *Athanaiôn*[23] et *Mus*[24] doit être différent de *Skuthas II* qui est accompagné d'une grappe avec *Apollônios*[25], *Aristôn*[26], *Dionysios*[27], *Hèrakleidas*[28] et *Malakôn*[29], ou d'un canthare avec *Apollônios*[30], *Botachos*[31], *Malakôn*[32], *Mikkos*[33] et *Pausanias*[34] (sans compter près d'une vingtaine de matrices au nom de *Skuthas* dépourvues de tout emblème!).

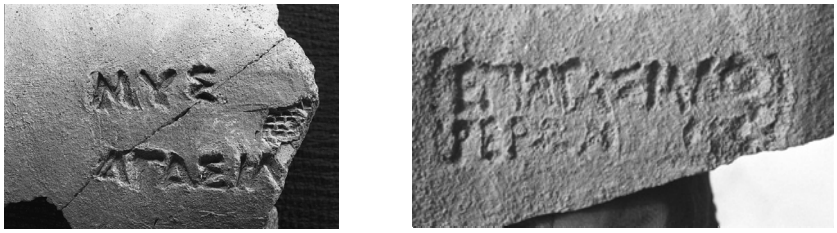

Fig. 4— Répertoire dionysiaque du magistrat *Agasillos*:
a) timbre du fabricant *Mus* à la grappe (à dr., au centre): Generalskoe 1984/27;
b) timbre du fabricant *Gérôn* au canthare (à dr., en bas): Zjuk 1981/210.

Ajoutons, pour souligner la complexité du problème, que l'association particulière d'un magistrat et d'un fabricant peut, semble-t-il, se retrouver sur deux, voire trois variantes: avec ou sans emblème, ou bien porteuses d'emblèmes différents provenant du même répertoire et parfois aussi du même graveur (Fig. 5).

[20] *IosPE* 395.

[21] *IosPE* 999 (VASILENKO 1970, p. 222 et 223); *IosPE* 1000 (BRAŠINSKIJ 1980, p. 118, n° 101; BRAŠINSKIJ 1984a, p. 193, n° 250; BRAŠINSKIJ 1984b, p. 12; MONACHOV 1999, p. 332, fig. 142/2, dessin); *IosPE* 1001 (BRAŠINSKIJ 1980, p. 118, n° 318); *IosPE* 1002, ph.

[22] *IosPE* 1123, ph.; KOROVINA 2002, pl. 47/1, dessin; GENERALSKOE 1984/24.

[23] BRAŠINSKIJ 1980, p. 176, n° 457; KOROVINA 2002, pl. 47/19.

[24] BRAŠINSKIJ 1980, p. 176, n° 465, pl. XXIX, ph. ; BRAŠINSKIJ 1984a, p. 191, n° 206.

[25] PRUGLO 1972, p. 14, fig. 4/13, ph. et p. 19, n° 20.

[26] BRAŠINSKIJ 1980, p. 118, n° 99, pl. IV et IX; p. 176, n° 458-463; BRAŠINSKIJ 1984a, p. 194 ; KAC-FEDOSEEV 1986, p. 91, n° 24; MONACHOV 1999, p. 332, fig. 142/1, dessin.

[27] BRAŠINSKIJ 1980, p. 162, n° 279; KAC-FEDOSEEV 1986, p. 91, n° 10, dessin.

[28] VASILENKO 1970, p. 222 ; VASILENKO 1971, p. 140; BRAŠINSKIJ 1984a, p. 194, n° 268.

[29] PRIDIK 1917, p. 126, n° 153 (*IosPE* 1093, ph.; VASILENKO 1970, p. 222); *IosPE* 1091-1092 et 1094; BELETSKY-YAKOVENKO 1969, p. 157, fig. 3, ph.; BRAŠINSKIJ 1980, p. 166, n° 327; FEDOSEEV-ZINKO 1997, pl. XVIII/20-21, ph.

[30] RĂDULESCU-BĂRBULESCU-BUZOIANU-CHELUȚĂ 1993, p. 141, n° 488, pl. I/15, ph., et pl. III/18; BRA'INSKIJ 1980, p. 161, n° 264, pl. XXVI, ph.

[31] GRAMATOPOL-POENARU 1969, p. 238, n° 814; GRAKOV 1954, p. 88, n° 9 (*IosPE* 614 ; VASILENKO 1970, p. 222).

[32] SAUCIUC-SĂVEANU 1924, p. 155, n° 28, fig. 72.

[33] KAC 1966, p. 135, n° 9 et p. 134, fig. 4/3, dessin.

[34] *IosPE* 1052.

Fig. 5 — Timbres du magistrat *Hèrakleidas* II et du fabricant *Mikos*:
a) avec un canthare (à g., au milieu): Sztetyłło 1983, p. 182, n° 344;
b) avec une grappe (à dr., au milieu): M. Constantsa 10228.

* *
*

De toutes ces observations nouvelles, et nécessairement très précaires ou incomplètes (toujours faute de documentation bien illustrée…), il n'est pas facile de tirer des indications précises sur le rôle de l'emblème dans le système de timbrage héracléote. Du point de vue chronologique, on croit simplement pouvoir observer que, dans l'ensemble, ce rôle est allé croissant au début et décroissant à la fin du timbrage héracléote à deux noms (sans être influencé par l'usage de la préposition *épi*[35]) ; et que, même dans l'entre-deux, en raison de sa sporadicité et de sa banalité[36], il ne paraît ni obligatoire, ni déterminant. Mais, compte tenu de ce que nous connaissons de l'ensemble du timbrage amphorique grec, il serait en revanche dangereux d'en conclure trop vite à son inutilité ou à sa gratuité, et (par un raisonnement circulaire) de continuer à le mépriser dès le stade de la publication.

[35] Contrairement à l'avis (non argumenté) de BRAŠINSKIJ 1965, p. 25 et de KAC 2003, p. 268 et 270. Les magistrats précédés d'*épi* sont si souvent accompagnés d'un emblème qu'il ne vaut guère la peine de répondre en en dressant la liste.

[36] BRAŠINSKIJ 1965, p. 25.

BIBLIOGRAPHIE

BALABANOV 1985 – P. Balabanov, *Analyse et datation des cachets amphoriques d'Héraclée du Pont* (en russe), Thracia Pontica 2, p. 12-28.

BELECKY – JAKOVENKO 1969 – A. A. Belecky, E. V. Jakovenko, *Les nouvelles trouvailles épigraphiques des kourganes scythes de la presqu'île de Kerč* (en russe), VDI 3, p. 152-160.

BRAŠINSKIJ 1961 – I. B. Brašinskij, *Progrès de l'épigraphie céramique* (en russe), Sov. Arh. 2, p. 293-306.

BRAŠINSKIJ 1965 – I. B. Brašinskij, *Les timbres céramiques d'Héraclée du Pont* (en russe), NE 5, p. 10-26.

BRAŠINSKIJ 1980 – I. B. Brašinskij, *Grečeskij keramičeskij import na Nižnem Donu v V-III vv. do n. e.* [*Les importations céramiques grecques sur le Don inférieur du Ve au IIIe s. av. n. è.*].

BRAŠINSKIJ 1984a – I. B. Brašinskij, *Metody issledovanija antičnoj torgovli* [*Méthodes d'analyse du commerce antique : l'exemple de la côte nord de la mer Noire*].

BRAŠINSKIJ 1984b – I. B. Brašinskij, *Problèmes chronologiques des timbres céramiques et développement typologique des amphores d'Héraclée du Pont* (en russe), NE 14, p. 3-20.

EBERT 1913 – M. Ebert, *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland), II, Praehist. Zeits.* 5, p. 1-63.

FEDOSEEV - ZIN'KO 1997 – N. F. Fedoseev – V. N. Zin'ko, *Ceramic stamps from the rural settlement of Geroevka-2 (the chora of Nymphaion), Archeologia* (Varsovie) 48, p. 55-60.

GAJDUKEVIČ 1987 – V. F. Gajdukevič, *Antičnye goroda Bospora. Mirmekij* [*Les villes antiques du Bosphore. Myrmèkion*].

GRAKOV 1926 – B. N. Grakov, *Les timbres englyphiques sur col de certaines amphores hellénistiques à fond pointu* (en russe), *Trudy Gos. Istoriceskogo Muzeja* 1, p. 165-205.

GRAKOV 1954 – B. N. Grakov, *Le site de Kamenskoe sur le Dniepr* (en russe), MIA 36, p. 86-95.

GRAKOV 1957 – B. N. Grakov, *Introduction à la section héracléote des IosPE* (en russe).

GRAMATOPOL - POENARU BORDEA 1969 – M. Gramatopol – Gh. Poenaru Bordea , *Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja*, Dacia NS. 13, p. 127-282.

KAC – V. I. Kac, *Les timbres céramiques trouvés dans l'établissement de Saratovskoe en 1963* (en russe), *Recueil archéologique* (1966), p. 131-140.

KAC - FEDOSEEV 1986 – V. I. Kac – N. F. Fedoseev « *Les timbres céramiques de l'emporion bosporan d'Elizavetovskoe* » (en russe), *Antičnyj Mir i Archeologija* 6, p. 85-105.

KAC 2003 – V. I. Kac, *A New Chronology for the Ceramic Stamps of Herakleia Pontike*, in P. Guldager Bilde, J. Munk Højte et V. F. Stolba (éd.), *The Cauldron of Ariantas*, p. 261-278.

KOROVIN 2002 – A. K. Korovina, *Germonassa, Antičnyj gorod na Tamanskom poluostrove* [*Hermonassa, une ville antique dans la presqu'île de Taman*].

MONACHOV 1995/96 – S. Ju. Monachov, *La chronologie de quelques kourganes de la noblesse scythe du IVe siècle av. n. è. du littoral septentrional de la mer Noire*, Il Mar Nero 2, p. 29-59.

MONACHOV 1999 – S. Ju. Monachov, *Grečeskie amfory v Pričernomor'e. Kompleksy keramičeskoj tary VII-II vekov do n. e.* [*Les amphores grecques dans les pays de mer Noire. Les complexes d'emballage céramique*].

PRIDIK 1917 – E. M. Pridik, *Inventarnyj katalog klejm na amfornych ručkach gorlyškach i na čerepicach Ermitažnogo sobranija* [*Catalogue d'inventaire des timbres sur anses et cols d'amphores, ainsi que sur tuiles, de la collection de l'Ermitage*].

PRUGLO 1972 – V. I. Pruglo, *Quelques timbres englyphiques d'Héraclée du Pont provenant de Myrmékion* (en russe), KSMoscova 130, p. 12-20.

RĂDULESCU - BĂRBULESCU – BUZOIANU – CHELUȚĂ-GEORGESCU 1993 – A. Rădulescu – M. Bărbulescu – L. Buzoianu – N. Cheluță-Georgescu, *Observations concernant le site gréco-autochtone d'Albeşti* (en roumain), Pontica 26, p. 121-158.

SAUCIUC-SAVEANU - Th. Sauciuc-Saveanu, *Callatis. Rapports préliminaires sur les fouilles*, Dacia 1 (1924), p. 108-165.

SKUDNOVA 1956 – V. M. Skudnova, *Les trouvailles provenant des fouilles du sanctuaire des Cabires à Nymphaion* (en russe), KSIIMK 63, p. 128-138.

STOLBA 2003 – V. F. Stolba, *Some Reflexions on the Amphora Stamps with the Name of Amastris*, in P. Guldager Bilde, J. Munk Højte et V. F. Stolba (éd.), *The Cauldron of Ariantas* (Aarhus), p. 279-301.

TELEAGA 2003 – E. Teleaga, *Beiträge zur Chronologie der Amphorenstempel und der Amphoren von Heraklea Pontike*, *Münst. Beitr. Z. ant. Handelsg*. 22, p. 69-113.

VASILENKO 1970 – B. A. Vasilenko, *Remarques sur les timbres d'Héraclée* (en russe), SovArh. (3), p. 217-224.

VASILENKO 1971 – B. A. Vasilenko, *Les timbres céramiques de la Grèce ancienne trouvés sur la rive orientale du liman du Dniestr* (en russe), MASP 7, p. 137-149.

VASILENKO 1974 – B. A. Vasilenko, *Sur le caractère du timbrage des amphores d'Héraclée dans la première moitié du IVe s. av. n. è.* (en russe), NE 11, p. 3-23.

O LEKANE DIN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANȚA APARȚINÂND GRUPULUI DE LA VIENA

PICTORUL DE LA CALLATIS - LAURION

Maria ALEXANDRESCU VIANU

În 1960, C. Preda a descoperit în necropola callatiană un mormânt de copil mic (cca. 2 ani) cu un inventar deosebit de bogat[1]. Corpul a fost depus într-un sicriu din lemn, din care se mai păstrau câteva fragmente şi un piron, iar sicriul la rândul lui a fost aşezat într-o cistă de țigle. Una dintre țigle de 0.90 x 0.60 poartă o ştampilă sinopeană cu vulturul pe delfin şi legenda *Nikomedes/ astynomos/ Aspasis*. Astynomul *Nikomedes* ocupă în clasificarea lui N. Conovici[2] subgrupa I d, ceea ce presupune o datare cca. 348/343 a. Chr., datare privită cu oarecare circumspecție de Y. Garlan, care se fereşte de datări atât de strânse[3]. O altă țiglă cu inscripția ἐπὶ Σκύθ(α)/Ἄκορνος este de origine heracleeană[4], şi poate fi datată pe la jumătatea sec. IV a. Chr. (sau începutul anilor 50 ai sec. IV a. Chr.).

În mormânt au fost descoperite o *lekane*, un bol attic cu firnis negru, trei *alabastra*, trei statuete de teracotă întregi şi una fragmentară, numeroase elemente de bijuterii şi aplice din teracotă aurită cu foiță de aur, considerate toate de descoperitorul mormântului ca fiind attice sau de influență attică de secolul IV a. Chr.[5].

Ne propunem în cele ce urmează să încadrăm mai precis unul din vasele acestui inventar. Este vorba de o *lekane* cu capac. (Fig. 1). Vasul attic cu figuri roşii este decorat pe pansă cu ramură de laur. Interiorul este acoperit cu firnis negru, metalic, aproape argintiu (Fig. 2). Toarte cu ataşe sunt dispuse de o parte şi de alta. Capacul este decorat cu două capete de *arimaspoi* cu redarea umerilor din

---

[1] PREDA 1961, p. 275 urm.

[2] CONOVICI 1998, p. 23.

[3] În clasificarea GARLAN, 2004, p. 108-109, 28-30 *Nikomedes* intră în subgrupa I C; notează şi asociația *Nikomedes-Aspasis*.

[4] Mulțumesc pentru identificarea acestei țigle, Dr. Livia Buzoianu .

[5] PREDA l961, p. 283. O rediscutare a inventarului mormântului am întreprins-o într-un studiu publicat în volumul *Orgame/Argamum*, II, Bucureşti, 2006, p. 183-200.

față, în costum oriental, aşezați între doi grifoni (Fig. 3).

Arimaspoi erau o populație războinică de ființe fantastice cu un singur ochi, de unde se trage şi numele lor. Ei locuiau în regiunile de la nordul Mării Negre şi erau într-un permanent război cu grifonii pentru aurul pe care aceştia îl iau din adâncurile pământului. Această legendă este prezentă atât în texte literare, cât şi în pictură. Tema luptei dintre *arimaspoi* călare şi grifoni alunecă spre tema luptei amazoanelor cu grecii, printr-un împrumut iconografic. Astfel *arimaspoi* capătă uneori aspect de femei, cum ar fi pe mozaicul de la Eretria[6] sau uneori pe ceramica pictată[7].

Pe vasul de la Callatis, între figurile de *arimaspoi* şi grifoni este introdus un motiv vegetal şi o rozetă cu patru petale. Vasul se inserează în clasificarea lui Sir J. D. Beazley în Grupul de *lekanai* de la Vienna[8]. Redăm mai jos lista vaselor aparținând acestei grupe, aşa cum apare ea în Beazley, cu completările ulterioare din *addenda* 1 şi alte publicații:

1. Salonic 38.137. (D.M. ROBINSON, *Olynthus XIII*, Baltimore 1950, pl. 86) (provine de la Olynthus)[9];

2. Cambridge N 163 (*CVA Cambridge II*, pl. 27.10) (provine de la Naukratis)[10];

3. Athena Pnyx 179. (L. TALCOTT, B. PHILIPPAKI *et alii*, *Small Objects from the Pnyx*, II, Hesperia Suppl. X, Princeton, 1956, pl. 16) (provine de la Athena)[11];

4.Vienna Kunsthistorisches Museum (*CVA* 1, pl.50, 6-7) (provine din Grecia?)[12];

5. Oxford Ashmolean (JHS 59, 34, fig. 85) (provine din Siria, de la Al Mina)[13];

6. Adria [14];

7. Yale[15];

8. Ferrara T 758, (provine de la Spina)[16];

9. Athena Pnyx 178 (TALCOTT şi PHILIPPAKI, *loc. cit*., pl. 16)[17];

10. Würzburg 641. (LANGLOTZ, *Griechische Vasen in Würzburg*, München, 1932, pl. 217) (provine de la Athena)[18];

11. Athena Pnyx 183 (TALCOTT şi PHILIPPAKI, *loc. cit*., pl. 16) (provine de la Athena)[19];

În *addenda* 1[20], a mai fost adăugat:

12. Laurion, BCH 1961, 196[21];

---

[6] DUCREY 1979, p.9-10, pl. 3-4.
[7] GORBUNOVA, *LIMC* 8.1 s.v. *Arimaspoi*, p. 534.
[8] BEAZLEY, *ARV*² (1963) p. 1501.
[9] BEAZLEY 1501. 1.
[10] BEAZLEY 1501. 2.
[11] BEAZLEY 1501. 3.
[12] BEAZLEY 1501. 4.
[13] BEAZLEY 1501. 5.
[14] BEAZLEY 1501.6.
[15] BEAZLEY 1501. 7.
[16] BEAZLEY 1501. 8.
[17] BEAZLEY 1501.9.
[18] BEAZLEY 1501. 10.
[19] BEAZLEY 1501. 11.
[20] BEAZLEY, *ARV*² (1963).
[21] BEAZLEY, *ARV*² p. 1696 *addenda* 1 la p. 1501 grupul de la Viena no. 4bis.

13. Napoli (provine de la Cumae)[22].

Se mai pot adaugă:

14. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum (B 786, *CVA* 1, 35, pl. 29.6);

15. Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig BS 1906.275 (*CVA Basel* 3, 46, Beil.7.1, pl. 24, 1-6);

16. Berlin, (proveniență sudul Rusiei, *CVA Berlin Pergamonmuseum* 1, 46, Beil. 4.8, pl. 28, 1-2);

17. Pistiros, Zofia Halina Archibald, *Pistiros* 1, Praga 1996, p. 81, fig. 5.3.

Acest grup de vase, foarte unitar ca formă şi desen, prezintă totuşi unele deosebiri de atelier. Ele pot fi recunoscute în variațiile în desen, în alegerea motivelor vegetale, în decorația mânerului capacului.

Între ele se formează o subgrupă care cuprinde vasul de la Viena, cel de la Ashmolean, Laurion (Fig. 4) şi Callatis, unite prin aceleaşi ornamente şi detalii de desen. În ceea ce priveşte vasele de la Callatis şi Laurion observăm asemănări extrem de mari de desen. La protomele de pe cele două piese, Callatis (Fig. 5) şi Laurion (Fig. 6) observăm aceeaşi formă rotunjită a vălului care acoperă capul, părul redat printr-o linie continuă în zig-zag, linia sprâncenei care depăşeşte conturul ochiului până pe tâmplă, profilul cu nasul lung drept în prelungirea frunții, retezat la vârf, punctul negru care marchează colțul gurii, buza de jos mult ieşită în afară, bărbia foarte pronunțată în formă de galoş.

Grifonii de pe cele două *lekanai*, Callatis (Fig. 7) şi Laurion (Fig. 8) prezintă şi ei asemănări în modul de redare a decorației aripilor, a capului în prelungirea corpului, a urechilor aplecate către față, a desenului ochiului. Acelaşi desen îl avem în cazul celor două şi la rozeta de la spatele grifonului, ca şi la motivul vegetal dintre grifon şi protomă.

Avansăm deci ipoteza identificării unui pictor în cadrul acestui grup, autor al vaselor de la Callatis şi de la Laurion.

Cât priveşte cronologia vasului, ea rămâne destul de vagă în cadrul grupului, care se situează începând de la mijlocul până în a doua jumătate a sec. IV. Asocierea vasului de la Callatis cu țigle datate la mijlocul secolului până în al treilea sfert al secolului conferă, un indiciu cronologic binevenit pentru această grupă, care nu avea prea multe repere.

Unul dintre cele patru exemplare care definesc grupul a fost descoperit la Olynthus[23]. Recent Z. H. Archibald a publicat un fragment descoperit la Pistiros pe care îl încadrează în aceeaşi grupă[24]. Un alt fragment din sudul Rusiei (Oxford, Ashmolan Museum)[25], ca şi o altă *lekane* descoperită în agoraua de la Olbia[26], confirmă transportul acestor vase către regiunile pontice, atât pe cale maritimă cât şi pe uscat, prin Macedonia şi Thracia, *via* Pistiros.

Subiectul scenei decorative, legat de o populație mitologică din regiunile

[22] BEAZLEY, *ARV*² p. 1696 *addenda* 1 la p. 1501 grupul de la Viena no. 7 bis.
[23] ROBINSON, *Olynthus XIII*, 119.
[24] ARCHIBALD 1996, p. 81, fig. 5.3.
[25] BEAZLEY 1501.5.
[26] LEVI 1956, p. 74, fig. 39.

scitice poate să fi stârnit gustul pentru acest grup de *lekanai*. Confuzia care se făcea între sciți şi traci este vizibilă pe mozaicul de la Eretria, unde *arimaspoi* sunt reprezentați sub aspectul femeilor trace războinice înarmate cu arme tracice[27]. K. Schefold merge mai departe[28] cu interpretarea, atunci când consideră că *arimaspoi* erau socotiți servitorii cultului lui Dionysos. Prezența lor pe tronul preoților lui Dionysos din teatrul lui Dionysos de la Athena în sec. IV a. Chr.[29], ar confirma acest lucru şi ar indica, aşa cum remarca Xenia Gorbunova, după H. Metzger[30], mărturia penetrației elementului exotic în credințele ateniene. Lupta şi înfrângerea lor de către grifoni constituia un itinerar al sufletului către imortalitate prin încercarea morții[31], de unde alegerea vaselor cu această temă pentru a fi aşezate în morminte.

BIBLIOGRAFIE

ARCHIBALD 1996 – Z. H. Archibald, *Imported Athenian Figured Pottery*, in *Pistiros*, I, Praga, 1996.

BEAZLEY, *ARV* – J. D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters*^{2}, Oxford, 1963.

CONOVICI 1998 – N. Conovici, *Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucarest-Paris, 1998.

DUCREY 1979 – P. Ducrey, *Les maisons aux mosaïques à Eretrie*, Antike Kunst, 1, 1979.

GARLAN 2004 – Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope*, Paris, 2004.

GORBUNOVA, *LIMC* – K. S. Gorbunova, în *Lexikon iconographicum mythologiae classicae*.

LEVI 1956 – E. I. Levi, *Oljbiskaja Agora*, MIA, 50 (1956).

LIMC – Lexikon iconographicum mythologiae classicae, Zurich and Munich, 1974.

METZGER 1951 – H. Metzger, *Les répresentations dans la céramique du IV*^{e} *siècle*, BEFAR 172, Paris, 1951.

PREDA 1961 – C. Preda, *Archaeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis Mangalia (IV*th *– III*rd *Centuries before our era)*, Dacia 5 (1961), p. 275-303.

ROBINSON, *Olynthus XIII* – D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus. XIII. Vases Found in 1934 and 1938*, Baltimore/London, 1950.

SCHEFOLD 1960 - K. Schefold, *Meisterweke Griechischer Kuns*t, Basel-Stuttgart 1960.

[27] DUCREY l979, p. 10.
[28] SCHEFOLD 1960 94.
[29] LIMC VIII, p. 529, no. 16.
[30] METZGER 1951, p. 332.
[31] Vezi GORBUNOVA, *LIMC* VIII, 529 urm.

Fig. 1 – Lekane de la Callatis.

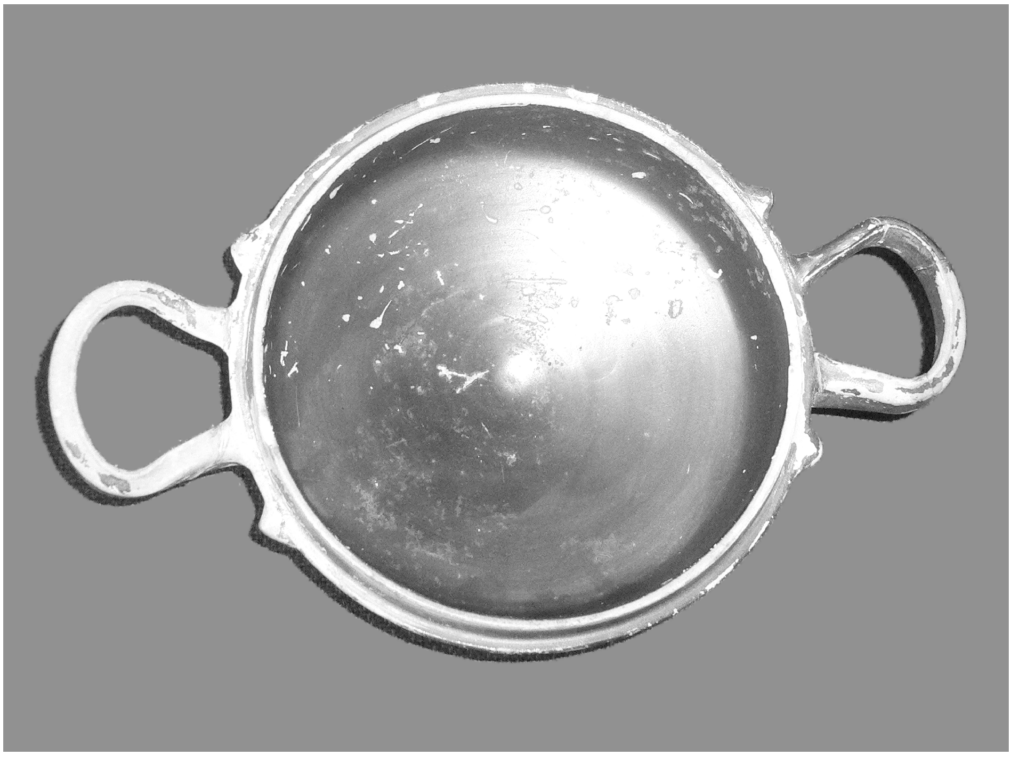

Fig. 2 – Lekane, interior.

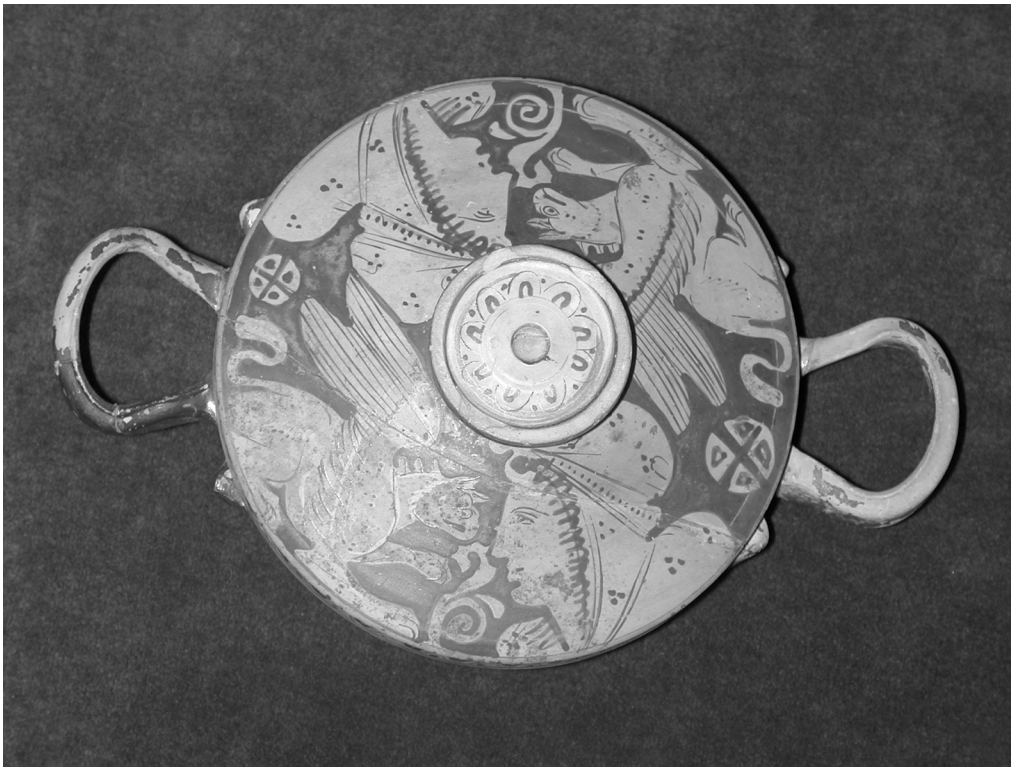

Fig. 3 – Lekane, capac.

Fig. 4 – Lekane de la Laurion (după BCH, 1961).

Fig. 5 – Protoma pe vasul de la Callatis.

Fig. 6 – Protoma pe vasul de la Laurion.

Fig. 7 – Grifon, Callatis.

Fig. 8 – Grifon, Laurion.

UNE LEKANE DES COLLECTIONS DU MUSEE D'HISTOIRE NATIONALE ET D'ARCHEOLOGIE DE CONSTANTZA, APPARTENANT AU GROUPE DE VIENNE. LE PEINTRE DE CALLATIS - LAURION

Résumé

L'auteur propose d'encadrer le vase attique du tombeau G 20 de Callatis, du troisième quart du IVe s. av. J.-C, dans le groupe de *lekane* de Vienne (Beazley ARV^{2} p. 1501), attribuant le vase de Callatis et celui de Laurion (note 21), au même peintre.

AMPHORISQUES PHENICIENS AU BORD DE LA MER NOIRE

Vasilica LUNGU

Le matériel céramique présenté dans cet article provient de contextes funéraires du IIe s. av. J.-C. fouillés à Tomis, à Callatis et à Făgăraşul Nou, en Dobroudja. A la lumière des derniers acquis de la littérature archéologique, l'étude de neuf amphorisques pour la plupart de Tomis et publiés depuis plusieurs années comme des productions locales, permet de proposer une nouvelle attribution de ces matériels, correspondant en réalité à des importations phéniciennes, lesquelles semblent avoir beaucoup circulé entre l'Egée et la mer Noire au cours de la seconde moitié de l'époque hellénistique. Est également discutée la signification de ces vases au sein des mobiliers funéraires, laquelle pourrait être liée à l'introduction de nouvelles coutumes.

L'étude que nous présentons ici repose sur l'analyse de quelques pièces céramiques identifiées sur deux sites du Pont Gauche. Il s'agit d'amphorisques hellénistiques découverts pour la plupart dans la nécropole de Tomis[1]:

1. Tomis, tombe XIX c, inv. 4956: amphorisque complet; *dimensions*: h = 0,245, diam. = 0,078, diam. embouchure = 0,023. Pâte semi-fine, brique rougeâtre, finement micacée avec petites inclusions blanches et brunes. (Bucovală 1967, 41-42: *comparanda*: Thompson 1934, 415, E126, fig. 100). (Pl. 1.1).

2. Tomis, tombe CCCCXXVI, inv 12.269: amphorisque complet; *dimensions*: h = 0,244; diam. = 0,074; diam. embouchure = 0,023. Pâte semi-fine, brique rougeâtre, finement micacé, avec petites particules blanches et brunes. Cuisson secondaire[2]. (Bucovală 1967, 85-86). (Pl. 1.2).

3. Tomis, fouilles de sauvetage C. Chera[3] dans le zone du restaurant Zorile, tombe 1, sans numéro d'inventaire: amphorisque restauré; *dimensions*: h=0,223, diam.=0,067, diam. embouchure=0,032; diam. base=0,019. Pâte semi-fine, brique rougeâtre, finement micacée, pulvérulente avec des petites inclusions blanches et brunes,. Inédit. (Pl. 1. 3).

---

[1] BUCOVALĂ 1967.

[2] *Ibidem*, p. 128 et 130, fig. 90 a, b, c.

[3] Nous remercions C. Chera, le directeur du Musée d'Archéologie de Constantsa, l'auteur des fouilles, pour avoir bien voulu nous confier cette pièce inédite.

4. Tomis, tombe CCCXL, inv 12.033: amphorisque complet; *dimensions*: h=0,18, diam.=0,063, diam. embouchure=0,023. Pâte semi-fine, brique rougeâtre, poreuse, avec petites inclusions blanches et brunes. Facture médiocre. (Bucovală 1967, 75-77: *comparanda*: Thompson 1934, 415, E126, fig. 100).

5. Tomis, tombe VIII, inv. 4996: amphorisque complet; *dimensions*: h=0,175, diam.=0,06, diam. embouchure=2,5. Pâte semi-fine jaunâtre, rêche, avec petites inclusions blanches et brunes. Finition sommaire. (Bucovală 1967, 57). (Pl. 2.1).

6. Tomis, tombe XXI k, inv. 938: amphorisque complet; dimensions: h=0,175, diam.=0,06. Pâte jaunâtre, pulvérulente, finition sommaire. Cuisson secondaire. (Bucovală 1967, 47-49; similaire au no. inv. 4996).

7. Tomis, tombe XVIII, inv 5009: amphorisque fragmentaire, sans col et anses; *dimensions*: h = 0,159, diam. = 0,064. Pâte orange jaunâtre, poreuse; facture médiocre. (Bucovală 1967, 72: *comparanda*: Thompson 1934, 415, E126, fig. 100; similaire aux nos. inv. 938 et 4996).

Un autre exemplaire fragmentaire a été identifié dans une tombe à crémation située au Nord de Callatis, à proximité des grands *tumuli* funéraires qui longent l'autoroute moderne entre Constantsa et Mangalia.[4] Un dernier spécimen provient de la fouille de sauvetage d'une tombe située sur le territoire du village moderne de Făgăraşul Nou (département de Tulcea)[5] (Pl. 2.2. a-b).

Les amphorisques de Tomis, de Callatis et de Făgăraşul Nou (Pl. 3) sont des vases de petite taille, dont la hauteur varie de 17,5 à 24,5 cm et les capacités de 150 ml pour les petits à 200 ml, pour les grands modules. Pour autant que l'on puisse juger d'après le matériel recueilli, les pâtes ne sont pas très fines et le traitement de surface fort négligé, aux dépens de l'esthétique du vase. Deux petites anses de section circulaire relient le milieu du col au diamètre maximum situé à la jonction épaule-panse. Le col étroit, comparable à celui des *unguentaria*, est surmonté d'une lèvre en manchon renflé. Ils présentent un profil fusiforme à fond étroit, parfois presque pointu, insuffisant toutefois pour assurer la stabilité du vase. Selon toute vraisemblance, on a affaire à des récipients à usage funéraire.

Attribuables au groupe des céramiques communes, ces amphorisques n'ont pas bénéficié d'une qualité d'exécution comparable à celle des céramiques fines. Pendants bon marché des *askoi* ou des lécythes, ces amphorisques ne sont que faiblement mentionnés dans la littérature archéologique pontique. C'est la nécropole de Tomis, qui en a livré jusqu'à présent la plus forte concentration des exemplaires signalés de tout le bassin de la mer Noire, repartis selon deux modules principaux de capacités. Ailleurs, on les rencontre plus rarement, dans la zone nord-pontique notamment, à *Olbia*[6] et à *Chersonèse*, où Belov a recensé trois pièces du IIe s. av. J.-C.[7], rapprochées à l'époque de leur publication d'un exemplaire de l'*Agora* d'Athènes (Thompson 1934, E 126, 100 et 415, datation:

[4] ICONOMU 1968, p. 265, fig. 42. Dimensions: h=0,19; diam.=0,056.

[5] TOPOLEANU 1985, p. 100-101, no 1, pl. I/5, II/2. L'exemplaire est conservé dans les dépôts de l'Institut de Recherches Eco-Muséologiques de Tulcea, ICEM – inv. n° 27709: pâte beige clair, fine, homogène, pulvérulente, avec quelques inclusions de chaux; fragmentaire: h = 0,15; diam. max . = 0,058; diam. col = 0,023; h. anse 0,06; facture médiocre.

[6] PAROVICH-PESHIKAN 1974, p. 87, fig. 81.1-3.

[7] BELOV 1962, p. 159 et 169, fig. 31.

IIe s. av. J.-C.). A la suite des fouilles menées dans la *chôra* de *Panticapée* et récemment publiées par Maslennikov[8], la diffusion des amphorisques de ce type est attestée dans les niveaux tardo-hellénistiques. De la zone sud-pontique, proviennent quelques trouvailles de *Bizone*[9] et d'*Apollonia*[10], issues de contextes datables largement des IIe - Ier siècles av. J.-C.

Compte tenu des caractéristiques de pâte et des particularités morphologiques des exemplaires observés sur divers sites de consommation, il semble que la diversité des argiles et, plus encore, celle des températures et des atmosphères de cuisson, soient à l'origine des variations chromatiques. Les surfaces sont presque systématiquement bâclées. Les différences mineures de détails, de capacités notamment, ne signifie pas forcément qu'ils aient été produits en plusieurs endroits différents, mais semble plutôt liée à une certaine évolution de la forme. Tous les exemplaires identifiés sur les sites du Pont gauche présentent des types de pâtes et des caractéristiques typologiques très voisines, suggérant une origine commune. Ils sont datés par leurs contextes de la deuxième moitié du IIe s. av. J.-C.

En se fondant sur l'aspect des pâtes et la médiocrité de leur facture, les fouilleurs des sites de consommation ont interprété parfois les trouvailles de ce type comme des productions locales à destination funéraire[11]. Grâce aux avancées des études céramiques contemporaines, il est clair aujourd'hui que les traits morphologiques et typologiques de ces récipients s'apparentent fortement à ceux des amphorisques phéniciens diffusés d'un bout à l'autre de la Méditerranée et jusqu'en mer Noire. Selon toute apparence, les exemplaires ouest-pontiques correspondent au profil du deuxième type des amphorisques à pâte semi-fine et pied pointu, du type 2 d'Anafa (*semi fine tapered amphoriskos*)[12] de l'époque hellénistique tardive, datés notamment entre la deuxième moitié du IIe s. av. J.-C. et le Ier s. av. J.-C.

Lorsqu'on examine la documentation à notre disposition, il apparaît que les quantités reçues ailleurs par les sites de consommation d'autres aires géographiques sont restées plutôt modestes. Ainsi, dans la zone nord-égéenne, on n'en connaît que deux exemplaires de *Pella*[13] et trois autres d'*Abdère*[14], où ils sont attribués à une production locale du IIe s. av. J.-C. Or, il est bien évident que ces exemplaires ressemblent aux exemplaires pontiques, comme d'ailleurs aux autres identifiés sur divers sites de Grèce. Ainsi que semble également l'attester le matériel tardif recueilli à *Délos*[15], à *Egine* [16] et à l'*Agora d'Athènes*

[8] MASLENNICOV 2003,p. 85, fig. 51.
[9] SALKIN 1989, 9-12, 11, fig. 2, 5. (h = 17,0; diam. = 7,0).
[10] IVANOV 1963, p. 257-258, no 748a, pl. 129.
[11] BUCOVALĂ 1967, p. 128 (*Tomis*); SAMIOU 2004, p. 295 (*Abdère*).
[12] BERLIN 1997 a, p. 54.
[13] LILIMBAKI-AKAMATI 1994, p. 160, no 183, pl. 23; 186, no 318, fig. 60.
[14] SAMIOU 2004, p. 295, fig. 9.
[15] BRUNEAU 1970, (39-262), p. 253, D 150-152, pl. 45 (premier tiers du Ier s. av. J.-C.).
[16] KARO 1931, p. 276; SMETANA-SCHERRER 1982, p. 86, no 678, (d'une tombe datée entre 144 -133 av. J.-C.).

(14 exemplaires)[17], les récipients phéniciens n'y sont parvenus qu'en petites quantités. Des spécimens isolés ont été signalés aussi en Méditerranée occidentale, à Pithécusses[18] et à Pompéi[19]. Le nombre réduit des exemplaires identifiés sur ces sites évoque davantage des importations phéniciennes que des imitations locales. De même, fait significatif, on constate même parfois sur ces sites, la présence de Phéniciens, à Eléonte, en Chersonèse de Thrace, où un marchand est venu visiter la tombe de Protésilas[20], ou bien à Délos, au IIe s. av. J.-C., selon le témoignage d'Athénée (173.b, c) et les plusieurs inscriptions funéraires[21].

Toutefois, sur le plan quantitatif, on constate des différences frappantes entre les trouvailles des sites susmentionnés et ceux du Levant, d'où provient la majorité de ces amphorisques. Ainsi, à *Akko*[22], *Ashdod*[23] , où quelques pièces ont été mises au jour dans les niveaux de la fin du IIe s. av. J.-C, à *Dor*[24], à *Jerusalem*[25], à *Maresha*[26], à *Shiqmona*[27], où un exemplaire a été trouvé dans les décombres d'un fort détruit en 133-125 av. J.-C., à *Sidon*[28], *Tel Anafa*[29] et *Tel Kedesh*[30], où ils sont fabriqués dans la même argile beige que les *unguentaria*. D'autres exemplaires importés ont été signalés à *Paphos*[31], dans le dépôt de la Maison de Dionysos, dans un contexte daté entre 150 et 100 av. J.-C., ainsi qu'à *Tarse*[32].

Comme semble le démontrer la documentation issue notamment des sites du Levant, une évolution sensible de la forme de ces récipients semble observable entre le IIe et le Ier siècle av. J.-C.[33]. Les pièces de Tomis présentent des analogies manifestes avec les exemplaires de Délos, D150, daté de 144 à 133 av. J.-C., de l'Agora d'Athènes n° 538 , daté vers 150 av. J.-C., et , surtout, de Tel Anafa,

[17] THOMPSON 1934, p. 415, fig. 100 (E 126), 417. L'exemplaire du dépôt E a été redaté vers la fin du IIe s. av. J.-C par ROTROFF 1982, p. 109-110; *eadem*, 2006, 161-162, p. 300-301, nos 535-540, figs. 69-70, pl. 58-59.

[18] BUCHNER, RIDGWAY 1993, tombe 85, no 66, p. 104, tav. 27. Sur l'importance de Pythécuse dans les rapports Grecs – Phéniciens dans l'Ouest, voir aussi RIDGWAY 2000, p. 179-191.

[19] CHIARAMONTE TRERÉ 1984, p. 177, pl. 111.21.

[20] Philostrate *Her*. 6.3-6.

[21] Sur le nombre élevé des Phéniciens à Délos au IIe s. av. J.-C., voir BASLEZ 1987, p. 275-276, 281 et no 93.

[22] REGEV 2000, p. 223, pl. 114:b.

[23] DOTHAN 1971, p. 48, figs. 10.9, 234.13.

[24] GUZ-ZILBERSTEIN 1995, p. 308 et photo 6.31 a-d, Type AK 1-2 : hauteur variable (de 0,25) pour des capacités différentes de 97 à 103 ml; datation serrée au IIe s. av. J.-C.; 378, nos 40210, 40634, 40383, 4581, 5159, fig. 6.29.1-6; 390-391, no 40210, fig. 6.41.27; 394-395, no 4881, fig. 6.44.15 (pâte 7.5 YR 6/6)

[25] HAYES 1992, p. 227.

[26] REGEV 2003, p. 166, forme 15 (3 exemplaires 616, 670, 222): diamètre c. 0,08 pour une hauteur variable de 0,25-0,27; „the clay is cours and sandy pale brown (10YR 8/3)".

[27] ELGAVISCH 1976, p. 67 et 73, no 14 et pl. 15 C.

[28] CONTENAU 1921, 66, fig. 39k.

[29] WEINBERG 1971, pl. 16, B:3; BERLIN 1988, p. 212-216, pls. 65-67; *eadem* 1997 a, p. 54-57, avec la bibliographie et l'histoire de la forme.

[30] BERLIN, HERBERT 2003, p. 15-59, fig. 7 et fig. 8, no. 5.

[31] HAYES 1991, p. 65-66, pl. 13.2-4.

[32] GOLDMAN 1950, p. 239, no 358, pl. 143.

[33] BERLIN 1997 a, p. 54-57.

(PW 70-71, PW 75). Ce dernier site, situé au nord de Galilée en a livré, avec plus de 177 exemplaires inventoriés[34], la plus importante concentration. Tous présentent les mêmes pâtes semi-fines typiques des productions céramiques de Tyr[35]. Les résultats de nos investigations sur les amphorisques propres à la période hellénistique tardive de la mer Noire donnent à penser que la diffusion de ces productions sur les sites de consommation situés entre le nord de l'Egée et la mer Noire a été aléatoire et progressive. Il est donc possible d'envisager la redistribution de tels objets vers les zones pontiques par l'intermédiaire d'autres centres que celui d'origine, en particulier Délos, où la présence phénicienne est bien attestée.

Au cours du présent travail, on s'est trouvé confronté à des interrogations liées à la présence de ces vases à Tomis, à Callatis et Făgăraşul Nou (Pl. 3) dans des contextes exclusivement funéraires. Faut-il voir là le signe d'une transformation des coutumes locales par l'introduction de nouvelles, venues de l'extérieur? Dans la nécropole de Tomis publiée par Bucovală, ils sont présents dans 6 tombes sur 75, c'est-à-dire dans une proportion de 8%. Cinq tombes sont à crémation et une seule à inhumation. Les six mobiliers funéraires sont tous variés, formés en général de vases fermés (*lagynoi*, cruches), de vases à boire (bols), de lampes, qui sont présentes dans les cinq tombes à crémation, et de divers objets de parure, monnaies, ornements de vêtements, etc. Dans la plus riche des tombes, la tombe M.XXI, outre deux lampes, le mobilier comprend aussi un *unguentarium* fragmentaire. Cette forme est absente dans les cinq autres mobiliers. L'amphorisque de Callatis fait partie aussi d'un mobilier funéraire varié, composé d'un biberon, une écuelle à engobe rouge, un bol à décor en relief, une lampe, un salière, un miroir en bronze et plusieurs perles en verre aux colorations varieés. Dans 7 des 8 tombes signalées, on observe la présence des tels amphorisques dans des tombes à crémation et presque constamment à côté de lampes. On pourrait donc supposer que les amphorisques possédait une fonction similaire à celle des *unguentaria* comme de récipient de capacité supérieure, destinés à emballer de l'huile d'une certaine qualité[36]. Un rapprochement typologique est également observable avec certains lécythes de *Sardes*[37]. Dans ce cas, il est permis de penser que les amphorisques remplaçaient parfois les *lécythes* ou les *unguentaria*. L'arrête de l'activité de l'atelier de Tyr au cours du Ier s. av. J.-C pourrait expliquer la distribution de ces vases sur les marchés de consommation.

Certes, il n'est pas exclu que les artisans locaux aient pu, à un moment ou un autre, exécuter des copies de cette forme, mais pour y emballer quel produit ? Jusqu'à présent, il n'y a pas d'indices précis en faveur de l'existence de productions pontiques. De médiocre facture, ces récipients phéniciens étaient destinés à renfermer des liquides, sans doute de l'huile ou l'huile parfumée venue

[34] *Ibidem*, p. 54.

[35] BERLIN 1997b, p. 75-88.

[36] Les fouilles de A. Berlin et Herbert C. Sharon à Tel Kedesh, au nord d'Israël, ont livré un dépôt de 50 amphorisques trouvés dans une seule pièce d'un bâtiment public et les résidus analysés ont révélé un contenu d'huile d'une certaine qualité. Nous remercions Andrea Berlin pour cette information. HERBERT 2003, 15-59, fig. 7.

[37] BUTLER 1969, 82, fig. III.77.

de Levant.

Notre enquête sur les traces des Phéniciens, ou plutôt des objets de tradition phénicienne, en mer Noire peut trouver une écho favorable sur le plan de l'histoire des échanges économiques et culturels entre les villes du Levant et la mer Noire à l'époque grecque. En effet, la documentation céramologique remonte à l'époque archaïque avec les amphores levantines du type à anse de panier identifiées par P. Dupont à Bérézan[38]. Certains plats à poisson archaïques de Berezan et d'Istros semblent aussi de tradition phénicienne[39]. Récemment, A. Dan[40] a proposé une nouvelle mise au point sur les ornements anthropomorphiques en pâte de verre de type phénico-punique trouvés sur les sites pontiques[41]. Une série de terre cuites a également été atribuée à la Syrie du Nord par M. Alexandrescu Vianu[42]. La mise à jour bibliographique jusqu'à l'année 2000 vient s'ajouter à celle de l'étude de J. Bouzek[43]. Les nouvelles identifications proposées contribuent à une meilleure interprétation des données archéologiques et à leur valorisation interdisciplinaire dans l'histoire du Pont-Euxin[44].

[38] DUPONT, NAZAROV 2003, 142-148.

[39] Voir P. Dupont, V. Lungu, *Note sur l'origine des plats à poisson du Pont-Euxin*, dans le présent volume.

[40] DAN 2005, Résumés, p. 74.

[41] Sur les scarabées égyptisants du nord de la mer Noire, BOL'SHAKOV, IL'INA 1988, p. 66-67; le corpus de scarabées égyptiens des musées d'URSS BERLEV, HODJASH 1998, chap. XVII, p.237-275: *Ancient Egyptian objects discovered on the territory of the former USSR*; TOURAIEFF 1911, p. 20-35 ; DOMANEANTU 1988, p. 21-25.

[42] ALEXANDRESCU VIANU 1994 , p. 137-144; *ead*. 1997, p.15-25; *ead*. 2004, p. 78-86.

[43] BOUZEK 2000, p. 134-137.

[44] Une de questions importantes soulevées par cette identification concerne le rapprochement observable avec la documentation épigraphiques de Tomis comme, par exemple, celle dédiée au 'Theos Hypsistos' au IIe-Ier s. av. J.-C., suggérant la présence d'une communauté judaïque ou d' individus isolés sur place. PIPPIDI 1988, p. 204-205.

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU VIANU 1994 - M. Alexandrescu Vianu, *Trois statuettes archaiques syro-phéniciennes à Histria*, *Il Mar Nero* 1(1994), p. 137-144.

ALEXANDRESCU VIANU 1997 - M. Alexandrescu Vianu, *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin*, *BCH* 121 (1997), 1, p. 15-25.

ALEXANDRESCU VIANU 2004 - M. Alexandrescu Vianu, *Présence nord-syrienne et chypriote en mer Noire à l'époque archaïque*, *Ancient East and West* 3 (2004), 1, p. 78-86.

BASLEZ 1987 - M. F. Baslez, *Le rôle et la place des Phéniciens dans la vie économique des ports de l'Egée*, *Studia Phoenicia* 5 (1987), p. 267-285.

BELOV 1962 - G. D. Belov, *Ellenisticeskij dom v Chersonese*, *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha* VII (1962), 3, Leningrad, p. 143-183.

BERLEV, HODJASH 1998 - O. Berlev, S. Hodjash, *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation*, Fribourg-Gottingen, chap. XVII: *Ancient Egyptian objects discovered on the territory of the former USSR*, p. 237-275 .

BERLIN 1988 - A. M. Berlin, *The Hellenistic and Early Roman Common Ware Pottery from Tel Anafa*. Dissertation, University of Michigan, 1988.

BERLIN 1997 a - A. M. Berlin, *The Plain Wares*, dans S.C. Herbert (éd.), *Tel Anafa II.i. The Hellenistic and Roman Pottery* (*JRA* Suppl. 10, 1997), Ann Harbor.

BERLIN 1997 b - A. M. Berlin, *From Monarchy to Markets: The Phoenicians in Hellenistic Palestine*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 306 (1997), p. 75-88.

BERLIN, HERBERT SHARON 2003 - A. M. Berlin, C. Herbert Sharon, *A New Administrative Center for Persian and Hellenistic Galilee: Preliminary Report of the University of Michigan/University of Minnesota Excavations at Tel Kedesh.*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 329 (2003), p. 13-59.

BOL'SHAKOV, IL'INA 1988 - A. S. Bol'shakov, Yu Il'ina, *Les scarabées égyptiens de l'île de Berezan*, *VDI* 3 (1988), p. 66-67.

BOUZEK 2000 - J. Bouzek, *Les Phéniciens en mer Noire?*, dans A. Avram et M. Babes, (éds.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e Anniversaire. Bucarest, p.134-137.

BRUNEAU 1970 – Ph. Bruneau, *La vaisselle*, dans *Exploration Archéologique à Délos : L'îlot de la Maison des Comèdiens* 27 (1970) Paris, p. 39-262.

BUCHNER, RIDGWAY 1993 - G. Buchner, D. Ridgway, *Monumenti Antichi: Pithekoussai I. Vol. IV. La Necropoli: Tombe 1-723 scavate dal 1952 al 1961*. Roma, 1993.

BUCOVALĂ 1967 – M. Bucovala, *Necropole elenistice la Tomis*, Constantza, 1967.

BUTLER 1969 - H. C. Butler, *Sardis. The excavations*. Vol. I. Part I. 1910-1914, Amsterdam, 1969.

CHIARAMONTE TRERÉ 1984 - C. Chiaramonte Treré, *Céramica grezza e depurata*, dans *Ricerche a Pompei: L'insula 5 della Regio VI dalle origini al 79 d.C. I : Campagne di scavo 1976-1979*, Rome, 1984, p. 140-192.

CONTENAU 1921 - G. Contenau, *Mission archéologique à Sidon (1914)*, Paris.

DAN 2005 - A. Dan, *Anthropomorphic Glass Beads in the Black Sea Region : Origin, Distribution, Significance*, dans *Black Sea Area in the Hellenistic World System*, The 11th international Symposium on the Ancient History and Archaeology of the Black Sea Area, Vani 26-29 September, Tbilisi, Résumés, 74.

DOMĂNEANȚU 1988 – C. Domaneanțu, *Archaic Greek faïence import in the Black Sea area*, *Dacia NS* 32 (1988), 1-2, p. 21-25.

DOTHAN 1971 - M. Dothan, *Ashdod II-III: The Second and Third Seasons of Excavations : 1963, 1965, Soundings in 1967*, Antiqot 9-10 (1971), Jerusalem.

DUPONT, NAZAROV 2003 - P. Dupont, V. Nazarov, *Levantskie amfory v Prichernomor'e*, dans *Iz istorii antichnogo obshcestva.* Nizhjnii Novgorod, 2003, p. 142-148.

ELGAVISCH 1976 - J. Elgavisch, *Pottery from the Hellenistic Stratum at Shiqmona*, *Israel Exploration Journal* 2-3 (1976), p. 65-76.

GOLDMAN 1950 – H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule. Tarsus I. The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton, 1950.

GUZ-ZILBERSTEIN 1995 - B. Guz-Zilberstein, *The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods*, *Quedem Reports* 2 (1995), Jerusalem, p. 289-433.

HAYES 1991 - J. W. Hayes, *Paphos III. The Hellenistic and Roman Pottery*, Nicosia, 1991.

HAYES 1992 - J. W. Hayes, *Greek and Greek-Styles Painted and Plain Pottery in the Royal Ontario Museum. Excluding Black-Figure and Red-Figure*, Toronto, 1992.

ICONOMU 1968 - G. Iconomu, *Cercetari arheologice la Mangalia şi Neptun*, *Pontice* 1 (1968), p. 235-268.

IVANOV 1963 - T. Ivanov, *La céramique antique de la nécropole d'Apollonia*, dans I. Venedikov, T. Gerasimov, C. Dremsizova, T. Ivanov, Y. Mladenova, V. Velkov, *Apollonia. Les fouilles dans la nécropole d'Apollonia, en 1947-1949*, Sofia, 1963, p. 65-274.

KARO 1931 - G. Karo, *Griechenland. Archäologische Funde. Insel*, *AA* 46 (1931), p. 274-278.

LILIMBAKI-AKAMATI 1994 - M. Lilimbaki-Akamati, *Λαξευτοί θαλαμοτοί τάφοι της Πέλλα*, Athènes, 1994.

MASLENNICOV 2003 - A. A. Maslennicov, *Drevnie zemlianjki progranichno oboronitel'ne sooruzheniya Vostochnogo Kryma*, Moskva, 2003.

PAROVICH-PESHIKAN 1974 - M. Parovich-Peshikan, *Nekropol' Ol'vij ellinisticheskogo vremenij*, Kiev, 1974.

PIPPIDI 1988 - D. M. Pippidi, *„Theos Hypsistos" la Tomis*, *Studii de Istorie si Epigrafie*, Bucureşti, 1988, p. 202-206.

REGEV 2000 - D. Regev, *Akko-Ptolemais: The Phoenician Hellenistic Pottery*, dans *Ε'Επιστημονική Συναντηση για την Ελληνηστική Κεραμική*', Athènes, 2000, p. 221-224.

REGEV 2003 - D. Regev, *Typology of the Persian and Hellenistic Pottery Forms at Maresha-Subterranean Complexes 70, 21, 58*, *Maresha 1*, Jerusalem, 2003, p. 163-183.

RIDGWAY 2000 - D. Ridgway, *The first Western Greeks revisited*, in D. Ridgway, Fr. R. Serra Ridgway, M. Pearce, E. Herring, R. D. Whitehouse, J. B. Wilkins (éds.), *Ancient Italy in its Mediterranean Setting : Studies in Honour of Ellen*

Macnamara, London, 2000, p. 179-191.

ROTROFF 1982 - S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery : Athenian and Imported Mouldmade Bowls. The Athenian Agora XXII*, Princeton,1982.

ROTROFF 2006 - S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. The Plain Wares. The Athenian Agora XXXIII*, Princeton New Jersey, 2006.

SALKIN 1989 - A. Salkin, *Dva trakiski groba ot okolnostite na Bizone*, *Izvestija – Varna*, 25 (40)(1989), p. 9-12.

SAMIOU 2004 - Ch. Samiou, *Hellenistic Graves in Abdera*, dans Moustaka, A., Skarlatidou, E., Tzannes, M.-C., Ersoy, Y. (éd.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, 20-21 october 2001, Thessaloniki, 2004, p. 291-303.

SMETANA-SCHERRER 1982 - R. Smetana-Scherrer, *Spätklassische und hellenistische Keramik*, *Alt-Agina II.1*, Mainz, 1982, p. 56-91.

THOMPSON 1934 – H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 3 (1934), p. 311-480.

TOPOLEANU 1985 - Fl. Topoleanu, *Un mormant de epocă elenistică descoperit la Fagăraşul Nou (com. Topolog, jud. Tulcea)*, *Pontica* 18 (1985), p. 99-105.

TOURAIEFF 1911 - M. B. Touraieff, *Objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie méridionale*, *RA* 2 (1911), p. 20-35.

WEINBERG 1971 - S. S. Weinberg, *Tel Anafa, the Hellenistic Town*, *Israel Exploration Journal* 21 (1971), 1, p. 89-109.

Pl. 1.1. Tomis, tombe XIX, inv. 4 956.

Pl. 1.2. Tomis, tombe CCCCXXVI, inv. 12 269.

Pl. 1.3. Tomis, "Zorile", tombe 1,(s.n.).

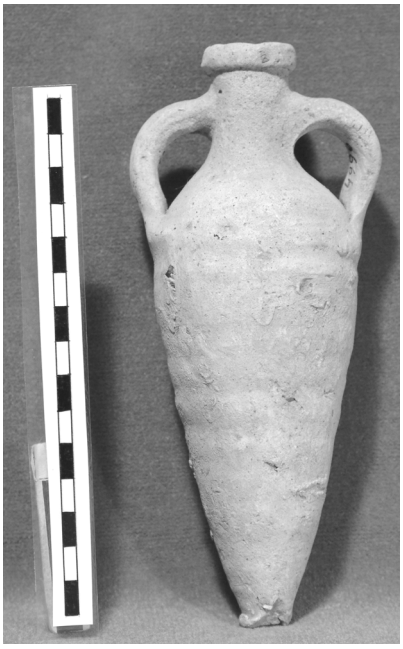

Pl. 2.1. Tomis, tombe VIII, inv. 4 996.

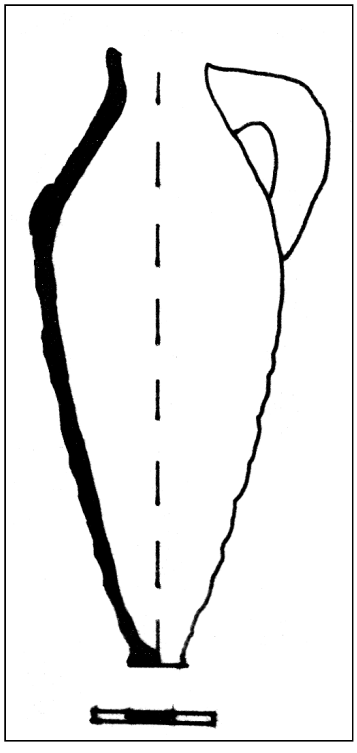

Pl. 2.2. a et b. Amphorisque de Făgăraşul Nou (dép. de Tulcea).

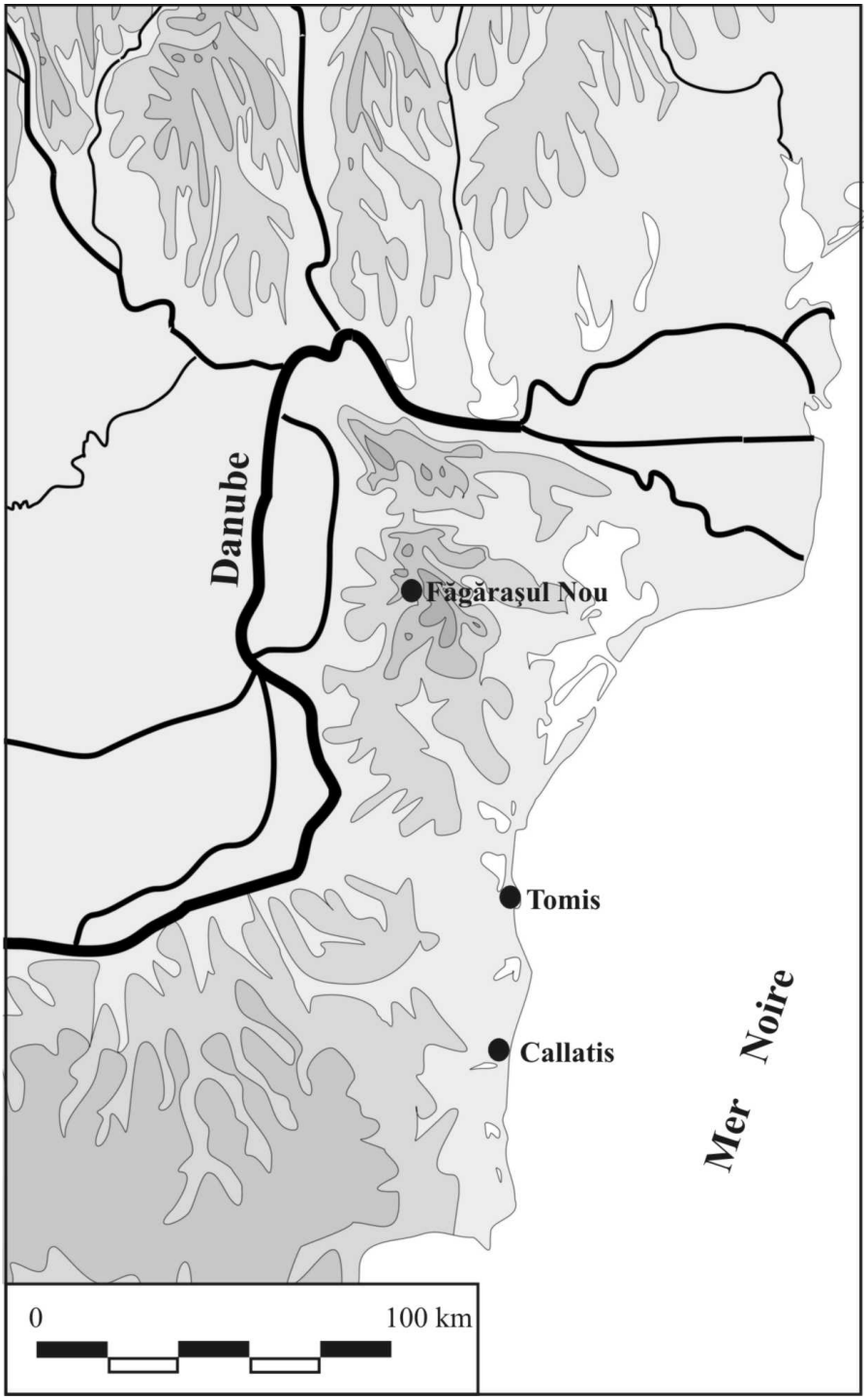

Pl.3. Charte de la distribution des amphorisques phéniciens dans la Dobroudja roumaine.

NOTE SUR L'ORIGINE DES PLATS A POISSON DU PONT-EUXIN

Pierre DUPONT (France),
Vasilica LUNGU

Le plat à poisson constitue assurément une des formes de récipient les plus typées du répertoire des ateliers coloniaux du Pont-Euxin tardo-classique et hellénistique. Le fait pourrait être lié à la part prépondérante tenue par les produits de la mer dans l'alimentation des colons grecs de mer Noire, région renommée pour ses ressources halieutiques[1]. Ces récipients peuvent être réalisés indifféremment en cuisson réductrice - pâte gris clair et couverte noirâtre, lustrée ou non – ou oxydante – pâte beige orangé et couverte brique, plus ou moins lustrée, sans rapport avec le véritable vernis noir des productions attiques, nord-égéennes et micrasiatiques : les plats à poisson pontiques sont à ranger dans la céramique commune. D'un point de vue morphologique, ils se distinguent des modèles attiques[2] et grecs orientaux à vernis noir par leur profil de bord sans retombée, à quelques exceptions près, d'imitation attique. A Apollonia, Histria, Bérézan et Olbia, le modèle le plus répandu présente une vasque en calotte peu profonde et bord, tantôt à profil continu légèrement biseauté, tantôt faiblement replié en un étroit marli, mais souligné dans les deux cas de plusieurs nervures concentriques sur le pourtour ; de Mirmekion, on connaît un spécimen à vasque carénée et bord en corniche[3]. Le godet central, généralement en calotte lui aussi, est parfois plus profond, resserré en haut, ou bien cylindrique, pourvu alors d'une sorte de margelle en saillie au dessus de la vasque[4]. Incidemment, les dispositifs de ce genre conforteraient plutôt leur interprétation comme des saucières.

[1] Sur la pêche et les conserveries de poisson en mer Noire: Démosthène, *In Lacritum*, 934; Polybios 4.38.4; Pline, *Historia Naturalis*, IX. 18-20; Ovide *Halieutica*; Elien, *La nature des animaux*, XV. 5; DANOFF 1962, col. 955-985; CURTIS 1991, spé. 114 et 118-129; BRAUND 1996, p. 162-170; BEKKER-NIELSEN 2005, spé. 115-169.

[2] SPARKES, TALCOTT 1970, p. 147-148, pl. 37, fig. 10: n° 1061-1076; ROTROFF 1997, p. 146-148, fig. 50: n° 709-715; 51: n° 716-733.

[3] GAIDUKEVICH 1959, p. 42 fig. 35 (exemplaire à cuisson oxydante, fin IVe – début-IIIe s.)

[4] Comme, par exemple, sur un exemplaire d'Olbia, voir KNIPOVICH 1940, p. 161-162, pl. XXXVIII. 8.

Toutefois, on ne saurait généraliser : un exemplaire de Bérézan présente un godet pourvu de deux larges canaux d'évacuation diamétralement opposés[5] et sur ceux à décor mythologique découverts dans le tumulus de Bolshaya Bliznitsa, le godet est même percé d'une ouverture circulaire au fond[6]. Le pied est le plus souvent de type annulaire, mais peut être remplacé parfois par un piédouche[7], plus rarement par un fond plat[8].

L'absence de véritable retombée du bord, presque à angle droit, à l'instar des exemplaires attiques ou italiotes, suggère que l'on pourrait avoir affaire à une particularité régionale propre au domaine pontique. Mais qu'en est-il exactement? Pour répondre à cette question, il convient d'abord d'éclaircir les origines de cette forme particulière, dont la lignée remonterait, selon P. Alexandrescu, à l'époque archaïque, sur la base de deux fragments de plat de type ionien, à dépression centrale et décor de bandes et filets sur fond d'engobe clair, l'un publié par lui même (Fig. 1)[9] et l'autre par M. Lambrino (Fig. 2)[10].

Il est possible aujourd'hui de se faire une idée plus précise de ces supposés modèles archaïques à partir des trouvailles mieux conservées de Bérézan dans les collections du Musée de l'Hermitage à Saint-Petersbourg (Fig. 4-5)[11] et du Musée Archéologique d'Odessa (Fonds Von Stern) (Fig. 6-9 et 6a-9a). A la différence de celles d'époque tardo-classique et hellénistique, les pièces archaïques possèdent une véritable vasque, leur conférant un aspect voisin de celui des plats à barbe modernes (sans échancrure pour le cou). La taille beaucoup plus importante de cette dépression centrale[12] invite donc à s'interroger sur son rôle fonctionnel de réceptacle à sauce de poisson ou de « pickles » qu'on lui prête généralement : autant un godet de taille restreinte paraît bien adapté à une telle destination,

[5] Ochakov, Musée d'Histoire Militaire, ss. inv. (fouille V. V. Nazarov). Un exemplaire inédit des fouilles canadiennes de Mytilène présente également quatre petites rigoles d'évacuation à partir du godet central (information H. Williams). Un dispositif voisin se retrouve aussi, semble-t-il, sur un fragment d'Assos, cf. GEBAUER 1993, 95 Abb. 3 : Nr. 22, Taf. 18 : 3.

[6] STEPHANI 1869, n° 1799, 1800, 1915. Toutefois, dans le cas particulier de ce tombeau, plutôt qu'à un réceptacle destiné à recueillir des écoulements d'eau découlant des poissons comme proposé par Stéphani, il faut songer, semble-t-il, à une utilisation spécifique comme vase à libations, percé au fond à l'instar de nombreux petits autels funéraires.

[7] KRYZHITSKII (éd.) 1975, p.153 fig. 14 (exemplaire à cuisson oxydante, daté fin VIe - début Ve s.) ; *Arkheologicheskie issledovaniya v Krymu 1994 god*, Simferopol', 1997, 10 fig. 5 : 4 (exemplaire gris de Nymphaion à vasque discoïdale et pied « en trompette » nervuré).

[8] Odessa, Musée Archéologique, inv. 73050.

[9] ALEXANDRESCU 1972, 124 - 125 fig. 9 : 5 (diam. = 0, 280 m); id., 1978, 123 n° 806 et fig. 36.

[10] LAMBRINO 1938, p.179, 192, fig. 131, 191 fig. 159 : 25.

[11] SKUDNOVA 1960, p.159 n° 15, 161 fig. 8 (inv. B 453); SOLOVYOV dans *Borisfen-Berezan*….., 2005, n° 72 et 86. Contextes donnés de la 1ère moitié du VIe s. av. J.-C., Cf. aussi IL'INA 2005, p. 170 : n° 223-224 (?).

[12] Alors que sur les modèles tardo-classiques et hellénistiques le diamètre du godet ne dépasse guère, en général, le quart du diamètre total, sur les pièces archaïques, le diamètre de la vasque creuse peut atteindre la moitié du diamètre total du plat, autrement dit, entre le 1/6 et le 1/5 de la surface totale des spécimens archaïques, mais seulement le 1/15 de celle des exemplaires plus tardifs.

autant un compartiment plus vaste devient disproportionné, même si, dans les deux cas, on a bien affaire à des pièces de vaisselle de table reposant sur un pied annulaire bas[13]. Pour ce qui est des plats à poisson « canoniques » d'époque hellénistique, cela ne fait aucun doute[14] . Ils semblent donc bien avoir été destinés au service de produits de la mer, comme le suggèrent le décor peint des exemplaires attiques et italiotes à figures rouges[15], et donc mériter leur appellation probable d'*opsophoroi*[16].

Quant aux exemplaires archaïques, leur forme apparaît beaucoup plus banale et polyvalente. Leur diamètre avoisine les 30 cm, mais il existe aussi des modèles de plus petite taille, autour de 18 cm : il peut donc s'agir aussi bien de plats que d'assiettes creuses, mieux adaptés à des mets en sauce ou semi-liquides, voire même à des « plats garnis », la vasque recevant le *sitos* et le marli large l'*opson*[17]. En ce sens, ils préfigureraient davantage certaines formes courantes de plats hellénistiques[18]. D'autre part, leurs caractéristiques de pâte et leur décor de bandes et filets concentriques en vernis brun noir, habituellement apposé sur fond d'engobe blanchâtre, évoquent les productions de série de la Grèce de l'Est archaïque.

En effet, sur pratiquement tous les spécimens observés jusqu'à présent sur les sites de la mer Noire, il semblerait que l'on ait affaire, non à des productions pontiques, mais à des importations. Pour tenter d'en identifier le centre de fabrication, nous avons procédé à l'analyse de quelques échantillons mis à notre disposition par le Musée Archéologique d'Odessa. Les quatre pièces de Bérézan analysées ont fourni des résultats très homogènes, qui ont permis de constater d'abord que l'on avait affaire à des importations de la Grèce de l'Est, mais pas de Milet, ni de Samos, ni d'Ephèse, ni d'Ionie du Nord (Chios, Clazomènes, Erythrées, Téos) ou d'Eolide (Phocée, Kymè, Myrina, Pergame, Tchandarli), mais d'un centre indéterminé, auquel nous avions donné naguère l'appellation provisoire de « Ionie du Sud 3 ». La gamme des productions de ce centre présentait, en effet, une dominante stylistique sud-ionienne assez marquée, avec notamment des *fruit-stands* à décor « *Middle Wild Goat II* » de type milésien, mais avec quelques traits éoliens, en particulier au niveau des ornements de remplissage. Il est de plus en plus vraisemblable aujourd'hui que ce centre grec oriental anonyme, qui semble avoir exporté essentiellement à destination de la

[13] Il existe aussi, dans le répertoire attique de la 2e moitié du Ve s., des plats creux du même type à marli large, mais montés sur pied haut, cf. SPARKES, TALCOTT 1970, p. 143 et pl. 25 en bas: *stemmed plate*).

[14] Cf., par ex., la scène de symposium de la tombe de Phoinikas, montrant de tels plats à la fois alignés sur les étagères d'un vaisselier et servis en salle aux convives, cf. TSIBIDOU-AULONITI 2005, pl. 33 a-b).

[15] MCPHEE, TRENDALL 1987, *passim*.

[16] BATS 1988, p. 52-53 et fig. 9.

[17] Sur cette distinction, cf. OLSON, SENS 2000, XLIX.

[18] Ainsi, dans le répertoire attique de la 2e moitié du Ve s., on trouve des plats creux du même type à marli large, mais montés sur pied haut (SPARKES, TALCOTT 1970, p. 143 et pl. 25 en bas: « *stemmed plate* » du type de Verone 48ce), les formes courantes tardo-archaïques à pied annulaire et vasque moins profonde étant qualifiées quant à elles de « *plates with broad rim* » (ibid, 144-145, pl. 36, fig. 9).

mer Noire et en Troade au cours de l'époque archaïque, est à situer dans la zone des Détroits, probablement dans le secteur de Çanakkale, sur quelque établissement milésien comme Abydos.

Au total, la relation entre les plats à poisson hellénistiques produits par les établissements grecs de mer Noire et les formes archaïques de plats creux à marli large n'apparaît donc pas vraiment évidente. Certes, les formes archaïques du type invoqué par P. Alexandrescu possèdent un marli surdimensionné, mais les proportions de la dépression centrale sont celles d'une véritable vasque et non pas d'un petit compartiment à garum ou autres condiments, comparable à celui des exemplaires grecs ultérieurs et de certains modèles orientaux plus anciens, dont se sont peut-être inspirées les formes grecques orientales archaïques. Une ressemblance troublante est observable, en effet, avec les plats à poisson phénico-puniques, à engobe rouge uni ou décor simple de bandes et filets, remontant au moins au VIIe s. et descendant jusqu'aux IVe - IIIe s.[19], une piste qu'il importera d'explorer plus avant, la présence des Phéniciens ou, plus généralement, des Levantins étant attestée en mer Noire et, donc, en Propontide dès l'époque archaïque[20]. Le fait pourrait alors expliquer un « emprunt » éventuel par le centre « Ionie du Sud 3 » mentionné plus haut, mais pour cela, il faudrait que la forme phénicienne d'origine y ait été diffusée préalablement, ce qui ne semble pas être le cas pour l'instant. Quoi qu'il en soit, les plus proches analogies pour les exemplaires de Bérézan et d'Istros sont sans doute à trouver dans les « *piatti ombelicati* » phéniciens de la nécropole punique de Palerme[21] ou de Kerkouane, en Tunisie[22], appartenant à une famille beaucoup plus nombreuse de plats creux à marli large, abondamment diffusée en Méditerranée centrale et occidentale[23]. A Carthage la forme est à rapprocher du type P2, censé être une « *vera e propria*

[19] Cf., par exemple, les spécimens illustrés dans MOSCATI (éd.) 1988, p. 234, 529, 646 n° 369, 658 n° 441, 661 n° 462, 662 n° 463, 737 n° 902.

[20] BOUZEK 2000, p. 134-137 avec biblio détaillée; DUPONT 2003, p. 142-148; ALEXANDRESCU VIANU 2004, p. 78-86.

[21] CAMERATA SCOVAZZO 1981, p. 43, Tomba 11, VIe siècle av. J.-C. = MOSCATI (éd.) 1988, p. 658 n°441.

[22] MOSCATI (éd.) 1988, p. 646, n° 369, (Musée du Bardo), daté du IVe au IIIe s. av. J.-C.

[23] Cf., par exemple, les spécimens illustrés dans MOSCATI (éd.) 1988, p. 234, 529, 658 n° 441, 661 n° 462, 662 n° 463, 737 n° 902 et dont l'évolution a été retracée par MAYNOR BIKAI 1987, p. 56, 42 n° 534-538, pl. XIX-XX. En Chypre, ils ont connu une diffusion significative, soutenue surtout par les trouvailles d'Amathus et de Kition, voir KARAGEORGHIS 1999, pl. CXXVII, bothros 9 : 39 ; pl. CXXXIII, no 2935, bothros 9A; pl. CL : Area II, floor 2A, no 3606. Sur les séries puniques, Peserico 2002, et NIEMEYER 1989, p. 11-40, 23, fig. 3 (Ve-IVe s. av. J.-C). D'autres plats à poisson phéniciens à marli généralement moins large ont été signalés en Palestine, GARROW DUNCAN 1930, G. B1 174.32 (M1-XXII), à Tell Keisan, cf. Chambon 1980, 166-168, pl. 38 et à Al Mina, cf. LEHMANN 2005, p. 69-70, fig. 5.4. Dans la partie occidentale de la Méditerranée, le même type a été identifié en Malte, cf. de AZEVEDO, CAPRINO *et alii* 1965, fig. 5.2, et en Sardegne, cf. Patroni 1904, col. 213, fig 4 et col 198-199 (sans décor et bord renversé). A signaler aussi, quelques formes « levanto-mycéniennes », à petit godet et à décor peint de poissons, présentes à Ugarit à une époque encore plus reculée (XIIIe s. av. J.C.), mais dont la vasque est à la fois beaucoup plus profonde et dépourvue de marli large, cf. YON 1981, p. 192, fig. 341.

invenzione tipologica, senza alcuna relazione con il repertorio dei prototipi orientali»[24]. Le diamètre de 32 cm des grands modules de Bérézan (Fig. 5-8 et 6a-8a) correspond à celui d'un exemplaire en « *reddish-drab fabric* », trouvé dans l'une des tombes de la nécropole de Yunus à Carchemish[25]. Le point le plus important réside dans le fait que les exemplaires phénico-puniques sont à peu près tous à fond plat ou concave, alors que ceux des sites pontiques reposent sur un pied annulaire à la mode ionienne.

Il ne semble donc pas, au stade actuel, que la forme spécifique des plats creux archaïques à marli large et bord biseauté, attribuables au groupe géochimique « Ionie du Sud 3 », puisse être considérée comme à l'origine des plats à poisson produits par les officines coloniales du Pont-Euxin aux époques tardo-classique et hellénistique, plus proches des modèles attiques et italiotes, hormis l'absence de retombée du bord.

Inventaire préliminaire

Musée de l'Hermitage, Saint-Petersbourg

B-453: Exemplaire complet; diam.=28 cm; H=7 cm. Décor en vernis marron: bandes et filets concentriques et rosace de pétales entourée d'un double filet au fond du godet. Première moitié du VIe s. Fig. 4.

Biblio: SOLOVYOV, *Borisfen-Bérézan* 2005, 62, n° 86.

B-75111: Exemplaire complet. Décor de bandes et filets concentriques en vernis marron; diam. = 28 cm; diam. godet=13. 7 cm; H=7 cm. Première moitié du VIe s. Fig. 5.

Biblio: SOLOVYOV, *Borisfen-Bérézan* 2005, 55, n° 72; POSAMENTIR 2006, 165, fig. 17;

POSAMENTIR, SOLOVYOV 2006, 115, fig. 14.

B-75-114: Fragment de bord et de vasque. Décor de bandes et filets concentriques en grande partie effacé. Sur le bord de la vasque, présance d'une petite dépression, qui devait faire office de bec verseur pour évacuer le liquide contenu dans la vasque. VIe s. *Non vidimus.*

Biblio: POSAMENTIR 2006, 165, fig. 18.

B-73154 : Fragment de bord et de vasque. Fish-plate?

Biblio: IL'INA 2005, 120 et 170, n° 223 (attribué à Chios).

B-73157: Fragment de bord et de vasque. Fish-plate?

Biblio: IL'INA 2005, 120 et 170, n° 224 (attribué à Chios).

[24] PESERICO 1999, p. 28-29, et fig. 2, 10, 11, daté entre 650 et la fin du VIe- début du Ve s. av. J.-C.

[25] LEHMANN 2005, p. 69 et note 269, cite C.I. Woolley, 'The Iron Age Graves of Carchemish (Yunus)', LAAA 26 1939, pl. 24. B32.

Musée Archéologique, Odessa

OGIM A-31106: Portion de bord, de marli et de vasque. Pâte beige violacé, plus claire en surface; non micacée; coquillages même en surface; dense et bien cuite, dure même; engobe crème jaunâtre sur les deux faces. Décor de bandes et de filets en vernis marron à l'intérieur et à l'extérieur: dans toute la vasque, à l'exception d'un filet réservé+groupes de filets concentriques autour de la vasque et sur le pourtour du bord; quatre filets grenat intercalés à l'intérieur de la vasque; diam. = 32 cm; diam. godet=20 cm; H cons.=4,2 cm; ép. bord=1 cm. Contexte non précisé. Fig 6 et 6 a.

OGIM A-34368: Large portion de bord, de marli et de vasque: diam.=32 cm; H.cons.= 5,9 cm; diam. vasque=18 cm; ép. bord=0,7 cm. Contexte non précisé. Même type de pâte et de décor de bandes et de filets bruns. Fig. 7 et 7 a.

OGIM A-31119: diam.=32 cm; H cons.=4,8 cm; diam. godet=ca. 18 cm. Contexte non précisé. Même type de pâte et de décor des bandes et de filets bruns. Fig. 8 et 8 a.

OGIM A-36029: Fragment de bord et de marli. Dim. = 7,1 x 6,6 cm. Contexte non précisé. Même type de pâte et de décor de bandes et de filets bruns.

OGIM A-33129: Large portion de bord, de vasque, de godet et de pied annulaire; diam.=18 cm; H=4,2 cm; diam. godet=7,6 cm; diam. pied=6,0 cm; ép. bord=0,7 cm. Contexte non précisé. Pâte brun foncé en surface et gris foncé à cœur, sablonneuse, avec des inclusions blanches; quelques petites paillettes de mica; trois trous de réparation: un sur le fond et deux sur le bord. Décor de bandes en brun foncé dans la vasque et de part et d'autre du marli. Fig. 9 et 9 a.

Dépôt de fouille, Histria

ss. inventaire (ex - Lambrino B 747): Fragment. de bord et de vasque avec amorce de godet.
Biblio: LAMBRINO, 1938, 179 fig. 131; 191 fig. 159 : 25. Fig. 2.

ss. inventaire (fouilles Lambrino 1927-42). Fragment de bord et de marli et amorce de vasque. Trou de suspension.
Biblio: ALEXANDRESCU, 1972, 124, 125 fig. 9 : 5 ; 1978, 123 n° 806 et fig. 36. Fig. 1.
ss. inventaire, *passim* (archive Dupont). Fragment de bord et de marli à décor de bandes en brun, rouge et blanc. Fig. 3.

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU 1972 - P. Alexandrescu, *Un groupe de céramique fabriqué à Istros*, Dacia N.S., 16 (1972), p. 113-131.

ALEXANDRESCU 1978 - P. Alexandrescu, *Histria IV*, Bucarest, 1978.

ALEXANDRESCU VIANU 2004 - M. Alexandrescu Vianu, *Présence nord-syrienne et cypriote en mer Noire à l'époque archaïque*, *Ancient East and West* 3 (2004), 1, p. 78-86.

Arkheologicheskie issledovaniya v Krymu 1994 god, Simferopol, 1997.

AZEVEDO, CAPRINO *et alii*, 1965 - M.C. de Azevedo, C. Caprino *et alii*, *Missione Archeologica italiana a Malta. Rapporto preliminare della Campagna 1964*, Roma, 1965.

BATS 1988 - M. Bats, *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramiques, RAN* Suppl. 18, Paris, 1988.

BEKKER-NIELSEN 2005 - T. Bekker-Nielsen (éd.), *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region, Black Sea Studies 2*, Aarhus.

Borisfen-Berezan. *Nachalo antichnoi epokhi v Severnom Prichernomor'e k 120-letiyu arkheologicheskikh raskopok na ostrove Berezan'*, Catalogue d'exposition, Saint-Petersbourg, 2005.

BOUZEK 2000 - J. Bouzek , *Les Phéniciens en mer Noire*, dans A. Avram, M. Babes (éds.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, Hommage à P. Alexandrescu, Bucarest, 2000, p. 134-137.

BRAUND 1996 - D. Braund, *Fish from the Black Sea. Classical Byzantium and the Greekness of trade*, dans *Food in Antiquity*, J. Wilkins, D. Harvey, M. Dobson (éds.), Exeter, 1996, p. 162-170.

CAMERATA SCOVAZZO 1981 - R. Camerata Scovazzo, dans R. Camerata Scovazzo, G. Castellana, *Necropoli punica di Palermo, scavi nella zona di Corso Pisani*, *Sicilia Archeologica* 45 (1981), p. 43-54.

CHAMBON 1980 - A. Chambon, *Tell Keisan (1971-1976)*, Paris, 1980.

CURTIS 1991 - R. I. Curtis, *Garum et Salsamenta. Production and Commerce* in *Materia Medica*, Leiden, 1991.

DANOFF 1962 - Chr. Danoff, *Pontos Euxeinos*, Stuttgart, 1962.

DUPONT, NAZAROV 2003 - P. Dupont, V. Nazarov, *Levantskie amfory v Prichernomor'e (Amphores levantines en mer Noire)*, dans *Iz istorii antichnogo obschchestva. Mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudov 8*, Nizhnii Novgorod, 2003, p. 142-148.

GAIDUKEVICH 1959 - V. F. Gaidukevich, *Mirmekii. Sovetskie raskopki v 1956 g.*, Vol. II, Varsovie, 1959.

GARROW DUNCAN 1930 - J. Garrow Duncan, *Corpus of dated Palestinian Pottery*, London, 1930.

GEBAUER 1993 - J. Gebauer, *Verschiedene Graue Ware*, *Ausgrabungen in Assos 1991, Asia Minor Studien* Bd. 10, Bonn, 1993, p. 73-100.

IL'INA 2005 - Yu. Il'ina, *Khiosskaya keramika iz raskopok na ostrove Berezan*, dans *Borisfen-Berezan'. Arkheologicheskaya Kollektsiya Ermitazha*, I, Sankt-Peterburg, 2005, p. 70-173.

KARAGEORGHIS 1999 - V. Karageorghis, *Excavations at Kition. VI. The Phoenician and Later Levels*, Cyprus, 1999.

KNIPOVICH 1940 - T.N. Knipovich, *Keramika mestnogo proizvodstva iz raskopa I, Ol'viya I*, Kiev, 1940.

KRYZHITSKII 1975 - S.D. Kryzhitskii (éd.), *Ol'viya*, Kiev, 1975.

LAMBRINO 1938 - M. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucarest, 1938.

LEHMANN 2005 - G. Lehmann, *Al Mina and the East: A Report on Research in Progress*, dans *The Greeks in the East* A. Villing (ed.), Oxford, 2005.

MAYNOR BIKAI 1987 - P. Maynor Bikai, *The Phoenician Pottery of Cyprus*, Nicosie, 1987.

MCPHEE, TRENDALL 1987 - I. McPhee, A. D. Trendall, *Greek Red-figured Fish-plates*, *AK* Beiheft 14 (1987).

MOSCATI 1988 - S. Moscati (éd.), *I Fenici*, Milano, 1988.

NIEMEYER 1989 - H.G. Niemeyer, *Los comienzos de Cartago y la expansione fenicia en el área mediterránea*, Gerion 7(1989), p. 11-40.

OLSON, SENS 2000 - S. D. Olson, A. Sens, *Archestratos of Gela. Greek culture and cuisine in the fourth century BCE*, Oxford, 2000.

PATRONI 1904 - G. Patroni, *Nora. Colonia fenicia in Sardegna*, *Monumenti Antichi* 14 (1904), coll. 39-268.

PESERICO 1999 - A. Peserico, *La ceramica fenicia da mensa : la produzione di Cartagine e delle altre regioni fenicie d'Occidente (VIII-VI sec. a.C.)* dans C. Acquaro, B. Fabri (éds.), *Produzione e circolazione della ceramica fenicia e punica nel Mediterraneo : il contributo delle analisi archeometriche*, Atti della 2 Giornata di Archeometria della Ceramica, Ravena 14 maggio 1998, Bologna, 1999.

PESERICO 2002 - A. Peserico, *Die offenen Formen der Red Slip Ware aus Karthago. Untersuchungen zur phönizischen Keramik im westlichen Mittelmeerraum*, Hamburger Werkstattreihe zur Archäologie, Band 5 (2002), Münster.

POSAMENTIR 2006 – R. Posamentir, *The Greeks in Berezan and Naukratis: A Similar Story?* ,dans *Naukratis: Greek Diversity in Egipt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean* (A. Viling, U. Schlotzhauer, eds.), Londres, 159-167.

POSAMENTIR, SOLOVYOV 2006 – R. Posamentir, S. Solovyov, *Zur Herkunftsbestimmung archaisch – ostgriechischer Keramik: die Funde aus Berezan in der Ermitage von St. Petersburg*, IstMitt, 56, 103-128.

ROTROFF 1997 - S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora* Vol. XXIX, Princeton, 1997.

SKUDNOVA 1960 - V. M. Skudnova, *Rodosskaya keramika s o. Berezani*, SA 2 (1960), p. 153-167.

SPARKES, TALCOTT 1970 - B. A. Sparkes, L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., The Athenian Agora* Vol. XII, Princeton, 1970.

STEPHANI 1869 - L. Stephani, *Die Vasensammlung der Kaiserlichen Ermitage*, St. Petersbourg, 1869.

TSIBIDOU-AULONITI 2005 - M. Tsibidou-Auloniti, *Makedonikoi taphoi ston Phoinika kai ston Agio Athanasio Thessalonike*, Deltion Suppl. 91, Athènes.

YON 1981 - M. Yon, *Dictionnaire illustré multilingue de la céramique du Proche-Orient Ancien*, Lyon, 1981.

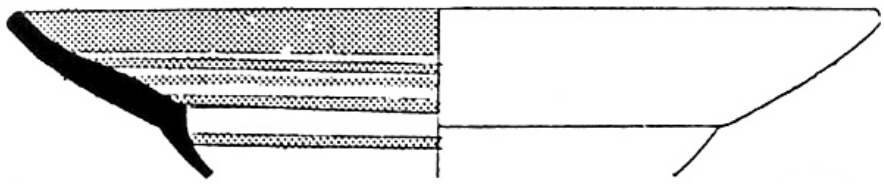

Fig. 1 – Plat à poisson d'Istros (d'après Alexandrescu 1978, 123, fig. 36, no 806).

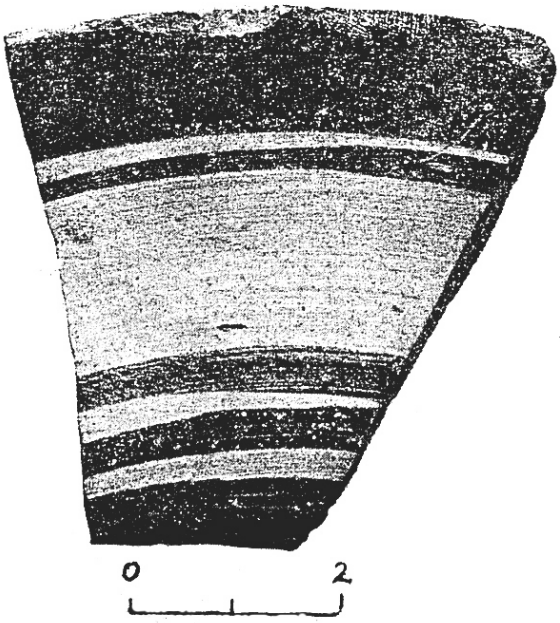

Fig . 2 - Plat à poisson d'Istros (d'après Lambrino 1938, 179, fig. 131).

Fig. 3 - Plat à poisson d'Istros (archive P. Dupont).

Fig. 4 - Plat à poisson archaïque de Bérézan (d'après Solovyov 2005, fig . 86).

Fig. 5 - Plat à poisson archaïque de Bérézan (d'après Solovyov 2005, fig . 72).

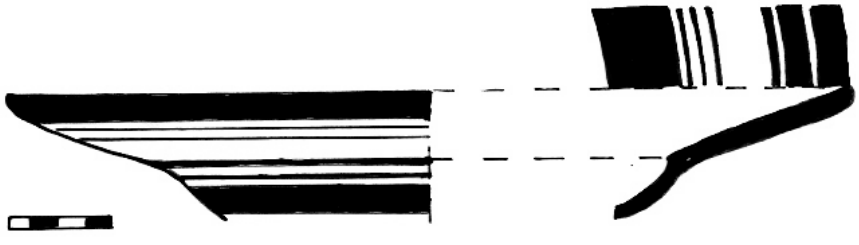

Fig. 6 et 6 a - Plat à poisson de Bérézan. Collection von Stern du Musée d'Archéologie d'Odessa.

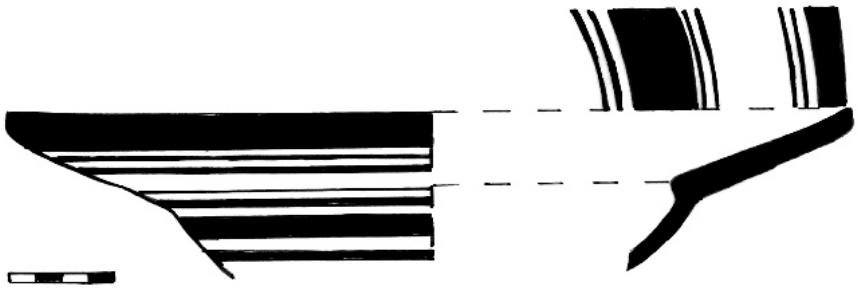

Fig. 7 et 7 a. Plat à poisson de Bérézan. Collection von Stern du Musée d'Archéologie d'Odessa.

Fig. 8 et 8 a. Plat à poisson de Bérézan. Collection von Stern du Musée d'Archéologie d'Odessa.

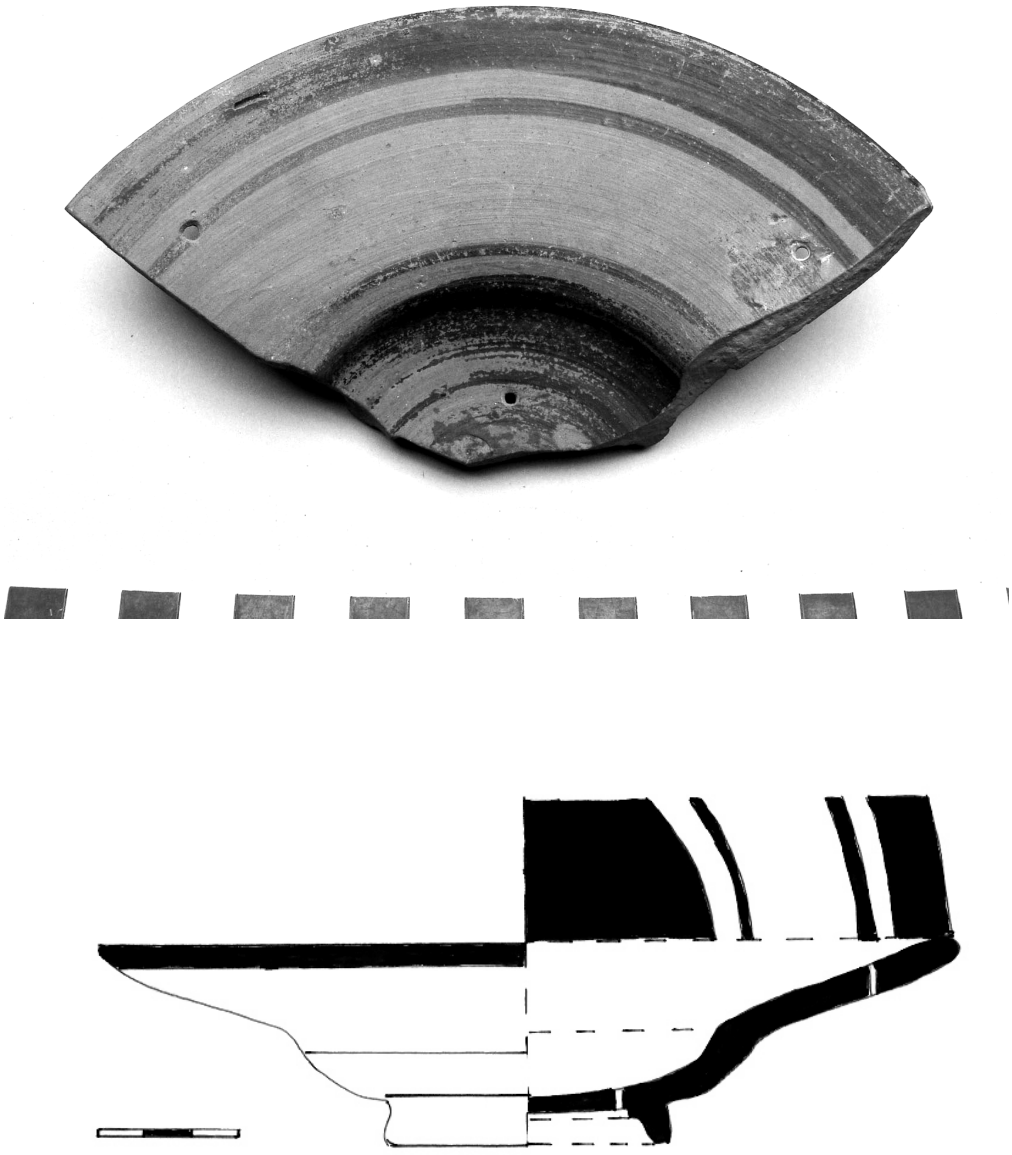

Fig. 9 et 9 a. Plat à poisson de Bérézan. Collection von Stern du Musée d'Archéologie d'Odessa.

CONSIDERAȚII PRIVIND AŞEZĂRILE GETICE DIN DOBROGEA ŞI PROBLEMA EXISTENȚEI UNOR *EMPORIA* ÎN ZONA DUNĂRII INFERIOARE

Mihai IRIMIA

În pofida informațiilor literare şi epigrafice care sugerează existența unor aşezări getice în Dobrogea în ultimele secole ale erei vechi, identificarea câtorva dintre acestea în teren s-a făcut mult mai târziu, cu precădere în ultimele decenii. Se constată, de asemenea, că nu întotdeauna informațiile scrise sunt convergente cu realitățile din teritoriu, fapt datorat – în mare măsură – insuficienței cercetărilor.

Există, astfel, aşezări din epoca romană care poartă nume autohtone, fără ca în acele puncte sau în vecinătatea lor să se fi descoperit aşezări semnificative (ex. *vicus Buteridava*[1], *vicus Arcidava*[2] şi *kóme Chora Dagei*[3] în *regio Histriae*, sau *vicus Asbolodina*[4] şi *vicus Amlaidina*[5] în teritoriul callatian, ori *Capidava*[6], eventual şi

[1] CIL, III, 14447; ISM, I, 359, 360; DORUȚIU-BOILĂ 1964, p. 132, nr. 2; SUCEVEANU 1971, p. 156; BĂRBULESCU 2001, p. 37-38; BOUNEGRU 2003, p. 137, nr. 13.

[2] SUCEVEANU 1975, p. 111-118; ISM, I, 358; BĂRBULESCU 2001, p. 39; BOUNEGRU 2003, *loc. cit*.

[3] ISM, I, 378; VULPE 1968, p. 143-145; AVRAM 1984, p. 162, n. 54; STOIAN 1959, p. 388-389, n. 69; SUCEVEANU 1977, p. 45; PIPPIDI 1967, p. 288-328; BĂRBULESCU 2001, p. 143-144; BOUNEGRU 2003, p. 137-138 (unde consideră că *Chora Dagei* putea să fi fost la origine, eventual în epoca elenistică, o aşezare greco-indigenă, pentru ca în epoca romană să fi adoptat o formă administrativă de tipul *vicus*).

[4] CIL III, 14214; ISM, III, 51; SUCEVEANU 1977, p. 56 şi 94 (autorul consideră că este toponim tracic, eventual crobid); BĂRBULESCU 2001, p. 159; BOUNEGRU 2003, p. 140.

[5] CIL III, 7616; ISM, III, 195; PÂRVAN 1974, p. 114; VULPE 1968, p. 206; SUCEVEANU 1977, p. 55; DORUȚIU-BOILĂ 1980, p. 282; BĂRBULESCU 2001, p. 64-65; BOUNEGRU 2003, p. 140.

[6] Numele getic al aşezării s-a păstrat aproape neschimbat în tot cursul epocii romane, până târziu, după cum arată şi sursele literare (*Itinerarium Antonini*, 224, 3; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 3; *Notitia Dignitatum*, *Or*., 29, 13; Hierocles, *Synecdemos*, 637, 10; Constantin Porfirogenetul, *De Thematibus*, 47, 1, 58-60; *Geograful din Ravenna*, IV, 5, 47; *Notitia episcopatum*, 531. Săpăturile arheologice şi numeroasele inscripții provenite de aici şi din teritoriul Capidavei au contribuit la cunoaşterea evoluției cetății în secolele I-VI şi mai târziu (FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958; ISM, V, p. 30-76; TIR, L 35, p. 29-30; SUCEVEANU 1977, p. 66-68, 103-105; EAIVR, I (A-C), 1994, p. 247-249 (s. v. *Capidava*, autori Al. Barnea, I. Barnea); BĂRBULESCU 2001, p. 104-106 etc.

Carsium[7] pe malul Dunării), după cum există şi unele aşezări getice importante ale căror nume antic nu ne este cunoscut[8]. În câteva cazuri pare posibilă totuşi, acceptarea concordanţei între aşezările autohtone mai vechi identificate în teren şi înregistrarea în izvoarele scrise a obiectivelor romane care le-au preluat numele (ex. Sacidava[9] şi Sucidava moesică[10]).

O problemă importantă pe care o ridică aşezările getice din Dobrogea este cea a începutului şi duratei lor. După cum se ştie, pentru intervalul corespunzător secolelor VI-IV a. Chr. s-a descoperit un grup important de necropole în nordul Dobrogei, mai reprezentative fiind cele de la Celic Dere, Isaccea, Murighiol, Enisala, Telița, în cadrul căruia s-au identificat atât trăsături specifice geților (cea mai mare parte a inventarului şi practicarea ritului incinerației), cât şi altele alogene, respectiv scitice (ilustrate de unele piese de inventar şi de ritul înhumației). Acestora le-ar corespunde aşezările de la Celic-Dere (cu două faze de evoluție – cea mai veche încadrată între prima şi a doua jumătate a secolului V a. Chr. şi cea de a doua în al treilea sfert al secolului al V-lea a. Chr.[11], Beştepe[12], eventual Dinogetia-Garvăn[13], Tulcea – Dealul Monumentului[14] şi Murighiol (locuirea getică cea mai timpurie de aici)[15]. Un alt grup important de necropole getice (care se datează larg în secolul V – începutul secolului III a. Chr., dar cu

[7] După unii cercetători numele este tracic, după alții celtic. Existența unei aşezări getice şi a unor contacte timpurii cu lumea greacă şi apoi romană au fost susținute de mai multă vreme; vezi PÂRVAN 1913, p. 478-491; ARICESCU 1971/a, p. 351-354; ARICESCU 1977, p. 54; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 63; EAIVR, I (A-C), 1994, p. 258-259 (s. v. *Carsium*, autor I. Barnea); BOUNEGRU, HAŞOTTI, MURAT 1983, p. 273-293; BĂRBULESCU 2001, p. 100-104 etc.

[8] Cum ar fi cele de la Satu Nou (com. Oltina) şi Adâncata (vezi mai jos).

[9] Dunăreni (com. Aliman), punctul „Muzait" (vezi mai jos).

[10] Izvoarele (com. Lipnița), punctele „Kale Gherghi" şi „La Tablă" (vezi mai jos).

[11] SIMION 1982, p. 101-104; SIMION 2003, p. 217-236.

[12] SIMION 1977, p. 31-47; ŞTEFAN 1986, p. 37-47.

[13] Numele antic al aşezării, păstrat în epoca romană şi bizantină, reprezintă o dovadă a faptului că aici se afla anterior o aşezare getică importantă (Ptolemeu, III, 8, 2; *Itinerarium Antonini*, 225, 5; *Notitia Dignitatum, Or*., 39, 24; *Geograful din Ravenna*, IV, 5, 47). Descoperiri de materiale getice şi elenistice s-au semnalat în mai multe puncte, astfel: în punctul „La Plantație" (aşezare cu ceramică autohtonă şi fragmente de amfore greceşti); în apropierea locului de întâlnire dintre valea Luncaviței şi valea Țiganca (cu descoperiri asemănătoare); în punctul „Dosul Bugeacului" aflat ceva mai la nord de aşezarea hallstattiană de la „Mlăjitul Florilor"; în insula Bisericuța", pe locul viitoarei cetăți romane şi bizantine; în apropierea satului Garvăn, în zona punctului „Lățimea" şi la poalele dealurilor din zonă; vezi COMŞA 1953, p. 747-757; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 9; BARNEA 1969; BARNEA 1974, p. 103-114; SUCEVEANU 1977, p. 61 şi *passim*; ISM V, p. 272-279; BARNEA 1984, p. 339-346; EAIVR, vol. II (D-L), 1996, p. 57-60 (s. v. *Dinogetia*, autor Al. Barnea) etc.

[14] Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8, 11-13; IV 7, 21, 23-24 şi 53; numele, probabil de origine celtică, mai este amintit în *Itinerarium Antonini*, 226, 2; *Notitia Dignitatum, Or*., 39, 8, 17; Procopius, *De aedificiis*, IV, 7, 20; *Geograful din Ravenna*, IV, 5, 47 etc.; CIL, III, 6221; ISM, V, 286-289; BARNEA 1950, p. 175-184; SUCEVEANU 1977, p. 58-59; BAUMANN 1984, p. 222-224, nr. 1 şi 3; OPAIȚ 1977, p. 307-311; OPAIȚ 1981, p. 297-298; BĂRBULESCU 2001, p. 73-75. Documentarea arheologică pentru perioada preromană la BAUMANN 1973-1975, p. 213-224, OPAIȚ 1987, p. 145-155 şi îndeosebi la LUNGU 1996, p. 47-101.

[15] SUCEVEANU *et alii* 2003, p. 28, 110.

diferențieri cronologice semnificative între ele) s-a descoperit în sud-vestul Dobrogei (la Satu Nou, Bugeac, Ostrov, Viile, Băneasa, Canlia, Adamclisi, Rasova etc.). Acestei concentrări de necropole i-ar corespunde aşezările de la Izvoarele, Gura Canliei, Ostrov (Durostorum), Adâncata, în care se întâlnesc materiale arheologice începând cu secolele VI-V a. Chr. şi cărora li se pot adăuga aşezările mai târzii de la Satu Nou, Dunăreni (dealul Muzait), Adamclisi, Rasova ş. a. Asupra unora dintre aşezările amintite vom reveni mai jos.

Considerăm necesar să lăsăm deocamdată în afara discuției aşezările preromane aflate în *chora* coloniilor greceşti[16], a căror întemeiere şi evoluție sunt legate mult mai intens de istoria oraşelor în cauză, decât de cea a lumii autohtone nord - şi vest dobrogene. De altfel, existența unor deosebiri între zona litorală şi cea dunăreană a Dobrogei în ultimele secole ale erei vechi este evidentă, fiind ilustrată şi de descoperirile arheologice. Probabil nu întâmplător aşezările getice fortificate au apărut deocamdată doar pe linia Dunării şi în apropierea acesteia. Cultura materială a geților din zona dunăreană este asemănătoare în mare parte (uneori fiind chiar identică) celei dezvoltate de geții nord-dunăreni, deosebindu-se adesea pregnant de cea întâlnită în zona litorală. Între aşezările mai intens cercetate până acum, de la Satu Nou şi Albeşti (aceasta în teritoriul callatian), parțial contemporane[17], există diferențe clare, chiar dacă unele categorii de piese (îndeosebi produsele greceşti şi unele tipuri de vase lucrate cu mâna) sunt asemănătoare.

Referindu-ne la aşezările getice din Dobrogea, constatăm că în mare parte ele nu au făcut obiectul unor săpături cât de cât semnificative. Excepții sunt doar aşezarea de la Satu Nou – „Valea lui Voicu", cercetată sistematic timp de aproape două decenii (între anii 1982-2002) şi de la Satu Nou – „Vadu Vacilor", în care s-a efectuat un sondaj în campaniile din anii 2003 şi 2005. De asemenea, poate fi amintit şi sondajul arheologic din aşezarea getică de la Murighiol – „Ghiolul pietrei"[18]. Unele informații referitoare la aşezările getice provin din săpăturile întreprinse pentru alte perioade istorice, prilej cu care, în siturile în cauză s-au descoperit materiale şi complexe arheologice autohtone sau greco-elenistice[19]. În sfârşit, unele informații se bazează doar pe cercetări de suprafață sau pe

[16] Teritoriul histrian (pentru epoca romană, dar valabil, în parte, şi pentru perioada greacă), la AVRAM 1988-1989, p. 189-197; AVRAM 1990, p. 9-45; teritoriul callatian pentru epoca greacă la AVRAM 1991, p. 103-137; teritoriul tomitan în epoca elenistică la IRIMIA 2006/c, p. 51-74; dintr-o regretabilă eroare a editurii, fig. 1, reprezentând tocmai harta teritoriului rural al Tomisului nu a fost reprodusă, numerotarea ilustrațiilor începând cu fig. 2!!

[17] Pentru Satu Nou, vezi mai jos. Aşezarea fortificată de la Albeşti se datează în sec. IV şi pe toată durata sec. III a. Chr.; cf. RĂDULESCU, BĂRBULESCU, BUZOIANU, GEORGESCU 2001-2002 (2002), p. 204.

[18] LUNGU 1990/a, p. 63-80. Ar putea fi amintite şi rezultatele săpăturilor de salvare de la Sarichioi (OBARLÄNDER-TÂRNOVEANU 1977-1978, p. 77-142), dar această aşezare poate fi considerată mai degrabă una greco-indigenă aflată în teritoriul cetății Argamum, decât una getică propriu-zisă.

[19] De exemplu la Gura Canliei, Rasova, Adamclisi, Murighiol – cetatea Halmyris etc. (vezi mai jos).

descoperiri întâmplătoare, prea puțin concludente pentru o analiză temeinică*.

În stadiul actual al documentației, atât de deficitare, o încercare de definire şi clasificare a aşezărilor getice din Dobrogea este, deocamdată, prematură. Din acest motiv, observațiile noastre se vor referi doar la unele trăsături specifice ale aşezărilor în cauză, atât cât ele au putut fi sesizate.

În ceea ce priveşte necesitatea stabilirii tipologiei aşezărilor getice şi dacice în general, în funcție de statutul lor, orice încercare în această direcție este binevenită şi necesară[20]. În vastul areal al Daciei preromane cercetările au pus în evidență, de-a lungul anilor, existența unor importante centre economice, culturale şi politice. Unele dintre acestea erau, totodată, centre de putere (numite uneori centre rezidențiale) şi religioase, fără ca în toate cazurile atributele amintite să se suprapună. Pentru definirea unui centru de putere, unii cercetători au în vedere următoarele caracteristici: existența „acropolelor" sub forma unor incinte fortificate situate pe înălțimi greu accesibile, prezența unor construcții cu destinație specială (edificii de cult) ridicate pe „acropolă" sau în aşezarea deschisă, existența unor locuințe princiare (de tipul turnurilor – locuință) şi a unor aşezări deschise, de tip „rural", care gravitau în jurul centrelor de putere în cauză, ca şi a unor morminte aristocratice[21]. Dar această definire a unui centru de putere este prea restrictivă, deoarece foarte puține dintre obiectivele descoperite prezintă toate sau majoritatea caracteristicilor amintite, de multe ori din cauza insuficienței cercetărilor.

O problemă neclară este ce reprezintă o *dava*. În general, opiniile autorilor variază între a considera drept *dava* o stațiune rezidențială formată din acropolă, aşezarea deschisă adiacentă şi eventualele eşezări „satelit" în zonă, sau mai multe stațiuni importante situate la distanțe relativ mici între ele, formând un ansamblu de centre fortificate şi aşezări deschise, de tip „rural". Nu lipsesc nici opiniile potrivit cărora ambele variante sunt corecte[22]. A. Vulpe consideră că *dava* reprezintă un centru tribal incluzând şi teritoriul învecinat, afirmând că „prin *dava* trebuie înțeles un cuvânt similar celui latin *oppidum* (fortăreață), dar şi un centru rezidențial (politico-religios), meşteşugăresc şi comercial"[23]. M. Babeş consideră că prin acest termen trebuie definite aşezările ce reprezentau „marile aglomerări, uneori fortificate… Răspândite în întreaga Dacie, mai ales pe cursurile marilor râuri, aceste stațiuni fuseseră… centre politice ale triburilor, locuri de cult şi, totodată, puternice centre ale vieții economice, întemeiate în egală măsură pe agricultură, pe meşteşuguri şi pe negoț"[24]. În acelaşi sens s-a pronunțat şi K. Strobel, care afirma că „tipul *dava* este de definit ca o caracteristică

* Lăsăm în afara discuției de față, până la viitoarele verificări de teren mai amănunțite, punctele cu materiale getice şi greceşti semnalate de I. Munteanu şi V. Oprea în nota privind perieghezele de pe malul dobrogean al Dunării, din prezentul volum.

[20] Se poate aminti în acest sens teza de doctorat întocmită de D. C. David, *Forme de locuire şi locuri de cult în Dacia (sec. II a. Chr. – I p. Chr.)*, Universitatea din Bucureşti 2004 (*mss*.).

[21] DAVID 2004, *passim*.

[22] *Ibidem*, cu bibliografia corespunzătoare.

[23] VULPE 2001, p. 427; opinie similară exprimată la VULPE 1998, p. 5.

[24] BABEŞ 2001, p. 799; opinie exprimată mai înainte tot la BABEŞ 1974, 2, p. 217 şi urm.

a culturii dacice din sec. I a. Chr. – I p. Chr., în sensul de aşezare centrală fortificată sau cu o parte fortificată" şi că „trebuie făcută distincția între fortificații (cetăți) şi aşezările întărite. Numai cele din urmă pot fi considerate *davae*"[25]. O părere similară a exprimat-o şi I. Glodariu, care considera că unele stațiuni fortificate „pe lângă funcția militară, erau totodată, prin funcțiile lor economice, centre de producție meşteşugărească şi comercială pentru zona din jurul lor, unele, desigur, şi centre politico-administrative şi religioase… analoge acelor *oppida* din lumea celtică", pentru definirea lor fiind mai preferabil termenul de *dava*[26] .

Un aspect greu de elucidat este stabilirea teritoriului aflat sub autoritatea unui centru de putere. S-a apreciat că în majoritatea cazurilor, aşezările „satelit" de tip „rural" s-ar concentra pe o rază de 20-25 km în jurul aşezării principale[27]. Dar această estimare este exagerată, deoarece multe aşezări getice importante nu îndeplinesc aceste condiții, iar majoritatea „aglomerărilor" de tip rural au fost semnalate prin cercetări de suprafață şi descoperiri întâmplătoare, care induc un grad de nesiguranță.

Alte aspecte aflate în atenția cercetătorilor privesc raporturile dintre locuirile de pe acropole şi din restul aşezării, organizarea internă a centrelor rezidențiale, tipologia sistemelor defensive, datarea acestora, cauzele realizării ca şi ale abandonării sau distrugerii lor, raporturile dintre aşezarea principală şi aşezările deschise adiacente ş. a.

Având în vedere elementele amintite, în baza cărora pot fi analizate aşezările getice în ansamblul lor, cu o preocupare mai mare pentru centrele rezidențiale, eventual de tip *dava*, vom prezenta succint situația unor obiective din Dobrogea pentru care există informații utilizabile.

SATU NOU, com. Oltina, jud. Constanța.

Punctele „Valea lui Voicu" şi „Vadu Vacilor".

În zona localității Satu Nou, com. Oltina, există două situri arheologice care interesează în legătură cu tema de față.

Punctul „Valea lui Voicu"[28].

Stațiunea este situată pe un promontoriu desprins din terasa superioară de pe malul drept al Dunării, în prezent puternic erodat[29]. Promontoriul se prezintă sub forma a două platouri – nordic şi sudic – cu o diferență de nivel între ele de circa 6 m (platoul sudic fiind mai înalt) şi care diferă substanțial între ele ca

[25] STROBEL 1998, I, p. 66, n. 17.

[26] GLODARIU 2001, p. 727-729.

[27] DAVID 2004, cap. IV. A. 2. Centrele rezidențiale.

[28] IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 115-154; IRIMIA, CONOVICI 1990, p. 81-96; IRIMIA, CONOVICI 1993, p. 51-114; CONOVICI 1992, p. 3-14; CONOVICI 2000, p. 70-77; CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 139-176; CONOVICI, IRIMIA 1999, p. 196-211. Rezultatele fiecărei campanii de săpături au fost prezentate la Sesiunile naționale de rapoarte arheologice şi publicate succint în Cronica cercetărilor arheologice din România, Ministerul culturii şi Cultelor, CIMEC – Institutul de memorie culturală, între anii 1995-2006.

[29] Promontoriul, de formă aproximativ triunghiulară, are în prezent lungimea de circa 300 m şi lățimea maximă de circa 100 m, cu vârful spre N-NE.

intensitate de locuire. Pe platoul nordic au fost identificate nouă niveluri getice de locuire[30], grosimea fiecăruia variind între circa 30-50 cm, în unele zone chiar depăşind-o; în schimb stratul arheologic al platoului sudic nu depăşeşte grosimea de 1 – 1,10 m (desigur, cu excepţia gropilor care pătrund în pământul viu, uneori până la adâncimea de 1,80 – 2 m).

Fiecare platou a fost fortificat. Fortificarea platoului de nord, respectiv a zonei principale de locuire, a început în nivelul VIII, printr-un zid de incintă cu grosimea de 2 – 2,20 m şi înălţimea maximă păstrată de 5,20 – 5,30 m. Era format din două paramente din blocuri şi lespezi mari de gresie, mai rar de calcar, aşezate în aşa fel încât să formeze feţe relativ regulate şi uniforme ca înălţime. Între cele două paramente era emplectonul, format în general din pietre mai mici, pământ (ars uneori pe loc, căpătând o mare duritate, alteori nears) şi chiar cenuşă. La sud de zid se afla şanţul de apărare, parţial cercetat şi complet distrus datorită eroziunii naturale a terenului, transformat într-o viroagă adâncă. Utilizat în sec. III a. Chr. (respectiv în prima fază a locuirii getice), zidul de incintă a fost refăcut în sec. I a. Chr. (în cea de a doua fază de locuire), dar într-o tehnică inferioară, mai ales cu blochete de calcar desprinse din carieră şi nefasonate. Zidul refăcut (a cărui înălţime reprezenta circa 1,20 – 1,30 m din înălţimea lui actuală) era acoperit de solul vegetal. Întregul zid, corespunzător ambelor sale faze, era înclinat mult spre interiorul aşezării, datorită alunecărilor de teren succesive şi poate, unor cutremure.

Platoul sudic a fost fortificat în sec. III a. Chr. cu un val de pământ (care avea la partea superioară ca „armătură" bolovani de calcar şi lespezi de gresie) şi un şanţ de apărare (de circa 12 – 13 m la partea superioară, circa 6 m la bază şi 7 – 7,50 m adâncime). Valul de apărare a fost construit din straturi succesive de pământ galben alternate cu straturi de pământ amestecat, brun şi gălbui. În jumătatea de nord a valului umplutura are un aspect cenuşiu-gălbui. Aici s-au descoperit foarte multe fragmente ceramice, oase de animale şi pietre de dimensiuni variabile. Valul suprapune clar mai multe gropi cu materiale de tip Coslogeni şi hallstattiene. La nord de val, în secţiunea efectuată pentru a-l intersecta şi care s-a prelungit pe întregul platou, s-au găsit bolovani de calcar şi lespezi de gresie în poziţie secundară, dislocaţi probabil din zona valului. Cel puţin în zona cercetată, partea de sud a valului s-a scurs în şanţul de apărare. Acesta a fost astfel colmatat, dar şi distrus în bună parte prin surparea malurilor sale, astfel încât spre est el este astăzi mult lărgit, căpătând aspectul de viroagă. Pe mijlocul şanţului de apărare se afla un canal longitudinal cu rol de drenaj, adânc de circa 0,20 m, a cărui lăţime varia între 0,60 – 0,95 m. Nu există indicii clare despre o refolosire a şanţului de apărare în a doua fază de locuire de la „Valea lui Voicu", respectiv în sec. I a. Chr.

Prima fază a locuirii getice de la Satu Nou – „Valea lui Voicu", căreia îi corespund şase niveluri arheologice, a fost datată pe baza marelui număr de amfore şi a ceramicii de lux elenistice într-un interval care începe în jurul anului

[30] La Satu Nou – „Valea lui Voicu" s-au mai semnalat descoperiri sporadice de tip Cernavoda I, Cernavoda III, din epoca bronzului (perioadă nedeterminată), precum şi complexe de locuire corespunzătoare culturii Coslogeni şi două niveluri hallstattiene de tip Babadag (cf. IRIMIA, CONOVICI 1993, p. 51-114; IRIMIA 2004/a, p. 295-302).

280 a. Chr. şi se încheie în ultimul sfert al sec. III a. Chr. Secolul al II-lea nu este prezent la „Valea lui Voicu". Cercetările de suprafață, completate ulterior printr-un sondaj arheologic, cu rezultate semnificative, dovedesc continuarea locuirii getice în zonă, la „Vadu Vacilor".

A doua fază a locuirii getice de la „Valea lui Voicu", căreia îi aparțin trei niveluri, se datează în sec. I a. Chr. şi în primele decenii ale sec. I p. Chr. Datarea acestei ultime faze a fost stabilită pe baza ceramicii elenistice, a amforelor de tipul Dressel – 2 – 4 – şi prin anumite categorii ceramice autohtone. Ultimul nivel de locuire (I în succesiunea lor din săpătură) este datat prin ceramică dacică lucrată la roată cu decor lustruit şi prin *kantharoi* elenistici din epoca lui Augustus.

Pe platoul sudic locuirea antică este mult mai slabă, chiar dacă el pare să fi fost utilizat în ambele faze. Aici s-au cercetat parțial câteva bordeie, o locuință de suprafață, precum şi mai multe gropi getice şi hallstattiene.

E posibil ca această parte a sitului să fi fost utilizată mai ales pentru construcții uşoare destinate adăpostirii animalelor sau altor activități economice.

Aşezarea de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" ni se relevă, pe baza rezultatelor cercetărilor întreprinse, ca o autentică *dava* şi, foarte probabil, un important centru de putere în zonă. Nu deținem informații despre organizarea internă a aşezării de aici, deoarece săpăturile s-au concentrat pe o suprafață relativ restrânsă, din apropierea zidului de incintă, deci într-o zonă oarecum periferică, cea mai mare parte a sitului fiind distrusă natural. Nu s-a descoperit până acum nici un complex cu adevărat reprezentativ, cu excepția unei locuințe de suprafață cu un altar decorat, precum şi a altor altare fragmentare simple sau – într-un alt caz – decorat. Remarcăm, de asemenea, descoperirea în perimetrul cercetat a unui număr mare de cuptoare, dintre care unele puteau fi utilizate, eventual, şi în scopuri meşteşugăreşti. De altfel, printre numeroasele artefacte descoperite pot fi amintite câteva creuzete şi lupe de fier care sugerează existența unor ateliere.

Chiar amplasarea aşezării, într-un punct dominant, care oferea atât o apărare naturală, cât şi controlul asupra unui sector important al Dunării, reprezintă o trăsătură caracteristică acestui tip de sit. Modul de realizare a sistemului defensiv, prin utilizarea atât a unei fortificații tradiționale, constând din val şi şanț, cât şi a zidului de piatră, completat la rândul său de un şanț, este asemănător celui folosit în mod curent de geți şi daci. Reținem şi faptul că în imediata vecinătate a aşezării au fost identificați în teren şi prin aerofotogrametrie două grupuri de tumuli (unul cuprinzând trei movile, iar celălalt opt), precum şi alți tumuli izolați[31]. Nu este exclus ca unii dintre aceştia să aparțină din punct de vedere cultural şi cronologic aşezării. Alți tumuli, unii de mari dimensiuni, se pot urmări în teren până spre localitatea Izvoarele.

Punctul „Vadu Vacilor".

Aşezarea se află tot pe malul Dunării, în amonte, la circa 800 m vest de cea de la „Valea lui Voicu", pe un promontoriu triunghiular orientat SV – NE, pe versantul vestic al unei văi numite de localnici „Vadu Vacilor". Promontoriul în cauză are o lungime de circa 500 – 600 m şi o lățime maximă, la capătul de sud-vest, de circa 130-150 m. În urma cercetărilor de suprafață efectuate în mod

[31] ŞTEFAN 1986, 86-2/5, p. 51-61.

repetat, s-a observat că locuirea getică ocupă circa 2/3 din promontoriul amintit, respectiv vârful „triunghiului" (sectorul dinspre N – NE). Zona locuirii antice este delimitată în teren şi de sistemul de fortificaţie, deoarece materialul arheologic se împuţinează considerabil la V – SV de val. O mare parte a aşezării a fost distrusă şi în acest caz de alunecările de teren, mai ales spre Dunăre şi spre vârful platoului, ca şi pe latura sa de E – NE, spre viroagă, terasată pentru împădurire (în anii 1980-1981). Din sistemul său defensiv s-a observat prin 1983-1990, la suprafaţa terenului, valul de apărare consolidat cu pietre, afectat în mare măsură de lucrările agricole repetate şi de terasările amintite. Înălţimea valului, care bara transversal platoul, aproximativ pe direcţia NV – SE, nu depăşea – în zonele în care se mai păstra – 60-70 cm; alveolarea lină a terenului în apropierea valului (spre exterior) sugera posibila existenţă a şanţului, astăzi complet colmatat. Datorită lucrărilor mecanice repetate de întreţinere a pădurii şi creşterii arboretului, în multe sectoare sub forma unor hăţişuri greu de străbătut, în ultimii ani valul amintit nu a mai putut fi identificat în teren.

Sondajul arheologic efectuat în anii 2003[32] şi 2005[33] a fost plasat spre vârful platoului, către nord-est, pe latura sa de vest, dinspre Dunăre, lipsită de arbori. Este o secţiune de 62 x 2 m, cu trei casete de dimensiuni diferite, efectuate pentru cercetarea unora dintre complexele arheologice apărute.

Stratul arheologic din zona cercetată este relativ subţire, cu o grosime variabilă, cuprinsă între circa 0,25 – 0,55 m. El este mai gros şi conţine materiale arheologice mai numeroase în zona unor complexe arheologice (gropi, locuinţe, cuptoare şi vetre). Prin sondajul amintit s-au cercetat parţial un bordei, 13 gropi şi un cuptor.

Cea mai mare parte a materialului arheologic descoperit (inclusiv ştampile de amfore)[34], determină datarea aşezării în secolul II a. Chr., respectiv în intervalul de timp în care aşezarea de la „Valea lui Voicu" era nelocuită, ca urmare a distrugerii suferite la sfârşitul sec. III a. Chr. Totuşi, unele materiale elenistice (*kantharoi* şi amfore) sugerează începutul mai timpuriu al aşezării de la „Vadu Vacilor", încă din ultimele decenii ale sec. III a. Chr. E posibil ca ea să fi luat fiinţă încă din acel timp ca aşezare „satelit", dar foarte slab locuită, a *davei* de la „Valea lui Voicu", supravieţuind evenimentelor care au dus la distrugerea acesteia din urmă, dezvoltându-se şi luându-i într-o anumită măsură locul în secolul II a. Chr. Nu ştim în ce împrejurări aşezarea de la „Vadu Vacilor" şi-a încetat existenţa la sfârşitul secolului II a. Chr. şi dacă acest moment se datorează exclusiv reluării locuirii de la „Valea lui Voicu" în cea de a doua etapă, sau altor cauze.

Volumul extrem de redus al cercetărilor nu permite stabilirea statutului aşezării de la „Vadu Vacilor". Dacă începuturile ei ar putea-o defini ca pe o staţiune „satelit" sau „rurală" în raport cu *dava* de la „Valea lui Voicu", după încetarea violentă a evoluţiei primei etape a acesteia, probabil unele dintre atributele ei au fost preluate, pentru o vreme, de aşezarea de la „Vadu Vacilor", dar fără ca ea să ajungă la importanţa şi poziţia politică sau economică a *davei* de

[32] CONOVICI, GANCIU, IRIMIA 2004, p. 290-292.
[33] IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006, p. 311-314.
[34] Vezi mai jos.

la „Valea lui Voicu". Reținem, totuşi, faptul că şi aici s-au folosit vetre-altar decorate; resturi ale unui asemenea obiectiv dezafectat s-au descoperit într-una din gropile cercetate (Gr. 4).

COSLUGEA, com. Lipnița, jud. Constanța.

Punctul „Colțul Pietrei".

La circa 6 km sud-est în linie dreaptă de *dava* de la Satu Nou „Valea lui Voicu", la capătul unui deal care mărgineşte la sud-vest lacul Oltina se află aşezarea getică de la „Colțul Pietrei" sau „Dealul Petrii"[35]. Spre S şi V ea a fost fortificată cu val şi şanț dispuse sub forma unui arc de cerc, ce închide de la E la NV toată partea rămasă a platoului, care se mai observă încă în teren pe o lungime de circa 130-150 m. În zona mai bine conservată valul are înălțimea de circa 1,50 – 2 m; o parte a fortificației a fost puternic afectată de ravenele adânci care fragmentează promontoriul în cauză, în special spre E, N şi NV. Materialul ceramic din zonă (format din fragmente de vase getice şi elenistice) este caracteristic, în general, ultimei perioade a erei vechi (mai probabil secolelor III – II a. Chr.). După cât se poate observa mai ales în zona surpărilor de maluri, adâncimea stratului arheologic nu pare să depăşească în mod obişnuit 0,60 – 0,80 m de la suprafața actuală a terenului. În absența oricăror săpături, este dificil de apreciat dacă aşezarea de la Coslugea – „Colțul pietrei" se afla în zona directă de control a *davei* de la Satu Nou „Valea lui Voicu", ca aşezare „satelit", sau reprezenta un obiectiv aparte.

IZVOARELE, com Lipnița, jud. Constanța.

Punctul „La Tablă".

Pe malul Dunării, într-un punct aflat la circa 2 – 2,5 km în amonte de aşezarea „Vadu Vacilor", pe un promontoriu care mărgineşte fluviul, puternic afectat de alunecările de teren şi de eroziunea malului, se află o altă aşezare getică. Ea este aproape lipită de latuira de nord a cunoscutei aşezări romane şi romano-bizantine Sucidava (moesică) din punctul „Cale Gherghi", de care nu e despărțită decât printr-o viroagă. Descoperirea pe plaja Dunării, pe o distanță de circa 500-600 m, a numeroase artefacte getice şi greco-elenistice sugerează posibilitatea ca aşezarea romană să suprapună o parte a aşezării getice. Pe imaginile transmise de satelit, aşezarea are în prezent o formă aproximativ

[35] P. POLONIC, manuscris la Biblioteca Academiei Române, ms. 22/940, caiet 12, f. 33-37 şi scrisoarea către Gr. Tocilescu din 2 mai 1898 – ms. 5131, f. 64-65, care menționează şi descriu pe scurt mai multe obiective arheologice, între care şi cel din punctul „Dealul Petrii" (= Colțul Pietrei). La POLONIC 1935, p. 18-19, dintre punctele din zona Satu Nou întâlnite în manuscris nu sunt menționate decât cetatea „de pământ" Boba Paşa, aflată la nord de sat (azi „Cetate", păstrând şi urmele unui pichet de graniță otoman) şi „Cetatea din capul dealului". Punctul „Dealul Petrii" nu mai apare. Explicația absenței unor obiective este dată chiar de P. Polonic, care menționează: „Această descriere este un rezumat din lucrarea mea: *Valurile (troianele), drumurile şi cetățile romane din toate țările locuite de Români* premiată de Academia română în 1917 cu premiul Adamachi – dar care nu este publicată de Academie din lipsă de fonduri…"

triunghiulară, cu o latură îndreptată spre Dunăre şi cu un sistem de apărare tradiţional, format din val şi şanţ[36]. Este posibil ca numele *Sucidava* al fortificaţiei romano-bizantine de aici să-l fi preluat pe cel al aşezării getice anterioare. Zona este în cea mai mare parte împădurită şi se înfăţişează sub forma mai multor platouri cu înălţimi, înclinări şi dimensiuni diferite, formate în urma alunecărilor de teren şi separate între ele prin numeroase ravene. Din acest motiv în teren nu s-au putut face cercetări de suprafaţă mai amănunţite privind tipul aşezării şi sistemul său de fortificaţie. P. Polonic a înregistrat doar cetatea romană din punctul Cale Gherghi, pe care a identificat-o cu *Sagadava*[37].

În zonă s-au descoperit de-a lungul anilor, printre altele, vârfuri de săgeţi cu valoare monetară, monede histriene „cu roata", drahme de argint şi monede de bronz histriene[38], un obol de argint tot histrian[39], exemplare de tip Filip II, alte monede emise de Mesembria[40], Callatis[41], Tomis[42], Dionysopolis, Chersones, piese de tip Vârteju – Bucureşti, denari romani republicani[43] ş. a. În urma unor cercetări perieghetice repetate au fost recuperate fragmente de amfore de Thasos, Rhodos, Sinope, Kolofonion, pseudo-Cos (inclusiv un număr semnificativ de ştampile), *kantharoi*, *pythoi*, boluri elenistice în relief şi imitaţii getice ale acestora[44] etc.Ceramica getică, foarte variată, este reprezentată de fragmente de vase de tip clopot şi de tip borcan cu butoni şi brâuri alveolate (adesea în ghirlande), vase ornamentate „cu măturica" (sau mai degrabă cu „pieptenele", în registre succesive sau parţial întretăiate), fructiere lucrate cu mâna sau la roată, ceşti, străchini, castroane, căni, boluri, capace de vase, lucrate – după caz – cu mâna sau la roată. La periferia sitului, pe plaja Dunării, a fost cercetată[45] o locuinţă din sec. II a. Chr., cu urme clare de podină, afectată puternic de viiturile Dunării.

Pe baza materialelor arheologice apărute, staţiunea getică de la Izvoarele, punctul „La Tablă", se datează larg în sec. VI-I a. Chr. Dar în absenţa săpăturilor nu se pot face precizări în legătură cu statutul şi etapele evoluţiei sale. Totuşi, având în vedere bogăţia şi varietatea materialului arheologic descoperit, ca şi durata locuirii, aşezarea reprezenta – foarte probabil – un important centru economic şi de putere, în evoluţia căruia la un moment dat ea putea ajunge şi o veritabilă *dava*. Nu considerăm că vecinătatea relativă a *davei* de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" (aflată la circa 2,8 – 3,2 km în aval) şi a aşezării de la „Vadu

[36] Informaţii oferite cu bunăvoinţă de Cristina Crăciun, de la Institutul de Cercetări a Monumentelor Istorice – Bucureşti.

[37] POLONIC 1935, p. 19.

[38] CONOVICI 1979, p. 87-89 (cu bibliografia anterioară).

[39] VERTAN, CUSTUREA 1988-1989, p. 372.

[40] TALMAŢCHI 2002-2003/a, p. 382, nr. 219; TALMAŢCHI 2003, p. 28, nr. 40-41.

[41] IRIMIA 1980, p. 74, n. 69; IRIMIA 1988, p. 36, n. 43 (cu bibliografia); POENARU-BORDEA, MITREA 1989, p. 260, nr. 3; PREDA 1998, p. 77; TALMAŢCHI 2002-2003/b, p. 400, nr. 17; POENARU BORDEA 2004, p. 42, nr. 14; 45, nr. 15; 52, nr. 63; 61, nr. 23; 64, nr. 12.

[42] IRIMIA 1980, *loc. cit.*; MITREA 1965, p. 608, nr. 4; PREDA 1998, p. 83; TALMAŢCHI 2001, p. 128, nr. 65; TALMAŢCHI 2000-2001, p. 183-197; TALMAŢCHI 2002-2003/b, p. 405, nr. 11.

[43] IRIMIA 1980, *loc. cit*.

[44] CONOVICI, MUŞEŢEANU 1975, p. 547; IRIMIA 2006/a, p. 71-79.

[45] De către colegul N. Conovici, în anul 1983.

Vacilor", cu evoluții în perioade limitate de timp, ar fi stânjenit sau blocat dezvoltarea aşezării getice de la Izvoarele. De altfel, aceasta se afla, ca şi cetatea romană şi romano-bizantină de mai târziu, într-un punct extrem de important, care controla un sector semnificativ al Dunării, cu vadul de aici, inclusiv navigație pe fluviu şi pe brațul Râul[46].

O altă locuire autohtonă, care ar putea fi pusă în legătură cu bogata aşezare de la Izvoarele şi care pare să fi evoluat o perioadă aproape la fel de îndelungată, a fost descoperită în punctul „*Gura Canliei*", satul CANLIA, com. Lipnița. Locul se află tot pe malul Dunării, la circa 7-7,5 km în amonte de Izvoarele – punctele „Cale Gherghi" şi „La Tablă". Aici, cu ocazia cercetărilor întreprinse într-o aşezare de tip Babadag III au fost descoperite şi câteva complexe getice cu materiale care se datează într-un interval corespunzător secolelor VI – I a. Chr. Este vorba de ceramică getică lucrată cu mâna şi la roată, căreia i se adaugă fragmente de vase greceşti cu figuri roşii din sec. IV a. Chr. (*pelike*? sau crater? şi dintr-un alt vas), fragmente de amfore de Chios, Thasos, Heracleea Pontică, Sinope, Cos, două ştampile de amfore rhodiene şi o alta sinopeană, un vârf de săgeată de tip „scitic", un *kantharos* din sec. I a. Chr. - începutul sec. I p. Chr., un denar roman republican din anul 70 a. Chr.[47] etc. Locuirea de la Gura Canliei ar putea reprezenta, eventual, o aşezare „satelit" pentru mult mai importantul centru de putere de la Izvoarele – Sucidava.

OSTROV (jud. Constanța).

Localittaea se află în imediata vecinătate a cunoscutei aşezări antice *Durostorum* (astăzi Silistra, Bulgaria). Situat la unul dintre cele mai importante vaduri ale Dunării, Durostorum este menționat relativ frecvent în izvoarele literare[48]. În zona localității Ostrov, pentru perioada care ne interesează, au fost semnalate două necropole getice din sec. IV – III a. Chr.: una la circa 3 km est de intrarea în comună, identificată cu prilejul efectuării unor construcții ale fostului CAP[49] şi o alta în apropierea punctului Ostrov – „Regie", în perimetrul fermei nr. 1 a SC. Ostrovit SA., la circa 1,5 km est de sediul societății, la aproximativ 300 m V de săpăturile efectuate de colectivul MINR – Bucureşti şi MDJ Călăraşi în zona

[46] Despre vadul de trecere de la Izvoarele (fostă Pârjoaia) şi importanța sa, vezi DIACONU 1971, p. 315-316. În balta Călăraşului, la km 3 pe malul stâng al brațului Râul (= Bala), care face legătura cu brațul Borcea, nu departe de Izvoarele, într-o zonă care aparține comunei Unirea (jud. Călăraşi), a fost identificată o întinsă aşezare getică cu un foarte bogat material arheologic autohton şi grecesc, distrusă în cea mai mare parte de apele fluviului; vezi SÎRBU, OPREA, PANDREA 1995, p. 147-166.

[47] IRIMIA 1981, p. 89-98, cu bibliografia anterioară. Pe terenurile fostului IAS Lipnița, la circa 8-10 km de localitatea Canlia, s-a descoperit un stater Lysimach (cf. VERTAN 1983, p. 29-30). Reamintim că în zona localității Canlia a fost cercetată o importantă necropolă getică cu 77 morminte de incinerație, datată de la sfârşitul sec. V, până în plin sec. III a. Chr. sau chiar la începutul sec. II a. Chr.; vezi BOROFFKA, TROHANI 2003, p. 139-199, cu bibliografia anterioară. Pentru unele descoperiri monetare vezi şi POENARU BORDEA 2004, p. 49, nr. 23, p. 60, nr. 9.

[48] Ptolemeu, *Geografia*, III, 105; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 2; *Itinerarium Antonini*, 223, 4; Ammianus Marcellinus, XXVII, 4, 12; *Notitia Dignitatum, Or*., 40, 26, 33 etc.

[49] ARICESCU 1971/b, p. 223-224.

centrală a aşezării civile romane de la Ostrov – Ferma 4 şi la circa 1 km N de DN 3 Constanța - Ostrov[50]. Din zona situată între „Regie" şi localitatea Ostrov, la circa 2 km în aval de anticul Durostorum, în perimetrul *canabae*-lor legiunii a XI-a Claudia, au fost recuperate două torți ştampilate de amfore din sec. III – II a. Chr.[51].

În perimetrul fostului centru antic Durostorum s-au semnalat, de-a lungul anilor, mai multe tezaure şi monede izolate corespunzătoare perioadei în discuție. Astfel un tezaur format din 104 monede histriene de argint (77 drahme şi 27 oboli), depus într-un vas grecesc din sec. IV a. Chr. a fost descoperit în anul 1930 în apropierea oraşului Silistra[52]. V. Canarache remarca, cu ocazia publicării tezaurului, starea perfectă a monedelor, care nu purtau nici o urmă de uzură datorită depunerii lor la scurt timp după ce au fost produse, fără a mai intra în circulație[53]. De-a lungul timpului, din zonă au fost semnalate şi alte monede histriene, tomitane şi callatiene autonome, emisiuni de tipurile Macedonia Prima, Thasos, Dyrachium, ori denari romani republicani[54].

Având în vedere importanța vadului de la Durostorum, precum şi marele număr de tezaure şi monede izolate provenite din diferite centre, se poate presupune existența aici a unei aşezări autohtone reprezentative care a stabilit relații timpurii cu lumea greacă şi care au continuat, probabil, până cel puțin în epoca romană.

DUNĂRENI, com. Aliman, jud. Constanța.

Punctul „Muzait".

Aici a fost identificată pe baze epigrafice Sacidava romană[55], menționată în itinerariile antice[56]. În perimetrul ei s-au efectuat săpături arheologice între anii 1969-1979, îndeosebi în zona zidurilor de incintă din sec. IV - VI[57].

Interpretarea fotografiilor aeriene realizate în 1983 a permis identificarea unei aşezări getice fortificate (numită *oppidum* de către Simion Ştefan)[58], situată în imediata apropiere a castrului roman, spre nord.

Pentru fortificarea aşezării getice s-a realizat un sistem complicat de linii de apărare. El se sprijină pe malul înalt al falezei şi este orientat spre platou. Se compune din mai multe elemente: un zid (val cu zid?) care închide o suprafață de

[50] IRIMIA 2006/b, p. 136-137.

[51] CONOVICI, MUŞEȚEANU 1975, p. 546, VIII.

[52] CANARACHE 1940, p. 230-232; GATTARNO 1942, p. 60-63.

[53] CANARACHE, *loc. cit*.

[54] MOISIL 1943, p. 156, nr. 1, 2; MITREA 1984, p. 115; CONOVICI 1979, p. 89; PREDA 1998, p. 55 şi n. 4, 8; TALMAȚCHI 2000, p. 206, nr. 224; TALMAȚCHI 2000-2001, p. 192, nr. 166, 179; TALMAȚCHI 2001, p. 46 şi n. 43; TALMAȚCHI 2002-2003/a, p. 377, nr. 181-183; POENARU BORDEA 2004, p. 50, nr. 42; p. 54, nr. 89 (localitatea Ostrov este atribuită greşit jud. Călăraşi), cu bibliografia etc.

[55] RĂDULESCU 1968, p. 349-353; ARICESCU 1977, p. 137-138; BĂRBULESCU 2001, p. 117-118.

[56] *Notitia Dignitatum, Or*., 39, 12; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 3.

[57] SCORPAN 1973, p. 267-331; SCORPAN 1980, *passim*.

[58] ŞTEFAN 1986, 86-2/7, p. 73-87.

4470 m²; un şanț foarte larg şi adânc, din care jumătate utilizează traseul unei ravene; un al doilea val cu o întrerupere ulterioară la est, în apropierea capătului de nord, urmat de un mic şanț; un al treilea val; apoi un şanț de adâncime medie; un al patrulea val şi ultimul şanț, aproape dispărut.

Amplasarea porții la extremitatea de vest a fortificației principale care închidea incinta o făcea inaccesibilă dinspre faleza înaltă de 35 de metri şi impunea utilizarea unui traseu de acces obligatoriu şi controlat, care folosea fie fundul şanțului sau pornea de la plajă, fie începând de la mijlocul acestuia, după ce urmase fundul unui alt şanț, amplasat perpendicular pe întregul sistem de obstacole succesive (valurile şi şanțurile amintite mai sus), şanț realizat prin regularizarea şi adâncirea unei vechi ravene. A fost săpată o rampă în peretele şanțului, care urcă de pe fundul acestuia până la nivelul porții[59].

Tipul obiectivului şi sistemul de apărare sugerează existența aici a unei aşezări getice fortificate, foarte probabil o *dava*, din perimetrul căreia autorul cercetării aerofotogrametrice a recuperat mai multe materiale caracteristice. Din păcate, până în prezent nu există nici un element care să permită stabilirea evoluției şi cronologiei sitului în discuție. Complexitatea sistemului de apărare, cu mai multe valuri şi şanțuri, precum şi cu un zid care închide incinta principală, ar putea sugera o evoluție mai îndelungată a aşezării, inclusiv în ultimele secole ale erei vechi.

Din zona de influență a acestei probabile *dava* ar putea face parte şi aşezările getice de la RASOVA, punctul „Malul Roşu" şi HAȚEG, com. Adamclisi. La Rasova – „Malul Roşu", punct situat tot pe malul Dunării, la circa 10-11 km în aval de Sacidava, au fost descoperite câteva complexe de locuire getice din sec. V – IV a. Chr., cu materiale autohtone şi greceşti caracteristice, inclusiv o toartă de amforă de Thasos ştampilată[60] (grupa VIII, circa 329 – 326 a. Chr.[61]). Pe teritoriul localității Hațeg, la circa 5-6 km sud de Dunăre, nu departe de lacul Baciu, a fost semnalată de asemenea existența unei aşezări getice, din perimetrul căreia au fost recuperate numeroase fragmente ceramice autohtone şi elenistice datate larg în secolele IV – II a. Chr.[62].

O altă aşezare fortificată, foarte probabil tot getică, a fost semnalată la VLAHI (com. Aliman). Ea se află de asemenea în apropierea Dunării, pe malul lacului Vederoasa, la circa 5 km în aval de aşezarea de la Dunăreni - „Muzait" şi la circa 5-6 km în amonte de Rasova - „Malul Roşu". Este situată pe un segment al falezei, separat prin două ravene paralele. Incinta a fost apărată printr-un taluz dublu şi printr-un şanț dublu, precedat de un alt şanț situat într-o poziție mai avansată[63]. În măsura în care vor fi stabilite mai multe elemente privind tipologia

[59] *Ibidem*.

[60] IRIMIA 1974/a, p. 126-129.

[61] Acelaşi tip la AVRAM 1996, tabel I, p. 53, gr. VIII, nr. 202-207, cu altă literă ca simbol. Pentru descoperirile monetare POENARU BORDEA 2004, p. 55, nr. 100.

[62] IRIMIA 1980, p. 100-101.

[63] ŞTEFAN 1986, p. 3 şi fig. 4 B.

şi cronologia acesteia, e posibil ca aşezările de la Rasova - „Malul Roşu" şi Haţeg să aparţină, de fapt, zonei ei de influenţă.

ADÂNCATA, com. Aliman, jud. Constanţa.

În perimetrul fostei localităţi Adâncata[64] s-au identificat mai multe obiective arheologice, între care două aşezări getice – Adâncata I şi Adâncata II – precum şi un tumul distrus aproape complet[65].

ADÂNCATA I.

Pe platoul nordic al dealului Dedibal, în punctul numit de localnici „Dealul Cişmelei" se află o mare aşezare getică mărginită spre nord-vest şi sud-est de un grup de trei, respectiv de doi tumuli. Aşezarea, fortificată cu valuri de pământ şi şanţurile adiacente, ocupă o suprafaţă însemnată (cu lungimea de circa 750-800 m pe direcţia NE-SV, respectiv 60^0 – 240^0, şi lăţimea de circa 200-250 m pe direcţia NNE-SSV); a cunoscut, fără îndoială, mai multe faze de evoluţie. Sectorul principal (acropola?), aflat în zona de V-SV a platoului, este de formă aproximativ patrulateră, cu laturile de circa 150 m. Era apărat, se pare, pe toate laturile, de un zid de piatră. Demantelat în cursul secolelor trecute de localnici, ori alunecat în viroagele naturale cu pantele foarte abrupte, dinspre V-NV şi S-SE (a căror existenţă a eliminat, probabil, necesitatea efectuării unor şanţuri de apărare în zonele respective), zidul apare în prezent mai ales sub forma unei denivelări cu înălţimea de 0,30-0,70 m. În zona accesibilă, întreaga aşezare era apărată de valuri de pământ păstrate pe o mică înălţime (de 0,60-0,870 m, iar într-un sector al unuia dintre valuri până la circa 1,50-2 m), cu şanţurile adiacente plasate la exterior. În absenţa săpăturilor nu se pot preciza raporturile cronologice dintre valuri şi incinta cu zid perimetral. După dimensiuni, sistemul de apărare, varietatea şi bogăţia materialului arheologic, Adâncata I era fără îndoială, un important centru rezidenţial.

ADÂNCATA II.

Aşezarea se află la circa 1,5 km în linie dreaptă, spre SE, de ruinele fostului sat, la circa 3-3,5 km de marginea nordică a satului Urluia (com. Adamclisi) şi la circa 2-2,5 km spre SE de Adâncata I. Este situată pe un platou puţin în pantă, orientat NE-SV şi delimitată în teren de doi tumuli aflaţi la circa 700-800 m distanţă unul de celălalt. Aşezarea era formată, se pare, din locuinţe izolate

[64] Desfiinţat la 29 octombrie 1977. Până la schimbarea numelui unor localităţi din Dobrogea din anii 1923 şi 1930 satul s-a numit Polucci.

[65] IRIMIA 2000, p. 102-112; IRIMIA 2004/b, p. 177-192. IRIMIA 2004-2005, p. 319-384. Punctul Adâncata I, cel mai important din zonă, din perimetrul căruia au fost recuperate mai multe materiale arheologice, inclusiv monede şi inventarele parţiale a două morminte, datorită desfiinţării localităţii, a fost atribuit uneori satului Floriile, aceeaşi comună; vezi TALMAŢCHI 2002-2003/a, p. 357-394; CHIRIAC-ICONOMU 2005, p. 209-217. Considerăm necesară păstrarea vechii denumiri, deoarece în zona localităţii au mai fost semnalate în trecut alte descoperiri (inclusiv monede), iar separarea administrativă a celor două puncte aflate în apropiere unul de celălalt, pe care le-am numit Adâncata I şi Adâncata II nu se justifică.

dispuse în „insule" (sau „cuiburi") vizibile în teren sub forma unor aglomerări de materiale arheologice. Nu s-a observat nici un element de fortificare artificială, ceea ce sugerează existența aici a unei aşezări deschise aflată, foarte probabil, în zona de influență a marii aşezări Adâncata I.

Deoarece materialul arheologic recuperat din perimetrul celor două aşezări este în mare măsură asemănător, îl vom prezenta unitar[66], cu unele precizări suplimentare pentru categoriile distincte, care apar numai într-una dintre aşezări.

Ceramica getică lucrată cu mâna este reprezentată de fragmente de vase-clopot (cu apucători plate orizontale), vase-sac (cu butoni şi brâuri alveolate), străchini, castroane, ceşti şi căni.

Ceramica lucrată la roată cuprinde fragmente specifice (fructiere, străchini, castroane, oale, căni etc.), precum şi imitații după unele tipuri greceşti (cratere, *lekanai*, boluri, *pythoi*) cu pasta – cel mai adesea – cenuşie. Din punct de vedere al compoziției pastei şi al modului de tratare a suprafețelor vaselor, ceramica lucrată la roată se împarte în două categorii. Cea dintâi este reprezentată de produse locale (vase cu suprafața fără angobă, uneori mată, alteori lustruită, relativ aspră).

A doua categorie prezintă pe una sau – după caz – pe ambele suprafețe, o angobă relativ groasă cenuşie-închisă ori aproape neagră, diferită clar de culoarea cenuție a pastei; ea pare să se apropie, ca aspect general, de ceramica cenuşie lucrată la roată de la Histria[67] sau dintr-un alt centru grecesc neprecizat, eventual colonial. Dar în lipsa analizelor asupra pastei nu se pot exprima opinii sigure. Au apărut şi câteva fragmente de vase (bol, castron ori strachină) cu pasta cărămizie-roşcată, precum şi fragmente de *pythoi* de mari dimensiuni cu pasta cărămizie şi mult nisip în compoziție.

Ceramica grecească de lux este reprezentată de puține fragmente de căni, boluri, *kantharoi*, amforete şi vase nedeterminate, cu pasta roşie, uneori cu firnis negru sau roşu.

Amforele greco-elenistice reprezintă categoria cea mai frecventă. Este formată mai ales din exemplare fragmentare de Chios, Thasos, Heracleea Pontică, Sinope, Samos, Cos, Pseudo-Cos, sau din centre nedeterminate. Cele mai timpurii sunt câteva fragmente de gâturi şi de picioare de amfore de Chios de tipul „cu gâtul umflat" din sec. V a. Chr. Mai pot fi amintite: picioare de amfore de Chios de tipul cu gâtul ciliondric înalt şi piciorul în formă de manşon; fragmente de amfore de Thasos cu buza triunghiulară de tip „Pridik", specifice primelor trei sferturi ale secolului al IV-lea a. Chr.; un fragment de amforă de Thasos de tipul „biconic" cu picior cilindric înalt (tipul I Bon, sau 20 k şi 20 ț la Zeest), care se datează după anul 340 a. Chr. – mijlocul secolului al III-lea a. Chr. (corespunzător celor mai multe ştampile descoperite la Adâncata); fragmente de amfore de tipul Menda; fragmente de amfore de tipul „pithoid" de Sinope; o buză de amforă de Samos, torți ştampilate şi neştampilate de amfore de Rhodos, dintre care unele cu curbură lină, corespunzătoare unui tip mai timpuriu şi altele în unghi ascuțit, mai târzii.

[66] O prezentare detaliată a materialelor apărute în cele două aşezări, ca şi în tumulul distrus din apropierea aşezării Adâncata I, la IRIMIA 2004-2005, *loc. cit*. Vezi şi materialele descoperite în 2007, prezentate în ADDENDA, între care şi două torți de amfore ştampilate: una de Thasos, tipul vechi şi alta de tipul Sinope.

[67] COJA 1968, p. 305-330.

În cele două aşezări getice de la Adâncata s-au descoperit, de asemenea, 35 de torți ştampilate de amfore (30 la Adâncata I şi cinci la Adâncata II), respectiv torți de amfore de Thasos (trei de tipul vechi, 16 de tipul recent şi una dintr-un centru nedeterminat, înrudit cu Thasos), nouă ştampile de Sinope, patru de Rhodos, una de Cos, una dintr-un centru nedeterminat.

Reținem, de asemenea, că din perimetrul aşezării Adâncata I au fost recuperate[68] 61 de vârfuri de săgeți cu valoare monetară[69], peste 60 monede de argint şi de bronz histriene de mai multe tipuri[70], şase monede de bronz macedonene de tip Filip al II-lea şi Alexandru al III-lea, o tetradrahmă şi o drahmă Alexandru al III-lea[71]. Tot din aşezarea Adâncata I provin şi alte piese: trei unelte de fier (un brăzdar, un topor plat cu aripioare şi un cosor)[72], o fibulă de bronz de schemă tracică, două vârfuri de săgeți de bronz cu trei muchii, un vârf de suliță de fier şi un clopoțel de bronz[73].

Importanța locuirilor getice de la Adâncata este relevată şi de descoperirea în vecinătatea aşezării Adâncata I a două morminte de incinerație din sec. IV a. Chr., considerate ca putând face parte, eventual, din necropola acestei stațiuni[74], precum şi a unei alte piese (o verigă de bronz cu trei şiruri de globule paralele) din sec. I a. Chr. – I p. Chr.[75].

Aşezările Adâncata I şi II au evoluat între secolele V-II a. Chr., fără a se putea preciza, doar pe baza descoperirilor întâmplătoare, începutul şi sfârşitul fiecăreia dintre ele. Totuşi, având în vedere vârfurile de săgeți cu valoare monetară de la Adâncata I, datate, în general, la sfârşitul secolului al VI-lea – secolul al V-lea a. Chr., precum şi veriga amintită din sec. I a. Chr. – I p. Chr., care stabileşte şi data cea mai târzie a funcționării sitului, s-ar putea considera că aşezarea Adâncata I a evoluat continuu în tot acest interval. Din aceeaşi zonă, respectiv din localitatea Floriile (com. Aliman), provine şi o inscripție romană care menționează un *princeps (loci)* în teritoriul municipiului Tropaeum Traiani, ceea ce ar îndreptăți ipoteza dăinuirii populației getice de aici şi în epoca romană[76].

Importanța centrului de putere Adâncata I ar putea fi ilustrată şi de unele descoperiri semnificative semnalate în decursul timpului în zonele învecinate. Astfel, de la ION CORVIN (fost Cuzgun), localitate aflată la circa 7-8 km SE de Adâncata, provine marele tezaur descoperit în anul 1905, compus din aproximativ

[68] De către doi pasionați căutători de antichități din Constanța, Radu Diaconu şi Romeo Frățilă, care au utilizat detectoare de metale pentru această operațiune.

[69] TALMAȚCHI 1995-1996, p. 261-256; TALMAȚCHI 2002-2003/a, p. 357-394, nr. 48-106 (59 de exemplare); descoperirea este atribuită localității Floriile, dar este vorba de aşezarea Adâncata I; IRIMIA 2004-2005, p. 339-340 (două exemplare).

[70] Aflate în studiu la G. Talmațchi.

[71] La articolele lui TALMAȚCHI de la n. 68 se adaugă TALMAȚCHI 1994, p. 231-233; TALMAȚCHI 2001/a, p. 122, nr. 21-22; p. 125, nr. 40; p. 132, nr. 92-93; POENARU BORDEA 2004, p. 47, nr. 1 (Adâncata); p. 51, nr. 45 (Floriile).

[72] IRIMIA 2000, p. 102-112.

[73] IRIMIA 2004-2005, p. 339-340.

[74] CHIRIAC, ICONOMU 2005, p. 209-217.

[75] *Ibidem*, p. 212 şi fig. 3/2.

[76] SUCEVEANU 2001-2002, p. 169; cf. şi CIL, III, 7481.

2000 monede de argint din Apollonia Pontică, Mesambria, Histria, Callatis şi 7-20 stateri de electron din Cyzic. A fost datat pe la circa 330-320 a. Chr., iar îngroparea sa a fost corelată cu evenimentele din timpul lui Alexandru cel Mare sau Lysimach[77]. Este posibil ca formarea şi ascunderea acestui tezaur să fie legate direct de evoluția politico-administrativă, economică şi militară a aşezării Adâncata I în perioada amintită. De la Ion Corvin provin, de asemenea, mai multe materiale ceramice greceşti şi autohtone descoperite în sud-estul localității, datate larg în sec. IV-III a. Chr., precum şi în sec. I a. Chr. – I p. Chr.[78]

Ariei de influență a importantului centru rezidențial Adâncata I i-ar putea aparține şi aşezarea getică dezvoltată pe platoul de vest al satului ADAMCLISI, în zona unde, mai apoi, s-a construit oraşul Tropaeum Traiani. La este de cetate, pe platoul aflat în imediata ei vecinătate, s-a constatat existența unei aşezări din sec. V-III a. Chr. Cercetările întreprinse au pus în evidență existența a două straturi de cultură, cu complexe de locuire specifice (locuințe, gropi, vetre), materiale autohtone şi greceşti. Cele două straturi au fost datate, în linii mari, unul în sec. V-IV a. Chr. şi celălalt în sec. IV-III a. Chr.[79]. Tot la Adamclisi a fost semnalată existența unei necropole getice de incinerație din sec. V-IV a. Chr., din zona căreia au fost recuperate mai multe vase cenuşii lucrate la roată, unele imitate după modele greceşti[80].

De asemenea, pe platoul propriu-zis al viitoarei cetăți romane a existat o aşezare getică, în perimetrul căreia au fost descoperite materiale ceramice autohtone şi greceşti mai ales din sec. I a. Chr. – I p. Chr., dar şi altele mai vechi, începând din sec. VI-V a. Chr.[81]. De la Adamclisi „şi din împrejurimi" provine, de altfel, un tezaur de monede romane republicane şi imperiale din sec. I (până în anul 80 p. Chr.)[82].

Tot într-o zonă apropiată, la ZORILE (com. Adamclisi) au fost descoperite urmele unei aşezări cu ceramică getică şi elenistică din sec. IV-III a. Chr.[83], iar din vatra satului provine un vas bitronconic autohton lucrat la roată, din sec. V-IV a. Chr.[84].

Existența şi a altor aşezări preromane în Dobrogea, îndeosebi pe malul Dunării, ori în apropierea ei, este sugerată atât de izvoarele scrise, cât şi de cele arheologice.

---

[77] MOISIL 1913, p. 63, nr. 23; PREDA 1998, *passim*; EAIVR, vol. II (D-L) 1996, p. 264 (s. v. *Ion Corvin*, autor Gh. Poenaru Bordea); POENARU BORDEA 2004, *passim*, cu bibliografia).

[78] IRIMIA 1983, p. 69-148.

[79] BARNEA *et alii* 2000, p. 7; 2001, p. 22-23; 2002, p. 21; 2003, p. 27; 2004, p. 17-18; 2005, p. 18-19; 2006, p. 38.

[80] ARICESCU 1971/b, p. 224; IRIMIA 1973, p. 27-29; IRIMIA 2006/b, p. 123-124.

[81] BARNEA *et alii* 1979, p. 60; 179-182 (Catalog); 225-226.

[82] OCHEŞEANU 1988-1989, p. 91-97. Alte monede la POENARU BORDEA 2006, p. 44, nr. 1.

[83] IRIMIA 1980, p. 105.

[84] IRIMIA 1975, p. 107-109.

CERNAVODĂ (AXIOPOLIS).

Axiopolis reprezintă singurul punct din afara oraşelor litorale ale Dobrogei care poartă un nume grecesc, chiar dacă înregistrarea lui în textele scrise este târzie[85]. El se află la capătul celui mai scurt şi mai favorabil drum pe uscat dinspre litoral spre Dunăre, pe valea Carasu. În absența cercetărilor sistematice, pentru zona Cernavodă s-au înregistrat puține descoperiri de tipul celor care ne interesează în acest context; nu lipsesc totuşi, importurile greceşti timpurii, precum şi ceramica locală. Unele descoperiri provin din morminte apărute în perimetrul localității[86], sau la nord de ea[87].

Materiale getice şi greceşti descoperite în alte aşezări aflate în apropiere de Cernavodă, al căror tip nu ne este încă cunoscut, s-au mai semnalat la Ivrinezu Mare[88], Ivrinezu Mic[89], Seimenii Mari, Ştefan cel Mare, Siliştea[90], Cochirleni[91], Mircea Vodă – la gura văii Zenovei şi lângă castrul de piatră XX (VIII) – în locul numit „Acsandemir Tabiesi"[92] etc. De altfel, pe tot traseul văii Carasu, spre Tomis, au mai fost semnalate aşezări cu materiale getice şi elenistice la Remus Opreanu[93], Medgidia[94], Valea Dacilor[95], Castelu[96], Poarta Albă[97] şi în alte locuri, precum şi morminte cu un bogat material elenistic.

HÂRŞOVA (CARSIUM)

Descoperiri getice şi greco-elenistice s-au semnalat în mai multe puncte din oraş sau din apropierea lui[98], precum şi pe dealul cetății Carsium. În acest ultim

[85] Ptolemeu, III, 8, 1; III, 10, 1, la care cetatea este menționată între alte *poleis*; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 3; *Itinerarium Antonini*, 224, 2; *Notitia Dignitatum, Or*. 39, 29 etc.

[86] BERCIU 1957, p. 281-317 (pe „Dealul Sofia"); într-unul din morminte s-a descoperit o oglindă de bronz cu mâner de fier, produsă probabil într-un atelier olbian; BERCIU 1965, p. 88, 96-99 şi fig. 20 (un kantharos cu firnis negru şi un bol).

[87] IRIMIA 1973, p. 17-19; morminte de incinerație descoperite în apropierea punctului „Pădurica mică", în zona stației de pompare a petrolului peste Dunăre; în unele s-au descoperit, printre altele, amfore de tipul Heracleea Pontică.

[88] HAŞOTTI, MIHAIL 1983, p. 287, nr. 8.

[89] IRIMIA 1980, p. 101, nr. 12; HAŞOTTI, MIHAIL 1983, p. 289-291, nr. 15, 16, 17, 18, 19.

[90] IRIMIA 1980, p. 103, nr. 16; 106, nr. 20, 21.

[91] HAŞOTTI, MIHAIL 1983, p. 293, nr. 28.

[92] IRIMIA 1974/b, Repertoriu, nr. 25 b şi 26 a.

[93] IRIMIA 1980, p. 103, nr. 15.

[94] POPEEA 1967, p. 509-512; IRIMIA 1973, p. 35-42; IRIMIA 1991, p. 109-111, punctul B, „La cocoaşe".

[95] IRIMIA 1991, p. 117.

[96] *Ibidem*, p. 100; cercetări T. Cliante în anul 1988, iar mai apoi C. Paşca în anul 2001, în zona unei aşezări rurale romane, care suprapune o locuire mai veche cu materiale ceramice getice şi greceşti, inclusiv torți de amfore ştampilate; vezi şi PAPUC, PAŞCA 2002, p.90, locuire sec. II-I a. Chr. şi un bol grecesc timpuriu (?).

[97] COMŞA 1979, p. 189-192.

[98] ARICESCU 1971/a, p. 352 şi fig. 1 (un vas getic bitronconic cu o toartă, din sec. V a. Chr. folosit ca urnă într-un cimitir aflat la circa 1 km NV de oraş); crater cenuşiu utilizat tot ca urnă, din punctul „Abator", precum şi un vas-urnă şi alte fragmente asemănătoare din punctul „Rasim" (IRIMIA 1983, p. 112-114). Între anii 1987-1990 s-au cercetat mai mulți tumuli în zona localității, în unii dintre ei descoperindu-se morminte cu un bogat inventar

punct s-au făcut de-a lungul timpului descoperiri importante referitoare la civilizația getică şi elenistică. În afara unor fragmente frecvente de amfore din secolele IV-II a. Chr., s-au semnalat câteva torți ştampilate publicate de Gr. Tocilescu[99] şi un gât de amforă cu ştampilă publicat de V. Pârvan[100]. În cursul săpăturilor din 1963 s-au descoperit alte materiale getice şi elenistice[101]. După reluarea cercetărilor din cetate, în anul 1993, în rapoartele publicate au fost menționate, de asemenea, astfel de materiale[102].

Alte descoperiri getice şi greceşti, provenite tot din zona Hârşovei, din păcate fără a li se cunoaşte locul descoperirii, se află în colecția muzeului din localitate[103]. Ele acoperă întregul interval dintre secolele IV-I a. Chr.

Descoperirile semnalate par să consolideze ipoteza lui V. Pârvan potrivit căreia pe dealul aşezării, identificat mai apoi cu cetatea Carsium, menționată în izvoare, a existat o puternică fortificație getică (eventual o *dava*? n. n.) înaintea construirii castrului de către romani. Chiar dacă rezultatele cercetărilor desfăşurate până acum n-au fost atât de relevante pentru ultimele secole ale erei vechi, pe cât s-ar dori, datorită şi suprapunerilor locuirilor romane, romano-bizantine, medievale şi intervențiilor moderne, care au distrus aproape în totalitate complexele arheologice mai vechi, putem considera că aşezarea getică de la Hârşova trebuie să fi existat încă din secolul V a. Chr. şi că populația locală avea de pe atunci relații intense cu grecii.

Descoperirile getice şi greco-elenistice din zonă nu se limitează doar la Hârşova. Astfel, în partea de sud a satului GHINDĂREŞTI, pe un promontoriu îndreptat spre Dunăre şi pe care era instalat farul, s-a descoperit, printre alte materiale, o urnă getică din sec. IV-III a. Chr.[104]. La circa 1,5 km sud de Ghindăreşti, pe malul înalt al Dunării, în locul de încărcare a şlepurilor cu piatră adusă de la „Stânca" – Topalu, s-au recuperat de pe o porțiune de circa 200 m

getic şi elenistic din sec. IV-III a. Chr., inclusiv amfore ştampilate (săpături inedite C. Buzdugan şi A. Murat; materialul se află la MINA Constanța). Într-un alt punct, aflat la circa 1 km SE de Hârşova, au fost strânse în anii 1963 şi 1969 fragmente ceramice din mai multe epoci, inclusiv getice din sec. III-II a. Chr. (MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974, p. 53-54).

[99] TOCILESCU 1887, p. 64, nr. 130-133.

[100] PÂRVAN 1913, p. 480.

[101] ARICESCU 1971/a, p. 352-354.

[102] Vezi Cronica cercetărilor arheologice, CIMEC, Bucureşti, începând cu campania 1993, a 18-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Satu Mare, 12-15 mai 1994, până astăzi.

[103] Este vorba de vase getice întregi sau fragmentare (de tip clopot, sac, străchini, castroane, căni, ceşti), unele lucrate cu mâna, altele la roată, de amfore (de Thasos, Heracleea Pontică, Sinope etc.), dintre care unele ştampilate, ca şi de alte piese; ele acoperă întregul interval dintre secolele IV-I a. Chr. O piesă de un tip mai rar întâlnit o reprezintă o amforă de Sinope ştampilată identic pe ambele torți. Ştampila lizibilă are ca astynom pe *Hikésios 3 Bakhiou*, ca fabricant pe *Eumachos*, iar ca simbol *prova*. *Eumachos* este atestat în prima parte a grupei V, cu diferiți gravori, cel mai adesea la nominativ. În ştampila amintită numele fabricantului este la genitiv. Aparține subgrupei V b după CONOVICI 1998, p. 48 şi nr. 415 (întocmai), respectiv subgrupei VI B după GARLAN 2004, p. 195-196, nr. 375-381, cu alți fabricanți. Din cea de a doua ştampilă, complet ilizibilă, se distinge doar prova. Informații oferite cu amabilitate de colegul C. Nicolae de la muzeul din Hârşova.

[104] MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974, p. 57, punctul 10 şi fig. 6/4. Pentru diferite monede din aceeaşi perioadă POENARU BORDEA 2004, p. 49, nr. 24.

de-a lungul malului materiale arheologice din mai multe epoci, inclusiv getice (fragmente de vase-borcan decorate cu un brâu alveolat)[105].

Spre E-NE de Hârşova, în perimetrul agricol al localităţii GÂRLICIU (jud. Constanţa), pe malul de SE al lacului Hâsarlâc, se află o aşezare getică, din perimetrul căreia s-au recuperat fragmente ceramice autohtone lucrate cu mâna şi la roată, precum şi două torţi de amfore ştampilate de tipul Sinope[106]. Aşezarea se află nu departe de castrul roman *Cius*, cunoscut din mai multe documente epigrafice[107].

În interiorul regiunii, la TOPOLOG (jud. Tulcea) s-au descoperit mai multe fragmente de amfore elenistice în punctul „Vraja", care par să provină din perimetrul unei aşezări[108]. Tot din zona localităţii Topolog provine o toartă ştampilată de amforă rhodiană[109], fără vreo indicaţie privind locul descoperirii. Alte ştampile de amfore s-au descoperit în satele CALFA şi CERBU[110], care aparţin tot comunei Topolog.

Revenind la zona Dunării, alte aşezări cu materiale getice şi elenistice s-au semnalat în localităţile OSTROV şi PECINEAGA[111] (ambele jud. Tulcea).

La circa 2 km sud de PECINEAGA, pe un promontoriu stâncos, numit „Piscul Sărat" sau „Colţanu Mare", s-a descoperit o aşezare cu dovezi de locuire din mai multe epoci. Locuirea getică era ilustrată de fragmente ceramice autohtone şi de amfore de Thasos din sec. IV-III a. Chr.

La circa 6,2-6,5 km nord de OSTROV, în partea de vest a şoselei Ostrov-Pecineaga, s-a identificat o aşezare getică din sec. IV-III a. Chr., datată pe baza materialului amforic descoperit. Într-un alt loc, aflat la circa 4 km nord de Ostrov, în punctul „Cetatea Baltina" sau „Valea Hogii" a fost identificat un *tell* aparţinând fazelor A_1 şi A_2 ale culturii Gumelniţa suprapus, între altele, şi de o locuire getică cu materiale autohtone şi elenistice similare celor din punctul anterior.

TURCOAIA-TROESMIS (jud. Tulcea) poate fi considerată o aşezare anterioară cuceririi romane, deoarece este menţionată de Ovidius[112]. Ea avea, cu siguranţă, un început mai timpuriu, după cum o dovedesc şi cele cinci ştampile de amfore rhodiene descoperite în zonă[113]. Ştampilele formează un lot relativ unitar ca datare (mijlocul sec. II a. Chr.)[114], constituind un reper important pentru aşezarea getică localizată în apropierea fortificaţiei romane. În lipsa cercetărilor,

[105] *Ibidem*, p. 57-61, punctul 12.
[106] Informaţii C. Chiriac; IRIMIA 2006/b, p. 131-132.
[107] BĂRBULESCU 2001, p. 98-100, cu bibliografia.
[108] IRIMIA 2006/b, p. 142-143.
[109] BAUMANN 1973-1975/a, p. 40, nr. 28.
[110] LUNGU 1994, p. 137, cat. 20, 22, 31 şi 34. Până la 17 februarie 1968 satul Cerbu s-a numit Hagiomer.
[111] PARASCHIV, IACOB 2003, p. 25-27.
[112] Ovidius, *Ex Ponto*, IV, 9, 78-79.
[113] IONESCU 1970, p. 361-364.
[114] LUNGU 1994, p. 135, care a corectat lectura ştampilelor de la Troesmis, actualizându-le şi cronologia.

nu se poate preciza tipul aşezării preromane, menționându-se doar faptul că ştampilele au fost găsite pe un promontoriu, pe acelaşi teren întâlnindu-se şi alte vestigii, inclusiv romane[115]. Informația lui Ovidius, din care se poate deduce că la Troesmis se afla sediul unei garnizoane odrise, a permis să se presupună că aşezarea indigenă a durat, probabil, până cel puțin în anul 46 p. Chr.[116].

GARVĂN-DINOGETIA (com. Jijila, jud. Tulcea).

Dinogetia a reprezentat, de asemenea, o aşezare importantă la Dunăre. Menționată în izvoarele scrise, ea este confirmată şi prin mai multe dovezi de locuire getică pe malul dobrogean încă din sec. IV-III a. Chr.[117].Ținând seama de localizarea transmisă de Ptolemeu[118], Dinogetia a fost amplasată pe malul stâng al Dunării, la Barboşi – Galați, unde se află şi o importantă aşezare getică. Potrivit opiniei unor autori[119], *castellum*-ul roman cu acelaşi nume ar fi fost construit inițial peste aşezarea getică de la Barboşi, de unde ar fi fost mutat abia la sfârşitul sec. III p. Chr. de cealaltă parte a Dunării, la Garvăn, unde a dăinuit până adânc în epoca bizantină. Alți cercetători[120] consideră însă mai verosimil ca ambele aşezări, aflate față în față pe Dunăre şi în aria aceleeaşi populații autohtone, să fi avut, cel puțin din perioada de vârf a puterii geto-dacilor, aceeaşi denumire, care, după refacerea limesului dunărean din timpul lui Diocletian şi Constantin să fi fost păstrată doar pentru cetatea din dreapta fluviului, de lângă Garvăn. În ceea ce priveşte perioada preromană, este de remarcat că pe ambele maluri au existat locuiri getice importante, cea de la Barboşi – Galați fiind reprezentată de o adevărată cetățuie fortificată cu un val cu palisadă, care domina împrejurimile[121].

MĂCIN (ARRUBIUM). Situat la 9 km nord de Troesmis este pomenit tot în surse literare relativ târzii[122]. Numele aşezării, de origine celtică, a sugerat opinia întemeierii sale încă din sec. III a. Chr. de către celți[123], fără să existe, însă, şi argumente arheologice, cu atât mai mult cu cât până în prezent în nordul Dobrogei nu s-au semnalat descoperiri specifice acestei populații. Din unii tumuli distruşi, situați în apropierea oraşului, au fost recuperate mai multe fragmente de amfore greceşti de tipurile Thasos, Heracleea Pontică şi Sinope, care fac dovada prezenței mărfurilor greceşti în zonă în al doilea sfert al sec. III a. Chr.[124].

---

[115] IONESCU 1970, p. 361. În mod ipotetic nucleul getic al aşezării ar fi plasat pe înălțimea de la vest, iar castrul pe locul fortificației târzii situate la est (cf. ŞTEFAN 1971, p. 52).

[116] SUCEVEANU 1977, p. 62. Descoperiri monetare la OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 80, nr. 39-40; POENARU BORDEA 2004, p. 63, nr. 59.

[117] *Supra*, n. 13, dar mai ales BARNEA 1974, p. 103-114.

[118] *Îndreptar geografic*, III, 8, 2: „La răsărit Dacia se mărgineşte cu fluviul Istru, de aici şi până la cotitura de lângă cetatea Dinogetia, având poziția 53^0, 46^0 40′ şi mai departe cu râul Hierasus, care, depărtându-se de Istru la Dinogetia…"

[119] VULPE 1957, p. 162, n. 22; ŞTEFAN 1958, p. 317-330.

[120] SUCEVEANU 1977, p. 61; BARNEA 1996, p. 57.

[121] GOSTAR 1969, p. 29-35; SANIE 1981, p. 141-151.

[122] *Itinerarium Antonini*, 225, 4; *Tabula Peutingeriana* VIII, 4; *Geograful din Ravenna*, IV, 5, 47.

[123] DORUȚIU-BOILĂ 1980, p. 269.

[124] LUNGU 1994, p. 138, nr. 10. Pentru unele descoperiri monetare din zonă, vezi POENARU BORDEA 2004, p. 48, nr. 5, cu bibliografia.

Descoperiri de materiale ceramice getice şi elenistice s-au semnalat însă şi în zona cetății romane[125], fără să se poată preciza caracterul locuirii preromane de aici.

ISACCEA (NOVIODUNUM). Localitatea poartă tot un nume celtic şi este amintită, de asemenea, în surse literare din epoca Principatului, până în perioada bizantină[126]. Aşezarea antică cea mai importantă se află în partea de E a oraşului modern, pe un promontoriu de pe malul drept al Dunării, la „Pontonul Vechi" sau „Eski-Kale", în zona unuia dintre cele mai cunoscute vaduri ale fluviului, ultimul înaintea Deltei, având cap de pod pe malul stâng cetatea Aliobrix (azi Orlovka, Ucraina). Materialele arheologice preromane sunt reprezentate în special de ceramică începând din prima epocă a fierului, locală şi elenistică, descoperită în timpul săpăturilor din cetate şi întâmplător pe plaja spălată de apele Dunării, împreună cu monede din sec. IV-I a. Chr.[127]. Semnalările mai vechi vizează însă şi o aşezare amplasată la circa 1 km de limita vestică a oraşului actual, pe un promontoriu din vecinătatea lacului Rahova, de unde s-a publicat, mai apoi, o amforă de Thasos, datată către sfârşitul sec. IV a. Chr.[128]. Descoperirile amintite, ca şi păstrarea numelui celtic de către romani, arată că aşezarea romană a suprapus una getică importantă, al cărei tip sau evoluție istorică nu pot fi, însă, stabilite. Poziția strategică a punctului în cauză ar putea sugera existența aici a unei aşezări fortificate getice, poate chiar centru de putere, care avea legături comerciale constante cu lumea greacă, în special cu cea din colonii.

La jumătatea distanței între localitățile REVĂRSAREA (azi componentă a oraşului Isaccea) şi RACHELU (com. Luncavița), în punctul „Cotul Tichileşti", pe un promontoriu situat în vecinătatea zonei inundabile din apropierea Dunării, pe malul sudic, înalt, al ghiolului Crapina, a fost cercetată o aşezare romană care suprapune o locuire hallstattiană, precum şi o alta getică. În cadrul acesteia, ceramica autohtonă se asociază cu ceramica greacă începând din sec. VI-V a. Chr. până în sec. I a. Chr.[129]. În secolele IV-I a. Chr. aşezarea s-ar fi extins spre sud şi est, în limitele unei suprafețe de circa 1,5 ha. Perioada corespunzătoare secolelor II-I a. Chr. este mai puțin evidențiată în aşezarea de la Revărsarea – „Cotul Tichileşti", deoarece nu s-au descoperit şi cercetat complexe arheologice sigure de

[125] Informații oferite cu amabilitate de colegul V. H. Baumann.

[126] Ptolemeu, III, 10, 2, 5; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 4; *Itinerarium Antonini*, 226, 1; *Notitia Dignitatum, Or*., 39, 25, 32, 33; Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 6; Themistios, *Discursuri*, X; Iordanes, *Getica*, 35; Hierocles, *Synecdemos*, 637, 13; Procopius, *De aedificiis*, IV, 11; *Notitia Episcopatum*, 532; *Geograful din Ravenna*, IV, 5, 16; Constantin Porfirogenetul, *De Thematibus*, II, 47, 15 etc.

[127] ŞTEFAN 1954, p. 37; BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957, p. 167; BARNEA, MITREA 1959, p. 470; BUJOR, SIMION 1961, p. 397; PREDA 1998, *passim*; SUCEVEANU 1977, p. 59; BAUMANN 1973-1975/a, p. 38, nr. 20; TOPOLEANU 1984, p. 188; EAIVR, III (M-Q) 2000, p. 204-206 (s. v. *Noviodunum*, autor Al. Barnea); BĂRBULESCU 2001, p. 166; POENARU BORDEA 2004, p. 53, nr. 82; p. 62, nr. 36, cu bibliografia. Descoperiri monetare preromane din mai multe centre la OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 74, nr. 7-9; p. 78-79, nr. 28-35; p. 79, nr. 38; p. 80-81, nr. 42-44; p. 83, nr. 52; p. 84, nr. 56.

[128] ŞTEFAN 1954, *loc. cit*.; LUNGU 1994, p. 137-138, nr. 6.

[129] BAUMANN 1995, p. 227-235.

atunci în zona în care s-au efectuat săpăturile, ea fiind marcată doar prin materiale ceramice autohtone şi greceşti specifice[130].

TULCEA (AEGYSSUS). Este tot o importantă aşezare preromană, despre care informațiile literare încep cu Ovidius[131] şi continuă până în sec. X[132], înregistrând evoluția sa cronologică. Semnalând descoperirea pe malul Dunării, în apropierea platoului aflat la vest de Tulcea „unde a fost cazarma regimentului 33 infanterie", a mai multor fragmente ceramice autohtone, V. Pârvan considera că acestea ar confirma opinia mai veche că Aegyssus a fost fortăreață getică înainte de a deveni tracă, apoi romană[133]. Săpăturile arheologice începute în anii '70 la marginea de est a oraşului Tulcea, pe „Colnicul Horia" („Dealul Monumentului") au dus la descoperirea unei aşezări în care cele mai vechi materiale arheologice getice şi greceşti datează din sec. IV-III a. Chr. şi acoperă întregul interval cronologic până în epoca romană. Însă până în prezent, cea mai veche piesă grecească, descoperită întâmplător în zona de vest a Tulcei o reprezintă un exemplar attic din sec. V a. Chr.[134]

În zona aflată în afara fortificației romano-bizantine au fost identificate mai multe niveluri de locuire anterioare epocii romane, cu ceramică getică şi importuri greceşti relativ variate[135]. Cel mai vechi strat de locuire din perimetrul aşezării Aegyssus, aflată la poalele promontoriului stâncos, aparține sec. VII-V a. Chr. evidențiind, de asemenea o evoluție neîntreruptă până în epoca romană[136]. Alte materiale arheologice atribuite ultimelor secole ale erei vechi s-au identificat şi în perimetrul fortificat al aşezării, cu ocazia săpăturilor întreprinse[137] îndeosebi pentru cercetarea perioadelor romană, romano-bizantină şi medievală timpurie. S-a putut constata, astfel, că atât în zona extramurană, cât mai ales în perimetrul fortificat romano-bizantin există o aglomerare de materiale semnificativă privind evoluția aşezării în prima jumătate a sec. II a. Chr. Tot în interiorul fortificației s-a descoperit un depozit important de amfore din sec. I a. Chr. – mijlocul sec. I p. Chr.[138].

De asemenea, în oraşul Tulcea, într-o zonă aflată nu departe de fortificația de pe Dealul Monumentului, s-a descoperit şi o necropolă plană birituală, datată în sec. II-I a. Chr.[139].

Într-o altă zonă, la „Tabără", amplasată la 5 km vest de Aegyssus, au fost recuperate materiale care atestă existența unei aşezări getice din sec. IV-III a. Chr. şi în acest punct. Ceramica greacă era reprezentată de material amforic thasian şi

[130] *Ibidem*.
[131] Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8, 13; IV, 7, 21, 23-24 şi 53.
[132] *Itinerarium Antonini*, 226, 2; *Notitia Dignitatum, Or*., 39, 8, 17; Procopius, *De aedificiis*, IV, 7; *Geograful din Ravenna*, IV, 5; Constantin Porfirogenetul, *De Thematibus*, 47, 15.
[133] PÂRVAN 1926, p. 61-62.
[134] LUNGU 1993, p. 187-189, cat. 28; BAUMANN 2005, p. 14.
[135] LUNGU 1996, p. 49-50.
[136] BAUMANN 2005, p. 15-16.
[137] De V. H. Baumann şi A. Opaiț.
[138] OPAIȚ 1987, p. 145-155.
[139] LUNGU 1996, p. 53-60; 65-70.

rhodian. [140]. Un mormânt datat spre mijlocul sec. III a. Chr. s-a descoperit în zona „Tulcea Vest" [141].

Prin cercetări de teren sau prin descoperiri întâmplătoare au fost semnalate mai multe torți de amfore ştampilate în punctele „Tulcea – km 2" şi „Tulcea – km 4-5" [142], iar de pe teritoriul oraşului s-au înregistrat o serie de monede corespunzătoare perioadei în discuție [143].

Cu toate că lipsesc săpăturile de amploare, descoperirile semnalate sunt semnificative pentru a ilustra importanța aşezării Aegyssus în perioada preromană.

Dovezi ale locuirii getice nu lipsesc nici de la MAHMUDIA-SALSOVIA [144] (jud. Tulcea). În afara unui mormânt de incinerație din sec. VI-V a. Chr. [145], apărut în punctul „Cairacul Mare" aflat la circa 3 km SE de sat, alte descoperiri s-au semnalat în două locuri diferite din perimetrul localității [146]. Astfel, materiale greceşti (inclusiv torți de amfore ştampilate din sec. III-II a. Chr.), vârfuri de săgeți de bronz şi o strachină grecească de uz curent (din sec. V-IV a. Chr.)s-au găsit chiar în zona cetății romane. Dintr-un alt punct – „La lutărie – Baza de recepție" – provine un mormânt de înhumație, din care s-a recuperat un *askos* elenistic [147].

Punctul în discuție pare să fi jucat un rol important în pătrunderea mărfurilor greceşti pe Dunăre şi în interiorul regiunii.

MURIGHIOL (jud. Tulcea).

În perimetrul viitoarei cetăți romane Halmyris, fără a i se putea stabili cu exactitate locul, s-a constatat existența unei locuiri din sec. VI-V a. Chr., considerată ca reprezentând fie o aşezare getică, fie un *emporion* al cetății *Argamum*. Sfârşitul acesteia a fost pus în legătură cu evenimentele din a doua jumătate a sec. IV a. Chr., legate de prezența lui Atheas în Dobrogea [148] şi de înfruntarea acestuia cu Filip al II-lea.

În partea de nord a viitoarei cetăți Halmyris şi suprapusă de aceasta a fost identificată aşezarea getică propriu-zisă, cu două niveluri de locuire. Nivelul A,

---

[140] BAUMANN 1973-1975/b, p. 213-232. Autorul săpăturii consideră că locuirea getică de pe dealul „Tabără" a început în sec. IV a. Chr., cunoscând o evoluție de scurtă durată şi a încetat în sec. III a. Chr. (p. 222).

[141] LUNGU 1996, p. 61-64.

[142] *Ibidem*, p. 64.

[143] *Ibidem*, p. 65, VII. Varia, cu bibliografia. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 82, nr. 50; POENARU BORDEA 2004, p. 48, nr. 2.

[144] *Tabula Peutingeriana*, VIII, 4; *Itinerarium Antonini*, 226, 3; *Notitia Dignitatum, Or.*, 39, 26; *Geograful din Ravenna*, IV, 5, 14 etc.

[145] SIMION 1976, p. 145, fig. 2/4, 5. Tot din această perioadă este şi un *aes grave* olbian (cf. PÂRVAN 1925, p. 420-421). Alte monede la POENARU BORDEA 2006, p. 46, nr. 16, cu bibliografia.

[146] OBERLÄNDER TÂRNOVEANU 1980, p. 55-76

[147] *Ibidem*.

[148] SUCEVEANU *et alii* 2003, p. 28-29. Pentru materialul getic şi elenistic din perimetrul fortificației romano-bizantine, reprezentat, între altele, şi de mai multe amfore ştampilate din Heracleea Pontică, Chersones şi Rhodos, vezi OPAIȚ 1991, p. 133-136.

datat în secolele IV-III a. Chr., ar fi sfârşit, potrivit autorilor săpturilor, odată cu majoritatea aşezărilor dobrogene din acest timp, datorită tulburărilor prilejuite de instalarea la nordul Dunării a bastarnilor[149]. Nivelul B, datat în sec. II a. Chr., aparține celei de a doua etape a aşezării getice, pentru care descoperirile se întind mult în afara cetății romane târzii, ceea ce nu exclude posibilitatea transformării vechiului nucleu într-o *dava*. Încetarea existenței acestei ipotetice *dava* a fost pusă în legătură cu evenimentele din a doua jumătate a sec. I a. Chr., de după Burebista, odată cu intrarea zonei în sfera de influență romană[150], un *terminus post quem* putându-l oferi tezaurul de monede republicane care se încheie în anul 41 a. Chr.[151].

Tot la Murighiol, dar într-un alt punct, numit „Ghiolul Pietrei", a fost cercetată parțial pe parcursul a două campanii, o altă aşezare[152]. Locuirea din sec. VI-V a. Chr. a fost semnalată doar prin descoperiri întâmplătoare; o altă etapă a locuirii de aici a oferit indicii pentru încadrarea ei în a doua jumătate a sec. II şi la începutul sec. I a. Chr.[153]. În stadiul actual al cercetărilor nu pot fi stabilite raporturile dintre cele două aşezări din zona Murighiol, dar în cazul confirmării rezultatelor de până acum, aşezarea de la „Ghiolul Pietrei", despre care nu se precizează dacă a fost sau nu fortificată, putea reprezenta o stațiune „rurală" aflată sub controlul davei din punctul viitoarei cetăți Halmyris.

Demnă de reținut pentru această perioadă este şi descoperirea mai veche a celor două cunoscute necropole din sec. IV a. Chr.[154], precum şi cercetarea mai recentă în zonă a doi tumuli care conțineau morminte cu un important inventar de amfore rhodiene de la sfârşitul sec. III – începutul sec. II a. Chr.[155]. Apariția acestor descoperiri funerare poate fi corelată, fără îndoială, cu evoluția aşezărilor getice din punctele amintite.

Două aşezări fortificate din nordul Dobrogei – de la BEŞTEPE (com. Mahmudia, jud. Tulcea) şi BEIDAUD (jud. Tulcea) – aparțin prin specificul lor – unui alt tip de cetăți, de certă tradiție hallstattiană.

Aşezarea fortificată de la BEŞTEPE, cu o suprafață de circa 25 ha, este situată pe un promontoriu din apropierea brațului Sf. Gheorghe al Dunării, în punctul „Cetățuia". Lângă marginea de nord a dealului se află o baltă care în antichitate constituia malul fluviului[156]. Sistemul de apărare, subordonat particularităților topografice ale terenului, era compus din două şanțuri şi un val de pământ între ele. Pe baza materialului autohton şi grecesc descoperit, aşezarea fortificată de la Beştepe a fost datată în sec. IV-III a. Chr. În preajma ei s-au semnalat două aşezări deschise, contemporane cetății, în care au fost descoperite numeroase materiale ceramice de aceeaşi factură[157] .

[149] SUCEVEANU *et alii* 2003, *loc. cit*.
[150] *Ibidem*, p. 110.
[151] ILIESCU 1974, p. 205-211.
[152] LUNGU 1990/a, p. 63-68.
[153] *Ibidem*.
[154] BUJOR 1956, p. 243-259; BUJOR 1957, p. 325-330; BUJOR 1958, p. 125-142 etc.
[155] LUNGU 1990/b, p. 209-217; SIMION 1995, p. 265-301.
[156] SIMION 1977, p. 31-47.
[157] *Ibidem*, p. 34.

La BEIDAUD, în punctul „La Cişmea", a fost cercetat parțial un complex de locuire din mai multe epoci, dintre care mai importantă este aşezarea hallstattiană fortificată. Platoul dealului „Calebair" („Dealul Cetății"), pe care s-a dezvoltat aşezarea hallstattiană, are o poziție dominantă în zonă, cu o înălțime care creşte uniform de la sud la nord, spre sectorul fortificat cu un val şi şanț artificial, care închideau, împreună cu văile din zonă, o suprafață de 32 ha. În sectorul de nord-est al acestui platou se află aşezarea fortificată, de tip „pinten barat", cu val şi şanț, a cărei suprafață măsoară 2,5 ha. Laturile de est şi de sud din această zonă ale platoului sunt abrupte în exterior, prezentându-se ca o fortificație naturală, fiind completate, doar cu un val de pământ.

Locuirea getică de aici începe în sec. VI a. Chr., fiind contemporană cu prima fază de locuire de la Tariverde şi durează până în sec. IV-III a. Chr., în care ceramica autohtonă este asociată cu ceramică greacă[158].

BABADAG (jud. Tulcea). Cercetările sistematice efectuate de mai multe decenii în perimetrul cunoscutei fortificații hallstattiene, situată pe o înălțime din apropierea lacului Babadag, au dus la descoperirea unui bogat material arheologic din mai multe perioade istorice, inclusiv din a doua epocă a fierului[159]. În legătură cu acesta, s-a considerat mai demult că pe locul cetății hallstattiene ar fi existat şi o „cetate întărită cu un zid de piatră primitiv, de scurtă durată"[160]. Săpăturile ulterioare au demonstrat însă că „zidurile de piatră" aparțin unei locuiri romano-bizantine. Descoperirile getice şi elenistice au fost antrenate, cel mai adesea, în straturile arheologice corespunzătoare diferitor perioade. Etapa evoluției aşezării getice a fost datată în sec. IV-III a. Chr. Pe baza mai multor ştampile de amfore s-a considerat că piesele în cauză marchează două momente cronologice foarte strânse: 350-300 a. Chr., respectiv 280-262 a. Chr.[161].

Pe raza localității ENISALA (jud. Tulcea) au fost înregistrate mai multe puncte cu vestigii getice de locuire, fără ca în vreunul dintre ele să se fi întreprins săpături de amploare. Astfel, în punctul „La Biserică" a fost identificată o aşezare din sec. VI-V a. Chr., de aspect Sarinasuf[162]. Aşezarea se află pe dealul din marginea de vest a satului şi a fost suprapusă de necropola romană din sec. I-II p. Chr. şi de necropola din sec. XV-XVI.

În vecinătatea imediată a aşezării hallstattiene din punctul „Palanca" a fost semnalată o altă aşezare deschisă, din sec. VI-V a. Chr.[163]. Trebuie amintită, în

[158] SIMION, LĂZURCĂ 1980, p. 37-54; SIMION 1989, p. 216-218. La Beidaud s-au semnalat şi câteva exemplare de vârfuri de săgeată de bronz cu valoare monetară, cf. PREDA 1998, p. 32.

[159] MORINTZ 1964, p. 101-118; MORINTZ 1986, p. 58-64; MORINTZ 1987, p. 39-71; MORINTZ, JUGĂNARU 1995, p. 177-201; JUGĂNARU, AILINCĂI 2003, p. 51-62 etc.

[160] POPESCU 1966, p. 713.

[161] LUNGU 1994, p. 135-137. O monedă histriană de argint din zonă la OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 73, nr. 4.

[162] BABEŞ 1971, p. 21.

[163] SIMION 1989, p. 218.

acest context, şi marea necropolă getică plană şi tumulară din punctul „Valea Netului”[164], din sec. IV a. Chr.

Pentru nord-estul Dobrogei, în apropierea lacului Razelm, mai pot fi amintite aşezările de la SARINASUF (com. Murighiol)[165], SARICHIOI[166], VIŞINA[167], SĂLCIOARA (com. Jurilovca)[168] ş. a. Dar acestea par să fi făcut parte mai degrabă din *chora* coloniilor învecinate, mai probabil a cetății Argamum-Orgame, decât să fi evoluat ca aşezări indigene de sine stătătoare, astfel că nu ne vom opri asupra lor.

Alte aşezări getice, aflate mai ales în interiorul regiunii, din perimetrul cărora s-au recuperat unele materiale autohtone şi greceşti, s-au mai semnalat, de-a lungul anilor, la BĂNEASA[169], DOBROMIRU DIN VALE, VĂLENI şi CETATEA (com. Dobromir)[170], GÂRLIȚA (com. Ostrov)[171], GENERAL SCĂRIŞOREANU (com. Amzacea)[172], CHIRNOGENI[173] etc. Din păcate, în niciuna dintre ele nu s-au întreprins cercetări mai amănunțite, constatările bazându-se doar pe rezultatele prelucrării puținelor materiale arheologice descoperite (în special amforice).

Uneori au fost atribuite geților şi aşezări din Dobrogea care n-au beneficiat de nici un fel de verificări de specialitate. Astfel, doar pe baza fotografiilor aeriene s-a sugerat existența unei cetăți de pământ getice în marginea vestică a satului Cetatea (com. Dobromir, jud. Constanța), cu suprafața de circa 1,5 ha. Ea a fost considerată chiar „o *dava* de seamă, probabil o cetate de scaun a unui rege geto-

[164] SIMION 1971/a, p. 63-129. Unele descoperiri monetare din zona Enisala la POENARU BORDEA 2004, p. 51, nr. 43, cu bibliografia. Tot de aici provine şi un important tezaur de vârfuri de săgeți cu valoare monetară, cf. ARICESCU 1975, p. 17-24.

[165] ALEXANDRESCU 1974, p. 214; ALEXANDRESCU 1976, p. 122; IRIMIA 1975, p. 102-103.

[166] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 77-142; LUNGU, MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1995, p. 344-349; „Cercetările anterioare au arătat că există o aşezare getică deschisă, risipită pe o suprafață de cca. 2,5 km, cu gospodării izolate sau grupate în mici aglomerări…” (p. 348). Pe baza toartelor de amfore ştampilate recuperate din zonă au fost diferențiate două etape cronologice distincte: primul moment, corespunzător începutului locuirii, a fost stabilit între 340/330 şi 270/260 a. Chr.; al doilea moment a fost datat între ultimii ani ai sec. III – prima jumătate a sec. II a. Chr. (205-175 şi, respectiv, 175-146 a. Chr.).

[167] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993, p. 206.

[168] Până la 20 mai 1996 s-a numit 6 Martie. MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1996, p. 103-112; aici s-a propus localizarea toponimului antic *Ad Salices*; IRIMIA 2006/b, p. 141. Pentru descoperirile monetare vezi: OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 75-76, nr. 15-16; p. 77, nr. 22-24; p. 81-82, nr. 45-49; POENARU BORDEA 2004, p. 44, nr. 30; p. 47, nr. 25; p. 55, nr. 108.

[169] În două puncte diferite; cf. IRIMIA 2006/b, p. 126-128. Tot în zona localității s-au semnalat şi materiale ceramice aparținând unor morminte; cf. ARICESCU 1971, p. 223.

[170] IRIMIA 1973, p. 25-27; IRIMIA 1980, p. 86, nr. 4.

[171] Pe malul de sud-vest al lacului Bugeac, unde s-au descoperit materiale getice şi elenistice, inclusiv o ştampilă de amforă de Rhodos; periegheză aprilie 2007, Cristina Talmațchi, A. Mototolea, T. Potârniche şi Gh. Neagu de la muzeul din Constanța.

[172] IRIMIA 1980, p. 97-100, nr. 10.

[173] IRIMIA 1991, p. 102-105; PAPASIMA 2006, p. 324 (locuire identificată în partea de vest a aşezării de tip Coslogeni, din zona căreia s-au recuperat fragmente ceramice getice şi greceşti din sec. IV-III a. Chr., precum şi un brăzdar de plug getic).

dac, cum ar fi cea a lui Dapyx…" sau „cetatea ausdecensilor…"[174]. Dar fortificația în cauză, în care s-a efectuat un sondaj arheologic în anii '70 ai secolului XX[175], este medievală timpurie (sec. X-XI), fără ca în zona cercetată să fi apărut materiale arheologice din alte perioade[176]. Un alt obiectiv arheologic, cu suprafața de 2,25 ha, a fost identificat prin aceeaşi metodă în apropierea localității Agighiol (com. Valea Nucarilor, jud. Tulcea). Fără vreo cercetare de teren prealabilă, s-a propus identificarea lui cu cetatea Genucla[177]. În absența oricăror argumente arheologice, considerăm că punctele amintite de la Cetatea şi Agighiol trebuie eliminate deocamdată din discuția privind aşezările getice din Dobrogea pre-romană.

După trecerea în revistă a unora dintre aşezările getice identificate până în prezent în Dobrogea constatăm că o încercare de stabilire a tipologiei acestora este încă prematură, datorită numărului extrem de mic al obiectivelor cercetate sistematic. Constatăm, totuşi, existența a două categorii largi de aşezări: fortificate şi nefortificate. În cadrul primei categorii se disting mai întâi cetățile (de refugiu?) de tradiție hallstattiană, descoperite până în prezent doar în nordul regiunii (la Beidaud şi Beştepe). Acestea se caracterizează prin incinte poligonale neregulate, cu suprafețe apreciabile, delimitate de jur împrejur sau numai în părțile expuse, cu val şi şanțul adiacent. Acest tip s-ar putea întâlni şi în alte zone, mai ales în cazul aşezărilor de mari dimensiuni, cu o perioadă îndelungată de locuire şi cu un sistem mai complex de fortificare, din care nu lipsesc valurile şi şanțurile de apărare (ex. Adâncata I); situația actuală ne-o explicăm prin carența cercetărilor.

Sistemul de fortificație de tradiție hallstattiană pare să fi fost utilizat, de asemenea în cazul aşezărilor de la Coslugea, Izvoarele (Sucidava), Satu Nou, Dunăreni (Sacidava) şi Seimenii Mari.

Al doilea tip de fortificație îl reprezintă *davele*, neidentificate în teren în Dobrogea până în urmă cu circa un sfert de secol. Ținând seama de caracteristicile acestui tip de aşezare, amintite mai sus, pot fi considerate *dave* sigure Satu Nou – „Valea lui Voicu", Izvoarele – *Sucidava* moesică, Adâncata I, Dunăreni, punctul Muzait – *Sacidava* şi,eventual, Murighiol, pe amplasamentul viitoarei cetăți romane Halmyris. În lipsa cercetărilor, nu pot fi determinate, deocamdată, tipurile aşezărilor fortificate de asemenea cu val şi şanț, de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" şi Coslugea – „Colțul Pietrei", mai slab locuite, ori ale altor aşezări getice amintite mai sus.

*

* *

Aşezările getice din Dobrogea, în măsura în care ele au fost cercetate, se deosebesc într-o anumită măsură de cele din nordul Dunării, prin bogăția şi varietatea materialului greco-elenistic.

Astfel, la Satu Nou – „Valea lui Voicu", fragmentele de amfore reprezintă circa

[174] RADA *et alii*, 1988, p. 202-203.

[175] De către un colectiv format din A. Rădulescu, Gh. Papuc, C Stavru.

[176] Complexe arheologice romane, cu un material reprezentativ, s-au observat în apropierea cişmelei din sat; locul se află la marginea promontoriului cu cetatea de pământ în cauză.

[177] RADA *et alii*, p. 204.

jumătate din ceramica primei faze getice de locuire[178]; în faza a doua, ceramica autohtonă pare să se impună cantitativ, deşi materialul elenistic, inclusiv amforele, continuă să apară într-un număr foarte mare. Cele mai frecvente, pentru prima fază, sunt amforele de Sinope şi Heracleea Pontică, urmate de cele de Rhodos. Se înțelege că frecvența amforelor din diverse centre este diferită dacă se raportează la numărul ştampilelor de amfore descoperit, avându-se în vedere coeficientul lor de ştampile deosebit de la un tip la altul. De altfel, la „Valea lui Voicu" s-au descoperit şi alte tipuri de amfore. Până în anul 2000 (inclusiv) aici s-au descoperit aproape 580 de ştampile de amfore, astfel: 4 – Thasos; 117 – Heracleea Pontică; 315 – Sinope; 123 – Rhodos; 4 – Chersonesul Tauric; 1 – grupul Myrsileias; 1 – grupul Parmeniskos (-?); 1 – Cnidos; 1 – Chios (pe un lagynos); alte câteva din centre nedeterminate[179].

Numărul foarte mare al amforelor în acest sit este comparabil cu cel descoperit în alte aşezări din *chora* coloniilor greceşti. Un exemplu în acest sens îl reprezintă aşezarea fortificată de la Albeşti (jud. Constanța), aflată în *chora* Callatidei, care se datează în sec. IV şi până spre sfârşitul sec. III a. Chr.[180], unde s-a descoperit un număr comparabil de ştampile de amfore (circa 650 până în anul 2004)[181].

Al doilea loc la „Valea lui Voicu" îl ocupă ceramica getică lucrată cu mâna sau la roată. O parte importantă a ceramicii getice la roată imită formele elenistice (mai ales *lekanai* şi cratere), în timp ce ceramica lucrată cu mâna păstrează, în general, formele tradiționale (nu lipsesc nici unele piese lucrate după modele elenistice, între care un opaiț şi *lekanai*). Ambele categorii ceramice getice se întâlnesc în cele două faze ale aşezării.

La Satu Nou – „Valea lui Voicu" se constată prezența unei mari varietăți de tipuri de vase elenistice: boluri (inclusiv câteva fragmente de boluri cu decor în relief), *kantharoi*, *fish-plates*, *lagynoi*, *unguentaria*, *askoi*, *oinochoai*, căni, opaițe, capace etc. S-au descoperit, de asemenea, atât la „Valea lui Voicu", cât şi la „Vadu Vacilor", câteva statuete şi aplici elenistice fragmentare de teracotă[182], care înfățişează divinități greceşti (Afrodita, Demetra etc.) sau diferite personaje. Având alte semnificații decât cele caracteristice lumii autohtone, statuetele elenistice sunt rare în siturile getice, fără a lipsi, însă, cu totul[183].

---

[178] Aceasta nu echivalează cu jumătate din numărul total al recipientelor din aşezare, deoarece amforele, cu unele excepții, erau sparte în foarte multe fragmente; totuşi, numărul lor este impresionant.

[179] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 139-175 (nr. 1-337, descoperite în perioada 1982-1989); CONOVICI, IRIMIA, *mss*. (nr. 338-578), descoperite între 1990-2000.

[180] *Supra*, n. 17.

[181] Informație L. Buzoianu.

[182] IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 147-148 şi fig. 28/9, 10; iidem 1990, fig. 6/1; alte piese sunt inedite.

[183] La Poiana (jud. Galați) s-au descoperit un urcior elenistic care reprezintă capul unui bătrân (probabil Dionysos) şi soclul de teracotă al unei statuete (VULPE, TEODOR 2003, p. 90 şi fig. 233; DAVID 2004, mss.). La Popeşti (jud. Giurgiu) s-a descoperit un medalion cu lănțişor, ambele de aur, care reprezintă o imitație a Medusei (VULPE 1966, p. 36, fig. 13). La Gâldău-Pietroiu (jud. Călăraşi) s-a descoperit un medalion ceramic cu reprezentarea lui Dionysos (SÂRBU, OPREA 1995, p. 126 şi fig. 12).

Varietatea mărfurilor de origine greacă este mult mai mare la Satu Nou decât în aşezările contemporane din stânga Dunării. Mai putem aminti râşniţele de tip grec pentru prima fază de la „Valea lui Voicu”[184] şi din aşezarea de la „Vadu Vacilor”, cele circulare de tip greco-roman pentru faza a doua a locuirii de la „Valea lui Voicu”, oglinzile de bronz, o monedă de bronz, probabil de la Tomis, un mic tezaur care conţinea cinci piese de argint (două tetradrahme şi trei drahme) de tipul Alexandru cel Mare postume[185], un fragment de *mortarium* de marmură – toate de la „Valea lui Voicu”.

Alături de importurile elenistice atât de frecvente şi variate, la Satu Nou – „Valea lui Voicu” s-au descoperit şi alte materiale arheologice străine, respectiv ceramică de tip Poieneşti-Lukaşevka[186], precum şi ceramică celtică[187] şi fibule de schemă Latène[188]. Acestea au reprezentat, însă, obiectul altor studii şi sunt în afara temei de faţă.

În ceea ce priveşte materialul elenistic din aşezarea getică de la Satu Nou – „Vadu Vacilor”, constatăm prezenţa la fel de frecventă a amforelor. Cele mai numeroase sunt exemplarele de Rhodos şi Cnidos, urmate de cele de Sinope, Cos şi pseudo-Cos într-un număr incomparabil mai mic. Numărul ştampilelor de amfore descoperite prin cercetări de suprafaţă[189] şi în urma sondajului efectuat relevă o situaţie asemănătoare. S-au descoperit până în anul 2005 (inclusiv) 41 de torţi ştampilate, repartizate astfel: 31 – Rhodos; 9 – Cnidos; 1 – Sinope. Ceramica de import elenistică mai este reprezentată de fragmente de *lekythoi*, *lekanai*, *lagynoi*, *kantharoi*, *oinochoai*, boluri (inclusiv un exemplar cu decor în relief)[190], farfurii şi străchini. Alte materiale elenistice, aşa cum aminteam mai sus, sunt reprezentate de râşniţele fragmentare de tip grecesc, un fragment de brăţară de sticlă, statuete de teracotă fragmentare şi o monedă callatiană de bronz, descoperită întâmplător pe plaja Dunării, în zona aşezării[191].

Ceramica getică este reprezentată de exemplare tradiţionale lucrate cu mâna sau la roată: vase de tip borcan, ceşti, fructiere, căni, chiupuri (îndeosebi cu pereţii groşi şi pasta aspră, cărămizie), castroane, străchini; nu lipsesc nici unele imitaţii după tipuri elenistice (mai ales *lekanai*), dar acestea par mai puţine decât la „Valea lui Voicu”.

Numeroasele descoperiri elenistice din ambele aşezări de la Satu Nou (alături de care au apărut la „Valea lui Voicu”, după cum s-a amintit, şi unele materiale celtice şi bastarne), nu schimbă caracterul lor getic, dintre care cel puţin *dava* de la „Valea lui Voicu” a reprezentat un centru de putere şi un centru economic important în zonă. Importurile elenistice, de o varietate şi într-o cantitate impresionantă, atât la Satu Nou, cât şi la Izvoarele ori Adâncata, sau în celelalte aşezări din zonă, amintite mai sus, ar putea avea o semnificaţie mai complexă. Ele trebuie analizate într-un context mai larg, cel puţin al zonei sud-

[184] IRIMIA, CONOVICI 1990, p. 81 şi 87, fig. 4/3 a, b; ARNĂUT 2003-2005, p. 222 şi fig. 2/4 a, b.
[185] IRIMIA, CONOVICI 1990, p. 86, 88.
[186] CONOVICI 1992, p. 3-13.
[187] Aflată în studiu la Anca Ganciu, membră a colectivului şantierului Satu Nou.
[188] ZIRRA 2002, *mss*.
[189] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 169-171.
[190] IRIMIA 2006/a, p. 70-71 şi fig. 1/1; 2/1.
[191] CONOVICI 2000, p. 76; moneda se află la Cabinetul numismatic al muzeului din Constanţa.

vestice a Dobrogei şi al arealului învecinat dinspre sud şi din nordul Dunării, în care s-au descoperit frecvent diferite materiale greco-elenistice. Chiar în apropiere de *dava* de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" s-a descoperit o monedă histriană de argint[192], aparținând, deci, unei perioade anterioare aşezării cercetate, iar pe versantul opus, dispre răsărit al *davei*, un tezaur de monede macedonene[193], care se adaugă exemplarelor apărute în timpul săpăturilor.

Grupul de descoperiri getic sud-vest dobrogean, în care integrăm şi necropolele sau alte descoperiri funerare semnalate în zonă, îndeosebi pentru intervalul cuprins între sec. V – începutul sec. III a. Chr., se completează cu descoperirile din sectorul învecinat al Dobrogei de sud (NE Bulgariei) de la Vărbița, Drumevo, Kiulevčea, Iankovo, Braničevo, Profesor Zlatarsky, Alfatar, Kaolman[194], Krăgulevo[195], Cerna[196], Profesor Işirkovo[197] ş. a., în cele mai multe dintre ele descoperindu-se şi ceramică greacă ori imitații locale după unele tipuri de vase greceşti. Orizontului amintit, format din siturile arheologice getice din SV Dobrogei şi din NE Bulgariei, i se pot adăuga descoperirile relativ numeroase din zona Călăraşi – Ialomița, cum sunt cele de la Bogata, Dichiseni, Grădiştea-Chirnogi, Grădiştea-Călăraşi, Grădiştea-Coslogeni, Dorobanțu, Iezeru, Andolina, Băşneagu, Gâldău-Pietroiu, Grădiştea Ulmilor, Unirea, Borduşani[198] etc., din care nu lipsesc, uneori, recipientele greceşti sau imitațiile acestora. În unele stațiuni de pe malul stâng al Dunării acestea sunt într-un număr relativ mare, comparabil cu cel din siturile din dreapta fluviului; în cele aflate mai departe de Dunăre ele sunt, evident, mai puține. Descoperirile de pe ambele maluri ale fluviului din această zonă atestă existența unor strânse legături între aşezările riverane. Probabil, în anumite momente ale istoriei lor ele aparțineau aceleiaşi comunități economice şi social-politice.

Descoperirile monetare, la care ne-am referit parțial, prezintă de asemenea, concentrări importante în această regiune. Monedele histriene sunt prezente pe ambele maluri ale Dunării, atât pe teritoriul României, cât şi al Bulgariei, prin descoperiri izolate, ca şi prin tezaure[199]. Tot aici se întâlnesc şi monede de tipul Alexandru cel Mare, Filip al III-lea Arrhideus, Lysimach, Seleukos I, precum şi

---

[192] MITREA 1959, p. 156-160.

[193] MOISIL 1950, p. 1-13. Vezi şi POENARU BORDEA 2004, p. 55, nr. 107; p. 63, nr. 50; p. 65, nr. 24, cu bibliografia.

[194] xxx *Istoria na Dobrudja*, I, Sofia, 1984, p. 101-116, cu bibliografia. Alte lucrări pentru unele dintre obiectivele amintite: DREMSIZOVA 1955, p. 61-83; DREMSIZOVA-NELCINOVA 1962, p. 165-185; DREMSIZOVA-NELCINOVA 1965, p. 54-65; DREMSIZOVA-NELCINOVA 1966; DREMSIZOVA-NELCINOVA 1970, p. 207-229; MIRČEV 1963, p. 1-13 etc.

[195] BOBČEVA 1975, p. 119-123; VASILČIN 2002-2003, p. 135-247.

[196] BOBČEVA 1975, p. 123-127; VASILČIN 1998-1999, p. 5-103.

[197] GEORGIEVA, BĂČVAROV 1994; pentru cronologia necropolei vezi şi MĂNDESCU 2005, p. 429-440.

[198] TURCU 1979, p. 40-74; 175-187 şi hărțile de la fig. 2, 33; tot aici şi bibliografia anterioară; CONOVICI, MUŞEȚEANU 1975, p. 543-545; CONOVICI 1980, p. 43-54; SÎRBU, OPREA 1995, p. 123-146; SÎRBU, OPREA, RĂDULESCU 1997, p. 209-236; SÎRBU, OPREA, PANDREA 1995, p. 147-166; TROHANI 2006.

[199] PREDA 1998, p. 54-72, cu fig. 2; POENARU BORDEA 2004, *passim*. Pentru Dobrogea de adăugat unele descoperiri înregistrate îndeosebi de TALMAȚCHI (mai sus, notele 68-70).

monede ale altor oraşe greceşti (Olbia, Cyzic, Callatis, Tomis, Dionysopolis, Mesambria, Chalcedon-Bithinia, Athena), dar într-o mai mică măsură (uneori doar prin câte un exemplar)[200].

Toate aceste descoperiri conturează o zonă de locuire getică intensă, pe ambele maluri ale Dunării, cu legături strânse între ele, dar şi cu lumea greacă, în cadrul cărora unele staţiuni puteau avea un rol preeminent (ex. Durostorum, Izvoarele, Satu Nou, Adâncata, Dunăreni – „Muzait", poate şi altele). Descoperirile de artefacte greceşti sugerează existenţa unui drum de legătură transdobrogean între litoral şi această regiune, mai degrabă dinspre Callatis ori dinspre altă colonie aflată la sud de aceasta spre Dunăre[201], decât dinspre Histria, în pofida prezenţei timpurii şi relativ masive a monedelor histriene şi a numărului redus de monede callatiene. Această rută pe uscat se adaugă uneia mai importante, pe valea Carasu, între Tomis şi Axiopolis, ca şi celei fluviale, care avea probabil o importanţă mai mare decât cele două de pe uscat, mai ales pentru Histria ori pentru alte colonii pontice. O altă cale comercială a fost presupusă pentru perioada preromană şi de-a lungul râurilor mici ce străbat nordul Dobrogei între Argamum şi Dunăre, care ar fi legat malurile golfului Halmyris (astăzi lacul Razelm) de colţul de NV al Dobrogei, jalonată de descoperirile de la Jurilovca, Enisala, Nalbant, Floreşti (fost Islam Geaferca), Valea Teilor, Telița şi Cerna[202]Revenind la siturile de la Izvoarele, Satu Nou şi Adâncata, pentru care deţinem mai multe informaţii, putem considera că, în pofida diferenţelor cronologice dintre ele, au jucat un rol de primă mărime în comerţul realizat pe Dunăre, de legături cu lumea greacă, precum şi cu aşezările din stânga fluviului.

Pentru nordul şi nord-vestul Dobrogei descoperirile relevă o zonă de locuire getică la fel de importantă, care se completează cu descoperirile din sectorul învecinat din sudul Moldovei şi al Basarabiei, chiar dacă în acest spaţiu se manifestă, într-o anumită perioadă, o prezenţă scitică marcantă. Pot fi amintite astfel, între altele, descoperirile de la Giurgiuleşti, Kartal-Orlovka, Satu Nou, Ismail, altele de pe malul Ialpugului, apoi Zarečinoe, Jeleznyi-Iar, Sirokoja, Cebanovka, Sergheevka, Zatoka, Privdennoe etc., iar în continuare pe ambele maluri ale limanului Nistrului şi de-a lungul acestuia, în amonte, ca şi al afluenţilor săi[203]. În acest areal, prezenţa importurilor greceşti (îndeosebi a amforelor), ca şi a monedelor[204] este de asemenea notabilă. Informaţiile literare referitoare la tirageţi[205] par să confirme descoperirile getice din zonă, tot mai numeroase în ultimul timp. Să amintim, de asemenea, expediţia nereuşită peste Dunăre a lui Zopyrion, generalul lui Alexandru cel Mare, a cărui armată ar fi fost

[200] PREDA 1988, p. 72-84, cu fig. 3; 102-115, cu fig. 5.

[201] IRIMIA 1973, p. 65.

[202] BAUMANN 2005, p. 13.

[203] NICULIȚĂ 1987, cu bibliografia anterioară; ARNĂUT, URSU NANIU 1996; ARNĂUT 1999, p. 135-145; SÎRBU, NICULIȚĂ, VANCIUGOV 2000, p. 73-92.

[204] ARNĂUT, URSU NANIU, *op. cit*., îndeosebi hărţile de la planşele I, XIII, XXXI, XL.

[205] Strabon, II, 5, 12 (C. 118); II, 5, 30 (C. 129); VII, 3, 1 (C. 294); VII, 3, 17 (C. 306); Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26) 82; Ptolemeu, *Îndreptar geografic*, III, 5, 11; idem, *Aşezarea Moesiei Inferioarei*, III, 7 (tirageţii sarmaţi).

nimicită, după unele izvoare, de geți[206], iar după altele, de sciți[207]. În acest context, prezența sciților în zonă ca o realitate etnică este de asemenea importantă şi demnă de luat în seamă[208]. S-a vorbit chiar de un „protectorat" scitic asupra oraşelor greceşti nord-vest pontice[209], ceea ce, cu siguranță, ar fi influențat şi raporturile acestora cu geții, opinie contrazisă de alți cercetători[210].

*
* *

Marea cantitate şi diversitatea deosebită a materialului arheologic greco-elenistic în unele situri de pe Dunăre sau din vecinătatea acesteia ridică şi problema unei posibile existențe în aşezările în cauză, poate şi în altele, a unor mici nuclee de populație greacă, rezidentă permanent sau care se instala pentru perioade mai scurte ori mai lungi de timp. Pe lângă considerentele deja formulate, s-ar putea avea în vedere şi prezența în siturile în cauză a unor materiale greceşti care nu aveau aceleaşi semnificații în lumea autohtonă cu cele din societatea greacă: vîrfurile de săgeți cu valoare monetară, monedele de bronz, piesele destinate cultului – ca statuetele de teracotă cu reprezentări ale unor divinități greceşti-, vasele *askoi* etc. Aceste elemente ar putea sugera chiar funcționarea în unele sectoare ale aşezărilor getice mai importante a unor *emporia* (sau factorii)[211].

După cum se cunoaşte, termenul de *emporion* (sau *factorie*) are anumite semnificații, sugerate mai ales de izvoarele scrise[212] şi, într-o măsură mai restrânsă, de cele arheologice.

În operele antice termenul *emporion* apare în diferite contexte, pentru epoci diferite. În majoritatea cazurilor, el are o semnificație legată de activitățile economice, de schimburile comerciale efectuate pe calea apelor – maritime sau fluviale. Adesea, termenul în cauză a fost utilizat şi cu sensul de port, ca loc în care se strângeau produsele unei regiuni în vederea exportării lor şi unde soseau, de asemenea, produse din regiuni îndepărtate pentru a fi vândute localnicilor. Conceptul de *emporion* se regăseşte în multe relatări privind colonizarea greacă. În mod obişnuit acest termen e utilizat cu sensurile de „loc de comerț", „port comercial", „port franc", „contor", „centru de redistribuire", „releu", „piață secundară", fiind asimilat adesea cu *port of trade*[213].

După cum s-a afirmat, o formă importantă de comerț în acea perioadă era cea practicată între colonişti şi autohtoni[214]. Acesta putea fi efectuat atât cu

[206] Curtius Rufus, X, 1, 44.

[207] Trogus Pompeius, *Istoria lui Filip*, II, 4; XII, 1, 4; XII, 2, 16; Orosius, III, 18, 14.

[208] ANDROUCH 1995, cu bibliografia anterioară; pentru unele descoperiri scitice din nordul Dobrogei, vezi SIMION 2003, *passim*.

[209] VINOGRADOV 1989; *passim*; VINOGRADOV 1997, *passim*.

[210] COJOCARU 2005-2006, p. 109-120.

[211] Opinie asemănătoare la CONOVICI 2000, p. 76.

[212] Semnificațiile multiple şi complexe ale termenului *emporion* la MARCU 1998, p. 40-45, cu bibliografia corespunzătoare.

[213] MARCU, *loc. cit*.

[214] TSETSKHLADZE 1998, p. 51-52.

produsele proprii ale coloniştilor, cât şi cu produsele altora[215]. În unele izvoare *emporia* sunt distincte față de porturi, ele reprezentând doar locul unde se desfăşurau activitățile comerciale; *emporion*-ul nu se confunda cu portul.

Emporia au fost create la început pe malul mării, pentru ca după un timp, unii rezidenți ai lor să pătrundă şi în interiorul teritoriului. Multe *emporia* s-au întemeiat şi pe malul unor fluvii, atât la vărsarea lor, cât şi în amonte. Implicând inițial noțiunea de loc pentru schimburi comerciale realizate pe calea apei, termenul de *emporion* tinde pe parcurs să desemneze un loc de comerț, indiferent pe ce cale se fac schimburile, inclusiv pe baza transportului terestru[216]. Dar sensul de transport pe apă nu a dispărut complet, chiar dacă mai târziu unele *emporia* erau situate la o anumită distanță de locul unde se termina calea maritimă sau fluvială[217].

Unii autori fac distincția între un *emporion* (factoria comercială) deschisă de o cetate în teritoriul său, pentru a primi negustori străini şi un *emporion* ca o comunitate restrânsă, autonomă, stabilită în lumea barbară[218]. În acest ultim caz se întemeia o mică aşezare care să înlesnească efectuarea schimbului cu populația locală, aşezarea putând avea un caracter mixt, greco-indigen sau numai grec[219]

Emporia au avut un rol deosebit în dezvoltarea schimburilor comerciale, inclusiv la utilizarea monedei şi la familiarizarea unor comunități indigene cu noul mijloc de schimb. O caracteristică a acestor *emporia* a fost crearea facilităților de comunicare la distanțe mari, în special pentru desfăşurarea activităților comerciale; în ele se aduceau, pe uscat sau pe apă, mărfuri de import, care erau utilizate de localnici, putând fi, uneori, reexportate la alte comunități[220].

O activitate comercială importantă a oricărui *emporion* consta în schimbul de produse locale contra produselor străine, facilitând întrepătrunderea a două economii: cea a produselor naturale brute, specifică indigenilor, şi economia produselor superioare, manufacturate, specifică grecilor, ceea ce evidențiază şi diferența dintre nivelurile de civilizație ale comunităților în cauză[221]. *Emporion*-ul asigura exportul produselor autohtone, ca şi pătrunderea celor străine în interiorul regiunii, sub protecția indigenilor care, în general, rămân stăpânii locurilor.

Desigur, pentru a participa la acest „parteneriat" economic, societatea indigenă trebuia să ajungă la un anumit nivel de dezvoltare, fapt amplificat chiar de intensa circulație umană şi materială, care au accelerat transformările sociale. Grecii au reprezentat, şi din acest punct de vedere, un adevărat catalizator al transformărilor ce aveau loc în societatea locală, prin legăturile complexe pe care le inițiau şi prin produsele oferite, sau preluate de la indigeni. Aceste transformări, deşi la început erau aproape imperceptibile, au devenit cu timpul relevante, dând naştere unor schimbări importante în structura socială, politică şi

[215] BOUNEGRU 1983, p. 59.
[216] CASEVITZ 1993, p. 18.
[217] *Ibidem*.
[218] BRESSON 1993, p. 177.
[219] *Ibidem*, p. 185.
[220] ÉTIENNE 1993, p. 27.
[221] *Ibidem*, p. 30.

economică a autohtonilor. Pe această cale grecii îşi asigurau atât unele produse necesare traiului (îndeosebi cele alimentare), cât şi altele necesare comerțului, creindu-şi puncte de desfacere a mărfurilor aduse din afară şi de preluare a celor locale, existând şi interesul indigenilor pentru asemenea activități comerciale.

Informații extrem de valoroase privind modul în care funcționa un *emporion* grec într-o regiune barbară şi în legătură cu raporturile juridice stabilite între greci şi stăpânii locurilor le oferă cunoscuta inscripție de la Pistiros[222]. Printre altele, această descoperire aruncă o lumină nouă asupra raporturilor dintre comercianții greci şi basileii traci din regiune. Stabilirea unor reglementări juridice presupune şi existența unui anumit grad de organizare a autohtonilor, ceea ce le permitea să înțeleagă avantajele efectuării unor asemenea activități în teritoriul lor.

Raporturi asemănătoare puteau exista şi între oraşele de pe litoralul vest-pontic şi barbarii din teritoriile în care locuitorii lor îşi desfăşurau activitatea sau chiar cu cei din regiuni mai îndepărtate. Însă pentru Dobrogea lipsesc dovezile privind existența unor aşezări greceşti sigure în plin teritoriu getic, departe de litoral. Din păcate, pentru litoralul vest-pontic există o singură referire la un *emporion*, anume la Tomis. Menționea apare la Memnon, când *emporion*-ul Tomis a fost cauza războiului din jurul anului 260 a. Chr. sau 256/255–254 a. Chr., purtat între Callatis, aliată cu Histria, pe de o parte, şi Byzantion, pe de altă parte[223]. De asemenea, cetatea Orgame-Argamum, a fost considerată ca reprezentând, pentru o anumită perioadă, un *emporion*[224]. Ea a fost întemeiată în zona Capului Dolojman la o dată foarte apropiată de a Histriei[225]. A cunoscut o vie activitate de la sfârşitul sec. al VI-lea şi începutul sec. al V-lea a. Chr. şi a utilizat vârfurile de săgeți cu valoare monetară[226], chiar dacă s-a aflat în zona de circulație a monedelor histriene. În *chora* Histriei au existat încă de timpuriu mai multe aşezări (Tariverde, Piatra – „Rățărie", Corbu de Sus, Vadu, Sinoie – „Zmeica", Sarinasuf etc.), care aparțineau unui spațiu de interferență etnică şi culturală, cu nuclee sigure de populație greacă stabilite în mediul indigen şi care reprezentau, totodată, şi importante centre comerciale.

[222] VELKOV, DOMARADZKA 1994, p. 1-15; xxx *Pistiros I. Excavations and Studies* (ed. J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. N. Archibald), Praga, 1996; CHANKOVSKI, DOMARADZKA 1999, p. 247-258; SALVIAT 1999, p. 259-273; BRAVO, CHANKOVSKI 1999, p. 275-317; BOŠNAKOV 1999, p. 319-329; PICARD 1999, p. 331-346; DOMARADZKA 1999, p. 347-358; LOUKOPOULOU 1999, p. 359-371; CHANKOVSKI 1999, p. 581-588; DOMARADZKI 2000, p. 29-38; TSETSKHLADZE 2000, p. 233-246.

[223] Memnon, *FGHist* III B, p. 434 F 13; VULPE 1938, p. 85-86.

[224] ALEXANDRESCU 1990, p. 63.

[225] *Ibidem*, p. 65; MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1992, p. 55-67. O interpretare recentă a informației transmisă de Hecataios din Milet despre *Orgamé polis* la VULPE 1997, p. 187-191; MĂNUCU ADAMEŞTEANU 2001, p. 23.

[226] POENARU BORDEA, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 141-150; MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1994, p. 17-24.

Un *emporion* ar putea fi considerat Axiopolis, care reprezintă, după cum aminteam mai sus, singurul punct din afara oraşelor litorale care poartă un nume grecesc şi în zona căruia s-au descoperit frecvent importuri greceşti[227].

V. Pârvan[228] a avansat ipoteza prezenței unei factorii greceşti la Barboşi (Galați) încă din sec. VI a. Chr., ca o creație histriană. Prezența timpurie grecească este ilustrată de descoperirea unor vase attice cu figuri negre şi roşii, a unor piese de metal pe dealul Tirighina (Ghertina)[229] , de apariția în puncte apropiate, la Frumuşița[230] şi Brăilița[231] a unor vase greceşti pictate, ca şi de unele mențiuni în literatura de specialitate privind descoperirile mai vechi de acest tip semnalate în zonă[232]. Gh Ştefan, în urma săpăturilor întreprinse pe dealul Tirighina, a amintit de asmenea despre un posibil *emporion* comercial grecesc existent în zonă[233]. Ipoteza se susține şi prin poziția deosebită a punctului de la Barboşi, unde se afla un vad favorabil trecerii Dunării.

Existența unor astfel de factorii histriene pe Dunăre a mai fost presupusă la Caraorman, începând cu sec. V a. Chr.[234] şi la Murighiol[235]. Hârşova ar fi reprezentat, după V. Pârvan, o stațiune hellenică sau un emporion al comerțului cu vinuri[236]. Alte stațiuni comerciale ar mai putea fi presupuse la Troesmis[237] şi

---

[227] Mai sus, n. 82-84. Opinie asemănătoare şi la RUSCU 2002, p. 277, care consideră că „existența aici a unui punct de sprijin comercial grecesc pentru comerțul cu barbarii este foarte plauzibilă".

[228] PÂRVAN 1923, p. 118.

[229] DRAGOMIR 1984, p. 159-167. BUZOIANU 2001, p. 119, are rezerve privind proveniența de la Barboşi a tuturor pieselor colecției Al. N. Măcellariu, dar admite posibilitatea ca unele dintre ele să fi fost locate corect.

[230] PETRESCU-DÂMBOVIȚA 1953, p. 497-503; ALEXANDRESCU 1978, cat. 519.

[231] ALEXANDRESCU 1978, p. 100, cat. 651; oenochoe produsă probabil la Histria.

[232] DRAGOMIR 1984, p. 158; BUZOIANU 2001, p. 119-120.

[233] ŞTEFAN 1938, p. 347. Pentru unele descoperiri monetare corespunzătoare perioadei discutate de la Galați vezi POENARU BORDEA 2004, p. 51, nr. 48; p. 57, nr. 4; p. 60, nr. 17; p. 64, nr. 8, cu bibliografia.

[234] PÂRVAN 1925, p. 420-421; SIMION 1971, p. 55-60; BAUMANN 1973-1975/a, p. 43 (factorie pentru facilitarea comerțului pe Dunăre şi bază de pescuit); BAUMANN 2005, p. 12 (factorie care prezenta avantajul de a fi ferită de eventualele atacuri ale băştinaşilor şi excepțională bază de pescuit, care ar fi aparținut Histriei).

[235] Mai sus, n. 15 şi 143. Din locuirea getică preromană de la Halmyris provine un fragment de farfurie probabil attică, de la începutul sec. II a. Chr., cu inscripție, în care un nume mai este atestat la Histria, iar celălalt este al comerciantului sau al primului proprietar (SUCEVEANU, ANGELESCU 1988, p. 146-150, 2).

[236] PÂRVAN 1926, p. 256-257 (la reeditarea lucrării, R. Florescu nota că „ideea lui Pârvan rămâne încă la stadiul de ipoteză"). Pentru materialele greco-elenistice de la Hârşova, mai sus, n. 95-101.

[237] Mai sus, n. 109-112. Interpretând inscripția ΒΟΙΩΝ de pe o amforă de Rhodos descoperită într-un mormânt ca reprezentând „schimbul unei amfore rhodiene cu vin la prețul sau contra unei vite", V. Lungu consideră că acesta sugerează practicarea unui comerț bazat pe surplusul de bunuri; de asemenea, „prin varietatea şi valoarea sa, materialul arheologic, în ansamblu, anunță o nouă etapă în problema componenței etnice şi a caracterizării locuirii de la Aegyssus" (LUNGU 1996, p. 69-70, 75). Se sugerează, astfel, o posibilă prezență a unei comunități greceşti în această aşezare. „Totodată" - continuă autoarea – „originea şi calitatea documentelor avertizează asupra profunzimii impactului

Aegyssus[238], chiar dacă prezența indigenilor în ambele locuri era, foarte probabil, marcantă. În afara punctelor menționate, V. Pârvan a presupus existența unor stațiuni comerciale pe tot brațul Sf. Gheorghe şi pe Dunăre în general[239], datorate pătrunderii grecilor în amonte, pe fluviu. Dunărea a reprezentat de fapt, pentru negustorii greci (inclusiv pentru cei histrieni, dar nu numai pentru ei), o prelungire a țărmului vest-pontic, probabil până la „cataracte" (Porțile de Fier). Ea era considerată un adevărat „canal natural pentru trecerea mărfurilor şi oamenilor"[240].

După cum se cunoaşte, Histria a devenit în sec. VI a. Chr. un centru economic şi comercial de prim ordin, şi chiar de la început ea a luat în exploatare Dunărea. Totodată, ea a creat mai multe *emporia* sau *factorii* atât pe litoralul vest- şi nord-pontic, cât şi în interiorul continental al Dobrogei, în teritoriul său rural[241]. Un loc aparte îl ocupă aşezarea de la Tariverde, situată la o distanță relativ mare de cetate, şi căreia i s-au dat mai multe interpretări: aşezare băştinaşă[242], factorie histriană[243] sau nucleu de populație greacă stabilită în teritoriul rural al cetății, dar în mediul indigen[244]. Alte aşezări cu un caracter oarecum asemănător, considerate mai ales centre agricole, dar şi comerciale, sunt numeroase în *chora* Histriei. Începând din sec. VI a. Chr. Histria a ajuns să domine comerțul din regiune, probabil nu numai în zona litorală, ci şi pe Dunăre. Dar acest fapt nu a însemnat excluderea sau restrângerea activităților comerciale desfăşurate de alte colonii din bazinul pontic sau, poate, de mai departe. Frecvența cu care fluviul este menționat în izvoarele antice arată că el era bine cunoscut negustorilor greci, iar prin ei şi istoricilor sau geografilor vremii. De asemenea, bogăția şi varietatea produselor greceşti sugerează existența unor legături permanente şi îndelungate ale lumii greceşti (coloniale sau din diferite metropole) cu autohtonii.

Dacă pentru zona vest-pontică, precum şi pentru cea dunăreană, către gurile fluviului, izvoarele literare, dar mai ales descoperirile arheologice, sugerează existența unor *emporia* – *factorii comerciale*, considerăm că acestea puteau fi create, de asemenea, şi în puncte mai îndepărtate, cum sunt Izvoarele, Satu Nou şi Adâncata. În ele puteau trăi grupuri mai mult sau mai puțin numeroase de greci, care desfăşurau o activitate comercială specifică unor *emporia* aflate în interiorul lumii barbare, la distanțe apreciabile de lumea greacă. Originea unor astfel de *emporia* este, însă, greu de stabilit. Pentru Adâncata şi Izvoarele, care au dat la iveală materiale greceşti timpurii, inclusiv vârfuri de săgeți cu valoare monetară şi monede histriene într-un număr apreciabil, s-ar putea presupune existența unor

elenic la nivelul comportamentului indigen din aşezările amplasate în afara *chorei* coloniilor greceşti vest-pontice" (LUNGU 1996, *loc. cit.*).

[238] Mai sus, n. 128-138.

[239] PÂRVAN 1925, p. 420-421.

[240] BOARDMAN 1988, p. 321.

[241] Despre Histria în epoca arhaică şi activitatea sa colonizatoare, inclusiv în calitate de întemeietoare de factorii comerciale, ALEXANDRESCU 1985, p. 41-54; ALEXANDRESCU 1986, p. 19-32; ALEXANDRESCU 1990, p. 47-101; BUZOIANU 2001, p. 300-304.

[242] BERCIU 1965, p. 90 şi 94-95.

[243] PREDA 1972, p. 77-78.

[244] DIMITRIU 1970, p. 232; BUZOIANU 2001, p. 303.

interese mai puternice ale cunoscutei colonii milesiene. Dar acest lucru nu exclude posibila contribuţie şi a altor colonii, eventual într-o perioadă mai târzie (Callatis sau Tomis?). Pentru sectorul de sud-vest al Dobrogei, care cuprinde aceste descoperiri, ca şi pentru altele semnalate între Durostorum – Ostrov şi Aliman, s-a sugerat şi o posibilă legătură pe uscat, pe drumul ce venea dinspre Callatis sau dinspre o altă colonie apropiată[245]. Pentru aşezările de la Satu Nou, care evoluează într-o perioadă relativ târzie, când Histria îşi pierduse în mare măsură rolul principal în zonă, mai probabilă ar fi contribuţia Callatidei şi a Tomisului, fără însă a fi excluse total colonia milesiană din apropierea gurilor Dunării ori o altă colonie vest – sau nord-pontică. Punctele amintite ar aparţine acelei categorii de *emporia* fără un statut politic veritabil, caracteristic aşezărilor greceşti şi fără să corespundă întru-totul sensului pe care izvoarele istorice îl dau, în general, termenului în cauză.

Se poate constata că până acum pentru Dobrogea nu există informaţii suficiente, obţinute prin cercetări de o mai mare amploare, pentru a încerca o definire mai clară a tipurilor de aşezări getice şi a caracteristicilor acestora. Unele dintre ele pot fi considerate centre politice şi economice importante (chiar de tip *dava*), în timp ce pentru cele mai multe nu există decât informaţii extrem de sumare. Prezenţa mai activă şi îndelungată a grecilor pe litoralul vest şi nord-vest pontic, ca şi în zona dunăreană, pare să fi imprimat aşezărilor autohtone anumite trăsături specifice, încă insuficient cunoscute şi a căror înţelegere rămâne un deziderat al cercetărilor viitoare.

ADDENDA*

CATALOGUL DESCOPERIRILOR.

IZVOARELE (com. Lipniţa, jud. Constanţa).

Cu ocazia unor periegheze întreprinse în mod repetat[246] în zona aşezării getice, de pe plaja Dunării au fost recuperate mai multe materiale arheologice care se adaugă, într-o anumită măsură, descoperirilor publicate anterior de alţi specialişti[247].

Zona complexului „in situ"[248].

- Fragment de vas de provizii lucrat cu mâna, de mari dimensiuni, cu gura puţin evazată, separată de corp printr-o linie orizontală incizată. Pastă maronie cenuşie, cu cioburi pisate şi resturi vegetale foarte fine în compoziţie, evidenţiate la suprafaţă prin numeroase urme rămase după ardere. Datorită dimensiunilor reduse ale fragmentului, nu se poate

[245] POENARU BORDEA 1971, p. 501-502; IRIMIA 1973, p. 65; CONOVICI, MUŞEŢEANU 1975, p. 548.

[*] Am considerat-o necesară pentru ilustrarea unor descoperiri menţionate în lucrare, acolo unde a fost posibil, cu unele materiale mai reprezentative.

[246] Îndeosebi împreună cu regretatul coleg N. Conovici.

[247] *Supra*, n. 38-46.

[248] Este vorba de locuinţa cercetată parţial de N. Conovici în anul 1983, în timpul campaniei noastre comune de la Satu Nou. Documentaţia complexului arheologic şi materialul arheologic recuperat sunt inedite. Prezentăm doar câteva exemplare pentru a ilustra această categorie ceramică existentă şi la Izvoarele.

preciza dacă avea sau nu apucători sau brâuri alveolate pe corp. Dimensiuni: diametrul gurii circa 28 cm. Inv. 34528/a. Fig. 21/1. Acest tip de vas, numit uneori şi „vas pântecos" (TROHANI 2006, vol. II, p. 58) este relativ frecvent în olăria geto-dacă.

Forme apropiate: BUZILĂ 1970, p. 240-241 şi fig. 3/8, 10; PREDA 1986, p. 83 şi pl. III/1; CĂPITANU 1986-1987, p. 107 şi fig. 1/1; TROHANI 2006, vol II, p. 58, nr. 118 şi pl. 155; SÎRBU 1996, p. 71 şi fig. 64/1; 68/1; 71/4; SÎRBU, MATEI, DUPOI 2005, p. 51-53, 71 şi fig. 61/8; IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 131 şi fig. 18/1, 2 etc.

- Fragment de vas-borcan cu corpul bombat, gura evazată, cu buza teşită oblic spre exterior. Pe umăr prezintă o apucătoare plată, orizontală. Pastă cenuşie, cu nuanțe gălbui la exterior, cenuşie închisă, cu urme de ardere secundară la interior. Suprafața exterioară fină, bine netezită; cea interioară, corodată. Cioburi pisate şi resturi vegetale în compoziție. Inv. 34528/b. Fig. 21/5.

  Analogii: BUZILĂ 1970, p. 244 şi fig. 14/2; 15/6; CĂPITANU 1986-1987, p. 120-124 şi fig. 11/1, 2; URSACHI 1995, p. 159-161 şi pl. 62/7; SÎRBU, MATEI, DUPOI 2005, p. 52, 81 şi fig. 75/10 etc.
- Partea superioară a unui borcan lucrat cu mâna, cu corpul puțin bombat, gâtul concav; gura puțin evazată, cu marginea orizontală şi îngroşată foarte puțin la exterior. Pe gât prezintă un şir orizontal de alveole rotunde, uniforme. Pe umăr, coborând pe partea superioară a corpului, au fost incizate cu un vârf bont câteva linii arcuite. Exemplarul nu a avut butoni în zona păstrată. Pastă roşie-maronie, arsă excesiv, cu cioburi pisate şi nisip (inclusiv cu bobul mare, ici-acolo alburiu) în compoziție. Dimensiuni: înălțimea păstrată 12,2 cm; diametrul gurii 15,5 cm. Inv. 34529. Fig. 23/1. Vasele-borcan de tipuri apropiate, ornamentate sub buză sau pe gât cu şiruri de alveole, precum şi cu linii incizate, dispuse vertical, oblic sau arcuit, fără a fi prea numeroase, se întâlnesc şi în alte stațiuni.

  Analogii: Satu Nou (IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 131 şi fig. 15/7, 9); Pietroasele – „Gruiul Dării" (DUPOI, SÎRBU 2001, p. 23 şi fig. 72/1; SÎRBU, MATEI, DUPOI 2005, p. 52 şi fig. 3/7; 72/10; 84/9); Borduşani (TROHANI 2006, vol. I, p. 17 şi pl. 24/2; 25/3; vol. II, p. 54 şi pl. 154 (139; 152) etc.
- Borcan fragmentar lucrat cu mâna cu corpul bitronconic, gâtul puțin concav şi fundul plat. Pe diametrul maxim sunt plasați patru butoni cilindrici, în cruce. Începând de sub gât, până spre fund, vasul era ornamentat cu incizii efectuate cu „pieptenele" în registre aproape verticale, succesive, „frânte" unghiular în zona diametrului maxim; în zona butonilor decorul este întrerupt. Registrele decorative se termină inegal şi neuniform către fundul vasului. Pastă cărămizie-gălbuie, arsă slab, cu cioburi pisate în compoziție. Dimensiuni: înălțimea păstrată, circa 15,5 cm; diametrul fundului, circa 10 cm; diametrul maxim circa 15 cm. Inv. 34530/a. Fig. 22/1. Ornamentul cu „pieptenele" aplicat neorganizat sau în registre dispuse vertical, oblic, curb, în zig-zag, în val

sau orizontal, format din linii scurte sau mai lungi, se întâlneşte relativ frecvent pe olăria geto-dacă.

Analogii: Bâtca Doamnei (BUZILĂ 1970, p. 239-240 şi fig. 7/5, 6, 8; 9/1, 7, 8); Sprâncenata (PREDA 1986, p. 83-87 şi pl. III/4; VIII/3; XI/1, 3; XIV/8); Brad (URSACHI 1995, p. 159-161 şi pl. 61/1); Răcătău (CĂPITANU 1986-1987, p. 121-125 şi fig. 27/1-4); Grădiştea (SÎRBU 1996, p. 71-73 şi fig. 19/1; 43/2; 58/2); Satu Nou (IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 131 şi fig. 15/6-7); Pietroasele – „Gruiul Dării" (DUPOI, SÎRBU 2001, p. 23 şi fig. 70/1, 2; 72/1-3, 5); SÎRBU, MATEI, DUPOI 2005, p. 52 şi fig. 81/7); Borduşani (TROHANI 2006, vol. I, p. 14-17, nr. 27, pl. 20; p. 17-18, nr. 3, pl. 25; p. 33, pl. 61/5; vol. II, p. 53-55 şi pl. 154/2, 29, 80) etc.

- Fragment de borcan lucrat cu mâna, cu corpul bombat şi gâtul aproximativ vertical, foarte puţin concav. Proeminenţă aproape conică, trasă în sus, lipită pe umărul vasului (iniţial erau probabil patru). Pe partea inferioară a gâtului, pe umăr şi pe corp, vasul era ornamentat cu incizii efectuate cu „piptenele", în registre dispuse oblic. Pastă cărămizie-gălbuie, arsă slab. Inv. 34530/b. Fig. 22/2.

  Analogii: aceleaşi ca la exemplarul anterior.

- Partea superioară, fragmentară, a unei căni lucrate la roată, cu gura evazată şi marginea buzei rotunjită. Toartă lată, cu două caneluri longitudinale, inegale ca lăţime, cu partea superioară prinsă sub buză. Pastă cenuşie deschisă cu nuanţă gălbuie; urme de ardere secundară. În apropierea torţii prezintă un orificiu, probabil dovada unei încercări de reparare a vasului. Dimensiuni: diametrul gurii 10 cm. Inv. 34527. Fig. 23/2; 25/3.

  Analogii: Ocniţa (BERCIU 1981, p. 33-34 şi pl. 11/2, 3; p. 83 şi pl. 63/1 – dar cu toarta supraînălţată); Sprâncenata (PREDA 1986, p. 92-93 şi pl. XXX/1; XXXI/2 – cu gura asemănătoare şi toarta lipită de buză); Răcătău (CĂPITANU 1987, p. 131 şi fig. 48/3, 4); Brad (URSACHI 1995, p. 174-175 şi pl. 98/18; 99/4); Poiana (VULPE, TEODOR 2003, p. 81-82 şi fig. 174/1, 2, 6); Pietroasele – Gruiul Dării" (SÎRBU, MATEI, DUPOI 2005, p. 54 şi fig. 56/11); Borduşani (TROHANI 2006, vol. I, p. 33 şi pl. 61/8 – urcior cu forma gurii şi modul de prindere a torţii asemănătoare) etc.

Izvoarele - passim[249].

Ceramică getică.

- Ceaşcă fragmentară lucrată cu mâna, cu corpul tronconic, fundul plat şi buza cu marginea rotunjită. Toarta masivă, cu secţiunea pătrată, porneşte de sub buză şi este prinsă cu partea inferioară de fundul vasului. Pastă neagră-maronie, cu cioburi pisate în compoziţie. Dimensiuni: înălţimea 10 cm. Inv. 36631. Fig. 25/8.

  Ceştile de acest tip (sau căţui) sunt foarte frecvente în toate aşezările geto-dace începând, eventual, din a doua jumătate a sec. III a. Chr[250], dar, oricum, sigur din sec. II a. Chr.

[249] Materialele au fost recuperate de pe plajă mai ales în anii 1983, 1985, 1987 şi 1988 (inclusiv torţile ştampilate).

- Fund de castron sau de strachină lucrat la roată, inelar, cu baza lată. La exterior, pe fundul vasului sunt două incizii late dispuse în cruce, executate în pasta moale. În mijloc – un orificiu, reprezentând, probabil, o încercare de a repara vasul sau de a refolosi doar fragmentul în cauză. Pastă cenuşie închisă, cu mică în compoziție. Dimensiuni: diametrul bazei 8,2 cm. Inv. 34534/a. Fig. 21/8.
  Asemenea reprezentări simbolice incizate pe corpul sau pe fundul unor vase, în pasta moale, înainte de ardere, sunt relativ frecvente. Analogii: Grădiştea (SÎRBU 1996, p. 74 şi fig. 49/1 – ceaşcă dacică decorată pe fund tot cu o cruce incizată) etc.
- Fragment de *lekane* lucrată la roată cu buza verticală şi marginea rotunjită. Pe umăr prezintă apucători orizontale carenate, cu marginea crestată şi un orificiu vertical pentru atârnat. Vasul avea probabil două sau patru asemenea apucători orizontale, perforate. Pastă fină, cenuşie închisă la exterior. Dimensiuni: diametrul gurii circa 22 cm. Inv. 34534/b. Fig. 25/9.
  Acest tip de vas, de origine greacă, a fost reprodus relativ frecvent în olăria autohtonă, atât în cea timpurie, cât şi în cea târzie, în special în zonele extracarpatice. Dintre subtipurile existente în secolele VI-III a. Chr., în perioada următoare s-au păstrat – cu unele modificări – mai ales cele care grupează vasele cu buza aproape verticală (ca la exemplarul în discuție) sau trasă în interior şi cu apucători late, perforate, plasate pe umăr. Deseori vasele de tip *lekane* au pe umăr o bordură proeminentă – probabil pentru a sprijini capacul – din care se lățesc apucătorile sau mânerele. Câteodată, acestea din urmă prezintă caneluri oblice sau nervuri în torsadă.
  Analogii: Satu Nou – „Valea lui Voicu" (IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 141 şi fig. 23/4-7; alte exemplare inedite, în ambele faze ale aşezării); Satu Nou – „Vadu Vacilor" – material inedit); Răcătău (CĂPITANU 1986-1987, p. 134-135 şi fig. 53/3 – considerată strachină) etc.
- Castron fragmentar lucrat la roată cu corpul tronconic, gâtul înalt, vertical şi umăr proeminent. Buza are marginea îngroşată la exterior, fațetată oblic. Pastă cenuşie deschisă, fină. Dimensiuni: diametrul circa 31 cm. Inv. 35237. Fig. 25/7.
  Analogii: Sprâncenata (PREDA 1986, p. 94 şi fig. XXXVI/3); Răcătău (CĂPITANU 1986-1987, p. 134-136 şi fig. 53/4, 8; 54/1, 3, 4 – considerate străchini); Brad (URSACHI 1995, p. 177-178 şi pl. 100/1-2, 5; 102/13, 15, 16 – considerate străchini); Poiana (VULPE, TEODOR 2003, p. 80-81 şi pl. 211/1, 9, 10); Pietroasa Mică (SÎRBU, MATEI, DUPOI 2005, p. 56-57 şi fig. 83/16; 98/5; Borduşani (TROHANI 2006, vol. II, p. 60-61 şi fig. 163/67); Satu Nou – „Valea lui Voicu" (IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 139-140 şi fig. 20/10; 22/2) etc.

[250] URSACHI 1995, p. 163. De altfel, cronologia acestui tip de vas a generat o bogată literatură de specialitate, asupra căreia nu considerăm că este cazul să ne oprim acum.

Ceramică greacă.

Torți de amfore ştampilate.

SINOPE

1. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară, corodată (3,7 x 2,8 cm). Inv. 34492. Fig. 24/1.
[ἀστυνόμου]
[Μητρο]δώρου τοῦ [kantharos]
[Ἀρισ]ταγόρου
[. . .]το [. . .]
GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 1969, p. 206, nr. 503; AVRAM, CONOVICI, POENARU BORDEA 1990, p. 118, *Metrodoros I (Aristagorou)* – grupa a IV-a; ŞELOV 1975, p. 143, nr. 568, pl. VIII; BUZOIANU 1981, p. 148, nr. 68 – grupa a IV-a; CONOVICI 1998, p. 40, 48, *Metrodoros I Aristagorou* (simbol *kantharos*) – la începutul grupei V, subgrupa V a, nr. 97 în lista magistraților sinopeeni; GARLAN 2004, p. 187, nr. 341, subgrupa VI A.

RHODOS

2. Toartă cu ştampilă rectangulară, pe un rând (4 x 1,6 cm). Adâncită, cu literele în relief.
Inv. 34493. Fig. 24/2.
Βρομίου
Fără simbol (*coroană*)
PRIDIK 1917, p. 24, nr. 548-551, întocmai; GRACE 1934, nr. 60; GRACE 1950, nr. 51-53; GRACE 1952, p. 526 (16 exemplare la Delos); GRACE 1961, p. 230, nr. 60, unde încadrează activitatea lui *Bromios* în perioada 180-150 a. Chr.; CANARACHE 1957, nr. 765, cu simbol *coroană*; ŞELOV 1975, nr. 302-304, unde nu exclude ca activitatea acestui producător să fi început încă din perioada complexului de la Pergam; SZTETYLLO 1975, nr. 101; SZTETYLLO 1976, nr. 151-152; LAZAROV 1977, p. 35, nr. 25; IRIMIA 1980, p. 99, nr. 4; FINKIELSZTEJN 2001, p. 129-130 (tabelul 8); p. 146, 155 (tabelul 12. 1.); *Bromios*, cu şi fără *coroană* a activat în timpul mai multor eponimi din perioada IV a şi IV b; fără simbol în perioada V a; JÖHRENS 2001, p. 415, nr. 182. Amfora în discuție aparține după legendă şi forma ştampilei grupei a IV-a.
3. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară fragmentară, din care se păstrează parțial doar numele lunii. Inv. 34494. Fig. 24/4.
…….
Πανά[μου]
După forma torții, amfora se datează în sec. II a. Chr.
4. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară (3,5 x 1,2 cm) aplicată pe partea superioară, corodată complet datorită rulării în apa Dunării.
Inv. 34497. Fig. 22/3.

După forma torții, amfora aparține perioadei pergamice.

5. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară (3,7 x 1,8 cm) aplicată pe partea superioară, corodată complet din aceeaşi cauză. Inv. 34496. Fig. 24/5. După forma torții, amfora aparține unui tip datat între circa 180-150 a. Chr.
6. Toartă cu profil unghiular, neştampilată. Secțiunea torții – circulară-, cu diametrul de 3,4 cm. Fig. 21/3. Sec. II a. Chr. (după profilul torții).

CENTRU NEIDENTIFICAT.

7. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară, fragmentară, pe două rânduri, aplicată pe partea superioară (4 x 2 cm). Pastă cărămizie, cu nisip cu bobul mare în compoziție. Inv. 43495. Fig. 24/3.
   ἐπὶ Πυ ←
   Θίωνο(ς) ←
   Scriere retrogradă; *omega* cursiv; *niu* invers.
   În bibliografia consultată nu am găsit un tip asemănător.

Alte obiecte ceramice greceşti.

- Picior de amforă de Cnidos. Inv. 36632/a. Fig. 21/2.
- Bol attic de mici dimensiuni cu corpul tronconic, bazinul scund şi piciorul profilat, de asemenea tronconic; baza piciorului concavă. Umăr unghiular; buza subțiată, cu marginea rotunjită. Pastă de bună calitate, brună. Firnis negru, cu nuanțe metalice, care acoperă vasul în întregime; corodat pe talpa piciorului. Lipseşte o parte din corp. Dimensiuni: înălțimea 3,2 cm; diametrul gurii 6 cm; diametrul maxim (în zona umărului) 7 cm; diametrul bazei 3,7 cm. Inv. 33109. Fig. 23/6; 25/2.
  Analogii: ROTROFF 1997, cat. 1028 şi fig. 64; pl. 77: 300-275 a. Chr.
- Fragment de bol non-attic cu corpul tronconic, buza arcuită spre interior, cu marginea rotunjită. Pastă cenuşie închisă, de bună calitate, care are, totuşi, pori vizibili. Firnis negru mat aplicat pe partea interioară şi pe marginea exterioară a buzei, până spre umăr. La interior, sub marginea buzei, prezintă două benzi cenuşii închise, mate, orizontale; o altă bandă asemănătoare a fost amplasată spre partea inferioară a bazinului vasului. La exterior, sub zona umărului acoperită cu firnis, vasul are de asemenea suprafața cenuşie închisă, nelustruită. Dimensiuni: diametrul maxim aproximat 20 cm; înălțimea păstrată circa 4,3 cm. Inv. 36632/b. Fig. 23/3. Absența celei mai mari părți din corp şi a piciorului nu permit stabilirea precisă a tipului de vas. Aparține grupului de boluri adânci.
  Analogii: ROTROFF 1997, cat. 1018-1025 şi fig. 63, pl. 77: circa 300-86 a. Chr.
- Fragment de bol elenistic cu corpul tronconic, buza puțin arcuită şi marginea subțiată. Pastă cărămizie; angobă brună-roşcată, aplicată pe baza exterioară a buzei, până spre umăr şi la interior; corodată în mare parte, păstrată mai bine la interior. Sub buză prezintă un orificiu pentru

reparat. Dimensiuni: diametrul maxim aproximat 26 cm; înălțimea păstrată circa 5 cm. Inv. 34536. Fig. 23/4.
Aparține grupului de boluri adânci.
Alte materiale.

- Fusaiolă plată, lucrată cu mâna; pastă cărămizie; ardere oxidantă, completă. Dimensiuni: diametrul 2,9 cm; grosimea 0,9 cm. Inv. 34538. Fig. 21/7.
- Lupă (lingou) de fier[251] cu baza aproximativ plată şi suprafața mai bombată. Conține resturi de cărbuni şi de nisip (inclusiv nisip calcaros). Dimensiuni: lungimea 15,3 cm; lățimea 9 cm; grosimea 6,5 cm. Inv. 34541. Fig. 21/4.

ADÂNCATA – punctul Adâncata I (com. Aliman, jud. Constanța)[252].

Ceramică getică.

- Fund de vas-borcan lucrat cu mâna; profilat; baza plată. Pastă grosieră cenuşie-gălbuie la exterior, neagră (probabil arsă secundar) la interior. Inv. 45171/a.
- Partea inferioară a unui castron lucrat la roată. Fund inelar, profilat. Pastă cenuşie, compactă, cu paiete fine de mică. Vasul a fost lustruit atât la exterior, cât şi la interior. Dimensiuni: diametrul bazei circa 10 cm. Inv. 45171/b. Fig. 21/9; 25/1.
- Fund de cană (sau oală?) lucrată la roată. Baza inelară, puțin adâncită. Profilul fundului – aproape vertical. Pastă cenuşie relativ poroasă, cu paiete fine de mică. Vasul a fost lustruit parțial doar la exterior. Dimensiuni: diametrul bazei 6,8 cm. Inv. 45171/c. Fig. 22/7.

Ceramică greacă.
Torți de amfore ştampilate.

THASOS
Tipul vechi.

1. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară (3 x 2 cm).
Inv. 45112. Fig. 24/6.
[Ἰσχύ]τη(ς)/Θασι(·ν)/
crater cu volute
[Ἄμ]φα [ν(δρος)]
BON 1957, nr. 202; AVRAM 1996, nr. 167; VII, grupa G, între 342-328 a. Chr.; GARLAN 1999, nr. 845, subgrupa G_2, p. 266-269, între 345 – circa 335 a. Chr. Eponimul – *Amfandros* – are întotdeauna numele abreviat.

[251] Din zonă au fost recuperate, de altfel, mai multe lupe de fier. Lupe asemănătoare au mai apărut la Satu Nou, punctul „Valea lui Voicu" (ex. în nivelul getic VII; inv. 43540).

[252] Prezentăm câteva materiale recuperate cu ocazia unei noi periegheze efectuate în zona sitului Adâncata I la 15 iunie 2007 împreună cu colegii Gh. Papuc şi Tr. Cliante, precum şi a unei alteia, efectuată cu câteva zile mai înainte, de colegii C. Chera, Gh. Papuc şi Z. Covacef.

SINOPE

2. Toartă cu ştampilă dreptunghiulară pe patru rânduri (5 x 2,1 cm), aproape complet corodată, cu excepția simbolului, poziționat în partea stângă; ilizibilă. Inv. 45113. Fig. 24/7.
vas piriform [ἀστυνόμου]
cu o toartă . . . . . .
K . . . . . .
. . . . . .

Alte materiale ceramice greceşti.

- Toartă fragmentară de amforă de Chios cu secțiunea aproximativ ovală. Prezintă pe mijloc o bandă longitudinală pictată cu vopsea roşie-maronie, aplicată peste angoba bej. Pastă maronie-cărămizie. Dimensiuni: înălțimea 8 cm; lățimea 3,5 cm; grosimea 2,4 cm. Inv. 45170. Fig. 22/4; 25/6.
Analogii: LAMBRINO 1938, p. 119, fig. 85; DIMITRIU 1966, p. 47; p. 89-90, nr. 349, 365, pl. 21, în nivelul arhaic; IRIMIA 2006, p. 143-144. Reprezintă unul dintre cele mai timpurii exemplare de amfore greceşti de la Adâncata.
- Partea inferioară a unei amfore de tipul Akanthos (?) sau Amphipolis (?)[253]. Piciorul are baza cu marginea rotunjită, concavă la mijloc. Pastă cărămizie închisă, compactă. Dimensiuni: înălțimea 10 cm; diametrul bazei 5,8 cm. Inv. 43169/a. Fig. 22/6.
Datare largă între circa 330 a. Chr. şi începutul sec. III a. Chr.
- Toartă fragmentară de amfore de Cnidos. Pastă roşie-cărămizie, cu angobă bej. Inv. 43169/b.
- Toartă neştampilată de amforă de tipul Sinope. Inv. 43169/c.
- Toartă fragmentară de amforă de Rhodos, neştampilată, de tipul cu curbură lină. Inv. 45169/d. Fig. 22/5; 25/5.
- Toartă de amforă dintr-un centru nedeterminat. Secțiunea torții, aproape rotundă. Pastă compactă, cu paiete fine şi rare de mică; maronie la exterior, cu miezul cenuşiu. Dimensiuni: lungimea 14 cm; diametrul 3 cm. Inv. 45169/e. Fig. 22/8; 25/4.
- Fragment de bol attic de mici dimensiuni cu corpul tronconic şi bazinul scund. Umăr unghiular, buza subțiată. Pastă de foarte bună calitate roşie-cărămizie. Firnis negru, cu nuanțe metalice, parțial corodat. Lipsesc: cea mai mare parte a corpului, până deasupra piciorului şi piciorul. Dimensiuni: diametrul maxim circa 9,2 cm; diametrul gurii circa 7,5 cm. Inv. 45169/f. Fig. 23/7.
Analogii: ROTROFF 1997, cat. 1027-1029 şi fig. 64; pl. 77: circa 300-250 a. Chr.

DUNĂRENI – „Muzait" (com. Aliman, jud. Constanța).

[253] Pentru amforele de tipurile amintite vezi RHOMIOPOULOU 1986, p. 479-483 şi NIKOLAÏDOU-PATERA 1986, p. 485-490.

- Din zona aşezării getice fortificate provine un fragment de strachină recuperat în anul 1978[254]. Lucrată cu mâna. Corpul bitronconic, buza larg răsfrântă, marginea rotunjită şi gâtul aproape vertical, cu umărul rotunjit. Pastă cenuşie, cu nuanțe gălbui şi nisip în compoziție. Lustruită; corodată mai ales la exterior. Dimensiuni: diametrul maxim circa 36 cm. Inv. 35183. Fig. 23/5.
  Aparține unui tip de vas întâlnit frecvent între produsele ceramice locale.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1974 – P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice*, SCIVA, 25 (1974), 2, p. 209-216.

ALEXANDRESCU 1976 – P. Alexandrescu, *Pour une chronologie des VIe – IVe siècles*, Thraco-Dacica, 1 (1976), p. 117-126.

ALEXANDRESCU 1978 – P. Alexandrescu, *Histria. IV. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe – IVe s.)*. Avec la collaboration de Suzana Dimitriu et Maria Coja, Bucureşti-Paris, 1978.

ALEXANDRESCU 1985 – P. Alexandrescu, *Histria în epoca arhaică (I)*, Pontica 18 (1985), p. 41-53.

ALEXANDRESCU 1986 – P. Alexandrescu, *Histria în epoca arhaică (II)*, Pontica 19 (1986), p. 19-32.

ALEXANDRESCU 1990 – P. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit*, în *Histria*, Konstanz, 1990 (red. P. Alexandrescu, W. Schuller), p. 47-101.

ANDDROUCH 1995 – S. I. Anddroukh, *Niznedunajskaja Skifija v VI-načale I v. do n. e.*, Zaporoji'e 1995.

ARICESCU 1971/a – A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova*, Pontica 4 (1971), p. 351-370.

ARICESCU 1971/b – A. Aricescu, *Noi date cu privire la cimitirele getice din zona Dunării, în Dobrogea*, Sesiunea de comunicări ştiințifice a muzeelor de istorie, decembrie 1964, vol I. Bucureşti, 1971, p. 222-232.

ARICESCU 1975 – A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, SCN 6 (1975), p. 17-24.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

ARNĂUT 1999 – T. Arnăut, *Necropola getică de la Giurgiuleşti*, în *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chişinău, 1999, p. 135-145.

ARNĂUT 2003-2005 – T. Arnăut, *Râşnițe de tip grecesc din regiunile de la nord şi nord-vest de Pontul Euxin (sec. IV a. Chr. – sec. III p. Chr.)*, SCIVA, 54-56 (2003-2005), p. 221-247.

ARNĂUT, URSU NANIU – T. Arnăut, R. Ursu Naniu, *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, Iaşi, 1996.

AVRAM 1984 – Al. Avram, *Observații cu privire la autonomiile rurale din Dobrogea romană (secolele I-III e. n.)*, SCIVA 35 (1984), 2, p. 158-169.

AVRAM 1988-1989 – Al. Avram, *Întinderea teritoriului Histriei în epoca romană în lumina hotărniciei consularului Manius Laberius Maximus. Încercare de reconstituire*, CCDJ 5-7 (1988-1989), p. 189-197.

AVRAM 1990 – Al. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, în *Histria*, Konstanz, 1990 (red. P. Alexandrescu, W. Schuller), p. 9-45.

[254] De C. Scorpan, care ne-a oferit şi informațiile asupra locului descoperirii.

AVRAM 1991 – Al. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia NS 35 (1991), p. 103-137.

AVRAM 1996 – Al. Avram, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, Bucarest-Paris, 1996.

AVRAM, CONOVICI, POENARU BORDEA 1990 – Al. Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru Bordea, *Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia NS, 34 (1990), p. 111-128.

BABEŞ 1971 – M. Babeş, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22 (1971), 1, p. 19-45.

BABEŞ 1974 – M. Babeş, *Puncte de vedere relative la o istorie a Daciei preromane*, SCIVA 25 (1974), 2, p. 217-244.

BABEŞ 2001 – M. Babeş, în *Istoria românilor*, vol. I (coordonatori M. Petrescu-Dâmbovița, A. Vulpe), Bucureşti, 2001.

BARNEA 1974 – Al. Barnea, *Descoperiri arheologice noi în preajma cetății Dinogetia*, SCIVA 25 (1974), 1, p. 103-114.

BARNEA 1984 – Al. Barnea, *Dinogetia III. Precizări cronologice*, Peuce 9 (1984), p. 339-346.

BARNEA 1996 – Al. Barnea, EAIVR, II (D-L), 1996, p. 57-60 (s. v. *Dinogetia*).

BARNEA *et alii* 1979 – Al. Barnea, I. Barnea, M. Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BARNEA *et alii* – Al. Barnea (responsabil) *et alii*, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani]*, Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, Bucureşti, 2000, p. 7-8; 2001, p. 20-24; 2002, p. 21-23; 2003, p. 25-27; 2004, p. 14-21; 2005, p. 15-21; 2006, p. 31-42.

BARNEA 1950 – I. Barnea, *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV 1 (1950), 2, p. 175-184.

BARNEA 1969 – I. Barnea, *Dinogetia*, Bucureşti, 1969.

BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957 – I. Barnea, B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Materiale 4 (1957), p. 155-174.

BARNEA, MITREA 1959 – I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, Materiale 5 (1959), p. 461-473.

BAUMANN 1973-1975/a – V. H. Baumann, *Considerații asupra importului de amfore greceşti din nordul Dobrogei*, Peuce 4 (1973-1975), p. 29-60.

BAUMANN 1973-1975/b – V. H. Baumann, *Noi mărturii istorice rezultate dintr-un sondaj arheologic*, Peuce 4 (1973-1975), p. 213-232.

BAUMANN 1984 – V. H. Baumann, *Piese sculpturale şi epigrafice în colecția Muzeului de Istorie şi Arheologie din Tulcea*, în Peuce 9 (1984), p. 207-234.

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Aşezări rurale în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I-IV p. Chr.)*, Tulcea, 1995.

BAUMANN 2005 – V. H. Baumann, *Prezența elenilor la Tulcea*, Bucureşti, 2005.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Bibliotheca Tomitana, III, 2001.

BERCIU 1957 – D. Berciu, *Descoperirile getice de la Cernavodă (1954) şi unele aspecte ale începutului formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de Jos*, Materiale 4 (1957), p. 281-317.

BERCIU 1965 – D. Berciu, în D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, Bucureşti, 1965.

BERCIU 1981 – D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981.

BOBČEVA 1975 – L. Bobčeva, *Trakijski nekropol pri selata Krăgulevo i Černa, Tolbuhinski okrăg*, Izvestija-Varna 11 (26), 1975, p. 119-127.

BOARDMAN 1988 – J. Boardman, *Grecii de peste mări*, Bucureşti, 1988.

BON 1957 – A. M. şi A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos. Études thasiennes IV*, Paris, 1957.

BOŠNAKOV 1999 – K. Bošnakov, *Identification archéologique et historique de l'emporion de Pistiros en Thrace*, BCH 123 (1999), 1, p. 319-329.

BOROFFKA, TROHANI 2003 – R. Boroffka, G. Trohani, *Necropola getică de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța*, Cercetări arheologice 12 (2003), p. 139-199.

BOUNEGRU 1983 – O. Bounegru, *Considerații asupra negustorilor din Dobrogea secolelor I-III e. n.*, St Cl 21 (1983), p. 59-65.

BOUNEGRU 2003 – O. Bounegru, *Economie şi societate în spațiul ponto-egean (sec. II a. C.- III p. C.)*, Iaşi, 2003.

BOUNEGRU, HAŞOTTI, MURAT 1983 – O. Bounegru, P. Haşotti, A. Murat, *Aşezarea daco-romană de la Hârşova şi unele aspecte ale romanizării în Dobrogea*, SCIVA 40 (1989), 3, p. 273-294.

BRAVO, CHANKOWSKI 1999 – B. Bravo, A. S. Chankowski, *Cités et emporia dans le commerce avec les barbares, à la lumière du document dit à tort „inscription de Pistiros"*, BCH 123 (1999), 1, p. 275-317.

BRESSON 1993 – A. Bresson, *Les cités grecques et leurs emporia*, în *L'emporion*, Paris, 1993, p. 163-226.

BUJOR 1956 – Exp. Bujor, *Contribuție la cunoaşterea populației geto-dace din nord-estul Dobrogei*, SCIV 7 (1956), 3-4, p. 243-259.

BUJOR 1957 – Exp. Bujor, *Începuturile formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de Jos*, Materiale 4 (1957), p. 325-330.

BUJOR 1958 – Exp. Bujor, *O geto-dakijskoi kul'ture v Murighiole*, Dacia NS 2 (1958), p. 125-142.

BUJOR, SIMION 1961 – Exp. Bujor, G. Simion, *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea (r. Tulcea, reg. Constanța)*, Materiale 7 (1961), p. 391-399.

BUZILĂ 1970 – A. Buzilă, *Despre ceramica daco-getică lucrată cu mâna de la Bâtca Doamnei, Piatra Neamț*, MemAntiq. 2 (1970), p. 237-250.

BUZOIANU 1981 – L. Buzoianu, *Considerații asupra ştampilelor sinopeene de la Edificiul roman cu mozaic*, Pontica 14 (1981), p. 133-151.

BUZOIANU 2001 – L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanța 2001.

CANARACHE 1940 – V. Canarache, *Un important tezaur de drahme şi oboli din Histria*, CNA 15 (1940), nr. 117-118, p. 230-232.

CANARACHE 1957 – V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957.

CASSEVITZ 1993 – M. Cassevitz, *Emporion: emplois classiques et histoire du mot*, în *L'emporion* (text réunis par A. Bresson et P. Rouillard), Paris 1993, p. 9-22.

CĂPITANU 1986-1987 – V. Căpitanu, *Ceramica geto-dacică de la Răcătău*, Carpica 18-19 (1986-1987), p. 103-213.

CHANKOVSKI 1999 – V. Chankovski, *Pistiros (Bulgarie)*, BCH 123 (1999), 2, p. 581-588.

CHANKOVSKI, DOMARADZKA 1999 – V. Chankovski, L. Domaradzka, *Réédition de l'inscription de Pistiros et problèmes d'interpretation*, BCH 123 (1999), 1, p. 247-258.

CHIRIAC, ICONOMU 2005 – C. Chiriac, C. Iconomu, *Descoperiri arheologice din zona aşezării getice de la Floriile (jud. Constanța)*, ArhMold 28 (2005), p. 209-217.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, I-XVII, 1863 sqq.; vol. III, 1873-1902.

COJA 1968 – M. Coja, *La céramique grise d'Histria à l'époque grecque*, Dacia NS 12 (1968), p. 305-330.

COJOCARU 2005-2006 – V. Cojocaru, *Despre aşa-numitul „protectorat" scitic asupra oraşelor greceşti nord-vest pontice*, Peuce 3-4 (2005-2006), p. 109-120.

COMŞA 1953 – E. Comşa, *Contribuții la harta arheologică a Dobrogei de nord-vest*, SCIV 4 (1953), 3-4, p. 747-757.

COMŞA 1979 – E. Comşa, *Unele date cu privire la aşezarea getică de la sfârşitul primei epoci a fierului, de la Poarta Albă*, Pontica 12 (1979), p. 189-192.

CONOVICI 1979 – N. Conovici, *Contribuții numismatice privind legăturile Histriei cu geții de la Dunăre în secolele VI-II î. e. n.*, SCIVA 30 (1979), 1, p. 87-94.

CONOVICI 1980 – N. Conovici, *Les relations entre les Gètes des deux rives du Bas-Danube à la lumière des données archéologiques et numismatiques (IVe – IIe siècles av. n. è.)*, Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest 1976 (1980), II, p. 43-54.

CONOVICI 1992 – N. Conovici, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukaševka şi prezența bastarnilor în Dobrogea*, SCIVA 43 (1992), 1, p. 3-13.

CONOVICI 1998 – N. Conovici, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres sinopeéns. 2. Sinope*, Bucarest-Paris, 1998.

CONOVICI 2000 – N. Conovici, *Satu Nou – „Valea lui Voicu", centre politique et commercial gète sur la Danube*, în vol. *Pistiros et Thasos, Structures économiques dans la Peninsule Balcanique aux VIIe – IIe siècles avant J.-C.* (textes réunis par M. Domaradzki), Opole, 2000, p. 70-77.

CONOVICI, GANCIU, IRIMIA 2004 – N. Conovici, A. Ganciu, M. Irimia, *Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Puncte: Valea lui Voicu, Vadu Vacilor*, Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2003, A 38- a sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004, CIMEC (2004), p. 290-292.

CONOVICI, IRIMIA 1991 – N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia NS 35 (1991), p. 139-175.

CONOVICI, IRIMIA 1999 – N. Conovici, M. Irimia, *Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou – „Valea lui Voicu"*, în *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chişinău, 1999, p. 196-211.

CONOVICI, IRIMIA *mss*. – N. Conovici, M. Irimia, *Timbres, dipinti et sgrafitti amphoriques découverts à Satu Nou – Valea lui Voicu entre 1990 et 2000*.

CONOVICI, MUŞEȚEANU 1975 – N. Conovici, Cr. Muşeţeanu, *Câteva torți de amfore ştampilate elenistice din județul Ialomița şi sud-vestul Dobrogei*, SCIVA 26 (1975), 4, p. 541-550.

DAVID 2004 – D.-C. David, *Forme de locuire şi locuri de cult în Dacia (sec. II a. Chr. – I p. Chr.)*, teză de doctorat, Universitatea din Bucureşti, 2004 (*mss*.).

DIACONU 1971 – P. Diaconu, *În căutarea Dafnei*, Pontica 4 (1971), p. 311-318.

DIMITRIU 1966 – S. Dimitriu, *Cartierul de locuințe din zona de vest a cetății în epoca arhaică. Săpături 1955-1960, în Histria II* (ed. Em. Condurachi), Bucureşti, 1966, p. 19-131.

DIMITRIU 1970 – S. Dimitriu, *Fizionomia cartierului de locuințe extra-muros de la Histria în perioada arhaică*, SCIV 21 (1970), 2, p. 225-234.

DOMARADZKA 1999 – L. Domaradzka, *Monuments épigraphiques de Pistiros*, BCH 123 (1999), 1, p. 347-358.

DOMARADZKI 2000 – M. Domaradzki, *Problèmes des emporia en Thrace*, în *Pistiros et Thasos*, Opole 2000, p. 29-38.

DORUȚIU-BOILĂ 1964 – Em. Doruțiu-Boilă, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, SCIV 15 (1964), 1, p. 131-136.

DORUȚIU-BOILĂ 1980 – Em. Doruțiu-Boilă, *Zur Romanisierung der thrakisch-getischen Bevölkerung der Dobrudscha im 1. bis 3. Jh. u. Z. Eine epigraphische Untersuchung*, Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest 1976 (1980), II, p. 281-288.

DRAGOMIR 1984 – I. T. Dragomir, *Vestigii milenare inedite din patrimoniul Muzeului județean de istorie Galați – colecția dr. Alexandru Nestor Măcellariu*, Peuce 9 (1984), p. 157-185.

DREMSIZOVA 1955 – Cv. Dremsizova, *Nadgrobni mogili pri selo Jankovo*, Izvestija-Sofia 19 (1955), p. 61-83.

DREMSIZOVA 1962 – Cv. Dremsizova, *Mogilnijat necropol pri s. Braničevo (Kolarovgradsko)*, Izvestija-Sofia 25 (1962), p. 165-185.

DREMSIZOVA-NELCINOVA 1965 – Cv. Dremsizova-Nelcinova, *Mogilen necropoli pri s. Drumevo, Kolarovgradsko*, Arheologija-Sofia 7 (1965), p. 54-65.

DREMSIZOVA-NELCINOVA 1966 – Cv. Dremsizova-Nelcinova, *Trakijski necropol v. s. Kiulevča Šumensko*, Arheologija-Sofia 8 (1966), 4.

DREMSIZOVA-NELCINOVA 1970 – Cv. Dremsizova-Nelcinova, *Trakijski mogilen pogrebenija kraj s. Kaolman, Šumenski okrug*, Izvestija-Sofia 32 (1970), p. 207-229.

DUPOI, SÎRBU 2001 – V. Dupoi, V. Sîrbu, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele – „Gruiu Dării", județul Buzău (I)*, Buzău, 2001.

EAIVR – *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României* (coordonator ştiințific C. Preda), Bucureşti, vol. I (A-C), 1994; vol II (D-L), 1996; vol. III (M-Q), 2000.

ÉTIENNE 1993 – R. Étienne, *L'emporion chez Strabon*, în *L'emporion*, Paris, 1993, p. 23-34.

FINKIELSZTEJN 2001 – G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J. C. environ*, BAR International Series 990, 2001.

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, I, Bucureşti, 1958.

GARLAN 1999 – Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos. I. Timbres protothasiens et thasiens anciens*, Études Thasiennes, XVIII, Paris, 1999.

GARLAN 2004 – Y. Garlan (avec la collaboration de Hikmet Kara), *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Presentation et catalogue*, Paris, 2004.

GATTORNO 1942 – L. Gattorno, *Cu privire la drahmele istriene inedite din tezaurul de lângă Silistra (1930)*, CNA 16 (1942), nr. 121-122, p. 60-63.

GEORGIEVA, BĂČVAROV 1994 – R. Georgieva, I. Băčvarov, *Trakijski necropol pri selo Professor Iširkovo*, Silistrensko, 1994.

GLODARIU 2001 – I. Glodariu, în *Istoria românilor*, vol. I (coordonatori M. Petrescu-Dâmbovița, A. Vulpe), Bucureşti, 2001.

GOSTAR 1969 – N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, Bucureşti, 1969.

GRACE 1934 – V. Grace, *Stamped Amphora Handles found in 1931-1932*, Hesperia 3 (1934), p. 197-310.

GRACE 1950 – V. Grace, *The Stamped Amphora Handles*, H. Goldman ed., *Tharsus I, Excavations at Gözlü Kule*, Princeton (1950), p. 135-148.

GRACE 1961 – V. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade. Excavations of the Athenian Agora*, Princeton, 1961.

GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 1969 – M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobroudja*, Dacia NS 13 (1969), p. 127-282.

HAŞOTTI, MIHAIL 1983 – P. Haşotti, E. Mihail, *Cercetări perieghetice între localitățile Izvoru Mare şi Cochirleni*, Pontica 16 (1983), p. 285-294.

[xxx] Histria, Konstanz 1990 – [xxx] *Histria. Eine Griechenstandt an der rumänischen Schwarzmeerküste* (red. P. Alexandrescu, W. Schuller), Konstanz, 1990.

ILIESCU 1974 – O. Iliescu, *Cu privire la tezaurul de denari romani din timpul republicii găsit în 1909 la Murighiol (jud. Tulcea)*, Pontica 7 (1974), p. 205-211.

IONESCU 1970 – N. C. Ionescu, *Câteva toarte de amforă ştampilate descoperite în apropierea Troesmisului*, Pontica 3 (1971), p. 361-363.

IRIMIA 1973 – M. Irimia, *Descoperiri noi privind populația autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu coloniile greceşti (sec. V-I î. e. n.)*, Pontica 6 (1973), p. 7-71.

IRIMIA 1974/a – M. Irimia, *Cercetările arheologice de la Rasova – Malul Roşu. Raport preliminar (Cu privire specială asupra Hallstatt-ului în Dobrogea)*, Pontica 7 (1974), p. 75-137.

IRIMIA 1974/b – M. Irimia, *Probleme de cercetare, de conservare şi valorificare muzeistică a monumentelor arheologice de pe traseul sistemului de navigație Dunăre – Marea Neagră*, 1974, (*mss)*.

IRIMIA 1975 – M. Irimia, *Observații privind arheologia secolelor VII-V î. e. n. în Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 89-114.

IRIMIA 1980 – M. Irimia, *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

IRIMIA 1981 – M. Irimia, *Observații preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14 (1981), p. 47-131.

IRIMIA 1983 – M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16 (1983), p. 69-148.

IRIMIA 1988 – M. Irimia, *Unele considerații privind sfârşitul Latène-ului geto-dacic şi continuitatea civilizației autohtone în Dobrogea*, SCIVA 39 (1988), 1, p. 33-44.

IRIMIA 1991 – M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea*, Pontica 24 (1991), p. 97-121.

IRIMIA 2000 – M. Irimia, *Outils de fer du site gète fortifié d'Adâncata (commune d'Aliman, dép. de Constantza)*, în *Civilisation grecque et cultures antiques péripheriques*, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70 anniversaire (edité par Al. Avram et M. Babeş), Bucarest 2000, p. 102-112.

IRIMIA 2004/a – M. Irimia, *Unelte agricole de corn din epoca bronzului descoperite în Dobrogea*, MemAntiq 23 (2004), p. 295-302.

IRIMIA 2004/b – M. Irimia, *Die getische Befestigung von Adâncata (Gem. Aliman, Kr. Constanța) und einige Fragen über die Beziehungen zwischen der autochtonen Zivilisation und der griechisch-hellenistischen Welt*, în *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăştiei*, Deva 2004, p. 177-192.

IRIMIA 2004-2005 – M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384.

IRIMIA 2006/a – M. Irimia, *Bols à décor en relief du Sud-Ouest de la Dobroudja*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes (= ZAKS) 10, *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer - und Balkanraumes*, Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag, Lagenweissbach 2006, p. 69-79.

IRIMIA 2006/b – M. Irimia, *noi descoperiri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării*, Pontica 39 (2006), p. 123-168.

IRIMIA 2006/c – M. Irimia, *Überlegungen über das Hinterland von Tomis in hellenistischer Zeit*, Historia Antiqua Galatiensis I, Historia Diversitas, Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag (Herausgegeben von Vasile Lica), Galați, 2006, p. 51-74.

IRIMIA, CONOVICI 1989 – M. Irimia, N. Conovici, *Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar*, Thraco-Dacica 10 (1989), p. 115-154.

IRIMIA, CONOVICI 1990 – M. Irimia, N. Conovici, *Săpăturile arheologice în aşezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța – campania 1989*, Pontica 23 (1990), p. 81-96.

IRIMIA, CONOVICI 1993 – M. Irimia, N. Conovici, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța)*, Pontica 26 (1993), p. 51-114.

IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006 – M. Irimia, A. Ganciu, C. Dobrinescu, *Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: Vadu Vacilor*, Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2005, A 40-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Constanța, 31 mai – 3 iunie 2006, CIMEC (2006), p. 311-314.

ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor greceşti şi latine*: I (*Histria şi împrejurimile*; D. M. Pippidi), Bucureşti, 1983; II (*Tomis şi teritoriul său*; I. Stoian, indici de Al. Suceveanu), 1987; III (*Callatis et son territoire*; Al. Avram), Bucarest-Paris, 1989; V (*Capidava – Troesmis – Noviodunum*; Em. Doruțiu-Boilă), 1980.

JÖHRENS 2001 – G. Jöhrens, *Amphorenstempel hellenistischer Zeit aus Tanais*, Eurasia Antiqua 7 (2001), p. 367-479.

JUGĂNARU, AILINCĂI 2003 – G. Jugănaru, S. Ailincăi, *Noi date referitoare la sistemul de fortificare al aşezării hallstattiene de la Babadag (jud. Tulcea)*, Peuce 1 (14), 2003, p. 51-62.

LAMBRINO 1938 – M. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucureşti, 1938.

LOUKOPOULOU 1999 – L. Loukopoulou, *Sur le statut et l'importance de l'emporion de Pistiros*, BCH 123 (1999), 1, p. 359-371.

LUNGU 1990/a – V. Lungu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Ghiolul Pietrei, comuna Independența (Murighiol), jud. Tulcea*, Peuce 10 (1990), p. 63-68.

LUNGU 1990/b – V. Lungu, *Nouvelles données concernant la chronologie des amphores rhodiennes de la fin du IIIe s. au debut du IIe s. av. J. C.*, Dacia NS 34 (1990), p. 209-217.

LUNGU 1993 – V. Lungu, *Pur une chronologie de la céramique attique du nord de la Dobroudja (IV^-e – III^-e siècles av. J.-Chr.)*, Pontica 26 (1993), p. 159-190.

LUNGU 1994 – V. Lungu, *Amfore ştampilate din nordul Dobrogei*, Pontica 27 (1994), p. 133-155.

LUNGU 1996 – V. Lungu, *Aegyssus – documentare arheologică preromană*, Peuce 12 (1996), p. 47-101.

LUNGU, MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1995 – V. Lungu, Gh. Mănucu Adameşteanu, *Săpături arheologice de salvare pe teritoriul comunei Sarichioi (jud. Tulcea)*, Peuce 11 (1995), p. 339-362.

MARCU 1998 – M. Marcu, *Emporia în bazinul Pontului Euxin în epoca greacă*, SCIVA 49 (1998), 1, p. 39-60.

MĂNDESCU 2005 – D. Măndescu, *Considérations sur la cronologie relative et absolute de la nécropole Gète de Professeur Ichirkovo, région Silistra (Bulgarie du nord-est)*, CCDJ 22 (2005) (In honorem Silvia Marinescu-Bîlcu), p. 429-440.

MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1984 – M. Mănucu Adameşteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vişina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, SCN 8 (1984), p. 17-24.

MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1992 – M. Mănucu Adameşteanu, *… Orgamé polis…*, Pontica 25 (1992), p. 55-67.

MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1993 – M. Mănucu Adameşteanu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Aşezarea de la Vişina, jud. Tulcea*, Materiale, A 17 sesiune anuală de rapoarte, partea I, Ploieşti 1983, Bucureşti, 1993, p. 205-216.

MĂNUCU ADAMEŞTEANU 1996 – M. Mănucu Adameşteanu, Gh. Mănucu Adameşteanu, *Contribuții la topografia antică a Dobrogei*, Peuce 12 (1996), p. 103-112.

MĂNUCU ADAMEŞTEANU 2001 – M. Mănucu Adameşteanu, *Orgamé/Argamum*, Tulcea, 2001.

MIRČEV 1963 – M. Mirčev, *Trakijski mogilen necropol pri s. Prof. Zlatarski*, Izvestija-Varna, 14 (1963), p. 1-13.

MITREA 1959 – B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul R.P.R.*, SCIV 10 (1959), 1, p. 155-158.

MITREA 1965 – B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în R.S. România*, SCIV 16 (1965), 3, p. 605-618.

MITREA 1984 – B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica 5 (1984), p. 111-122.

MOISIL 1913 – C. Moisil, BSNR 10 (1913), p. 63, nr. 23.

MOISIL 1943 – C. Moisil, *Tetradrahmele oraşului Thasos şi ale regiunii Macedonia Prima*, CNA 17 (1943), nr. 127-128, p. 149-165.

MOISIL 1950 – C. Moisil, Buletin ştiințific 2 (1950), 2-4, p. 1-13.

MORINTZ 1964 – S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia NS 8 (1964), p. 101-118.

MORINTZ 1986 – S. Morintz, *Săpăturile de la Babadag 1973-1974, 1977-1981*, Materiale, Vaslui (1982), 1986, p. 58-64.

MORINTZ 1987 – S. Morintz, *Noi date şi probleme privind perioada Hallstattului timpuriu în zona istro-pontică (cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica 8 (1987), p. 39-71.

MORINTZ, JUGĂNARU 1995 – S. Morintz, G. Jugănaru, *Raport privind săpăturile arheologice efectuate în sectorul V al aşezării hallstattiene de la Babadag (1991-1992)*, Peuce 11 (1995), p. 177-211.

MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974 – S. Morintz, D. Şerbănescu, *Cercetări arheologice la Hârşova şi împrejurimi*, SCIVA 25 (1974), 1, p. 47-70.

NICULIȚĂ 1987 – I. T. Niculiță, *Severnye frakijey VI-V v. v. do n. e.*, Kişinev, 1987.

NIKOLAÏDOU-PATERA 1986 – M. Nikolaïdou-Patera, *Un nouveau centre de production d'amphores timbrées en Macédoine*, BCH Suppl. 13 (1986), p. 485-490.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulației monedei greceşti în Dobrogea de nord (sec. VI î. e. n. – I e. n.)*, Pontica 11 (1978), p. 59-87.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 – I. Oberländer-Târnoveanu, *Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea)*, Peuce 8 (1980), p. 35-76.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1977-1978 – I. Oberländer-Târnoveanu, E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din aşezarea de la Sarichioi (sec. IV-II î. e. n.)*, Peuce 8 (1977-1978), p. 77-142.

OCHEŞEANU 1988-1989 – R. Ocheşeanu, *Un tezaur de denari din vremea Flavilor descoperit la Adamclisi*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 91-97.

OPAIȚ 1977 – A. Opaiț, *Aegyssus '76 – Raport preliminar*, Pontica 10 (1977), p. 307-311.

OPAIȚ 1981 – A. Opaiț, *O nouă unitate militară atestată la Aegyssus*, SCIVA 32 (1981), 2, p. 297-298.

OPAIȚ 1987 – A. Opaiț, *Un dépôt d'amphores découvert à Aegyssus*, Dacia NS 31 (1987), p. 145-155.

OPAIȚ 1991 – A. Opaiț, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independența (Murighiol). Secolele V î. e. n. – VII e. n.*, Peuce 10 (1991), p. 133-182.

PAPASIMA 2006 – T. Papasima, *Cercetările arheologice de la Chirnogeni*, Pontica 39 (2006), p. 321-333.

PAPUC, PAŞCA 2002 – Gh. Papuc, C. Paşca, *Castelu, com. Castelu, jud. Constanța. Punct: Traseu gazoduct, km 124,5-125,* Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, Bucureşti (2002), p. 90-91.

PARASCHIV, IACOB 2003 – D. Paraschiv, M. Iacob, *Archaeological land survey of Pecineaga and Ostrov areas (Tulcea county) – Dobroudja*, Strabon, 1, 2003, 1, p. 25-27.

PÂRVAN 1913 – V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, AARMSI, seria II, tom 35, 1912-1913, Bucureşti, 1913, p. 467-550.

PÂRVAN 1923 – V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, BSH 10 (1923), p. 23-47.

PÂRVAN 1925 – V. Pârvan, *Un aes grave olbien à Salsovia*, Dacia 2 (1925), p. 420-421.

PÂRVAN 1926 – V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926.

PÂRVAN 1974 – V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*[2], Bucureşti, 1974.

PETRESCU-DÂMBOVIȚA 1953 – M. Petrescu-Dâmbovița, *Descoperirea arheologică de la Frumuşița (r. Galați)*, SCS – Iaşi, 4 (1953), 1-4, p. 497-503.

PICARD 1999 – O. Picard, *Le commerce de l'argent dans la charte de Pistiros*, BCH 123 (1999), p. 331-346.

[xxx] PISTIROS ET THASOS, Opole 2000 – [xxx] *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la Péninsule Balkanique aux VIIe – IIe siècles av. J. C.* (textes réunis par M. Domaradzki), Opole, 2000.

PIPPIDI 1967 – D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], Bucureşti, 1967.

POENARU BORDEA 1971 – Gh. Poenaru Bordea, *Însemnări privind amforele ştampilate*, SCIV 22 (1971), 3, p. 501-502.

POENARU BORDEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, în

Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero, Roma, 2004, p. 27-70.

POENARU BORDEA, MITREA 1989 – Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1988 (XXXII)*, Dacia NS 33 (1989), p. 259-266.

POENARU BORDEA, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 – Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *Contributions à l'ètude des monnaies-pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea*, Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest, 1976 (1980), II, p. 141-150.

POLONIC 1935 – P. Polonic, *Cetățile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) până la gurile ei*, Natura, 7, 15 iulie 1935, anul 24, p. 18-26.

POPEEA 1967 – Al. Popeea, *Câteva toarte de amfore ştampilate descoperite la Medgidia*, SCIV 18 (1967), 3, p. 509-512.

POPESCU 1966 – D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în 1965*, SCIV 17 (1966), 4, p. 709-725.

PREDA 1972 – C. Preda, *Tariverde – aşezare băştinaşă sau factorie histriană?*, Pontica 5 (1972), p. 77-88.

PREDA 1986 – C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata*, Bucureşti, 1986.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.

PRIDIK 1917 – E. M. Pridik, *Inventarnâi katalog kleim na amfornâh rucikah i gorlâskah i na čerepițah Ermitajnogo sobranija*, Petrograd, 1917.

RADA *et alii* – M. Rada, N. Ciochină, Gh. Corcodel, M. Iuga, *Aşezări antice dobrogene identificate cu ajutorul fotografiilor aeriene*, Thraco-Dacica 9 (1988), p. 197-205.

RĂDULESCU 1968 – A. Rădulescu, *Un miliar de la Decius la Rasova*, RevMuz, (1969), 4, p. 349-353.

RĂDULESCU, BĂRBULESCU, BUZOIANU, GEORGESCU 2001-2002 (2002) – A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Georgescu, *Albeşti (département de Constantza), site fortifié greco-indigène*, Talanta 32-33 (2001-2002 (2002), p. 189-206.

RHOMIOPOULOU 1986 – C. Rhomiopoulou, *Amphores de la nécropole d'Acanthe*, BCH Suppl. 13 (1986), p. 479-483.

ROTROFF 1997 – S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, The Athenian Agora 29, Princeton, New Jersey, 1997.

RUSCU 2002 – L. Ruscu, *Relațiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.

SALVIAT 1999 – F. Salviat, *Le roi Kersobleptes, Maronée, Apollonia, Thasos, Pistiros et l'histoire d'Herodote*, BCH 123 (1999), 1, p. 259-273.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î. e. n. – III e. n.)*, Iaşi, 1981.

SCORPAN 1973 – C. Scorpan, *Săpăturile arheologice de la Sacidava (1960-1972)*, Pontica 6 (1973), p. 267-331.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae*, BAR, International Series 88, 1980.

SIMION 1971/a – G. Simion, *Despre cultura geto-dacă din nordul Dobrogei în lumina descoperirilor de la Enisala*, Peuce 2 (1971), p. 63-129.

SIMION 1971 b – G. Simion, *Descoperiri arheologice pe grindurile din Delta Dunării*, Peuce 2 (1971), p. 47-61.

SIMION 1976 – G. Simion, *Les Gètes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siècle av. n. è.*, Thraco-Dacica 1 (1976), p. 143-163.

SIMION 1977 – G. Simion, *Cetatea geto-dacă de la Beştepe (com. Mahmudia, jud. Tulcea)*, Peuce 6 (1977), p. 31-48.

SIMION 1989 – G. Simion, *Geneza civilizației geto-dace. Secc. VI-V î. e. n.*, Symposia Thracologica 7, Tulcea, 1989, p. 213-223.

SIMION 1992 – G. Simion, *Geții şi sciții dinspre gurile Dunării*, Carpica 23/1 (1982), p. 95-105.

SIMION 1995 – G. Simion, *O nouă necropolă getică la Murighiol, jud. Tulcea*, Peuce 11 (1995), p. 265-301.

SIMION 2003 – G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, Tulcea, 2003.

SIMION, LĂZURCĂ 1980 – G. Simion, El. Lăzurcă, *Aşezarea hallstattiană de la Beidaud – Tulcea*, Peuce 8 (1980), p. 37-54.

SÎRBU 1986 – V. Sîrbu, *Dava getică de la Grădiştea, județul Brăila*, I, Brăila, 1996.

SÎRBU, OPREA 1995 – V. Sîrbu, V. Oprea, *Aşezarea getică din zona Pietroiu-Gâldău, jud. Călăraşi* (I), CCDJ 13-14 (1995), p. 123-146.

SÎRBU, OPREA, PANDREA 1995 – V. Sîrbu, V. Oprea, D. Pandrea, *Cercetările arheologice din aşezarea getică de la Unirea – „Rău", județul Călăraşi (campania 1991)*, CCDJ 13-14 (1995), p. 147-166.

SÎRBU, OPREA, RĂDULESCU 1997 – V. Sîrbu, V. Oprea, F. Rădulescu, *Aşezarea getică din zona Gâldău-Pietroiu, jud. Călăraşi*, Istros 8 (1997), p. 209-236.

SÎRBU, NICULIȚĂ, VANCIUGOV 2000 – V. Sîrbu, I. Niculiță, V. Vanciugov, *Les Thraces au sud du Budgeac au Ier millénaire av. J. C.*, Istro-Pontica, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 2000, p. 73-92.

SÎRBU, MATEI, DUPOI 2005 - V. Sîrbu, Seb. Matei, V. Dupoi, *Incinta dacică fortificată Pietroasele – „Gruiu Dării" (II)*, Buzău, 2005.

STOIAN 1959 – I. Stoian, *De nouveau sur la plainte des paysans du territoire d'Histria*, Dacia NS 3 (1959), p. 369-390.

STROBEL 1998 – K. Strobel, *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos (I)*, SCIVA 49 (1998), 1, p. 61-95.

SUCEVEANU 1971 – Al. Suceveanu, *Din nou despre CIL III 14447*, Peuce 2 (1971), p. 155-166.

SUCEVEANU 1975 – Al. Suceveanu, *A propos d'Argedava à la lumière d'une inscription inédite*, RRH 14 (1975), p. 111-118.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e. n.*, Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU 2001-2002 – Al. Suceveanu, *Contribuții la cunoaşterea satului dobrogean din epoca romană*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 157-172.

SUCEVEANU, ANGELESCU 1988 – Al. Suceveanu, M. V. Angelescu, *Nouvelles découvertes dans l'établissement gétique d'Independența (dép. de Tulcea)*, Dacia NS 32 (1988), p. 145-150.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

SUCEVEANU *et alii* 2003 – Al. Suceveanu, M. Zahariade, Fl. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003.

SZTETYLLO 1975 – Z. Sztetyllo, *Timbres amphoriques grecs des fouilles polonaises à Alexandria (1961-1972)*, Études et Travaux 8 (1975), p. 159-235.

SZTETYLLO 1976 – Z. Sztetyllo, *Nea Paphos I. Les timbres céramiques (1965-1973)*, Varsovie (1976).

ŞELOV 1975 – D. B. Şelov, *Keramiceskie kleima iz Tanaisa III-II vekov do n. e.*, Moskva, 1975.

ŞTEFAN 1971 – Al. S. Ştefan, *Troesmis, considerații topografice*, BMI 40 (1971), p. 43-52.

ŞTEFAN 1986 – A. S. Ştefan, *Archéologie aérienne en Roumanie* (Photo-Interprétation, 25, 1986, 1 et 2, numéro spécial), Paris, 1987.

ŞTEFAN 1938 – Gh. Ştefan, *Nouvelles découvertes dans le „castellum" romain de Barboşi*, Dacia 5-6, 1935-1936 (1938), p. 341-349.

ŞTEFAN 1954 – Gh. Ştefan, *Contribuții arheologice la cunoaşterea dacilor din Dobrogea de nord*, Studii şi referate privind istoria României, 1954, partea I, p. 19-40.

ŞTEFAN 1958 – Gh. Ştefan, *Dinogetia – a problem of ancient topography*, Dacia NS, 2 (1958), p. 317-330.

ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia, I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa – Garvăn*, Bucureşti, 1967.

TALMAȚCHI 1994 – G. Talmațchi, *Noi descoperiri monetare în satul Adâncata*, Pontica 27 (1994), p. 231-233.

TALMAȚCHI 1995-1996 – G. Talmațchi, *Din nou despre circulația monetară antică în zona Floriile – Adâncata (jud. Constanța)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 261-266.

TALMAȚCHI 2000 – G. Talmațchi, *Descoperiri monetare autonome în Dobrogea (sec. IV-I a. Chr.)*, Istros 10 (2000), p. 191-209.

TALMAȚCI 2000-2001 – G. Talmațchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 183-197.

TALMAȚCHI 2001/a – G. Talmațchi, *Contribuții privind circulația monetară dobrogeană în secolele VI-I a. Chr.*, Analele Universității „Dimitrie Cantemir", Seria Istorie, 4 (2001), p. 120-145.

TALMAȚCHI 2001/b – G. Talmațchi, *Aspecte ale prezenței monedelor greceşti, dacice şi romane republicane în Dobrogea (secolele VI-I a. Chr.)*, CCDJ 18 (2001), p. 44-49.

TALMAȚCHI 2002-2003/a – G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a. Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

TALMAȚCHI 2002-2003/b – G. Talmațchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis şi Tomis*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 395-408.

TALMAȚCHI 2003 – G. Talmațchi, *Descoperiri monetare macedonene în Dobrogea*, BSNR 146-151 (1998-2003), p. 27-37.

TIR, L, 35 – *Tabula Imperii Romani. Romula-Durostorum-Tomis*, L, 35, Bucureşti, 1969.

TOCILESCU 1887 – Gr. Tocilescu, în AEM 11 (1887), Wien.

TOPOLEANU 1984 – Fl. Topoleanu, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea (I)*, Peuce 9 (1984), p. 187-205.

TROHANI 2006 – G. Trohani, *Locuirea getică din partea de nord a Popinei Borduşani (com. Borduşani, jud. Ialomița)*, I, II, Târgovişte, 2006.

TSETSKHLADZE 1998 – G. R. Tsetskhladze, *Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population*, în *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 1998 (ed. G. R. Tsetskhladze), p. 9-68.

TSETSKHLADZE 2000 – G. R. Tsetskhladze, *Pistiros in the system of Pontic emporia (Greek Trading and Craft Settlement in the hinterland of Northern and Eastern Black Sea and Elsewhere)*, în *Pistiros et Thasos*, Opole, 2000, p. 233-246.

TURCU 1979 – M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti, 1979.

URSACHI 1995 – V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca Thracologica, 10, 1995.

VASILČIN 1998-1999 – I. Vasilčin, *Dvuobrjaden trakijski necropol pri selo Černa, Dobričko*, Izvestija-Varna 34-35 (49-50), (1998-1999), p. 5-103.

VASILČIN 2002-2003 – I. Vasilčin, *Trakijski necropol pri selo Krăgulevo, Dobričko*, Izvestija-Varna 38-39 (53-54), (2002-2003), p. 135-247.

VELKOV, DOMARADZKA 1994 – V. Velkov, L. Domaradzka, *Kotys I (382-359) et l'emporion Pistiros de Thrace*, BCH 118(1994), p. 1-15.

VERTAN 1983 – A. Vertan, *Un stater din Calcedon descoperit în Dobrogea*, BSNR 75-76 (1981-1982), nr. 129-130, p. 29-30.

VERTAN, CUSTUREA 1988-1989 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VIII)*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 369-390.

VINOGRADOV 1989 – Ju. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n. e.: istorico-epigrafičeskoe issledovanie*, Moskva, 1989.

VINOGRADOV 1997 – Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Herausgegeben in Verbindung mit Heinz Heinen*, Mainz, 1997.

VULPE 1997 – A. Vulpe, *En marge de Ps Scymnus 766-770*, în *Actes du Colloque International: Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire*, Tulcea, septembre (1993), 1997, p. 187-191.

VULPE 1998 – A. Vulpe, *Geto-dacii?*, Centrul de istorie comparată a societăților antice (= CICSA), 1-2 (1998), p. 2-12.

VULPE 2004 – A. Vulpe, în *Istoria românilor, vol I* (coordonatori M. Petrescu-Dâmbovița, A. Vulpe), Bucureşti, 2001.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938.

VULPE 1957 – R. Vulpe, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse Moldavie*, Dacia NS 1 (1957), p. 143-164.

VULPE 1968 – R. Vulpe, *Romanii la Dunărea de Jos*, în R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Bucureşti, 1968.

VULPE, TEODOR 2003 – R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Aşezarea getică de la Poiana*, Bucureşti, 2003.

ZIRRA 2002 – V. V. Zirra, *Fibule de schemă Latène din Dacia*, Teză de doctorat, Universitatea Bucureşti, 2002, Catalogul descoperirilor, nr. 157 (3 exemplare).

Fig. 1 - Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu". Ridicare topografică cu poziția secțiunilor (*apud* CONOVICI, IRIMIA 1999).

Fig. 2 - Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu".
Fotografie aeriană din 1982 (*apud* IRIMIA, CONOVICI 1989).

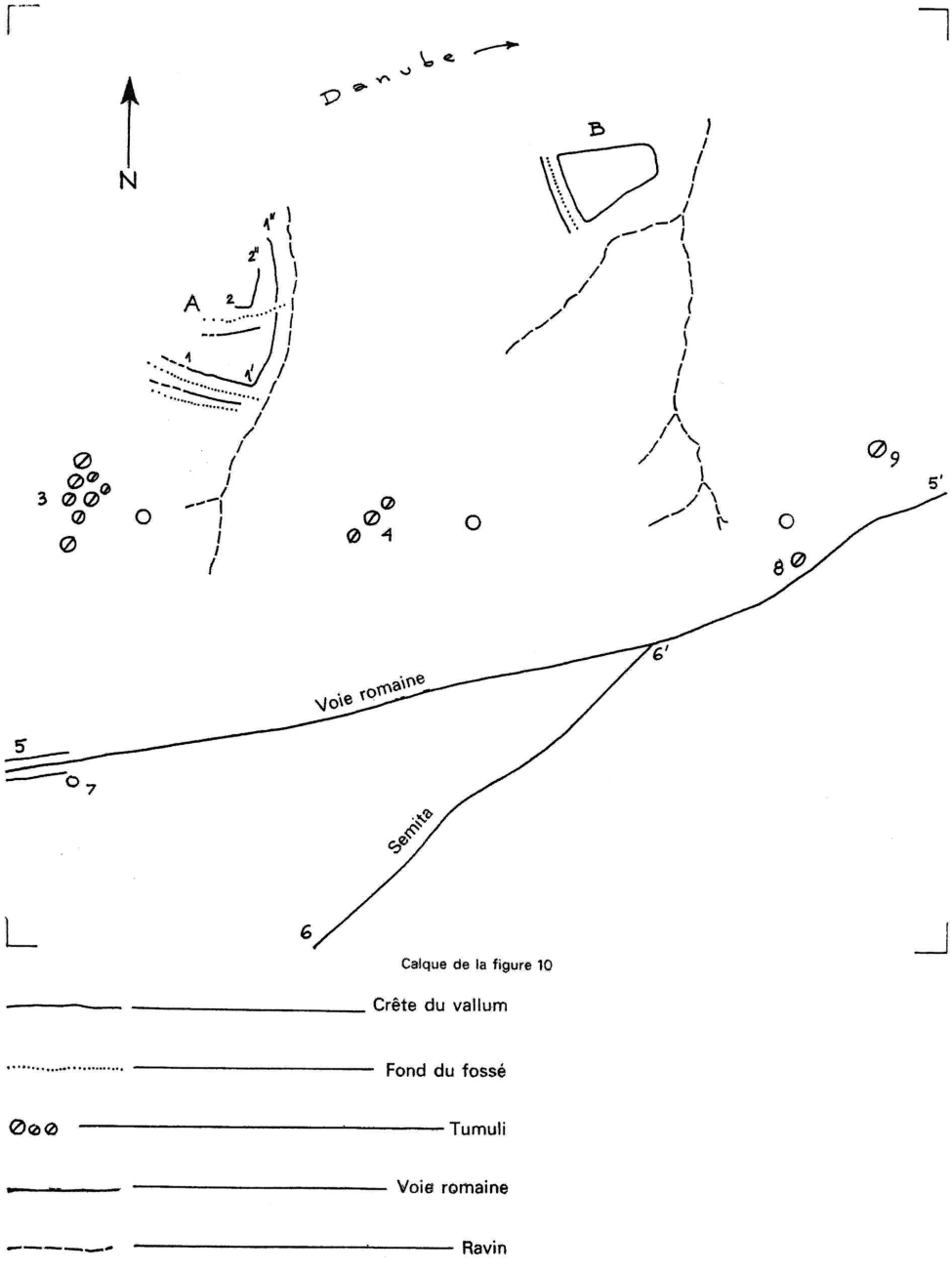

Fig. 3 - Zona arheologică Satu Nou, în apropierea Dunării:
A – punctul „Valea lui Voicu"; B – punctul „Cetate" (*apud* ŞTEFAN 1986).

Fig. 4 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Zidul de incintă în secțiunea I cu rambleul din pietre şi lut ars; vedere dinspre sud (*apud* IRIMIA, CONOVICI 1989).

Fig. 5 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Zidul de incintă secționat parțial; vedere dinspre sud (se observă blocurile de parament şi emplectonul).

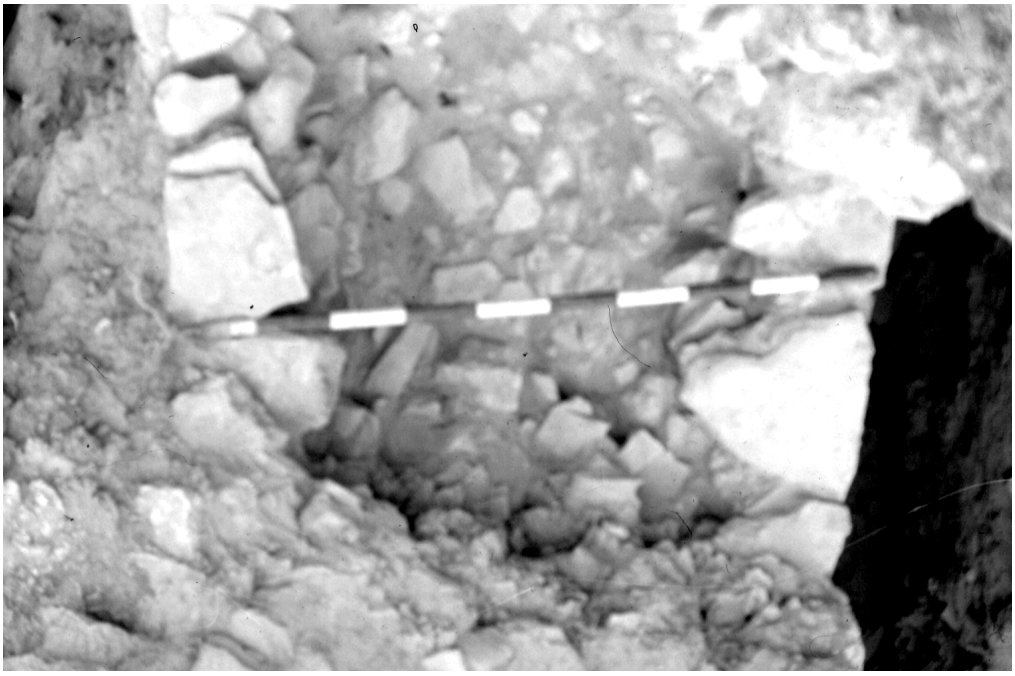

Fig. 6 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Secțiune prin zidul de incintă cu imaginea blocurilor celor două paramente şi a emplectonului.

Fig. 7 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Secțiune prin valul de apărare de pe platoul de sud; vedere parțială a malului de vest.

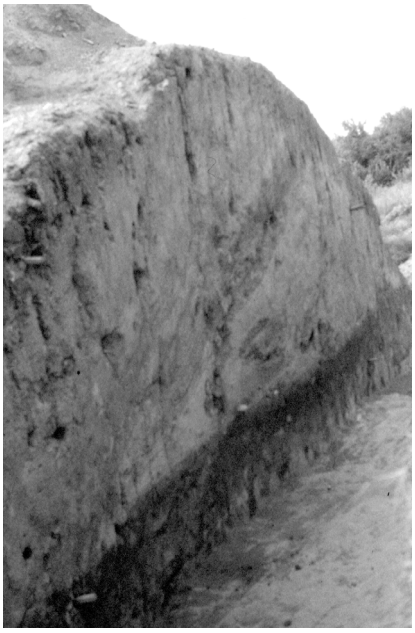

Fig. 8 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Secțiune prin valul de apărare de pe platoul de sud; vedere parțială a malului de est.

Fig. 9 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Secțiune prin valul de apărare al platoului de sud; vedere parțială dinspre nord.

Fig. 10 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Secțiune prin valul de apărare al platoului de sud; vedere parțială dinspre sud.

Fig. 11 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Pietre aflate în umplutura şanțului de apărare, spre baza acestuia; vedere parțială dinspre sud.

Fig. 12 - Satu Nou – „Valea lui Voicu". Pietre aflate în umplutura zonei centrale a şanțului de apărare al platoului de sud, la bază; vedere dinspre sud.

Fig. 13 - Satu Nou – „Valea lui Voicu" – aşezarea getică. Vedere parțială dinspre est, cu imaginea şanțului de apărare şi a valului de pe platoul de sud.

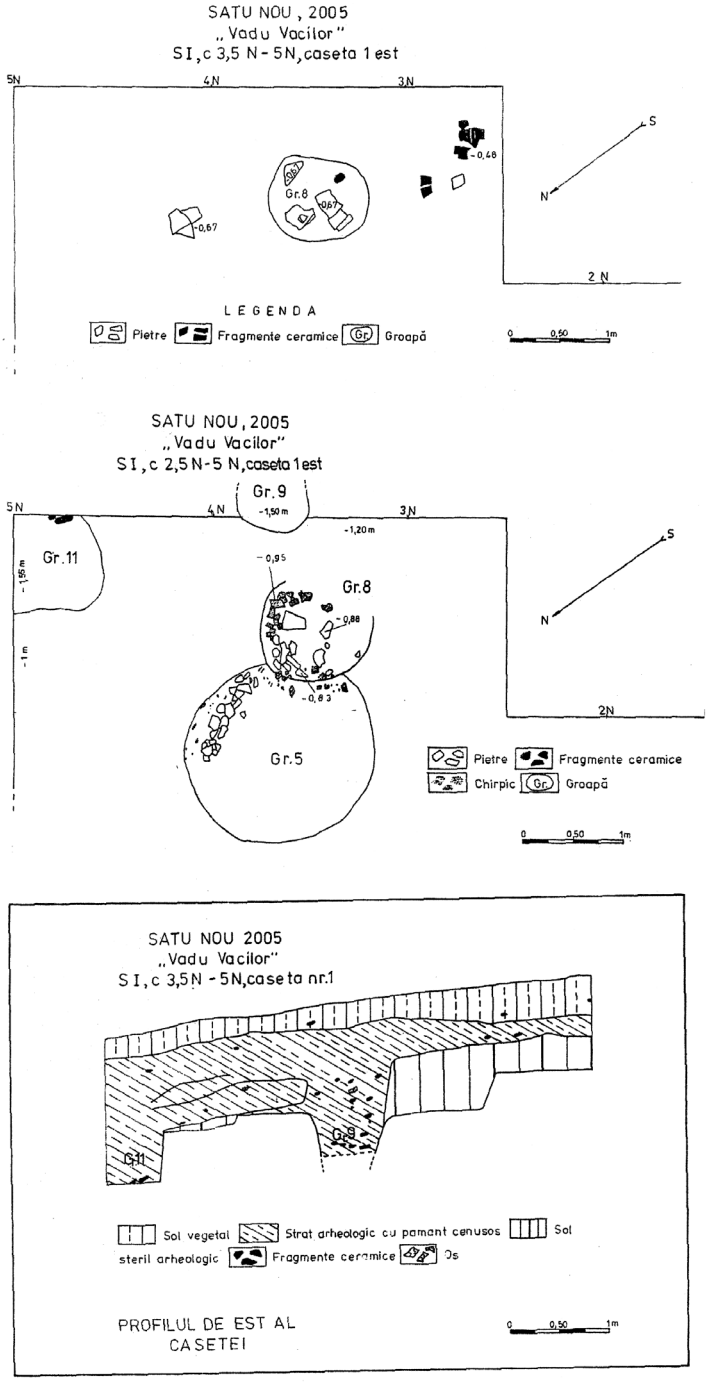

Fig. 15 – Satu Nou, "Vadu Vacilor", 2005 (*apud* IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006).

SATU NOU
"VALEA LUI VOICU"
- S II - malul de est -

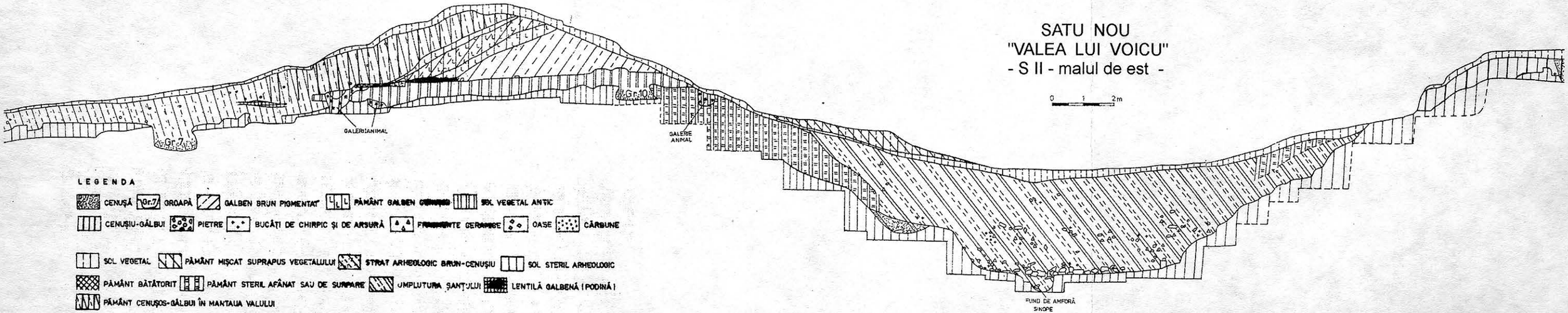

LEGENDA

- CENUŞĂ
- Gr.7 GROAPĂ
- GALBEN BRUN PIGMENTAT
- PĂMÂNT GALBEN
- SOL VEGETAL ANTIC
- CENUŞIU-GĂLBUI
- PIETRE
- BUCĂŢI DE CHIRPIC ŞI DE ARSURĂ
- FRAGMENTE CERAMICE
- OASE
- CĂRBUNE
- SOL VEGETAL
- PĂMÂNT MIŞCAT SUPRAPUS VEGETALULUI
- STRAT ARHEOLOGIC BRUN-CENUŞIU
- SOL STERIL ARHEOLOGIC
- PĂMÂNT BĂTĂTORIT
- PĂMÂNT STERIL AFÂNAT SAU DE SUPRAFAŢĂ
- UMPLUTURA ŞANŢULUI
- LENTILĂ GALBENĂ (PODINĂ)
- PĂMÂNT CENUŞOS-GĂLBUI ÎN MANTAUA VALULUI

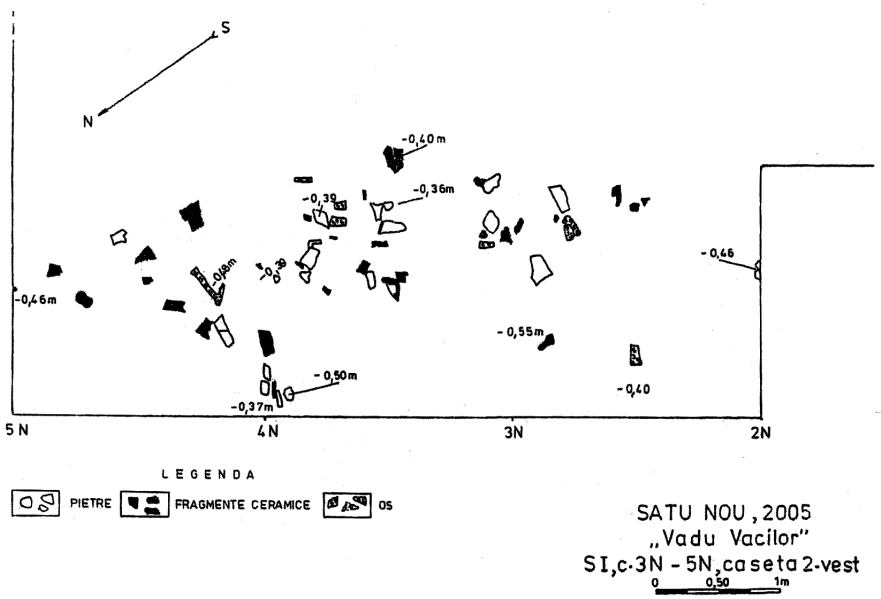

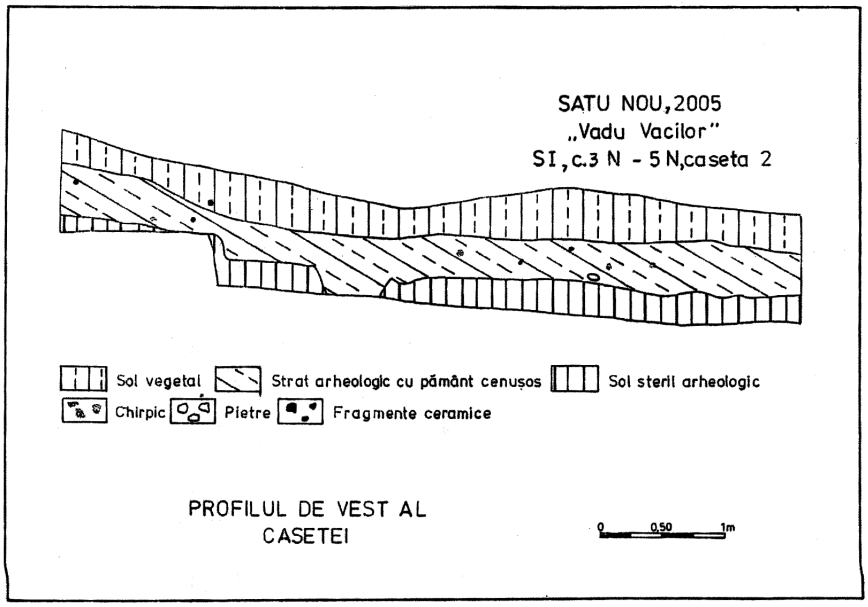

Fig. 16 – Satu Nou, „Vadu Vacilor", 2005 (*apud* IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006).

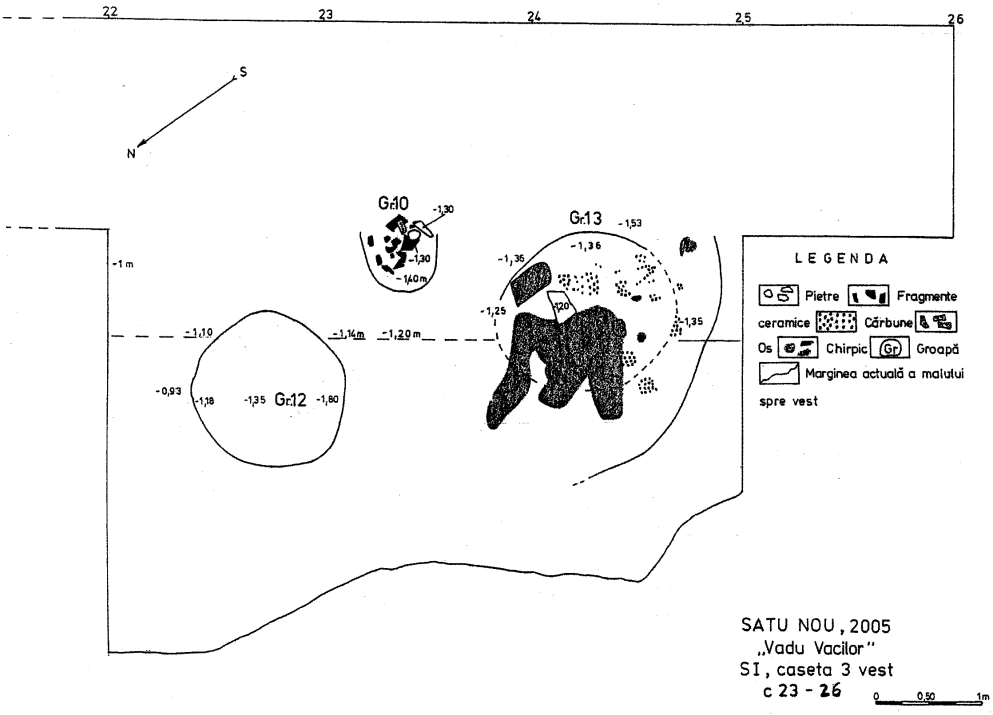

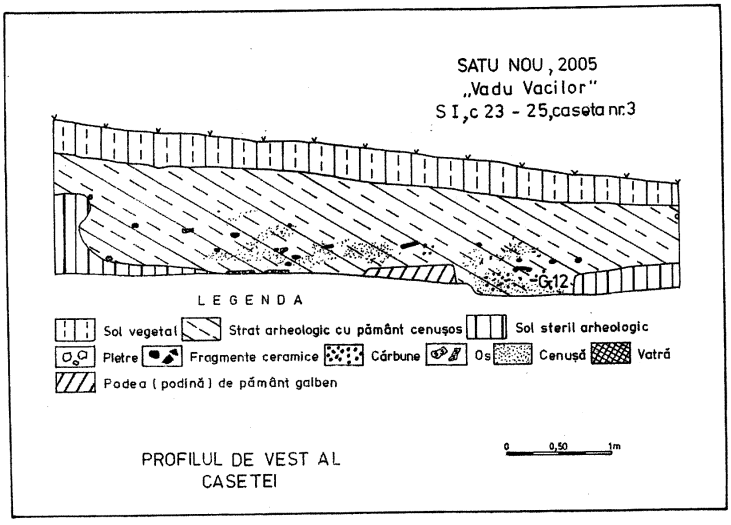

Fig. 17 – Satu Nou, „Vadu Vacilor", 2005 (*apud* IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006).

1

2

3

4

Fig. 18 - 1, 2 – groapa nr. 8 (la adâncimi diferite, cu pietrele din interior); 3 – caseta nr. 2 – vest (vedere parțială); 4 – caseta nr. 1 – est, c. 5 N, groapa nr. 11 – vedere parțială (*apud* IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006).

1

2

3

4

Fig. 19 - 1, 2 – caseta nr. 1 est, vedere parțială a gropii nr. 5, spre bază; 3 – caseta nr. 3 – vest – vedere parțială cu groapa nr. 10; 4 – caseta nr. 3 – vest – vedere parțială a gropilor nr. 12 şi 13, după golire (*apud* IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2005).

1

2

3

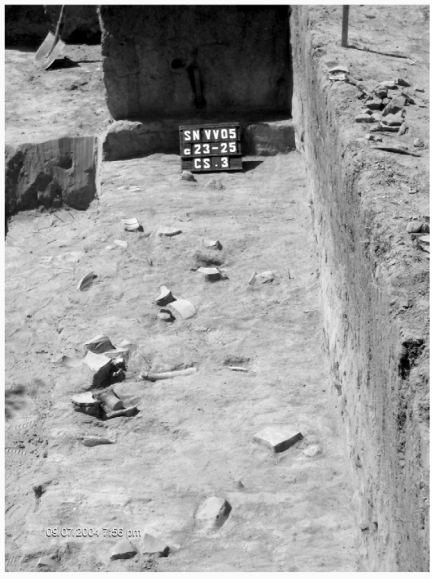

4

Fig. 20 - 1-4, caseta nr. 3 – vest, cu aspecte parțiale ale săpăturii, la diferite adâncimi (*apud* IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2005).

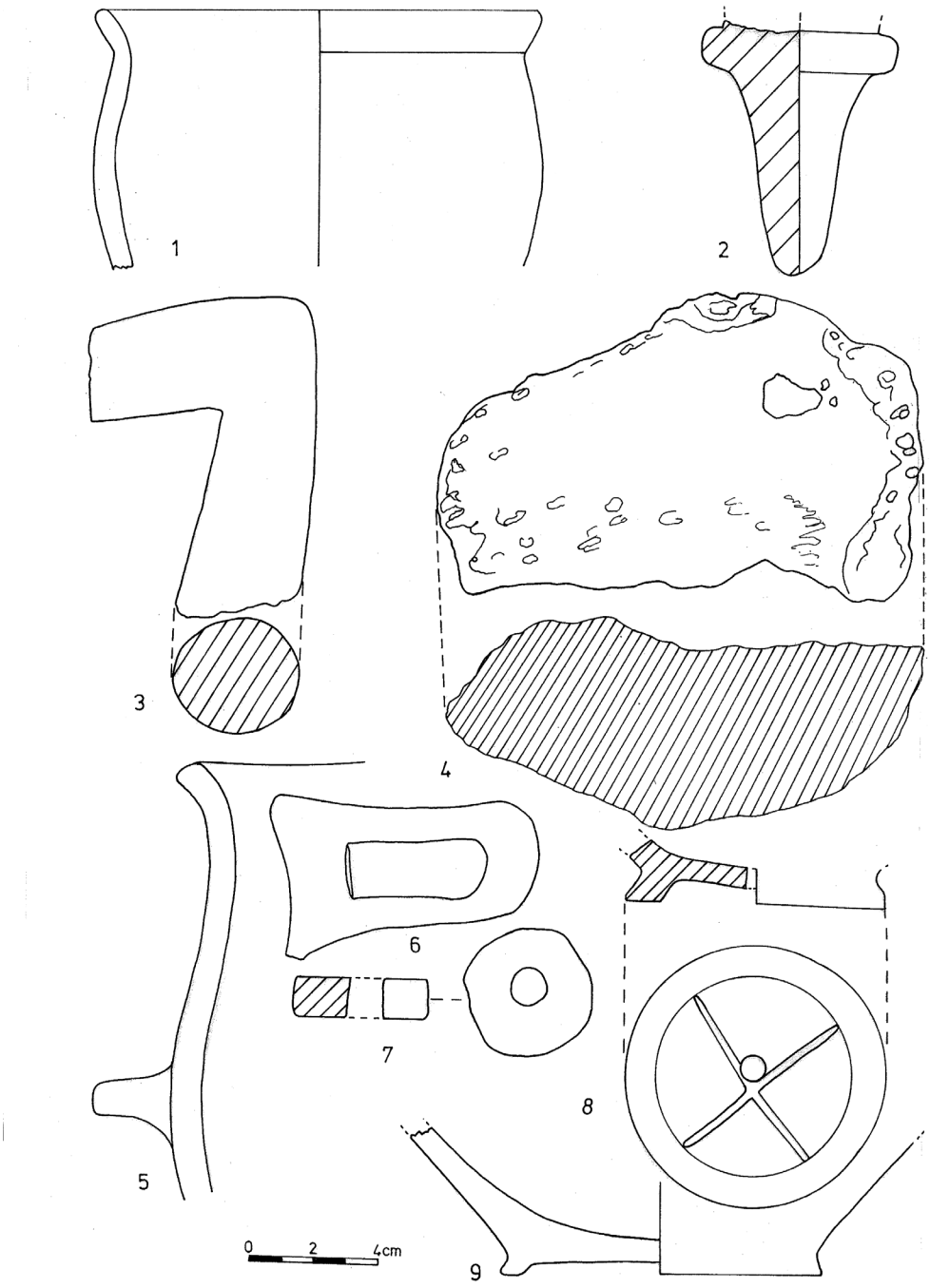

Fig. 21 - 1-8 – Izvoarele (1, 2, 3, 5, 6, 8 – ceramică; 4 – lingou de fier; 7 – fusaiolă); 9 – fragment de vas de la Adâncata, 2007.

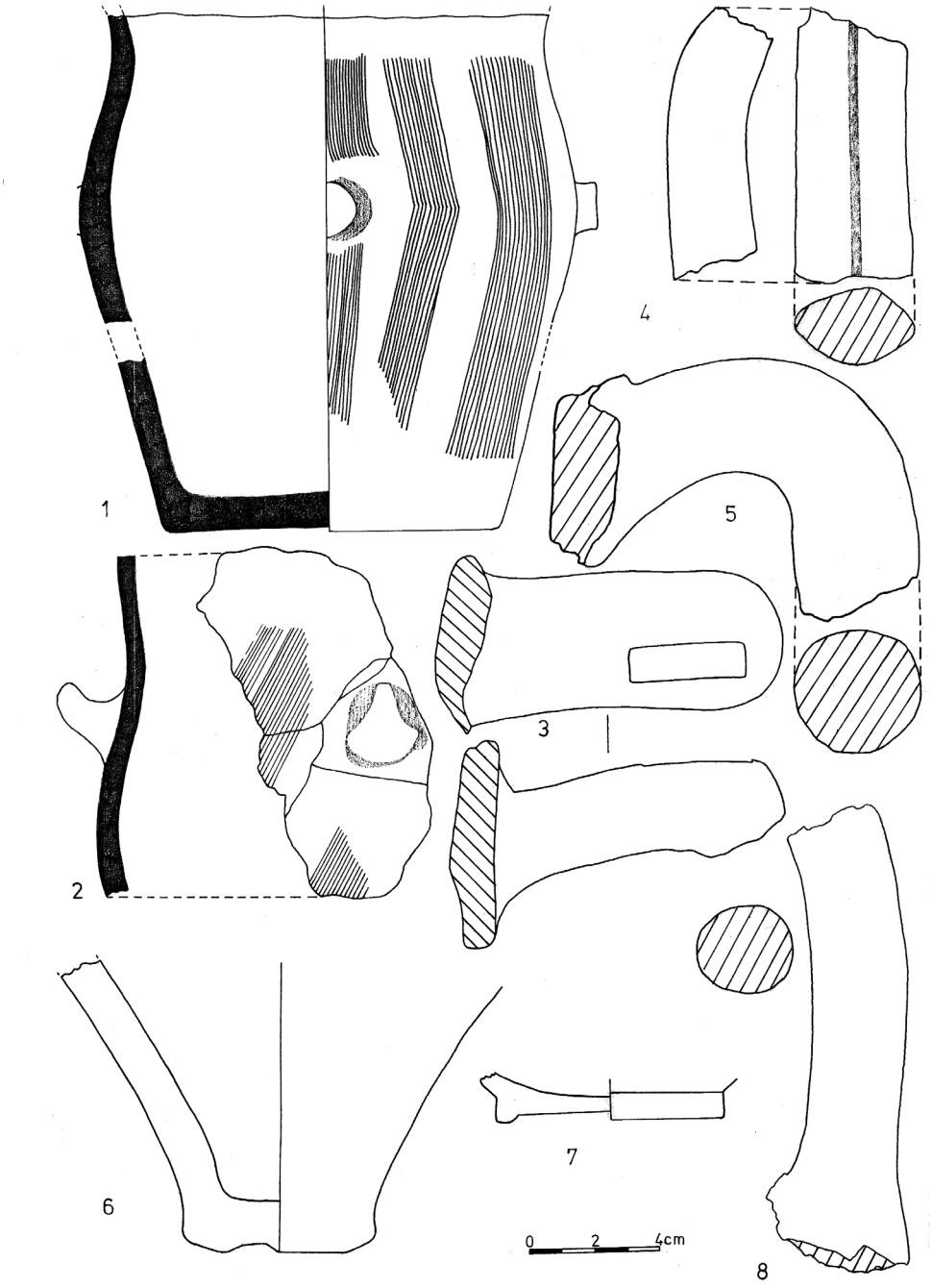

Fig. 22 - 1-3 – Ceramică de la Izvoarele (3 – toartă de amforă – plan şi profil); 4- 8 – ceramică de la Adâncata, 2007.

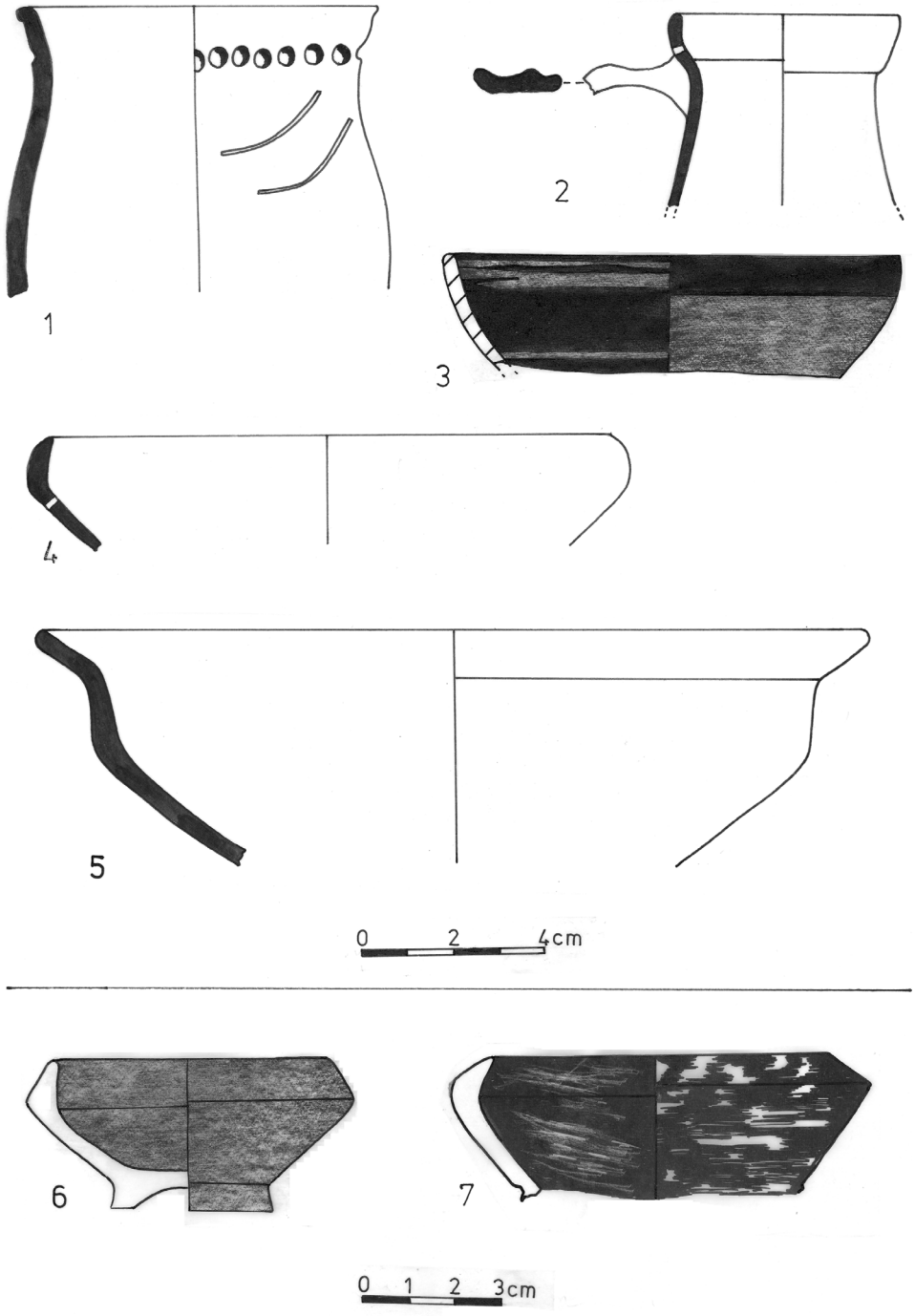

Fig. 23 - 1-4, 6 – Ceramică de la Izvoarele; 5 – strachină fragmentară de la Dunăreni – „Muzait"; 6 – fragment de vas attic de la Adâncata, 2007.

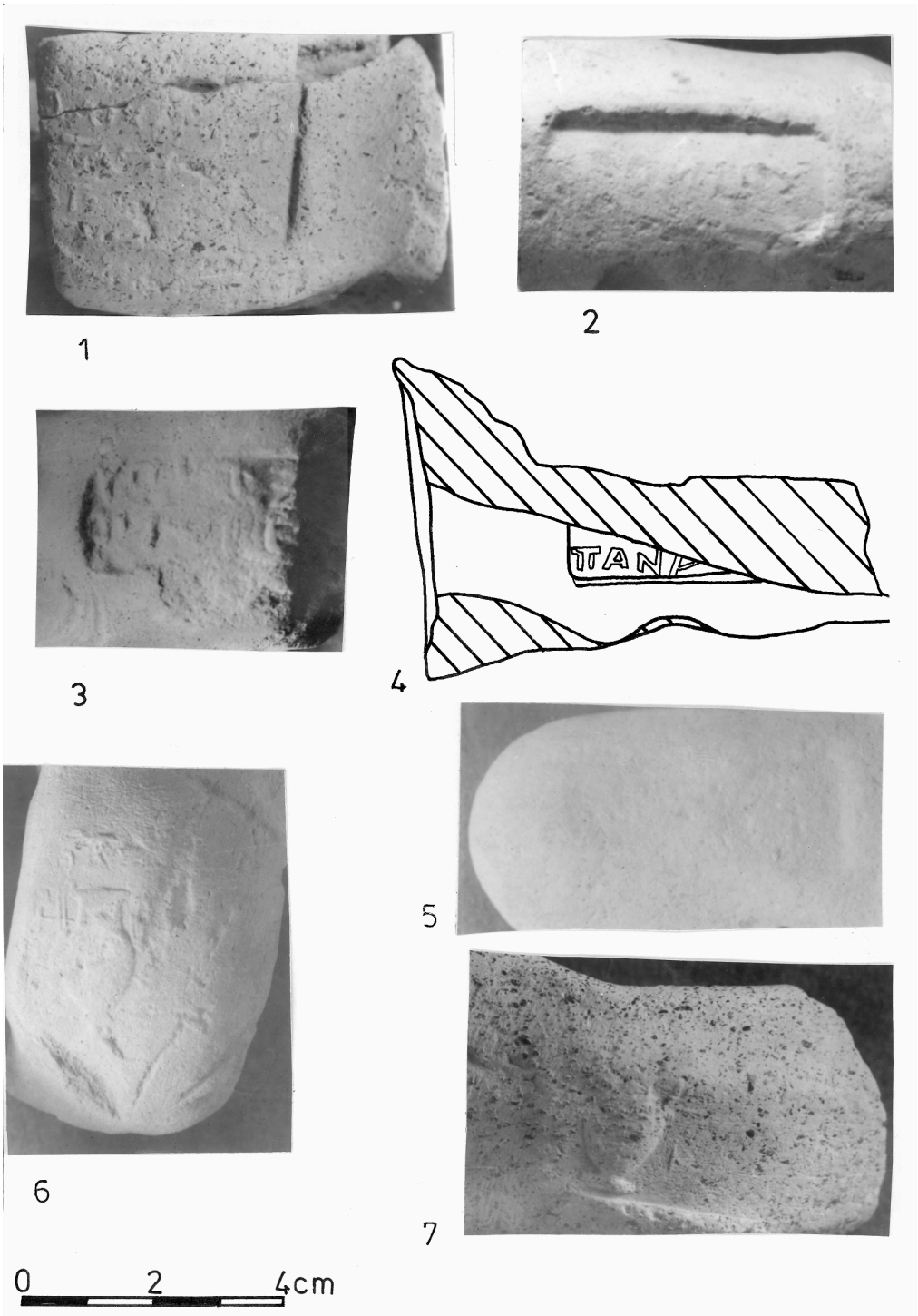

Fig. 24 - Torți de amfore ştampilate: 1-5 – Izvoarele; 6-7 – Adâncata – 2007.

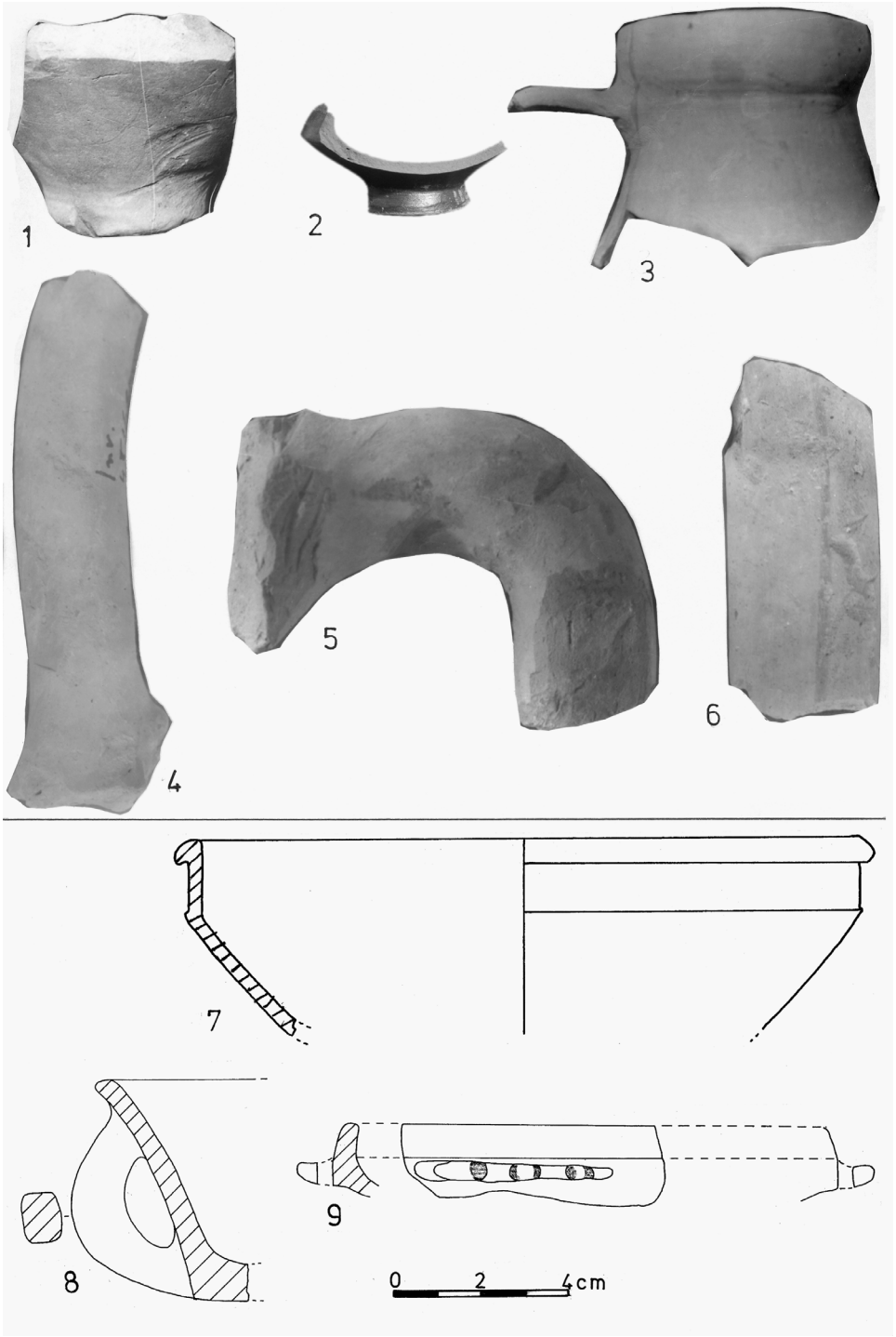

Fig. 25 - 1, 4-6 – Ceramică de la Adâncata, 2007; 2-3 – ceramică de la Izvoarele (fotografii; scări diferite); 7-9 – ceramică de la Izvoarele (desene).

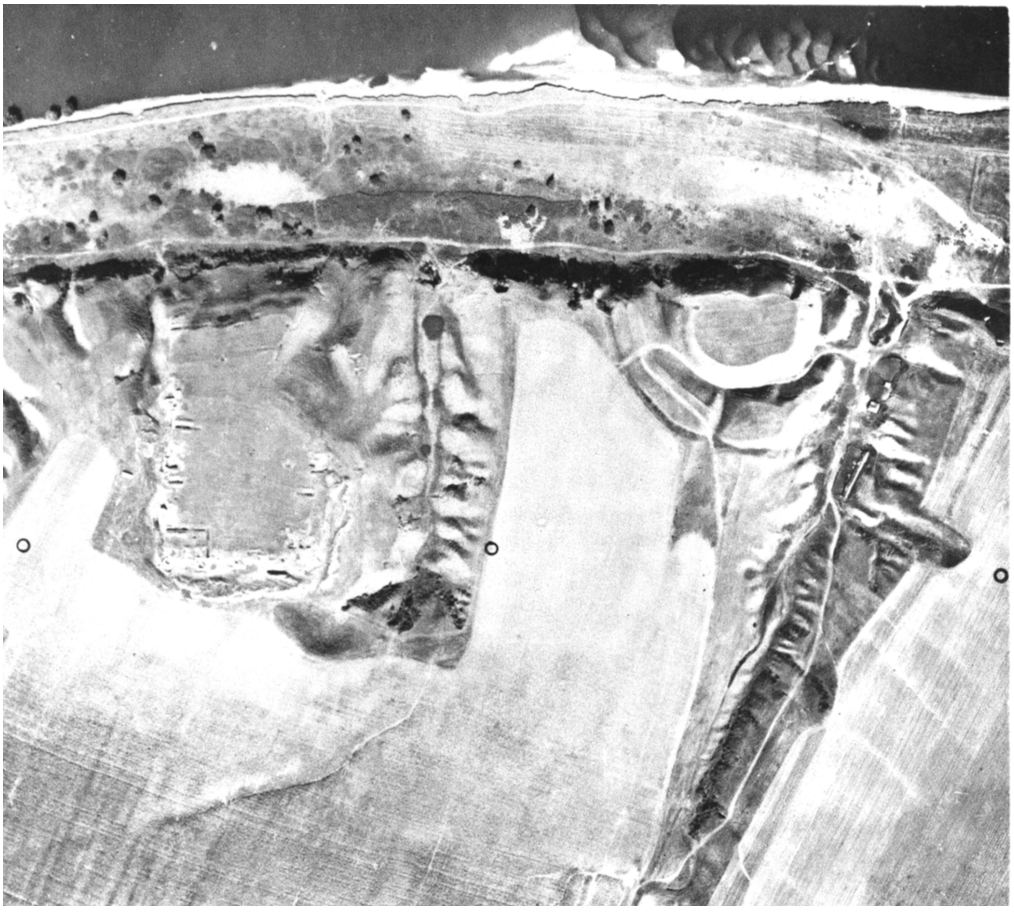

Fig. 26 - Dunăreni – „Muzait" – fotografie aeriană: în stânga – cetatea romană Sacidava; în dreapta – aşezarea getică fortificată (*apud* ŞTEFAN 1986).

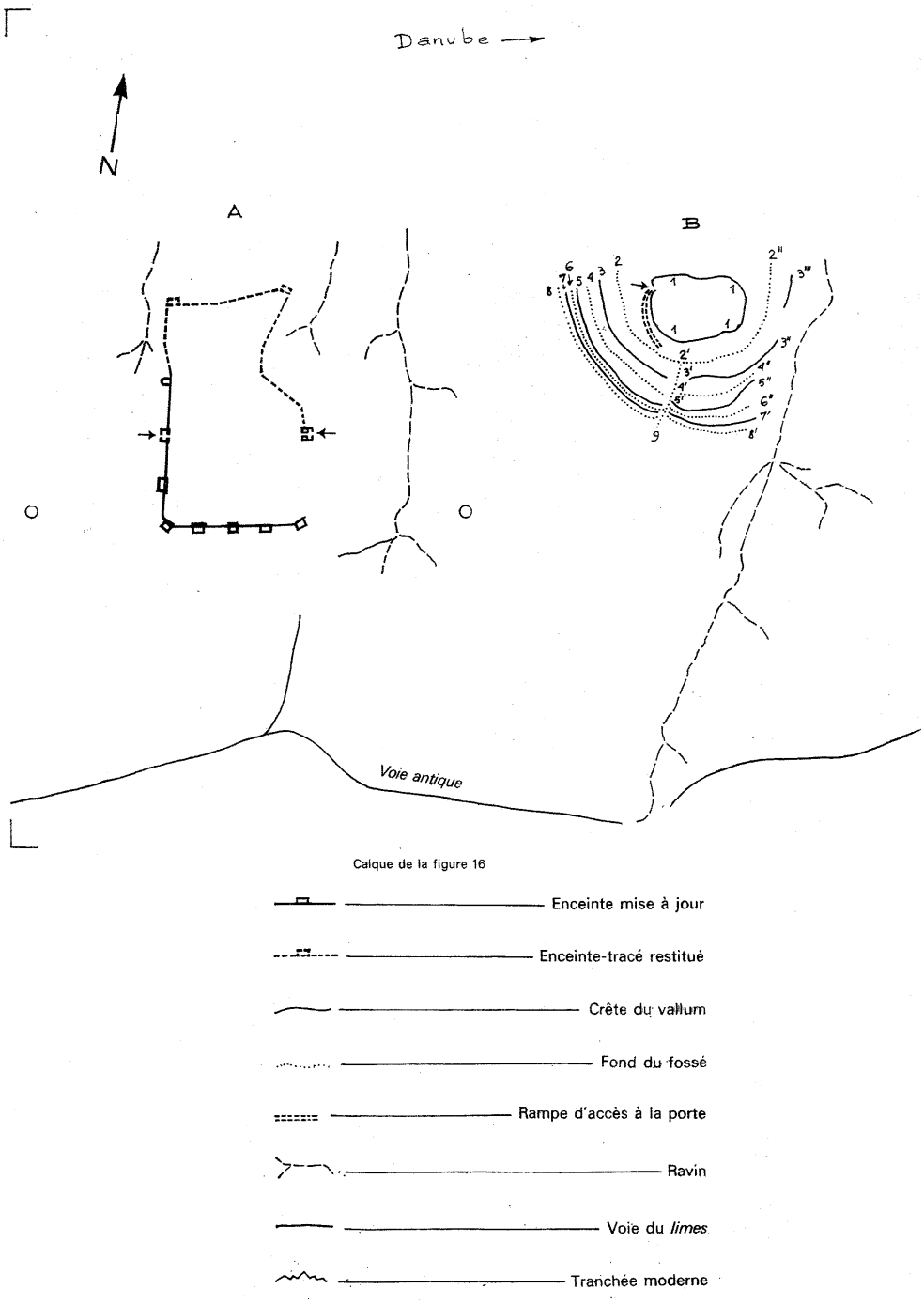

Fig. 27 - Dunăreni – „Muzait": în stânga – cetatea romană Sacidava; în dreapta – aşezarea getică fortificată (*apud* ŞTEFAN 1986).

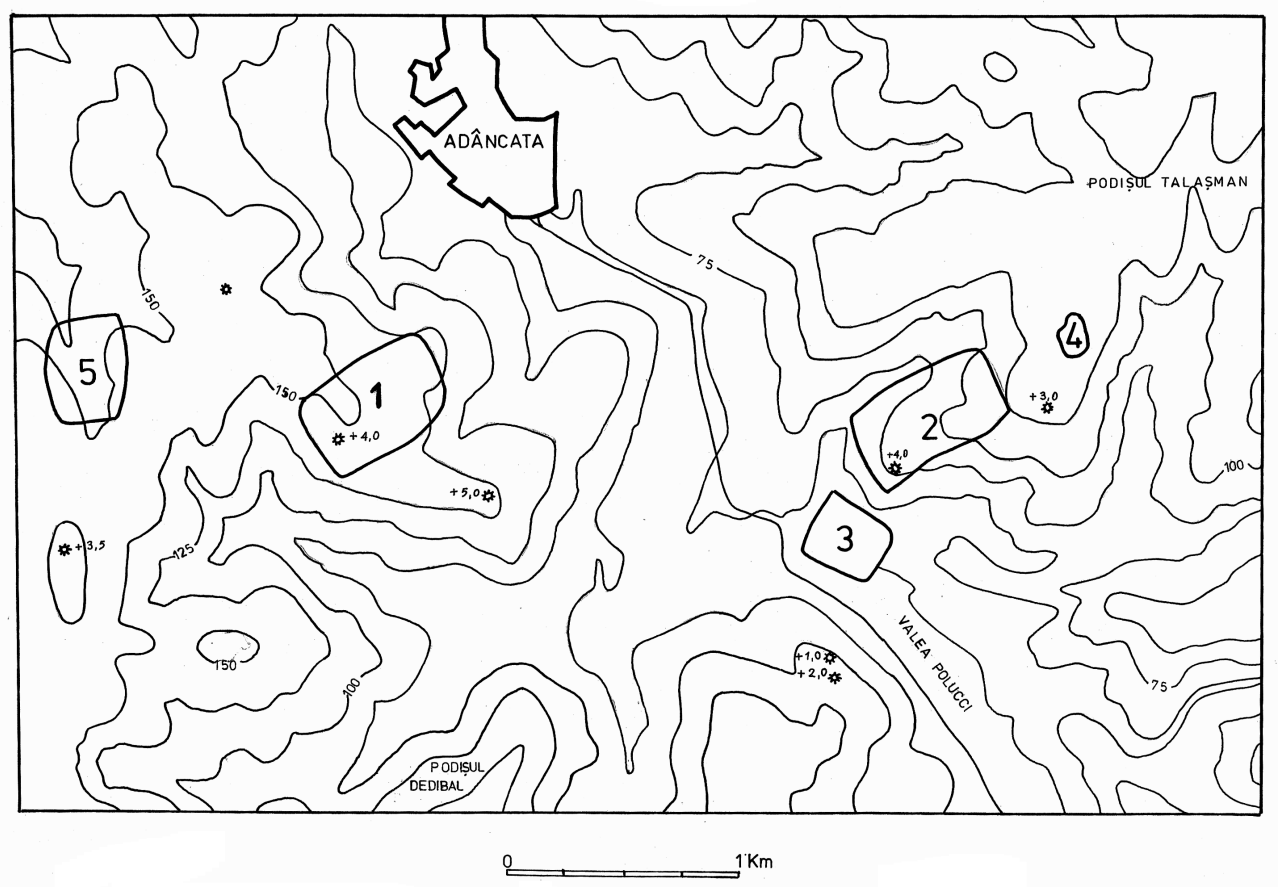

Fig. 28 - Aşezări antice în zona Adâncata – Floriile: 1 – Adâncata I; 2 – Adâncata II; 3 – aşezare romană; 4 – aşezare medievală; 5 – aşezare romană (?).

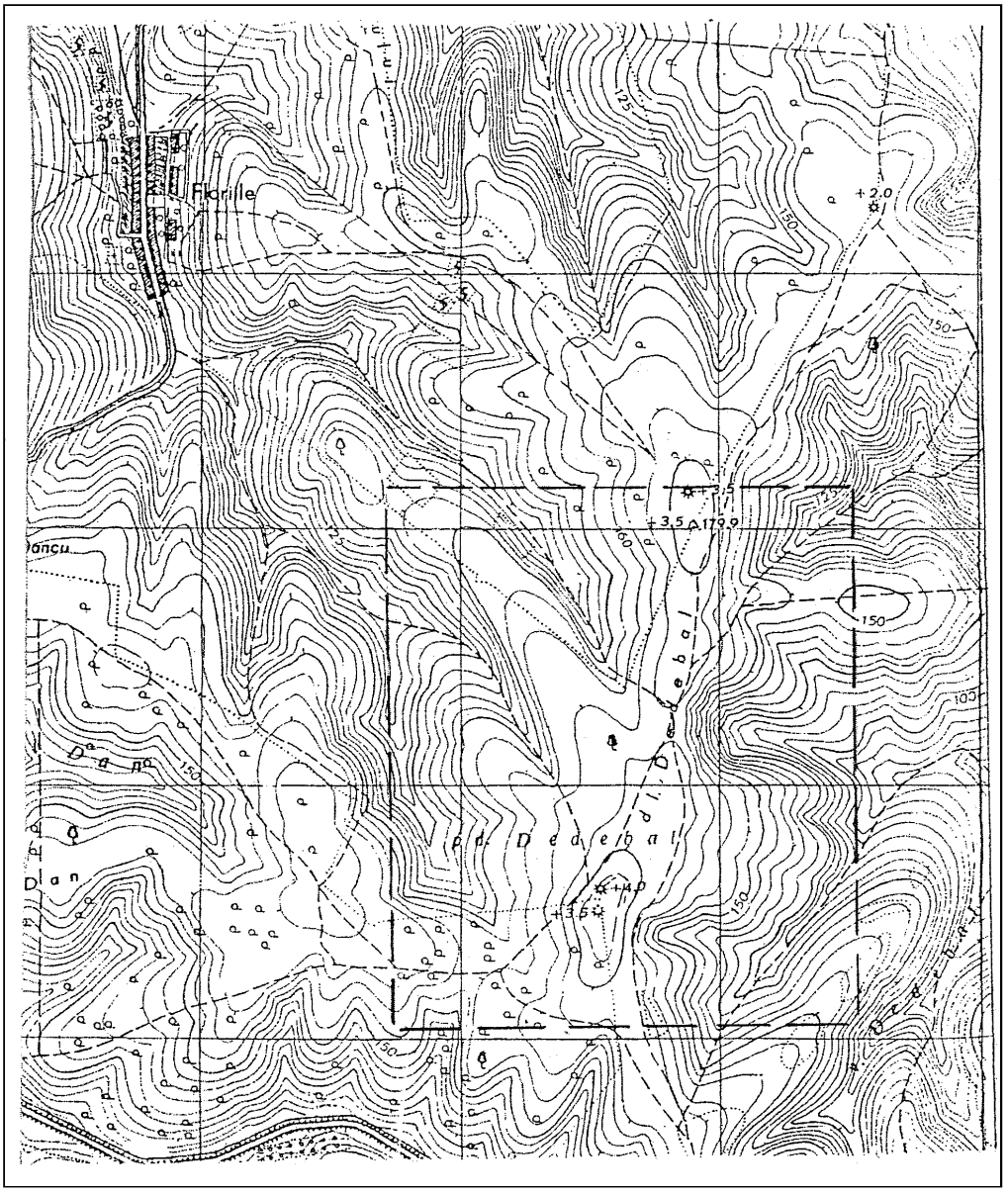

Fig. 29 - Plan de situație cu zona localității.
Adâncata I – Floriile (*apud* CHIRIAC, ICONOMU 2005).

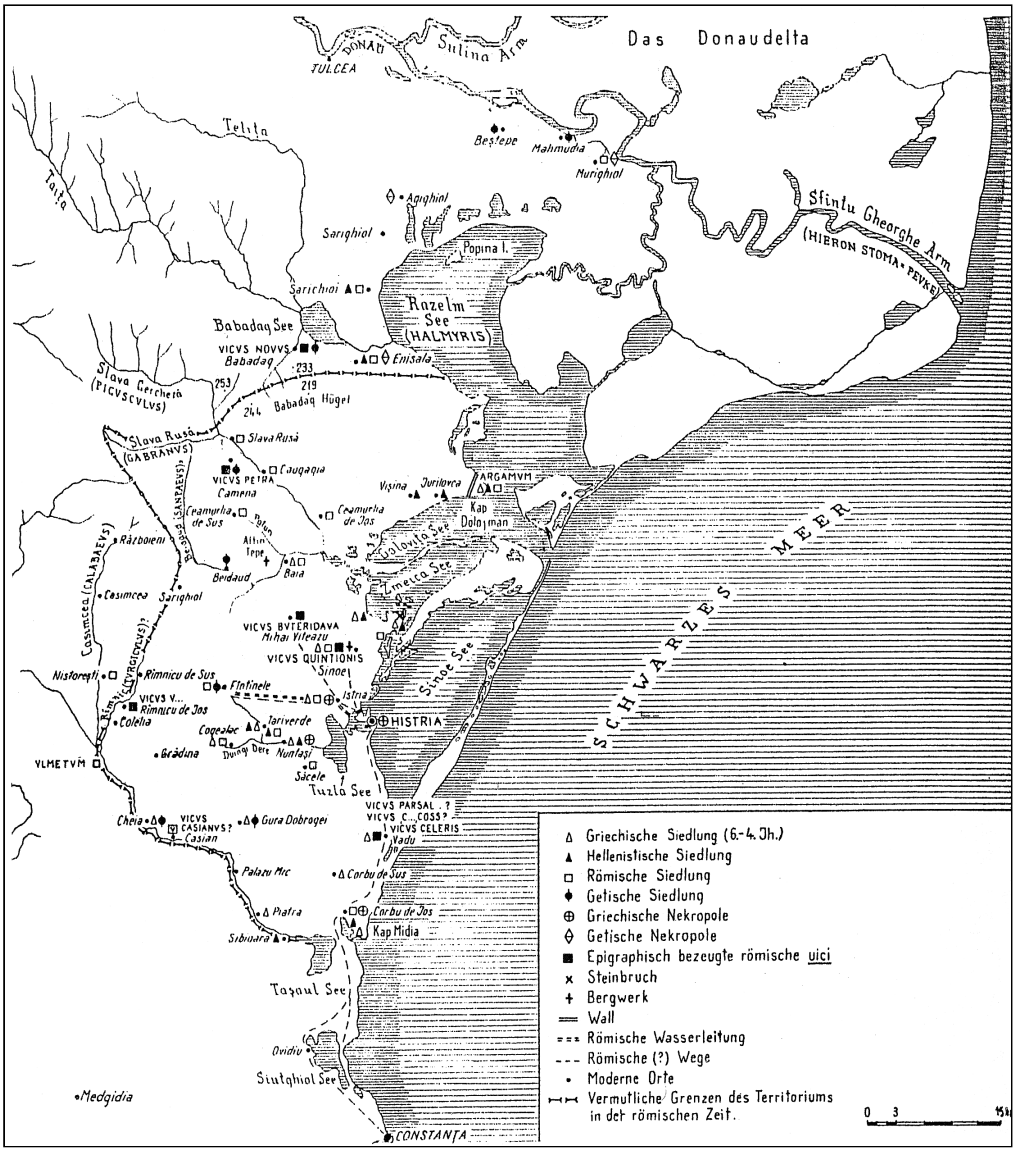

Fig. 30 - Teritoriul Histriei în epoca greco-romană (*apud* AVRAM 1990).

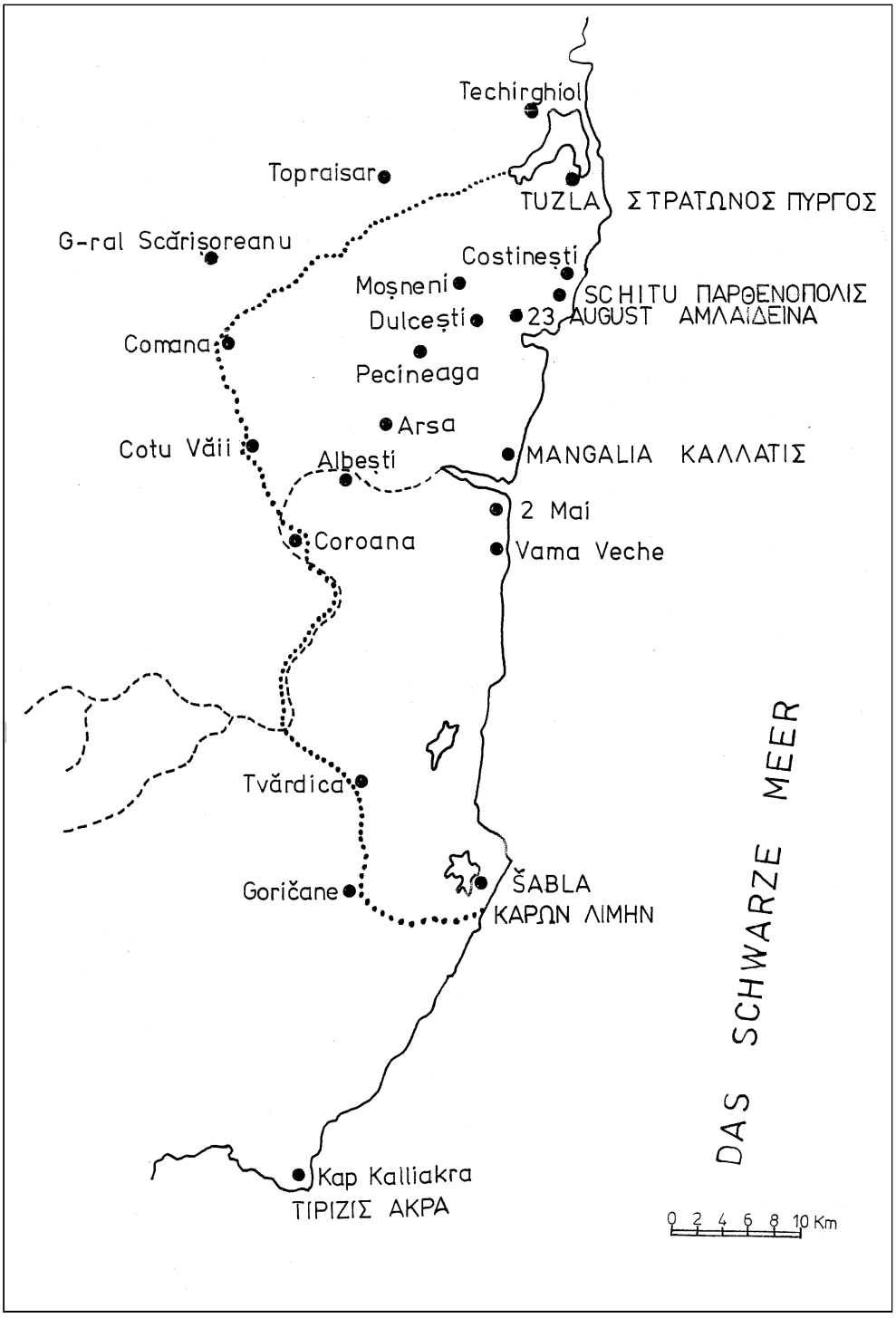

Fig. 31 - Teritoriul Callatidei în epoca greacă (*apud* AVRAM 1991).

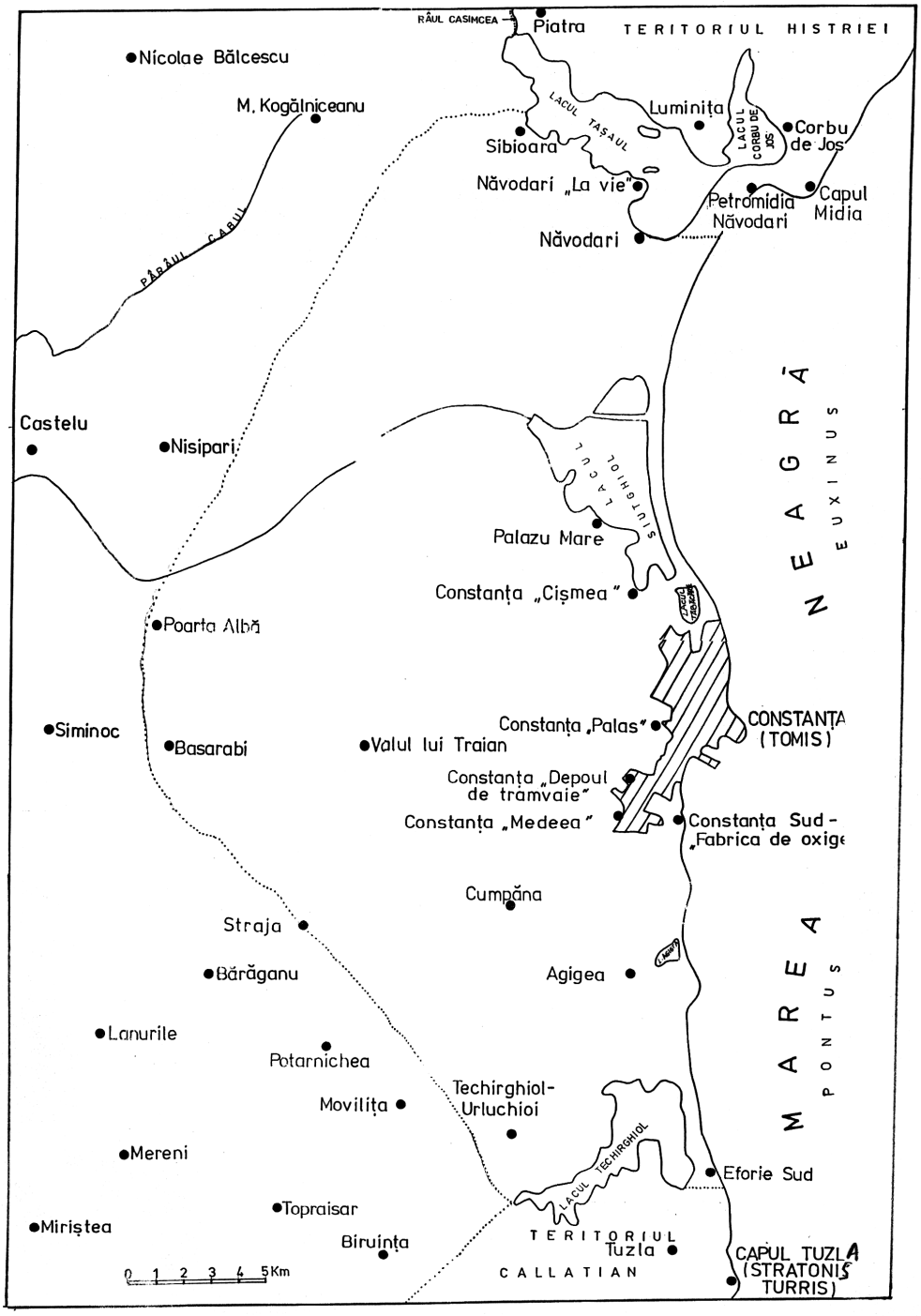

Fig. 32 - Teritoriul Tomisului în epoca elenistică.

Fig. 33 - Principalele aşezări menţionate în articol (sec. VI-I a. Chr.).

△ **Colonii greceşti:** Histria; Tomis; Callatis. □ **Aşezări fortificate cu elemente de tradiţie hallstattiană:** 2 – Adâncata; 6 – Beidaud; 7 – Beştepe; 14 – Coslugea**;** 16 – Dunăreni (Sacidava); 29 – Izvoarele (Sucidava); 41 – Satu Nou; 43 – Seimenii Mari. ▲ **Aşezări de tip *dava*:** 2 – Adâncata I; 5 – Bărboşi; 16 – Dunăreni (Sacidava); 29 – Izvoarele (Sucidava); 34 – Murighiol; 41 – Satu Nou – „Valea lui Voicu". ◊ ***Emporia* (factorii) posibile:** 2 – Adâncata; 5 – Bărboşi; 9 – Caraorman; 11 – Cernavodă (Axiopolis); 25 – Hârşova (Carsium); 29 – Izvoarele (Sucidava); 34 – Murighiol; 41 – Satu Nou; 46 – Tulcea (Aegyssus); 47 – Turcoaia (Troesmis). ● **Aşezări getice deschise sau nedeterminate.** 1 – Adamclisi; 3 – Babadag; 4 – Băneasa; 8 – Gura Canliei; 10 – Castelu; 11 – Cernavodă (Axiopolis); 12 – Chirnogeni; 13 – Cochirleni; 15 – Dobromiru din Vale; 17 – Durostorum; 18 – Enisala; 19 – Garvăn (Dinogetia); 20 – Gârliciu; 21 – Gârliţa; 22 – General Scărişoreanu; 23 – Ghindăreşti; 24 – Haţeg; 25 – Hârşova (Carsium); 26 – Isaccea (Noviodunum); 27 – Ivrinezu Mare; 28 – Ivrinezu Mic; 30 – Mahmudia (Salsovia); 31 – Măcin (Arrubium); 32 – Medgidia; 33 – Mircea Vodă; 35 – Ostrov (jud. Tulcea); 36 – Peceneaga (jud Tulcea); 37 – Poarta Albă; 38 – Rasova; 39 – Remus Opreanu; 40 – Revărsarea – „Cotu Tichileşti"; 42 – Sarinasuf; 43 – Seimenii Mari; 44 – Ştefan cel Mare; 45 – Topolog; 46 – Tulcea (Aegyssus); 48 – Valea Dacilor; 49 – Văleni; 50 – Zorile.

CONSIDERATIONS SUR LES SITES GETES DE DOBROUDJA ET LE PROBLEME DE L'EXISTENCE DES *EMPORIA* DANS LA ZONE DU DANUBE INFERIEUR

Résumé

L'auteur constate qu'il n'y a pas toujours de concordance entre les informations tirées des sources écrites et les réalités archéologiques concernant la localisation des sites gètes sur le bas Danube.

Un problème important concerne le début et de la durée des sites gètes. Il y en a quelques uns, groupés surtout au nord et au sud-ouest de la Dobroudja, qui ont été fondés dès le VIe ou le Ve siècle av. J.-C., alors qu'il y en a d'autres, plus tardifs, fondés aux IVe, au IIIe, voire au IIe siècle av. J.-C.

Dans cette étude, l'auteur ne se rapporte pas aux sites préromains des *chorai* des colonies grecques, lesquels ont connu une toute autre évolution, liée directement à l'histoire des cités auxquelles ces sites avaient appartenu.

A l'exception des fouilles de Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza) et de Murighiol - „Ghiolul Pietrei" (dép. de Tulcea), on ne compte pas sur des recherches systématiques dans les sites gètes de Dobroudja. Pour certains sites, les informations proviennent soit de fouilles consacrées à d'autres périodes historiques, soit uniquement de recherches de surface et de trouvailles fortuites : ce qui explique pourquoi il est encore impossible de réaliser une typologie exacte des sites gètes de Dobroudja.

L'auteur passe brièvement en revue les caractéristiques essentielles du type *dava*, telles qu'elles sont suggérées par les données littéraires et les découvertes archéologiques.

Pour mieux connaître certains sites gètes préromains de Dobroudja, on présente de manière succinte les établissements pour lesquels on dispose d'informations plus complètes.

SATU NOU (comm. d'Oltina, dép. de Constantza) – lieu-dit „Valea lui Voïcu". Le site se trouve sur un promontoire fortement érodé par les eaux du Danube et par les glissements de terrain. Il est constitué de deux plateaux – nord et sud – à une différence de niveau de *ca*. 6 m entre les deux. Le plateau nord, à un habitat plus dense, a été fortifié par un mur construit au IIIe s. av. J.-C., et refait au Ier s. av. J.-C. Le plateau sud a été fortifié au IIIe s. av. J.-C. d'une manière plutôt traditionnelle, comportant un repli du terrain et un fossé de défense. Le site gète de „Valea lui Voïcu" a eu deux phases distinctes d'évolution. La première phase a été datée d'une période allant de *ca*. 280 au dernier quart du IIIe s. av. J.-C. Le IIe s. av. J.-C. n'y est pas représenté. La seconde phase du même site est datée du I^-er^ s. av. J.-C. et des premières années du Ier s. ap. J.-C. Le site de Satu Nou - „Valea lui Voïcu" est une *dava*, un important centre politique et économique dans la zone .

Le site gète de SATU NOU – lieu-dit „Vadu Vacilor" se trouve lui aussi sur la rive du Danube, à *ca*. 800 m en amont du site „Valea lui Voïcu". Il a été fortifié par un repli du terrain et, selon toute vraisemblance, également par un fossé, les deux structures ayant été pour autant affectées par les travaux agricoles répétés et

par l'aménagement de terrasses en vue de boiser la zone. Le site est daté surtout du IIe s. av. J.-C., période où l'établissement de „Valea lui Voïcu" n'a pas été habité, le plus probablement à cause des destructions provoquées par les Bastarnes à la fin du IIIe s. av. J.-C. On ne saurait point exclure la possibilité que le site de „Vadu Vacilor" ait été habité dès la fin du IIIe s. av. J.-C. Eu égard à l'étendue limitée des fouilles, il serait prématuré de se prononcer sur le statut de ce site.

COSLUGEA (comm. de Lipnița, dép. de Constantza) – lieu-dit „Colțul pietrei" : site gète fortifié par un repli du terrain et un fossé, daté largement des IIIe – IIe siècles av. J.-C.

IZVOARELE (comm. de Lipnița, dép. de Constantza) – lieu-dit „La tablă". Le site – à identifier probablement à la *Sucidava* gète sud-danubienne – se trouve à proximité immédiate de *Sucidava* romaine, un site qui le recouvre d'ailleurs en partie. A partir des matériels archéologiques et numismatiques, le site est daté de la période comprise entre le VIe et le Ier siècle av. J.-C. Pendant sa longue évolution, ce site semble avoir été dans sa période tardive une vraie *dava* qui, à travers le gué, contrôlait un secteur important du Danube.

Le site de CANLIA (comm. de Lipnița, dép. de Constantza) – lieu-dit „Gura Canliei", daté des VIe – Ier siècles av. J.-C., aurait pu être une sorte d'établissement „satellite" de l'important centre politique et économique d'Izvoarele – Sucidava.

Les découvertes archéologiques et numismatiques d'OSTROV (dép. de Constantza) appartiennent au site de grande importance de DUROSTORUM (SILISTRA, Bulgarie). Dans le périmètre de ce centre antique, on a découvert des matériels céramiques, des trésors monétaires et des monnaies isolées de plusieurs types, qui témoignent de l'existence d'un site important à l'endroit de ce gué du Danube, daté du IVe s. av. J.-C., au plus tard, jusqu'à l'époque romaine.

DUNĂRENI (comm. d'Aliman, dép. de Constantza) – lieu-dit „Muzait". Près de *Sacidava* romaine, on a identifié sur la foi des photos aériennes un autre site gète. Celui-ci était fortifié par un système complexe de défense, constitué de replis successifs de terre et de fosses, ainsi que d'un mur qui fermait la zone principale. A un certain moment de son évolution, le site a probablement constitué une *dava*.

Dans sa zone d'influence se trouvaient également les sites de RASOVA (dép. de Constantza) – lieu-dit „Malul Roşu" et HAȚEG (comm. d'Adamclisi, dép. de Constantza).

ADÂNCATA (comm. d'Aliman, dép. de Constantza).

Dans le périmètre de l'ancienne localité (qui avait cessé d'exister en 1977), l'on a identifié deux sites gètes distincts.

Adâncata I, un site de dimensions impressionnantes, a été fortifié à l'aide de plusieurs replis de terre pourvus de fosses ; le secteur principal (l'acropole?) était probablement entouré d'un mur. Dans le périmètre du site, on a récupéré un matériel archéologique gétique et grec extrêmement riche (comprenant notamment 30 anses d'amphores timbrées, des pointes de flèches en bronze à valeur monétaire, des monnaies histriennes ou en provenance d'autres centres, des outils en métal, etc.). Sur la foi de ce matériel, du mobilier archéologique partiellement récupéré de deux tombeaux, ainsi que d'autres objets, le site d'Adâncata I a été daté d'une période allant de la fin du VIe s. ou du début du Ve

s. av. J.-C. au Ier s. av. J.-C./ Ier s. ap. J.-C.

Adâncata II, un site non fortifié, était composé, semble-t-il, d'habitations groupées en „îlôts". A juger d'après le matériel archéologique (dont il convient de signaler 5 anses d'amphores timbrées), le site pourrait être considéré, pour le moins en partie, contemporain d'Adâncata I.

Au vu de ses dimensions, du système de défense, de la variété et de la richesse du matériel archéologique, Adâncata I révèle un centre résidentiel et économique important.

Le site gète d'ADAMCLISI (dép. de Constantza), situé sur le plateau de la future ville romaine de *Tropaeum Traiani*, à l'est de celle-ci, ainsi que le site gète de ZORILE (comm. d'Adamclisi) pourraient appartenir à l'aire d'influence du centre du pouvoir qu'aurait été Adâncata I.

CERNAVODĂ – AXIOPOLIS (dép. de Constantza) a constitué un centre important, pour autant qu'il s'agisse – les villes littorales de la Dobroudja mises à part – de la seule localité à porter un nom grec. Le site se trouve au terminus de la route continentale la plus courte reliant, par la vallée de Carasu, le littoral de la mer Noire au Danube. On a d'ailleurs signalé plusieurs autres sites ayant fourni des matériels gétiques et grecs dans plusieurs localités de la vallée de Carasu jusqu'à la proximité immédiate du territoire rural de Tomi.

HÂRŞOVA – CARSIUM (dép. de Constantza) a été, au vu du matériel gétique et grec découvert à plusieurs endroits de la ville moderne et dans ses environs, un site de grande importance, voire une fortification gète, mais dont on ne saurait encore établir le type.

Sur le cours du Danube, on a signalé d'autres sites gètes à GÂRLICIU (dép. de Constantza), OSTROV et PECINEAGA (dép. de Tulcea), à TOPOLOG (dép. de Tulcea) et à d'autres endroits de la zone intérieure de cette région.

TURCOAIA – TROESMIS (dép. de Tulcea) date d'une période antérieure à la conquête romaine : la localité est mentionnée par Ovide et dans la zone qu'elle occupe ont été découverts de matériels hellénistiques.

GARVĂN – DINOGETIA (comm. de Jijila, dép. de Tulcea) a constitué un autre site gète important. Sur la foi des données transmises par Ptolemée, Dinogetia a été localisée par d'aucuns sur la rive gauche du Danube, à BARBOŞI – Galați, où il y a aussi une importante fortification gète. Selon certains chercheurs, le *castellum* romain portant le même nom aurait été transféré à la fin du IIIe s. ap. J.-C. sur la rive droite du fleuve, à Garvăn. Il y en a, par contre, d'autres qui estiment que les deux sites se trouvaient l'un en face de l'autre sur les rives opposées du Danube, à l'endroit d'un gué, et qu'ils portaient le même nom, au moins à partir de la période d'épanouissement du pouvoir des Gétes.

Il y a eu aussi d'autres sites gètes importants, toujours sur les rives du Danube, tels ceux de MĂCIN – ARRUBIUM et ISACCEA – NOVIODUNUM. Les deux portent des noms celtiques, ce qui en évoquerait une fondation avant l'arrivée des Romains dans cette zone ; c'est d'ailleurs ce que suggèrent, à leur tour, les matériels archéologiques gétiques et grecs découverts sur place et dans leur zone d'influence.

TULCEA – AEGYSSUS est également un site préromain, sur lequel Ovide fournit quelques informations. Son importance est soulignée par de nombreuses

découvertes archéologiques et numismatiques dans le périmètre de la localité et dans ses environs.

Il y a également des preuves d'habitat gète à MAHMUDIA – SALSOVIA (dép. de Tulcea), un lieu qui semble avoir joué un rôle particulier dans la pénétration des marchandises grecques sur le Danube et à l'intérieur de la région.

Dans le zone de la future cité romaine de MURIGHIOL – HALMYRIS (dép. de Tulcea), on a pu constater l'existence d'un habitat gète dès VIe – Ve siècles av. J.-C., lequel aurait été soit un site gète indépendant, soit un *emporion* de la cité d'Argamum. La cité romaine recouvre également un autre site gète, à deux niveaux d'habitat ; le dernier niveau, daté des IIe – Ier siècles av. J.-C., correspondrait, selon les auteurs des fouilles, à l'étape où le site gète était devenu une *dava*. A Murighiol – „Ghiolul Pietrei", on a fouillé un autre site gète, daté de la seconde moitié du IIe s. et du début du Ier s. av. J.-C., et dont les rapports avec la *dava* recouverte par la cité romaine de Halmyris ne se laissent pas encore préciser.

Dans ce même contexte, l'auteur mentionne encore les sites gètes de BESTEPE (comm. de Mahmudia) et BEIDAUD (dép. de Tulcea), lesquels appartiennent à un type plus ancien de fortification, relevant d'une tradition hallstattienne.

On a enregistré encore d'autres preuves d'habitat gète à plusieurs endroits des localités BABADAG et ENISALA (dép. de Tulcea). Certains sites du nord-est de la Dobroudja, où l'on a vu apparaître des matériels gétiques, font partie de la *chora* des colonies grecques situées dans la proximité – Histria ou, plus probablement, Argamum (Orgamé).

L'auteur estime que la localisation de certains sites gètes à Cetatea (dép. de Constantza) et Agighiol (dép. de Tulcea), réclamée uniquement sur la foi des photos aériennes, est erronée.

Quant aux sites de Dobroudja qui appartiendraient au type *dava*, on peut en mentionner à l'heure qu'il est Satu Nou – „Valea lui Voicu", Izvoarele – Sucidava, Adâncata I, Dunăreni („Muzait" – Sacidava) et, éventuellement, Murighiol, avant que la cité romaine d'Halmyris n'y soit installée. Faute des recherches, on ne peut pas encore déterminer, pour le moment, les types auxquels appartiennent les autres sites gètes.

Le mobilier archéologique des sites gètes de Dobroudja se caractérise par la richesse et la variété particulières du matériel gréco-hellénistique, où l'on remarque surtout les amphores. Par exemple, à Satu Nou – „Valea lui Voicu" – on a découvert *ca*. 580 timbres amphoriques hellénistiques, un chiffre comparable à Albeşti, site de la *chora* de la ville de Callatis. Le mobilier arhéologique grec de Satu Nou compte aussi de nombreux vases de luxe ou d'usage commun, des lampes à huile, des meules, des statuettes en terre-cuite représentant des divinités grecques, des monnaies de types divers, etc. La même situation pourrait se retrouver dans d'autres sites gètes, à condition qu'ils soient étudiés. Il en va de même pour une partie importante de la céramique gète tournée, laquelle imite certains types grecs.

Néanmoins, les nombreuses importations gréco-hellénistiques que l'on recense sur les sites gètes de Dobroudja n'autorisent pas à remettre en question le caractère autochtone de ces derniers. Les découvertes à caractère gète que l'on a

mentionnées trouvent des appuis dans les zones limitrophes. Aux découvertes de l'ouest et du sud-ouest de la Dobroudja l'on ajoutera celles du nord-est de la Bulgarie et de la rive gauche du Danube (départements de Călăraşi et de Ialomița), alors que les découvertes du nord de la Dobroudja sont en relation avec celles du sud de la Moldavie et de la Bessarabie. C'est ainsi que l'on est à même de dessiner des zones d'habitat gète intense sur les deux rives du Danube, manifestant des relations réciproques, ainsi qu'avec le monde grec.

La grande quantité et diversité du matériel archéologique gréco-hellénistique de certains sites des deux rives du Danube et des alentours du fleuve posent, d'autre part, le problème de l'existence, dans ces zones gètes, de quelques petits groupes de population grecque, qui s'y fussent installés de manière permanente ou temporaire.

L'auteur s'attaque au sens du terme *emporion* (ou *factorie*) à la lumière des sources écrites et, dans une moindre mesure, sur la foi des sources archéologiques. C'est notamment l'inscription de Pistiros (Bulgarie) qui nous offre des informations précieuses concernant la manière dont l'*emporion* grec fonctionnait dans une région barbare et les rapports juridiques établis entre les Grecs et les rois thraces

Dans la Dobroudja, seule la cité de Tomi a été mentionnée en tant qu'*emporion*, dans un contexte qui remonte au milieu du IIIe s. Les sources écrites ne mentionnent aucune autre cité ayant relevé d'un tel statut. L'auteur estime qu'Axiopolis, qui porte un nom grec, pouvait également être un *emporion*. D'autres *emporia* ou *factories* grecques ont été envisagées par certains auteurs à Barboşi (Galați), sur le bras Sf. Gheorghe du Danube, sur l'îlôt de Caraorman du Delta, à Murighiol et à Hârşova. On pourrait y ajouter Aegyssus, Troesmis, de même que Izvoarele, Satu Nou et Adâncata. Des groupes plus ou moins nombreux de Grecs y vivaient, en déployant une activité commerciale spécifique pour les *emporia* situés à grande distance du monde grec.

La longue présence des Grecs sur le littoral ouest et nord-ouest pontique ainsi que dans la zone du Danube a imprimé aux sites autochtones certains traits spécifiques, encore insuffisamment connus et dont il reste à éclaircir les caractéristiques.

Afin d'illustrer certaines trouvailles mentionnées dans la présente étude, l'auteur recense dans les *addenda* plusieurs matériels archéologiques inédits des sites d'IZVOARELE, ADÂNCATA I et DUNĂRENI – „Muzait".

M. LICINIUS CRASSUS (*cos.* 30 a. Chr.) UND DIE RÖMISCHE DONAUGRENZE

Vasile LICA

Der Balkan hat nicht nur eine sehr alte Geschichte[1], sondern auch einen eindrucksvollen Forschungsstand aufzuweisen. Historiker, Sprachwissenschaftler, Militärs, Politologen, Schriftsteller haben versucht, und versuchen weiter, die Vielfalt der Balkanfragen auch verschiedenartig zu erörtern und zu erklären[2].

Wenn ich mich auf unseren Forschungsbereich der *Antike* beschränke, erscheinen Namen wie Zippel, Jireček, Iorga, Georgiev, Syme, Patsch, Hammond und andere, die die Forschung des alten Balkanraums entscheidend geprägt haben.

*

In diesem Aufsatz möchte ich einen, m. E. wichtigen Abschnitt der Expansion Roms zur Donau und dessen hauptsächliche Phasen erörtern.

*

Durch die Eroberung Makedoniens wurden die Römer sozusagen zu Erben dieses Königreiches, wodurch sie auch dessen ganzen geopolitischen und militärischen Fragenkomplex am Balkan miterbten[3].

Falls anfangs Roms Interesse für die nördlichen Nachbargebiete

---

[1] Dieser Aufsatz ist ein Teil des von der Alexander von Humboldt-Stiftung finanzierten Projektes *Rom et externae gentes*. Ich erlaube mir hier die Ehre nochmals der Stiftung herzlich zu danken.

[2] Vgl., für eine umfassende Synthese der Geschichte der Region, HÖSCH 2002.

[3] Vgl., zunächst, bei Polybios 18. 37 (Polybios, *Geschichte II*, Eingeleitet und Übertragen von Hans Drexler, *Artemis* Verlag, Zürich-Stuttgart, 973), die vernünftige Antwort, die nach Kynoskephalai, den Aitolern Flamininus gegeben hat: '… Aber auch im griechischen Interesse liegt es, daß Makedonien zwar wesentlich herabgedrückt, keinesfalls aber ausgelöscht wird. Denn dann würden die Griechen alsbald unter Gewalttaten der Thraker und Galater, die weder Gesetz noch Völkerrecht achten, zu leiden haben, wie das schon oft geschehen ist'. Nicht zu vergessen ist auch Livius 42. 52. 1. Vgl. in dieser Hinsicht, e. g., SYME 1999, 133: 'From the Kings of Macedonia the imperial Republic inherited an ordered frontier and a traditional duty, that of protecting Hellas from the incursions of the northern barbarians'; VOGT 1960, 207: 'Nach dem Vorbild der großen makedonischen Könige übernahmen die römischen Statthalter den Kampf gegen die nördlich angrenzenden Völker: Skordisker, Dardaner, Thraker'.

Makedoniens vornehmlich dem Schutze des Griechentums gegen Barbareneinfälle diente (übrigens eine triumphbringende Aufgabe für die römischen Statthalter), änderte sich dies später infolge der zunehmenden Angriffe der Thraker und der Illyrier. Die schriftliche Überlieferung verzeichnet eine gesteigerte Kampftätigkeit der Statthalter Makedoniens gegen die nördlichen Barbarenstämme nach 110 v. Chr.[4].

Unter diesen Umständen ergab sich die Notwendigkeit einer Kursänderung Roms, das seine Strategie in Einklang mit den Reichs-zielen bringen wollte. Th. Mommsen bemerkte zu Recht, daß der römische Senat die Tatsache nicht übersehen konnte, daß 'das Hinterland Makedoniens gehorchte den Römern nicht und nicht einmal der nördliche Abhang der Alpen'[5]. Der Ernst einer derartigen Lage wird treffend von R. Syme beschrieben, dem zufolge 'Sulla the Dictator was not blind to the lessons of the recent wars, the problem of Macedonia – or the need regulating the whole frontier zone from the Alps to the Black Sea. The creation of a permanent *provincia* in the north, namely Gallia Cisalpina, is significant. Illyricum, a narrow strip of territory along the Dalmatian coast was attached to the new province – and Illyricum required attention. Perhaps men were already thinking about the problem of communications between northern Italy and Macedonia'. Er fügte noch hinzu: 'as Rome already possessed in Narbonensis a land route to Spain, but none in Macedonia, in one way the conquest of Illyricum might appear more urgent than a further advance in Gaul … Philip V of Macedonia took an intelligent interest in it and even conceived the ingenious design of launching the Bastarnae on Italy over the Jullian Alps. A comprehensive plan of Roman conquest may indeed have been put into action in the decade after Sulla, but it cannot have gone very far'[6]. Genau so beurteilt auch J. Carcopino die Dinge, der für Caesar am Ende seines Konsulats zwei Betätigungsmöglichkeiten sieht, und zwar: 'à l'Est, l'Illyricum, longue marche indéterminée et mal assujettie de la province de Macédoine, dont l'anarchie menaçait la sécurité de la basse plaine du Pô… À s'en tenir au texte initial de son projet (*scil*. von P. Vatinius-*Rogatio*), Jules César aurait pour mission d'épargner à l'Italie du Nord comme à la Dalmatie les horreurs d'une invasion, de reprendre à l'intrus les vallées de la Save et de la Drave, et, anticipant sur le programme d'Agrippa et de Tibère, auquel l'Illyricum devra sa tardive défintion provinciale, de reculer jusqu'au Danube la frontière solidement défendue du monde romain'[7].

*

Ich werde versuchen aus dieser Sicht die kennzeichnenden Wesenszüge der einzelnen Phasen der römischen Expansion zur Donau hervorzuheben und insbesondere den Zeitpunkt, an welchem Rom erkannte, daß der große Fluß nicht mehr in allzu großer Ferne lag und den Entschluß faßte, seine Nordgrenze am Balkan an die Donau zu verlegen.

Die Meilensteine auf diesen Weg stellen die militärischen Vorstöße des L.

[4] ZIPPEL 1877, 140 ff., stellt die Ereignisse ausführlich dar. Für den neueren Forschungsstand, vgl. LICA 2000, 39 ff.

[5] MOMMSEN, V, 1885, 7.

[6] SYME 1999, 133-134, 146.

[7] CARCOPINO 1950[4], 738-739.

Cornelius Sulla[8], C. Scribonius Curio[9] und M. Terentius Varro Lucullus[10] dar; *ein erster Abschluß sind dann die Strafzüge des M. Licinius Crassus in den Jahren 30-27 v. Chr.*

*

Festzuhalten ist, daß Sulla, obwohl er sich der Nachteile der Verschiebung einer ganzen Armee über das Adriatische Meer gegen Mithradates voll bewußt war, auf dem Balkan – mit Ausnahme der Kampfhandlungen gegen die Heere des Königs – nur eine Strafexpedition gegen die thrakischen Maidoi führte, die einen Raubzug nach Makedonien unternommen hatten[11]. Bei dieser Gelegenheit wurde außer einer rechtlichen Festlegung der Beziehungen zu einer Anzahl thrakischer und illyrischer Stämme, wahrscheinlich auch ein *Foedus* mit der griechischen Kolonie Kallatis, dem heutigen Mangalia, geschloßen[12].

Diese Handlungen zeigen ein evidentes Interesse Roms an den von Makedonien weit entfernten Gebieten. Das war zwar ungenügend für die Sicherung der Verbindungen Roms zu seinem östlichen Besitz, doch schien Sulla der persönliche Kampf um die Führung des Staates wichtiger als ein langwieriger Krieg zur Befriedung des ganzen Balkans. Außerdem wäre ein derartiges Unternehmen mangels der benötigten Logistik umöglich ohne Machtübernahme in Rom gewesen.

Im Laufe der Kriegszüge des Curio und des M. Lucullus, die einen Teil des dritten Krieges gegen Mithradates[13] bildeten, der in Kleinasien von L. Licinius Lucullus[14] geführt wurde, wurde auch die Donau erreicht. Keiner der römischen

---

[8] BROUGHTON 1951-1952, 39, 40, 48, 55, 58, 61, 63, 66-67, 74-76, 79, 82; FRÖHLICH, RE IV.1 1522-1566, Nr. 392.

[9] BROUGHTON 1951-1952, 92-93, 99, 104, 112, 118; MÜNZER, RE II.A1 856-859, Nr. 10; SYME 1939, 19, Anm. 4: 'C. Scribonius Curio (*cos.* 76), a man of capacitiy and repute, came of a senatorial family that had not previously reached the consulate'.

[10] BROUGHTON 1951-1952, 109, 118-119, 124; Münzer, RE XII 414-419; SYME 1939, 21: 'Most glorious of all were the two Luculli, sons of a Metella and first cousins of Metellus Pius ... The younger Lucullus, proconsul of Macedonia, carried the arms of Rome in victory through Thrace to the shore of Pontus and the north of the river Danube'.

[11] Livius, *Per.* 83; Granius Licinianus 35. 81 (FUNAIOLI, RE VII 1820-1822); Plutarch, *Sulla* 23; Eutropius, *Brev.*, 5. 7. 1; LICA 2000, 42-44.

[12] Vgl. LICA 1997/a, (1992-1994), 27-38; LICA 2000, 54-55 mit der ganzen Literatur des *Foedus Callatinus*. Ich möchte hier hinzufügen, daß mir die gelehrten Bemerkungen des Epigraphikers COJOCARU 2003, 309-312 ziemlich weit entfernt von dem *allgemeinen* historischen Zusammenhang zu sein scheinen.

[13] Über den III. Mithradatischen Krieg, s., REINACH 1895; GAJDUKEVIC 1979; GEYER, *RE* XV *s. v. Mithradates* (Nr.12); NICOLET *et alii* 1978, 789 ff.; OLSHAUSEN, *ANRW* I.1 806-815; WIRTH 1983 1-61, *passim*; CHRIST 1984², 193 ff.; MCGING 1986, 132-168; GAGGERO 1976-1978, 294-306, etc.

[14] BROUGHTON 1951-1952, 100, 106-109, 111, 118, 123, 129, 133, 139-140, 146, 154, 159, 163, 169; GELZER, *RE* XIII.1 376-414, Nr. 104; van OOTEGHEM 1959, 95; REINACH, *Mithradates*, 144 ff.; BERNHARDT 1985, 72; MCGING 1986, 110, 125, 145-154, 162-163; SYME 1939, 21-23: 'The elder (scil. L. Lucullus), trained in eastern warfare under Sulla and highly trusted by him, led armies through Asia and shattered the power of Mithradates ... L. Licinius Lucullus, thwarted of his triumph for years by the machinations of his enemies, turned for consolation to the arts and graces of private leisure; he transmitted to posterity, not the memory of talent and integrity, but the eternal exemplar of luxure'. Vgl. also, bei WIRTH 1983, 3-14, 57 ff., eine interessante und tiefgehende Parallele *L. Lucullus-Pompeius*.

Heerführer hat aber die Donau überschritten, obwohl dem M. Lucullus, dem Bezwinger aller Griechenstädte der westlichen Schwarzmeerküste, die alle Verbündete oder, besser gesagt, Vasallen des Mithradates zu jener Zeit waren, von einem Teil der geschichtlichen Überlieferung diese Tat zugeschrieben wurde, wobei sogar ein Marsch bis zum Don angenommen wurde: *Lucullus ad termi-num Tanain lacumque Maeotim*[15]. Der Don wurde von den antiken Autoren als die Ostgrenze Europas betrachtet.

Diese Kriegszüge, obwohl sie weitreichender waren und länger dauerten, bezweckten nur die Vertreibung des Mithradates VI. und die Einrichtung von Land- und Seestützpunkten in der Gegend durch die Unterwerfung der thrakischen Stämme und der Griechenstädte[16].

Die Nachricht des Florus, 39. 6, daß Curio Dakien erreichte '*Curio Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit*', aber vor den tiefen Wäldern zurückschreckte, kann nicht übergangen werden, da die Römer bekanntlich die Besetzung von Gebieten aufschoben oder sogar darauf verzichteten, falls die *natura loci inqua erat*[17].

Man kann freilich nicht behaupten, daß zu diesem Zeitpunkt Rom die nördlich der Donau gelegenen Gebiete zu besetzen beabsichtigte und nur das ungünstige Terrain davon abhielt.

Die vorausgegangenen Kriegszüge der Römer dienten nur zum Schutz Makedoniens vor den Raubzügen der Barbarenstämme und nicht zur Erreichung so weitgesteckter Ziele, wie der Einverleibung von Gebieten. Aber auch die größeren und weiterreichenden Züge des Curio und M. Lucullus beschränkten sich letzten Endes auf die Einrichtung von Stützpunkten in der Gegend, die für die erfolgreiche Bekämpfung des Mithradates benötigt wurde, dem fast der ganze Schwarzmeerraum und nicht nur Kleinasien gehörten.

Folglich ging es noch nicht um die Beherrschung der ganzen Balkan-halbinsel, sondern um die stärkste Bekundung des Interesses Roms für das untere Donaubecken.

Zu jener Zeit dachte Rom noch nicht an eine regelrechte Ausweitung seiner

---

[15] Florus, 1. 39. 6: '*Lucullus ad terminum Tanain lacumque Maeotin*'. Vgl. LICA 2000, 40, Anm. 9, mit der einschlägigen Literatur.

[16] ZIPPEL 1877, 163 ff.; C. G. BRANDIS, *RE* IV, s. v. Dacia 1957; FLUSS, *RE* XV 2369; PATSCH 1932, 34 ff.; SYME 1999, 135-136: 'The march to the Danube was a spectacular achievement, not to be repeated for fifty years. It had brought him into the territory of the Moesi the tribe whose name was later to have so wide an extension. The conquest of Dardania was a sound piece of work, undeservedly neglected in the historical record, ancient or modern: his successor, M. Varro Lucullus, tends to get the credit for the pacification of the Balkans ... The success of Curio enabled the next consul operate freely in another direction, far beyond the bounds of Macedonia, cooperating in an imperial design of conquest'; 154: 'The pacification of the frontiers of Macedonia appears to have been a thorough and satisfactory piece of work – especially Curio's *Bellum Dardanicum*'; 136: 'He (i.e. M. Lucullus) did not, however, march far into the interior, between the Haemus and Danube, dealing with Moesi, as some have supposed, on the vague evidence of an inadequate author (scil. Servius ad *Aen.* 7. 604 (= Sallust. 4. 18). To reach the Moesi he would have had to to pass through the land of the Triballi'.

[17] In dieser Hinsicht vgl. die interessante Aussage von Strabo, 2. 5. 8, obwohl er nur den Britannia-Fall erötert; BRUNT 1963, 173-174; WHITTAKER 1994, 16.

Herrschaft außerhalb Makedoniens durch Einverleibung von Gebieten, sondern war nur darauf bedacht, einen mittelbaren Einfluß – heute würde man es Einflußsphäre nennen – durch die *foedera* auszuüben, die Sulla, Curio oder Lucullus mit griechischen Poleis oder den Barbarenstämmen aus der Gegend abgeschloßen haben[18].

*

Die Neuordnung des Orients durch Pompeius nach der Flucht des Mithradates VI. Eupator, als er im Winter 65-64 sozusagen 'Hof in Amissos hielt', bildet unzweifelhaft einen Meilenstein der römischen Expansion im Osten[19]. In diese Neuordnung wurden auch die nördlichen Gegenden des Balkans durch Einbindung der barbarischen Machtzentren als Freunde bzw. als Vasallen des römischen Volkes einbezogen.

Vermutlich gehörte dazu als wichtigstes Glied der Kette von Freunden des Pompeius auch das Königreich des Dakerkönigs Oroles. Dieser hatte nämlich das politische Vacuum nach dem Abgang des Mithradates geschickt ausgenützt und die Bastarner entscheidend besiegt[20].

Bis zur Herausbildung des Großenreiches von Burebista war es das mächtigste staatliche Gebilde an der unteren Donau. Deshalb konnte ihn Pompeius nicht übergehen. Zudem war er auch ein mögliches Gegengewicht gegenüber dem bosporanischen Pharnakes, Mithradates` Sohn[21].

Gleich danach betätigte sich C. Antonius Hybrida, der Statthalter von Makedonien und ehemalige Mitkonsul von Cicero, gegen die römischen Verbündeten am Balkan[22].

Wir wissen aber nicht, ob er gegen die älteren Verbündeten von Sulla, Curio und M. Lucullus vorging oder gegen die neuen *amici et socii p. Romani* oder die Freunde des Pompeius.

Laut einiger Historiker[23] war die Niederlage des Hybrida durch die Verbündeten aus Moesien[24] mit Hilfe der Bastarner[25] ein schwerer Schlag für

---

[18] Vgl. LICA 2000, 39 ff.

[19] Eine grundlegende Analyse der pompeianischen Neuordnung im Orient findet sich bei WIRTH 1983, 11 ff.

[20] Pompeius Trogus-Iustinus 32. 3. 16. S. den Kommentar von ILIESCU 1972, 81-90. See also, LICA 2000, 84, Anm. 97; 230-251.

[21] Für Diskussion und Literatur dieses Themas, vgl. LICA 2000, 230-251.

[22] Livius, *Per.* 103; Cassius Dio, 38. 10. 1-3; KLEBS, *RE* I.2, 2577-2582; BROUGHTON 1951-1952, 165-166; 175-176; SYME 1999, 138: 'History arraigns the cupidity and incompetence of Antonius, a character whom there were few to love or praise'.

[23] SUCEVEANU, BARNEA 1991, 23.

[24] Cassius Dio, 38. 10. 3: τοÝς συμμ£χους τοÝς ™ν τÍ Μυσ…ν. Laut MOMMSEN 1885, 11, Anm. 1: 'Die Bundesgenossen in Moesien, von denen Dio 38. 10 spricht, sind die Küstenstädte'. Vgl. auch LICA 1999, 16-17, 44-45; LICA 2000, 52 ff. mit Literatur; 53: 'We leave aside the question whether or not M. Lucullus legally regulated the situation of the defeated Thracian population after the war. It is a reality con-firmed both by the literary sources, which were mentioned above, but also by the Romans' current practice. Therefore, the interpretation given to the passage from Cassius Dio, in particular, and of M. Lucullus' campaigns in general has to admit that Macedonia's proconsul included both the populations of Moesia and the Greek cities among the *socii populi Romani*'.

[25] Laut PÂRVAN 1926, 76-79, die Daker hätten – als Verbündeter der Hellenen aus Histria – auch den Prokonsul Hybrida bekämpft.

Rom, denn sie bedeutete den Zusammenbruch aller bisherigen Bündnisse und Verträge[26].

In Wirklichkeit standen aber die Dinge nicht so schlecht für Rom, denn wenn es damals die Einverleibung der Gebiete an der unteren Donau noch nicht verfolgte, so ist nicht zu vergessen, daß der bedeutendste Verbündete, Oroles, die Bastarner ja besiegte und dadurch die Niederlage des C. Antonius Hybrida, jedenfalls zum Teil, wieder wettmachte.

*

Ebenfalls umstritten ist die Frage nach den Alternativen Caesars am Ende seines Konsulats, nämlich Gallien oder Illyricum[27]. Letzteres hätte einen Feldzug gegen Burebista bedeutet[28]. Inzwischen glaube ich, daß Caesar in Wirklichkeit keine Wahl hatte, weil damals das Großreich Burebistas noch nicht existierte[29]. Dieses entstand erst zehn Jahre später, d. h. gegen Ende der fünfziger Jahre v. Chr. Deshalb wurde Burebista erst 48 v. Chr. Ansprechpartner des Pompeius[30]. Während die politisch-militärische Entwicklung im restlichen (Groß)Gallien womöglich die römische Provinz Gallia Narbonensis gefährden konnte, herrschte auf dem Balkan Ruhe, auch dank der römischen bzw. pompeianischen Klienten. Im Bürgerkrieg stand Burebista auf Seite des Pompeius, der ihm die t¾n eÜnoian

[26] Ich möchte in dieser Hinsicht eine Nuance einführen (LICA 2000, 62): 'If the political effects of the campaigns led by Curio and M. Lucullus were in practice annulled as a consequence of Hybrida's uninspired actions, the juridical consequences seem to have continued in existence …'.

[27] Cf. PALANQUE 1956, 958: 'L'enssentiel de leur action (i. e. Pompeius, Caesar, Crassus) est tourné vers le dehors: c'est un impérialisme destiné à procurer à des *imperatores* des victoires et des profits'; HEUSS 1976⁴, 269: '...mußte er (i. e. Caesar) die Außenpolitik den "Fall" liefern, den er dann in der entsprechenden Weise aufzäumen konnte'; MEIER, 1993, 266: 'Dieses Kommando war inzwischen notwendiger, als es vielleicht am Anfang hatte scheinen wollen. Nachdem er so vielfach gegen das Recht verstoßen hatte, mußte man ihm Sicherheit bieten, daß er in nächster Zeit nicht belangt werden könnte; und die Gelegenheit zu Eroberungen, damit er anschließend nach Möglichkeit unangefochten nach Rom zurückkehren könnte'.

[28] SYME 1999, 182: 'Caesar chose Gaul – which moreover would be less difficult to conquer than Illyricum and more lucrative in glory and in booty'; PALANQUE 1956, 958: 'Son imperium proconsulaire en Cisalpine, devait dans sa pensée, lui permettre de diriger une guerre contre les Daces ... Mais au dernier moment Burebistas s'etait dérobé...'; HEUß 1976, 269: 'Oberitalien und Illyrien (d. h. die Nordküste der Adria) sollten Caesar die Operationbasis geben, um Burebista zu begegnen und damit zum mindesten das heutige Jugoslawien für das Römische Reich zu gewinnen. Durch einen Zufall bot sich jedoch eine andere Gelegenheit. Der Prokonsul von Gallia Narbonensis starb plötzlich, und Caesar konnte sich die dadurch frei gewordene Provinz noch zusätzlich zu den anderen durch Senatsbeschluß übertragen lassen. Hier brauchte Caesar fürs erste seine Phantasie gar nicht zu bemühen. Eine Aufgabe, an der nicht vorbeizugehen war, stellte sich von selbst'.

[29] Über die Chronologie der Herrschaft von Burebista, vgl. neulich, LICA 1999, 57 ff.; 2000, 64 ff., 73 ff., mit der ganzen Literatur und Diskussion des Themas. Meine 'dakischen' Schlußfolgerungen begegnen sich glücklich mit denen von WILL 1992, 58: 'Die von Caesar getroffene Auswahl der Provinzen bedeutete Krieg ... Das Dakerreich des Burebista befand sich damals noch *in statu nascendi*. Caesar wird es entgegen vielen späteren Spekulationen kaum als Gefahr für die östlichen Grenzen des Reiches angesehen haben'; 66: 'Burebistas expansive Politik zeitigte noch keine Auswirkungen auf Illyrien'.

[30] Syll. II, Nr. 762 = IGB I², Nr. 13, Z. 33-38; LICA 2000, 78 ff.

t¾n `Rwma…wn zusicherte.

Hiermit wurde eigentlich die Vorherrschaft Burebistas nördlich des Balkans gutgeheißen[31], obwohl Rom sich auch hier dieselben Rechte herausnehmen konnte, wie es Caesar gegenüber Ariovistus getan hatte[32].

Burebista wurde laut Strabon 7. 3. 11 zum Schreckensgespenst der Römer erst nach Pharsalos[33], als Caesar die 'balkanischen Abspra-chen' seines Gegners Pompeius nicht mehr anerkannte. Er hielt es an der Zeit die Sicherheit der Landverbindungen zwischen Italien und Makedonien zu regeln.

Mit Recht behauptet m. E., Syme[34], daß Caesar keine große parthische Expedition[35],

---

[31] Für die rechtliche Bedeutung des Begriffes eÜnoia in der Akornion-Inschrift, vgl. LICA 1999, 80 ff.; ders., 2000, 78-81 mit Literatur.

[32] Caesar, *Bellum Gallicum*, 1. 45. 2-3: 'neque suam neque populi Romani consuetudinem pati uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Quinto Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimus esse in Galliam imperium'. Plutarch, *Marius*, 31. 3 hebt dieselbe Idee hervor.

[33] Cf. LICA, *Burebista post Pharsalum*, im Druck.

[34] Ich folge hier den Erwägungen, die Sir Ronald Syme in seinem Aufsatz *The Last Designs Caesars* angestellt hat. Diese schon Jahrzente vorher verfaßte Arbeit konnte aus dem Nachlaß erst vor kurzen im Band *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans 80 BC-AD 14*, Ed. A. R. Birley, Exeter, 1999, 174-193, erscheinen. Ich konnte ihn, wie auch andere Arbeiten von Syme, aber bereits viel früher benutzen, und zwar dank der Großzügigkeit von Prof. Dr. Anthony Birley, der sich als wahrer Freund erwies und mir auch bei der Herausgabe meines Buches *The Coming of Rome in the Dacian World* entscheidend geholfen hat, wofür ich *coram populo* recht herzlich danken möchte: *maximas gratias ago!*

[35] Bereits MOMMSEN 1885, III, 501-502, hob das Rationale der militärischen Politik Caesars hervor: 'Vor allen Dingen gedachte er gegen die Parther zu ziehen und den Tag von Karrhä zu rächen; er hatte drei Jahre für diesen Krieg bestimmt und war entschlossen, mit diesen gefährlichen Feinden ein für allemal und ebenso vorsichtig wie gründlich abzurechnen. Ebenso hatte er den Plan entworfen, den zu beiden Seiten der Donau gewaltig um sich greifenden Getenkönig Burebistas anzugreifen und auch im Nordosten Italien durch ähnliche Marken zu schützen, wie er sie ihm im Keltenland geschaffen. Dagegen liegen durchaus keine Beweise dafür vor, daß Caesar gleich Alexander einen Siegeslauf in die unendliche Ferne im Sinn hatte ... Sowohl nach Caesars Verfahren in Britannien und Deutschland wie nach dem Verhalten derjenigen, die die Erben seiner politischen Gedanken wurden, ist es in hohem Grade wahrscheinlich, daß Caesar, mit Scipio Aemilianus, die Götter nicht anrief, das Reich zu mehren, sondern es zu erhalten, und daß seine Eroberungspläne sich beschränkten auf eine, freilich nach seinem groß-artigen Maßstab bemessene, Grenzregulierung, welche die Euphratlinie sichern und anstatt der völlig schwankenden und militärisch nichtigen nordöstlichen Reichsgrenze die Donaulinie feststellen und verteidigungsfähig machen sollte' (Ich möchte betonen, daß dieser Text von Mommsen die Schlußfolgerung des erwähnten Aufsatzes von SYME 1999, 192, darstellt.); MOMMSEN 1885, V, 8: 'Publius Vatinius... wurde mit einem starken Heere nach Illyricum gesandt, wie es scheint in dem Jahre vor Caesars Tode und nur als Vorhut des Hauptheeres, mit welchem der Diktator selbst nachfolgend die eben damals mächtig emporstrebenden Daker niederzuwerfen und die Verhältnisse im ganzen Donaugebiet zu ordnen beabsichtigte'. Dieselbe Interpretation findet sich bei FRANK 1914, 336: 'A relative of Marius and a student of his career, he knew that Rome's most dangerous enemy was sure to come from the north ... Caesar, in fact, was one of the first to appreciate the

sondern bloß die Zurückwerfung des Burebistas jenseits der Donau beabsichtigte. Auf keinem Fall wünschte er ein militärisches Abenteuer nördlich der Donau und die Vernichtung der Dakermacht[36].

Es handelt sich um den ersten sinvollen Plan der römischen Grenzordnung am Balkan sowie um das erste großangelegte Militärunternehmen mit Zusammenziehung bedeutender Kräfte und die Einrichtung eines Stabes[37] in Apollonia (an der *Via Egnatia*, heute das Dorf Poian, Albanien), in dem sich auch Caesars Neffe Oktavian, der zukünftige Kaiser, sozusagen seine ersten Sporen verdienen sollte.

Das wichtigste daran aber war die Vorzeichnung eines der Ziele der römischen Balkanpolitik: *die untere Donaugrenze*.

Barbarian of Europe and rate him above the Oriental. The call of the East never possessed the fascination for him that it had for so many Romans' und auch bei WIRTH 1994, 90: 'Ich möchte glauben, daß er (i. e. Caesar) ein Vordringen über das Erreichte hinaus für sinnlos hielt. Die Nachrichten über seine Perserkriegspläne am Ende wiederum wirken von hier aus eigenartig aufgesetzt und sind nicht zuletzt deshalb unwahrscheinlich, es sei denn, man geht von dem Gedanken lediglich einer Abrundung des Gewonnenen von der anderen Seite her aus. Und auch der Alexanderimitator Caesar paßt zu dem Eroberer Galliens nicht. Doch es wäre möglich, man hat es auch in diesem Zusammenhang wieder mit einer augusteischen Sprachregelung zu tun, die sich nach seinem Tode ein Gegenbild schuf, als sie daran ging, zu rechtfertigen, daß man nun, nach der Gewinnung einer endgültigen Stabilität, mit jenem Gleichgewicht zwischen Ost und West die Expansion dennoch in keiner Richtung mehr aufzunehmen beabsichtigte'. Es ist zu vermerken, daß diese Interpretationen fast singulär sind, da das Primat der parthischen Expedition seit langem als *communis opinio* in der Literatur von G. Ferrero, Ed. Meyer, H. Dessau bis zu den letzten Monographien von Chr. Meier und W. Will verankert ist.

[36] SYME 1999, 180-181: 'Caesar's proposed expedition against the Dacians can be interpreted as a serious enterprise and as part of a comprehensive plan, as a necessary prelude to conquest and annexation in the Balkans and Danube lands: it would not mean the annexation of Dacia itself, but the repulse of the Dacians over the Danube and the breaking of their power, such as was necessary even later when they were far less formidable'. Mir scheint höchst interessant, daß die Hypothese von Syme von den neuren Forschungen bestätigt wird. So MEIER 1993, 539: 'Er wollte nicht nur die Parther schlagen und unterwerfen, sondern zuvor die Nordgrenze Makedoniens gegen die Daker sichern. Deren König hatte seine Herrschaft aus dem Gebiet des heutigen Rumänien nach Süden bis über die Donau hinaus geschoben. Möglicherweise wollte Caesar auch hier Eroberungen machen, jedenfalls den König Burebista in seine Grenze verweisen. Rom konnte dort keinen starken Nachbarn gebrauchen'. Besonders wichtig in diesem Sinne sind aber die Bemerkungen von FREBER 1993, 158: 'Tatsächlich hat Caesar der zunehmend unruhigeren Situation auf dem Balkan die gleiche, wenn nicht gar stärkere Beachtung als den Parthern geschenkt'; 171: 'Das Dargelegte deutet klar daraufhin, daß die Truppenkonzentration auf dem Balkan die seit geraumer Zeit notwendig gewordene Restitution der römischen Herrschaft im Illyricum und die Sicherung der Provinz Makedonien gegen das Expansionsstreben Burebistas zum Ziel hatte'; 175: 'Territoriale Expansionspläne sind am ehesten im Balkanraum anzunehmen. Seit Beginn seiner Statthalterschaft war Caesar immer wieder mit der instabilen Situation in Illyricum und der unberechenbaren Gefahr, die von Burebista ausging, konfrontiert worden'.

[37] Suetonius, *Augustus*, 8. 2; Appian, *B. C.*, 2. 110; *ibidem*, 3. 9-10; 3. 63: Dem Stab dieses Heeres gehörte auch der *adulescens* Oktavian an, der sich dort zur militärischen und politischen Ausbildung aufhielt. Mit einer eingehenden Diskussion über die militärischen Pläne Caesars in den J. 45-44 v. Chr., GARDTHAUSEN 1894, 160; SYME 1999, 184 ff.; MEIER 1993, 538 ff.; WILL 1992, 215 ff.; GIRARDET 1993, 211-212; FREBER 1993, 166 ff.

*

Nach dem sinnlosen Ermordung Caesars und dem erneuerten Bürgerkrieg in Rom wurde zeitweilig dieses Ziel zurückgesteckt, was aber nicht eine völlig passive, beziehungsweise defensive Balkanpolitik Roms bedeutete.

Die Kriegszüge und die Triumphe der Statthalter Makedoniens, das nun zum östlichen Reichsteil des Antonius gehörte, verdanken wir eher den Überfällen der nördlichen Stämme als der Wiederaufnahme und Fortführung von Caesars Plan[38].

Zwar ist das Interesse für den Nordbalkan nicht völlig verschwunden, aber es war angesichts des Machtkampfes der Triumviren geringer geworden. Wenn es keine Nachrichten über größere Kampfhandlungen gibt, können wir dafür die Versuche der Manipulation der römischen Öffentlichkeit und der propagandistischen Ausschlachtung der hiesigen Lage verantwortlich machen. So finden wir in der schriftlichen Überlieferung das Spiel des Antonius mit der großen 'Getenangst'. Durch ein geschicktes Taktieren konnte er die Armee aus Makedonien nach Italien für seinen Machtkampf holen[39].

Aber die interessanteste und die beste Verwendung der Idee un der Vorstellung einer sogenannten 'Balkangrenze' als Voraussetzung für die Sicherheit Norditaliens gelang dem Oktavian. So unternahm er in den Jahren 35-33 v. Chr. einige Kriegszüge – bloß örtlich und von geringer poltischer Tragweite[40] – gegen illyrische Stämme. Das wurde stark aufgebauscht und als Fortführung des 'dakischen Planes' von Caesar hingestellt[41]. Zur Steigerung der propagandistischen Wirkung spielte sich Oktavian als Verteidiger des Westens gegenüber dem verweichlichten 'Orientalen' Antonius auf[42].

Bei einer Untersuchung der Balkanpolitik der beiden großen Gegner, kann man behaupten, daß sie sich beide an das Balkanmuster der Mithradatischen Kriege gehalten haben, nämlich Strafzüge gegen die nördlichen Barbaren-

---

[38] Vgl. die ausführliche und immer die zuverlässige Darstellung von ZIPPEL 1887, 223-225 und Patsch, 1932, 53-55.

[39] Appian, B. C., 3. 25; 3. 37; HEUSS 1976[4], 223 ff.; CHRIST 1984[2], 425-426; LICA 2000, 94-98.

[40] Vgl. CHRIST 1984[2], 453-454: 'Der illyrische Schauplatz bot Oktavian ... bescheidenere, aber doch vielfältige Möglichkeiten, die gegebene politische und militärische Situation am zweckmäßigsten zu nutzen. Der Feldzug ließ sich einmal ungezwungen aus Oktavians Programm "Frieden und Sicherheit für Italien" ableiten und im Zuge der ganz allgemeinen, systematischen Reorganisation des Landes vertreten ... Der wichtigste Vorzug der illyrischen Operationen aber lag darin, daß sich die Kampfhandlungen bei einer Verschärfung der Krise mit Antonius jederzeit wieder abbrechen ließen und daß es ein großes Risiko für Oktavian auf jenem Schauplatz nicht gab. Selbst im schlimmsten Falle konnten lediglich lokale Mißerfolge und Schwierigkeiten eintreten. Katastrophen, wie sie Antonius gegen die Parther hinnehmen mußte, setzte sich Oktavian nicht aus.

[41] PATSCH 1932, V.1, 58 betont klar diese Idee: 'Von den zwei großen militärischen Unternehmungen, die Caesar vor seiner Ermordung im Osten des Reiches geplant hatte, hatte Mark Anton den Krieg gegen die Parther im J. 36 übernommen und elend geführt, um sich 35 mit neuen Rüstungen zu begnügen. Oktavian wollte nun im J. 34 die zweite Hinterlassenschaft zu Ausführung bringen: den Krieg gegen die Daker'.

[42] Eine grundlegende Analyse in diesem Sinne der illyrischen Feldzüge Oktavians, finden wir in der exemplarischen Studie von SCHMITTHENNER 1958, 189-237.

stämme[43], deren Einbeziehung in das römische Klientelsystem und Schaffung eines sicheren Vorfeldes für die Ruhe Makedoniens[44].

*

Befreit von der Last des Macht- und Überlebenskampfes[45] konnte sich Oktavian nach Actium auch mit der Neuordnung der Außenpolitik Roms befaßen[46]. So kam er auf das Muster Caesars zurück, ohne es aber zuzugeben. Genau wie die Nachfolger Alexanders, die das Alexanderbild verändert haben[47], trug auch Augustus zur Umformung von Caesars Bild bei. Dieser erschien nun als Phantast, voll von irrationalen Plänen. Demgegenüber erschien Augustus der Nachwelt als der von der Vorsehung bestimmte Staatsmann Roms, gemäßigt und ausgeglichen[48].

Alle südlich der Donau gelegenen Gebiete erregten sein Interesse[49]. Bis zum Ende seiner Herrschaft wurden sie fast alle zu römischen Provinzen. Man könnte meinen, daß er bewußt sein 'außen-politisches Testament' der Rhein-Donau-Grenzen verfolgt hätte[50].

---

[43] D. h. die konstitutiven Elemente der *indirekten Herrschaft*.

[44] Hatte dieses *Vorfeld* als äußere Grenze etwa die Balkan-Gebirge?

[45] Vgl. die Überblicke von SYME 1939, 227 ff.; HOMO 1941, 1 ff.; HEUSS 1976⁴, 227 ff.

[46] In jedem Fall bleibt dieser 'Friedenskaiser' der größte römische Eroberer: HEUSS 1976⁴, 300 ff.; MEYER 1961, 3 (*contra*, BRUNT 1963, 170-176; KIENAST 1982, 275: 'Niemand hat in der Tat dem Reich mehr Territorien hinzuerworben als Oktavian/Augustus: Ägypten, Nordspanien, die Alpenländer, Rätien und Noricum, Pannonien und Mösien sowie Galatien und Paphlagonien mit einem Teil von Pontos kamen unter seiner Herrschaft zum Reich'; CHRIST 1992, 120; NICOLET 1988, 42: 'En bref, la paix auguste, comme bien l'a vue P. Brunt, est une paix conquérante, et non de renoncement. La volonté d'aller jusqu'aux extrêmes confins du monde – la Bretagne, l'outre-Rhin, l'Orient – pour y assurer la domination directe ou la suprématie de Rome n'est pas une simple affirmation de façade' und 233, Anm. 1 mit einem exzellenten Forschungsstand; BRUNT 1990, 443, 465 ff.; WHITTAKER 1994, 33: 'But Augustus was a child of the republican conquistadores. Never at any stage of his life is it easy to prove that he lost the dream of world conquest or that he recognized permanent limits to growth'. Cf. also ECK 1995, 17: 'Denn vor allem durch die weitausgreifenden Eroberungen dieses sogenannten Friedenskaisers, der dennoch der größte Conquistador der römischen Geschichte gewesen ist, war die Zahl der Provinzen auf insgesamt 30 angestiegen', etc.

[47] S. immer WIRTH 1993, *passim*.

[48] Ich beziehe mich immer auf die hervorragende Analyse von SYME 1999 179: 'Livy debated whether the birth of Caesar had caused more harm or good ... To see and to record in such colours the history of the previous generation did but promote the policy of Augustus and enhance by contrast his own more solid claim to lasting glory. Caesar had defied the Senate, invaded Italy and erected a despotic power on the ruins of the constitutions. What Caesar wrecked, Augustus restored, Augustus the saviour of Italy and champion of all things Roman' etc. Vgl. aber auch, *supra*, Anm. 36.

[49] Es bleibt immer die Frage, ob Oktavian *vollbewußt* agiert hatte oder von der eigenen Logik der Ereignisse zum Handeln gezwungen wurde.

[50] MOMMSEN 1885, 178: 'Wie die Rheingrenze Caesars, so ist die Donaugrenze das Werk des Augustus'; SYME 1999, 193: 'In foreign policy, the splendid and solid achievement of the Principate of Augustus might summarily be described as the winning of the Danube for the frontier of Empire'.

Am Balkan vollzog sich die Wende[51] während der Jahre 30-27 v. Chr., zur Zeit des Statthalters von Makedonien, M. Licinius Crassus[52]. Laut Cassius Dio, 51. 23-27, wurden die Ereignisse ursprünglich von Außen ausgelöst, d. h. durch die dakische Bedrohung, obwohl darüber nichts weiter berichtet wird als von der Wanderung der Bastarner 'mit Weib und Kind' über die Donau nach Süden, anscheinend unter dem Druck der Daker und Sarmaten[53]. Kennzeichnend für unsere Fragestellung ist die militärische Antwort der Römer, wie sie M. Crassus gab.

Nach demselben Cassius Dio, 51. 23, ist M. Licinius Crassus *erst nach Überquerung des Balkans durch die Bastarner eingeschritten*, um die Verbündeten Dentheleten zu schützen und *aus Angst um Makedonien*.

Daraus ersieht man m. E., daß die Grenze des Vorfeldes Makedoniens im Jahre 30 v. Chr. am Haemus lag, aber die römische Interessensphäre bis zur Donau reichte[54].

*

Es stellt sich die Frage, ob das römische Vorgehen der Initiative des Crassus zu verdanken ist, oder im Rahmen der neuen Politik des Oktavians zu verstehen ist.

*

Zwar hatte Oktavian jetzt die alleinige Reichsführung erlangt, aber rechtlich befand sich der Prokonsul Makedoniens unter der Autorität des Senats, wenn auch mit großer Eigenmacht. Kennzeichnend sind die Worte Ciceros, *In Pisonem*, 38, die hervorheben, daß die Grenzen einer Provinz da sind, wo sie die römische Armee festlegt, d. h. eigentlich die Tüchtigkeit des Statthalters.

M. Licinius Crassus war eine Persönlichkeit von großem Format. Er stammte aus einer bedeutenden und einflußreichen Familie. Er war nämlich der Enkel des M. Licinius Crassus, Verbündeter Caesars, hatte am Bürgerkrieg teilgenommen und wurde erst sehr spät zum Parteigänger des Oktavian[55].

Er erwies sich als bedeutender General von ungewöhnlichem persönlichen Mut. Bekanntlich besiegte und tötete er den Bastarnerführer Deldo im Zweikampf. Wenn man vom mythischen Romulus absieht, haben angeblich nur ein Militärtribun des 5. vorchristlichen Jahrhunderts, M. Cossus[56], sowie der bekannte M. Claudius Marcellus[57], eine derartige Heldentat vollbracht.

---

[51] Vgl. die folgenden Darstellungen der Feldzüge von Crassus: ZIPPEL 1877, 235 ff.; PÂRVAN 1926, 88 ff.; PATSCH 1932 V.1, 69 ff.; VULPE 1938, 103 ff.; PIPPIDI 1960, 479; DAICOVICIU 1972, 111, ff.; LICA 2000, 121 ff.; RĂDULESCU 2001, 656-657 etc.

[52] Vgl. E. GROAG, *RE* XIII.1 270-285, s. v. *M. Licinius Crassus* (nr. 58); idem, PIR V.1, 36, Nr. 186.

[53] So vermutete bereits PÂRVAN 1926, 88; LICA 1997, 165, Anm. 41: 'Es ist zu anzunehmen, daß Rholes ehemals einer der Bundesgenossen des Antonius gewesen war und daher dem Crassus mit einem starken Truppenkontingent gegen die Bastarner Hilfe leistete. Auf diese Weise beugte er einer römischen Strafaktion vor…'.

[54] Cf. LICA 2000, 143 ff.; LICA 2004, 887-895.

[55] SYME 1939, 269, 296 fügt eine sehr wichtige Bemerkung hinzu: 'The ex-Republican M. Licinius Crassus may have made his peace with Octavianus about the same time – on terms, namely the consulate'.

[56] Livius, 4. 19, 4.20. 5-7.

[57] Polybius, 2. 34-35; Plutarch, *Marcellus*, 7 ff. Eigentlich ist Marcellus der erste römische Feldherr – *historisch gesichert* – der das Recht erhielt, die *spolia opima* im Tempel des Iuppiter Feretrius zu weihen.

Demzufolge hätte Crassus Anrecht auf eine *acclamatio imperatoria* und einen regelrechten Triumph gehabt. Zusätzlich zu diesen gängigen Ehrenbezeugungen, die viele Statthalter erhalten hatten, stand ihm noch das besondere Vorrecht zu, die *spolia opima* des Feindes im Tempel des Iuppiter Feretrius niederzulegen[58].

Der Zeitpunkt war aber für eine solche außerordentliche Niederlegung völlig ungünstig, denn gerade kehrte Oktavian aus dem Orient nach Rom zurück und bereitete sich auf einen dreifachen Triumph vor, der ihn sozusagen in seiner Größe vor dem römischen Volk erstrahlen lassen sollte[59]. Crassus als 'Nationalheld' hätte diesem Bilde Abbruch getan, weshalb Oktavian versuchte nach Möglichkeit die Verdienste des Statthalters von Makedonien herunterzuspielen[60].

Erstens hat er die Crassus zustehende Akklamation als seine eigene VII. übernommen. Dann hat er den Triumph des Crassus um zwei Jahre hinter den eigenen, dreifachen, verschoben[61]. Dieser fand erst im Jahre 27. v. Chr. statt 'when a convenient interval had elapsed', wie Syme sich ausdrückte[62].

Oktavian, der fürchtete, Crassus werde 'wie ein neuer Romulus', wie Dessau

---

[58] LICA 2004, 162 ff.

[59] DESSAU, *Augustus*, 144 ff.

[60] Der Status von M. Licinius Crassus gegenüber Oktavian stellt zweifelsohne ein wichtiges Moment in der Geschichte der ausgehenden Republik dar: ZIPPEL 1877, 242; MOMMSEN 1883², 12; DESSAU 1906 142-151; GROAG, *RE* XIII.1 278 ff.; SYME 1939, 308 ff. SYME 1999, 194, 197, hebt besonders die Rolle des Crassus in den Ereignissen der Jahren 29-27 v. Chr. hervor: 'The chief menace to any governement at Rome came from the governors of the military provinces, especially those of consular rank and noble birth; and the recent exploits of a proconsul of Macedonia, M. Licinius Crassus, were distasteful and alarming to a ruler insistent on monopolizing military glory – and helped therein by the loyal self-effacement of the chief men in his party'; 'The exploits and the ambitions of Crassus, not to omit his claim to the *Spolia opima*, led up to the "constitutional settlement" of 27 B. C.; the behaviour of another proconsul of Macedonia was indirectly responsible for the next change'. Vgl auch GRENADE 1961, 136, 171, 173; SCHUMACHER 1985, 209 ff.; RICH 1996, 85-127; KEHNE 1998, 187-213; LICA 1997 159 ff., etc. Mir scheint aber, daß Cassius Dio 51. 24. 4 keine Grundlage für die Interpretationen von RICH 1996, 106 ff. (auch RICH 1999): '... Crassus himself, recognizing that the dedication (i. e. *spolia opima*) would displease Augustus, may have decided not to apply to make it' und KEHNE, 1998, 201 ff.: 'können wir weder einen offiziellen Antrag des Crassus im Senat noch dessen schroffe Negierung aus den Quellen etnehmen. Es stellt sich damit in der Tat die Frage, ob Crassus wirklich eine öffentliche Ehrbeschneidung zugefügt wurde oder er angesichts von Octavians Entschlossenheit, die Weihung zu verhindern, nicht freiwillig darauf verzichtete'.

[61] Mir scheint, daß COMBÈS 1966, 162 ff. mit Recht vermutet, daß die einzige rechtliche Grundlage, die Oktavian im Falle des Crassus besaß, der Erlaß des Senats aus den Jahren 32 oder 31 v. Chr. war, wodurch der Krieg gegen Kleopatra beschlossen wurde. Unter diesen Umständen, meint Combès: 'Crassus, proconsul de Macédoine, province occupée par Antoine, ne peut porter le titre d'*imperator* parce ce qu'il opère sous les ordres d'Octave, tandis que Sabinus et Taurus l'obtiennent en Espagne'.

[62] SYME 1939, 309. Dieselbe Meinung verteidigt Syme auch später in seinem Aufsatz *Some Imperatorial Salutations*, Phoenix 33 (1979). Hier, aufgrund einer eingehenden vergleichenden Analyse behauptet er (310-311), daß: 'An axiom stands. No triumph can be celebrated without an antecedent acclamation, no acclamation taken without the possession of a proconsul's *imperium*'.

formulierte, mit den *spolia opima* in Rom einziehen und dadurch seinen eigenen dreifachen Triumph entwerten, bemühte sich folglich, seinen Entschluß zu rechtfertigen, durch welchen er den tapferen Feldherrn und ehemaligen Gegner seines Rechtes auf Akklamation und Niederlegung der erbeuteten Waffen Deldons im Tempel des Iuppiter Feretrius beraubte[63].

Dabei beeinflußte er sogar Livius. Dessaus Analyse hebt Stellen aus Livius hervor, in denen die Rechtfertigung des Oktavian ausdrücklich vorgetragen wird. Entgegen seinen Quellen läßt Livius die Meinung dessen – der anläßlich der Restaurierung des Tempels des Iuppiter Feretrius die Inschrift aus dem Jahre 437 v. Chr. gesehen haben wollte – gelten, wonach Cossus nicht als Militärtribun, sondern als Konsul seine Tat vollbracht hätte. Die Lösung dieser Aporie des Livius, der seine ersten Bücher 27-25 v. Chr. schrieb, wird bündig von Dessau anhand einer tadellosen Analyse dahingehend formuliert, daß 'Livius … seine Feder direkt in den Dienst des Kaisers gestellt hat'[64].

*

Es ist bekannt, daß Crassus auch gegen die Daker zog. Damit hat er einen anderen wunden Punkt getroffen. Wie ich bereits zeigte, versuchte Oktavian zaghaft 'das dakische Erbe' anzutreten[65] und sich einigermaßen militärischen Ruhm anzueignen, wie die propagandistische Ausbeutung seiner illyrischen Feldzüge beweist.

Vor mehr als 30 Jahren hat A. Mócsy[66] die Gedankengänge Dessaus nachvollzogen, als er bemerkte, daß Cassius Dio, obwohl er anfangs über den Feldzug des Crassus gegen die Daker und die Bastarner schrieb, im Laufe der Erzählung bloß die Niederlage der Bastarner und gewisser getischer Stämme erwähnt, ohne noch etwas über die Daker zu berichten. Andererseits bietet derselbe Cassius Dio, 51. 22. 5, Angaben über eine dakische Niederlage durch seinen Bericht über die Verwendung dakischer Gefangener als Gladiatoren bei den Festlichkeiten in Rom anläßlich des dreifachen Triumphs Oktavians. Auch der Zeitgenosse Horaz erwähnt dies, *Carm*. 3. 8. 18: *occidit Daci Cotisonis agmen*.

Wesentlich ist in diesem Zusammenhang auch die Tatsache, daß – obwohl Crassus befugt war, die Beziehungen mit einem Barbarenkönig zu regeln, *wie er es mit den besiegten Bastarnern bereits getan hatte* (Cassius Dio 51. 25. 3) – *die*

---

[63] Vgl. in dieser Hinsicht besonders LUCE 1965, 209-219 und HARRISON 1989, 408-414 mit höchst interessanten Bemerkungen über den Widerhall des Ereignisses in den zeitgenössischen Geschischtsschreibung und Dichtung und über die auffallende Intervention des Augustus um die römische '*mass-media*' die Heldentaten von Crassus zu vertuschen. S. auch LICA 1997, 168: 'Deshalb hat Oktavian auch die größte und offenbarste Ungerechtigkeit begangen, als er dem Crassus die *spolia opima* nicht gewährte. Diese waren bekanntlich dreierlei [Festus, 204. 9 ff. (Lindsay); Livius, *Per*., 20; Plutarch, *Romulus*, 16; idem, *Marcellus*, 8; Servius, *ad Aen*., 6. 859; vgl. Lammert, RE III A.2, 1845-1846, s. v.: *spolia opima*, der aber den Fall des Crassus nicht erwähnt], und zwar: *spolia opima prima* für Feldherrn mit eigenen Auspizien; *spolia opima secunda* für Militärführer ohne eigene Auspizien; *spolia opima tertia* für gewöhnliche Soldaten. Demzufolge hätte Crassus auf jeden Fall die spolia opima secunda erhalten sollen. Er aber bekam nicht einmal die *spolia opima tertia*'.

[64] DESSAU 1906, 142. Die Meinung von Dessau ist auch von Luce und Harrison (*supra* Anm. 63) angenommen.

[65] *Supra*, Anm. 41; LICA 1992, 225-231.

[66] MÓCSY 1966, 511-514.

Beziehungen Roms zu Rholes von Oktavian selbst geregelt wuden.

Da die Niederlage des Kotisos sowohl politisch wie auch rechtlich folgenlos blieb, nutzte Oktavian die Gelegenheit, die Unterwerfung eines kleineren Königs wie Rholes als eine symbolische Handlung der persönlichen Treue ihm gegenüber seitens der Geten bzw. der Daker zu beanspruchen[67].

Es ist nicht verwunderlich, daß in den offiziellen Berichten alle diese Taten entsprechend den Wünschen Oktavians dargestellt wurden. So hat Cassius Dio, wie auch seinerzeit Appian, als er über die illyrischen Feldzüge Oktavians berichtete, nur diese amtliche und stilisierte Fassung der Ereignisse vor Augen gehabt, nicht aber diejenige wahrheitstreue[68].

*

Haben die Kriegshandlungen des M. Licinius Crassus etwas an den bestehenden politischen und militärischen Beziehungen geändert, d. h. war er vielleicht ein Vollstrecker der Pläne Caesars?

Mit anderen Worten, welches war der Unterschied zwischen ihm und seinen Vorgängern C. Scribonius Curio und M. Lucullus, von denen damals Zippel behauptet, daß sie die zukünftigen Gebiete der Provinzen Moesiens unter römische Kontrolle gebracht hatten[69]?

Hat Crassus wirklich beabsichtigt die römische Grenze an die Donau zu verlegen oder dienten seine Feldzüge nur der Stärkung der Balkanlinie als Vorfeld für den Schutz Makedoniens gegen die dakisch-bastarnische Gefahr?

M. Licinius Crassus hat die politische Lage am Balkan grundlegend verändert. Er hat nicht nur aus römischer Sicht den nördlichen Teil bis zur Donau befriedet, sondern auch jenseits der Donau durch die Besiegung des dakischen Königs Kotiso und die militärische Ausschaltung der Bastarner einen Sicherheitstreifen eingerichtet. Das alles hat keiner seiner Vorgänger geschafft.

Die Regelung der Zustände südlich der Donau wurde auch durch die Förderung des getischen Vasallenkönigs Rholes[70] und des Bruders des gefallenen Königs Dapyx[71], die wahrscheinlich ganz Kleinskythien beherrschten, gewährleistet[72]. Deshalb kann man behaupten, daß Crassus die

---

[67] LICA 1992, 229.

[68] Schmitthenner, *Die illyrischen Feldzüge Oktavians*, 225 ff.

[69] ZIPPEL 1877, 163 ff., 166-7, 178.

[70] Allein ZIPPEL 1877 244-245 meint, daß Rholes Königreich in Treballia stattfand: '... Treballien kann kaum etwas anderes sein als das ehemalige Reich des Rholes'. *Contra*, Patsch 1932, V.1, 77, etc.

[71] LICA 2004, 890-891.

[72] Alle Althistoriker (s. den Überblick der Literatur – Zippel, A. von Premerstein, Pârvan, Patsch etc. – bei LICA 2000, 140) nehmen an, daß allein Rholes von den Römern mit dem ganzen Territorium von Kleinskythien für seine Dienste belohnt wurde. Bis in die jüngste Zeit teilte ich auch diese Meinung. Nun (LICA 2004, 890 ff.) vermute ich aber, daß Crassus nicht ohne Grund dem Bruder des getischen Königs Dapyx das Leben geschenkt hatte: 'I believe that the *proconsul Macedoniae* spared the life of this dynast and released him because he had a well-defined purpose. M. Licinius Crassus wanted to entrust him Dapyx's Kingdom turned into a *Klientelrandstaat*. An example in this sense could be undoubtedly the same Cn. Pompeius Magnus. Pompeius tried to secure the Roman interests and frontiers not only by conquests, but also by "vertraglich gesicherte Friede" (WIRTH 1983, 39 ff.) integrating even Pharnaces, Mithradates' son, into the system which

Grundlagen der römischen Vorherrschaft zwischen Haemus und Donau geschaffen hat[73].

Die normale Folge dieser neuen Sachlage wäre die eines befriedeten Gebietes und nicht die Erhaltung der *direkten Herrschaft*. Es stellt sich die Frage, ob damals Rom für eine derartige Politik vorbereitet gewesen ist. Ein Vergleich mit anderen Donauabschnitten ist aufschlußreich. An der mittleren Donau beginnt 13 v. Chr. die römische Offensive, die unter Führung von M. Vinicius, M. Agrippa und dem zukünftigen Kaiser Tiberius, die Grenze von Illyricum bis zur Drau erweitert, während das Areal bis zur Donau zu einem Klientelrandstaat Roms wird. Auch die obere Donau, die im Rahmen der Kriegshandlungen der Stiefsöhne des Kaisers, Tiberius und Drusus, erreicht wurde, wird jetzt noch nicht zur Reichsgrenze. Erst der große panonnische Aufstand aus den Jahren 6-9 n. Chr. führte zur *direkten Herrschaft*, als im Zusammenhang mit der *clades Variana* der ganze geopolitische Hintergrund überdacht wird. Danach übernehmen die Legionen *die Wacht an der Donau*, die jetzt zur richtigen Reichsgrenze wird. An der unteren Donau aber muß man bis Kaiser Claudius warten, der dem geisterhaften Odrysenreich der Thraker im Jahre 46 n. Chr. ein Ende setzen wird. So ensteht die Provinz Thrakien, während Kleinskythien gleichzeitig an die Provinz Moesien, die wahrscheinlich am Anfang unserer Zeitrechnung errichtet wurde, angeschlossen wird[74].

*

Der ehrgeizige und tatkräftige M. Licinius Crassus war sich der Tragweite seiner Handlungen voll bewußt. Wir dürfen nicht vergessen, daß er aus einer Familie stammte, die die Schicksale des römischen Staates beeinflußt hatte. Hiermit fehlte ihm nicht die Erfahrung der großen Politik. Der Erfolg seiner Kriegszüge sollte seinen Platz in der römischen Gesellschaft stark aufwerten. Er kannte die Größen des Tages, Pompeius und Caesar, wobei er fesstellen konnte, daß große militärische Siege und die hiermit verbundene Erweiterung des Staatsterritoriums den sicheren Zugang zur höchsten Macht waren. Die Statthalterschaft Makedoniens bot ihm eine Chance, die er aufs äußerste zu nutzen versuchte.

---

he conceived and built up ... First, it has been neglected that, nevertheless, Cassius Dio does not mention *expressis verbis* the growth of Rholes' Kingdom. What must not be forgotten is that the same Cassius Dio, 51.25.5, mentions that M. Licinius Crassus allotted to some allies territories formerly belonging to Rome's enemies ... Second, I believe that the immutable principle of Roman foreign policy should not be ignored. It claims that all *Klientelrandstaaten* must follow the same well-defined standards, i.e. they must not overstep, territorially and militarily, a certain potential that might have made them dangerous to Rome. From this perspective a Dacian example is also very en-lightening, namely Decebalus, who became a *Sonderfall*. The wars of the Empire waged against him by Domitian and Trajan, did not aim – except from that of A. D. 105-106 – at the disappearance of Decebalus' Kingdom, but (R. HANSLIK, RE. Suppl. X, 106; WIRTH 1994, 94 ff.) at its reshaping according to the Roman standards'.

[73] Viele Historiker nehmen an, daß die Feldzüge des M. Licinius Crassus die Anfänge der römischen Provinz Moesia bedeuten. S. die ganze Diskussion mit der einschlägigen antiken Überlieferung und modernen Literatur bei ZIPPEL 1877, 244 ff.; PATSCH 1932, 82 ff.; PAPAZOGLU 1978, 428 ff.; LICA 2000, 146-147, etc.

[74] Vgl. ZIPPEL 1877, 247 ff.; PATSCH 1932, 82 ff.; BENGTSON, 1982[3], 283 ff., etc.

Durch die Gewinnung der *spolia opima* konnte M. Licinius Crassus als neuer Romulus erscheinen. Durch die Eroberung von Gebieten mit kriegerischer Bevölkerung, wo angeblich der Gott Ares-Mars geboren wurde, übernahm er das militärische Vermächtnis Caesars. Wahrscheinlich schwebte ihm die Einrichtung neuer Provinzen vor wie einst dem Pompeius und Caesar[75]. Die Verschiebung der Reichsgrenzen bis an die Donau war nicht von geringerer Bedeutung als die Reichsgrenze am Rhein!

*

Abschließend kann man folgern, daß die Feldzüge des M. Licinius Crassus an der unteren Donau nicht die Größe des Dakerprojektes Caesars hatten, weil sie die Gebiete nördlich des Haemus nicht *in provinciam redigere* konnten. Zugleich aber erreichte M. Licinius Crassus mehr als seine bereits erwähnten Vorgänger. Diese nämlich hatten sich darauf beschränkt, die Grenzen des Vorfeldes von Makedonien am Gebirgszug des Haemus zu erhalten, auch wenn sie die Donau erreicht und einige *gentes in fidem* oder *in deditionem p. Romani* gezwungen hatten.

Es muß, trotz aller Kontroverse bezüglich seiner Konzepte und Pläne, beachtet werden, daß Crassus' Feldzüge in Wirklichkeit die politische Situation im Balkan grundlegend verändert haben[76]. Es war Crassus derjenige, der die *pax Romana* bis zur Donau brachte. Es ist auch festzuhalten, daß er durch den Sieg über den Daker Kotiso und die Barstarner eine Sichercheitzone nördlich des Flusses geschafft hat.

LITERATUR

BENGTSON 1982 – H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellekunde*, München 1982[2].

BERNHARDT 1985 – R. Bernhardt, *Polis und römische Herschaft in der späten Republik (149-31 v. Chr.)*, Berlin 1985.

BROUGHTON 1951-1952 – T. R. S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic (99-31 B. C.)* II, New York 1951-1952.

BRUNT 1963 – P. A. Brunt, *Recensio ad* H. D. Meyer, *Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung*, Köln, 1961, JRS 53 (1963), 170-176.

BRUNT 1990 – P. A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, London 1990.

CARCOPINO 1950[4] – J. Carcopino, *Histoire romaine. II. La République romaine de 133 à 44 av. J. C. 2e partie. César*, Paris 1950[4].

CHRIST 1984[2] – K. Christ, *Krise und Untergang der römischen Republik*, Darmstadt 1984[2].

[75] GROAG, *RE* XIII.1, 284, stellt direkt die Frage: 'Da erhebt sich nun die Frage: warum hat Crassus, der doch sicherlich nichts weniger als ein zaghafter oder sentimental empfindender Mann war, seine Stellung an der Spitze einer großen und siegreichen Armee nicht ausgenützt, um seinem Gegner die führende Stellung streitig zu machen?'.

[76] LICA 2004, 893: 'Even if we may be left with the traditional view of M. Licinius Crassus, a rather rebellious and non-conformist achiever of Octavian's grandiose plan to settle the frontier on the Danube, we must look at him as a great personality endowed with a great will and a well-delieated political outlook. All his actions had well carefully been planned before as he did never act at random'.

CHRIST 1992 – K. Christ, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*[2], München 1992.

COJOCARU 2003 – V. Cojocaru, *Unele consideraţii privind data tratatului dintre Roma şi Callatis (CIL I*[2]*, 2, 2676)*, ArhMold 23-24 (2003), 309-312.

COMBÈS 1966 – R. Combès, *IMPERATOR. Recherches sur l'emploi et la signification du titre d'imperator dans la Rome républicaine*, Paris 1966.

DAICOVICIU 1972 – H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972.

DESSAU 1906 – H. Dessau, *Livius und Augustus*, Hermes 41 (1906), 142-151.

ECK 1995 – W. Eck, *Was ist eigentlich Provinz? Zur Beschreibung eines Bewusstseins*, ed. H. von Hesberg, Köln 1995.

FRANK 1914 – T. Frank, *Roman Imperialism*, New York 1914.

FREBER 1993 – Ph. St. Freber, *Der hellenistische Osten und das Illyricum unter Caesar* (Palingenesia XLII), Stuttgart 1993.

GAGGERO 1976-1978 – El. S. Gaggero, *Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la mer Noire occidentale*, Pulpudeva 2, 1976 (1978), 294-305.

GAJDUKEVIC 1979 – V. F. Gajdukevic, *Das Bosporanische Reich*, Berlin 1979.

GARDTHAUSEN 1894 – V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, I, Leipzig 1894.

GIRARDET 1993 – K. M. Girardet, *Die Rechtsstellung der Caesarattentäter Brutus und Cassius in den Jahren 44-42 v. Chr.*, Chiron 23 (1993), p. 207232.

GRENADE 1961 – P. Grenade, *Essai sur les origines du Principat*, Paris 1961.

HARRISON 1989 – S. J. Harrison, *Augustus, the Poets, and the Spolia Opima*, Classical Quarterly 39 (1989), 408-414.

HEUSS 1976[4] – A. Heuss, *Römische Geschichte*, Braunschweig 1976[4].

HOMO 1941 – L. Homo, *Histoire du Haut-Empire*, Paris 1941.

HÖSCH 2002 – E. Hösch, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zum Gegenwart*, München 2002.

ILIESCU 1972 – Vl. Iliescu, *Cât a trăit regele Oroles? (Justinus, XXXII, 3, 16)*, ArhMold 7 (1972), p. 81-90.

KEHNE 1998 – P. Kehne, *Augustus und seine spolia opima, în Althistorisches Kolloquium aus Anlass des 70. Geburtstags von Jochen Bleicken* (29.-30. November 1966 in Göttingen), Eds Theodora Hantos u. G. A. Lehmann, Stuttgart 1998, 187-213.

KIENAST 1982 – D. Kienast, *Augustus-Prinzeps und Monarch*, Darmstadt 1982.

LICA 1992 – V. Lica, *Filorèmaioj oder filoka…sar*, Bonner Jahrbücher 192 (1992), 225-231.

LICA 1997 – V. Lica, *Die siebente Akklamation Oktavianus*, Tyche 12 (1997).

LICA 1997/a – V. Lica, *Das Foedus zwischen Rom und Kallatis*, StCl 28-30 (1992-1994), 27-39.

LICA 1999 – V. Lica, *Scripta Dacica*, Brăila 1999.

LICA 2000 – V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz 2000.

LICA 2004 – V. Lica, *Fatum Dapyx's Brother, Getarum rex (Cassius Dio, 51.26.1-3)*, în *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004, p. 887-895.

LUCE 1965 – T. J. Luce, *The Dating of Livy's First Decade*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 96 (1965), 209-216.

MCGING 1986 – B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontos*, Leiden 1986.

MEIER 1993 – Chr. Meier, *Caesar*, Berlin 1993.

MEYER 1961 – H. D. Meyer, *Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung*, Köln, 1961.

MÓCSY 1966 – A. Mócsy, *Der vertuschte Dakerkrieg des M. Licinius Crassus*, Historia 15 (1966), 511-514.

MOMMSEN 1883 – Th. Mommsen (ed.), *Res Gestae Divi Augusti*, Berlin 1883[2].

MOMMSEN 1885 – Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, Berlin 1885.

NICOLET 1988 – Cl. Nicolet, *L'inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire Romain*, Paris 1988.

NICOLET *et alii* 1978 – Cl. Nicolet *et alii*, *Rome et la conquête du monde meditèrranéen*, II. *Genèse d'un Empire*, Paris 1978.

PALANQUE 1956 – J. R. Palanque, *Rome* in *Histoire universelle*, Hrgs R. Grousset, É. G. Léonard, Paris 1956.

PAPAZOGLU 1978 – F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in the Pre-Roman Times*, Amsterdam 1978.

PATSCH 1932 – C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* V. 1, Wien-Leipzig 1932.

PÂRVAN 1926 – V. Pârvan, *Getica*, Bukarest 1926.

PIPPIDI 1960 – D. M. Pippidi, în *Istoria României*, I, Bukarest 1960.

RĂDULESCU 2001 – A. Rădulescu, în *Istoria Românilor*, I, Bukarest 2001.

REINACH 1895 – Th. Reinach, *Mithradates VI. Eupator, König von Pontos*, (Dt. Ausgabe von A. Goetz), Leipzig 1895.

RICH 1996 – J. W. Rich, *Augustus and the Spolia Opima*, Chiron 26 (1996), 85-127.

RICH 1999 – J. W. Rich, *Drussus and the Spolia Opima*, Classical Quarterly 49 (1999).

SCHMITTHENNER 1958 – W. Schmitthenner, *Octavianus militärische Unternehmungen in den Jahren 35-33 v. Chr.*, Historia 7 (1958), 189-237.

SCHUMACHER 1985 – L. Schumacher, *Die imperatorischen Akklamationen der Triumvirn und die auspicia des Augustus*, Historia 34 (1985).

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bukarest 1991.

SYME 1939 – R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939.

SYME 1999 – R. Syme, *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans 80 BC – AD 14*, hrsg. von A. R. Birley, Exter 1999.

Van OOTEGHEM – J. Van Ootheghem, *L. Licinius Lucullus*, Brussel 1959.

VOGT 1960 – J. Vogt, *Orbis*, Freiburg 1960.

Vulpe 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobrudja*, Bukarest 1938.

WHITTAKER 1994 – C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, Baltimore 1994.

WILL 1992 – W. Will, *Julius Caesar. Eine Bilanz*, Stuttgart 1992.

WIRTH 1983 – G. Wirth, *Pompeius-Armenien-Parthien. Mutmassungen zur Bewältigung einer Krisensituation*, Bonner Jahrbücher 183 (1983), 1-61.

WIRTH 1993 – G. Wirth, *Der Weg in die Vergessenheit. Zum Schicksal des antiken Alexanderbildes*, Wien 1993.

WIRTH 1994 – G. Wirth, *Der grossmächtige Osten. Zum Problem der römisch-persischen Auseinandersetzung in der Kaiserzeit*, ArhMold 17 (1994), 85-101.

ZIPPEL 1877 – G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877.

PATER NOMIMOS ÎN CULTUL HECATEI LA TOMIS

Maria BĂRBULESCU,
Adriana CÂTEIA

Apariția în ultimele decenii a unor inscripții la Constanța şi în localitățile din jur, urmare a săpăturilor de salvare şi a descoperirilor întâmplătoare, a sporit fondul epigrafic deja însemnat al Tomis-ului[1], cum am avut prilejul să arătăm[2].

Dintre inscripțiile inedite ne oprim de această dată asupra unui monument funerar cu o semnificație deosebită, atât în privința reliefului, cât şi a textului. Stela de marmură a fost descoperită la Constanța, pe B-dul Mamaia, cu prilejul unor săpături de salvare desfăşurate în necropola tomitană în anul 1988, în pământul de umplutură a unei cutii de piatră complet distruse, mormânt notat M_2[3]. Piesa (inv. 35804 MINAC) are următoarele dimensiuni: î = 0,93 m; l = 0,575 m; gr = 0,07 m; înălțimea literelor este de 0,04 m; *A* şi *E* sunt de dimensiuni mai mici în rândurile 2 şi 4. Placa a fost spartă transversal şi la bază, lipsind finalul inscripției; literele sunt îngrijit săpate, fără ligaturi; textul se păstrează pe 9 rânduri, în ultimul conservându-se doar partea de sus a unei haste verticale şi literele *H* şi *Σ* (ultima ştearsă). Fig. 1.

Precizările recente ale lui Sven Conrad asupra piesei, mai exact încadrarea ei tipologică între stelele romane din Moesia Inferior, tipul II, forma II a, cu fronton rotund şi câmpul inscripției mărginite de chenar şi comentariul asupra reliefului[4], ne oferă un bun prilej de prezentare a inscripției în ansamblul său.

Cum s-a observat deja, frontonul arcuit (transferat aici după modelele romane pe o stelă de format grecesc)[5] conține scena banchetului funebru cu un anume caracter narativ; două personaje aşezate pe *kliné* (redată cu saltea, cu spătarul recurbat spre exterior şi picioarele fasonate cu muluri[6] (se vede doar

[1] ISM II, *passim*.

[2] BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1994, p. 157; BĂRBULESCU, CÂTEIA 2006, p. 205.

[3] Cercetarea a fost efectuată la data de 17 II 1988 de colegul Constantin Chera, căruia îi mulțumim şi cu acest prilej pentru oferirea piesei spre publicare.

[4] CONRAD 2004, p. 47, 63, 160-161, nr. 132, fără fotografie şi inscripție (urmare a caracterului inedit al piesei).

[5] CONRAD 2004, p. 47: frontonul rotund era cunoscut în estul Moesiei Inferioare încă din prima jumătate a sec. II p. Chr., exemplificând cu stela de față.

[6] ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 153; COVACEF 2002, p. 204-206.

unul), au din păcate portretele deteriorate. În dreapta, pe sofa, un bărbat cu părul bogat şi barbă, sprijinit pe braţul stâng, înveşmântat cu *chiton* (cu pliuri unghiulare pe piept) şi *himation* larg, al cărui colţ atârnă peste marginea patului; bărbatul ţine cu mâna stângă toarta unui *kantharos* aflat pe masă, iar cu dreapta aşază coroana funerară (simbolul imortalităţii) pe creştetul femeii alăturate, cu capul uşor întors către el. Aceasta poartă *chiton* vălurit pe bust şi *himation* care îi acoperă braţele şi partea inferioară a corpului; în mâna stângă, pe care se sprijină, ţine un obiect, poate ceva de mâncare (un strugure?), iar cu dreapta atinge părul slujitoarei, aflate în faţa patului, a cărei faţă este deopotrivă distrusă; fata este îmbrăcată cu *chiton* lung, care cade în falduri verticale şi cămaşă scurtă strânsă sub bust; ea ţine în mâna dreaptă o cană înclinată, iar în cealaltă un şervet. În partea dreaptă a reliefului apare cel de al doilea slujitor, un băiat, redat cu picioarele încrucişate, îmbrăcat cu *chiton* scurt şi tunică; cu mâna stângă scoate (sau amestecă) vinul dintr-un crater de mari dimensiuni (cu protuberanţe sub buză), iar în dreapta ţine un vas mic în dreptul pieptului.

Pe *mensa tripes* bine reliefată, cu picioarele curbate decorate cu capete de lei, se află doi *kantharoi* (cel din stânga mai mic), iar în centru probabil o pâine.

În bogata tematică funerară din regiune[7] se distinge şi schema iconografică tomitană a banchetului funerar[8], foarte aproape în exemplarele timpurii de modelul grec; un exemplu este stela lui T. Valerius Germanus, de origine din Pessinus, *imaginifer* al legiunii a VII-a Claudia Pia Fidelis, una din primele imagini ale cinei funerare la Tomis[9].

Stela prezentată acum se alătură exemplului iconografic menţionat mai sus, amintind la rândul său de prototipul grec din sfera insulelor ionice[10].

Cum în epoca romană există tendinţa stabilirii unei corespondenţe între persoanele numite în inscripţie şi numărul personajelor înscrise în reprezentarea banchetului funerar, altfel spus o individualizare a schemei[11], nu este exclus un asemenea procedeu şi în cazul acestei stele, ţinând seama de însemnătatea personajului eternizat.

[7] BORDENACHE 1964, p. 161-175; 1965, p. 253-281; ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 139-166; 1985, p. 57-79; COVACEF 1974, p. 295-305; CONRAD 2004, *passim*.

[8] ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 151-156.

[9] BORDENACHE 1965, p. 260-261, fig. 6; ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 151-152, fig. 8/1; *ISM* II, 169 (56/57 – 86 e. n.); CONRAD 2004, p. 159, nr. 128 (perioada târzie a Flaviilor).

[10] CONRAD 2004, p. 63 şi 161.

[11] BORDENACHE 1965, p. 260; ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 153 şi fig. 8/2 = *ISM* II, 187; CONRAD 2004, p. 161, nr. 135 (perioada lui Hadrian).

Fig. 1 – Inscripția funerară a lui M. Antonius Marcianus descoperită la Constanța (Tomis).

După relief şi forma literelor stela datează din *prima jumătate a sec. II p. Chr.*[12]; inscripţia încadrată în dublu chenar se întregeşte astfel:

Μ(άρκω) Ἀντώνιω
Μαρκιανῶ πα-
τρὶ νόμιμω
καὶ ἱερεῖ σωτεί-
ρης Ἑκάτης
ζήσαντι ἔ-
τη μθ′ τὴν
[στή]λλην ἀν[έ-
στησεν] ἡ σ[ύμ-

βιος αὐτοῦ
. . . .
μνήμης χάριν]

„Lui Marcus Antonius Marcianus *pater nomimos* şi preot al mântuitoarei Hecate, care a trăit 48 de ani, i-a ridicat stela soţia sa. . . . . spre amintire".

Personajul pomenit în inscripţie poartă *tria nomina*, cu *praenomen* şi *nomen* identice cu ale triumvirului Marcus Antonius, nume atestat de timpuriu la Odessos[13], devenit apoi frecvent în epoca romană, ca şi *cognomen*-ul Marcianus, cum constatăm şi la Tomis[14].

Din inscripţie ne interesează în chip deosebit rândurile 2-5, unde sunt precizate funcţiile pe care le-a deţinut M. Antonius Marcianus, în comunitatea de credincioşi ai Hecatei. Distingem mai întâi titlul de πατὴρ νόμιμος, sintagmă în care termenul πατήρ, întâlnit într-o serie de asociaţii religioase de epocă romană, defineşte calitatea de conducător al confraternităţii, îndrumătorul său spiritual sau sprijinitorul material, „binefăcătorul" acesteia[15]. Rămânând în zona vest-pontică întâlnim un πατήρ în fruntea „Dionisiaştilor vârstnici" de la Histria[16] şi tot acolo în cea a asociaţiei mithriace[17]; cum ne arată şi descoperirile de la Târguşor[18], în ierarhia colegiilor mithriace πατήρ era titlul suprem[19].

La Tomis funcţiunea a apărut în cadrul unor culte orientale, de exemplu, cel isiac, fiind cunoscut πατὴρ παστοφόρων, cinstit, el şi soţia sa, de hieronauţii (ἱεροναῦται), din aceeaşi comunitate[20]. Tot în metropola Pontului Stâng, printre demnitarii unei asociaţii de *dendrophori*, purtători ai arborelui sacru în cultul

[12] CONRAD 2004, p. 160-161, nr. 132 (deceniile 3 sau 4 ale sec. II p. Chr. = epoca hadrianee târzie).

[13] *IGB* I², 46, r. 25 şi p. 105: Μᾶρκος Ἀντώνιος Ἀθήναιος (devenit cetăţean roman în anii 40-31 a. Chr., în timpul dominaţiei lui M. Antonius în Balcani, preot în anii 22-21 a. Chr.).

[14] ISM II, 37, 59, 119, 129, 190, 447 (Antonius - Ἀντώνιος); 31 III r. 11, 32, 179, 213, 349, 381(Marcianus - Μαρκιανός).

[15] PIPPIDI 1969, p. 259-260, n. 104-107.

[16] ISM I, 99, r. 8-9; 100, r. 10-11.

[17] ISM I, 137.

[18] ISM I, 374 A şi B; vezi şi 375-377.

[19] VERMASEREN 1960, p. 115-126; PIPPIDI 1967, p. 458-459, n. 44-46; TURCAN 1998, p. 262 şi urm., p. 267 şi urm.

[20] *ISM* II, 98.

Cybelei, se numără un πατήρ[21]; în sfârşit, *pater dumi* (alături de *mater dumi*), figurează în fruntea unui colegiu dedicat probabil aceleiaşi divinităţi[22].

Trei monumente provenite dintr-un *mithraeum* din Sidon ne atrag în chip deosebit atenţia[23]; sunt trei dedicaţii făcute de Flavius Gerontios, *pater nomimos*, şi anume, o statuie cu reprezentarea lui Mithras Tauroctonul[24], o a doua a unui zeu leontocefal, înaripat, pe corpul căruia apare încolăcit un şarpe (Aion?)[25] şi o statuie cu imaginea triplei Hecate transformată în hermă, înconjurată de trei tinere dansatoare[26].

Data transcrisă pe monumentele amintite – anul 500, conform erei din Sidon, corespunde anilor 390/391 p. Chr.[27], fiind în acord cu numele dedicantului şi caracteristicile stilistice ale celor trei statui.

Dacă asupra acestor din urmă aspecte s-a discutat mai mult[28], în privinţa titlului de πατὴρ νόμιμος s-a apreciat că aparent aparţine unui înalt oficial în cultul lui Mithras, singura analogie, până la apariţia inscripţiei din Tomis, era o inscripţie latină din Aquileea unde apare *pater nomimus*[29].

Revenind la monumentele din Sidon, ele sunt printre ultimele dovezi ale cultului zeului Mithras în Antichitatea târzie; Flavius Gerontius, care făcea probabil parte din grupul aristocraţiei, îşi exprimă sensibilitatea religioasă prin cultivarea câtorva divinităţi adorate încă la acea dată.

Prezenţa statuii Hecatei într-un *mithraeum* ar putea fi urmarea caracterului chtonian al zeiţei, a legăturilor sale cu lumea subpământeană, sau poate consecinţa faptului că sanctuarele antice erau mai puţin exclusiviste în această privinţă[30].

Mai amintim doar că statuia Hecatei conţine o dedicaţie la persoana I-a: „τὴν θεὸν ἀφιέρωσα" („am dedicat[această statuie]a zeiţei"]; formularea a fost interpretată ca o închinare pentru Hecate şi nu pentru Mithras, deşi nu a fost exclusă posibilitatea să fie o dedicaţie pe o statuie a Hecatei în onoarea lui Mithras[31].

Comparând inscripţia din Sidon cu cea de pe stela mai timpurie din Tomis, care dovedeşte funcţiunea de *pater nomimos* în cultul Hecatei, nu este exclus ca Flavius Gerontios să fi avut această calitate în ambele culte; în acest caz închinarea de pe statuia Hecatei pare a fi într-adevăr pentru această divinitate.

---

[21] *ISM* II, 83.

[22] *ISM* II, 160. PIPPIDI 1969, p. 229-233, unde nu exclude să fie vorba de zeiţa iraniană Anaitis.

[23] Mulţumim şi pe această cale colegului Alexandru Avram, pentru semnalările bibliografice privind subiectul discutat.

[24] *CIMRM* I, p. 74, nr. 76 şi fig. 27; *SEG* LII, 1591: Φλ(άουιος) Γερόντιος πατὴρ νόμιμος τῶν τελετῶν τοῦ θεοῦ εὐχαριστῶν ἀφιέρωσα τῷ φ'ἔτει.

[25] *CIMRM* I, p. 74-75, nr. 78/79 şi fig. 29 a-b. *SEG* LII, 1592: Φλ(άουιος) Γερόντιος πατὴρ νόμιμος ἀνεθέμην τῷ φ'ἔτι.

[26] *CIMRM* I, p. 75-76, nr. 84/85 (figura este înconjurată de trei Nimfe dansând); *SEG* LII, 1593: Φλ(άουιος) Γερόντιος πατὴρ νόμιμος εὐχαριστῶν τὴν θεὸν ἀφιέρωσα τῷ φ'ἔτι.

[27] Vezi discuţia asupra datei în *SEG* LII, 1591-1593, p. 550.

[28] BARATTE 2001, p. 205-227, fig. 1-9.

[29] *CIL* V, 764 = *ILS*, 4251 = *CIMRM* I, p. 263, nr. 739; *SEG* LII, p. 550-551.

[30] BARATTE 2001, p. 214.

[31] *SEG* LII, 1593, p. 551.

Revenind la Tomis, atributul νόμιμος îi confirmă „părintelui" legimitatea, exprimând foarte probabil autoritatea conform legii a personajului, poziția sa de demnitar suprem, legal recunoscut în comunitatea de închinători ai Hecatei din oraşul vest-pontic.

Adjectivul νόμιμος este mai rar întâlnit în limbajul epigrafic[32]; apare totuşi într-o altă inscripție din Tomis, din păcate fragmentară, foarte probabil un decret onorific, legat de „vreun arbitraj, aşa cum ar sugera τοὺ]ς νομίμους [ὅρκους(?)"[33].

Termenul amintit trimite spre νόμος, care în discursul filosofico-religios exprimă nu numai simpla convenție, ci şi sancțiunea divină[34]. În sfârşit, mai puțin probabil ca νόμιμος, care prin extensie ar putea însemna *eminent*, *ilustru*, să apară doar ca un adjectiv menit să definească o însuşire „a părintelui", aşa cum întâlnim la Histria un πατὴρ εὐσεβής[35].

Dubla calitate de πατὴρ νόμιμος şi ἱερεύς nu reprezintă o excepție, cumularea unor funcții fiind frecvent întâlnită în asociațiile religioase greceşti. În calitate de ἱερεύς, T. Antonius Marcianus va fi avut responsabilitatea „slujbei" şi a sacrificiilor obişnuite, dar şi a ceremoniilor desfăşurate cu prilejul sărbătorilor mai însemnate ale divinității adorate[36]. Cele două demnități arată existența unei ierarhii sacerdotale în comunitatea de adoratori ai Hecatei la Tomis.

Zeița Hecate ocupa cu siguranță un loc de seamă între divinitățile adorate în acest important centru, înscriindu-se între cele salvatoare, mântuitoare, cum arată epitetul σωτήρ/-ειρα, întâlnit pe coasta vest-pontică pe lângă Zeus[37], Athena[38], Asclepios[39], Heros şi alți θεοὶ σωτῆρες[40].

De un estetism pregnant simbolic, iconografia zeiței Hecate a urmărit în general, în perioada romană, două scheme iconografice majore, atât în *statuaria* cât şi pe reliefuri: *trimorphis* – cu trei divinități feminine distincte, spate în spate, sprijinite de un trunchi (manieră utilizată în special pentru *statuaria*)[41], pe reliefuri fiind reprezentată în ipostaza *triceps Hekate*[42] din față, în întregime, cu celelalte două ipostaze plasate de o parte şi de alta a figurii centrale. Varianta *monomorphis*, neatestată pe litoralul vest-pontic, apare în schimb pe câteva plăci votive la *Muldava*, *Dobrostan* şi *Varna*, având evidente similitudini cu Bendis[43]. Într-un singur caz, (piesa de la Muzeul Brukenthal) Hecate *trimorphis* este reprezentată în maniera Artemidei din Efes sau Venerei din Aphrodisias, cu veşmântul împărțit

[32] Asupra acestui adjectiv, vezi ROBERT 1951, 55, p. 142.

[33] ISM II, 9: „completarea τὰ]ς νομίμους [ἐκκλησίας] (de aşteptat τὰ]ς νομίμας) fiind mai puțin probabilă…".

[34] PETERS 1997, p. 188-189: *nómos*. Pentru νόμος în textele epigrafice vezi ROBERT 1951, 55; Index au Bull.ép., 1973, p. 129.

[35] *ISM* I, 137, r. 8-9.

[36] LSJ, p. 821: ἱερεύς; PIPPIDI 1969, p. 261, n. 110-111; p. 61, n. 8; p. 238-242 etc.; *ISM* I, p. 539-540 (indici): ἱερεύς/ ἱερεῖς; vezi tot astfel *ISM* II, p. 414 şi *ISM* III, p. 595 şi 620.

[37] *ISM* III, 254 (graffit, începutul sec. IV a. Chr., Callatis).

[38] *IGB I²*, 326, r. 7-8 (sec. I a. Chr., Mesambria).

[39] *IGB I²*, 86 bis, r. 1-3 (sec. II p. Chr., Odessos); *IGB V*, 5708.

[40] *IGB I²*, 327 ter, r. 1 (Mesambria); vezi şi OPPERMANN 2004, p. 280, 180-181 (Ἀπόλλων Κενδρεισηνος σωτήρ), 139.

[41] COVACEF 2002, p. 137-138.

[42] Ovidiu, *Metamorfoze*, VII, 5, 3; despre aceeaşi zeiță vezi şi VI, 4; VII, 2; XIV, 9.

[43] STOIAN SYMONDS 2006, p. 251.

în registre cu scene de cult, ca rezultat al sincretismului cu Luna, Artemis, Selene şi Persephone[44].

În descoperirile din Dobrogea zeița apare în ambele variante iconografice. Din cele şapte statuete şi cinci basoreliefuri, o singură piesă provine de la Durostorum[45], restul fiind producții tomitane[46]. Una din piesele care fac parte din tezaurul de sculpturi tomitane reflectă canoanele elenistice în maniera de redare a veşmintelor, precum şi în tehnica de execuție. Statueta apărută pe strada Sulmona din Constanța, datată la jumătatea secolului al II-lea p. Chr., are aceeaşi valoare artistică, spre deosebire de restul descoperirilor, de un estetism discutabil, care reflectă în esență tendințele secolului al III-lea p. Chr.[47].

Hecate a intrat şi în repertoriul figurativ numismatic, începând cu Antoninus Pius, în contextul creşterii emisiunilor monetare şi al diversificării subiectelor reprezentate pe aversul monedelor. Efigia triplei imagini a Hecatei apare şi pe o monedă tomitană din timpul Iuliei Mameea[48].

Divinitate protectoare a oraşelor maritime, plasată în galeria zeilor îndurători, cu multiple atribuții chtonice, Hecate a avut probabil atât un cult public, cu o ierarhie sacerdotală, cât şi un aspect esoteric, determinat de nuanța eschatologică şi de latura ocultă a credinței[49], fiind adorată la Tomis alături de alte zeități tradiționale[50].

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU-VIANU 1977 – M. Alexandrescu-Vianu, *Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie Inférieure: schémas et modèles*, Dacia N.S. 21, p. 139-166.

ALEXANDRESCU-VIANU 1985 – M. Alexandrescu-Vianu, *Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure*, Dacia N.S. 29, p. 57-79 şi fig. 1-9.

BARATTE 2001 – F. Baratte, *Le mithreum de Sidon: certitudes et questions*, Topoi 11, 1, p. 205-227.

BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1994 – M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis şi împrejurimi*, Pontica 27, p. 157-171.

BĂRBULESCU, CÂTEIA 2006 – M. Bărbulescu, A. Câteia, *Inscripții inedite din Dobrogea*, Pontica 39, p. 205-218.

BORDENACHE 1964 – G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria d'età romana nella Moesia inferior I*, Dacia N.S. 8, p. 161-177.

BORDENACHE 1965 – G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria d'età romana nella Moesia inferior II*, Dacia N.S. 9, p. 253-281.

CANARACHE, ARICESCU, BARBU, RĂDULESCU 1963 – V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Bucureşti.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu*

[44] STOIAN SYMONDS 2006, p. 244-250. Pentru Dacia vezi şi POPESCU 2004, p. 120.

[45] CULICĂ 1980, p. 463-465, nr. 1, fig. 1/3.

[46] CANARACHE, ARICESCU, BARBU, RĂDULESCU 1963, p. 59-74, fig. 28-39; COVACEF 2002, p. 137, n. 266.

[47] COVACEF 2002, p. 138.

[48] IACOB, 2003, p. 326.

[49] RHODE 1985, p. 255-257; FERRARI 1998, p. 401-402; TURCAN 1998, p. 221-222.

[50] SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 126 şi 132.

Chronologie, Typologie und Ikonografie, Casa Libri, Leipzig.

COVACEF 1974 – Z. Covacef, *Quelques aspects de l'art funéraire romain à Tomi*, Pontica 7, p. 295-305.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca.

CULICĂ 1980 – V. Culică, *Plăci votive şi reprezentări sculpturale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele şi din teritoriul municipiului Durostorum*, SCIVA 31, 3, p. 463-472.

FERRARI 2003 – A. Ferrari, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană*, Polirom, p. 401-402.

IACOB 2003 – M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce I (XIV), p. 283-341.

OPPERMANN 2006 – M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionem*, Langenweissbach.

PETERS 1997 – F. E. Peters, *Termenii filozofiei greceşti*, Bucureşti.

PIPPIDI 1967 – D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*[2], Bucureşti.

PIPPIDI 1969 – D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucureşti.

POPESCU 2004 – M. Popescu, *La religion dans l'armée romain de Dacie*, Bucarest.

ROBERT 1951 – J. Robert, L. Robert, *Bulletin épigraphique*, 1951, tome II, Paris, 1972.

RHODE 1985 – E. Rhode, *Psyché*, Bucureşti.

STOIAN SYMONDS 2006 – C. Stoian Symonds, *Interférences artistiques dans les représentations de la déesse Hécate dans les provinces romaines du Bas-Danube*, în *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie* (ed. L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru), Bucureşti.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest.

TURCAN 1998 – R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti.

VERMASEREN – M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* (= CIMRM), I, Haga, 1956.

VERMASEREN 1960 – M. J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux*, Paris-Bruxelles.

**Index au Bulletin épigraphique de J. et L. Robert. I. Les mots grecs*, Lyon, 1973.

IGB – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Serdicae, I[2], 1970; V, 1997.

ISM I – D. M. Pippidi, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine. Vol. I. Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983.

ISM II – Iorgu Stoian, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine. Vol. II. Tomis şi teritoriul său*, Bucureşti, 1987.

ISM III – Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. Vol. III. Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999.

LSJ – H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*[9], 1940.

SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, LII, 2002, Leiden-Boston, 2006.

PATER NOMIMOS DANS LE CULTE D'HECATE A TOMIS

Résumé

La stèle en marbre a été découverte à Constantza, dans la nécropole tomitaine, en 1988. Les précisions faites sur la pièce (CONRAD, 2004), notamment son encadrement typologique entre les stèles romaines de Moesia Inferior, type II, forme IIa, au fronton rond, au champ d'inscription bordé de cadre, aussi bien que sur le relief (le banquet funèbre qui rappelle le prototype grec des îles ioniennes), offrent une bonne occasion de présenter la pièce dans son ensemble.

Ce qui intéresse particulièrement ce sont les fonctions détenues par M. Antonius Marcianus, surtout celle de πατὴρ νόμιμος, syntagme où πατήρ, que l'on rencontre dans toute une série d'associations religieuses d'époque romaine, définit sa qualité de chef de la confraternité.

L'attribut νόμιμος accorde au père la légitimité, tout en exprimant le plus probablement l'autorité du personnage, conformément à la loi, sa position de dignitaire légalement reconnu dans l'association des dévots d'Hécate de Tomis. Le titre rarement attesté dans les documents épigraphiques, s'ajoute à des découvertes antérieures d'Aquilée (*pater nomimus*) et Sidon: trois statues provenues d'un *mithraeum*, parmi lesquelles il y a une statue d'Hécate, dédiée par Flavius Gerontios, πατὴρ νόμιμος (390/391 ap. J.-C.).

L'inscription de Tomis, datée de la première moitié du IIe s. ap. J.-C., confirme l'existence d'un officiel important dans le culte d'Hécate, ayant le titre de *pater nomimos* (tout comme celui de Mithras). M. Antonius Marcianus détenait également la fonction de ἱερεύς, ce qui prouve l'existence d'une hiérarchie sacerdotale dans le culte d'Hécate, déesse bien représentée à Tomis.

JUPITER FULMINANS ÎN ICONOGRAFIA RELIGIOASĂ APULENSĂ

Radu OȚA

Cultul zeului suprem al panteonului greco-roman s-a bucurat de o largă popularitate în nordul Dunării. În centrul urban apulens se întâlnesc cele mai numeroase imagini iconografice şi atestări epigrafice din Dacia. Până acum s-au înregistrat peste o sută de inscripții dedicate lui Jupiter[1]. Obiectul intervenției noastre este de a ilustra câteva din aspectele iconografice ale răspândirii acestui cult oficial. Este vorba despre două statui inedite ale lui Jupiter, de tip *fulminans*, cu sau fără *hymation*, în ipostaza de păstrător al *fulmen*-ului pe antebraț, descoperite în mod fortuit, în lipsa unui context arheologic clar.

Prima (inv. R 8661, dimensiuni: h - 0,97 m, l - 0,52 m, gros - 0,18 m, Lfulmen-0,23 m)[2], aflată în 1992, în apropierea „carierei de bentonită" din comuna Ciugud[3], situată la 5 km de municipiul Alba Iulia, este o operă sculpturală din calcar, lucrată în *ronde-bosse*, de factură medie spre superioară a artei provinciale. Piesa a fost găsită într-unul din beciurile muzeului din Alba Iulia într-o stare destul de bună, deşi capul şi tibia dreaptă sunt rupte de corp. Piesa necesită urgente restaurări pentru a putea fi pusă acolo unde îi este locul, în expoziția permanentă a muzeului (Pl. I).

Sculptura îl înfățișează pe zeu în picioare, nud, cu mantia (*pallium*) aruncată peste umărul stâng, căzând în falduri verticale sau oblice. Divinitatea are privirea îndreptată în sus, irisul ochilor marcat plastic printr-o incizie circulară care nu atinge pleoapele. Fruntea şi o parte din creştet nu se mai păstrează, la fel şi partea occipitală a craniului. Părul, transformat în striuri paralele, creşte în sus deasupra frunții, trăsătură specifică zeilor[4], iar în spate, atât cât s-a mai păstrat, este redat schematic în tehnica împunsăturilor succesive cu şpițul. Barba stufoasă este

[1] PISO 2001a,b.

[2] Fotografiile au fost realizate de doamna Lacrima Rădulescu căreia îi mulțumim şi pe această cale. Din păcate nu a putut fi realizată o luminozitate mai bună a încăperii unde se află piesa, astfel încât calitatea primei imagini a avut de suferit.

[3] *RepAlba* 1995, p. 77. În acest repertoriu se menționează doar descoperirea unei statui din calcar reprezentându-l pe Jupiter, în apropierea carierei mai sus amintite, fără nici o altă informație.

[4] DIACONESCU 2005 b, p. 162.

redată în meşe paralele terminate în bucle, acoperind obrajii aproape pe jumătate. Modul de tratare a masei capilare trădează artizanatul popular. În mâna dreaptă, lăsată pe lângă corp, păstrează mănunchiul de fulgere (*fulmen*), imaginat sub forma unor nervuri torsionate, iar în cea stângă, ridicată, ar fi trebuit să fie sceptrul, simbolul puterii supreme. Imaginea zeului este cea de om matur, încă în vigoare, lucru evidențiat şi de tratarea subtilă a muşchilor pectorali. Observăm, de asemenea, redarea liniei inghinale şi o oarecare tentativă de schițare a muşchilor abdominali. Muşchii trapez şi dorsali sunt de asemenea modest tratați. Antebrațul stâng, la fel şi partea de jos a membrelor inferioare, nu se mai păstrează. Greutatea corpului cade pe piciorul stâng, cel drept fiind uşor flexat. Rotula genunchilor este schematic redată printr-o incizie circulară.

Folosirea intensă a trepanului în redarea cutelor adânci ale *hymation*-ului, care creează dâre de umbră intensă, privirea îndreptată în sus, tehnica redării coafurii prin împunsături succesive cu şpițul cât şi a tratării celeilalte părți a coafurii în „stil popular" ne conduc spre epoca severiană medie sau chiar mai târziu, în epoca anarhiei militare[5]. Este probabil una din cele mai târzii opere sculpturale de la Apulum.

Nu este exclus ca această statuie să fi fost lucrată în atelierul de pietrărie aflat în imediata apropiere a necropolei nordice de la Apulum, cercetat în urmă cu peste două decenii, cu ocazia lucrărilor de sistematizare efectuate în municipiul actual. Este vorba de o aglomerare de blocuri din gresie calcaroasă-silicioasă adusă din cariera de piatră de la Ighiu. S-au putut observa resturi nefasonate din pietre prelucrate sau în curs de prelucrare[6]. Sculptorii pietrari apulensi s-au specializat în executarea anumitor monumente funerare sau statui de cult, cum ar fi medalioanele lucrate aparte, coronamentele funerare în formă de trunchi de piramidă cu laturile arcuite şi statuile tridimensionale ale lui Jupiter de tip „Verospi"[7]. Statuia ar fi putut fi lucrată în acest loc, ținând cont şi de asemănarea materialului din care a fost cioplită cu cel din atelier.

Piesa a fost descoperită foarte aproape de un edificiu roman (aparținând cel mai probabil unei *villa rustica*), aflat foarte aproape de cariera de bentonită de la Ciugud, lângă Alba Iulia[8]. Nu ar fi exclus ca piesa în discuție să fie legată de această clădire, care a aparținut fie unui particular bogat din elita municipală apulensă, fie unui veteran legat profund de cultele oficiale ale statului roman.

Statuia a fost recuperată cu ocazia lucrărilor de exploatare a carierei în anul 1992 de regretatul profesor Cl. Băluță. Din relatările muncitorilor, alături de aceasta au apărut o mulțime de materiale romane constând în *tegulae*, olane, cărămizi de elevație şi hypocaust, vase fragmentare de tip *mortaria* etc[9]. Alături de această piesă a fost găsit un altar votiv cu inscripția grecească ΚΛΥΛΟΝΓΟ, probabil numele unui proprietar de origine orientală[10]. Acestea au fost descoperite foarte aproape de o clădire cu cinci camere care nu a mai putut fi

[5] *Ibidem*, p. 85, nr. 45, Pl. XXIX,1, 158-159, nr. 29-30, Pl. LVIII,1, LIX, 1.
[6] BLĂJAN, POPA 1983, p. 375.
[7] BĂRBULESCU 2003, p. 61.
[8] CIUTĂ 2003, p. 25-43.
[9] *Ibidem*, p. 31.
[10] *Ibidem*, p. 28.

cercetată pentru că a fost distrusă de lamele excavatoarelor.

Arheologul M. Ciută a cercetat de-a lungul mai multor campanii de săpături sistematice o zonă din imediata apropiere clădirii, surprinzând un zid de incintă a acestei vile rustice, orientat nord-sud, construit din pietre de râu legate cu mortar (*opus incertum*)[11]. Lângă acesta s-a găsit o monedă (*dupondius*) de la Traian[12]. Într-o altă secțiune trasată în apropiere a fost descoperită o monedă de la Sabina, sora lui Hadrian[13]. Autorul cercetărilor, pe baza materialului avut la dispoziție (ceramică glazurată sau lucrată cu mâna) găsit într-un semibordei şi o groapă de provizii, dar şi a monedelor menționate mai sus, a ajuns la concluzia că aceste complexe arheologice sunt timpurii (începutul stăpânirii romane în Dacia) şi pot fi puse în legătură cu lucrătorii care întrețineau acel domeniu, respectiv *villa rustica*, iar clădirea multicompartimentată aflată la 50-60 metri de locul săpăturilor ar fi fost locuința proprietarului[14].

La o primă vedere se poate lua în considerare acest aspect, şi anume, ca aceste complexe de locuire să aibă o legătură cu clădirea. După terminarea cercetărilor profesorul Ciută a avut puține date la dispoziție pentru a formula alte ipoteze în legătură cu acea locuire. Să nu uităm totuşi că nu a reuşit să sondeze „locuința stăpânului", ci doar aspecte de habitat care ar putea foarte bine să nu aibă nici o legătură cu construcția. Moneda de la Traian a apărut lângă un zid (probabil zidul de incintă al domeniului), iar cea de la Hadrian într-o secțiune, deci nu într-un complex. Trebuie să amintim că monedele pot avea o perioadă lungă de circulație, astfel încât nu reprezintă cea mai bună soluție pentru datare. Presupunem că autorul cercetărilor nu a avut ocazia să vadă statuia de calcar descoperită în preajma vilei.

Dacă, într-adevăr, piesa a fost găsită într-una din camerele clădirii sau în imediata apropiere a sa, atunci datele problemei se schimbă, astfel încât sculptura însăşi poate constitui obiect de datare a locuinței multicompartimentate, în perioada Severilor. Mai bine spus, *villa rustica* ar fi funcționat în aceste condiții în epoca severiană medie. Cât priveşte perioada de început a funcționării ei, este greu să avansăm ipoteze deoarece a fost distrusă de intervenții antropice şi nu a putut fi cercetată.

Nu excludem posibilitatea ca realitățile surprinse de M. Ciută să aibă legătură cu clădirea respectivă, dar încă nu există date suficiente care să probeze legătura cronologică între acestea, mai ales că se află la o oarecare distanță între ele, iar monedele nu au apărut într-un complex clar se locuire, ci în stratul arheologic roman. În plus, a apărut statuia cu Jupiter, care prin tehnica de realizare şi aspectul său iconografic se încadrează mai târziu, în plină epocă a Severilor.

Analogii pentru piesa sculptată întâlnim în relieful din bronz de la Caransebeş[15], statuetele din bronz de la Potaissa (3), Drobeta[16] (în Dacia),

[11] *Ibidem*, p. 36.
[12] *Ibidem*, p. 36, fig. 12/a,b.
[13] *Ibidem*, p. 36, fig. 13/a,b.
[14] *Ibidem*, p. 40.
[15] ISAC 1971, p. 112-115, nr. 1, Fig. 1.
[16] BĂRCĂCILĂ 1934, p. 84-85, Fig. 18; ȚEPOSU-MARINESCU, POP 2000, p. 21-25, nr. 1-4, Pl. 1-3.

Mathay[17], Maligny[18], Chécy[19] şi Paris[20] (în Gallia), Boblingen şi Auvernier (în Germania Superior şi Inferior[21]), Neapole[22], Herculaneum[23] şi Pompei[24] (în Italia), precum şi în muzeul din Viena[25]. De asemenea, se găsesc statui şi reliefuri lucrate în calcar sau marmură care se aseamănă cu această sculptură. O astfel de operă o găsim în Gallia, Escorneboeuf[26], mai slabă calitativ în comparație cu a noastră. În Pannonia, acest tip iconografic îl întâlnim pe reliefurile de la Aquincum (3) şi statuile descoperite la Intercissa şi Iza (lângă Brigettio)[27]. La Drobeta, statuia din marmură de import a lui Jupiter reprezintă o altă variantă a tipului *fulminans*[28]. Acest tip iconografic este redat şi de statueta de teracotă aflată în sanctuarul de la Dhronecken, Gallia, datată în secolul II p.Chr[29].

Cea de-a doua sculptură (inv. R860-861, dimensiuni: h - 0,36 m, gros - 0,12 m; dimensiuni braț stâng: L - 0,217 m, l - 0,085 m, gros - 0,08 m), de dimensiuni reduse față de prima, ca realizare artistică este de factură medie (Pl. II/1, 2). Lucrată în *ronde-bosse*, din marmură albă-gri zaharoasă de Bucova (?), se păstrează în stare fragmentară şi face parte din primele colecții ale muzeului. După *Registrul inventar* al instituției statuia provine din Apulum, fără alte precizări. Au mai rămas doar torsul, cea mai mare parte a brațului drept cu care ținea sceptrul şi un fragment din antebrațul stâng cu mănunchiul de fulgere (*fulmen*) torsionat. Analogii cu această variantă de reprezentare găsim în Gallia prin statuia din calcar de la Mezin, aflată într-un templu dedicat lui Jupiter[30] şi un relief aparținând colecțiilor unui muzeu din Bruxelles[31]. Statuete de bronz aparținând acestei variante a tipului *fulminans* întâlnim în Gallia la Allerey[32] şi în muzeul din Berna[33].

În cea ce priveşte descrierea sculpturii nu sunt prea multe de spus. Se observă o oarecare încercare de trasare a muşchilor pectorali, a zonei inghinale şi a oaselor claviculei. Este dificil a face precizări concrete asupra datării acestei piese datorită stării fragmentare în care s-a păstrat. După modul schematic de tratare al detaliilor torsului cât şi artizanalului mediu, am încadra piesa în epoca severiană medie. Ambele statui au aproximativ acelaşi tip de redare a muşchilor sau a părților anatomice ale corpului, nefiind exclus ca a doua piesă să fie mai târzie decât prima.

[17] BOUCHER 1974, p. 149, fig. 17.
[18] BRAEMER 1963, p. 82, nr. 349.
[19] *Ibidem*, p. 92, nr. 399.
[20] REINACH 1908, p. 2, nr. 6-7.
[21] BRAEMER 1963, p. 120, nr. 542; 127, nr. 578, pl. XLII; 134, nr. 614, pl. XLIV.
[22] *Ibidem*, p. 8, nr. 1.
[23] REINACH 1908, p. 8, nr. 2.
[24] *Ibidem*, p. 6, nr. 9.
[25] *Ibidem*, p. 3, nr. 2, 5.
[26] LABROUSSE 1974, p. 478, fig. 25.
[27] KUZMOVÁ 2005, p. 293-297, Abb. 1-2.
[28] TUDOR 1968, p. 381, fig. 103/2; MICLEA, FLORESCU 1980, p. 110-111, nr. 350.
[29] CIVMOS 1983, p. 152, fig. 90.
[30] COUPRY 1973, p. 468, fig. 28.
[31] CUMONT 1913, p. 203, nr. 169.
[32] BRAEMER 1963, p. 77, nr. 324.
[33] REINACH 1908, p. 5, nr. 1.

Prototipurile de la care au pornit aceste reprezentări ale lui Jupiter sunt foarte îndepărtate în timp, şi anume dintr-o epocă anterioară lui Phidias, continuând apoi cu cea a maestrului amintit. Frontonul estic al templului lui Zeus din Olimpia ne oferă imaginea divinității în ipostază nudă, în picioare, cu brațele lăsate, partea de jos a corpului fiind învelită de o mantie (*hymation*). În mâna stângă ținea sceptrul iar în cealaltă mănunchiul de fulgere (*fulmen*)[34]. Templul a fost construit între anii 468-456 a.Chr., iar scenele în care figurează Zeus sunt probabil opera sculptorului Paionios din Mende[35]. Aceasta este, se pare, cea mai veche imagine din care s-a dezvoltat acest tip de redare a divinității.

Din epoca lui Phidias avem o statuie în *ronde-bosse* (poate chiar opera sculptorului amintit), din marmură, care îl înfățişează pe zeu în ipostază nudă, în picioare, cu *hymation*-ul acoperindu-i umărul stâng, în mâna dreaptă lăsată pe lângă corp ținând *fulmen*-ul, iar în cea stângă apucând sceptrul. Atitudinea zeului este imobilă iar greutatea corpului cade pe piciorul drept. Imaginea acestei statui o cunoaştem prin intermediul unei copii romane de bronz păstrată în Muzeul din Florența[36]. Tipul mai este cunoscut în epoca romană prin intermediul unei picturi murale din timpul lui Octavianus Augustus, unui relief de pe un candelabru, sau prin monedele imperiale din vremea împăraților Traian şi Hadrian[37].

Cu aceste statui votive se decorau curțile interioare ale templelor, lararii private ale caselor sau vilele mai răsărite ale potentaților locali. Dacă în ceea ce priveşte prima statuie, am putea presupune că provine din *villa rustica* aflată la 5 km de *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*, despre cealaltă, doar presupunem că a împodobit o casă sau curtea unui templu. Cele mai elocvente exemple de villae decorate cu acest tip de statui sunt cea a lui Hadrian de la Tivoli şi o alta la Herculaneum[38]. Tipul iconografic *Iupiter fulminans* în diferitele variante ale sale este foarte răspândit în Gallia, Europa centrală şi Asia Minor[39].

Ilustrarea acestui tip iconografic al zeului în plastica votivă apulensă ne arată amploarea dezvoltării cultului şi diversitatea imaginilor religioase în centrul urban apulens dar şi specializarea meşterilor lapicizi care trebuiau să facă față comenzilor tot mai dese. Operele sculpturale analizate de noi au o importanță aparte fiind foarte rare în provincia Dacia; ele sunt, până acum, singurele statui din piatră cu *Jupiter fulminans* în aceste variante iconografice care s-au păstrat în provincia Dacia. Exemplarul de la Drobeta, chiar dacă este mai reuşit stilistic decât piesele noastre, este de import şi redă divinitatea în ipostază seminudă. În urmă cu câțiva ani, cu ocazia unor săpături arheologice preventive efectuate în municipium Septimium Apulense, în apropierea colțului de SV al oraşului roman a fost găsit un altar votiv închinat lui Jupiter, cu un epitet unic pentru provincia Dacia acordat acestei divinități. Este vorba despre inscripția cu următorul text[40]:

---

[34] PERDRIZET 1926, p. 702-703.
[35] CHAMOUX 1985, p. 93.
[36] PERDRIZET 1926, p. 703.
[37] *Ibidem*, p. 703.
[38] DIACONESCU 2005a, p. 347.
[39] BOUCHER 1974, p. 149.
[40] PISO, DRÂMBĂREAN 1999, p. 109.

Ioui
Fulgera(tori)
hic fulg(us) cond(itum est)

Inscripția atestă diversitatea de epitete cu care este adorată divinitatea în centrul urban apulens. În acelaşi articol autorii au ajuns la concluzia că aproximativ treizeci de procente din inscripțiile votive de la Apulum sunt dedicate lui Jupiter[41].

Răspândirea cultului stăpânitorului Olimpului în cea mai mare aglomerație urbană a provinciei Dacia va trebui să se bucure în viitorul apropiat de o amplă lucrare monografică în care să se analizeze toate aspectele care decurg din mărturiile epigrafice şi iconografice.

BIBLIOGRAFIE

*** 1983 – *La civilisation romaine de la Moselle à la Sarre*, Paris, 1983.

BĂRBULESCU 2003 – M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*[2], Cluj Napoca, 2003.

BĂRCĂCILĂ 1934 – Al. Bărcăcilă, *Monumentele religioase ale Drubetei, cu noui descoperiri arheologice*, Arhivele Olteniei, 13 (1934), p. 69-107.

BLĂJAN, POPA 1983 - M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia „Stația de salvare"*, Materiale, 15 (1983), p. 375-381.

BOUCHER 1974 – Stéphanie Boucher, *Bronzes gallo-romains et bronzes gaulois. Problèmes de methode*, Gallia, 32(1974), 1, p. 137-163.

BRAEMER 1963 – Fr. Braemer, *L'art dans l'occident romain. Trésors d'argenterie. Sculptures de bronze et de pierre*, Paris, 1963.

CHAMOUX 1985 – F. Chamoux, *Civilizația greacă*, vol. 2, Bucureşti, 1985.

CIUTĂ 2003 - M. Ciută, *Contribuții la locuirea romană de la Şeuşa „La cărarea morii"*, în *Patrimonium apulense*, III, 2003, p. 25-43.

COUPRY 1973 – J. Coupry, *Aquitaine: Gironde, Dordogne, Lot-et-Garonne, Landes, Pyrénées-Atlantiques*, Gallia, 31(1973), 2, p. 451-475.

CUMONT 1913 - F. Cumont, *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques (monuments lapidaires) des Musées Royaux du Cinquantenaire*, Bruxelles, 1913 (II-ème édition).

DIACONESCU 2005 – A. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. II, Cluj-Napoca, 2005.

ISAC 1971 – D. Isac, *Monumente votive romane din Banat*, Banatica, 1 (1971), p. 111-120.

KUZMOVÁ 2005 – Klára Kuzmová, *Ein Jupitertorso aus dem Auxiliarkastell in Iza (Slowakei)*, în *The Proceedings of the 8-th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*, Zagreb, 2005, p. 293-299.

LABROUSSE 1974 – M. Labrousse, *Midi-Pyrénées: Ariège, Aveyron, Haute-Garonne, Gers, Lot, Hautes- Pyrénées, Tarn-et-Garonne*, Gallia, 32(174), 2, p. 453-501.

MICLEA, FLORESCU 1980 – I. Miclea, R. Florescu, *Daco-romanii*, vol. 1, Bucureşti, 1980.

PERDRIZET 1926 – P. Perdrizet, în Ch. Daremberg, E. Saglio (edits), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome III, 1, Paris, 1926.

[41] *Ibidem*, p. 111.

PISO, DRÂMBĂREAN 1999 – I. Piso, Matei Drâmbărean, *Fulgur conditum*, ActaMN, 36 (1999), I, p. 109-111.

PISO 2001 – I. Piso, *Inscriptions d'Apulum (IDR III/5)*, vol. 1-2, Paris.

REINACH 1908 - S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, t. II, vol. 1, Paris, 1908.

RepAlba 1995 – *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995 (editori V. Moga, H. Ciugudean).

TUDOR 1968 – D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti,1968.

ȚEPOSU-MARINESCU, POP 2000 - L. Țeposu-Marinescu, C. Pop, *Statuete de bronz din Dacia romană*, vol. I, Bucureşti, 2000.

Pl. I – *Jupiter Fulminans*, calcar, Ciugud, lângă Alba Iulia.

Pl. 2a – *Jupiter Fulminans*, marmură albă, Apulum.

Pl. 2b – Reprezentarea *fulmen*-ului pe aceeaşi statuie.

JUPITER FULMINANS IN RELIGIOUS ICONOGRAPHY OF APULUM

Summary

The cult of supreme god of the Greek-Roman pantheon, has enjoyed a large popularity in this northern Danubian province, in the urban centre Apulum meeting the most numerous iconographical images and epigraphical attestations from Dacia. In this moment we record over a hundred inscriptions dedicated to this deithy. The purpose of this article is to illstrate only a part of iconographical aspects in the reaching of this oficial cult, which has reached all over the Roman world. It is about two new statues of Jupiter, the type fulminans, with or without himation, in the state of keeper of lightning on the forearm, discovered in a fortuitous way, in the lack of a clear archeological context.

The first (inv. R 8661, dimensions: height - 0,97 m, breadth - 0,52 m, thickness - 0,18 m, lenghtfulmen - 0,23 m), has been found since 1992, besides the quarry near the village Ciugud, situated at five km of the municipality Alba Iulia, is a sculptural opera made in limestone, in ronde-bosse technique, a medium to superior invoice of the provincial art. I have found it in a cellar of the museum in Alba Iulia in an enough good state, although the head and the right leg are broken. The piece necessitates urgent restorings so as it can be put there where its place is, in the main exhibition of the museum (pl. I).

The sculpture depicts the god standing, naked, with the cloak (pallium) thrown over the left shoulder, falling in vertical or oblique folds. The divinity has the look orientated above, the iris of the eye marked plastically by a circulary cut which does not touch the eyelids. The forehead and a part of the crown are not preserved, the same as the occipital part of the cranium. The hair, transformed in simultaneous incisions, grows up over the forehead, a main feature of the gods, and in the back, so that it preserved, it is rendered simply in the technique of successive pokes(?)with the chisel(?). The bushy beard, made in the same technique as the hair of the crown, temples and ears, is rendered in parallel threads ended in curls, covering almost half of the cheeks. The rendering of hair betrays „the popular handicraft". The right hand let by the body, keeps the lightning (fulmen), treated under the form of torsioned nerves, and in the left one, raised, it might be the sceptre, the symbol of supreme power. The image of the god is that of a mature man, still in vigour, an aspect evidenced also by treating of pectoral muscles. We are observing the rendering of the anginal line and an attempt of outline the abdominal muscles. The trapeze and dorsals are also modestly treated. The left forearm and the lower part of the inferior members are not preserved. The weight of the body is falling on the left foot. The knee caps are rendered by a circulary cut.

By the intensive use of trepan in rendering the deep folds of himation, which creates some little intensive shadows, the look orientated above, the technique of rendering hairdo through successive pokes(?)with the chisel(?) and also the treating the other part of hairdo in „the popular style", we can date the artefact in the Middle Severian Period or later , in the Military Anarchy Period. It's possible

to be one of the latest sculptural operas of Apulum.

We can't exclude that this statue was made in the stone workshop situated next to the northern necropolis from Apulum, which was searched two decades ago, with the occasion of building some blocks of flats in the town Alba Iulia.

The second statue is worse preserved (inv. R 860-861, dimensions: height-0,36m, thickness-0,12 m), depicts the god standing, naked keeping the lightning (fulmen), treated under the form of torsioned nerves in the left forearm, and in the right one, raised, it might be the sceptre, the symbol of supreme power. It was made of white marble from Bucova quarry, in Dacia. We can date the artefact in the Middle Severian Period or later , in the Military Anarchy Period.

LIST OF PLATES

Plate 1 – *Jupiter Fulminans*, limestone, Ciugud, near Alba Iulia, ancient Apulum.

Plate 2 a - *Jupiter Fulminans*, white marble, Apulum.

Plate 2 b – *Fulmen* on the same statue.

CONTRIBUTI ALL'ICONOGRAFIA DEI CAVALIERI DANUBIANI NELLA DOBRUGIA (ROMANIA)*

Constantin ICONOMU
Costel CHIRIAC

Nel lavoro seguente saranno presentati tre reperti che fanno parte delle nuove scoperte di rilievi raffiguranti il Cavaliere Danubiano. Due esemplari sono stati ritrovati nel villaggio di Dunăreni, comune di Alimanu, provincia di Costanza (Romania); il primo è stato scoperto sulla riva del Danubio in circostanze ignote e attualmente fa parte della collezione del Museo di Storia Nazionale e Archeologia di Costanza. Il secondo, trovato nella stessa località, appartiene al collezionista Ionel Matei di Bucarest. Il terzo reperto fa parte anch'esso dalla collezione Ionel Matei ed è stato scoperto a sud della città di Costanza, senza che si disponga di altri dati riguardanti le circostanze e il luogo preciso del suo ritrovamento.

Il primo reperto, scoperto nel paese di Dunăreni, si presenta come una piastrina di piombo fuso, di forma rotonda, con il diametro di 38 mm e lo spessore di 1,5 mm. In questo esemplare si nota l'abituale patina biancastra degli oggetti di piombo che sono stati sotto terra per molto tempo. Durante la scoperta o forse nel periodo antico ha sofferto pieghe e fratture così che ne manca meno di un quarto. Le raffigurazioni sono situate solo su una faccia, come capita di solito con questo tipo di oggetti, e ai margini non si trova alcun gancio (ill. 1).

Sulla faccia con raffigurazioni, l'oggetto di piombo è ornato ai lati con una fila di perle circoscritte da due cornici circolari in rilievo. Il diametro piccolo del pezzo non ha reso possibile la rappresentazione di tutti gli attributi ed i simboli relativi alla divinità raffigurata, però quelli esistenti permettono, come si vedrà in seguito, di identificare nel protagonista il Cavaliere Danubiano. Cosi, nel campo centrale si può riconoscere il Cavaliere che si sposta verso sinstra, a cavallo, al galoppo. La mano sinistra si appoggia al collo del cavallo e la destra, alzata fino

* Quest'articolo è stato pubblicato in lingua romena in *ArhMold* 26 (2003), pag. 51-58 e *ArhMold* 27 (2004), p. 83-87. Traduzione di Gabriela E. Dima.

Nota della redazione: all'apposita richiesta degli autori, conserviamo il sistema delle note del manoscritto.

accanto alla testa, portava un'arma, probabilmente una lancia o un'ascia da battaglia. La nostra supposizione è basata sul fatto che gli altri rilievi scoperti fin'adesso rappresentano il cavaliere portando in mano sia l'ascia[1], sia la lancia[2]. Il Cavaliere ha sulla testa una copertura poco raffigurata, che può essere per questa divinità un berretto frigio o dacico[3], e il costume è formato da una tunica, pantaloni e probabilmente una clamide che in questo caso non è visibile perché l'immagine si è persa nella rottura ma la prominenza a falde intorno al collo suggerirebbe un simile vestito. Sotto i piedi del cavallo appare il nemico vinto, rappresentato nudo, in posizione orizzontale, un po obliquo, con una spada nella mano destra, una freccia nella sinistra e un arco ai piedi. Sotto i piedi posteriori del cavallo può essere identificato un delfino con la coda molto arcuata, raffigurato in questo modo anche a causa dello spazio insufficiente che l'incisore ha avuto a disposizione. Nelle rappresentazioni del Cavaliere Danubiano o dei Cavalieri Danubiani, il pesce significa l'offerta o, se si tratta di un delfino, il compagno del Cavaliere, ed è sempre situato dietro il cavallo[4]. Si può supporre che sul frammento rotto non ci siano state anche altre immagini tranne il manto.

Nel suo lavoro dedicato ai Cavalieri Danubiani, D. Tudor divide le piastrine che raffigurano queste divinità in tre categorie:

A. Monumenti con un solo cavaliere e la dea;

B. Monumenti con due cavalieri e la dea;

C. Monumenti che rappresentano il banchetto divino[5].

Ogni categoria ha sottodivisioni in cui rientrano numerose varianti, secondo la cronologia, gli stili e le diverse aree geografiche[6]. A causa del grado di grande

---

[1] D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuvinorum*, I. Leida, 1969, nr. 64, p. 36-37, pl. XXXII, Paračin, ex -Jugoslavia; nr. 174, p. 97-98, pl. LXXVI, Roma. In seguito sarà citato D. Tudor, *CMRED*, I e II. Per questo vedi anche i lavori: D. Tudor, *I Cavalieri Danubiani*, EDR, 1937, p. 189-365; idem, *Cavalerii Danubieni*, in *Oltenia Romană* ed. IV, Bucureşti, 1978, p. 365-368; idem, *Cavaleri Danubieni*, in *Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, Bucureşti, 1976, p. 141; R. Florescu, *Cavalerii danubieni*, in R. Florescu, H. Daicoviciu, L. Roşu, *Dicţionar enciclopedic de artă veche a României*, Bucureşti, 1980, p. 86-87; S. Sanie, *Cavalerii danubieni*, in *Enciclopedia civilizaţiei romane*, Bucureşti, 1982, p. 175-176; M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 184, 211; M. Bărbulescu, in *Istoria românilor*, II, Bucureşti, 2001, p. 252; I.H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, p. 411-412; idem., *Civilizaţia geto-dacilor*, Bucureşti, 1993, II, p. 161-162; M. Opperman, *Tracii. Între arcul Carpatic şi Marea Egee*, Bucureşti, 1988, p. 233-234; Alexandra Ştefan, *Cavalerii Danubieni*, in *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, I (A-C), Bucureşti, 1994, p. 266-267; V. Marin, *Cultul Cavalerilor Danubieni*, in *Revista de istorie militară*, 5 (1996), p. 33-35; Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichita di Bucarest*, I. *Statue e rilievi di culto, elementi, architectonici e decorativi*, Bucureşti, 1969, p. 113-114; Tav. CVI, 252-254; CVII, 255-258. Maria Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I -III p. Chr.)*, Constanţa, 2001, p. 277-278; Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, secolele I – III*, Cluj-Napoca, 2002, p. 168-169; D. Oltean, *Religia dacilor*, Bucureşti, 2002, p. 362-368; M. I. Traster, V. M. Zubar, L. V. Strokova, *Dvi svincevy plastini iz zobražennjan Dunais'kogo veršnika z kolekcii Nacional'nogo muzeju istorii Ukrainy*, în *Archeologija*, Kiev, 1, 2003, p. 104-109.

[2] Idem, *CMRED*, I, nr. 9, p. 5, pl. V, Potaissa – Turda.

[3] Idem, *CMRED*, II, p. 110.

[4] *Ibidem*, p. 145, 209.

[5] *Ibidem*, p. 280.

[6] *Ibidem*, p. 94-98.

variabilità in ciò che riguarda le rappresentazioni dei Cavalieri Danubiani, non si può parlare di rispetto di norme o canoni rigidi nella raffigurazione di queste divinità, dei loro accoliti e degli attributi sacri. Da questo punto di vista, la piastrina di piombo di Dunăreni appartiene al tipo V in cui il Cavaliere è raffigurato su un supporto tondo, mentre tutte le altre sono rettangolari o a forma di edicola ecc.[7] Inoltre, l'esemplare di Dunăreni presenta anche sufficienti elementi che ci permettano di identificare la divinità principale come il Cavaliere Danubiano, per esempio: l'aspetto canonico del cavaliere, il nemico calpestato dal cavallo e il delfino. Notiamo tuttavia che sulla piastrina di Dunăreni manca la dea e gli accoliti che sono situati di solito davanti e dietro il cavaliere[8]. Un'altra particolarità del reperto è l'aspetto del nemico il quale, benché caduto, è armato di spada e arco, al contrario degli altri rilievi dove questo appare sempre senza armi[9]. Concludiamo l'enumerazione delle particolarità del reperto di Dunăreni con la precisazione che tra le rappresentazioni del Cavaliere Danubiano quelle in cui questo corre verso la sinistra si incontrano a Montana (Golema Kutlovița – Mihailovgrad, Bulgaria)[10] e a Gârla-Mare[11]. Però, il pezzo di Montana è una stampa di argilla, così che il prodotto finito raffigurava il Cavaliere correndo sempre verso la destra. In questo modo, solo sulle piastrine di piombo scoperte a Gârla-Mare e Dunăreni il Cavaliere Danubiano è orientato verso la sinistra. Questa posizione non-canonica può essere dovuta al fatto che i pezzi di Gârla-Mare e Dunăreni sono stati fusi in forme ottenute improntando altre piastrine, occasione con la quale è stato rovesciato anche il senso di spostamento del cavallo, verso la sinistra. D.Tudor considera che le rappresentazioni del Cavaliere Danubiano che lui classfica nel gruppo A possono essere datate nel II secolo d. C.[12] L'autore citato precisa anche il fatto che le piastrine con un solo cavaliere sono meno numerose e che sono state usate per meno tempo[13].

Se facciamo una statistica, dalla monografia dedicata ai Cavalieri Danubiani da D. Tudor, risulta la seguente diffusione degli esemplari con un solo cavaliere: in Dacia Superior – 8 rilievi[14], in Dacia Inferior – 2[15], in Moesia Superior – 3[16] e in Moesia Inferior – 4[17].

In Moesia Inferior le 4 scoperte registrate nel lavoro di D. Tudor sono collocate a Montana (Golema Kutlovița – Mihailovgrad, Bulgaria)[18], Biala Čerkova (Bulgaria)[19], Zaldapa-Abrit (Bulgaria)[20] e Novae (Steaklen, Bulgaria)[21]. Con la

[7] Idem, *CMRED*, I, nr. 44, 48, 56, 120, 140, 162, 171; *CMRED*, II, p. 67-68.
[8] D. Tudor, *CMRED*, I, nr. 45-46, 64, 77, 79, 90, 174.
[9] Idem, *CMRED*, II, p. 282.
[10] Idem, *CMRED*, I, nr. 77, p. 45, pl. XL.
[11] I. Stângă, *O placă votivă a Cavalerului danubian descoperită în villa rustica de la Gârla Mare*, în *Drobeta*, 10 (2000), pl. I/d-e, p. 17..
[12] D. Tudor, *CMRED*, II, P. 280.
[13] *Ibidem*, p. 81.
[14] Idem, *CMRED*, I, nr. 1-2, 9, 16-17; II, nr. 203, 232, nr. 1, tavola XIII e nr. II, tav. XIV.
[15] *Ibidem*, nr. 45-46.
[16] *Ibidem*, nr. 55, 59, 64.
[17] *Ibidem*, nr. 77, 79, 90; idem, *CMRED*, II, nr. 232.
[18] *Ibidem*, nr. 77, p. 45.
[19] *Ibidem*, nr. 79, p. 47.
[20] *Ibidem*, nr. 90, 9. 53.
[21] Idem, *CMRED*, II, nr. 232, p. 22.

scoperta della piastrina di Dunăreni, per la prima volta appare nella Dobrugia una raffigurazione del Cavaliere Danubiano del gruppo A.

Del tutto particolare per questo reperto è l'assenza della Dea, l'autore delle immagini desiderando sottolineare solo la lotta del Cavaliere - eroe che qui simboleggia il bene e calpesta sotto i piedi del cavallo il nemico caduto, simbolo del male, l'immagine totale segnando il trionfo della vita sulla morte[22]. Sottolineiamo che una possibile identificazione di questa divinità con il Cavaliere Traco è esclusa siccome l'ultimo non è mai accompagnato dal delfino e non è rappresentato su oggetti di piombo. D'altronde, D. Tudor ha richiamato l'attenzione su una possibile confusione tra il Cavaliere Danubiano raffigurato da solo e il Cavaliere Traco, perché il primo ha preso in prestito una serie di elementi dal secondo[23]. Nello stesso tempo, nella rappresentazione di Dunăreni si è desiderato sottolineare anche l'idea che il protagonista divino sia il Cavaliere e non la Dea, così come si nota nelle altre scoperte.

*
* *

Il secondo rilievo di piombo, trovato in Dobrugia, fa parte della collezione Ionel Matei di Bucarest. Per quanto riguarda le condizioni della scoperta, si sa solo che questo reperto proviene dalla provincia di Constanța. Anche il secondo esemplare è frammentario: se ne conserva una gran parte della metà inferiore. Il pezzo, di piombo fuso, appartiene al tipo B, con tre registri orizzontali, di cui si è conservato il terzo in basso e parzialmente quello mediano. Lo spessore di questo esemplare alla base è di 5,5 cm.; la parte conservata è alta di 2-3 cm. Il pezzo è stato rotto e torto brutalmente già nel periodo antico, forse perché non si è saputa la sua significazione di culto o perché si è intenzionata la sua sconsacrazione. Siccome è rimasta per molto tempo sotto terra, la piastrina ha una patina bianco-verdastra specifica per il piombo; nel centro, dove è stata danneggiata più gravemente dalle fratture, si notano tracce di ossido bruno-rossiccio (ramato), probabilmente per essere stata a lungo acconto ad un oggetto di ferro (ill.2).

Il registro inferiore, conservato interamente, raffigura le seguenti immagini:

Nel centro si trova un vaso di vino (cantharos), con le anse a forma di S e le estremità fortemente torte, il che indica che il modello di questo pezzo è stato un vaso di metallo. Un cantharos con una sola ansa, di forma rassomigliante, però non identico, appare su una piastrina tonda scoperta a Orlea[24], un altro ma con due anse torte si trova a Gabare (Moesia Inferior), in Bulgaria[25] e il terzo, sempre con due anse torte, a Teutoburgium-Dalj (Pannonia Inferior) nell'ex-Jugoslavia[26]. Il cantharos è fiancheggiato da due serpenti alzati in posizione verticale e appoggiati sulla coda, eseguiti in modo grossolano e mal conservati. Le rappresentazioni con i due serpenti che fiancheggiano il cantharos sono

[22] *Ibidem*, p. 121-122.
[23] *Ibidem*, p. 157.
[24] Idem, *CMRED*, I, nr. 44, p. 25-26.
[25] *Ibidem*, nr. 75, p. 43.
[26] *Ibidem*, nr. 132, p. 76-77.

abbastanza rare: due reperti ben conservati dove si può osservare questo motivo provengono dalla Dacia[27] e da Singidunum-Belgrad, nella provincia Moesia Superior[28]. Inoltre ai serpenti, nel registro inferiore appaiono, verso le estremità, due quadrupedi. Quello di sinistra, dalla coda arcuata che finisce con una ciocca di capelli, è certamente un leone. Quest'animale appare sempre sulle piastrine della categoria B, nel registro mediano, a sinistra, dove siede sul nemico caduto e nel registro inferiore dove si trova insieme al vaso, ai serpenti o al serpente, all ariete, al bue ecc. Nel nostro caso, se l'immagine dell'estremità sinistra è un leone, è più difficile stabilire che cosa sia il quadrupede di destra, e sono possibili più ipotesi circa la sua identificazione. Rappresentato come un animale di grande dimensione e con linette verticali sulla testa invece di corna, potrebbe essere un bue. La forma curiosa della testa lo avvicina al grifone, ma questo animale fantastico non appare di solito sulle piastrine dei Cavalieri Danubiani. Quanto a noi, preferiamo considerarla l'immagine di un bue, la testa dell'animale essendo realizzata maldestramente e fusa in modo grossolano. Quest'identificazione è molto probabile se teniamo conto delle analogie con un reperto della Dacia, dove nel penultimo registro, in basso, appare nel centro un vaso fiancato da due serpenti, seguiti dal leone e dal bue, e avendo anche alcuni elementi supplementari come la testa di ariete e il pugnale[29]. L'aspetto gracile delle gambe ci fa pensare anche all'ipotesi di un cavallo che corre con la criniera al vento, molto rassomigliante a quello della piastrina di Oescus-Ghighen, della Moesia Inferior (Bulgaria)[30]. L'immagine dell'animale dell'estremità destra è così ambigua che non si può escludere neanche la sua identificazione con un ariete, se teniamo conto della forma della testa e delle corna molto arcuate, due raffigurazioni rassomiglianti trovandosi, una su una piastrina di piombo del Museo "Porțile de Fier" –Turnu-Severin[31] e un'altra a Oescus – Ghighen (Bulgaria)[32]. Oltre l'animale dell'estremità destra, difficile da identificare, un'altra immagine, che si in alto, a destra, provoca lo stesso problema. Secondo la dimensione e l'aspetto, potrebbe essere un uccello: sulle piastrine dei Cavalieri Danubiani sono raffigurati solo il gallo e il corvo.

Il gallo è rappresentato di solito in un grande numero di immagini, nel registro inferiore, insieme al leone, al serpente, al cane, all'ariete o al bue, nell'estremità sinistra o destra, con le ali serrate[33]. Il corvo dalle ali serrate si trova in tutti i registri però preferibilmente a destra, di solito vicino al personaggio caduto sotto i piedi del cavallo. Sulla piastrina di Acquincum (Obud-Budapesta), il corvo, collocato all'estremità destra ha le ali spiegate[34], in un certo modo rassomigliante all'immagine della piastrina di Costanza, dall'origine sconosciuta. Comunque, l'identificazione gallo o corvo resta incerta.

---

[27] *Ibidem*, nr. 37, p. 21-22.
[28] *Ibidem*, nr. 51, p. 30.
[29] *Ibidem*, nr. 37, p. 22, tav. XIX.
[30] *Ibidem*, nr. 72, p. 41, tav. XXXVII.
[31] *Ibidem*, nr. 35, p. 20, tav. XVII.
[32] *Ibidem*, nr. 72, p. 41-42, tav. XXXVII.
[33] Idem, *CMRED*, I , *passim*.
[34] *Ibidem*, nr. 120, p. 70-71, tav. LX.

Della parte mediana della piastrina di piombo si conservano solo le immagini dei due giovani nudi, senza armi, situati simmetricamente, a sinistra e a destra. Di sopra si scorgono le gambe dei cavalli, mentre il resto delle divinità, i Cavalieri, la Dea, gli accoliti ecc. si sono persi nella parte rotta. Nel registro mediano, a destra, è chiaramente raffigurato un accolito, che, come i due giovani nudi, ha un profilo molto allungato. Quanto all'abbigliamento dell'accolito si nota bene solo la calzatura, formata da stivaletti corti con il gambale ripiegato. La mano destra tesa in avanti porta un vaso, mentre la sinistra è piegata al gomito e appoggiata sulla pancia. La raffigurazione dei seni indicherebbe il sesso femminile. Accoliti simili a quelli rappresentati sul reperto di Costanza, presentato da noi, appaiono su una piastrina localizzata probabilmente in Transilvania[35] e su una trovata a Montana (Golema Kutlovița – Mihailovgrad, Bulgaria)[36].

Per finire la descrizione menzioniamo che il reperto è inquadrato sul verticale da colonne ornate con intagli orizzontali e obliqui collocati su una base.

In ciò che riguarda l'interpretazione delle immagini della piastrina frammentaria di origine ignota, scoperta nella provincia di Costanza, che presentiamo adesso, tutti gli elementi necessari si trovano nel lavoro di D. Tudor, sui Cavalieri Danubiani. In questo modo, il cantharos collocato nel centro del registro inferiore, associato ai serpenti, significa, secondo l'autore citato, l'allegoria dell'opposizione naturale tra l'acqua (cantharos, cratere) e terra (serpenti)[37]. Il cratere o il cantharos sono molto spesso presenti sulle piastrine dei Cavalieri Danubiani e il fatto che questo è fiancheggiato da due serpenti costituisce una prova chiara di un prestito da mito dei Dioscuri[38]. Il leone all'estremità sinistra del registro inferiore è un simbolo straniero perché nelle regioni in cui è diffuso il culto dei Cavalieri Danubiani non si conosce questo animale. Il leone simboleggia il calore del sole e il fuoco; l'animale vi si ritrova anche grazie all'influenza del Cavaliere Traco e di Mithras. L'associazione del leone con il vaso significa la lotta tra il fuoco (il leone) e l'acqua (il vaso) e appare nelle immagini del registro inferiore, nel gruppo con cantharos (cratere), serpente, gallo ecc.[39] All'estremità destra, in basso, si trova un quadrupede che, come abbiamo già mostrato, è difficile da identificare e potrebbe essere un bue, un cavallo o un ariete. Tra tutti questi animali, l'ariete è molto spesso incontrato sui rilievi della catagoria B, legato a *criobolium*, *occultatio* oppure con un carattere funerario[40]. Le difficoltà di identificazione sicura del quadrupedi ci impediscono di fare ulteriori considerazioni su quest'animale. Le stesse difficoltà di interpretazione appaiono anche quando si tratta dell'immagine in alto a destra nel registro inferiore, la quale potrebbe essere un corvo. La sua presenza è quindi giustificata grazie al significato celeste, terrestre o ctonio perché l'uccello appare

[35] Idem, *CMRED*, II, nr. 183, p. 104, tav. LXXXI.

[36] Idem, *CMRED*, I, nr. 77, p. 45-46, tav. XL.

[37] Idem, *CMRED*, II, p. 219, 227, 266, 268; cf. D. Tudor, *Oltenia romană*. Ed. IV, 1978, p. 365-368.

[38] *Ibidem*, p. 165, 227 – 228.

[39] *Ibidem*, p. 224-226, 228.

[40] *Ibidem*, p. 212-216.

sulle piastrine simili accanto ai nemici calpestati dai piedi dei cavalli, così come si nota anche sull'esemplare di Costanza, di origine ignota[41]. L'uccello di destra potrebbe essere considerato anch'esso un gallo, che si trova di solito, nel registro inferiore, nel gruppo dei quattro elementi della natura: il serpente (la terra), il cratere o il cantharos (l'acqua), il leone (il fuoco), il gallo (l'aria). Nel caso in cui il gallo ha un carattere ctonio, esso è collocato in basso della piastrina e fa parte del gruppo delle divinità che lottano contro il male, simboleggiato dai due nemici trovati sotto i piedi del cavallo[42].

In seguito, dal registro mediano, possono essere identificati i due nemici trovati, come sugli altri pezzi, sotto i piedi del cavallo. Sul rilievo della provincia di Costanza, i nemici sono sdraiati, con le teste un po' alzate e le mani tese chiedendo pietà. Così come lo mostra D. Tudor, i nemici vinti sono rappresentati quasi sempre giovani, nudi e senza armi[43]. I due nemici caduti sotto i piedi dei cavalli costituiscono l'elemento principale che distingue i Cavalieri Danubiani dal Cavaliere Traco, dove appaiono molto di rado, dai Dioscuri, dai Cabiri e da altre divinità equestri. Secondo lo stesso autore, i corpi di sotto i piedi dei cavalli significano il male vinto dal bene (i cavalieri) e il trionfo della vita sulla morte[44].

Dal registro mediano si osservano ancora solo frammenti dei piedi dei cavalli, un resto della clamide ondeggiante a destra, accanto alla quale appare un accolito portando un vaso, oggetto a carattere rituale oppure simbolo di una divinità[45].

L'esemplare di piombo di Costanza di cui si ignora la precisa origine, benché incompleto, permette di essere incluso con certezza nella categoria B, quella dei pezzi con la rappresentazione nel registro mediano dei Cavalieri Danubiani, della Dea, del tavolo con sacrifici, degli accoliti e dei nemici calpestati dai piedi dei cavalli, e nel registro inferiore la raffigurazione del vaso, del leone, dei serpenti, del gallo, dell'ariete ecc. Le piastrine del gruppo B possono essere datate, secondo D. Tudor, nella seconda metà del III° secolo e l'inizio del IV° secolo d.C., periodo in cui il culto dei Cavalieri Danubiani conosce la più grande diffusione[46].

Benché il luogo preciso della scoperta sia ignoto, sappiamo tuttavia che la piastrina frammentaria è stata ritrovata nella provincia di Costanza. In Dobrugia, da dove proviene la piastrina, rappresentazioni dei Cavalieri Danubiani sono attestate a Tomis – 4 esemplari[47] e a Castelu e Corbu de Jos – un pezzo in ciascuna località[48]; nel sud della Moldavia, a Barboşi, si conosce un solo rilievo[49]. Tutti gli esemplari dei Cavalieri Danubiani menzionati hanno come supporto il marmo e, per conseguenza, le due scoperte che presentiamo adesso sono uniche per l'intera zona della Dobrugia. Neanché nel resto della provincia di Moesia Inferior il numero delle rappresentazioni su supporto di piombo non è troppo alto. Di un

[41] *Ibidem*, p. 202-203.
[42] *Ibidem*, p. 216-219.
[43] *Ibidem*, p. 120.
[44] *Ibidem*, p. 121-122.
[45] *Ibidem*, p. 183b, p. 129-130.
[46] *Ibidem*, p. 280.
[47] Idem, *CMRED*, I, nr. 93-96, P. 54-55.
[48] *Ibidem*, nr. 97-98, p. 56-57.
[49] *Ibidem*, nr. 99, p. 57-58.

totale di 24 esemplari, 15 sono di marmo, 2 di pietra, una forma fusa di argilla e 6 di piombo[50]. La presenza delle piastrine di piombo sul territorio tra il Danubio e il Mar Nero può essere spiegata dal fatto che sono state portate, probabilmente, dai soldati trovatisi in una delle numerose guarnigioni della Dobrugia, i Cavalieri Danubiani facendo parte delle divinità a carattere militare adorate da molti adepti di origine geto-dacica[51]. D. Tudor combatte l'opinione di F. Cumont, secondo la quale le piastrine con Cavalieri Danubiani potrebbero essere amuleti, filatteri o talismani, considerando che siano piuttosto oggetti a carattere votivo utilizzati per essere deposti nei santuari[52]. Secondo l'opinione di Robert Turcan, le piastrine di piombo e le gemme erano portate dai fedeli del culto[53]. Per quanto ci riguarda, preferiamo condividere il punto di vista di Alexandra Ştefan[54], secondo la quale solo i rilievi di marmo e pietra, pesanti e di grandi dimensioni, erano deposti come ex-voto nei santuari e solo i pezzi di piombo e le gemme di piccole dimensioni della Dea, dell'accolito, degli animali e degli oggetti di culto si notano in Dacia, a Romula[55], in Moesia Superior, a Singidunum, Ilok e Debrč[56] (l'ex-Jugoslavia) e in Pannonia Inferior, a Sirmium, Teutoburgium, Bassiana e Divos (l'ex-Jugoslavia)[57], cioè nelle provincie abitate in maggior parte dai geto-daci che hanno creato il culto dei Cavalieri Danubiani. Quindi, consideriamo che la piastrina di Dunăreni e quella scoperta in un luogo ignoto della provincia di Costanza siano state portate da militari originari di una delle province del Danubio Medio e Inferiore (Pannonia Inferior, Dacia, Moesia), che si trovavano in guarnigione, nella Dobrugia.

*

* *

Il terzo rilievo è stato scoperto, come il primo, nel paese di Dunăreni, comune di Alimanu, provincia di Costanza.

La piastrina di piombo che analizziamo, frammentaria, conserva solo la terza parte verticale di sinistra, le altre porzioni che contenevano la raffigurazione della Dea, del tavolo con sacrifici e del secondo cavaliere mancano. Il rilievo si presenta con una patina bianco-verdastra e misura 6,2 cm - altezza, 2,8 cm.-larghezza, l'intera larghezza ricostituita essendo di quasi 8 cm. Lo spessore della piastrina è di 2 mm e, presso i margini (i contorni) di 3 mm. Il frammento conservato presenta pieghe, fratture e persino lacune nel campo, però malgrado questo, la buona esecuzione del pezzo rende facile, con qualche eccezione, l'identificazione delle rappresentazioni ottenute sempre tramite la fusione. (ill. 3)

Come si può notare, le immagini sono collocate su tre registri orizzontali e

[50] *Ibidem*, nr. 71-92, p. 40-54, nr. 100-103, p. 58-60; *CMRED*, II, nr. 229-232, p. 21-22.

[51] Idem, *CMRED*, II, p. 126.

[52] *Ibidem*, p. 172-178, però altrove, ha la stessa opinione che Fr. Cumont (cf. *CMRED*, II, p. 70, 75).

[53] R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998, p. 284.

[54] Alexandra Ştefan, *op. cit.*, p. 266-267.

[55] D. Tudor, *CMRED*, I, nr. 37, p. 21, tav. XIX.

[56] *Ibidem*, nr. 51, p. 30, nr. 68-69, p. 38-39, tav. XXVII, XXXIV, XXXV.

[57] *Ibidem*, nr. 217, p. 74-75, tav. LXII, nr. 132-133, 135, p. 76-77, 79, tav. LXIII-LXIV.

solo su una sola faccia.

a) Nel registro superiore appare un frontone che ha nel timpano l'ala di un'aquila, aperta per il volo e raffigurata in modo grossolano. Oltre al frontone, a sinistra, si osserva l'immagine della dea Nike alata, in posizione di volo orizzontale, tenendo nella mano destra una piccola corona, davanti ad essa trovandosi una stella prominente con raggi .

b) Nel registro mediano è rappresentato un Cavaliere Danubiano, il cui cavallo, al galoppo, si trova sopra il nemico sconffito, raffigurato in posizione orizzontale e senza armi, il quale implora clemenza alzando la mano destra verso il cavaliere benché il braccio lungo e stretto potrebbe suggerire l'esistenza di una spada o di una lancia. Tuttavia, siccome eutrambe le braccia sono di lunghezza quasi uguale, considereremo che il nemico caduto sotto il cavallo è senza armi. Quanto all'abbigliamaneto del cavaliere, ne può essere identificato solo il berretto frigio, aguzzo e con la punta avvolta dinanzi. Nella mano destra, alzata, il cavaliere tiene un'ascia doppia (labrys, bipennis). Dietro il cavallo si trova in posizione verticale un serpente dal corpo sinuoso, con la bocca spalancata e indirizzata verso il centro. Vicino alla testa del cavaliere, un po' in alto si trova una figura umana vista di profilo, dall'acconciatura molto ricca, nella quale si distinguono con difficoltà alcune incavature lineari, persona che può essere identificata con il dio Sol.

c) Il registro inferiore contiene, all'estremità sinistra, la rappresentazione di un tempio a colonne, visto di faccia e un po' laterale, con due scalini sulla facciata, in basso. Verso il tempio si dirigono, visibilimente, tre personaggi i cui tratti e indumenti non si possono distinguere e che possono essere considerati fedeli che desiderano partecipare al culto dei Cavalieri Danubiani e della Dea. Il primo personaggio, trovatosi sulla soglia del tempio, porta nelle mani coppe che potrebbero essere sacrifici o vasi con sacrifici, mentre l'ultimo porta un sacco sulle spalle (?). La piastrina è limitata verso l'estremità verticale sinistra da una colonnetta dal fuso torto che dev'essere esistita anche sulla parte destra del pezzo.

Così come si è potuto notare dalla descrizione, il reperto di Dunăreni è incompleto, deteriorato sul verticale e dalla piastrina originale si conserva un po' più della terza parte. Tuttavia, anche se presenta lacune, la piastrina può essere attribuita al tipo B della classificazione di D.Tudor[58], con tre registri orizzontali che esprimono la funzionalità delle divinità rappresentate – terrestre, celeste e sotterranea. Tra queste divinità, l'elemento centrale lo rappresenta la Dea fiancata dai due cavalieri[59], raffigurazione canonica che può essere supposta anche nel esemplare presentato dal nostro lavoro, di cui si è conservato solo il cavaliere di sinistra. Come abbiamo già detto, sotto i piedi del cavallo si trova il nemico sconfitto che alza la mano destra verso il cavaliere, chiedendo pietà; in questo modo, tra di loro c'è un rapporto simbolico, il cavaliere rappresentando non solo *il bene* ma anche l'idea dell'eroicizzare, sottolineata dal vigore con il quale porta l'ascia e dalla sua disposizione di concedere perdono a quello caduto sotto il cavallo, che qui significa non solo *il male*[60] bensì il nemico vinto nella battaglia. Da

[58] Tudor, *CMRED*, II, Leiden, 1976, p. 280.
[59] *Ibidem*, p. 279.
[60] *Ibidem*, p. 282.

questo punto di vista, l'immagine del vinto di Dunareni è unica fino al presente nell'iconografia dei Cavalieri Danubiani, dato che nel repertorio di immagini non si ritrova un'altra rappresentazione simile. In alto, dinanzi al cavaliere, si trova un viso umano raffigurato di profilo. Nei capelli si nota una striscia obliqua dalla quale partono alcune linee che potrebbero essere interpretate come raggi. L'incisore vi ha rappresentato Sol ma, a causa dell'imperfezione dell'esecuzione, gli attributi del dio – i raggi – sono stati raffigurati in modo impreciso. D. Tudor osserva che sui rilievi dei Cavalieri Danubiani, Sol e la Luna appaiono sempre rappresentati come busti, di faccia o di profilo, collocati in alto, nella metà mediana del campo e alle estremità. Di solito, Sol è collocato a sinistra perché l'astro nel suo movimento apparente attraversa la volta celeste da sinistra a destra, però ci sono anche eccezioni, Sol e la Luna essendo situati in modo inverso. Il Sole appare sempre con la testa raggiante e la Luna porta sulla testa o sulle spalle una mezzaluna[61]. In molti casi, compreso quello della piastrina di Dunăreni, il sole e la luna sono associati con due serpenti cosmici collocati dietro i cavalieri, in alto, e che si piegano per formare "la volta del cielo"[62]. I serpenti cosmici appaiono su altre piastrine associati con l'aquila, con Sol e la Luna[63] e simboleggiano la terra[64], e sono considerati *agathodaimoni*, alleati dei cavalieri nella battaglia[65]. Il registro superiore, benché frammentario, permette l'identificazione dell'aquila, dato che sul timpano del frontone si nota un resto di ala aperta. Secondo D. Tudor, l'aquila è entrata tardi nell'iconografia dei Cavalieri Danubiani, il motivo essendo prestato ai rilievi mitriatici e riprodotto nel registro superiore, con numerose attribuzioni: insieme a Sol e alla Luna formano la triade cosmica. Come simbolo militare, l'aquila rappresenta la vittoria, essendole associata la dea Niké *stephanofora*; è considerata anche un messaggero del sole e guida delle anime verso il cielo[66]. Nel registro superiore, a sinistra, in alto, fuori del frontone, appare la dea Vittoria, di piccole dimensioni, che cinge di corona il cavaliere del registro mediano. In genere, la Vittoria (Niké) appare raramente sulle piastrine dei Cavalieri Danubiani, una rappresentazione di questa divinità trovandosi su un rilievo di piombo di Novae (Steaklen, Šištov, Bulgaria)[67]. È molto probabile che nel frammento che manca sia stata raffigurata ancora una Vittoria. Davanti alla dea Niké di Dunăreni si trova una stella raggiante che significa il firmamento[68].

Come abbiamo già mostrato, nella concezione del culto dei Cavalieri Danubiani, il cavaliere armato simboleggia *il bene*, mentre il nemico trovatosi sotto i piedi del cavallo, *il male*. Su questa piastrina, l'incisore ha voluto sottolineare anche l'idea dell'eroicizzare illustrata dalla posizione del nemico, il quale, con la mano tesa in alto, sollecita la clemenza del Cavaliere. Questo

[61] *Ibidem*, p. 182.
[62] *Ibidem*, p. 184, 286.
[63] *Ibidem*, p. 219-220.
[64] *Ibidem*, p. 223-224.
[65] *Ibidem*, p. 286.
[66] *Ibidem*, p. 199-200.
[67] Idem, *CMRED*, I, nr. 83, p. 49-50, tav. XLIII.
[68] Idem, *CMRED*, II, p. 57.

simbolo insieme all'aquila e alla dea Niké, ambedue divinità militari, suggerisce la vittoria sul campo di battaglia. È da notare che anche la prima piastrina di Dunareni, a forma tonda, è dominata dalla stessa idea dell'eroicizzare. Sottolineiamo che le piastrine di Dunăreni aggiungono un elemento nuovo al simbolismo delle rappresentazioni dei rilievi di piombo: i Cavalieri Danubiani appaiono anche in posizione di eroi, molto probabilmente grazie all'influenza del culto del Cavaliere Traco.

Parlando di questo tipo di piastrine a registri orizzontali, D. Tudor nota che nel campo inferiore sono rappresentati i simboli sotterranei e diversi oggetti di culto[69]. Sfortunatamente, l'esemplare che abbiamo descritto conserva solo una parte del registro inferiore e ha alcuni rilievi poco chiari e difficili da interpretare. Particolarmente importante è il fatto che all'estremità sinistra è raffigurato un tempio verso il quale si indirizzano in modo evidente tre personaggi, tra cui il primo, quello davanti al Tempio, sembra portare nelle mani vasi da sacrificio. Dei rilievi dei Cavalieri Danubiani catalogati fin'adesso conosciamo un solo caso in cui appare un tempio: si tratta di un reperto di piombo provenuto da Romula sul quale è raffigurato, alla parte inferiore, un tempio a tre colonne accanto al quale si trova un personaggio visto di faccia che tiene una mano sull'altare[70]. Tra il personaggio e il tempio non appare, così come si può notare dall'organizzazione delle immagini, nessun legame evidente. Invece, sulla piastrina di Dunăreni, i tre personaggi si dirigono verso il tempio probabilmente per partecipare ad una cerimonia religiosa consacrata alla Dea e ai Cavalieri Danubiani. Se questa interpretazione è da accettare, allora la seconda piastrina di Dunăreni presenta un'importanza speciale siccome, per la prima volta, è attestata dal punto di vista archeologico, la pratica del culto di questa divinità di origine daco-geta, nei tempi. Inoltre, data la chiarezza del messaggio espresso da questa immagine, si può ammettere che anche la rappresentazione del tempio di Romula potrebbe avere lo stesso significato.

Come si è potuto osservare, la maggior parte delle immagini della piastrina di Dunăreni sono circondate da una cornice a forma di facciata di tempio (edicola). Questo genere di presentazione conosce una larga diffusione sulle piastrine dei Cavalieri Danubiani, incontrate a Sucidava[71], a Drobeta Turnu-Severin[72], e una con origine ignota[73], tutte e tre scoperte nella Dacia Inferior. Un altro esemplare proviene da Viminacium (Kostolać, l'ex-Jugoslavia)[74], nella

[69] *Ibidem*, p. 78.

[70] Idem, *CMRED*, I, nr. 34, p. 19-20, tav. XVI. In un altro lavoro dedicato alla piastrina di Romula, appaiono differenze di descrizione. Per esempio, il tempio di assi diventa casina o stalla all'interno della quale si nota la testa di un toro. Il personaggio accanto il tempio (casina, stalla) porta nella mano un pugnale. Gli autori interpretano quest'immagine come una scena di *taurobolium*. Su questo pezzo raffigurato più chiaramente che sull'illustrazione di *CMRED*, I, appaiono tre personaggi nel registro inferiore. Cf. D. Tudor e G. Popilian, *Patru monumente inedite ale Cavalerilor Danubieni*, in SCIVA, 27 (1976), 2, p. 269-273, fig. 2.

[71] *Ibidem*, nr. 42, p. 24-25, tav. XXII.

[72] Idem, *CMRED*, II, nr. 206, p. 12-13, tav. VIII.

[73] Idem, *CMRED*, I, nr. 45, p. 26, tav. XXIII.

[74] *Ibidem*, nr. 55, p. 31, tav. XXVIII.

Moesia Superior, due esemplari sono di Oescus (Ghighen, Bulgaria)[75], e uno di Rebro (Bulgaria)[76], rispettivamente di Barboşi[77], nella Moesia Inferior. Possiamo aggiungere una piastrina a localizzazione non precisata però scoperta nella Moesia Superior[78] e una gemma, anch'essa con provenienza ignota[79].

D. Tudor divide i rilievi dei Cavalieri Danubiani secondo la loro forma, in sette tipi. Il secondo esemplare di Dunăreni che presentiamo adesso, fa parte, secondo la classifica di D. Tudor, del terzo tipo, il quale contiene piastrine con aspetto di facciata di tempio o edicola, caratteristiche per la Dacia Inferior e la Moesia Inferior. Secondo D. Tudor, l'edicola e il frontone devono essere relativi al culto del tempio[80], questo punto di vista essendo confermato adesso anche dalle immagini del registro inferiore della piastrina di Dunăreni. Il secondo reperto di Dunăreni, in conformità con i rilievi presentati, appartiene a un specifico canone: i cavalieri e la Dea sono fiancheggiati da due serpenti, in posizione verticale, con le teste arcuate o indirizzate verso Sol e la Luna, formando una "cornice" con significato cosmico. Questo tipo di piastrina è attestato a Rebro (Bulgaria)[81], nella provincia di Moesia Inferior, a Hrtkovci (l'ex-Jugoslavia)[82], nella Pannonia Inferior, a Virunum (Zollfeld, Austria)[83], in Noricum e in Italia, a Roma[84] e Terracina[85].

Inoltre, "la cornice" cosmico con serpenti verticali appare su una gemma di provenienza sconosciuta[86]. Tra queste piastrine, solo quelle di Hrtkovci e Roma (con un solo cavaliere) e quella di Dunăreni raffigurano il cavaliere (i cavalieri) mentre colpiscono con l'ascia doppia nella mano destra. Quest'arma adoperata dai Cavalieri Danubiani appare anche su altre piastrine, come quelle di Paračin (l'ex-Jugoslavia)[87], Salonae-Split (l'ex-Jugoslavia)[88], Roma[89] ecc. Crediamo che, nelle immagini dove appaiono Sol e la Luna, l'arma prediletta adoperata dai Cavalieri Danubiani sia l'ascia doppia, simbolo caratteristico di Giove Dolichenus[90], cosa spiegabile se teniamo conto del fatto che queste divinità, come anche l'aquila, uno dei patroni dell'esercito e simbolo della vittoria, sono collegati al culto di Iupiter. Inoltre alle zone orientali dell'Impero Romano, il culto di

[75] *Ibidem*, nr. 72-73, p. 41-43, tav. XXXVII-XXXVIII.
[76] *Ibidem*, nr. 81, p. 48-49, tav. XLII.
[77] *Ibidem*, nr. 99, p. 57, tav. LI.
[78] Idem, *CMRED*, II, nr. 210, p. 14-15, tav. X.
[79] *Ibidem*, nr. 228, p. 20, tav. XI, in alto; cf. anche p. 76.
[80] *Ibidem*, p. 66.
[81] Idem, *CMRED*, I, nr. 81, p. 48-49, tav. XLII.
[82] *Ibidem*, nr. 146, p. 84, con l'indicazione sbagliata della provenienza Šelište; idem, *CMRED*, II, tav. II; E. L. Ochsenschlager, *Lead plaques of the Danubian Horseman type at Sirmium*, in *Sirmium*, II, Belgrad, 1971, p. 55, tav. V/9, con l'indicazione corretta della provenienza: *Hrtkovci*.
[83] D. Tudor, *CMRED*, I, nr. 173, p. 95-96, tav. LXXV.
[84] Idem, *CMRED*, II, nr. 174, p. 97-98, tav. LXXVI.
[85] Idem, *CMRED*, I, nr. 176, p. 98-99, tav. LXXVII.
[86] *Ibidem*, nr. 194, p. 110-111, tav. LXXVIII, a sinistra, in basso.
[87] *Ibidem*, nr. 64, p. 36-37, tav. XXXI.
[88] *Ibidem*, nr. 106, p. 63, tav. LIV.
[89] *Ibidem*, nr. 174, p. 97-98, tav. LXXVI.
[90] Idem, *CMRED*, II, p. 113.

Iupiter Dolichenus si è diffuso anche nelle province danubiane dove, in qualità di patrone dell'esercito, ha avuto molti adepti tra i militari, soprattutto tra quelli di origine orientale[91], sicché Dobrugia sono attestate parecchie testimonianze archeologiche riguardanti questa divinità[92].

Benché frammentario, il secondo rilievo di Dunăreni può essere attribuito al tipo B, con due cavalieri e la dea ed è datato nella seconda metà del III° secolo d.C. e l'inizio del IV° secolo d.C.[93]. Come area di diffusione, le piastrine a forma di facciata di tempio o edicola, che D. Tudor fa includere nel tipo III, si incontrano nei luoghi seguenti: 5 esemplari nella Dacia Inferior, 1 esemplare nella Moesia Superior, 6 – nella Moesia Inferior (compreso il pezzo di Dunăreni), per tutto 12 pezzi[94]. Questa diffusione suggerisce il fatto che la pratica del culto nei tempi si effettuava soprattutto nella Dacia Inferior e nella Moesia Inferior, cioè nelle province abitate dalla popolazione geto-dacica "creatrice" del culto dei Cavalieri Danubiani. Le piastrine di Dunăreni introducono elementi nuovi nell'iconografia dei Cavalieri Danubiani. La prima, a forma tonda, su cui manca la dea e il nemico caduto è armato, simboleggia l'idea dell'eroicizzare, come d'altronde anche la seconda in cui il nemico di sotto il cavallo appare per la prima volta chiedendo perdono al vincitore. Questo nuovo rilievo di Dunăreni aumenta a 3 il numero dei pezzi di piombo esistenti fino al presente in Dobrugia, in questa zona le altre scoperte essendo solo rappresentazioni di pietra o di marmo. Come abbiamo già menzionato, anche il terzo esemplare può essere collegato alla numerosa presenza dei militari collocati nelle guarnigioni danubiane compresi quelli venuti dall'Oriente e che nelle loro pratiche religiose avevano anche il culto dei Cavalieri Danubiani.

[91] Silviu Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. I. Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti, 1981, p. 36-89; Robert Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998, p. 183-194.

[92] Per il culto di Iupiter Dolichenus in Dobrugia cf. Zaharia Covacef, *Cultele orientale în Dobrogea romană*, *Pontica*, 33-34 (2000-2001), p. 382-383.

[93] D. Tudor, *CMRED*, II, p. 280.

[94] *Ibidem*, p. 69.

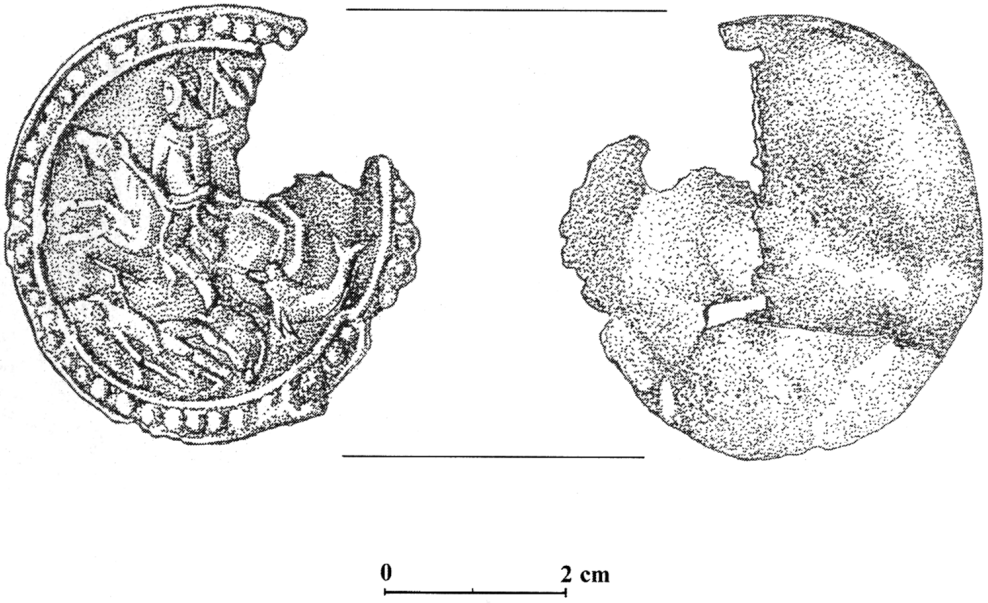

Ill. 1. Piastrina rotonda di piombo con la rappresentazione del Cavaliere Danubiano di Dunăreni.

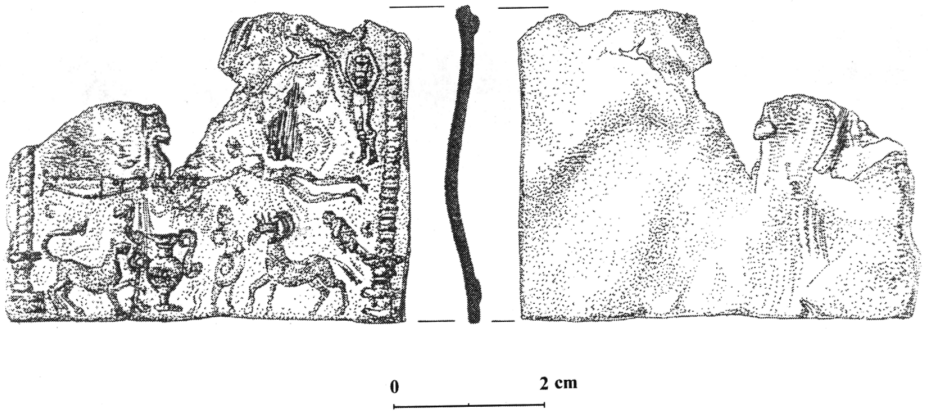

Ill. 2. Piastrina di piombo con la rappresentazione dei Cavalieri Danubiani scoperta nella provincia di Costanza.

Ill. 3. Piastrina di piombo con la rappresentazione dei Cavalieri Danubiani di Dunăreni.

UN SARCOFAG DESCOPERIT ÎN COM. OSTROV, JUD. CONSTANȚA

Christina ŞTIRBULESCU

„Ci troviamo nella Moesia Inferior in una situazione tutta particolare. Si tratta sempre di grandi arche, in marmo o pietra calcarea, con un pesante coperchio a forma di tetto a due spioventi, nella quale il decoro figurativo, quando esiste, si limita ai massici acroteri e al timpano del coperchio con motivi funerari correnti quali Thanatos, leone con zampa anteriore su testa d'ariete o di toro, testa di Medusa"[1]. Astfel, în câteva rânduri, Gabriella Bordenache definea trăsăturile caracteristice ale sarcofagelor de serie descoperite în Dobrogea românească, în antichitate parte componentă a provinciei Moesia Inferior.

Obiectul acestui studiu îl constituie un sarcofag descoperit în com. Ostrov, jud. Constanța care astăzi face parte din patrimoniul Muzeului Dunării de Jos din Călăraşi, inv. 11395[2]. Este lucrat în calcar[3] de culoare alb-lăptoasă şi are următoarele dimensiuni[*]: cutia – î.=110 cm, lung.= 238 cm, lat.=120 cm; capacul: lung.= 254 cm, lat.= 128 cm, lat. acroterelor=55 cm, î. acroterelor= 39 cm. Starea de conservare: bună; pe latura D, la marginea superioară a cutiei, o spărtură (lung.= 55 cm); pe suprafața sarcofagului mici ciobituri. Cele două siluete infantile de pe acroterele corespunzătoare laturii A sunt degradate din cauza ploilor acide (sarcofagul este expus în aer liber din momentul descoperirii până în prezent) şi din această cauză detaliile sunt foarte greu de observat.

---

[1] BORDENACHE 1964, p. 169.

[2] Mulțumesc domnului Marian Neagu, directorul Muzeului Dunării de Jos din Călăraşi, pentru că a fost de acord să-mi încredințeze spre studiu monumentul durostorean.

[3] Geologul Irina Dumitru a întocmit fişa petrografică a monumentului; îi mulțumim şi pe această cale pentru ajutorul acordat. Sarcofagul este lucrat din calcar organogen bioacumulat. Compoziția rocii (macroscopic): 1. bioclaste: numuliți (foraminifere) în proporție de 50-60%. Dimensiunile: 1 mm; 2. liantul: calcit; 3. Etalon de degradare: 3 (legendă: 1. foarte puțin vizibilă; 2. vizibilă; 3. medie; 4. accentuată; 5. foarte accentuată). Culoare albă datorită degradării, nuanța alb lăptoasă datorită ploilor acide. Parțial acoperit de o crustă de culoare neagră.

[*] Abrevierile folosite: cm – centimetri; gros. – grosime; î. – înălțime; lung. – lungime; lat. – lățime.

Pentru a facilita lectura studiului propunem următoarea legendă:

Latura A – latura lungă, acroterele sunt decorate cu doi Erotes.

Latura B – latura lungă, acroterele sunt nedecorate.

Latura C – latura mică; semn distinctiv: orificiul rectangular.

Latura D – latura mică; semn distinctiv: spărtura de pe marginea cutiei.

Sarcofagul nu a fost introdus în studiul pe care M. Alexandrescu-Vianu l-a dedicat sarcofagelor romane descoperite pe teritoriul Dobrogei româneşti[4].

În ceea ce privesc condițiile descoperirii suntem nevoiți să ne limităm doar la amintirea unor localnici din Ostrov. Astfel, se pare că sarcofagul a fost descoperit, probabil, în deceniul al treilea al secolului trecut de către profesorul Pericle Papahagi[5], un împătimit al antichităților dobrogene, a cărui bogată colecție se află azi în patrimoniile Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța, Muzeului Dunării de Jos din Călăraşi şi Muzeului Național de Istorie din Bucureşti. În data de 30 august 1938, P. Papahagi într-o scrisoare adresată lui Ioan Micu, conservatorul Muzeului Regional al Dobrogei, scria „Cedez muzeului din Constanța, întregul meu muzeu, fără nici o pretenție”[6]. Sarcofagul nu a făcut parte din actul de donație, probabil din cauza greutății considerabile pe care un asemenea monument poate să-l aibe şi a distanței (aproximativ 130 km de Constanța). Referitor la greutatea unui sarcofag exemplificăm prin două monumente similare care ar justifica păstrarea lui în continuare în Silistra: sarcofagul descoperit în arealul funerar al coloniei *Ulpia Traiana Ratiaria* (provincia Moesia Superior) care cântăreşte peste 500 kg[7]. Al doilea exemplu ne este oferit de aşa-numitul „sarcofag cu simboluri” de la Constanța care cântăreşte aproape 8500 kg[8].

Despre locul de descoperire al sarcofagului, nu avem informații certe. Un prim indiciu ni-l oferă Pericle Papahagi care menționează într-o notă din primul număr al revistei „Dunărea” despre un sarcofag prăbuşit în apele Dunării în anul 1922. În aceeaşi notă Papahagi atenționează cititorii că „din pricina dezinteresării complete, zilnic vedem cum locuitorii simpli scot din ruinele renumitului şi vechiului oraş Durostorum tot felul de material şi-l întrebuințează la clădiri şi garduri etc. Astfel coloane, cărămizi cu inscripțiuni ce atestă existența legiunilor ce-au străjuit p’aci, pietre funerare, monumente de tot felul, statui şi sarcofage, se prăpădesc văzând cu ochii. De doi ani am semnalat învățaților noştri, verbal şi înscris, despre descoperirea cimitirului roman al oraşului Durostorum, la o depărtare de circa doi-trei km de Silistra, spre a se lua măsurile de rigoare pentru cercetarea şi salvarea obiectelor păstrate în mormintele străbunilor noştri, dar fără

[4] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 269-318, în catalog sunt incluse 43 de monumente.

[5] Pericle Papahagi (1872-1943), filolog, lingvist, folclorist, membru corespondent al Academiei Române din 1916. A fost directorul Liceului de băieți din Silistra pentru o lungă perioadă de timp. A donat întreaga sa colecție Muzeului Regional din Constanța, actualul MINAC, cf. RUSSU 1936-1940, p. 174, nota 1; MICU 1938, p. 79.

[6] MICU 1938, p. 79, nota 5.

[7] Informație Ivo M. Cholakov; Archaeological Institute with Museum, Sofia, inv. 522, ultima referință: Selected sculptures, 32, nr. 8.

[8] BRĂTESCU 1931, p. 225.

folos. Fiind tocmai pe țărmul drept al Dunării, unde apa bate cu furie şi dărâmă zi cu zi malul, bună parte din aceste sfinte rămăşiți ale trecutului se prăbuşesc în valurile Dunării, pentru a se pierde fără urmă. Aşa n-a mai rămas nimic din diferitele urme de morminte, găsite în anul trecut cam la 1-2 metri supt pământ, pe acest țărm, dimpreună cu sarcofagul, prăbuşit în apele Dunărei"[9]. Nu avem nici un indiciu prin care să identificăm sarcofagul menționat de Papahagi cu cel aflat în discuție.

Un al doilea posibil loc de proveniență al sarcofagului reiese din povestirile localnicilor. Aceştia amintesc despre descoperirea unui sarcofag, dar fără nici o mărturie legată de momentul descoperirii, într-un punct cunoscut în toponimia locală sub numele de „Baba Rada". Punctul se află pe partea dreaptă a şoselei, în drum spre Constanța (DN 3 Bucureşti – Călăraşi – Constanța), aproximativ în dreptul bornei de kilometraj 132 unde sunt vizibili o serie de monticuli. Probabil el a fost semnalat de către P. Papahagi, dar până în momentul de față nu am reuşit să reperăm nici un studiu dintr-o publicație românească care să conțină referiri la acest sarcofag. În această zonă este identificată o aşezare romană care se află pe partea stângă a DN 3, în dreptul km. 132,100, în apropierea Fermei nr. 4 din cadrul S.C. Ostrovit. S.A[10].

Primul care aduce în atenția publicului sarcofagul dobrogean a fost Silvio Ferri în lucrarea intitulată „Arte romana sul Danubio" unde publică doar o fotografie a acestuia[11]. Nu se ştie dacă la momentul descoperirii au fost recuperate obiecte ale inventarului funerar şi resturile scheletului sau ale scheletelor depuse în sarcofag.

Până în 1940, an în care Cadrilaterul intră în componența Bulgariei, sarcofagul a fost amplasat în curtea prefecturii din Silistra. În 1940 acesta este adus la Călăraşi de către Gheorghe Diaconu şi a fost expus în parcul central al oraşului, iar din 1951, anul înființării muzeului, face parte din patrimoniul muzeului călărăşean[12]. În prezent este expus în *lapidarium*-ul din curtea muzeului.

Sarcofagul care face obiectul studiului de față este compus din cutie şi capac. Cutia are o formă paralelipipedică, fără soclu, iar pereții sunt neprofilați. Pe părțile laterale scurte atât cutia, cât şi capacul, poartă urmele unor scoabe de prindere în mici lăcaşuri (scoabele erau de fier; nu ştim dacă în momentul descoperirii monumentului, acestea sigilau încă mormântul sau deja sarcofagul fusese profanat din vechime de jefuitori). Suntem de părere că acesta fusese jefuit din vechime pentru că atenția hoților - profanatori era atrasă de dimensiunile

[9] PAPAHAGI 1923, p. 23.

[10] Ultima referință: Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2005, Bucureşti, 2006, p. 247-249, nr. 130.

[11] FERRI 1933, p. 365, fig. 492; la acea dată sarcofagul se afla în Silistra.

[12] Prin tratatul semnat la Conferința de pace de la Bucureşti în iulie 1913, după încheierea celui de-al doilea război balcanic, României i-a revenit Cadrilaterul, adică o parte din sudul Dobrogei, respectiv județele Durostor şi Caliacra. Un monument care a fost adus în condiții similare din Silistra şi care a fost expus tot în parcul central al Călăraşiului până în momentul înființării muzeului în 1951 a fost stela funerară a veteranului Iulius Iulianus, fost cavaler al legiunii XI Claudia, MDJCl, calcar, î. = 170 cm; lat. = 89 cm; CONRAD 2004, p. 207, nr. 301, pl. 83/3 datează monumentul în al treilea sfert al secolul al II-lea; ultima referință: PETOLESCU 2004, p. 237-246.

mari ale tumulilor artificiali care erau ridicaţi de-a lungul principalelor drumuri de acces din afara localităţilor. Pe latura C, în partea de jos, cutia este prevazută cu un orificiu rectangular (lung.= 15 cm); scoaba care uneşte capacul de cutie are o lungime de 25 cm, lăţimea de 2 cm, iar în extremitatea superioară se păstrează urme de plumb.

Capacul este construit sub forma unui acoperiş cu versanţi („couvercle à double pente") acoperit de trei rânduri de ţigle (*tegulae*) plate cu bordură şi de eclise de îmbinare triangulare („couvre-joints"). La extremităţi capacul este prevăzut cu patru acrotere de forma unui sfert de sferă ("en quart de globe"). Frontoanele sunt triunghiulare şi sunt delimitate de o bordură reliefată. În centrul fiecărui fronton figurează un cap de Meduză, uşor de recunoscut din cauza aripilor mici şi şerpilor din creştetul capului, dar şi a celor doi şerpi înnodaţi în jurul gâtului, precum o panglică. Faţa este rotundă, cu buzele groase şi lipite, nasul plat, ochii mari şi fără pupile. Părul redat prin sculptarea unor meşe ondulate în relief cad pe frunte şi coboară lateral.

Foarte des întâlnită pe laturile scurte ale capacelor sau pe cele ale cutiei, Meduza evocă ţara morţilor[13].

Acroterele laturilor A şi B ale capacului sunt decorate pe latura corespunzând frontoanelor cu semipalmete. Acroterele laturii A, care corespund părţii frontale a sarcofagului, reprezintă doi Erotes reprezentaţi sub forma unor copii nuzi, cu aripi. Pe latura corespunzând laturii A a acroterei din stânga, un Eros ţine în mâna stângă torţa[14] cu flacăra orientată în sus, ridicată la nivelul capului. În cealaltă mână, îndreptată spre piept, ţine o pasăre, probabil un porumbel[15]. Falangele mâinii stângi sunt lungi şi groase. Trăsăturile feţei sunt cele ale unui copil; ochii au pleoapele închise, nasul este evazat la bază, părul este împărţit în două părţi, iar pe creştet părul este strâns într-un *cirrus*. În partea din dreapta a lui Eros este figurată o tolbă care are la mijloc, înfăşurată, o *taenia*. Capacul tolbei, de formă conică aplatizată, este închis. Pe latura corespunzând laturii A a acroterei din dreapta, Eros ţine în mâna dreaptă torţa ridicată la nivelul capului, cu flacăra orientată în sus.

N. Blanc şi F. Gury consideră că „Amor portant une torche se rencontre dans des contextes variés et non pas seulement dans un contexte funéraire ou cultuel"[16]. În cealaltă mână, îndreptată spre piept, ţine o pasăre, probabil un porumbel. Falangele mâinii drepte sunt lungi şi groase. Trăsăturile feţei sunt cele ale unui copil; pleoapele ochilor sunt deschise, nasul este evazat la bază, părul este împărţit în două părţi, iar pe creştet părul este strâns într-un *cirrus*. Lângă Eros, în partea stângă, este figurată tolba care are capacul închis, de formă conică aplatizată. La mijlocul tolbei este legată o *taenia*[17].

[13] TURCAN 1999, p. 102.

[14] LIMC III/1, XII. Eros et le monde funéraire, B. Eros tenant une torche renversée, 931, nr. 984-993, dar şi LIMC III/1, VII. Amor porte-torche, A. Torche dressée, 1. Tenue d'une main, 974, nr. 146-150.

[15] Imaginea lui Eros care ţine o pasăre este foarte des întâlnită pe monumente variate, vezi LIMC III/1, IV. Eros et le monde animal, B. Eros et oiseau(x), c. Autres scènes avec Eros et un oiseau, p. 871-872, nr. 205-222.

[16] LIMC III/1, 974.

[17] Pentru tolbă a se vedea s.v. *pharetra*, în DA IV/1, 427.

Acroterele laturii B, care corespund părții frontale a sarcofagului, nu au nici un decor, dar nu reprezintă un fapt singular. La Ratiaria[18] au fost descoperite două sarcofage lipite unul de altul, din care unul este complet lipsit de reliefuri, iar celălalt abundă de o decorație încărcată cu Erotes susținând ghirlande şi imaginea Cavalerului Trac. Una din laturile lungi ale acestuia din urmă are acroterele nedecorate. Un sarcofag descoperit în necropola tumulară de la Noviodunum[19] are, de asemenea, acroterele uneia din laturile lungi nedecorate. Mai pot fi adăugate şi două sarcofage de la Tarsos[20] şi Romula[21]. Probabil una din laturile lungi ale sarcofagelor rămânea cu suprafața nedecorată datorită faptului că era amplasat de-a lungul unui perete al unui cavou sau ca la Ratiaria, unde două sarcofage erau lipite unul de altul.

S-ar putea ca piatra folosită în acest caz să provină dintr-o carieră din nordul Bulgariei, - în primul rând ne gândim la cea de la Vrața - sau dintr-una aflată în sud-vestul dobrogean, pe teritoriul românesc.

În perimetrul comunei Ostrov şi al oraşului bulgăresc Silistra au fost cercetate sau doar menționate şi alte descoperiri funerare datate în epoca romană, dar până în prezent nu au fost cercetate în mod sistematic zonele predispuse la descoperiri de acest gen[22]. Liana Oța, într-un studiu recent dedicat fenomenului funerar din Moesia Inferior, a încadrat necropolele de la Durostorum în a doua categorie, cea a municipiilor cu rol militar, datorită situarii oraşului pe *limes*[23]. În ceea ce priveşte descoperirea altor sarcofage în perimetrul oraşului bulgar Silistra (*in antiquo* Durostorum, prov. Moesia Inferior, *municipium* şi sediul legiunii XI Claudia) – com. Ostrov, jud. Constanța pot fi amintite sarcofage şi fragmente de sarcofage: un sarcofag întreg care are pe latura lungă figurați doi Erotes care susțin o *tabula ansata*[24], un capac[25] sub forma unui acoperiş în două ape cu acrotere la extremități, un fragment al unei cutii pe al cărei colț din dreapta este figurată o Victorie înaripată, cu coroana într-o mână şi în cealaltă ține o porțiune de ghirlandă; mai sus, lateral, este figurat Mercurius. Acest monument este încadrat în tipul „Girlandensarkophag"[26]. Despre acesta din urmă M. Alexandrescu-Vianu crede că este cu siguranță o operă locală şi îl datează în secolul al III-lea[27]. Un sarcofag similar, dar cu acrotere nedecorate, descoperit la intersecția străzilor Janko Todorov cu General Kolev, a fost datat datorită monedelor din inventarul

[18] Vezi *infra*, nota 89.

[19] Vezi *infra*, nota 54, sarcofagul Ulpiei Iulia.

[20] Vezi *infra*, nota 99.

[21] Vezi *infra*, nota 71, sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus.

[22] RĂDULESCU 1963, p. 535; CULICĂ 1974, p. 137-141; RĂDULESCU 1975, p. 338, nr. 7, nota 15; p. 349, nota 29; CHERA-MĂRGINEANU 1978, p. 137-141; GETOV 1985 (non vidi); DONEVSKI 1990, p. 240; MUŞEȚEANU 1990, p.296; MILOŠEVIĆ, DONEVSKI 1999, p. 245-258; IVANOV 2000; DONEVSKI 2006, p. 243-262; ATANASOV 2001; ATANASOV 2005.

[23] OTA 2000, p. 280-281.

[24] Menționat în rândurile de mai sus, KALINKA 1906, p. 279, nr. 352, fig. 112.

[25] MDJCl, inedit, calcar, lung. = 124 cm, lat. = 76 cm; expus în *Lapidarium*.

[26] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 298-299, nr. 33, fig. 12; amintit în GRAMATOPOL 2000, p. 203; MINAC, inv. 5207.

[27] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 299.

său emise de Antoninus Pius şi Faustina Minor[28].

În ceea ce priveşte tipul sarcofagului studiat de noi, acesta imită foarte bine sarcofagele care se produceau în primele secole ale erei creştine la Proconnesos (insulă în Marea Marmara) şi care sunt des întâlnite în zone vaste, precum Asia Mică occidentală, Thracia, provinciile Dunării de Jos, Italia septentrională şi Gallia[29].

În continuare vom aminti monumente funerare similare ca formă şi decor sarcofagului dobrogean şi care au fost descoperite pe tot cuprinsul Imperiului Roman, dar cu deosebire în provinciile Moesia Inferior, Moesia Superior şi Dacia şi care, din punct de vedere tipologic, sunt încadrate în seria sarcofagelor de influență proconnesiană, dar lucrate local, în zona Dunării de Jos.

În necropolele tomitane[30] au fost descoperite un numar relativ mic de sarcofage care sunt asemănătoare cu cel în discuție: sarcofagul lui Alexandros[31] al lui Zmaragdos pe care M. Alexandrescu-Vianu îl datează în epoca Severilor; sarcofagul mamei lui Damostratos[32] al lui Heras din Nicomedia, care este datat în a doua jumătate a secolului al II-lea sau în prima jumătate a secolului al III-lea; sarcofagul pentru Eufrosyne[33], soția lui Castresios, datat în sec. II-III; sarcofagul lui Metrodoros[34], fiul lui Caius din Prousias. Tot de la Tomis mai provin încă un sarcofag[35], un capac[36] ale cărui acrotere sunt decorate, un fragment de capac[37] cu acroterele decorate; patru capace ale căror acrotere sunt decorate cu semipalmete sau care nu au nici un decor[38]. O activitate sculpturală atât de bogată este

[28] POPOVIĆ, DONEVSKI 1999, p. 12, fig. 4.

[29] WARD PERKINS 1963, p. 123; KOCH, SICHTERMANN 1982, p. 486, fig. 10, tip 1 a, capac, formă timpurie; tip 2 a cutie, fără soclu.

[30] Tomis, azi Constanța, jud. Constanța; OȚA 2000, p. 284-286, grupa a patra „Necropolele oraşelor greceşti".

[31] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 281-282, nr. 2; ISM II, p. 254-255, nr. 255; din calcar; î. = 112 cm; descoperit în 1959 pe str. Cuza Vodă nr. 20 – loc unde este verificată existența unei necropole romane; MINAC, inv. 2095.

[32] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 282-283, nr. 3, fig. 11; ISM II, p. 272-273, nr. 281; descoperit lângă sediul gării noi unde este identificată una din necropolele tomitane; î. = 85,5 cm; din calcar; se păstrează doar *arca*; MINAC, inv. 2096.

[33] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 289, nr. 14; ISM II, p. 277-278, nr. 289; î. = 72 cm; descoperit la construirea căii ferate, tronsonul Constanța-Cernavodă; MNA, inv. L 1; calcar, capac "à double pente".

[34] PAPUC 1974, p. 307-315; ISM II, p. 369, nr. 462; str. Cuza Vodă, MINAC; î. = 83 cm, lung. = 274 cm, lat. = 89,8 cm; î. capacului = 52 cm; datat în sec. II-III; calcar; capacul "à double pente", cu acrotere nedecorate.

[35] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 283, nr. 4, fig. 10, calcar; MINAC, inv. 4720.

[36] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 284-286, nr. 7, fig. 23-29, marmură de Proconnesos, MNA, inv. L 2033, "lyon ayant une patte posée sur la tête d'un taureau".

[37] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 286, nr. 8, fig. 30-31, calcar, MNA, inv. L 489, "sur l'acrotère correspondant au côte anterieur, un lion ayant la patte posée sur une tête de taureau; sur la face posterieure de l'autre acrotère, un lion dont la patte est posée sur une tête de belier".

[38] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 286-287, nr. 9, fig. 35-37, calcar, Constanța, Parcul arheologic, fără nr. inv.; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 287, nr. 10, fig. 41, marmură, MINAC, inv. 5790; p. 287, nr. 11, fig. 43, calcar, MINAC, inv. 353; p. 288, nr. 12, fig. 42, calcar, Constanța, Parcul arheologic, inv. 4744.

dovedită de existența unui atelier[39] descoperit în 1958, de prelucrare a marmurei, de mari proporții, la baza falezei de vest a orasului, la nivelul portului antic. În acest loc au fost descoperite mai multe monumente aflate în diverse stadii de prelucrare: o arhitravă cu o lungime de 5 metri, o cornişă, două capiteluri de colț, partea superioară a unui sarcofag[40]. Dedesubtul lor s-a găsit un strat gros de aşchii căzute din cioplitură. Din aceeaşi zonă, înainte de 1900, cu ocazia lucrărilor de construcții şi amenajări portuare, Grigore Tocilescu a reuşit să recupereze şi să transporte la Bucureşti, mai multe monumente masive de marmură aflate în diverse stadii de prelucrare[41].

În apropierea stațiunii estivale Mamaia[42], la nord de Constanța, a fost descoperită o aşezare rurală din teritoriul tomitan. Aici a fost scos la suprafață şi un sarcofag care conținea două schelete, iar ca inventar două inele, foițe şi un fir, toate din aur, ceramică, o spadă de fier şi un opaiț de bronz de tip fenician[43]. Obiectele care compun inventarul funerar sunt datate de către M. Davidescu în secolul al II-lea, poate chiar a doua jumătate a secolului al II-lea[44]. Considerăm că este o *cista* cu plăci de calcar legate cu mortar şi nu un sarcofag propriu-zis, cum a fost publicat de către editorul său. Tot în teritoriul tomitan poate fi menționat şi un capac de sarcofag încastrat în zidul bisericii din Tuzla[45], jud. Constanța. Este un capac cu acrotere nedecorate şi frontoane decorate cu imaginea Meduzei.

Două sarcofage au fost descoperite în două necropole callatiene: sarcofag descoperit întâmplător în Mangalia[46], în vechiul cimitir turcesc în martie 1895 şi jefuit imediat de descoperitori. Sarcofagul este din calcar, identic ca formă cu cel descoperit în comuna Ostrov, cu capac „à double pente" şi acrotere nedecorate. Pe latura lungă este incizată o inscripție în limba greacă în *tabula ansata*. Sarcofagul a aparținut lui Caius, fiul lui Philodespotos. M. Alexandreascu-Vianu şi Al. Avram îl datează la sfarşitul secolului al II-lea-începutul secolului al III-lea[47]. Al doilea sarcofag a fost descoperit în necropola romană târzie situată în vestul oraşului

[39] CANARACHE 1961, p. 33-35; CANARACHE *et alii* 1963, p. 120; COVACEF 2002, p. 244; IstRom., 365 (A. Rădulescu).

[40] CANARACHE 1961, p. 34; COVACEF 2002, p. 244, nota 2.

[41] BORDENACHE 1958, p. 267, nr. 19; COVACEF 2002, p. 244, nota 3.

[42] Sarcofagul a fost descoperit în curtea Stațiunii de cercetări marine din Mamaia în ziua de 10 septembrie 1957; sarcofagul este lucrat în calcar cochilifer; dimensiuni: lung. 240 cm; lat. = 140 cm; î. = 100 cm; gros. plăcilor = 20 cm; DAVIDESCU 1965, p. 88-89; EAIVR III, 21; OȚA 2000, p. 281-283, grupa a treia "Necropole cu caracter roman predominant". În articolul lui Davidescu nu este publicată nici o fotografie a sarcofagului şi nu se menționează unde este conservat. Dar în nota 4 de la p. 88 se face mențiunea că obiectele care au constituit inventarul funerar se află depozitate în Muzeul regional al Dobrogei, azi MINAC.

[43] ICONOMU 1967, p. 156, fig. 1; GOLDHELM 1994, p. 201, nr. 79 (C. Muşețeanu); dimensiuni: lung. = 19,5 cm; î. = 6,1 cm; Dm = 9,1 cm. Opaițul de bronz face parte din colecțiile MNIR (inv. 16.683) şi este datat în sec. I-II p. Chr.

[44] DAVIDESCU 1965, p. 89.

[45] lung. = 120 cm; lat. = 83 cm; ISM II, 274, nr. 283; MINAC; sfârşitul secolului al II-lea-începutul secolului al III-lea.

[46] OȚA 2000, p. 284-286, grupa a patra „Necropolele oraşelor grecești".

[47] Dimensiuni 213 x 96 cm; Muzeul de Arheologie "Callatis", Mangalia, inv. 602; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 290, nr. 16; ISM III, p. 504-505, nr. 182.

actual Mangalia[48]. Sarcofagul este lucrat din calcar, identic ca formă cu cel în discuție, cu capacul „à double pente" şi acrotere nedecorate. Pe latura lungă este incizată inscripția în limba greacă dispusă în *tabula ansata*. Sarcofagul a aparținut lui Philippos[49], fiul lui Stephanos şi este datat în secolul al III-lea (epoca Severilor). Tot de la Callatis mai provin încă două cutii de sarcofag[50].

De la Histria[51] provin câteva fragmente de sarcofage pe care le publică M. Alexandrescu-Vianu. Despre nici unul dintre ele nu au mai rămas informații privind locul descoperirii. Imaginea unui geniu funerar sau Eros se păstrează pe o cutie fragmentară, în stânga inscripției introdusă în *tabula ansata* (brațul drept ridicat susține o ghirlandă pe umăr)[52]. Având în vedere că toate monumentele sunt fragmentare, doar două ar putea fi introduse în categoria sarcofagelor de influență proconnesiană, dar lucrate local[53].

În necropola tumulară a municipiului Noviodunum[54] a fost descoperit un sarcofag din calcar în tumulul XXX, mormântul principal (TP), în care se aflau resturile a două schelete feminine, o adultă şi o adolescentă. Cutia sarcofagului are pe latura principală gravată o inscripție în limba latină inclusă într-o *tabula ansata*. Sarcofagul a aparținut Ulpiei Iulia[55], care a trăit 40 de ani, soția lui P(ublius) Aelius Mithres, casier al flotei. Din inventarul funerar fac parte şi două monede de bronz de la Faustina Senior[56] (ulterior anului 141) şi de la Faustina Minor[57] (anii 161-180). G. Simion datează monumentul în al treilea sfert al secolului al II-lea[58]. Sarcofagul seamănă foarte bine cu întreaga serie a sarcofagelor de tip micro-asiatic descoperite pe teritoriul provinciei Moesia Inferior: cutie rectangulară nedecorată, pe una din laturile lungi *tabula ansata* în care este incizată inscripția, capacul sub forma unui acoperiş cu versanți („couvercle à double pente"), cu acrotere la capete. Pe capacul acestui sarcofag doar acroterele care corespund laturii lungi cu inscripția sunt decorate (pe prima flori şi fructe, pe a doua un ciorchine de strugure), în timp ce celelalte două sunt nedecorate[59].

[48] Săpăturile de salvare din 1968; Muzeul de Arheologie "Callatis", Mangalia, inv. 608.

[49] Dimensiuni: cutie 86 x 205 x 90 cm; capacul lung. = 242 cm, lat. = 97 cm; î. = 48 cm; ICONOMU 1969, p. 81-85, mormântul nr. 1, fig. 2-3; ISM III, p. 511, nr. 189.

[50] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 292, nr. 21, Muzeul de Arheologie "Callatis", Mangalia, fără nr. inv.; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 292, nr. 22, Muzeul de Arheologie "Callatis", Mangalia, inv. L 97.

[51] *Histria* IX, 154, nr. 223; 155, nr. 224, pl. 89 a; 155, nr. 225, pl. 90 c; 155-156, nr. 226, pl. 89b; 156, nr. 227; 156, nr. 228, pl. 90 b; 156, nr. 229, pl. 90 a.

[52] *Histria* IX, 154, nr. 223; Muzeul rezervației arheologice Histria, fără nr. inv.; calcar; î. = 68 cm; fără imagine.

[53] *Histria* IX, 154, nr. 223; 155, nr. 224, pl. 89 a.

[54] OȚA 2000, p. 280-281, grupa a doua, necropolele municipiilor.

[55] SIMION 1977, pl. III/2; SIMION 1994, pl. 4; SIMION 1994-1995, p. 122-123; fig. 3, c; dimensiunile capacului: 35 x 118 x 58 cm; ICEM, inv. 43027.

[56] SIMION 1994-1995, p. 123; fig. 12, b.

[57] SIMION 1994-1995, p. 124; fig. 12, c.

[58] SIMION 1994-1995, p. 124.

[59] SIMION 1994-1995, p. 123.

Tot de la Noviodunum mai provin două sarcofage cu capac[60] şi un capac[61]. În toate cele trei cazuri acroterele sunt nedecorate.

Un sarcofag nedecorat din marmură de Proconnesos, de dimensiuni impozante, a fost descoperit la Barboşi, jud. Galaţi. Pe cutie şi pe capac este pictat cu *minium* în caractere greceşti cursive aceeaşi inscripţie, ştearsă între timp: "În timpul asiarhului Alphenus Modestus". Sarcofagul a fost expediat în timpul asiarhului Alphenus Modestus, fost strateg la Cyzik, pe al cărui teritoriu se afla Proconnesos-ul. În interiorul sarcofagului a fost descoperit un schelet, arme, printre care o lance lungă. A fost datat în ultimele două - trei decenii ale secolului al II-lea[62]. Tot de la Barboşi mai provine un sarcofag[63], ale cărui acrotere sunt nedecorate.

De pe teritoriul dobrogean mai pot fi amintite sarcofage sau doar capace descoperite la: Troesmis[64], Cernavodă[65], Tropaeum Traiani[66]. De asemenea, mai pot fi enumerate şi alte descoperiri similare, dar cu locul de proveniență necunoscut[67].

Două sarcofage identice ca formă, dar nedecorate, provin de la Odessos[68]. Şi în teritoriul oraşului Nicopolis ad Istrum[69] au fost descoperite un număr relativ redus de sarcofage sau fragmente de sarcofage care sunt încadrate în acelaşi tip, de influență micro-asiatică.

Şi la Singidunum[70] (provincia Moesia Superior) au fost reperate două

---

[60] BUJOR 1960, p. 529-530, fig. 3, 1; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 293, nr. 24; Tulcea, parc, fără nr. inv.; calcar; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 293-294, nr. 25, calcar, Parc, Tulcea, fără nr. inv.

[61] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 296, nr. 28, Muzeul de Istorie, Galaţi, calcar, fără nr. inv.

[62] Barboşi este astăzi parte componentă a oraşului Galaţi; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, nr. 30; ISM V, p. 308-309, nr. 300; MNA, inv. 2; monumentul este expus în curtea Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" din Bucureşti.

[63] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 297, nr. 30, calcar, Muzeul de Istorie, Galaţi, fără nr. inv.

[64] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 297, cutie cu capac, nr. 297-298, nr. 31, calcar, Muzeul de Istorie, Galaţi, fără nr. inv.

[65] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 298, nr. 32, capac, calcar, MINAC, inv. 5732.

[66] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 299-300, nr. 35, capac, calcar, Adamclisi, fără nr. inv.

[67] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 300, nr. 36, cutie cu capac, calcar, MNA, inv. L 552; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 301, nr. 38, fig. 40, capac, marmură, MNA, inv. L 550; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 301, nr. 39, capac, calcar, MNA, inv. L 234; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 301-302, nr. 40, fig. 44, capac, calcar, MNA, inv. L 2040; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 302, nr. 41, capac, calcar, MNA, inv. L 551; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 302, nr. 42, acroteră, marmură, MNA, inv. L 1407.

[68] GERASSIMOV 1969, p. 65, fig. 10, p. 67, fig. 12.

[69] CONRAD 2002, p. 109, nr. 12, fig. 5, a doua jumătate a secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea; nr. 11, a doua jumătate a secolului al II-lea; nr. 13, a doua jumătate a secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea; nr. 14, a doua jumătate a secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea; nr. 15, a doua jumătate a secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea; nr. 16, a doua jumătate a secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea; nr. 18, a doua jumătate a secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea; KOCH 1993, p. 137.

[70] POP-LAZIĆ 2002, p. 48, pl. 8, nr. 1 (G 220) şi nr. 3 (G 135).

sarcofage care sunt de tip asiatic şi seamană cu monumentul în discuţie.

De la Romula (provincia Dacia Inferior) provine sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus[71], *dec(urio)*, *quaestoric(ius)* şi *aedelic(ius) col(oniae) Romul(ensium)*. Acroterele capacului sunt decorate cu doi Erotes figuraţi în poziţie semiculcată, o mână o ţin sub cap, iar în cealaltă, lăsată în jos, poartă o cunună. Dorel Bondoc şi Dana Roxana Dincă datează monumentul la începutul secolului al III-lea[72]. Pe cealaltă latură lungă a sarcofagului, acroterele nu sunt decorate. În părţile laterale, acroterele au fost decorate cu semipalmete. D. Tudor e de părere că sarcofagul a fost lucrat în provincia Moesia Inferior[73]. Din punct de vedere tipologic sarcofagul romulens imită şi el foarte bine sarcofagele care se produceau la Proconnesos. Aceste imitaţii au fost produse în număr mare de atelierele de sculptură ale provinciilor Moesia Inferior şi Moesia Superior. Din prima provincie amintită, atelierele sunt la: Tomis[74], Odessos, Callatis[75], Histria[76], Oescus şi Durostorum[77]. În Moesia Superior trebuie amintite în primul rând atelierele de la Ratiaria[78] unde se fabricau stele şi sarcofage cu o bogată decoraţie.

Sarcofagele romulense sunt nedecorate, excepţie făcând sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus şi sarcofagul „Ghica"[79]. Cutia sarcofagului lui ΦΛΑ(Ο)ΥΙΟΣ se păstrează pe jumătate, iar capacul este întreg[80]. D. Tudor l-a datat în prima jumătate a secolului al III-lea, datare preluată şi de Bondoc şi Dincă[81].

Erotes nuzi, înaripati, cu o mână susţinând o *tabula ansata*, iar cu cealaltă o frunză de palmier, apar figuraţi pe cutia unui sarcofag descoperit tot în perimetrul necropolei de la Durostorum[82]. Pe suprafaţa acroterei din stânga a unui capac de sarcofag din calcar descoperit la Odessos[83] (provincia Moesia Inferior) este figurat un Eros care într-o mână ţine un ciorchine de strugure (sau un con de pin), iar în cealaltă o torţă aprinsă; la dreapta lui e figurat un câine[84]. Un capac „à double pente" şi cu acrotere masive la colţuri are o decoraţie relativ

[71] Pe latura principală inscripţia redactată în hexametri este înscrisă într-o *tabula ansata*; OTS, 356 (Tudor e de părere că cele două siluete îl reprezintă pe Thanatos; de aceeaşi părere GRAMATOPOL 2000, p. 204; pentru corectitudine în ceea ce priveşte interpretarea vezi LIMC VII/1, 904-908); OR[4], 403 sqq.; BIANCHI 1996, p. 265 şi 271; IDR II, nr. 357; amintit în GRAMATOPOL 2000, p. 204; BONDOC, DINCĂ 2002, p. 3-6, nr. 1, fig. 1; Muzeul Romanaţiului, Caracal, inv. 1135, calcar, descoperit într-un tumul situat în apropierea drumului roman care duce spre Islaz.

[72] BONDOC, DINCĂ 2002, p. 4.

[73] TUDOR 1968, p. 31.

[74] COVACEF 2002, p. 243-253.

[75] COVACEF 2002, p. 258-259.

[76] COVACEF 2002, p. 253-257.

[77] COVACEF 2002, p. 265.

[78] ATANASOVA 1972, p. 152; ATANASSOVA-GEORGIEVA 1986, p. 437.

[79] ŞTIRBULESCU 2003, p. 415-426.

[80] Inscripţia înscrisă în *tabula ansata*; IDR II, 163, nr. 358; BONDOC, DINCĂ 2002, p. 6-8, nr. 2, fig. 2; Muzeul Romanaţiului, Caracal, inv. 3494 (?), calcar.

[81] TUDOR 1933, p. 5; BONDOC, DINCĂ 2002, p. 7.

[82] KALINKA 1906, p. 279, nr. 352, fig. 112; î. = 90 cm; lung. = 198 cm; gros. = 50 cm.

[83] OŢA 2000, p. 284-286, grupa a patra „Necropolele oraşelor greceşti".

[84] KALINKA 1906, p. 282, nr. 354, fig. 115; dimensiuni: î.= 50,5 cm; lăţimea 44,5 cm; gros. = 17 cm.

asemănătoare. Pe laturile acroterelor care corespund feței anteriore a cutiei sunt sculptate două genii înaripate pe jumătate întinse pe o piatră, capul sprijinit pe o mână şi cealaltă ținând o cunună. Pe laturile scurte ale acroterelor sunt semipalmete[85].

A. Frova în rapoartele sale asupra săpăturilor efectuate de misiunea italiană între anii 1941-1943 în satul Ghighen, jud. Pleven, unde este identificată *Colonia Ulpia Oescus*, menționează sarcofage şi fragmente de sarcofage descoperite întâmplător de-a lungul vremii. Un capac fragmentar (se păstrează doar acrotera din dreapta) în formă de acoperiş cu versanți este folosit la construcția unui pod contemporan. Autorul săpăturilor nu ne spune ce figuri sunt sculptate pe capac. Din ceea ce am putut să desluşim în fotografia prelucrată cu o rezoluție mediocră, este figura unui Eros dormind; pe fronton este figurat chipul Meduzei[86]. Tot de la Oescus provine un alt sarcofag care este decorat pe latura lungă principală cu imaginea a doi Erotes nuzi, înaripați, care încadrează chipul Meduzei[87]. Cei doi Erotes sunt reprezentați culcați, în mâinile drepte țin cununa, iar brațul stâng îl țin sub cap. Un capac din calcar descoperit la Ulpia Oescus are o decorație asemănătoare cu cea a sarcofagului durostorean: pe fronton este sculptat un Cavaler şi câteva personaje din suită, iar pe o latură a acroterei este figurat un *genius mortis* nud, în poziție culcată, mâna stângă aşezată sub cap, iar în cea dreaptă ține cununa. I. Borisova-Katzarova datează fragmentul de sarcofag în prima jumătate a secolului al III-lea şi consideră că este lucrat într-un atelier din apropierea coloniei[88].

În 1965, în timpul arăturilor în locul numit „Parlozite" din oraşul Arčar (jud. Vidin, *in antiquo* Ratiaria, provincia Moesia Superior) au fost descoperite două sarcofage lipite unul de altul, un mormânt boltit şi două morminte construite din cărămidă. Unul din aceste sarcofage este de tip micro-asiatic, bogat decorat. Ornamentația este în relief şi acoperă suprafața a trei laturi ca o friză continuă. Cea de-a patra latură, lipită de cel de-al doilea sarcofag lipsit de reliefuri, este nedecorată. În centrul laturii mari sunt figurați doi Erotes care susțin o ghirlandă şi un "tablou" al Cavalerului trac[89]. Capacul este similar cu cel al sarcofagului din muzeul călărăşean. În câmpul central al celor două acrotere sunt figurați doi sfincşi[90]. J. Atanasova datează acest sarcofag în epocă antoniniană, mai exact în a doua jumătate a secolului al II-lea[91]. Tot de la Ratiaria provin şi alte sarcofage care

[85] Loc de descoperire necunoscut; MNA, L 2031; calcar, lung. = 172 cm; lat. = 152 cm; î. = 83 cm; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 300-301, nr. 37, fig. 32-34, 39.

[86] FROVA 1948 a, 33, pl. 16, fig. 53.

[87] FROVA 1948 b, 91, pl. 13, fig. 61.

[88] BORISOVA-KATZAROVA 2005, p. 72, fig. 2-2 a – fotografie şi desen; *genius mortis* după cum îl numeşte Borisova-Katzarova, suntem de părere că este un Eros.

[89] ATANASOVA 1972, p. 147, fig. 8.

[90] ATANASOVA 1972, p. 152; GIORGETTI 1980, p. 24; MĂNZOVA 1978, p. 82-85; ATANASOVA-GEORGIEVA, MITOVA-DZONOVA 1985, p. 28-30; Selected sculptures, 32, nr. 8.

[91] ATANASOVA 1972, p. 152.

pot fi încadrate aceluiaşi tip asiatic, de influenţă proconnesiană[92].

Din punct de vedere decorativ, acroterele unui sarcofag din Muzeul Naţional din Cracovia se aseamănă cel mai mult cu monumentul durostorean. Sarcofagul a fost achiziţionat de Florian Rusiecki, un proprietar funciar polon, în anul 1840, din Ţările Române. Rusiecki a transportat sarcofagul pe propietatea lui din Podolia, la Trojanka[93]. Capacul[94], care nu aparţine cutiei pe care este aşezat, este un produs local al provinciei Moesia Inferior şi imită un produs micro-asiatic[95]. Capacul este identic cu cel al monumentului nostru. Laturile secundare ale acroterelor sunt decorate cu semipalmete. Acroterele laturii principale sunt decorate cu doi Erotes care ţin în mâini torţe aprinse. Sunt reprezentaţi frontal, în mişcare, cu un picior îndreptat spre marginea exterioară a acroterei. Lângă fiecare Eros este sculptată o tolbă cu capacul închis. A. Sadurska datează sarcofagul cracovian în a doua jumătate a secolului al II-lea-secolul al III-lea[96]. Despre capac credem că a fost descoperit la Romula, datorită unor remarcabile asemănări cu sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus şi cu sarcofagul „Ghica"[97].

Anumite sarcofage din provincia Cilicia (sud-estul Asiei Mici) prezintă această caracteristică originală, cea a decorării acroterelor[98]. De exemplu, pe un capac al unui sarcofag din marmură de Proconnesos, descoperit la Tarsos[99], capitala provinciei Cilicia, doar acroterele unei singure laturi lungi au fost decorate (doi Erotes, unul rezemat de un altar, celălalt cu o torţă în mână şi cu tolba în stânga lui). A. M. McCann îl datează în prima jumătate a secolul al III-lea. Pe cutiile a două sarcofage de la Aquincum[100] (provincia Pannonia Inferior) apar figuraţi Erotes care ţin în mână torţe. Pe un sarcofag tomitan sunt sculptaţi doi *putti* care ţin ansele unui medalion amplasat în centrul laturii lungi a cutiei[101]. De la Tripolis[102], din provincia Syria, provine un sarcofag al cărui capac are la extremităţi acrotere decorate cu Erotes. La Adrianopolis[103] (azi Edirne, Turcia),

[92] ATANASOVA-GEORGIEVA, MITOVA-DZONOVA 1985, p. 26, acroterele pe ambele laturi sunt decorate cu palmete; Muzeul de arheologie din Vidin, inv. I-707; L 220 cm; ATANASOVA-GEORGIEVA, MITOVA-DZONOVA 1985, p. 27, pe cutie sunt reprezentaţi doi Erotes care încadrează *tabula ansata* şi într-o mână ţin o frunză de palmier; Muzeul din Vidin, inv. I-871; L 220 cm.

[93] SADURSKA *et alii* 1992, p. 78-79, nr. 102, pl. 46 (cutia), nr. 103, pl. 47 (capacul); sarcofagul a fost donat în 1910 de un urmaş al lui Rusiecki Muzeului Naţional din Cracovia; Muzeul Naţional, Cracovia, inv. MNK XI-B-170; calcar; dimensiunile capacului: î. = 68 cm; lung. = 224 cm; lat. = 112 cm.

[94] SADURSKA *et alii* 1992, p. 78.

[95] SADURSKA *et alii* 1992, p. 78.

[96] SADURSKA *et alii* 1992, p. 79.

[97] MNIR, inv. 18.833; ŞTIRBULESCU 2003, p. 415-426.

[98] GAGGADIS-ROBIN 2005, p. 54.

[99] MCCANN 1978, p. 30-33, nr. 2, fig. 23-24, fig. 26-27; Metropolitan Museum of Art, New York; KOCH, SICHTERMANN 1982, p. 551, nr. 13, p. 553, fig. 540.

[100] POCHMARSKI 1998, p. 184, nr. 15, pl. 87. 6, 183, nr. 8, pl. 87.5.

[101] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 289, nr. 15, fig. 13; KOCH, SICHTERMANN 1982, p. 339, nota 41; MINAC, inv. 5720.

[102] BIELEFELD 1997, p. 105, nr. 34, pl. 87/1, fig. 34; Istanbul, Muzeul Arheologic, inv. 510; datat în al doilea sfert al secolului al III-lea.

[103] KOCH, SICHTERMANN 1982, p. 344, nota 11; KOCH 1993, p. 138; Edirne Müzesi Rehberi, 1984, p. 26, cu figură (non vidi).

provincia Thracia, a fost descoperit un sarcofag ale cărui acrotere sunt decorate cu doi Erotes. De la Tyros[104], provincia Syria, provine un sarcofag al cărui capac are acroterele decorate cu imaginea a doi Erotes nuzi, cu aripi, culcați pe partea stângă. În mâna dreaptă țin facla, iar cu stânga îşi sprijină fața. În spatele lor sunt figurate tolba şi o săgeată.

Din provincia Gallia Narbonensis provine fragmentul unui capac „à double pente" care face parte din colecțiile muzeului din Arles; acroterele acestuia sunt decorate cu reliefuri. Acrotera din stânga este decorată pe latura mică cu silueta lui Eros cu torță, dar pe latura lungă rămâne nesculptată. Acrotera din dreapta este decorată pe ambele fețe: un Eros, lângă el, la stânga, se află tolba sa[105].

Moştenit din arta greacă, dar mai ales din cea elenistică, schema lui Eros sprijinit de o torță răsturnată este introdusă destul de devreme în Italia, devenind un motiv favorit al artei funerare, cum o demonstrează urnele din Picenum, de la începutul epocii imperiale, *cippi* din Italia septentrională, dar mai ales sarcofagele pe care motivul apare începând cu secolul al II-lea p. Chr. şi continuă până într-o epocă târzie[106]. Busturile lui Eros sau ale Geniilor sculptați pe acrotere apar aproximativ în secolul al III-lea[107].

Câteodată sarcofagele sunt decorate cu imaginea unor copii înaripați, adormiți, cu capul sprijinit pe o mână şi cealaltă ținând o cunună, cum se poate vedea pe un exemplar aflat în colecțiile Muzeului Național de Antichități din Bucureşti[108]. Sarcofage analoge privind reprezentarea geniilor pe acrotere sunt cele din Muzeul Arheologic de la Sofia[109]. Originea acestui tip datează din epoca elenistică şi simbolizează somnul etern, iar cununa este simbolul imortalității, al triumfului asupra morții[110].

Şi alte imagini de divinități au fost reprezentate pe suprafețele acroterelor. Astfel, pe cutia unui sarcofag descoperit la Ciavdarți (fost Lădžene[111], jud. Loveč, în apropiere de Nicopolis ad Istrum) este figurat Hercules îndeplinind patru munci: uciderea lui Diomede, eroul în luptă cu Antaeus, prinderea şi uciderea păsărilor stymfaliene şi prinderea căprioarei kerynitice. De la Salonic[112] provine un sarcofag ale cărui acrotere sunt decorate cu două imagini diferite. Pe suprafața acroterei din stânga este înfățişat Hercule într-o postură hieratică, cu măciuca şi blana leului pe brațul stâng. În cea din dreapta un *palliatus* care are lângă el un câine.

---

[104] KOCH 1993, p. 197, fig. 114.

[105] GAGGADIS-ROBIN 2005, p. 53-54, nr. 8; loc de descoperire necunoscut, Musée d'Arles; marmură; î. = 49 cm; lung. = 52 cm; lat.= 73 cm.

[106] LIMC III/1, 1047.

[107] FROVA 1961, p. 576.

[108] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 277, 300-301, nr. 37, fig. 32-34, fig. 39; calcar, dimensiuni: lung. = 172 cm, lat. = 152 cm; î. = 83 cm; MNA, inv. L 2031.

[109] inv. 5510, inv. 3597 A.

[110] CUMONT 1942, p. 409; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 277.

[111] Muzeul de arheologie, Sofia, inv. 5040; FILOW 1911, p. 276-277, fig. 13-15; FILOW 1912-1913, p. 319; FERRI 1933, p. 369, fig. 498 şi 499; Sarafov 1962, p. 175; EGGER 1950, p. 19, pl. 3, 11 şi 12; TOYNBEE 1977, p. 372, nr. i (munca a opta), 380, i, Hercules şi Antaios; MĂNZOVA 1978, p. 80-81 care îl datează în primul sfert al secolului al III-lea; LIMC V, 70, nr. 2442, datat de J. Boardman în secolul al III-lea.

[112] KOCH 1993, p. 144, fig. 79; Muzeul de arheologie, Salonic.

Un sarcofag care se află azi în Muzeul din Modena are capacul „à double pente". Acroterele sunt figurate cu busturile a două personaje (femei amândouă ?)[113]. Sarcofagul este datat la sfârşitul perioadei antonine[114].

De la Niksar[115], din Turcia, provine un sarcofag integrat unei fântâni publice[116] care are capacul decorat cu acrotere. Pe ambele acrotere sunt figurate scene păstoreşti; F. Işik îl datează în epoca Tetrarhiei[117].

Sarcofagele descoperite pe teritoriul Dobrogei româneşti constituie o grupă omogenă, cu caracteristici bine stabilite: cutie rectangulară, profil drept, rar cu cornişă şi plintă. Capacul este în formă de acoperiş „à double pente", adesea cu imitaţii de ţiglă şi cu acrotere masive în colţuri. Unghiul acoperişului, care e de aprox. 90º, formează pe fiecare latură scurtă un fronton. Vârful acroterelor se ridică adesea până la nivelul superior al frontonului[118]. Carierele de marmură ale Proconnesului aparţineau oraşului Cyzic, iar legăturile între regiunile danubiene şi Cyzic sunt atestate începând cu secolul V a. Chr. şi până în epoca romană[119].

În ceea ce priveşte încadrarea temporală a sarcofagelor dobrogene este acceptată o perioadă relativ întinsă, respectiv din secolul al II-lea şi până în epoca creştină[120]. Cel mai timpuriu sarcofag dobrogean este unul descoperit la Callatis, datat cu ajutorul monedelor emise în timpul împăraţilor Traian, Hadrian şi Antoninus Pius[121]. Ultimul sarcofag, descoperit tot la Callatis, este datat cu ajutorul unei monede emise în timpul lui Carinus (283-285)[122].

Sarcofagele de imitaţie micro-asiatică au fost produse cu precădere în provincia Moesia Inferior în ultimele trei decenii ale secolului al II-lea şi primul sfert al secolului al III-lea. În ceea ce priveşte datarea sarcofagului de la Ostrov putem să prelungim puţin cronologia, adică prima jumătate a secolul al III–lea. Probabil a fost lucrat într-unul din atelierele de la Durostorum.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU-VIANU 1970 - M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, RÉSEE 8, 2(1970), p. 269-318.

ASGARI, FIRATLI 1978 - N. Asgari, N. Firatli, *Die Nekropole von Kalchedon*, în Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976 (ed. S. Şahin, E. Schwertheim, J. Wagner), Leiden, EPRO 66, 1978, p. 1-92.

ATANASOV 2001 - G. Atanasov, *Wagengrab von Silistra (Bulgarien)*, în Den Tod überleben: Das frühgeschichtliche Wagengrab. Sein & Sinn/Burg & Mensch. Katalog des

[113] GAGGADIS-ROBIN, GASCOU 1996, p. 154, fig. 9.

[114] GABELMANN 1973, p. 94, 120-121.

[115] IŞIK 1989, pl. 64, fig. 1-2, fig. 4-5.

[116] Fântâna este contemporană şi funcţională.

[117] IŞIK 1989, p. 402.

[118] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 270.

[119] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 271.

[120] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 278.

[121] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 279, 290-291, nr. 17; Muzeul de Arheologie "Callatis", Mangalia, fără nr. inv.

[122] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 279, 290, nr. 16, Muzeul de Arheologie "Callatis", Mangalia, inv. L 96.

Niederösterreichischen Landesmuseums Neue Folge nr. 434 (ed. F. Daim, Th. Kuhtreiber), St. Polten, 2001, p. 130-136.

ATANASOV 2005 - G. Atanasov, *The Roman Tomb in Durostorum – Silistra*, Silistra, 2005.

ATANASOVA 1972 - J. Atanasova, *Un nouveau monument de la plastique funéraire de Ratiaria* (în lb. bulgară; rezumat în lb. franceză), IzvestijaSofia 33(1972), p. 141-152.

ATANASOVA-GEORGIEVA, MITOVA-DZONOVA 1985 - J. Atanasova-Georgieva, D. Mitova-Dzonova, *Antična plastika ot vidinskija muzej*, Sofia, 1985.

ATANASSOVA-GEORGIEVA 1986 - J. Atanassova-Georgieva, *Résultats des fouilles de la ville antique de Ratiaria au cours des années 1976 à 1982*, în Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13. Internationaler Limeskongress, Aalen, 1983, Forschungen und Berichte zur Vor - und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20, Stuttgart, 1986, p. 437-440.

BIANCHI 1996 - L. Bianchi, *Riesame del sarcofago Ghica*, Studi in memoria di Lucia Guerrini, a cura di Maria Grazia Picozzi e Filippo Carinci, Studi Miscellanei 30(1996), Roma, p. 265-271.

BIELEFELD 1997 - D. Bielefeld, *Die Stadtrömischen Eroten-Sarkophage. Weinlese- und Ernteszenen*, ASR V, 2, 2, Berlin, 1997.

BONDOC, DINCĂ 2002 - D. Bondoc, D. R. Dincă, *Inscripții şi piese sculpturale. Muzeul Romanațiului Caracal*, Craiova, 2002.

BORDENACHE 1958 - G. Bordenache, *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente su alcuniritratti del Museo Nazionale di Antichita*, Dacia NS 2(1958), p. 267-280.

BORDENACHE 1964 - G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria d'età romana nella Moesia Inferior (I)*, Dacia NS 8(1964), p. 161-175.

BORISOVA-KATZAROVA 2005 - I. Borisova-Katzarova, *A sarcophagus with Representation of Horseman from Ulpia Oescus*, (în lb. bulgară; rezumat în lb. engleză) *Stephanos Archaeologicos* in honorem Professoris Ludmili Getov, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum IV, Sofia, 2005, p. 68-72.

BRĂTESCU 1931 - C. Brătescu, *Sarcofagul cu simboluri din Constanța*, AnDob 12(1931), p. 209-244.

BUJOR 1960 - E. Bujor, *Pogrebalnie obriadi v nekropole iz Noviodunuma*, Dacia NS 4(1960), p.525-539.

CANARACHE 1961 - V. Canarache, *Tomis*, Bucureşti, 1961.

CANARACHE et alii 1963 - V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Bucureşti, 1963.

CHERA-MĂRGINEANU 1978 - C. Chera-Mărgineanu, *Un mormânt de epocă romană descoperit pe raza comunei Ostrov*, Pontica 11(1978), p. 137-141.

CONRAD 2002 - S. Conrad, *Die Grabdenkmaler aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum*, în The Roman and Late Roman city. The International Conference (Veliko Turnovo, 26-30 July 2000), Sofia, 2002, p. 104-114.

COVACEF 2002 - Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

CULICĂ 1974 - V. Culică, *Un mormânt roman de pe teritoriul rural al municipiului Durostorum*, SCIVA 25, 1(1974), p. 137-141.

CUMONT 1942 - F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942.

DA IV/1 - Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, IV/1, p. 427, s.v. *Pharetra*, C. de la Berge.

DAVIDESCU 1965 - M. Davidescu, *Un sarcofag roman la Mamaia*, RevMuz II, 1(1965), p. 88-89.

DONEVSKI 1990 - P. Donevski, *Zur Topographie von Durostorum*, Germania 68(1990), p. 236-245.

DONEVSKI 2006 - P. Donevski, *Necropolises of Durostorum*, în R. Ivanov, G. Atanasov, P. Donevski, *History of Silistra*, vol. I. *The ancient Durostorum*, Silistra, 2006, p. 243-262.

EAIVR III - *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, (ed. C. Preda), Bucureşti, vol. III, 2000, s.v. *Mamaia*, p. 21 (Al. Suceveanu).

EGGER 1950 - R. Egger, *Der Grabstein von Čekančevo*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XI, 2, Viena, 1950.

FERRARI 1966 - G. Ferrari, *Il commercio dei sarcofagi asiatici*, Studia Archaeologica 7, Roma(1966).

FERRI 1933 - S. Ferri, *Arte romana sul Danubio: considerazioni sullo sviluppo, sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*, Milano, 1933.

FILOW 1911 - B. Filow, *Novootkriti starini*, IzvestijaBAD 2(1911), p. 268-287.

FROVA 1948a - A. Frova, *Lo scavo della missione archeologica italiana in Bulgaria ad Oescus. Rapporto preliminare*, Bolletino del Reale Istituto di archeologia e storia dell'arte 10(1948), p. 5-34.

FROVA 1948b - A. Frova, *Lo scavo della missione archeologica italiana in Bulgaria ad Oescus. Secondo rapporto preliminare*, Bolletino dell'Istituto nazionale di archeologia e storia dell'arte 11(1948), p. 73-113.

FROVA 1961 - A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961.

GABELMANN 1973 - H. Gabelmann, *Die Werkstattgruppen der Oberitalischen Sarkophage*, Bonn, 1973.

GAGGADIS-ROBIN, GASCOU 1996 - V. Gaggadis-Robin, J. Gascou, *Les sarcophages decorés du Musée de Vienne (Isère)*, RANarb 29(1996), p. 145-171.

GAGGADIS-ROBIN 2005 - V. Gaggadis-Robin, *Les sarcophages païens du Musée de l'Arles antique*, Arles, 2005.

GERASSIMOV 1969 - T. Gerassimov, *Sarcophages antiques d'Odessos* (în lb. bulgară; rezumat în lb. franceză), IzvestijaVarna 5 (20)(1969), p. 49-71.

GETOV 1985 - L. Getov, *Anticina nahodka ot Durostorum (album)*, Sofia, 1985.

GIORGETTI 1980 - D. Giorgetti, *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria: Analecta geographica et historica*. Ratiariensia. Studi e materiali mesici e danubiani, 1, Bologna, 1980, p. 13-34.

GOLDHELM 1994 - Goldhelm, *Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt am Main, 1994 (catalog de expoziţie).

GRAMATOPOL 2000 - M. Gramatopol, *Arta romană în România*, Bucureşti, 2000.

Histria IX - M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris.

ICONOMU 1967 - C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Bucureşti, 1967.

ICONOMU 1969 - C. Iconomu, *Noi morminte paleocreştine la Mangalia*, Pontice 2, 1969, p. 81-110.

IDR II - *Inscripţiile Daciei Romane. Oltenia şi Muntenia*. Culese, traduse în româneşte, însoţite de comentarii şi indici, de Gr. Florescu şi C. C. Petolescu, Bucureşti, 1977.

ISM – *Inscriptiones Scythiae Minoris* : I. Stoian, *II. Tomis et territorium* (1987) ; Al. Avram. *III. Callatis et son territoire* (1999); E. Doruţiu-Boilă, *V. Capidava-Troesmis-Noviodunum* (1980).

IstRom. - *Istoria Românilor*, vol. II. *Daco-romani, romanici, alogeni*, (coord. Dumitru Protase, Alexandru Suceveanu), Bucureşti, 2001.

IŞIK 1989 - F. Işik, *Ein römischer Sarkophagdeckel mit Hirtenidyllen in Niksar*, în Festschrift für Nikolaus Himmelmann, editori Hans-Ulrich Cain, Hanns Gabelmann, Dieter Salzmann, Beihefte der Bonner Jahrbücher 47(1989), p. 399-404.

IVANOV 2000 - R. Ivanov, *Durostorum - from legionary campsite to Byzantine basilicas*, Athena Review, vol. 2, no. 3, 2000, http://www.athenapub.com/durost1.htm

KALINKA 1906- E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, în Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung IV, Viena, 1906.

KOCH, SICHTERMANN 1982 - G. Koch, H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München, 1982.

KOCH 1993 - G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1993.

LIMC - *Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich -München,

MĂNZOVA 1978 - L. Mănzova, *Anticina Skulptura v Bălgaria*, Sofia, 1978.

MCCANN 1978 - A. M. McCann, *Roman Sarcophagi in the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1978.

MICU 1938 - I. Micu, *Cetăți, muzee şi colecții de antichități din sudul Dobrogei*, AnDob. 19(1938), p. 67-84.

MILOŠEVIĆ, DONEVSKI 1999 - G. Milošević, P. Donevski, *The Late Antique Tombs at Silistra (Durostorum)*, în *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Svištov, Bulgarien (1.-5. September 1998) (ed. Gerda von Bülow, Alexandra Milčeva), Sofia, 1999, p. 245-258.

MUŞEȚEANU 1990 - C. Muşeţeanu, *Contribuții privind topografia Durostorului*, SCIVA 41, 3-4 (1990), p. 293-299.

OTS - D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968.

OȚA 2000 - L. Oța, *Necropole din Moesia Inferior în secolele I – III p. Chr.*, Apulum 37, 1(2000), p. 279-292.

PAPAHAGI 1923 - P. Papahagi, *Durostorum*, în Dunărea. Revistă Ştiințifico-Literară, Silistra, anul I, nr. 1(1923), p. 23-25.

PAPUC 1974 - Gh. Papuc, *Un sarcofag de epocă romană din Tomis*, Pontica 7(1974), p. 307-316.

PETOLESCU 2004 - C. C. Petolescu, *O inscripție din patrimoniul muzeului din Călăraşi*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani* (ed. Ionel Cândea, Valeriu Sîrbu, Marian Neagu), Brăila, 2004, p. 237-246.

POCHMARSKI 1998 - E. Pochmarski, *Überlegungen zur Chronologie der Pannonischen Sarkophage*, Akten des Symposiums „125 Jahre Sarkophag-Corpus", Marburg, 4.-7. Oktober 1995 (ed. Guntram Koch), Mainz, 1998, p. 182-200.

POP-LAZIĆ 2002 - St. Pop-Lazić, *Necropolises of Roman Singidunum*, Singidunum 3 (ed. M. Popović), Belgrade, 2002, p. 7-100.

POPOVIĆ, DONEVSKI 1999 - I. Popović, P. Donevski, *Gold and Silver Jewelry from Durostorum Burials*, Svištov, 1999.

RĂDULESCU 1963 - A. Rădulescu, *Elmi bronzei di Ostrov*, Dacia NS 7(1963), p. 535-551.

RĂDULESCU 1975 - A. Rădulescu, *Contribuții la cunoaşterea ceramicii romane de uz comun, din Dobrogea*, Pontica 8(1975), p. 331-360.

RUSSU 1936-1940 - I. I. Russu, *Monumente sculpturale din Durostorum*, AISC 3(1936-1940), p. 174-199.

SADURSKA *et alii* 1992 - A. Sadurska, Z. Kiss, T. Mikocki, J. A. Ostrowski, H. Stefańska, *Les sarcophages et les fragments de sarcophages dans les collections polonaises*, CSIR. Pologne, II, 2, Varşovia, 1992.

SARAFOV 1962 - T. Sarafov, *Sur le culte d'Heracles en Bulgarie*, Acta Antiqua Philippopolitana, Plovdiv, Studia Archaeologica 1962, Sofia, 1963, p. 171-180.

Selected sculptures - E. Alexandrova (ed.), *Selected sculptures, Bulgarian Academy of Sciences. Archaeological Institute with Museum*, Sofia, fără an de publicație.

SIMION 1994 - G. Simion, *Rituri şi ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum*, Pontica 27(1994), p. 91-105.

SIMION 1977 - G. Simion, *Descoperiri noi pe teritoriul noviodunens*, Peuce 6(1977), p. 123-148.

SIMION 1994-1995 - G. Simion, *Ensemble funeraire de Noviodunum*, Dacia NS 38-39(1994-1995), p. 121-149.

SIMION 1994 - G. Simion, *Rituri şi ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum*, Pontica 27(1994), p. 91-105.

ŞTIRBULESCU 2003 - Ch. Ştirbulescu, *Considerații privind sarcofagul „Ghica"*, CAMNI 12(2003), p. 415-426.

TOYNBEE 1977 - J. M. C. Toynbee, *Greek Myth in Roman Stone*, Latomus 36(1977), p. 343-412.

TUDOR 1933 - D. Tudor, *Sarcofagii de piatră dela Romula*, AO 65-66(1933), p. 3-11.

TUDOR 1968 - D. Tudor, *Romula*, Bucureşti, 1968.

OR[4] - D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a, Bucureşti, 1978.

TURCAN 1999 - R. Turcan, *Messages d'outre-tombe. L'iconographie des sarcophages romains*, Paris, 1999.

WARD-PERKINS 1963 - J. B. Ward-Perkins, *Il commercio dei sarcofagi in marmo fra Grecia e Italia settentrionale*, în Atti del I Congresso internazionale dell'Italia settentrionale, Torino, 21-24 giugno 1961, Torino, 1963, p. 119-124.

Fig. 1 - Latura A.

Fig. 2 - Latura B.

Fig. 3 - Latura C. Detaliu.

Fig. 4 - Latura D. Detaliu.

Fig. 5 - Latura C. Detaliu.

Fig. 6 - Latura A, acrotera din stânga.

Fig. 7 - Latura A, acrotera din dreapta.

Fig. 8 - Muzeul Național, Cracovia. Detaliu acroteră.
După Sadurska *et alii* 1992, pl. 47.

Fig. 9 - Muzeul Național, Cracovia. Detaliu acroteră.
După Sadurska *et alii* 1992, pl. 47.

UN SARCOFAGO SCOPERTO A OSTROV, DIP. DI COSTANZA

Riassunto

Intorno a questo sarcofago non si sa quasi nulla in quanto riguardo il luogo di ritrovamento e l'inventario funerario. Il monumento è composto di un'arca in pietra calcarea e di un coperchio a forma di tetto a due spioventi. Due acroteri del lato lungo principale sono decorati con due Erotes nudi, alati, a figura di bambino, che tengono in una mano una torcia e nell'altra probabilmente un piccione. Accanto a loro c'è scolpita una faretra. I timpani del coperchio sono decorati con la testa di Medusa. L'arca non ha nessuna decorazione e ha una forma di parallelepipedo, senza zoccolo, le pareti non sono profilate. Dal punto di vista tipologico, il sarcofago è inquadrato nella serie dei sarcofagi d'influenza proconnesiana, però lavorato in questa regione del Basso Danubio. Lo datiamo tra gli ultimi tre decenni del II secolo – prima metà del III secolo. Supponiamo che il sarcofago è stato lavorato in una officina di Durostorum. Attualmente il sarcofago si conserva al Museo del Basso Danubio a Călăraşi, inv. 11395.

Elenco della illustrazione

1. Lato A.
2. Lato B.
3. Lato C. Detaglio.
4. Lato D. Detaglio.
5. Lato C. Detaglio.
6. Lato A, l'acroterio sinistro.
7. Lato A, l'acroterio destro.
8. Museo Nazionale, Cracovia. Detaglio dell'acroterio. Dopo Sadurska *et alii* 1992, tav. 47.
9. Museo Nazionale, Cracovia. Detaglio dell'acroterio. Dopo Sadurska *et alii* 1992, tav. 47.

NOI DESCOPERIRI ÎN NECROPOLA TUMULARĂ ROMANĂ DE LA ISACCEA (NOVIODUNUM), JUD. TULCEA

Gavrilă SIMION

Informaţiile ce le oferim în comunicarea de faţă se înscriu în ciclul de lucrări care au făcut cunoscute rezultatele cercetărilor întreprinse în mai multe etape în necropola tumulară romană a cetăţii Noviodunum[1] (Isaceea, jud. Tulcea).

Toate cercetările care s-au efectuat asupra acestei necropole, inclusiv cele ce fac obiectul prezentei comunicări, au fost săpături arheologice de salvare. Aceste ultime intervenţii s-au realizat în anul 1990, determinaţi fiind de supravegherea traseului construcţiei magistralei de gaz-metan proiectată pentru Isaccea-Şendreni[2].

Printre alte obiective pe care cercetătorii noştri le-au consemnat în planul topografic de pe traseul sus amintit, se afla şi situl arheologic înscris pe hartă „*La două movile*", având coordonatele 45°15' latitudine nordică şi 28°30'30'' longitudine. Pe schiţa aerofotografică întocmită de Simion Ştefan[3] movilele respective erau amplasate în vecinătatea unuia din drumurile romane depistate, ce porneau de la cetate spre alte centre ale provinciei (Fig.1).

După aspect, mărime şi formă, cele două movile se încadrau în categoria acelor monumente funerare monumentale, ele măsurând 5,50 m înălţime (până la bază) şi 30 m diametru la TI; cel de-al doilea, TII, situat tot în partea de vest a drumului antic, a avut înălţimea de 4,50 m şi diametrul tot de 30 m (Fig.2 şi 3). La o privire de ansamblu asupra stratigrafiei şi a planului amplasării mormintelor observăm că TI este ca un monolit, alcătuit din straturi alternante (Fig.2 şi 4), cu pământ luat din imediata vecinătate, aşa după cum se configurează şi şanţul adiacent. În ceea ce priveşte amplasarea mormintelor, acestea s-au săpat într-o anumită ordine, şi anume mai toate grupate în jumătatea nordică a tumulului (Fig.2) şi în majoritate către extremităţile lui. Stratigrafia lor ne documentează că aceste morminte s-au realizat în etape diferite, unele situându-se clar în perioada

---

[1] BUJOR, SIMION 1961, p. 396-397; BUJOR 1960, p. 538; SIMION 1977, p. 123-148; *idem*, 1984, p. 75-96 şi 481-502; *idem*, 1994-1995, p. 121-149.

[2] Aducem mulţumirile noastre şi pe această cale conducerii Intreprinderii de Gaz-Metan Mediaş la conducerea căreia se afla ing. dr. Ilie Laţa, pentru înţelegere şi subvenţionarea salvării corespunzătoare a monumentelor şi siturilor arheologice.

[3] ŞTEFAN 1973, p. 3-14 şi fig. 6 şi 21.

procesului de construcție a movilei.

Observațiile referitoare la arhitectura mormintelor scot în evidență o serie de diferențieri, atât în ceea ce priveşte realizarea gropilor, cât şi a construcțiilor menite a asigura o conservare cât mai bună a resturilor cinerare. Deşi se practică acelaşi ritual funerar de tip „rug-busta", în modul şi forma de realizare a gropilor există totuşi unele diferențieri. Sunt gropi simple, fără să fie prevăzute cu vreo treaptă în interior; altele au la o anumită adâncime, mai mare sau mai mică, lăsată prin construcția respectivă, o treaptă sau chiar două. Acestea au servit ca suport pentru grătarul pe care s-a aşezat defunctul pentru a fi incinerat, iar după efectuarea acestui proces, aceleaşi trepte au alcătuit în continuare baze de susținere a elementelor ce s-au folosit la construcția acoperişurilor. Indiferent de numărul treptelor lăsate în pereții gropii (una sau două), sunt gropi săpate mai superficial (Fig.5 / M_5 şi M_6), altele mai adânci (Fig.5 / M_{1-4}) şi altele la care nu s-a prevăzut nici o treaptă, cum sunt unele gropi din T_{Ia} (Fig.6). La multe dintre ele, gropile pentru tiraj sunt bine marcate, altele sunt săpate destul de superficial.

Pentru asigurarea unei conservări cât mai bune, mormintele au fost acoperite cu material tegular, de obicei țigle, cărămizi şi olane, dispuse în două ape, dublate la îmbinări şi la frontoane cu fragmente de țiglă sau chiar țigle întregi şi olane. În cea mai mare parte, la locul de îmbinare a acestor construcții etanşarea s-a făcut şi cu un strat de mortar.

În cele mai multe cazuri, treptele au servit şi ca suporți pentru o parte din obiectele de ofrandă, de obicei pentru cele ce au o valoare deosebită şi mai ales pentru obiectele de podoabă din pietre semiprețioase sau din metale nobile. Acestea din urmă erau de obicei chiar ocrotite de emanațiile calorice din groapă, prin fragmente de olane sau de vase ceramice.

Către finalizarea cercetării tumulului T_I observațiile stratigrafice au dus la concluzia că grupajul celor 5 morminte din extremitatea vestică a lui se înscriau de fapt într-un alt tumul de proporții reduse, care a fost ataşat de primul şi superficial înălțat. El a fost construit într-o etapă ulterioară, după cum indică atât arhitectura mormintelor, cât şi inventarul descoperit în interiorul lor, fapt ce ne-a determinat să-l consemnăm ca T_{Ia} (notație folosită şi pentru mormintele descoperite în acest sector, adică $M_{1a} – M_{5a}$ (Fig.2, Fig.4 /5 şi Fig.6).

Dacă la primul tumul se remarcă cu claritate o execuție în straturi alternante, stratigrafia celui de-al doilea mare tumul T_{II} ne indică folosirea unei alte tehnici de construcție şi anume prin alcătuirea mai multor movile şi unirea lor în final prin supraînălțare (Fig.3 şi Fig.7). Nu putem susține că fiecare movilă componentă corespunde unui mormânt propriu, deoarece nu există o concordanță între movilele construite şi gropile mormintelor descoperite.

În ceea ce priveşte ritul practicat, cu excepția unui singur mormânt din $T_{II} – M_4$ care este un mormânt de inhumație, în rest toate mormintele descoperite au folosit practica incinerației sub formă de „*rug-busta*" sau „*tombe bustuaire*" („bustum" = locul unde urma să fie îngropată cenuşa; adică incinerație direct în groapă).

De asemenea, se remarcă o diferență pregnantă între ritualul folosit pentru conservarea resturilor cinerare la mormintele din T_I şi T_{II} şi cele de la T_{Ia}. La acest din urmă grupaj, practica construcțiilor pentru acoperirea resturilor cinerare este

neglijată, prea puțin folosită în comparație cu situațiile descoperite la celelalte morminte. Ținem a sublinia că la mai toate mormintele din T_I şi T_{II}, cu excepția M_5 şi M_6, care după cât se pare au fost jefuite sau doar distruse, la restul se constată o grijă deosebită pentru construcția şi etanşeizarea acoperişului, folosindu-se chiar mortar. Spre deosebire de ele, la mormintele din T_{Ia} gropile sunt foarte adânci şi sunt prevăzute cu o treaptă sau chiar lipsite de aceasta. Pereții lor păstrează urmele unei arderi foarte puternice, dar lipsite de cunoscutul acoperiş în două ape, ci sunt utilizate doar câteva țigle ori fragmente de cărămizi sau de olane. La unele morminte s-a construit din resturi chiar un simulacru de acoperiş. Această arhitectură, cât şi tipologia inventarului descoperit, încadrează mormintele din T_{Ia} într-o perioadă posterioară celor de sub mantaua marilor tumuli I şi II.

Pentru o edificare a situației şi a problemelor ce le ridică situația acestor morminte, prezentăm mai întâi catalogul descoperirilor.

T_I

A fost construit în partea de NV față de drumul antic depistat de Simion Ştefan (Fig.1) şi la cca. 500 m spre vest de la DN 22 Tulcea-Isaccea, km 33.

Dim: Diam. 30 m pe direcția N-S şi 40 m pe direcția E-V. Prelungirea este evidentă spre vest cu încă 7,5 m de la profilul normal al movilei, până la nivelul de călcare actual. Tehnica de construcție este în straturi alternante cu pământ luat din imediata vecinătate. Numerotarea mormintelor s-a făcut în ordinea descoperirii lor:

M_1. Ocupă partea centrală a secțiunii de NV (Fig.2 şi 4/1-2). Orientarea[4] SSV-NNE (37°, capul la SSV). A fost săpat când movila era deja în procesul construcției. Groapă cu 2 trepte, cu pereții realizați după forma tumulului.

Dim.: suprafața superioară = 3,65 / 2,06-2,10 m, peretele dinspre centru având î=1,05 m, iar cel dinspre exterior î=0,15 m; suprafața inferioară = 3,25 / 0,95-1,05 m x 0,30 m adâncime; treptele dintre ele: 0,50 – 0,20 m, iar groapa de tiraj 2,80 / 0,60 m.

Mormânt cu ritul incinerației tip „rug-busta". Resturile cinerare şi ofranda au fost acoperite mai întâi cu un material textil (deteriorat) şi protejate apoi de un acoperiş alcătuit din şapte rânduri de țigle, dispuse în două ape, având baza pe treapta a doua şi etanşate între ele, pe coamă şi la frontoane cu olane.

Inv.:

- 2 nasturi din os, cu diam. de 1,5 cm şi 1,6 cm, inv. 47.646; descoperiți în partea centrală a gropii (Fig 12 /10);
- fragmente ceramice de la vase mici, sparte ritual peste resturile cinerare.

M_2. Amplasat în vecinătatea de NE față de M_1. Orientarea E-V (15°) (Fig.2 şi Fig.5/3). Groapă cu două trepte.

Dim.: suprafața superioară: 3,30 / 1,74-1,90 m x 0,25 m adâncime; suprafața inferioară: 3,15 / 0,85 m x 0,35-0,40 m adâncime; treapta întâi are lățime neregulată de 0,65-0,30 şi 0,15 m iar treapta a doua 0,25 m lățime. Groapa de tiraj: 0,05-0,06 m adâncime. Ritul incinerației: tip „rug-busta". Arhitectura realizată din acoperiş în două ape, cu frontoane. Este format din cinci rânduri de țigle dispuse pe treapta a doua şi etanşeizate pe muchie şi la îmbinări cu olane.

[4] Orientările s-au făcut cu busolă tip „Besard" – 60°.

Inv.:
- elemente din bronz care au servit ca decor la o lădiță din lemn pentru obiecte personale (Fig.12 /2, 7);
- un colier alcătuit din 29 perle semisferice din aur. A suferit mici reparații la elementul de fixare pe şirag. Inv. 43.848 ICEM Tulcea (Fig.15 /2);
- un ac de păr cu gămălia filigranată şi lungimea de 12,4 cm. Inv. 43.847 ICEM Tulcea (Fig.15 /3);
- un inel din aur, cu piatră semiprețioasă albastră, deteriorată (Fig.15 /6);
- o broşă din aur, în formă ovală, păstrând pe spate locul sistemului de prindere iar pe față, în centru, o piatră semiprețioasă de culoare albastră (ca şi la inel); deteriorată din cauza căldurii. Piatra este prinsă într-o ramă perlată, de formă ovală, având dimensiuni de 4,2 cm / 3,8 cm, greutate 14,38 gr. (Fig.15 /5). Inv. 43.849 ICEM Tulcea;
- o pereche cercei din aur, prevăzuți cu un disc perlat pe margini, de care este fixat în partea centrală un mic pivot pe care s-a introdus o mărgică din sticlă sau din aceeaşi piatră albastră ca la obiectele de mai sus. În spatele discului, de un orificiu, s-a prins un alt pivot pe care s-au introdus alte mărgele albastre, din care la unul din cercei s-au păstrat doar două. Tot în spatele discului este fixată şi fibula în formă de „S" care se introduce în ureche (Fig.15 /4). Cel de-al doilea cercel are forma puțin deteriorată, ca urmare a unei presări, iar unul din pivoți ca şi mărgelele din sticlă, lipsă. Inv. 43.851 şi 43.852 ICEM Tulcea;
- o figurină de bronz, având forma unui cap de leu (trecută prin foc şi deteriorată;
- multe cuie din fier (de la grătarul rugului);
- o monedă din bronz (trecută prin foc, ilizibilă);
- alte fragmente de obiecte de podoabă, sau de la piese decorative (Fig.12 /1,2,5,7)

M3. Era amplasat în sectorul de NE al tumulului, în aceeaşi ordine cu cele exterioare (Fig.2). Groapa are un aspect oval, prevăzută cu o treaptă; are dim. 2,15 / 1,50-1,70 m x 0,45-0,55 m adâncime. Treapta măsoară o lățimea de 0,50 m, iar groapa pentru tiraj are dim: 1,50 / 0,40 m x 0,20 m adâncime. Ritul folosit este de tip „rug-busta", având arhitectura în aceeaşi formă de acoperiş, alcătuit însă doar din trei rânduri de țigle dispuse în două ape şi frontoane, în mare parte sparte *in situ* (Fig. 5/4).

Inv.:
- fragmente de la o cană mică şi de la o alta de tip *oenochoe* (depuse pe treaptă, în capătul de est);
- un opaiț simplu (descoperit în centrul gropii);
- cuie de fier;
- o monedă din bronz.

M4. Descoperit în imediata vecinătate a lui M3 (0,30 m) (Fig.2 şi Fig.5 /4). A fost realizat în timpul procesului de construcție a tumulului (groapa are gura în mantaua movilei). Orientarea SE-NV (23°). Dim. gropii 2,65/1,50 x 0,45 m adâncime iar groapa pentru tiraj 1,80/0,50 m. Ritul folosit a fost de tip „rug-busta". Arhitectura mormântului este formată dintr-un acoperiş alcătuit din cinci

rânduri de ţigle (în lungime totală de 2 m) dispuse în două ape, care se sprijină pe treaptă şi la capete cu frontoane. Coama şi frontoanele au fost etanşeizate cu olane.

Inv.:

- un opaiţ întreg (Fig.14 /11);
- fragmente ceramice de la o căniţă şi de la un ulcior;
- cuie din fier;
- o monedă din bronz.

Obs. În groapă erau foarte mulţi cărbuni şi puţină cenuşă.

M5. Construit în vecinătatea estică a M4, la 1,25 m distanţă, după terminarea movilei sau în timpul procesului de ridicare a ei. În stratigrafie, gura gropii se situează la 0,40 m mai sus decât gura gropii M4. Orientare: SE-NV.

Dim: 2,25 / 1,95 m x 0,30 m adâncime. Era prevăzut cu o treaptă lată de 0,30 m, după care urma groapa de tiraj cu adâncimea de 0,35 m. A fost folosit ritul de incineraţie de tip „rug-busta". Mormântul a fost distrus şi jefuit din antichitate. (Fig.2 şi Fig.5/5).

Inv. recuperat:

- plăcuţe de bronz ce au servit ca ornament la o lădiţă de obiecte personale;
- fragmente de ceramică de la un ulcior sau cană;
- fragmente de ţiglă de la acoperiş.

M6. A fost construit în extremitatea estică a tumulului (Fig.2). Distrus parţial şi jefuit din antichitate (Fig.2 şi Fig.5/6).

Inv. - puţine fragmente ceramice de la mai multe tipuri de vase: căniţă, ulcioraş şi amforă, precum şi de la ţiglele acoperişului.

M7. Descoperit în stratigrafia peretelui martor de vest, dovadă certă a execuţiei mormântului aproape de finalizarea construcţiei tumulului (Fig.2). Orientat N-S, cu capul la S. Ritul incineraţiei de tip „rug-busta", cu ofrandă de carne.

Dim: groapa 2,20 / 1,50 m x 0,50 m adâncime pe latura de est şi 0,10 m adâncime pe cea de vest. Are o treaptă cu lăţimea de 0,40-0,45 m lateral, iar la capete aproape inexistentă. Groapa de tiraj are 2 / 0,45-0,50 m x 0,20 m adâncime.

Inv. recuperat:

- un cercel mic din aur, cu diam. 10 / 9,5 mm. Inv. 47.645 ICEM Tulcea (Fig.12 /9);
- un opaiţ cu discul decorat cu figura unui cap de berbec;
- o strachină (Fig.11 /11);
- fragmente ceramice de la mai multe vase mici.

Alte construcţii cu scop ritual-funerar

În apropierea lui M1, la 1,20 m distanţă spre extremitatea de NV a movilei, s-a descoperit o platformă din bolovani de piatră cu mărimi diferite, aşezaţi ordonat pe o suprafaţă trapezoidală şi un strat în care au ajuns la o grosime maximă de 0,70 m. Laturile de nord şi de sud au 4 / 3 m, cea de NE are 2,5 m iar cea de SV, 3,50 m (Fig.4 /1 şi Fig. 5 /2). Observaţiile arheologice au constatat că această platformă nu a servit ca acoperământ de mormânt, nici ca protecţie pentru

nici un fel de obiecte şi nici pentru libaţii. Peste această platformă şi nici sub ea, nu s-a descoperit nici un fel de obiect sau semn arheologic, construcţia ei rămâne deocamdată un simbol de ordin ritual-funerar.

La 0,60 m spre vest de M_2 a fost construit un mic altar, format din două rânduri de ţigle dispuse oblic, de forma unui acoperiş, în două ape. Dim. 0,50 / 0,50 m (Fig.5 /3).

În sectorul de SE al movilei, spre extremitatea sudică a ei (vezi planul T_I din Fig.2), s-a descoperit izolat un al doilea altar. Este construit din două ţigle aşezate vertical, în stratul vegetal antic de la baza movilei.

Ca morminte ale **T_{Ia}** au fost considerate descoperirile din grupajul din extrema de vest a primei movile. Individualizarea acestui grupaj (Fig.2 şi Fig.6) s-a putut remarca după efectuarea săpăturii, când s-a constatat existenţa chiar a unui mic tumul, foarte aplatizat şi ataşat la cel mare. Individualizarea s-a făcut nu numai prin natura amplasării lor în spaţiu, ci şi prin caracteristicile ce le remarcă.

Deşi s-a folosit aceeaşi practică rituală de tip „rug-busta", toate gropile ce aparţin acestui tumul se diferenţiază de celelalte, în primul rând prin arhitectura lor simplă, sau chiar inexistentă la cele mai multe morminte (Fig.6), chiar dacă sunt prevăzute cu trepte. În al doilea rând, prin adâncimea pe care o au, deşi ajung la -1 m, sau chiar la -1,5 m. În toate cazurile ritul folosit este cel al incineraţiei de tip „rug-busta", iar treapta din interiorul gropii a fost folosită, cu probabilitate, doar ca suport pentru grătarul pe care s-a aşezat defunctul pentru incinerare. Cu toate aceste caracteristici, mormintele din acest grupaj au avut şi o seamă de particularităţi pe care le prezentăm în catalogul de mai jos.

M_{1a}. Amplasat în partea de est a grupajului (Fig.2 şi Fig.6). Orientarea E-V (13°).

Dim: 2,40 / 1,25 m x 0,60 m adâncime până la treapta care are între 0,10 şi 0,15 m lăţime. Groapa de tiraj: 1,80 / 0,67-0,70 m x 0,50 m adâncime. Pereţii gropii sunt oblici.

Inv.:

- un opaiţ (în capătul de vest al gropii) (Fig.11 /15).
- un cercel din aur (la mijlocul gropii) (Fig.15 /7).
- fragmente ceramice de la un vas cu gura trilobată şi de la un ulcior mic, plus alte multe fragmente de vase mici. Tortiţe de la căniţe, de la multe străchini mici din ceramică fină şi de la un platou.

M_{2a}. Amplasat la 1,40 m distanţă de la latura de nord a lui M_{1a}. Orientare SV-NE (38°) (Fig.2). Oasele de la craniu descoperite în capătul de SV.

Dim: 2,40 / 1,30 m x 0,80 m adâncime până la treaptă. Groapa de tiraj are 1,65 / 0,65 m. Treapta are 0,20-0,25 m lăţime, iar pereţii sunt oblici (Fig.6/2).

Inv: - o cană cu gura trilobată (pe treaptă, în capătul de sud) (Fig.10 /9 şi Fig.13 /9).

În acelaşi grupaj cu cana, s-au mai descoperit:

- o căniţă spartă *in situ*;
- fragmente de la un vas mic;
- un inel din argint;
- un grup de câteva nuci carbonizate;
- o monedă de bronz trecută prin foc (neidentificabilă);

- fragmente ceramice de la o cană (descoperite în cenuşa din groapă) şi alte multe fragmente de la diferite tipuri de căniţe şi de la străchioare - ceramică fină.

M3a. A fost săpat la 1 m distanţă de M2a, paralel cu acesta (Fig.2 şi 6).

Dim: 2,80 / 1,50 m x 0,75 – 0,80 m adâncime până la treapta care are 0,25-0,30 m; groapa pentru tiraj 1,70/ 0,60 x 0,55 m adâncime. Pereţii gropii erau aproape verticali. În groapă s-au găsit cărbuni şi puţină cenuşă, iar oasele erau răvăşite (Fig.6 /3).

Inv:

- o mărgică de sticlă maro sau de chihlimbar?
- fragmente ceramice de la o căniţă şi de la un ulcior mic;
- fragmente de la străchini mici şi codiţe de la mai multe căniţe.

M4a. Săpat la 1,70 m distanţă spre SV de la M3a (Fig.2 şi 6). Este orientat NV-SE şi are pereţii oblici. Cenuşa şi resturile incinerate au fost acoperite parţial cu jumătăţi de ţigle dispuse orizontal. Pe marginile gropii, de-a lungul pereţilor, au fost aşezate ţigle în poziţie verticală, fără tendinţă de a se realiza un acoperiş (Fig.6/4).

Dim: 2,50 /1,50 m x 1,20 m adâncime până la treaptă. Treapta are o lăţime de 0,40 m după care urmează groapa de tiraj cu dimensiuni de 1,60 / 0,40 x 0,40 m adâncime. Pe treaptă s-au păstrat fragmente din grinzi carbonizate.

Inv:

- un ulcior mic cu gura trilobată (Fig.10 /8 şi Fig.13 /8);
- o căniţă spartă *in situ* peste cenuşa din capătul de NV al gropii şi multe fragmente de la căniţe cu caneluri, din pastă aspră de culoare bej, trecute printr-o baie de slip;
- multe cuie din fier;

M5a. Situat în extremitatea de vest a grupajului şi aproape paralel cu M4a. este orientat N-S (62o) şi lipsit de o construcţie de protecţie. Groapa este bine arsă, foarte adâncă, cu pereţi verticali şi cu o singură treaptă.

Dim: 2,50 / 1,35-1,40 m şi 0,60 m adâncime până la treaptă. Groapa de tiraj are dimensiunile 1,95 /0,70 m şi 0,70 m adâncime, cu fundul albiat. Treapta are 0,20-0,35 m lăţime (Fig.6 /5)

Inv:

- fragmente de lemn, o plăcuţă de bronz folosită ca decor şi o cheiţă care au aparţinut unei casete;
- două monede de bronz, descoperite la ambele capete ale gropii, din care una sub resturile de la casetă;
- o oală mică, completă, descoperită în centrul gropii;
- o oală cu două toarte şi fragmente de ţigle (descoperite în capătul de la N al gropii;
- două căniţe, din care una spartă in situ (Fig.11 /8);
- multe cuie de fier;
- un os mare de animal, rest de la ofrandă de carne depusă pe treaptă;
- printre resturile incinerării s-au mai găsit şi alte fragmente de vase de la căniţe mici cu pereţi subţiri sau canelaţi, de la un ulcior şi funduri de la două amforete etc.

TII

Cel de-al doilea tumul mare, notat TII, a fost construit din mai multe movile, reunite prin alte depuneri (Fig.3 şi Fig.7). Au fost apreciate un număr de 5 movile componente, fără a putea să precizăm dacă fiecare acoperea un anume mormânt (Fig.7). Înălțimea lui măsoară 4,50 m, iar diametrul 30 m; face parte din categoria mormintelor tumulare mari.

Ritul şi practicile ritual funerare sunt aceleaşi ca la mormintele din TI cu excepția M4 unde s-a folosit ritul inhumației.

Descoperiri

M1. Este considerat a fi mormântul principal. Situat spre extremitatea sectorului de S (v. planul din Fig.3; Fig.7 /2 şi Fig.8/1-3), gura gropii fiind pe nivelul de călcare din antichitate. Formă dreaptă, colțuri rotunjite şi pereți oblici. Orientarea NE-SV (7°).

Dim: 2,70-2,75 / 1,90 m şi 0,70-0,80 m adâncime până la treaptă. Aceasta a fost folosită ca suport pentru acoperiş având o lățime de 0,30 m şi la capete 0,40 m. Groapa de tiraj are dimensiuni 2,20 / 0,90 m.

Arhitectura mormântului a fost realizată din trei rânduri de cărămizi cu dimensiunile de 0,55 / 0,58 m x 0,07 m grosime (Fig.8 /1-3). Ele au fost dispuse în două ape cu frontoane, etanşeizate pe coamă, la bază şi în spațiul dintre ele cu un strat apreciabil de mortar, peste care s-au lipit alte cărămizi cu o grosime doar de 0,03 m şi cu dimensiunea de 0,38 / 0,53 m. Pe una din suprafețele cărămizilor mari era imprimată, pe diagonală, semnul X alcătuit din trei caneluri şi din patru caneluri la cele mici. Pe suprafața aceloraşi cărămizi mari este imprimată şi o ştampilă cu inscripția: C Fl M (*classis Flavia Moesica*). La baza acoperişului, pe restul suprafeței de treaptă rămasă liberă, au fost sparte două amfore. Peste acoperişul de cărămizi, pe panta de SE, spre capătul de NE, s-a depus o amforă de tip Pontic, în poziție aproape verticală (Fig.8 /2-3), iar spre capătul de SV al aceleiaşi pante s-a depus o măsuță, sau scaun, care avea picioarele din fier, în formă de χ (Fig.12 /12). Starea de coroziune a lor a fost atât de avansată încât orice încercare de conservare şi reconstituire a vreunei părți din acest obiect s-a soldat cu eşec. El putea fi o parte dintr-o măsuță, dintr-un scaun sau de la brancarda pe care s-a transportat defunctul.

Lateral, tot în capătul de NE, la 0,30 m distanță de groapă şi la 0,20 m înălțime de la nivelul gurii ei, s-a construit un mic altar. Acesta era alcătuit din două cărămizi mari, de aceeaşi factură şi de aceleaşi dimensiuni ca cele de la acoperişul mormântului. Poziționarea lor era puțin oblică, spre formarea unui acoperiş în două ape, iar în interiorul acestei construcții s-au găsit două opaițe şi un fragment dintr-un castron (Fig.11 /13).

Cu toată etanşeitatea executată, în decursul timpului pământul s-a scurs în interiorul mormântului, umplând tot spațiul. În interiorul lui s-au descoperit următoarele obiecte: o ulcică, un ulcior (spart *in situ*) şi o situlă din bronz – către partea centrală a gropii (Fig.8 /4 şi Fig.15 /1). Toate aceste obiecte au fost depuse peste cenuşa strânsă în groapă.

M2. Descoperit spre extremitatea de sud a sectorului de SV, lângă peretele martor de S (Fig.3 şi 9 /1). În stratigrafia sa, mormântul se afla în centrul uneia

dintre movilele componente ale tumulului şi se situa în mantaua de pământ depus. Latura de S a gropii cobora în acelaşi plan cu panta tumulului, eliminând condiţiile de realizare pe această latură a primei trepte şi se sincroniza astfel cu forma conică a tumulului.

Este o groapă foarte mare, cu pereţi oblici şi prevăzută cu două trepte pe latura de nord.

Dim: Groapa superioară, fără latura de sud: 3/2 m x 0,35 m adâncime până la prima treaptă existentă pe latura de nord. Lăţimea acestei trepte 0,20-0,25 m.

Suprafaţa completă a gropii: 2,40 / 1,85 m x 0,75 m adâncime. Treapta are lăţimea de 0,10-0,15 m, iar groapa de tiraj 1,48 / 0,80 m x 0,50 m adâncime.

Resturile cinerare au fost strânse în groapa de tiraj şi acoperite cu două rânduri de ţigle dispuse orizontal şi care se sprijineau la un capăt pe treaptă, iar restul suprafeţei peste cenuşă (Fig.9 /1).

La distanţa de 2,20 m spre SE s-a descoperit un mic altar, construit din două ţigle, cu dim. de 0,25 / 0,10 m şi aşezate vertical cu baza pe nivelul de călcare antic.

Inv: un opaiţ, câteva mărgele de sticlă sau chihlimbar (?) răvăşite, câteva plăcuţe din bronz, fragmente de la un ornament aplicat pe o lădiţă de obiecte personale, o monedă de bronz trecută prin foc, cuie de la grătarul rugului.

M3. A fost realizat la 2,35 m spre NV faţă de M2 (Fig.2) şi este orientat SE-NV (53°). S-a executat în timpul procesului de construcţie al tumulului, gura gropii fiind cu 0,30 m deasupra nivelului de călcare antic.

Dim: 2,10 / 1,30 m x 0,40 m adâncime - latura de N şi 0,15 m adâncime - latura de S, până la treapta care are 0,25 m lăţime; groapa de tiraj: 1,45 / 0,60 m x 0,25 m adânc. Resturile cinerare au fost introduse în groapa de tiraj şi acoperite cu fragmente mari de amforă (Fig.9 /2).

Inv: - o oală mică, lucrată cu mâna şi decorată cu patru butoni (descoperită pe treaptă, în colţul de NV);

- fragmente de la o cană cu gura trilobată;
- o monedă din bronz;
- cuie de fier; mulţi cărbuni şi un os necalcinat de la ofranda de carne.

M4. Descoperit în peretele martor de S, la nivelul de călcare antic, sub una din movilele componente care se profilează în extremitatea peretelui de S. Este un mormânt de înhumaţie, orientat NV-SE. Groapa avea peretele de SE căptuşit cu patru ţigle întregi aşezate vertical. Pe fundul gropii au fost descoperite urmele unei podele din lemn.

Inv.: a fost depus grupat în colţul de NV al gropii şi este alcătuit din:

- două căni cu gura trilobată (Fig. 10 /4);
- două cănişte;
- cuie din fier de la grătarul rugului;

În colţul de NV al gropii a fost depusă o casetă de obiecte personale dar care s-a conservat foarte slab. În interiorul ei au fost găsite:

- cheiţa de la casetă şi ţinte de bronz care au servit ca ornament (Fig.15 /7);
- frunze de dafin;
- 9 mărgele din jaspis (Fig.15 /8);
- o brăţară mică din bronz, rotundă în secţiune şi cu capetele îndoite;
- o monedă (separat, în afara casetei).

Pe o suprafață de 5 cm² peretele gropii de lângă casetă era înroşit cu ocru.

M5. Descoperit izolat în sfertul de NE, spre extremitatea lui (Fig.2), este un mormânt mic, săpat în solul antic, la o adâncime mică, fapt ce a făcut ca arsura rezultată de la rug să se evidențieze pe o suprafață mare în jurul gropii.

Dim.: 1,50 / 0,50 m, pereții oblici iar fundul măsoară 1,40 / 0,25m, fără să fie prevăzut cu treaptă. Este orientat NV-SE.

Inv.: câteva fragmente de la o cană sau ulcică.

Presupunem că mormântul a fost jefuit din antichitate.

*

* *

După cum reiese din tabloul sinoptic al descoperirilor etalate în rândurile de mai sus, ca şi din descoperirile anterioare, primul loc în catalogul obiectelor de inventar folosite în practicile ritual-funerare amintite este ocupat de vasele ceramice. Acestea se întâlnesc fie sparte peste mormânt în timpul incinerării sau imediat după terminarea acestui proces, fie aşezate cu grijă, ca ofrandă, pe treptele gropii. Credem că această din urmă operațiune s-a realizat în timpul construcției acoperământului sau chiar după terminarea lui, de îndată ce le găsim sub protecția unor mici aranjamente menite a fi ocrotite de radiațiile calorice. În mare parte, mobilierul din inventarul mormintelor îl găsim spart *in situ*, ca urmare a presiunii exercitate în timp de pământul depus şi, mai rar, în stare de conservare perfectă.

Grupate după tipuri şi forme, primul loc din varietatea vaselor ceramice îl ocupă acele căni cu aspect piriform (ovoidal) sau globular, prevăzute cu o toartă, cu gâtul pâlniform şi gura trilobată - *oenochoe*[5]. În general ele sunt executate dintr-o pastă fină, bine aleasă şi compactă. Pereții lor sunt frumos neteziți, arareori marcați de 2-3 caneluri fine dispuse pe umerii vasului, şi acoperiți pe 2/3 din suprafață cu o vopsea roşie, vişinie sau maronie, care cu timpul a căpătat o nuanță vineție (Fig. 10 /1-2 şi Fig.13 /1).

Cănile cu gura trilobată şi corpul cu profilul globular sunt confecționate dintr-o pastă aspră, cu mult caolin, fapt care a făcut ca în urma arderii să-i confere o culoare alb-gălbuie (ivoire)[6]. Vasele de acest tip au gura în formă trilobată accentuată, iar corpul, mai ales pe suprafața de bombare centrală, prezintă o serie de caneluri bine pronunțate (Fig.10 /4-6 şi Fig.13 /6).

O variantă a aceluiaşi tip de vas este grupată în descoperirile din mormintele T1a. Cănile cu gura trilobată din aceste morminte se disting prin forma lor, marcată de înălțimea gâtului ce le dă un aspect cilindric, ca şi de linia fusiformă a profilului (Fig.10 /3, 5, 8, 9 şi Fig.13 /5, 7, 8, 9). De asemenea, finisarea pereților este mai puțin îngrijită, fără ca aceştia să fie vopsiți. Prin toate aceste note - lipsa unui finisaj maxim şi lipsa unor proporții care să dea vasului suplețea frumosului

[5] ROBINSON 1959, p. 42, S.189, pl. 42; ALEXANDRESCU 1966, p. 222, pl. 82; RĂDULESCU 1975, p. 341 şi pl. VIII; SIMION 1984, p. 85, pl. XIII /3-7; idem, 1977, p. 144, pl. VII /1.

[6] RĂDULESCU 1975, p. 341 şi urm., pl. IX; POPILIAN 1976, p. 54; SIMION 1984, p. 84, pl. XIII /1; SULTOV 1964, p. 51, fig. 3 *apud* RĂDULESCU p. 341 şi urm.

- se marchează începutul unei decăderi în arta olăritului.

Aproape acelaşi loc, pe o scară numerică, îl ocupă *ulcioarele*[7]. Marea majoritate sunt lucrate din pastă fină, bine aleasă, cu pereţii frumos neteziţi şi daţi cu o vopsea roşu-vineție. Ele au o formă globulară, fundul inelar, gâtul cilindric, mai mult sau mai puţin înalt, gura cu buza evazată de formă discoidală, de care este prinsă toarta ce cade pe umerii vasului (Fig.11 /2-3 şi Fig.14 /2-3). Sunt şi ulcioare prevăzute cu două toarte prinse de partea superioară a gâtului şi de umerii vasului. Corpul lor este decorat cu caneluri, dispuse pe suprafaţa de sub umeri, până către partea inferioară; au culoarea roşu-gălbui sau ivoire (Fig.11 /4 şi Fig.14 /4).

De asemenea, sunt prezente şi *ulcioare de format mai mare*[8] (Fig.11/3 şi Fig.14/3). Ele sunt lucrate din aceeaşi pastă fină; profilul tinde spre forma piriformă, dar unele au şi corpul globular; gâtul este înalt, gura cu buza evazată; sunt prevăzute cu una sau, mai rar, cu două toarte.

În descoperirile noastre au fost găsite şi vase în formă de *oale mici* (ulcele)[9] (Fig. 11/5 şi Fig.14/5). Ele sunt lipsite de toarte, corpul lor tinde spre un aspect bitronconic, au gura largă şi buza evazată. Acestea au fost realizate dintr-o pastă inferioară, aspră şi nisipoasă, având culoarea gri-cenuşie, iar pereţii sunt canelaţi pe aproape toată suprafaţa.

Căniţele[10] ocupă, de asemeni, unul din primele locuri în lotul descoperirilor noastre, înregistrând totodată şi o însemnată varietate de tipuri şi forme.

În tipologia lor se disting acele căniţe executate dintr-o pastă fină, cu pereţii foarte subţiri şi acoperiţi cu o vopsea gri-glazurată sau roşie. Ele au profil globular, fundul mic, plat şi puţin înălţat, gura largă, iar buza capătă forme diferite, de la acel aspect simplu-evazat sau oblic-supraînălţat, până la cele răsfrânte şi arcuite spre interior. Sunt prevăzute de obicei cu o singură toartă, prinsă de buză şi arcuită frumos pentru a se sprijini pe partea superioară a umerilor (Fig.11 /7-10 şi Fig.14 /7-9).

Tot cu o largă răspândire sunt şi căniţele confecţionate dintr-o pastă mai aspră, amestecată cu mult caolin[11], fapt ce le-a dat o culoare gălbuie (ivoire). Pereţii sunt mai groşi, în comparaţie cu cele prezentate mai sus, şi decoraţi pe aproape toată suprafaţa cu caneluri accentuate. Unele căniţe, după ardere, au obţinut o culoare gri-cenuşie sau gri-gălbuie (Fig.11 /9 şi Fig.14 /8-9). În aceeaşi grupă se înscriu şi *cupele*[12] care au fost realizate în aceeaşi tehnică şi acelaşi format ca şi căniţele, doar că ele sunt lipsite de toarte sau prevăzute cu 2 tortiţe.

---

[7] RĂDULESCU 1975, p. 343, pl. X; POPILIAN 1976, p. 96, pl. XII /433-435; SIMION 1984, p. 85, pl. XIV /7-9.

[8] POPILIAN 1976, p. 95, pl. XII /433-435 şi pl. XLII /450, 453; SIMION 1984, p. 85, pl. XIII /2.

[9] POPILIAN 1976, p. 91, 183, pl. XXXVIII /382; SIMION 1984, p. 86, pl. XV /2-5.

[10] RĂDULESCU 1975, p. 334 şi urm., pl. III, IV şi V; POPILIAN 1976, p. 106, pl. LVI /634-644; ROBINSON 1959, p. 30, pl. 4 /G 79 şi p. 52, 55 /J 11, 34; SIMION 1984, p. 86, pl. XVI.

[11] RĂDULESCU 1975, p. 336 şi pl. IV; SIMION 1984, p. 87 şi fig. XVI /9-11; SULTOV 1964, p. 53, fig. 7 /a-b *apud* RĂDULESCU, *loc.cit.*

[12] RĂDULESCU 1975, p. 336 şi urm., pl. IV; SIMION 1984, p. 86, pl. XVII /1.

Fie că s-au găsit întregi sau în stare fragmentară, *străchinile mici*[13] constituie un fond destul de important în cadrul descoperirilor noastre. Ele sunt confecționate dintr-o pastă fină, foarte bine arsă şi acoperite cu o vopsea roşie sau portocalie (Fig.11 /11-12 şi Fig.14 /10). Sunt prezente şi străchini de format mai mare, cu buza verticală, partea inferioară cu aspect tronconic, iar fundul inelar.

Au fost descoperite şi *unguentarii din ceramică*[14], ce imită forma celor din sticlă.

Ca şi cănițele, ori ulcioarele sau cănile, *opaițele*[15] constituie ofranda nelipsită fiecărui mormânt. Au fost găsite opaițe cu corpul şi ciocul rotund, discul puțin concav şi decorat, mărginit de un brâu în relief sau din ove, dar şi opaițe cu figuri de animale pe disc (Fig.11 /13-15). Altele au o formă alungită, ciocul triunghiular şi flancat de volute mai mult sau mai puțin accentuate.

Prezența unei *amforete*[16] (Fig.11 /6 şi Fig.14 /6) face trecerea la grupul de vase mari. Ea este realizată dintr-o pastă aspră, bine arsă, gâtul uşor evidențiat şi prevăzut cu două toarte scurte, arcuite şi prinse de sub buză şi partea de jos la baza gâtului. Întregul corp este decorat cu caneluri ce se evidențiază în mod pregnant.

Deşi nu figurează în planşele noastre cu figuri, trebuie să amintim în tipologia ceramicii descoperite şi acele *amfore de tip pontic*[17]. Acest tip de amfore au gâtul cilindric şi înalt, gura cu buza discoidală, fundul în formă conică, au o talpă mijlocie; prezența lor a mai fost semnalată şi în alte morminte din necropola tumulară a cetății *Noviodunum*[18].

Printre resturile cinerare din groapă, sau chiar pe unele trepte, s-au găsit o serie de elemente din bronz, ce provin fie de la casete, de obicei deținătoare de obiecte personale - ca toarte, cheițe, butoni decorativi - fie că sunt aplice sau catarame de la obiecte de vestimentație (Fig.12 /1-5). Dintre obiectele de bronz cu o valoare deosebită se remarcă o situlă (Fig.15 /1) întreagă şi foarte bine conservată. Ea a fost pusă peste resturile cinerare (Fig.8 /4) după ce acestea fuseseră strânse în groapa de tiraj şi când probabil, energia calorică se diminuase. Este un vas tip *situlă* simplu[19], cu o formă sferoidală clasică, pereții bine neteziți, decorat doar pe umeri cu o bandă circulară din linii în relief, dispuse vertical şi încadrate de două cercuri concentrice. Urechile de care s-a prins toarta au un aspect figurat, reprezentând chipul Meduzei. Buza îngroşată este şi ea decorată cu o serie de ove perlate, încadrate fiecare de câte un cerc în relief (Fig.15 /1).

---

[13] POPILIAN 1976, p. 122, pl. LXVI /808 şi 810; ROBINSON 1959, p. 48, pl. 8 /H12; SIMION 1984, p. 87, pl. XVII /3-4.

[14] RĂDULESCU 1975, p. 349, pl. XIV, SIMION 1984, p. 87, pl. XV /7-8; ROBINSON 1959, p. 30, pl. 4 /G 79.

[15] ICONOMU 1967, p. 11-18, prin analogii cu diferite tipuri; SIMION 1984, p. 87, pl. XVIII; ALICU 1994, p. 167 /nr. 384 şi pl. 5.

[16] PARASCHIV 2006, p. 38 şi urm.; în catalog, p. 53, tipul 13, pl. 10 /77.

[17] A se analiza cu atenție amfora din fig. 8 /2 şi 3 şi prin analogii cu alte descoperiri: SIMION 1984, p. 84 şi 496, fig. 12; la PARASCHIV 2006, p. 18 şi urm., în catalog p. 42 / tip 3, pl. 2 /12 şi pl. 10 /77.

[18] SIMION 1984, p. 84, pl. XII /3-4; ALEXANDRESCU 1966, p. 198, pl. 99 /XXX 6-8.

[19] SZABÓ 1984, p. 99-113, fig. 6 /6-7 şi fig. 9 /B; pentru decor buză v. pl. LIII /1; SIMION 1992, p. 216, fig. 1 /1a.

O remarcă deosebită o datorăm *obiectelor de podoabă*[20]. Cea mai completă trusă s-a descoperit în M2 din TI. Ea a fost descrisă în catalogul întocmit mai sus; ceea ce ne atrage atenţia asupra acestor bijuterii este nu atât modelul cât asortarea dintre ele prin intermediul pietrelor decorative: mărgeluşele care împodobeau discul şi pivotul de la cercei, piatra de la inel şi cea din centrul medalionului, toate erau de culoare bleu. Din cauza deteriorării lor, cauzate în mod sigur de temperatura ridicată emisă de rugul sau jarul din groapa mormântului, la ora actuală nu ne putem pronunţa ce piatră semipreţioasă a fost încasetată pentru decorarea acestor obiecte (Fig.15 /2-6).

Celelalte descoperiri din aceleaşi categorii, făcute în alte morminte (Fig.15 /7-8 şi Fig.12 /9) sunt de mai mică importanţă din acest punct de vedere.

Cele prezentate mai sus ne permit să stabilim o relaţie între mormintele cercetate cu inventarul lor şi practicile ritual-funerare folosite, pe de o parte, cu viaţa social-economică şi ideologia societăţii din cetate, pe de altă parte.

Ritul incineraţiei cu practica rituală tip „rug-busta" de tradiţie elenistică, a fost adus, probabil, din Orientul Mijlociu de unităţile romane, în centrele de pe Dunăre[21]. De altfel, în perioada sec. I şi II incineraţia se generalizase ca o practică ritual-funerară în tot Imperiul Roman, iar inhumaţia apare ca un nou obicei tot în această perioadă, împrumutat tot din Orient ca urmare a răspândirii „modei" folosirii monumentelor din piatră (sarcofagelor)[22]. Acest obicei trece apoi şi la păturile mai sărace, fără să susţinem teza atribuirii lui unui anume grup etnic sau religios (ex. TII, M4).

În ceea ce priveşte ceramica, cu toate variantele tipologice (cu excepţia amforelor şi a ceramicii fine - străchinile), documentează funcţionalitatea unei industrii locale. Aceasta a putut să existe la Noviodunum, sau mai ales în teritoriul său[23], precum şi în alte centre învecinate. Este greu să se vorbească de un import de produse, când de fapt se constată existenţa unui comerţ între centrele aceluiaşi imperiu. Pentru ceramica fină avem un prim exemplu centrul de la Butova (Bulgaria)[24], unde vasele din grupa ceramicii fine, se executau pe scară largă.

Aceleaşi observaţii le considerăm valabile şi pentru vasele ceramice care au în compoziţia lor o cantitate de caolin[25]. Cert este că din toate aceste cazuri se poate afirma că *Noviodunum* era şi un mare centru comercial unde se producea un intens schimb de mărfuri.

---

[20] SIMION 1984, p. 83, pl. IX /3a-b, 2; idem, 1994-1995, p. 132, fig. 13 /d,f şi g; determinarea s-a făcut după catalogul lui Andrezej Belowski, 1976, p.208; Jaspis varietate de siliciu dur şi opac cu vine de culoare neagră-brun, utilizat în arta bijuteriilor cu precădere în sec.II-III p.Chr.

[21] ARICESCU 1977, p. 32 şi urm.; idem, p. 37-41 şi urm.; ZAHARIADE 1988, *passim*; SIMION 1994, p. 93 şi urm.

[22] KURTZ, BOARDMAN, 1971, p. 39-41; v. în special cap.VII (L); ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 272 şi urm.; COVACEF 2002, p. 277 şi urm.

[23] BAUMANN 1995, cap. referitor la descoperirile de la Telița, p. 269-430; un cuptor roman rămas inedit, a fost descoperit şi în extremitatea aşezării civile de la Noviodunum.

[24] SULTOV 1969, p. 479 şi urm.

[25] RĂDULESCU 1975, p. 336 şi urm.

Pe de altă parte, diferențierile în tipologia monumentalității mormintelor, ca şi în ceea ce priveşte valorile mobilierului depus, indică existența unei stratigrafii sociale în comunitatea cetății. Bijuteriile descoperite, ca şi rămăşițele acelor casete personale, nu puteau să aparțină decât unor persoane foarte bogate şi rafinate.

Într-un cuvânt, ansamblul descoperirilor din necropolă aparține populației romane sau romanizate din cetatea *Noviodunum*; recunoaştem aici tradiția mai veche a civilizației elenistice, şi aproape nimic din credințele şi tradițiile locale getice[26].

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1966 – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară*, în *Histria*, II, Monografie arheologică, Bucureşti.

ALEXANDRESCU-VIANU 1970 – M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, în RESEE, VIII, 2, Bucureşti, p. 269-328.

ALICU 1994 – D. Alicu, *Opaițele romane*, Bucureşti, 1994.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 32, 37-41.

BAUMANN 1995 – V.H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.

BELOWSKI 1976 – A. Belowski, *Determinarea mineralelor pe baza caracteristicilor exterioare şi a proprietăților chimice*, traducere Patrulius J., Bucureşti, 1976.

BUJOR 1960 – Exp. Bujor, *Pogrebalnîe obreav v necropole iz Noviodunuma*, în Dacia, N.S., 4(1960), p. 527-538.

BUJOR, SIMION 1961 – Exp. Bujor, G. Simion, *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea*, Materiale 7(1961), p. 392-397.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, sec. I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967.

KURTZ, BOARDMAN 1971 – D.C. Kurtz, J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Cornell University Press, 1971.

OPAIȚ 1980 – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8(1980), p. 337.

PARASCHIV 2006 – D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec.I-VII p.Chr.)*, Iaşi, 2006.

POPILIAN 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

RĂDULESCU 1975 – A. Rădulescu, *Contribuții la cunoaşterea ceramicii de uz comun din Dobrogea*, Pontica 8(1975), p. 331-360.

ROBINSON 1959 – H.S. Robinson, *The Roman Pottery*, în *The Athenian Agora*, vol. 1, II, New-Jersey, 1959.

SIMION 1977 – G. Simion, *Descoperiri noi pe teritoriul Noviodunensis*, Peuce 6(1977), p. 123-148.

[26] SIMION 1998, p. 174.

SIMION 1984 – G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, Peuce 9(1984), p. 75-96 şi 481-502.

SIMION 1992 – G. Simion, *Méthodes de datation et de localisation des centres de production des bronzes romains découverts dans la région du Bas-Danube*, în *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes*, Nymegen, 1992, p. 215-228

SIMION 1994-1995 – G. Simion, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea)*, Dacia NS, 38-39(1994-1995), Bucureşti, p. 121-149.

SIMION 1998 – G. Simion, *Nécropole des bouches du Danube : pratiques, rituels funéraires et ethnicité*, în *Nécropoles et pouvoir – Idéologies, pratiques et interprétation*, Lyon-Athènes, 1998, p. 167-190.

SULTOV 1969 – B. Sultov, în *Actes du premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, vol. II, Sofia, 1969, p. 479-488.

SZABÓ 1984 – K. Szabó, *Balsamaires en bronze provenant de la Pannonie*, Alba Regia, Székesfehérvár, 1984, p. 99-113, fig. 6/6-7 şi fig. 9/B.

ŞTEFAN 1973 – A. S. Ştefan, *Noviodunum – studiu de fotointerpretare arheologică*, BMI, 42(1973), 1, p. 3-14.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

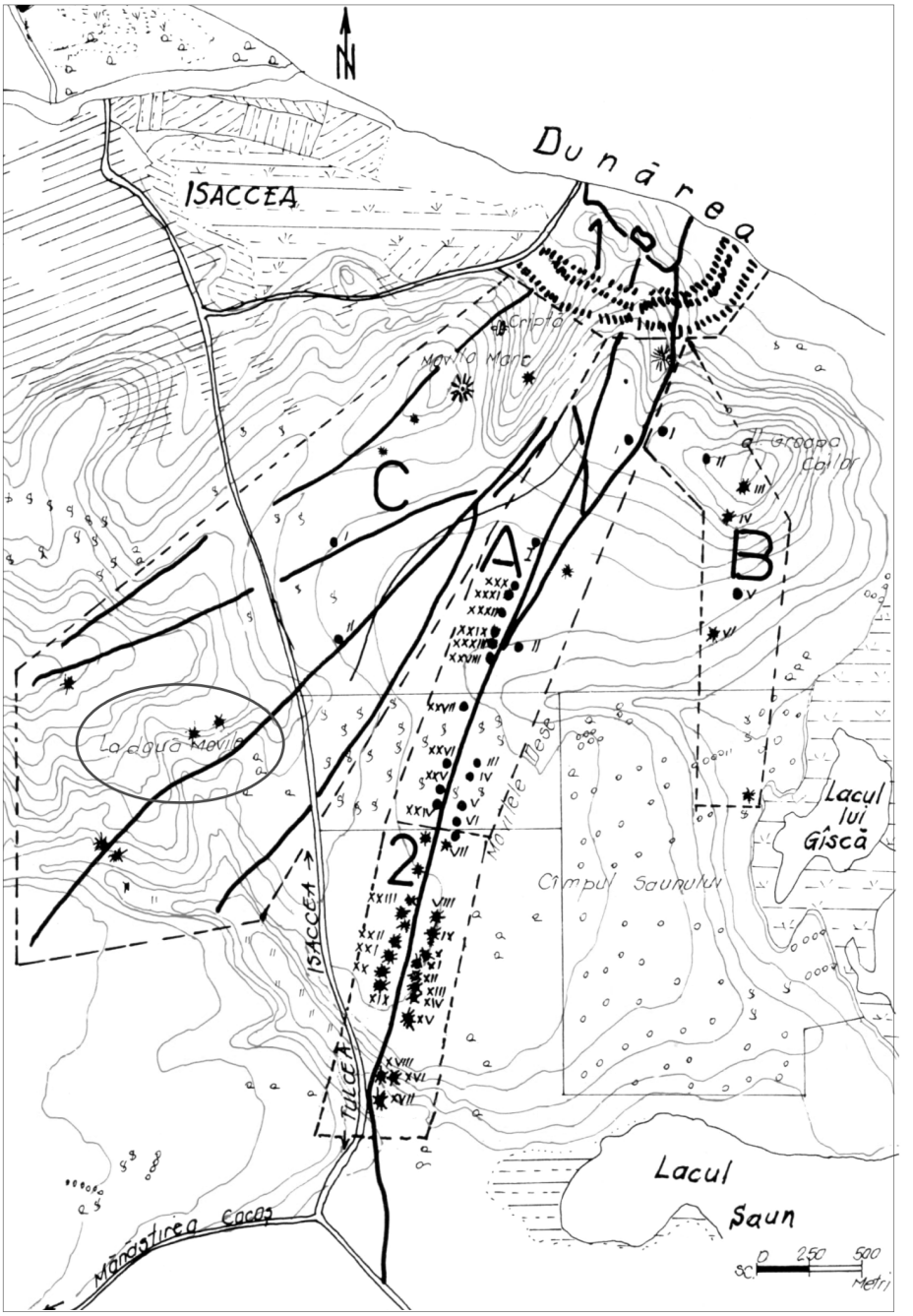

Fig. 1 – Planul necropolei tumulare a cetății Noviodunum

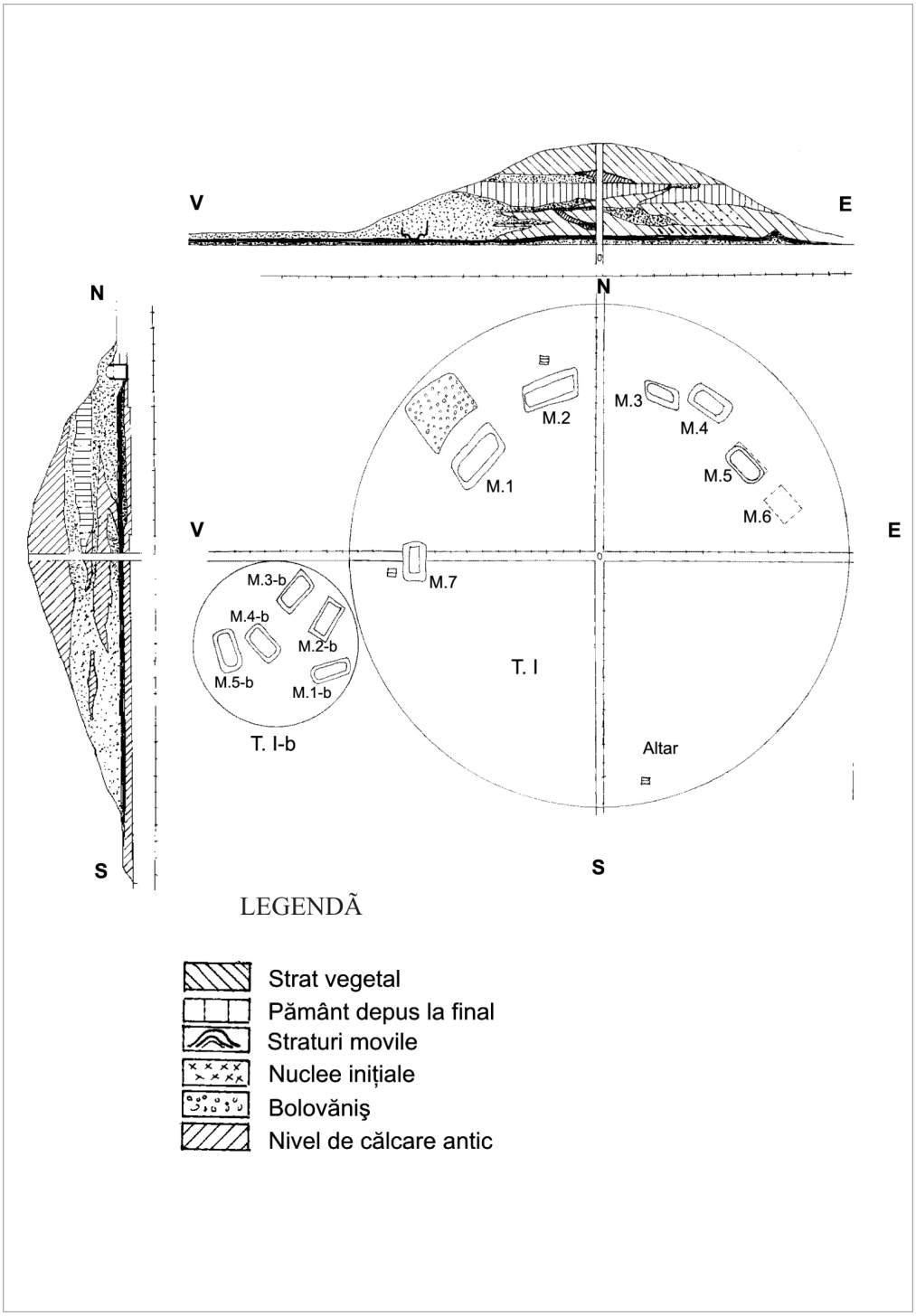

Fig. 2 – Planul şi profilele TI şi TIa

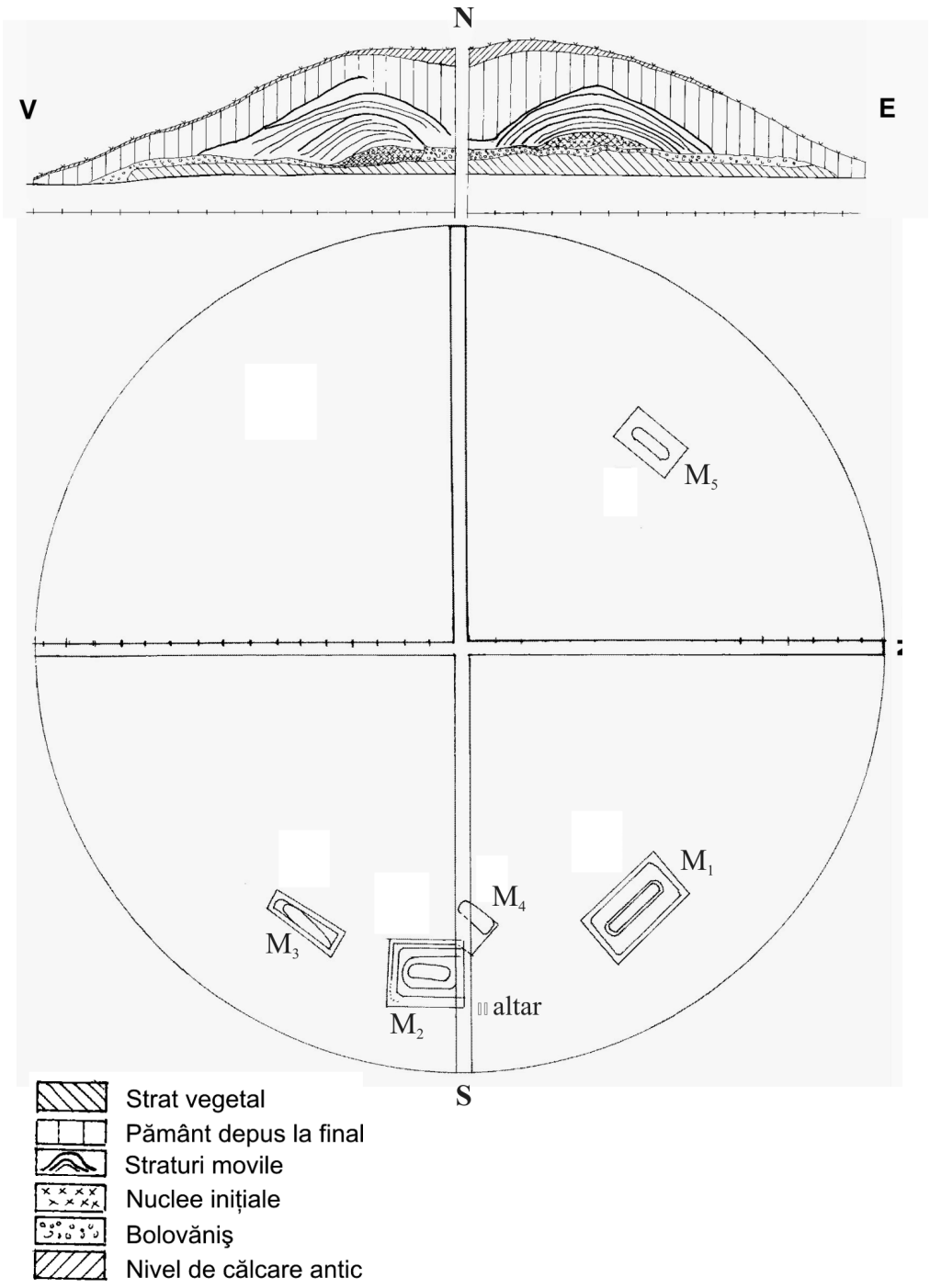

Fig. 3 – Planul şi profilele TII

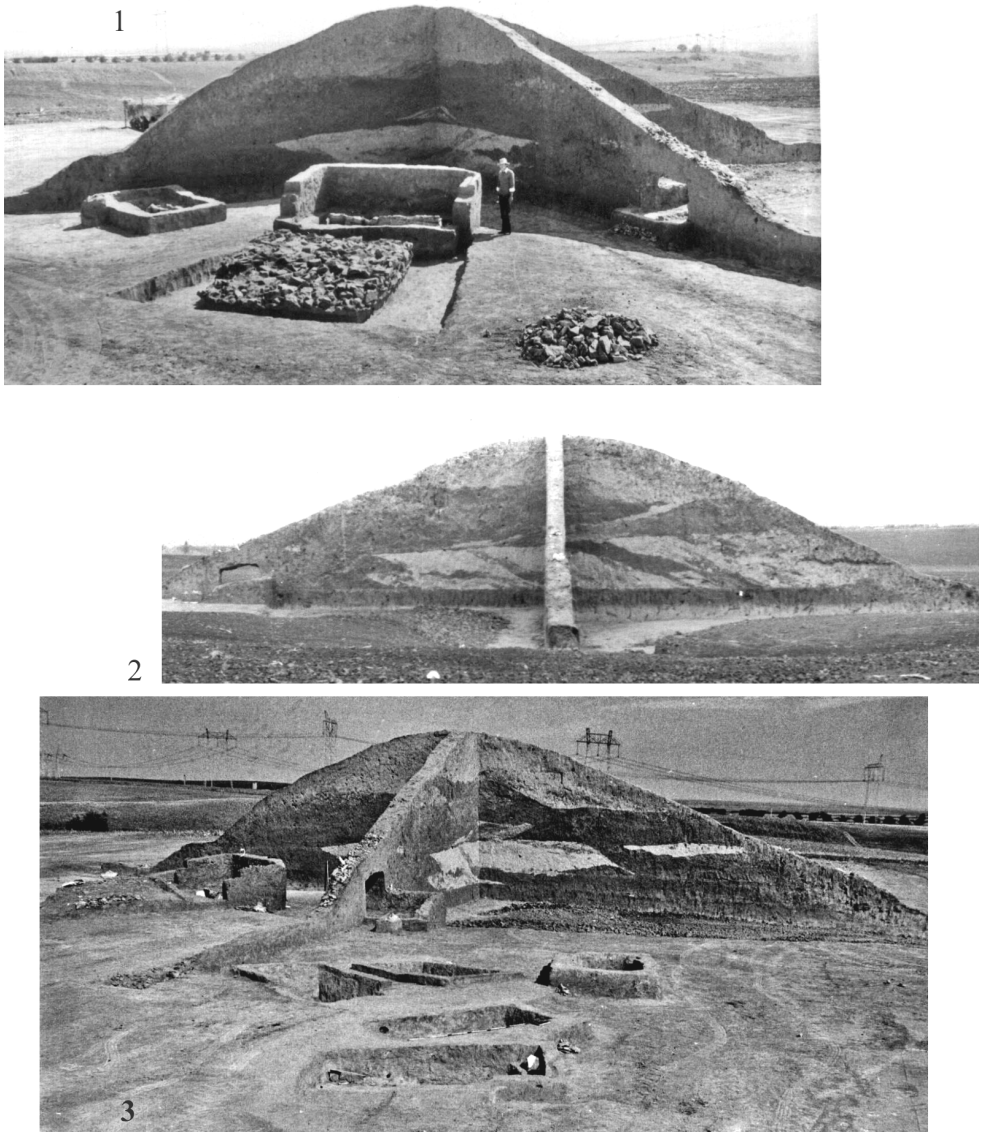

Fig. 4 – T_I. 1 - Construit în straturi alternante, cu mormintele amplasate în jumătatea de nord. 2 - Stratigrafia tumulului. 3 - În prim - plan vedere de ansamblu asupra mormintelor din T_{Ia}.

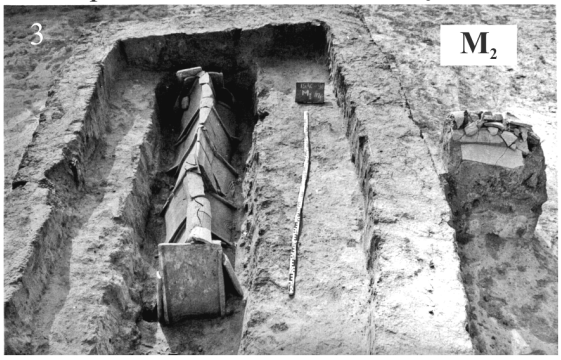

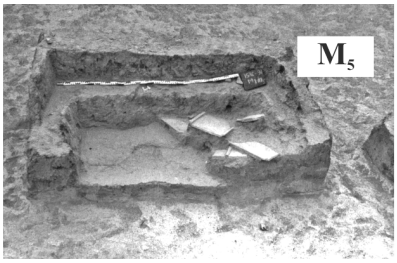

5

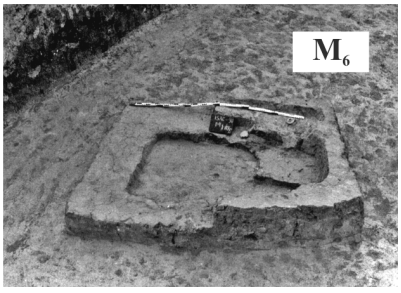

6

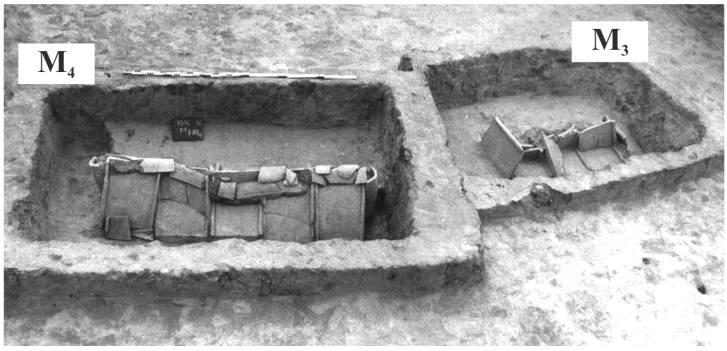

4

Fig. 5 – Tı. Arhitectura mormintelor descoperite.

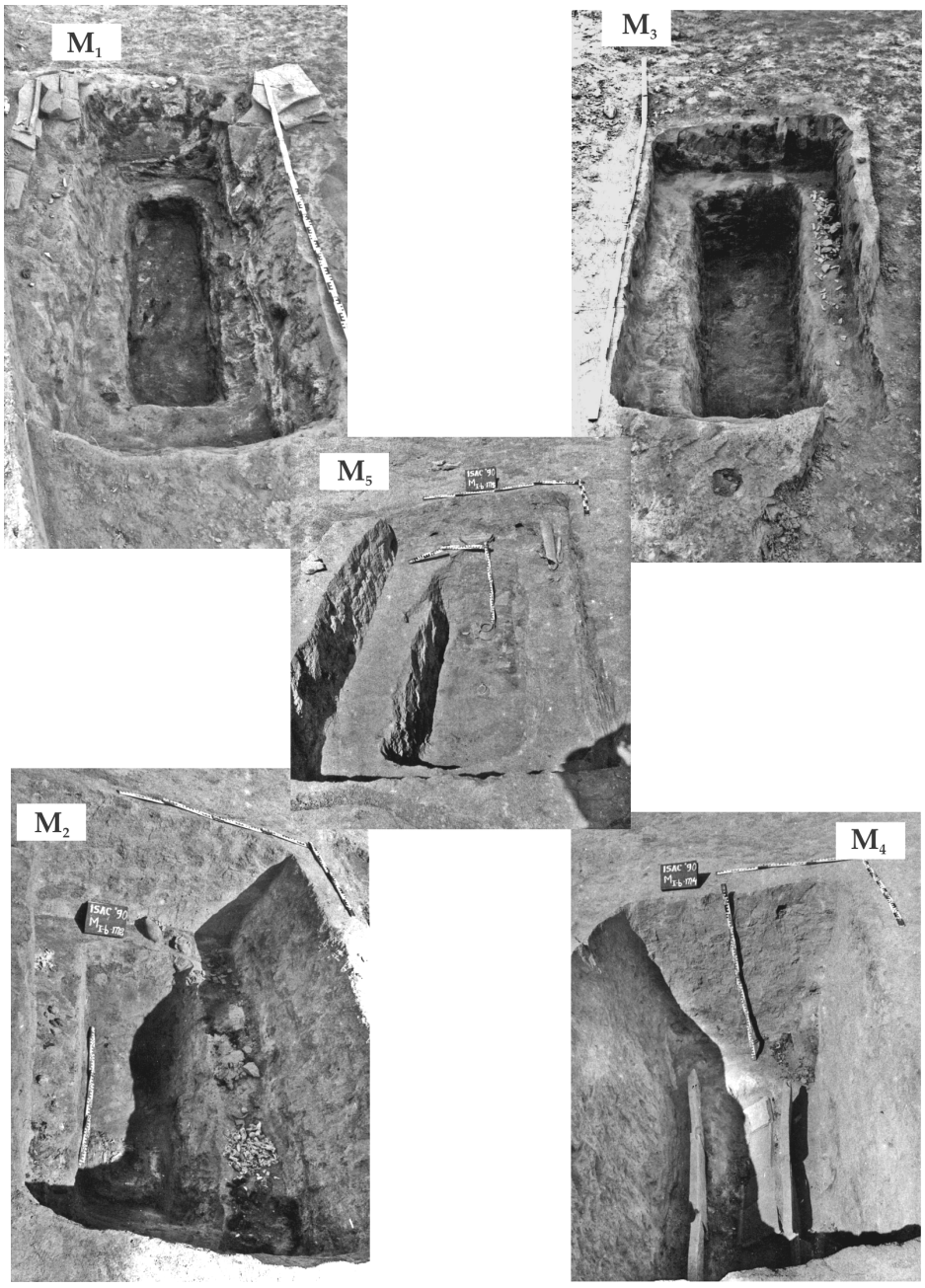

Fig. 6 – TIa. Vedere de ansamblu asupra grupului de morminte descoperite.

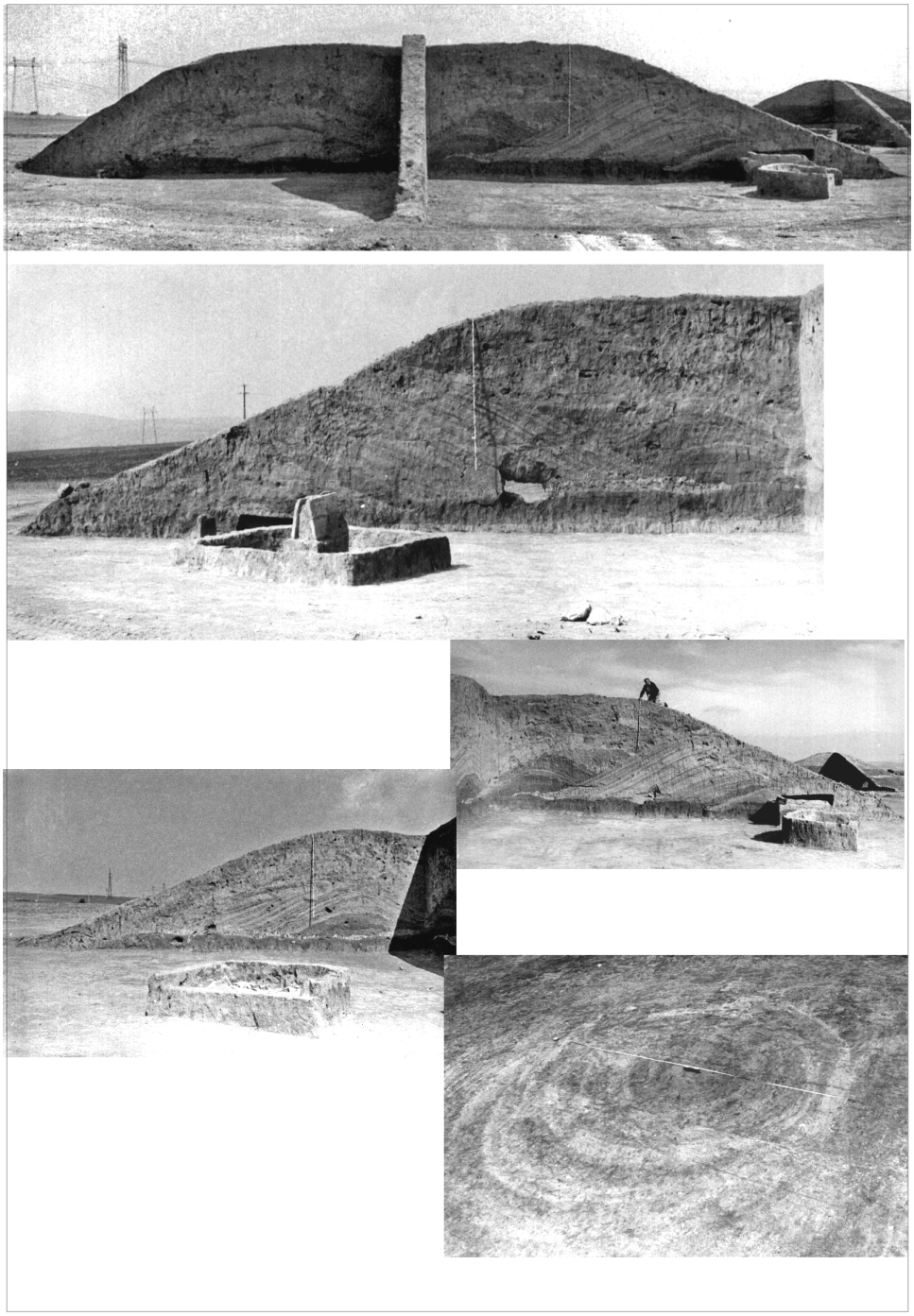

Fig. 7 – Tii. Stratigrafia şi tehnica de construcție

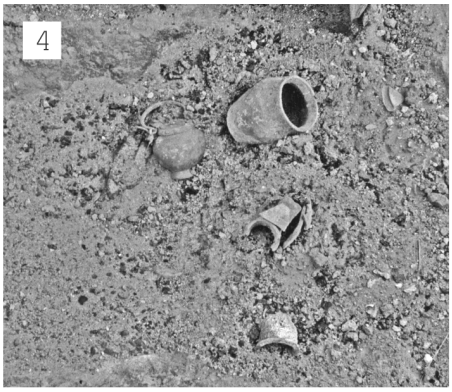

Fig. 8 – Tii. 1 – 3 Arhitectura M1 (mormântul principal).
4 – detaliu de sub acoperiş.

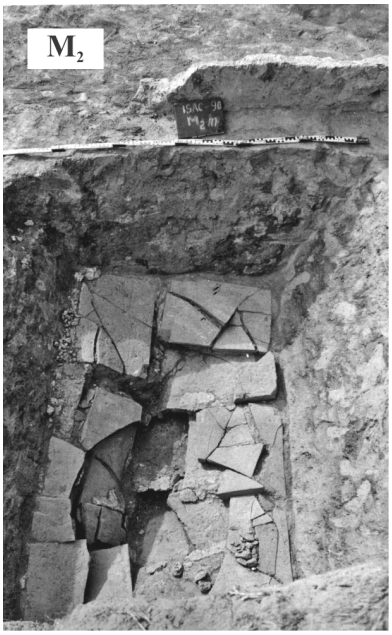

1

2

3

4

Fig. 9 – TII. Vedere de ansamblu asupra mormintelor M2-5.

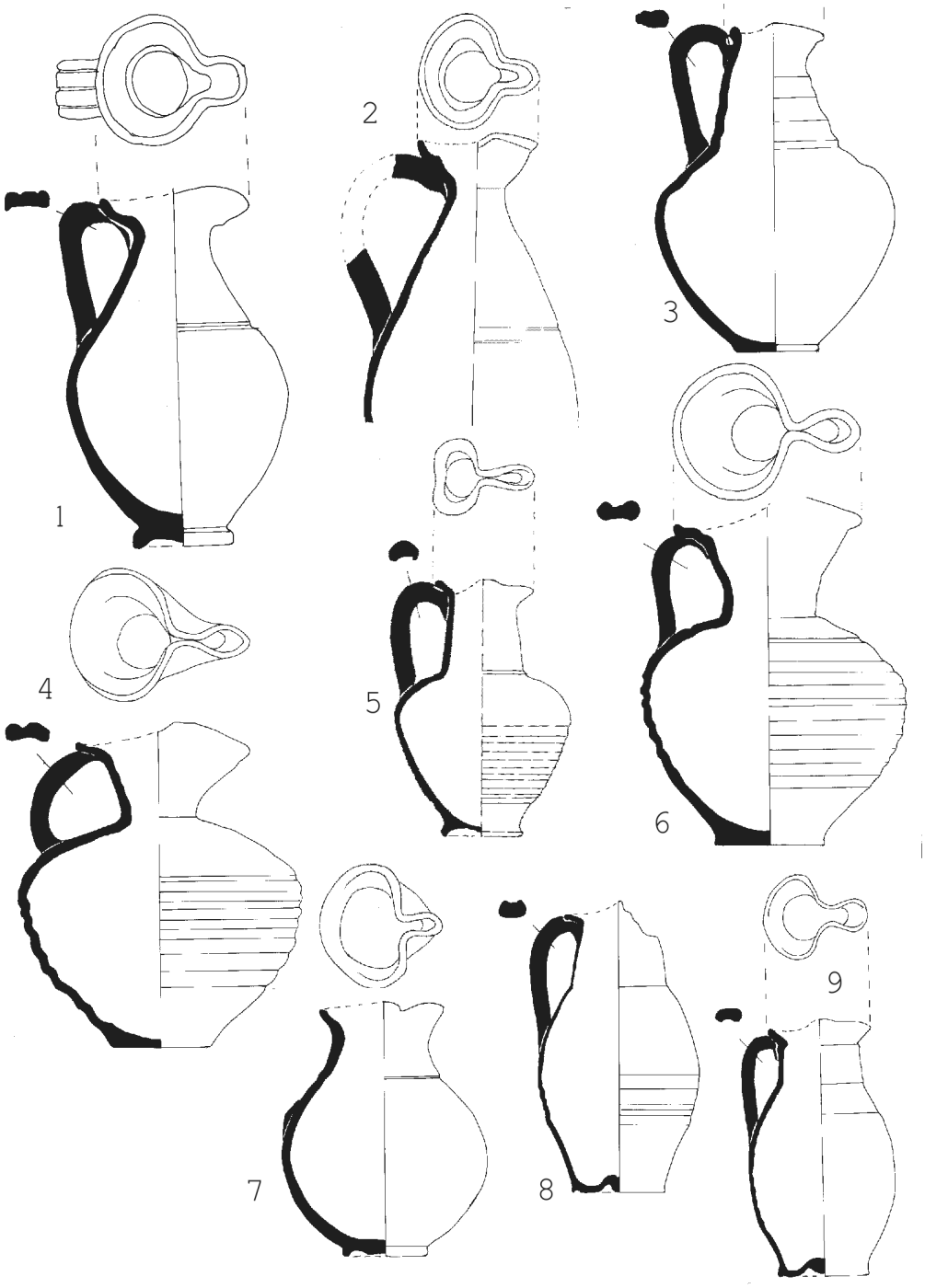

Fig. 10 – Căni tip *oenochoe*.

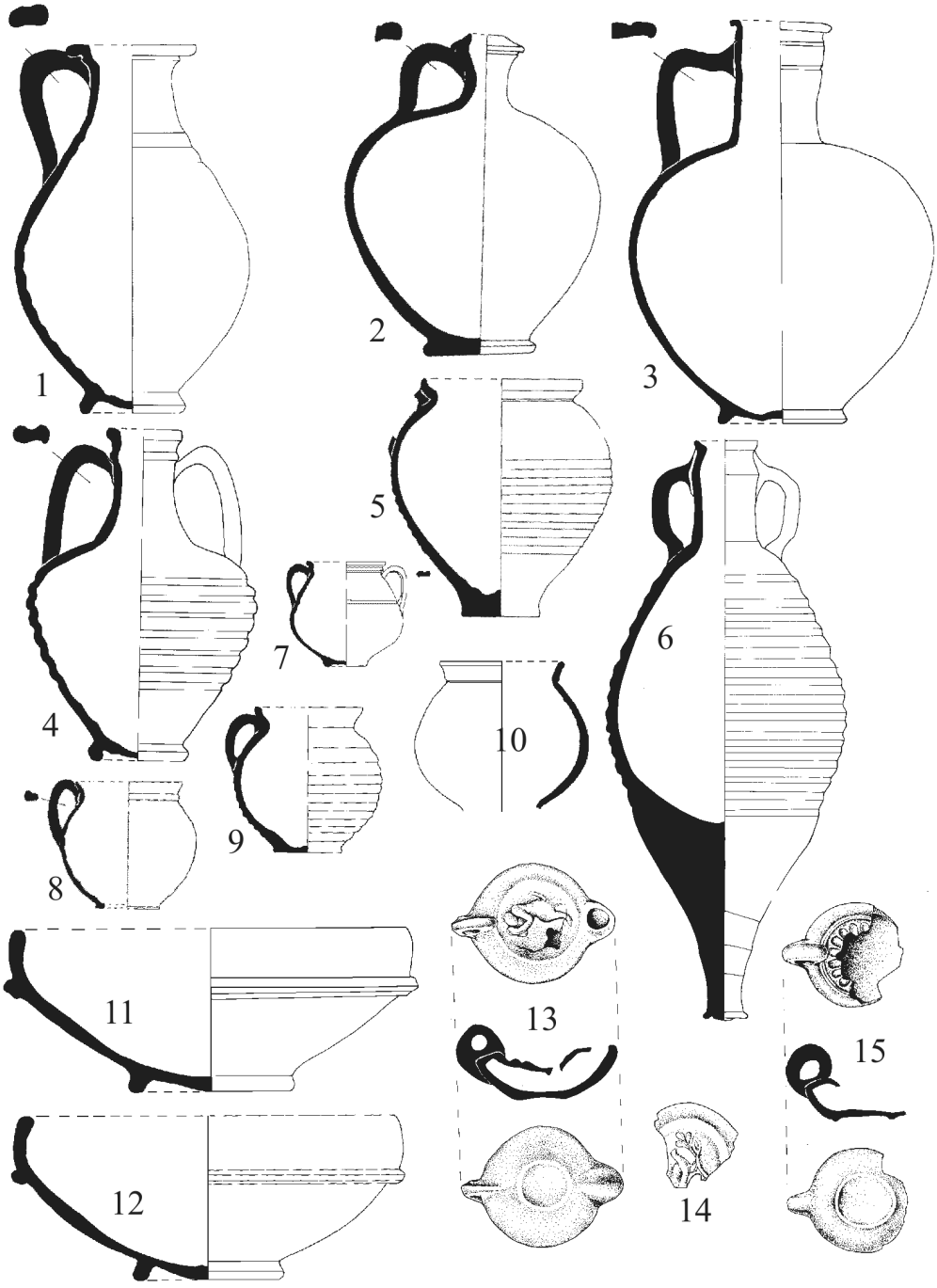

Fig. 11 – 1 - 4 căni şi ulcioare; 5 - ulcică; 6 - amforetă; 7 - 10 căniţe; 11 - 12 castroane mici din ceramică fină; 13 - 15 opaiţe.

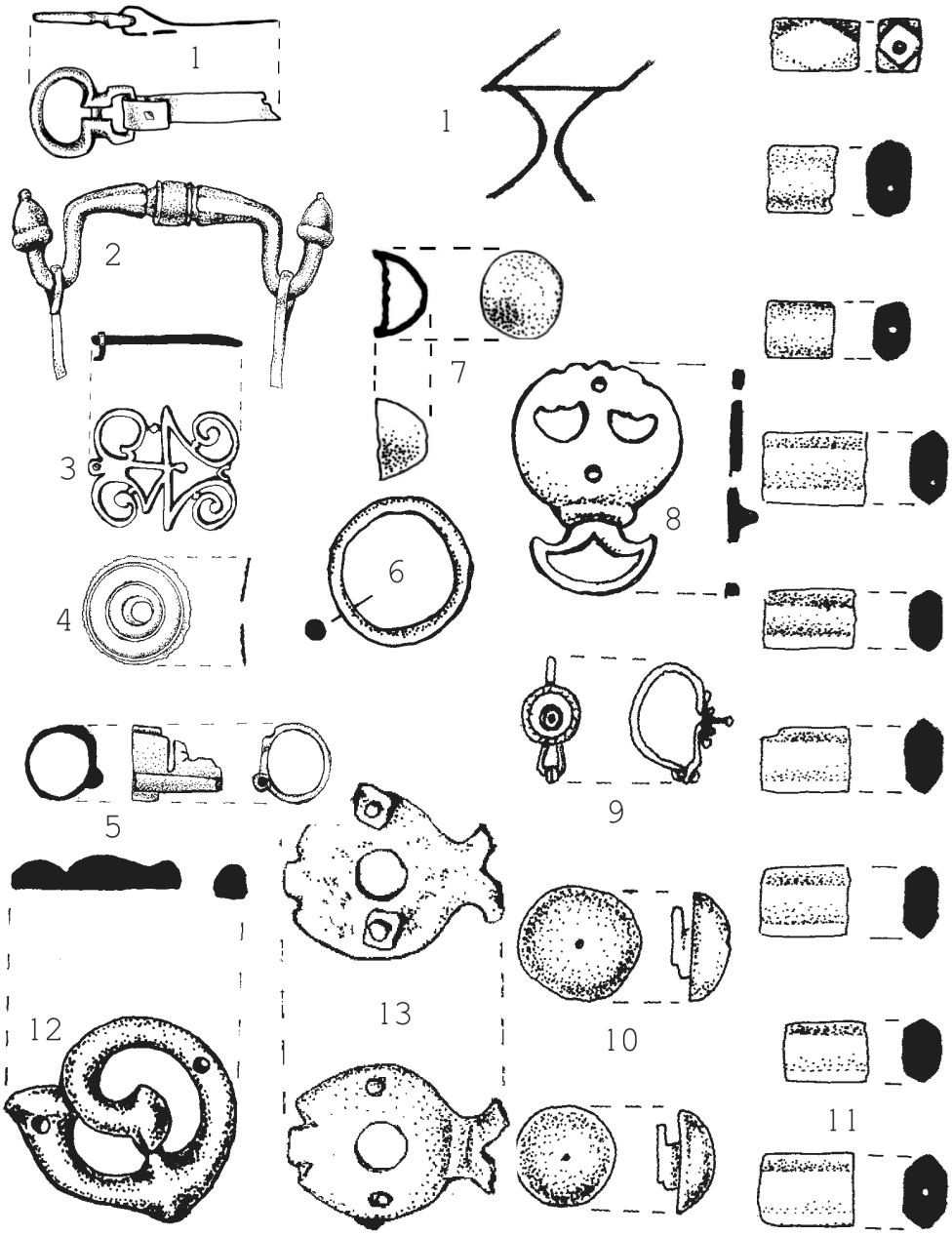

Fig. 12 – 1, 2, 5, 7 – elemente din bronz de la o casetă pentru obiecte personale; 3, 8, 12, 13 – aplice decorative; 4 – capac de vas; 9 – cercel de aur; 10 – nasturi din os; 11 – mărgele; 12 – schema scaunului din M$_{I}$ al T$_{II}$.

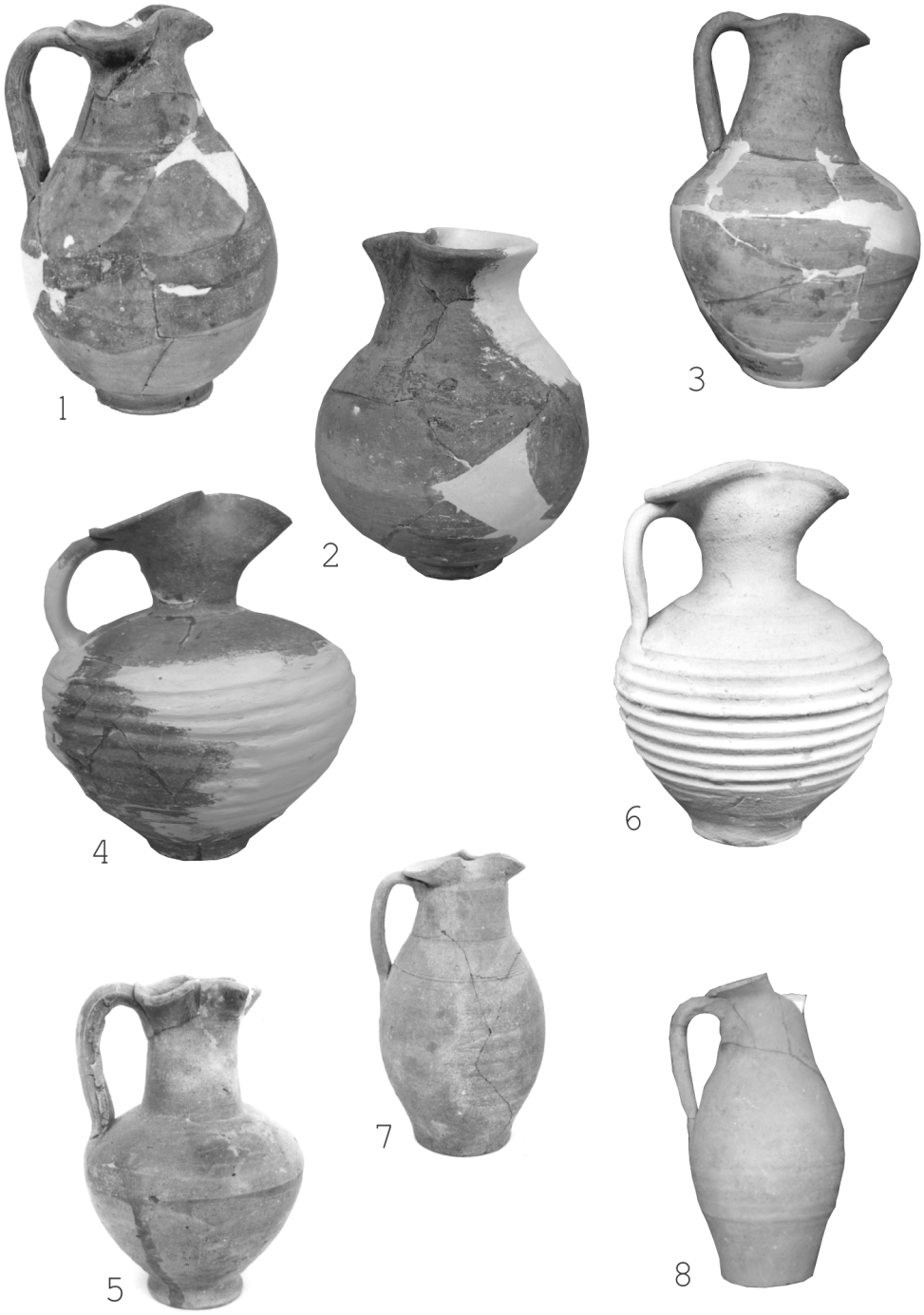

Fig. 13 – Căni tip *oenochoe*.

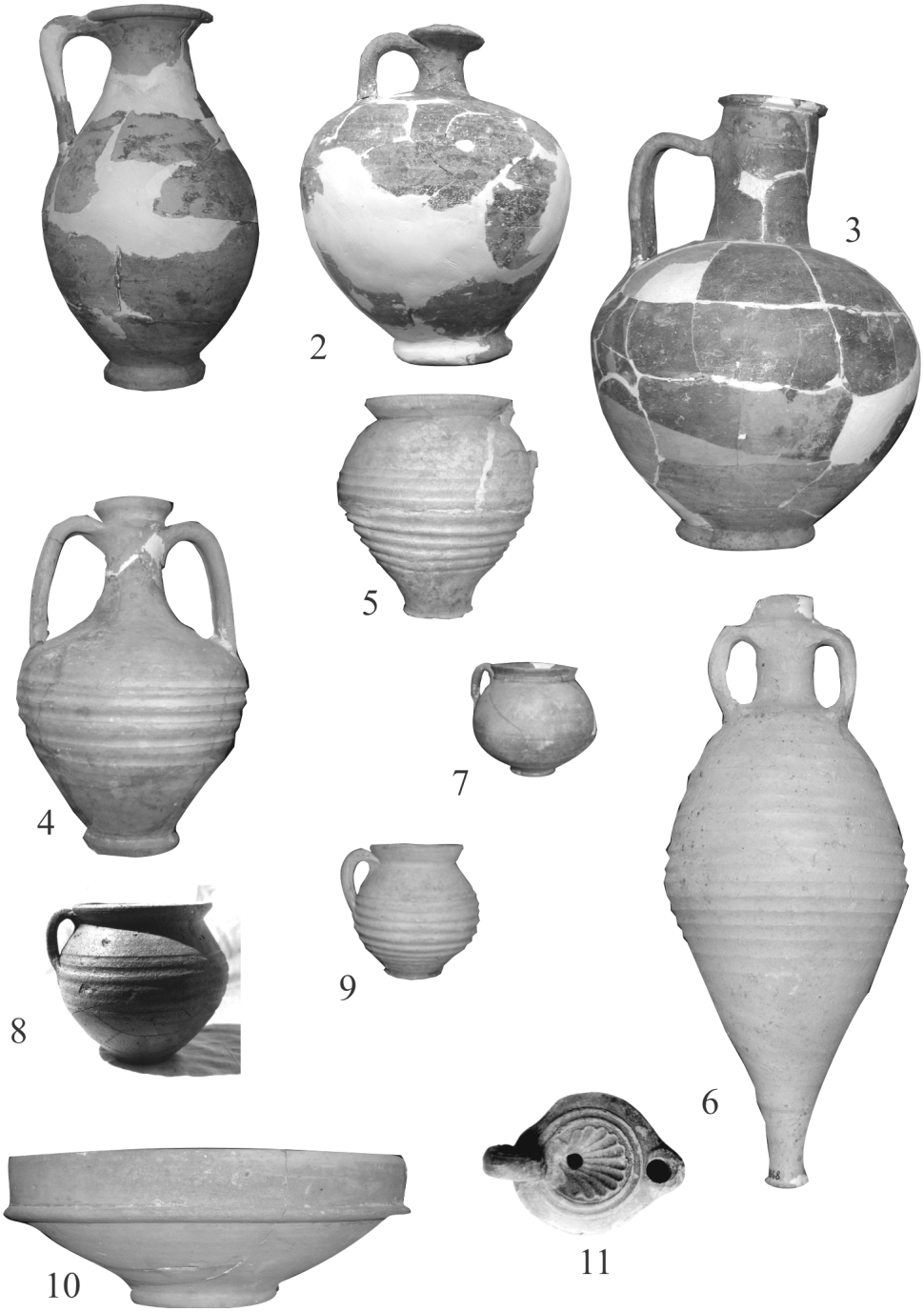

Fig. 14 – Diverse tipuri de obiecte ceramice.

Fig. 15 – 1 Situlă din bronz;
2 – 8 Obiecte de podoabă din aur şi pietre preţioase.

NOUVELLES DECOUVERTES DANS LA NECROPOLE ROMAINE DE ISACCEA (NOVIODUNUM) – DEPART. DE TULCEA

Résume

La zone archéologique de la nécropole tumulaire romaine de Noviodunum se prolonge à droite et à gauche des routes antiques.

Notre article présente les découvertes faites dans le secteur „La două movile", où l'on a fouillé deux tumuli de type monumental. Le manteau de terre est réalisé soit de couches alternées (Fig. 4), soit de plusieurs buttes réunies par surhaussement de leur partie centrale (T_{II}-Fig. 7).

Le rite et les rituels funéraires consistent en:

a) tombes d'incinération sur place en fosse rectangulaire, aménagée plus ou moins soigneusement et pourvue d'une ou deux marches (T_I et T_{II}) (Fig. 5 et Fig. 8) ;

b) tombes d'incinération sur place en fosse rectangulaire simple, sans mobilier, ou pourvues d'une marche, aménagées d'une manière négligente (T_{Ia}) (Fig. 6 et Fig. 9 /2-3) ;

c) tombes d'inhumation en fosse simple, où le défunt était déposé en position dorsale (T_{II}, M_4).

Le mobilier funéraire peut être réparti en plusieurs catégories :

- les céramiques locales ; elles consistent essentiellement en vases d'usage commun : des cruches modelées en pâte rouge de qualité supérieure, avec le corps globulaire, de petites dimensions (Fig. 11 /2 et Fig. 14 /2) ;
- les récipients à ouverture trilobée, anse bombée, forme ovoïdale ou fusiforme (Fig. 10 et Fig. 13);
- des récipients à l'embouchure en entonnoir (Fig. 11 /1) ;
- plus rarement, les cruches à deux anses (Fig. 11 /4 et Fig. 14 /4) ;
- les pots de petites dimensions, peu nombreux, réalisés en une pâte rugueuse leur conférant un aspect spongieux (Fig. 11 /9 et Fig. 14 /8-9) ;
- les petites tasses à une anse, lesquelles sont les plus nombreuses ; réalisées en une pâte de qualité supérieure, beige-rosé, parfois à engobe grise, elles présentent un aspect globulaire (Fig. 11 /11-12) ;
- les petites tasses à une anse et présentant des cannelures sur le corps, bien nombreuses et réalisées en argile ivoire (Fig. 14 /9) ;
- les lampes, objets d'offrande qui ne font presque jamais défaut dans les tombes, ce qui explique leur grand nombre, ainsi que la grande variété des types et des formes (Fig. 11 /13-15);
- une cruche amphoroïdale appartenant à un type marquant la transition vers des formes plus sveltes (Fig. 11 /6 et Fig. 14 /6);
- les amphores de taille moyenne, bien fréquentes dans la nécropole de Noviodunum ; il s'agit d'un type d'amphore attesté dans tous les sites pontiques et histro-pontiques (Fig. 8 /2-3);

Du point de vue chronologique, les formes céramiques appartiennent à un intervalle qui va de la fin du Ier s. à la fin du IIe s. ap. J.-C.

Les bijoux sont représentés par un collier de perles d'or, des boucles d'oreille, une baguette d'or, une broche, un agrafe et une bague d'or (Fig. 15) incrustée d'une pierre semi-précieuse.

DAS LAGER VON PRAETORIUM (MEHADIA) IN SPÄTRÖMISCHER ZEIT

Doina BENEA

In spätrömischer Zeit[1] wurde nach dem Verlassen der Provinz Dakien – im Jahre 271 oder 274/275 – das Verteidigungsystem während der Tetrarchie neu organisiert und danach ist auch die Befestigungsanlage von Mehadia ca. 25 km nördlich der Donau errichtet worden[2].

Das Lager von Mehadia war am Engpass Timiş-Cerna unweit vom Fluss Belareka (150 m) und vom Gebirgsbach Bolvaşniţa (150-170 m), der in den Fluss mündet, angelegt.

Das Lager ist in den ersten Jahren nach der römischen Eroberung aus Erde und Holz errichtet worden und später wurde es noch einmal wieder hergestellt. Das Steinlager wurde in den ersten Jahrzenten des 2. Jh[3] am selben Platz zur Dimension 142,60 x 116 m umgebaut. Wahrscheinlich hat der *cohors III Delmatarum* am Bau gearbeitet[4]. Die folgende Bauetappe stammt aus dem 3. Jh. aus der Zeit des Severus Alexander, Gordians III. oder Philippus Arabs.

Eine heftige Überschwemmung hat etwa in der Mitte des 3. Jh. das gesamte Innere des Lagers mit Ausnahme der Hauptverteidigungsanlage beziehungsweise der Schutzmauer und einem 6-9 m breiten Stück am Grunde des Aggers zerstört. Eine zeitlang wurde das Lager nicht mehr besetzt. (Abb. 1)

Nach der Naturkatastrophe ist der spätrömische Befestigungsbau in spätrömischer Zeit durch das Einebnen der Schwemmschicht und das Darauflegen

---

[1] Der folgende Text wurde für den LIMES KONGRESS in Leon (Spanien)-Sept. 2006 vorbereitet. Leider konnte der Text aus verschiedenen Gründen nicht übergeben werden für Publizierung.

[2] BENEA 2005, 697-699.

[3] MACREA, GUDEA, MOŢU 1993, 17-28; BENEA *et alii* 2000, 142-143.

[4] Auf Grund des Grabungstagebuches und einiger Pläne von Prof. M. Macrea haben N. Gudea und I. Moţu eine Darstellung des Grabungsortes und des Fundgutes, das teilweise im Museum zur Siebenbürgischen Geschichte aus Cluj-Napoca aufbewahrt wird, verfasst. In dieser Arbeit werden außer den allgemeinen Angaben zu den Dimensionen der Befestigungsanlage und der allgemeinen Lage der Schnitte keine Situationspläne, Profile usw. angegeben, weil diese vermutlich nicht erhalten geblieben sind (MACREA, GUDEA, MOŢU 1993, 27). Seit 2000 hat ein Archäologenteam der West-Universität Temeswar die Untersuchungen im Lager und im Militärvicus von Mehadia wieder aufgenommen.

einer 0,30-0,50 m dicken Schicht von gestampftem Lehm wieder errichtet worden.

In dieser besonderen Situation, die das Innere des Lagers aufweist (bis zur Zeit zumindest in seiner Nordhälfte), kann bloß die letzte Wohnetappe, die der spätrömischen Zeit angehört, erfolgreich untersucht werden. Folglich haben sich die archäologischen Forschungen auf die Untersuchung der wichtigsten Befestigungselemente – Einfassungsmauer, Graben, Tore, Ecktürme usw. – konzentriert. Auf der Westseite sind vorläufig *keine* Indizien bezüglich der Wiedererrichtung der Wehrmauer in spätrömischer Zeit festgestellt worden.

Wir haben in den Jahren 2003-2004[5] Untersuchungen an der inneren Ostseite des Lagers von Mehadia durchgeführt und festgestellt, dass die Wehrmauer aus zurechtgeformten roten Andesitsteinen und in die Mauer passend bearbeiteten Steinblöcken wiedererrichtet worden war, wobei auch Denkmäler, z.B. ein Fragment von eine Sonnenuhr im Schnitt II/2004 verwendet wurden.

Die Wehrmauer aus dem 4. Jh. war 1,40 m breit. Im Vergleich zu der Umwallung der vorigen Jahrhunderte war sie um 50 cm nach innen verschoben. Der neue Festungswall steht auf dem Fundament der vorigen Mauer (mit einem 40-50 cm tiefen mörtellosen Grundbau, wobei die eigentliche Mauer 1,15 m hoch ist). Die Verblendung der spätrömischen Mauer war mit einem Emplekton aus Flusssteinen und Mörtel verstärkt[6].

Bezüglich der Tore der römischen Befestigungsanlage verfügen wir nicht über viele Informationen[7]. Dieses Tor ist, wie bereits erwähnt, im Jahre 1942

---

[5] Im Jahre 2003 wurde ein 16 m langer Einschnitt in Fortsetzung jenes aus dem Jahre 2002 an der Westseite (64 x 2 m), an der Ostseite der Festung, 31 m von der Nordostecke des Baus entfernt, gemacht. Der mittlere Teil ist vermieden worden, da er von den Schatzsuchern der letzten Jahre sehr stark durchwühlt worden war.

Im Jahre 2004 wurde ein zweiter Einschnitt 5,60 m von der Südmauer des östlichen Festungstores vorgenommen um die gesamte Verteidigungsanlage (Schutzmauer und Schanze) freizulegen. Dieser Schnitt ist 51 m von der Nordostecke der Festung entfernt. Hier wurde die Schutzmauer ganz, die Schanze jedoch nur teilweise aufgedeckt, weil da eine unterirdische Hochspannungsleitung (4,25 m tief, bzw. 1,25 m im Vergleich zur antiken Schicht) liegt. In spätrömischer Zeit ist diese vermutlich 7 m breite Schanze erhalten gewesen. (siehe Abb. 4).

[6] Im Laufe der bisherigen Untersuchungen ist die spätrömische Wiedererrichtung nur an der Ostseite deutlich erkennbar geworden. Dabei wurden die bekannten Grundbestandteile der Festung aus dem 2.-3. Jh. verwendet, wie vor allem an den Befestigungsanlagen am rechten Donauufer in der Nähe des Eisernen Tores festgestellt werden kann. *Spuren spätrömischer Bewohnung* sind vor allem an Wohnungen im Agger der Festung an deren Westseite entdeckt worden. Das spärliche Fundgut besteht hauptsächlich aus Keramik (fragmentiert) und einer constantinischen Münze (aus der Münzstätte von Thessaloniki) der Jahre 330-337[6]. An der Nordwestecke der Festung wurde im Jahre 2000 infolge einer Schnittprobe (6 x 1 m) unter einer Humusschicht ein ovaler (Durchmesser: 1,10 m) *Hausherd* mit 5 cm starken Lehmwänden (die 35 cm hoch erhalten sind) entdeckt. Der Herd war 5,30 m weit vom Schutzwall entfernt, sein Feuerloch war nach Süden gerichtet. *Handwerkliche Einrichtungen* sind im Jahre 2004[6] aufgedeckt worden; es handelt sich um eine *Töpferei* in der Mitte der Festung (zwei Brennöfen für Keramik und ein Becken zur Vorbereitung des Tones), eine *Bronzewerkstatt* und eine *Kalk Grube*.

[7] Die Arbeiten wurden auf dem Grundstück des Eigentümers Terfeloagă Mihai in einem Schnitt von 9 x 1,50 m und einer Kassette von 4,50 x 3,50 m durchgeführt. Die untersuchte Fläche hat das Freilegen des gesamten Tores nicht zugelassen, weil das Gelände mit Obstbäumen bepflanzt war.

untersucht worden. Die Ergebnisse dieser Untersuchungen sind nicht ins Einzelne bekannt, deshalb haben wir die Grabungen an dieser Stelle wieder aufnehmen müssen[8].

Die Festungstore von Mehadia sind symmetrisch angelegt und durch jedes davon führt ein einziger Zugangsflur mit rechteckigen Türmen. In der Fachliteratur wurde bislang auf ihre Dimensionen nicht eingegangen[9].

Die Grabungen haben auf einem Privatgrundstück stattgefunden, das mit Obstbäumen bepflanzt war und das hat das Untersuchen des erwähnten Areals stark erschwert. Die kleine Fläche, auf der wir graben konnten, hat nicht das gewünschte Aufdecken des gesamten Torraumes zugelassen. Zu diesem Zweck wurden ein Schnitt in Richtung Osten-Westen in der Nähe des südlichen Torturms (D: 10 x 1,5 m) und eine Kassette (D: 6,00 x 4,50 m) abgesteckt. Unser Grabungsfeld war teilweise von den vorherigen Untersuchungen Prof. M. Macreas aufgewühlt worden, der den Torraum aufgedeckt gelassen hatte und dieser Raum ist im Laufe der Zeit in einer Tiefe von 0,80-1,40 m mit Müll zugeschüttet worden.

Im Jahre 2004 wurden auf einem Privatgrundstück Untersuchungen am Osttor des Lagers begonnen, das sich 58 m von der Nordostecke des Lagers entfernt befindet. Der Torflur weist folgende Merkmale auf: Auf einer Schicht gestampftem Lehm (1,80 m vom gegenwärtigen Bodenniveau entfernt) wurde eine Schicht Kies (1,65 m) ausgebreitet.

In der Mitte des Tores wurden beinahe *in situ* die Blöcke aufgedeckt, die die Torschwelle gebildet hatten (in 1,40 m Tiefe). Die Öffnungsweite des Tores betrug 3,60 m. Ebenda lagen folgende von ihrer Stelle entfernten Bestandteile: *4* zurechtgemeißelte *Kalksteinblöcke*, die die Schwelle des Tores gebildet hatten: 1.) 0,75 x 0,65 x 0, 46 m; 2.) 1,00 x 0,85 x 0,25 m; 3.) 0,95 x 0,55 x 0,25 m; 4.) in Zweitstellung 0,95 x 0,46 x 0,60 m; 5.) 0,75 x 0,65 x 0,46 m an der ursprünglichen Stelle. Die Blöcke 2-4 bildeten eine 7 cm tiefe und 12 cm breite Kante zur Befestigung des Tores. Der Block 4 war vermutlich in der Tormitte befestigt. Block 2 war ursprünglich am Nordturm des Tores eingefügt, an dem die Stelle zu erkennen ist, an der der Pfosten eingesetzt war. Der Block 1 deckte die Befestigungsvorrichtung des Torpfostens ab. Die Blöcke 3 und 4 waren in der Mitte der Toröffnung eingesetzt. Entlang des Nordturmes des Tores verliefen auf

[8] In einem Bericht an das Banater Museum (das einen Teil der Untersuchungen finanziert hatte), der im historischen Archiv des Museums aufbewahrt wird, steht folgendes: [...] das Osttor hatte eine Öffnungsweite von 4 m und war von zwei Basteien flankiert, die mit der Mauer zusammengebaut waren. Der Toreingang war mit Kalksteinen gepflastert. An der einen Bastei hat M. Macrea einen eilig gefertigten Wiederaufbau bemerkt, für den Grabinschriften aus dem nahe gelegenen römischen Friedhof verwendet worden waren [...] (MEDELEȚ, RÂMNEANȚU 2003, 195-196). Die Inschriften befinden sich auf zwei Steinplatten; die eine war Ulpius Vitalis, die andere Aelius Cornelius gewidmet worden (vgl. IDR, III, 1, 84, 92).

[9] Das Osttor ist von Prof. M. Macrea aus Cluj im Jahre 1942 untersucht worden, die Dimensionen der Türme werden jedoch nicht erwähnt, bloß dass der Flur 4 m breit und mit Kalksteinen gepflastert war. An der einen Bastei ist eine oberflächliche Ausbesserung mit Hilfe von Grabsteinen festgestellt worden (MEDELEȚ, RÂMNEANȚU 2003, 194). Zum *nördlichen* und zum *südlichen* Tor gehörte ein 3 m breiter Flur, das *östliche* wird auf 3,75 m geschätzt und das *westliche* auf 3,65 m (MACREA, GUDEA, MOȚU 1993, 28).

fünf Reihen drei mit Lehm verbundene Ziegelsteine. In spätrömischer Zeit ist das ganze Tor abgerissen worden; es wurden Bruchstücke von Grabmälern und Bauelemente, das heißt Pfeiler und zurechtgemeißelte Kalksteinblöcke von dem Gebiet der Siedlung und des römischen Lagers eingesammelt (Abb.2,3).

M. Macrea hat in einem Bericht aus dem Jahre 1942 erwähnt, dass im Laufe der Arbeiten an einem der Tortürme zwei ganze und zwei fragmentierte Grabmäler festgestellt worden sind[10]. Durch den spätrömischen Umbau ist die Wohnschicht innerhalb des Tores um 0,60-0,80 m gehoben worden. Die spätrömische Schicht liegt 0,55 m vom gegenwärtigen Bodenniveau entfernt.

Die Türme des östlichen Tores sind rechteckig, ihre Dimensionen können aber nur zum Teil bestimmt werden: die Länge in Richtung der Ost-West-Achse beträgt 5,50 m[11] mit 0,75 m starken Mauern. Die Breite ist wahrscheinlich jener des Turmes vom südlichen Tor ähnlich (4-4,25 m). Der nördliche Turm des Osttores ist abgetragen worden, indem man seine Fläche bis auf eine Höhe von 0,55 m zum antiken Bodenniveau abgeebnet hat; darauf wurde eine dichte Schicht Mörtel (aus einem Gemisch von Kalk, Sand und Ziegelscherben) gelegt und das Innere der Bastei wurde mit Flussteinen und mit Mörtel ausgefüllt. Auf dieselbe Weise wurde vermutlich auch am südlichen Turm des Tores verfahren. Oberhalb davon, eigentlich auf der Mitte der Türme ist ein wenig nach Osten verschoben aus Andesit die Mauer eines einzigen Turmes errichtet worden. Der Neubau ist 5,80 x 6,00 m lang. Die Mauer war 1,60 x 1,80 m stark. Ein 3,50 m breiter Flur ermöglichte den Zugang zum Lager. Der neue Turm hat im Vergleich zu den vorherigen einen Vorschub von 0,75 m. Der einzige über der Torfläche errichtete Turm besetzt praktisch die gesamte vorherige Fläche. Der östliche Lagergürtel ist im Vergleich zu dem vorherigen um 0,50 m zurück gezogen.

Als eine Besonderheit der römischen Arbeitsweise aus jener Zeit gilt, dass bei allen Anlagen aus dem Lager dem Mörtel auch zerstoßene Ziegelstückchen beigemischt wurden, wahrscheinlich um ihn fester zu machen. Das Fundgut besteht hauptsächlich aus grauer spätrömischer und roter auf der Scheibe gearbeiteter Keramik. Es gibt auch Ziegelsteine mit dem Stempel *cohors III Delmatarum*.

Wegen der großen Schwierigkeiten, mit denen die Untersuchung dieses Areals verbunden ist, konnten bisjetzt nur die letzten Wohnschichten des in Stein gebauten Tores[12] aus der Zeit der Provinz (2.-3. Jhr) und aus constantinischer Zeit identifiziert werden.

Im Laufe der früheren, aber auch der neueren Grabungsarbeiten sind die spätrömischen Schichten durchwühlt worden.

Weil kein Münzmaterial vorliegt, können wir die neueren Bauanlagen am östlichen Tor des Lagers von Mehadia nicht genauer datieren. In dieser Schicht

[10] MEDELEȚ, RÂMNEANȚU 2003, 194-195. M. Macrea hat diesen Umbau in die constantinische Zeit datiert.

[11] Im Jahre 2001 wurde eine kleine Schnittprobe am Westturm des südlichen Tores vorgenommen und dabei hat man dieselbe Länge von 5,50 m und eine teilweise freigelegte Breite von 3,75 m festgestellt.

[12] Die Torschwelle ist in 1,40 m Tiefe im Vergleich zum heutigen Bodenniveau aufgedeckt worden und das entspricht der ersten Etappe des Steinlagers von Praetorium.

sind aber auf dem Lagerareal in unterschiedlichen Anlagen drei Münzen aus der Zeit Constantins des Großen und eine andere, unleserliche aus derselben Zeit gefunden worden, so dass der damalige Umbau datiert werden kann[13].

Das gesamte Areal um das Tor ist auf eine besondere Weise umgebaut worden, u.zw. durch das Auflösen der beiden Türme, die den Zugangsflur zum Lager flankiert haben und durch Daraufbauen eines einzigen Turmes. Diese Art ist nicht einzigartig, aber selten. Der neue Torturm ist, wie weiter oben bereits erwähnt, aus rotem Andesit und Mörtel mit Ziegelscherben und Kalk im Stil *cocciopesto* in einer dicken Schicht errichtet worden. Ein einziger Zugangsflur war 3,00 m breit. Es muss auch bemerkt werden, dass der neue Turm von den vorherigen Linie der Türme des östlichen Tores um 0,75 m vorgerückt war. Folglich war er ein wenig im Vergleich zur Linie der Schutzmauer vorgerückt. Ähnlichkeiten mit diesem Typ des Mittelturmes eines Tores weisen vor allem Bauten im Westen des Römischen Reiches auf[14] (Abb. 8/1-4).

Am Rhein hat man vor langer Zeit ähnliche Befunde bei den Befestigungsanlagen von Wittnauer Horn, Lindenhof (Zürich), Wilten und Schaan verzeichnet, die in die spätrömische Zeit datiert werden[15].

Im Allgemeinen weisen die Lagertore, die in spätrömischer bzw. in constantinischer Zeit umgebaut wurden, das Einschließen der beiden Türme von den alten Toren in einen einzigen Mittelturm auf, der *jedoch* im Vergleich zur Linie der Schutzmauer stark vorgerückt war.

Auf dem Gebiet des ehemaligen Dakiens ist das Lager von Drobeta am ähnlichsten, bei dem *das nördliche, das östliche und das westliche Tor* zum besseren Schutz durch einen einzigen Turm auf der Fläche des vorigen Tores geschlossen wurden[16]. Y. le Bohec datiert diesen Umbau in die Zeit Diokletians[17]. Nach Prof. D. Tudor stammen alle Änderungen im Lager von Drobeta aus der constantinischen Zeit[18] (Abb. 6/1-2).

Die Entdeckungen von Mehadia können mit anderen aus angrenzenden römischen Provinzen verglichen werden: Moesia Prima, Moesia Secunda aus spätrömischer Zeit verhelfen zur chronologischen Einordnung in die Zeit Constantins des Großen. Derartige Änderungen an den Toren, wobei der Zugangsflur geschlossen wurde, mit oder ohne die Beibehaltung der alten Struktur der Türme sind typisch für die spätrömische Zeit. In manchen Fällen hat man bei den neuen Bauten Bau- oder antike Kunstdenkmäler an die neuen Bauten *angepasst* verwendet. Die bekanntesten Ähnlichkeiten gibt es mit den Lagern von *Diana*[19],

[13] BENEA *et alii* 2004,
[14] BRULET 2006, 173, Abb.166/7.
[15] GILLES 1976, 442-448.
[16] TUDOR 1978, *passim*; BOHEC 2002, 13-20.
[17] BOHEC 2002,15.
[18] TUDOR 1978, *passim*.
[19] MIRKOVIĆ 1996, 39-40, Abb. 5. Das westliche Lagertor wurde durch einen Turm verschlossen, der auf der Innenlinie der halkreisförmigen Türme angelegt war, so dass er dadurch den Zugang zum Lager versperrte; die anderen drei östlichen, nördlichen und südlichen Tore wurden weiterhin benutzt.

Ravna[20] und Boljetin[21]; an der unteren Donau sind Strukturänderungen der Tore beim Lager von *Iatrus*[22] festgestellt worden, die ins Zeitintervall 270-360 n.Chr. datiert wurden, und bei *Troesmis*[23] (Abb. 7*).*

Zur Zeit des Umbaus der römischen Befestigungswerke in constantinischer Zeit gab es auch den neuen, kleineren Lagertyp *quadriburgia* mit fortgeschrittenen quadratischen Türmen, die der Zeit Diokletians zugeordnet werden und die im römischen Verteidigungssystem die ersten wesentlichen Änderungen bewirkt haben; dieses System wurde nach der Militärreform dieses Kaisers umgestaltet und den Verhältnissen neu angepasst.

Schlussfolgerungen: Das Lager von Mehadia hat im römischen Verteidigungssystem eine Sonderstellung, weil die spätrömische Schicht von den vorherigen getrennt ist, die größtenteils durch die bereits erwähnte heftige Überschwemmung zerstört wurden und weil dieses Lager als einziges ganz untersucht werden kann. Unsere bisherigen Untersuchungen datieren auf Grund der vorläufig vorliegenden Münzen alle spätrömischen Funde in die Zeit Constantins des Großen[24]. Alle Einrichtungen aus dem Inneren der Befestigungsanlage belegen die Tatsache, dass hier eine Militärgemeinschaft mit den Familien gewohnt hat, die im Lager eigene Werkstätten besaßen. Da es einen wirtschaftlichen Mittelpunkt hatte, ist das Lager von Mehadia der Befestigungsanlage von *Diana* ähnlich. Diese Anlagen aus Mehadia wurden bislang in die Zeit Constantins des Großen datiert, vor allem in die letzte Regierungsperiode dieses Kaisers (330-337). Es können auch zeitliche Bezüge zur Errichtung der Brücke von Sucidava und zur Wiedereroberungspolitik des Gebietes nördlich der Donau hergestellt werden, die bis zur Zeit noch nicht genau bekannt ist. Mehadia und Tibiscum (100 km nördlich gelegen) stellen die ersten antiken Militärzentren dar, die ganz sicher zum neuen constantinischen Verteidigungssystem gehört haben.

Die Militäreinheit, die hier stationiert war, ist uns vorläufig nicht bekannt.

Mehrere Stempel der Legion XIII Gemina sind vor allem in der letzten Wohnschicht der römischen Thermen entdeckt worden. In typologischer Hinsicht gehören sie zum Abkürzungstyp, der ins 2. Jh. datiert wird, u.zw. : LEG. XIII. G, LEG. XIII. GEM[25]. Dieses Problem kann vorläufig nicht geklärt werden, obwohl das zur Rede stehende Gebiet zu Dacia Ripensis gehörte, dem diese Legion zugeordnet war.

Das genaue Datieren auf Grund der Münzen aus den letzten Feldzügen beweist, dass die späten Umbauten gegen Ende der Regierungszeit Constantins

[20] KONDIĆ 1984,232-251.

[21] ZOTOVIĆ 1984, 211-225

[22] DÖHLE 1989, 50-52; IVANOV 1996, 168. Bezüglich der Änderung der Militärdoktrin des Reiches in dieser Zeit siehe DINTCHEV 1998, 95-113.

[23] GILLES 1976, 442-448.

[24] MACREA, GUDEA, MOȚU 1993, *passim*. Es werden mehrere spätrömische Funde vom Gebiet des Lagers erwähnt.

[25] Iidem, 51-52. N. GUDEA und I. MOȚU ordnen sie berechtigterweise der spätrömischen Zeit zu. Die Legionsstempel, die auf diesem Areal entdeckt worden sind, gehören zum Typ LEG XIII G. P(ars) S(uperior).

des Großen und seiner Nachfolger stattgefunden haben, also nach 328, als die Brücke von Sucidava eingeweiht worden war. Die neuen Befestigungsanlagen des Typs *quadriburgia* von Gornea, Hinova und Puținei hingegen werden in die Zeit Diokletians datiert und stellen in typologischer Hinsicht eine andere strategische Auffassung dar.

Ein letzter Aspekt, der am Grabungsort festgestellt werden kann, betrifft das Umorganisieren der Verteidigungsanlage im Lager von Mehadia. Diese Anlage besteht aus einer 11 m tiefen Schanze an der *Nordseite* des Lagers, 50,60 m vom Lagergürtel entfernt. Von der *Ostseite* ist die Schanze, diesmal weniger breit, 55,3 m entfernt, und an der *Südseite* des Lagers ist sie ca. 120 m davon entfernt und umfasst auch die antiken Thermen. An der *Westseite* ist die Schanze nicht deutlich zu erkennen; möglicherweise hat der schwankende Flusslauf des Belareka sie zerstört. Dieser Umfang hat einen Teil des Geländes umfasst, auf dem die vicus-Siedlung (mit dem Tempel, den Thermen und den Bauten an der Ost- und Südseite) gelegen war.

Die Einschränkung des Wohnraumes vom Gebiet des ehemaligen Militärvicus belegt die Tatsache, dass da eine Zivilsiedlung geringen Ausmaßes existiert hatte, zu der aber auch die wichtigsten öffentlichen Gebäude aus der vorigen Epoche gehört haben. Der größte Wohnraum befindet sich südlich des Lagers, in dem Gebiet, das vor den Überschwemmungen der beiden Flüsse Belareka und Bolvasnița geschützt war. Vorläufig ist keine dieser Schutzanlagen der Siedlung in archäologischer Hinsicht untersucht worden.

Wir verfügen nicht über Elemente zur genauen Datierung dieser äußeren Verteidigungsanlage. Ihre Bedeutung für das Militär kann nicht ganz so groß gewesen sein, aber unseres Erachtens muss sie vor allem zum Schutz des Lagers gegen die vom Bolvasnița-Bach verursachten Überschwemmungen errichtet worden sein. Wie immer es gewesen sein mag, ist dieses Jahr (2006) der Bach nach heftigen Regengüssen in die Schanze an der Nordseite eingedrungen, und das belegt einen der möglichen Zwecke, den sie außer dem der Verteidigung erfüllt haben konnte.

LITERATUR

BENEA *et alii* 2004 - Benea D., Regep S., Lalescu I., Crânguş M., Hurduzeu N., Timoc C., *Castrul şi vicus-ul militar de la Mehadia (jud. Caraş-Severin)*, CCA 2003 (2004), 194-195.

BENEA *et alii* 2005 - Benea D., Regep S., Lalescu I., Crânguş M., Hurduzeu N., Timoc C., *Castrul şi vicus-ul militar de la Mehadia (jud. Caraş-Severin)*, CCA 2004 (2005).

BENEA 2005 a - Benea D., *Das römische Lager von Praetorium (Mehadia, Kreis Caras-Severin, Rumänien)*, in *Limes XIX.Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies, Pecs, Hungary, September 2003*, University of Pécs, 2005, 697-702.

BOHEC 2002 - Bohec Le Yann, *Dioclétien et l' armée: réforme ou révolution*, in *Miles Romanus.Dal Po al Danubio nel Tardoantico*, Pordenone 2002, 13-19.

BRULET 2006 - Brulet R., *L' architecture militaire romaine en Gaule pendant l'Antiquité romaine tardive*. Reddé M.,Brulet R., Fellmann R., Haalebos I.K(†), von Schnurbein S., *Les fortifications militaires. L' architecture de la Gaule romaine*, Paris-Bordeaux, 2006, 155-181.

DINTCHEV 1998 - Dintchev V., *Über die Veränderungen in der Militärdoktrin des Imperiums an der Unteren Donau während des 5.- 6. Jh.*, in *Studia Danubiana. Pars Romaniae*

Series Symposia(I).The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th centuries. The second International Symposium Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996, Bucharest 1998, 95-115.

DÖHLE 1989 - Döhle B., *Zur spätrömischen Militärarchitektur: Das Limeskastell Iatrus (Moesia Secunda)*, in Archeologia (Warsawa), 40 (1989), 50-53.

FELLMANN 1992 - Fellmann R., *La Suisse Gallo-Romaine: cinq siècles d'histoire*, Lausanne.

GILLES 1976 - Gilles K.-J, *Zur spätrömischen Toranlage auf dem Wittnauer Horn*, Germania, 54, 440-451.

KONDIĆ 1984 - Kondić V., *Ravna (Campsa) fortification romaine et paléobyzantine*, Starinar, 33-34 (1982-1983), 249-251.(résumé français)

IVANOV 1996 - Ivanov R., *Der Limes von Dorticum bis Durostorum(1.-6. Jh.) - Bauperioden des Befestigungssystems und archäologische Ergebnisse 1980-1995*, in *Roman limes on the middle and Lower Danube*, Belgrad, 161-173.

MACREA, GUDEA, MOȚU 1993 - Macrea M., Gudea N., Moțu I, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,* Bucureşti.

MEDELEȚ, RÂMNEANȚU 2003, - Medeleț F., Râmneanțu V., *Muzeul Banatului. File de cronică(II) (1918-1948)*, Timişoara.

MIRKOVIĆ 1996 - Mirković M., *The Legionary Camps at Singidunum and Viminacium in the defensive system in the fourth, fifth and sixth centuries: Romans and barbarians*, in *Studia Danubiana. Pars Romaniae Series Symposia(I).The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th centuries. The second International Symposium Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996*, Bucharest 1998, 117-130

TUDOR 1978 - Tudor D., *Oltenia Romană*, ed. 4, Bucureşti

ZOTOVIĆ 1984 - ZotovićL., *Boljetin (Smorna) camp romain et paléobyzantin*, Starinar, 33-34 (1982-1983), 211-225.

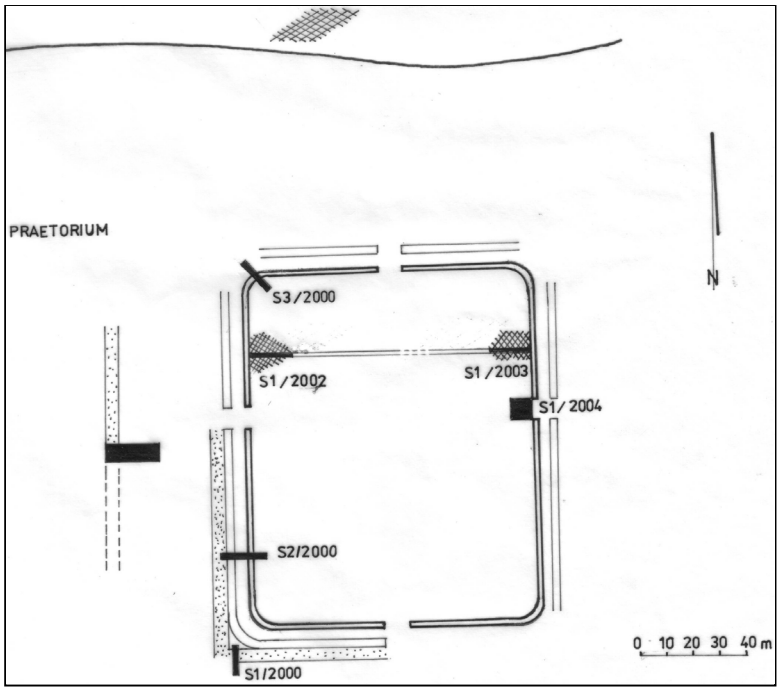
PRAETORIUM
N
S3/2000
S1/2002
S1/2003
S1/2004
S2/2000
S1/2000
0 10 20 30 40 m

Abb. 1.

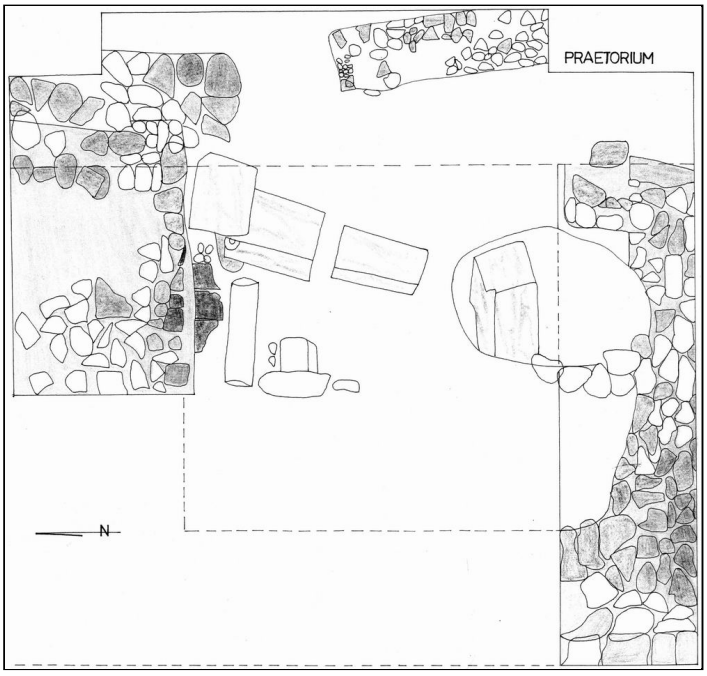
PRAETORIUM
N

Abb. 2.

Abb. 3.

Abb. 4.

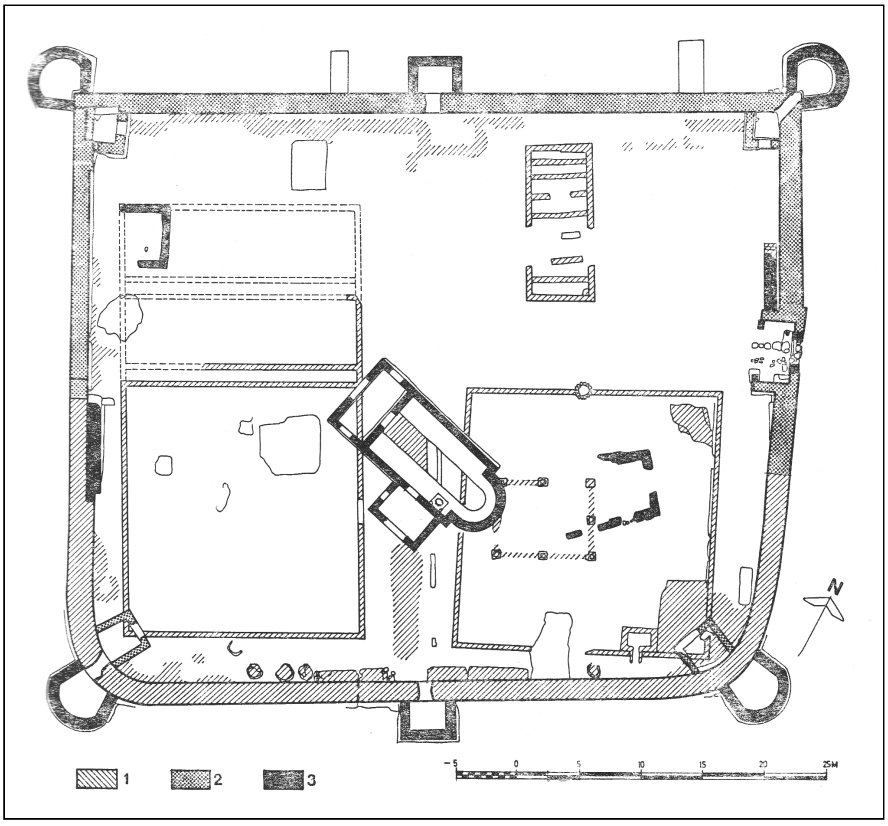

Abb. 5.

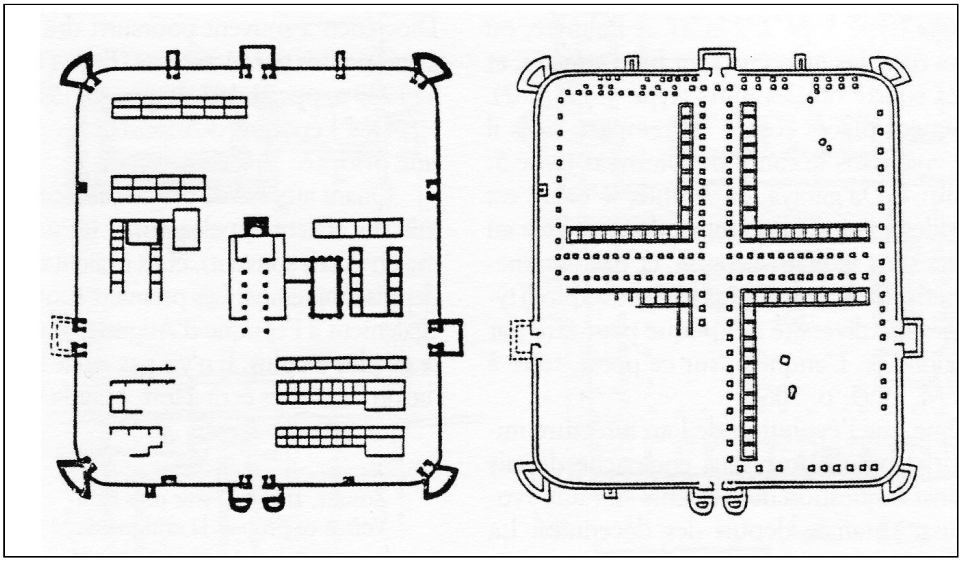

Abb. 6/1-2.

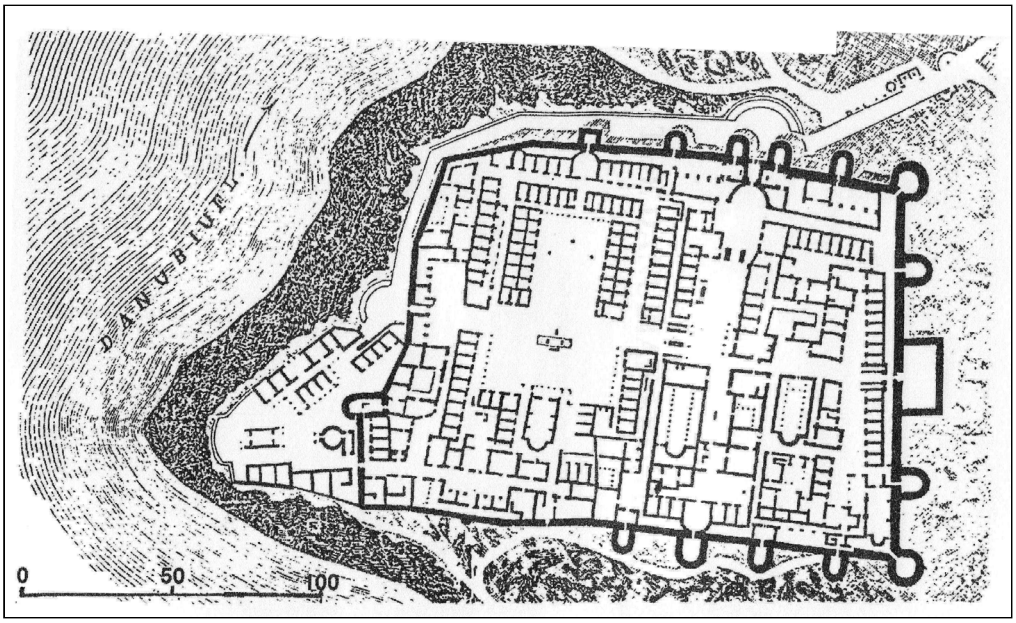

Abb. 7.

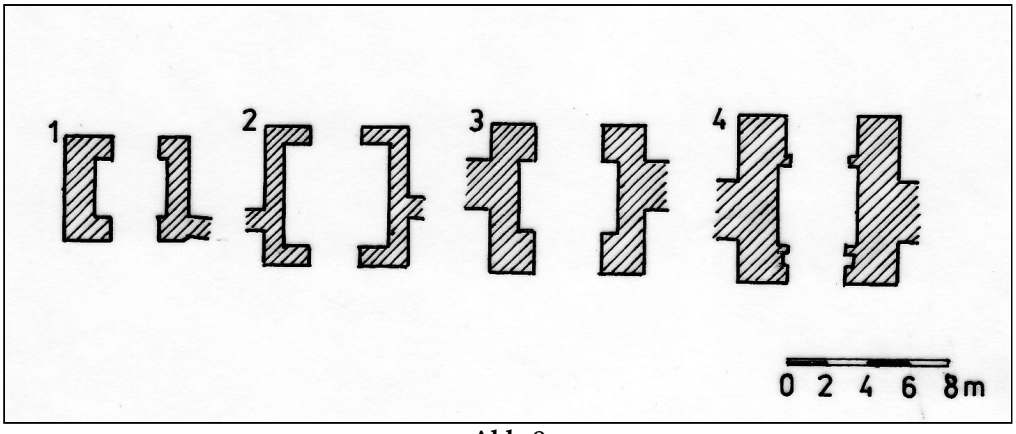

Abb. 8.

DESPRE APROVIZIONAREA CU APĂ POTABILĂ A CETĂȚII CALLATIS ÎN EPOCA ROMANĂ

Ghiorghe PAPUC

Din punct de vedere hidrogeologic zona în care s-a aflat cetatea Callatis prezintă o situație deosebită.

În partea de sud-est a Dobrogei sunt trei mari văi care se îndreaptă către mare: valea Mangaliei, valea Tatlageacului şi valea Techirghiolului[1], pe noi interesându-ne primele două. Valea Mangaliei este cea mai lungă şi cu cele mai multe mendre: porneşte de la NV de Vâlcele, se îndreaptă spre nord către Cotul Văii, şi de aici spre est către mare. Valea este săpată în calcar, iar pe ultimii 10 km se află lacul Mangalia cu o adâncime de până la 12 m.[2] Cea de a doua vale, cea a Tatlageacului, este mai mică şi se termină pe ultimii 3 km cu lacul Tatlageac.

Apele subterane din zona dintre cele două văi au adâncimi diferite, acestea fiind mai mici către patul văilor sau lângă lacuri. Direcția de curgere a apelor subterane este spre est, cursul este abundent, dovadă numeroasele izvoare. Hidrogeologii consideră că în această zonă există adevărate râuri subterane deoarece apa unor fântâni se mişcă vizibil cu ochiul liber, localnicii numindu-le fântâni cu apă vie[3]. Apele subterane se află la baza loess-ului, unde nu întâlnesc un strat impermeabil de argilă.

Apele de infiltrație străbat placa de calcar sarmatic alcătuind alte nivele de apă. Apa meteorică dizolvă calcarul creând astfel cavități subterane, adevărate canale ce conduc apa ca un adevărat torent[4], în aceeaşi direcție, către mare.

Subsolul imediat al Mangaliei este din orizonturi superioare ale sarmațianului, brăzdat de văi cuaternare peste care s-a aşternut stratul de loess separat de calcar printr-o argilă calcaroasă, roşie, apărută prin spălarea şi decalcifierea calcarelor[5]. Calcarele sarmatiene sunt vizibile pe malul lacului Mangalia şi de aici spre nord pe toată zona ce corespunde cu creasta flexiunii spre mare, până la carierele antice de la Ciucur Bostan, Cazan Ciucur, Cara Oban şi

---

[1] RĂDOI 1986, p. 219.
[2] *Ibidem*, p. 220.
[3] *Ibidem*, p. 222.
[4] *Ibidem*, p. 225.
[5] POPESCU-VOITEŞTI 1932-1933, p. 9-10.

Acbunar[6].

În zona litorală, la capătul de nord al plajei, apoi în dreptul vilelor germane[7] şi în colțul de nord al lacului Mangalia, calcarele au înclinarea de la nord la sud, fapt ce determină ca cele două pânze de apă sulfuroasă (prima la 7-10 m, a doua la 15-17 m) să se scurgă în lacul Mangalia la vest de oraş. De la linia de creastă a flexiunii calcarelor acestea se apleacă cu $3^0 - 5^0$ spre depresiunea mării, fapt ce face ca pânza de apă freatică să iasă în mare şi să se ridice datorită salinității apei mării[8]. Scurgerea pânzelor de apă dulce spre mare face ca toate puțurile săpate în loess, să aibă apă dulce inclusiv pe malul mării. Apa subterană dulce se află pe trei niveluri: primul este la baza loessului, a cărui grosime este de peste 12 m; nivelul al doilea şi al treilea se află în orizonturile superioare cu calcar gălbui-cenuşiu. Apele sulfuroase se află în straturile sarmatiene. Pânza de apă dulce din calcare este mult mai abundentă şi se află în special la 7-10 m adâncime. De aceea exploatările antice de piatră din zona cetății Callatis nu au putut fi adâncite mai mult[9].

Trecem în continuare la prezentarea apeductelor cunoscute la Callatis. La ele au făcut referiri mai demult Th. Sauciuc Săveanu[10], apoi Vasile Canarache[11], Constantin Iconomu[12]; fiecare a abordat problema în ansamblu şi la nivelul datelor din acel moment; au continuat Marcu Botzan[13] şi cu o contribuție interesantă, Mihai Ionescu[14]. Cu ocazia executării unor construcții la intersecția străzilor Eminescu, Pandorei şi Traian au apărut în anul 1935 resturi ale zidului de incintă, mai precis zona în care zidul de apărare face unghiul ce separa curtina de vest de cea sudică. În apropiere au apărut patru tuburi ceramice din care două fragmentare, cu lungimea între 42-47 cm, grosimea pereților este de 5 cm iar diametrul interior de 15 sau 15,5 cm[15]. Faptul denotă că avem de-a face cu tuburi ale unei singure conducte. Sigur că şi lungimea tubului este un fapt determinant, dar cel mai important reper pentru un tub în vederea stabilirii apartenenței la o conductă sau alta este diametrul care permitea îmbinarea.

În articolul despre apeductele Histriei, V. Canarache face o referire la Callatis, unde menționează existența a „două tipuri de apeduct subterane", diametrul exterior al tuburilor având 20-22 cm, iar sursa pe care o captau se afla la nord de cetate, la cca. 3 km[16].

C. Iconomu, în iarna şi primăvara anului 1966 a executat săpături arheologice de salvare la Mangalia. Cu această ocazie într-un şanț de canalizare de pe strada Ştefan cel Mare a surprins trei apeducte. Două dintre acestea, alăturate, se aflau îngropate la -1,30 m adâncime. Cel de-al treilea apeduct avea o cotă mai joasă, de

[6] *Ibidem*.
[7] Acum în locul acestor vile este restaurantul Cazino.
[8] POPESCU-VOITEŞTI 1932-1933, p. 11.
[9] *Ibidem*, p. 12.
[10] SAUCIUC SĂVEANU 1937-1940, p. 236 şi fig. 16 a de la p. 235.
[11] CANARACHE 1951, p. 63.
[12] ICONOMU 1968, p. 235-268.
[13] BOTZAN 1980, p. 308-312 şi fig. 4-6; idem 1984, p. 170-172.
[14] IONESCU 1991, p. 419-424.
[15] SAUCIUC SĂVEANU 1937-1940, *loc. cit*.
[16] ICONOMU 1968, p. 242.

–1,90 m. Toate trei au aceeaşi orientare, de la vest spre est. Autorul raportului nu dă diametrul tuburilor celor trei conducte, fapt ce ar fi fost de real folos[17].

Marcu Botzan, în 1980, într-un articol din Pontica[18] ce a fost reluat într-un volum privind apa la romani[19], începe cu sursele de apă ale oraşului Callatis. Acestea sunt în număr de trei: versantul nordic al lacului Mangalia în zona gurii văii Boşpunar, izvoarele sulfuroase din nord-vestul actual al oraşului, în obana Ciucur-Bostan şi ultima, apa freatică din subsolul oraşului antic, pe care autorul o consideră însă salmastră.

Revenind la prima sursă menționată, cea de la gura văii Boşpunar, este prezentată cişmeaua existentă aici, pe care autorul o consideră antică, deşi în realitate ea este cel mult de la sfârşitul evului mediu. La construcția sa au fost refolosite câteva piese arhitectonice antice provenite din Callatis[20]. S-ar putea ca cişmeaua să folosească o captare antică. În aval de cişmea, a fost descoperit un cămin de vizitare al unui apeduct ceramic, care are forma dreptunghiulară de 45 x 48 cm. La construcția lui s-au folositt cărămizi de 20 x 10 x 1,5 cm[21], impermeabilizate în interior cu mortar; din amonte pătrunde un tub cu diametrul de 16 cm iar în peretele opus deschiderea este de 26 cm[22]. Căminul era acoperit cu două blocuri de calcar; observații mai recente relevă folosirea de fragmente din tuburi ceramice, mărunțite în zidăria şi tencuiala căminului; diametrul conductelor este în amonte de 11,5 cm şi în aval 23,5 cm, iar lungimea tuburilor este de 34 cm. În interiorul căminului se observă depuneri de calcar de 1-2 mm[23]. Cea de a doua sursă este reprezentată de izvoarele de la Ciucur-Bostan; autorul consideră că de aici pleca apeductul la care făcea referire V. Canarache.În construcția apeductului apar unele dificultăți în sensul că ieşirea din obană se putea face numai prin îngropare la câțiva metri în adâncime[24].

Din studii geologice obana nu era altceva decât o carieră de exploatat piatra, dar exploatarea era limitată de stratul freatic; această sursă are două inconveniente în afara celui menționat mai sus şi anume apa era sulfuroasă iar izvoarele nu existau, ci este vorba de stratul freatic acvifer[25].

Cea de a treia sursă este stratul freatic subteran pe care Marcu Botzan îl considera salmastru, ori acesta avea şi are apă potabilă[26].

Cu ocazia unor cercetări de teren pe malul lacului Mangalia efectuate în anii 1986-1989, a fost descoperit un nou apeduct de tip *canalis structilis*, parțial distrus de lucrările de amenajare a malului nordic al lacului[27]. Apeductul a fost cercetat în 5 puncte pe un traseu ce măsura 110 m. Pentru amenajarea blocajului

[17] *Supra* nota 11.
[18] BOTZAN 1980, p. 308-312.
[19] BOTZAN 1984, p. 172.
[20] *Ibidem*, p. 170.
[21] Asemenea dimensiuni pentru cărămizi romane nu sunt cunoscute; credem că avem de-a face cu fragmente de cărămizi tăiate la dimensiunile menționate.
[22] BOTZAN 1984, p. 171.
[23] IONESCU 1991, p. 420, 422.
[24] BOTZAN 1984, p. 171.
[25] POPESCU-VOITEŞTI 1932-1933, p. 9-15.
[26] *Ibidem*.
[27] IONESCU 1991, p. 419-424.

apeductului a fost nevoie de tăierea calcarului pentru a se construi zidurile şi talpa apeductului. În anumite zone zidul dinspre stâncă al apeductului s-a păstrat pe o înălțime de aproape o jumătate de metru; grosimea zidului era de 20 cm, iar tencuiala de nivelare a cuvetei avea grosimea de 7 cm[28]. În sondajul nr. 5, blocajul se păstrează aproape în întregime, inclusiv două blocuri de la capac, spațiile dintre acestea fiind umplute cu piatră măruntă legată cu mortar, peste care venea un strat de mortar egalizator, gros de 3 cm. Înălțimea blocajului este de 58 cm iar lățimea este de 64 cm; peretele dinspre stâncă al apeductului este gros de 18 cm, iar celălalt de 23 cm. Cuveta este lată de 19 cm, scafele laterale fac ca lățimea talpei să fie de 7 cm; înălțimea canalului este de 36 cm, tencuit în *opus signinum*. Se observă depuneri de calcar de 1-2 mm grosime, care sunt vizibile până sub capac, deci în această zonă toată secțiunea era udă[29].

Între apeductul din tuburi ceramice şi cel din zidărie prezentat mai sus exista o legătură foarte importantă, anume amplasarea lor pe versantul nordic al lacului Mangalia, distanța între cele două obiective fiind în jur de 3,5 km. Considerăm că apeductul de tip *canalis structilis* nu este „un nou apeduct" ci o parte din apeductul existent aici şi care aproviziona oraşul Callatis. Modul de realizare a blocajului prin cioplirea în stâncă pentru a construi cuveta apeductului, indică foarte clar de ce s-a renunțat la tuburile ceramice: deoarece nu puteau fi îngropate la cel puțin 50-70 cm (adâncimea de îngheț) şi atunci singura soluție era zidăria.

În zona urbană antică nu este cunoscut nici un apeduct din zid fapt ce ne determină să presupunem, fără teamă de a greşi, existența unui mic rezervor în care se oprea apeductul din zidărie şi de unde porneau unul sau două fire de apeduct ceramic.

Dimensiunile cuvetei ne arată clar că o singură conductă din ceramică nu putea prelua întreaga cantitate de apă. Din informațiile[30] pe care le avem privind cele trei fire de apeducte descoperite întâmplător pe str. Ştefan cel Mare, cel de la adâncimea de 190 cm avea diametrul mai mare decât cele două fire paralele, la 25-30 cm distanță unul de celălalt şi aflate la adâncimea de 130 cm. Credem că apa adusă în cetate de aceste două conducte este cea preluată din apeductul din zidărie de piatră şi mortar.

În 1981-1982 s-au construit în zona de sud a Mangaliei blocurile M 5 – M 7. În perimetrul construibil al blocului M 5, din fața Casei Armatei din Mangalia, s-a surprins în condiții precare zidul de incintă de pe latura sudică, din epoca elenistică. Cu această ocazie s-a văzut că zidul era perforat la nivelul celei de a doua asize pentru introducerea a două apeducte ceramice. Sigur, avem de-a face cu apeducte montate în epoca romană şi pe care le considerăm a fi cele de mai sus[31].

Cea de a două sursă remarcată de noi este cea de la Dulceşti de pe valea Tatlageacului, sursă de apă potabilă aflată la cca. 9 km în linie dreaptă, dar pe curba de nivel ce permite curgerea, distanța este de 14 km. Apeductul care aducea apă din această zonă a fost surprins în anul 1985, cu ocazia construirii blocurilor

[28] *Ibidem*, p. 419.
[29] *Ibidem*, p. 420.
[30] ICONOMU 1968, p. 244.
[31] Informație V. Georgescu, *Aprovizionarea Mangaliei cu apă potabilă (mss.)*

AB 4 şi AB 4 A, din apropierea mormântului cu papirus, şi a fost urmărit pe o lungime de 45 m. Tuburile aveau lungimea de 45-47 cm şi diametrul exterior de 25 cm; orientarea era NV-SE. La acea dată cercetarea conductei s-a oprit la traversarea şoselei Constanței. O săpătură de salvare mai recentă a condus la găsirea apeductului la o adâncime de -170 cm şi la distanța de 15 m de colțul NV al cetății callatiene[32].

Cea de a treia sursă de apă potabilă a Callatidei era stratul freatic care deversa în mare.

Dovada folosirii intense a acestei surse o constituie existența a numeroase puțuri pe care chiar cu riscul de a nu proba încadrarea lor cronologică vom încerca să le prezentăm.

În 1960 s-au executat săpături arheologice la Callatis. Cu această ocazie s-au făcut cercetări şi la un edificiu pe care D. M. Teodorescu îl considera ca fiind o bazilică creştină (1915), iar Oreste Tafrali vedea aici termele romane (1924).Într-un portic al acestei construcții au apărut două puțuri[33]. Nu se dau date tehnice ale acestora, dar puțurile erau necesare într-o bazilică creştină.

În timpul săpăturilor de salvare din 1966 de la Mangalia şi Neptun executate de C. Iconomu se aminteşte de un puț cu diametrul de 50 cm, aflat pe strada Ştefan cel Mare; puțul era zidit cu piatră uscată, iar ghizdul era realizat dintr-un bloc pătrat cu latura de 90 cm, perforat în zona centrală în formă circulară cu diametrul de 60 cm[34].

Un al doilea puț aflat în apropierea mozaicului descoperit pe str. Ştefan cel Mare, în exterior are zidăria circulară; interiorul, adică puțul propriu-zis, are forma rectangulară cu dimensiunile de 80 x 70 cm. În timpul golirii acestuia a fost descoperită o amforă de tip Visterna, fapt ce plasează astuparea puțului în sec. al III-lea p. Chr.[35].

În perimetrul construibil al blocurilor M 5 – M 7 s-a cercetat şi o parte din zona sacră din epoca elenistică (sec. III-II a. Chr.) şi un cartier din partea de nord a zonei sacre compus din 12 locuințe din piatră şi o stradă lată de 6 m. În cartierul amintit, care a funcționat şi în epoca romană timpurie, au fost descoperite trei puțuri cu diametrul de 1,20 m[36]. Ar mai fi de amintit un puț *extra muros* din apropierea gării CFR, descoperit cu ocazia unor săpături efectuate în 1938. Puțul a fost golit până la o adâncime de 5 m; avea forma circulară; gura puțului era de 65 cm, apoi puțul se lărgea până la 120 cm. Ghizdul era din zidărie de piatră în formă circulară, cu diametrul de 2 m[37].

Deci Callatis avea surse de apă pe versantul nordic al lacului Mangalia şi pe cel sudic al văii Tatlageacului. Faptul că dispunea în subsol de un strat acvifer de apă dulce a făcut ca baza consumului de apă să şi-o asigure din subteran prin construirea de puțuri[38]. În acelaşi timp au fost construite şi două apeducte, cel de

[32] *Ibidem*.

[33] PREDA, POPESCU, DIACONU 1962, p. 444.

[34] ICONOMU 1968, p. 246, fig. 9.

[35] *Ibidem*.

[36] GEORGESCU, *mss.,* p. 2.

[37] SAUCIUC SĂVEANU 1941-1944, p. 251-252.

[38] Numărul acestora este mult mai mare în urma ultimelor săpături executate în zona cetății Callatis. (Informație Mihai Ionescu).

pe malul lacului Mangalia fiind alcătuit parte din tuburi, parte din blocaj de zidărie cu mortar, iar apeductul dinspre Dulceşti este unul ceramic.

BIBLIOGRAFIE

BOTZAN 1980 - M. Botzan, *Consideraţii asupra alimentării cu apă a oraşelor Histria, Tomis şi Callatis*, Pontica 13 (1980), p. 303-314.

BOTZAN 1984 - M. Botzan, *Apele în viaţa poporului roman*, Bucureşti, 1984.

CANARACHE 1951 - V. Canarache, *Despre alimentarea Histriei cu apă de băut*, SCIV 2 (1951), p. 61-72.

GEORGESCU - V. Georgescu, *Aprovizionarea Mangaliei cu apă potabilă (mss.).*

ICONOMU 1968 - C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun*, Pontica 1 (1968), p. 235-268.

IONESCU 1991 - M. Ionescu, *Un nou apeduct în teritoriul callatian*, Pontica 24 (1991), p. 419-424.

PREDA, POPESCU, DIACONU 1962 - C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, Materiale 8 (1962), p. 439-455.

POPESCU-VOITEŞTI 1932-1933 - Ion Popescu-Voiteşti, *Mangalia, situaţia sa geologică şi originea izvoarelor sale sulfuroase*, AnDob., 13-14 (1932-1933), p. 1-19.

RĂDOI 1986 - Athanasie Rădoi, *Probleme de geografie*, III, 1986.

SAUCIUC SĂVEANU 1937-1940 - Th. Sauciuc Săveanu, *Callatis, VIIe rapport préliminaire*, Dacia 7-8 (1937-1940), 1941, p.223-281.

SAUCIUC SĂVEANU 1941-1944 - Th. Sauciuc Săveanu, *Callatis, VIIIe rapport préliminaire*, Dacia 9-10 (1941-1944), 1945, p. 243-347.

KALLATIS – DIE TRINKWASSERVERSORGUNG IN RÖMISCHER UND SPÄTRÖMISCHER EPOCHE

Zusammenfassung

Zum Unterschied von Histria und Tomis verfügt Kallatis über Grundwasser, das zum Trinken geeignet ist. Der Wasserspiegel befindet sich in einer Tiefe von 7-8 m. Es sind viele Brunnen bekannt, die infolge von Rettungsgrabungen erschienen sind.

Auch Aquädukte wurden aufgefunden, die die Wasserquellen aus den Richtungen Hagieni und Tatlageac (23 August) verwerteten. Das erste ist auf seinem Westabschnitt aus Ziegeln gebaut, bis zu einem Schacht, von wo das Aquädukt bis Kallatis aus Keramikrohren besteht. Das Aquädukt von Norden, entlang des Tatlageac-Tals, besteht auch aus Keramikrohren.

In der Festung wurden keine Spuren von öffentlichen Thermen aufgefunden.

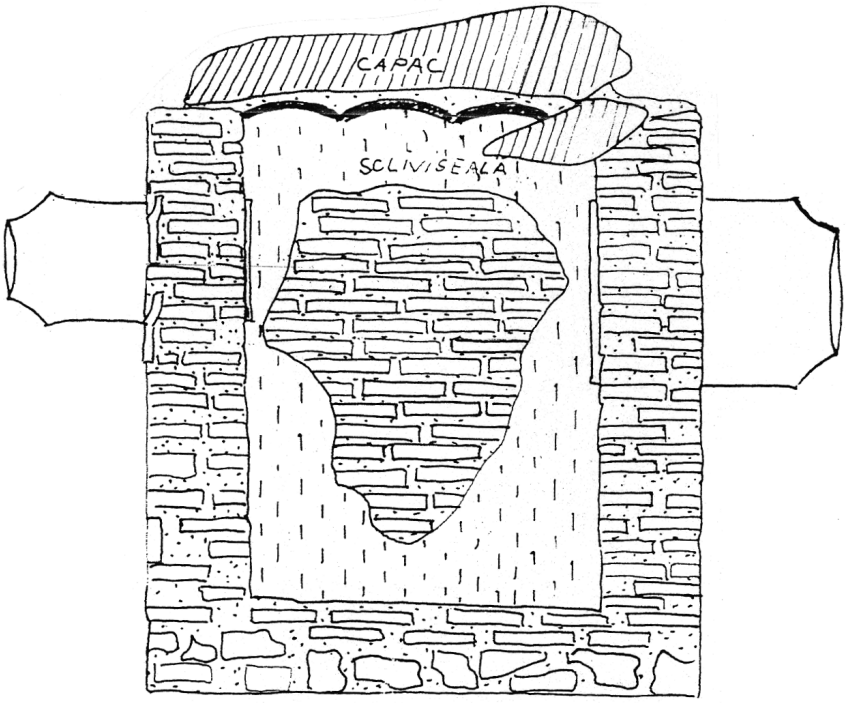

Callatis. Malul lacului Mangalia. Cămin de vizitare.

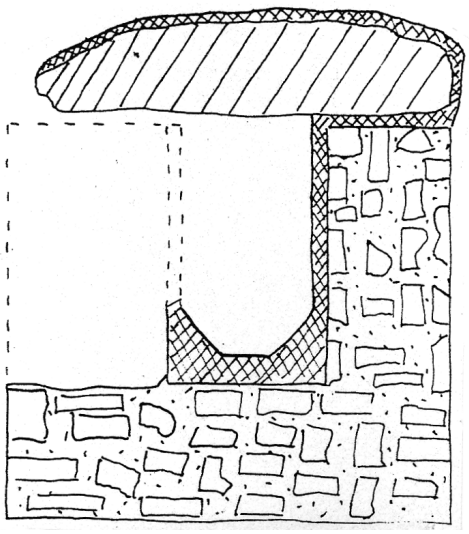

Callatis. Malul lacului Mangalia. Apeduct tip *specus*.

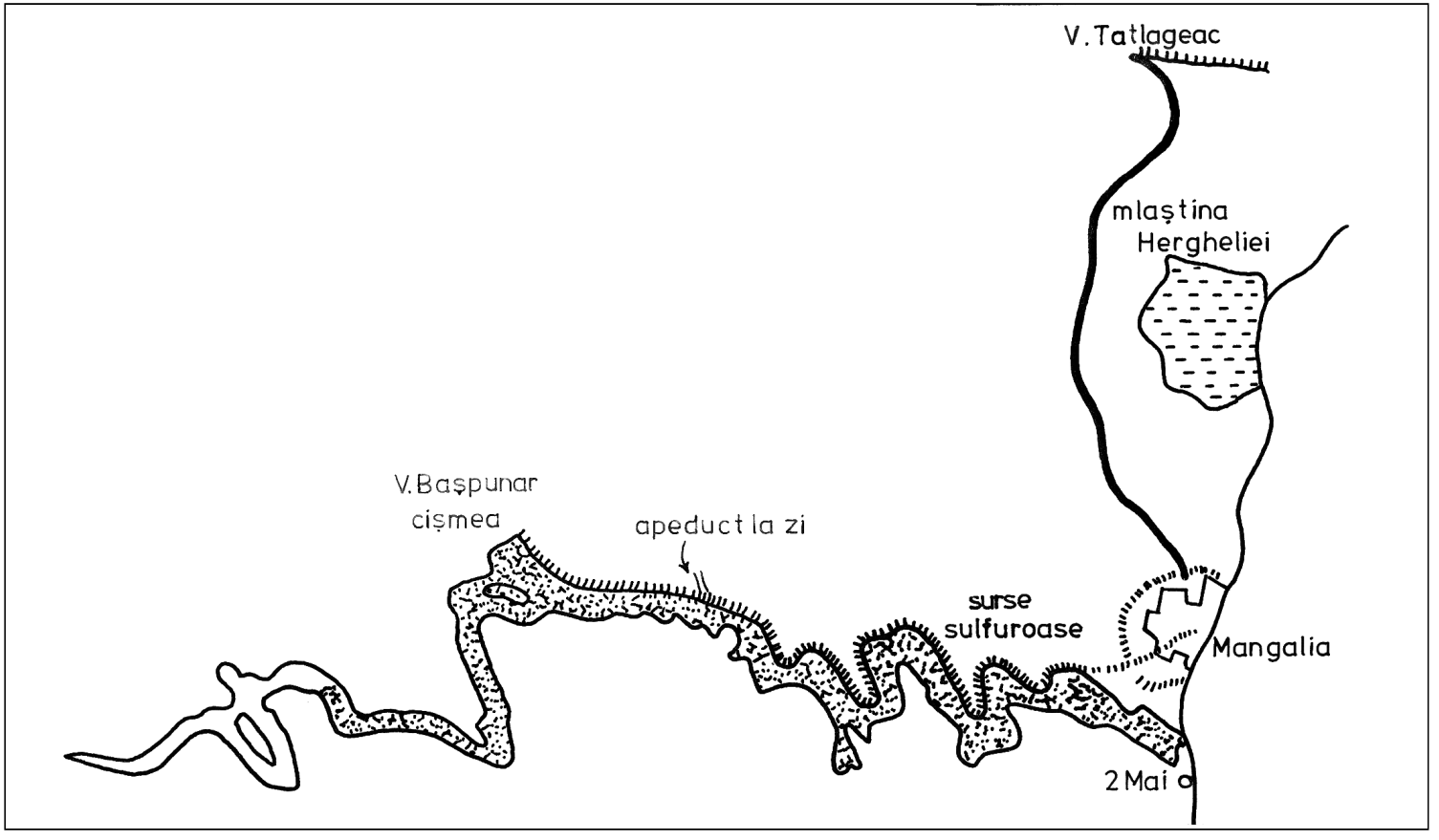

Traseele apeductelor callatiene de pe valea limanului Mangalia şi de pe valea Tatlageac.

NOI DATE ÎN LEGĂTURĂ CU PODUL LUI CONSTANTIN CEL MARE DE LA SUCIDAVA*

Petre GHERGHE
Lucian AMON

Politica activă reluată la Dunărea de Jos, raţiunile strategice, dar şi veleităţile personale, în raport cu Traian, l-au determinat pe împăratul Constantin cel Mare să iniţieze edificarea unui pod transdanubian, inaugurat în anul 328, şi să refacă din temelii cetatea situată în imediata proximitate a acestuia.

Podul a fost realizat între Oescus (Ghighen, din Bulgaria) şi Sucidava (Corabia, judeţul Olt), într-o zonă care, din punct de vedere geografic, prezenta o serie de similitudini cu cele din sectorul drobetan (Fig. 1). Principala asemănare consta în faptul că aici Dunărea curgea pe două braţe: cel principal, sudic, care este navigabil şi în prezent; cel secundar, nordic (cu un debit mult mai redus), care astăzi nu mai există, fiind doar vag sugerat de o modestă gârlă, a Bozahuzului. Inundaţiile produse în vara anului trecut ne-au permis însă să surprindem o situaţie de excepţie, când Dunărea a recăpătat un curs mult asemănător cu cel din antichitate (Fig. 2).

Existenţa podului de la Sucidava a fost doar menţionată lapidar în scrierile unor autori romano-bizantini sau în compilaţii anonime[1]. La sfârşitul veacului al XVII-lea, Marsigli încerca, fără succes, să localizeze urmele sale[2]. În schimb, podul este figurat, în aceeaşi perioadă, pe harta stolnicului Constantin Cantacuzino[3]. În secolul XIX, urmele acestuia vor trezi interesul inginerului bucovinean Alexandru Popovici[4] şi îl vor determina pe Cezar Bolliac să întreprindă investigaţii mai

---

* Comunicare prezentată la al XIII-lea Colocviu Naţional al Catedrei de Istorie Antică şi Arheologie din cadrul Facultăţii de Istorie şi Filozofie, Universitatea Babeş-Boliay, cu tema *Cinci secole de arhitectură în Dacia (sec. II î.d.Hr.-III d.Hr.)*, Cluj-Napoca, 27-28 aprilie 2007.

[1] Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 41, 18; Theophanes Confessor, *Chronographia*, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, Bucureşti, 1970, p. 591; Cedrenus, *Historiarum Compendium*, în *Corpus Scriptores Historiae Byzantinae*, I, Bonn, 1938, p.517 ; *Chronicon Paschale*, I, 526, 16-17, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, Bucureşti, 1970, p.585.

[2] MARSIGLI 1744, p. 25-35.

[3] GIURESCU 1943, fasc. I, p. 13.

[4] POPOVICI 1878, p. 217.

amănunțite[5]. Primele cercetări cu adevărat ştiințifice au fost însă realizate de Grigore Tocilescu şi Pamfil Polonic, rezultatele lor fiind consemnate în anul 1902[6]. Peste câteva decenii, Dumitru Tudor va corobora informațiile mai vechi şi observațiile personale, publicând în anul1934 prima monografie a podului de la Sucidava, reactualizată şi completată ulterior prin alte lucrări[7].

Ultimele cercetări arheologice sistematice, derulate în zona portalului nordic al podului, au fost întreprinse de Octavian Toropu, în anul 1968[8].

Sintetizând principalele elemente cunoscute, reamintim că podul sucidavens avea o lungime de aproximativ 2.434 m (față de 1.600 m cât măsura cel de la Drobeta). Circulația se realiza pe un tablier din lemn, cu o lățime de 5,70 m, situat la 10 m deasupra apelor Dunării.

La extremitățile acestuia exista câte o pilă culee, care juca şi rolul de portal. Cea de pe malul nordic (Fig. 3 A), singura cercetată, este constituită pe un postament din piatră legată cu mortar, var, nisip şi pietriş, cu dimensiunile maxime de 14,50 x 7,00 m. Peste aceasta a fost zidit portalul propriu-zis. Fețele sale exterioare sunt placate cu blocuri de calcar cioplite regulat, între care există un emplecton din piatră şi mortar. Baza laturii sudice a acestei pile culee era protejată de acțiunea directă a apelor fluviului printr-un parament constituit din blocuri foarte mari de piatră fațetată, cât şi prin realizarea unui pinten (avantbec) care spărgea valurile şi ghețurile. Întreaga construcție avea, la origine, o înălțime estimată la 21 m şi un aspect asemănător cu cel propus în reconstituirea grafică de mai jos (Fig. 4).

La 10 m spre nord față de amenajarea descrisă, a fost identificat un zid de piatră şi mortar, cu formă dreptunghiulară şi dimensiunile de 5,90 x 2,25 m, aşezat pe un postament asemănător, ca structură, cu cel de la baza pilei culee (Fig. 3 B). El reprezenta principalul element de sprijin pentru capătul tablierului podului. Mai spre nord, această funcție era preluată de piloni de lemn cu diametrul de circa 1,25 m.

Celelalte elemente de susținere identificate sunt un trunchi de zidărie lung de 8,00 şi lat de 2,00 m, figurat în schițele lui Tocilescu şi Polonic la o distanță de circa 50 m spre sud de portal, chiar în gârla Bozahuzului (astăzi îngropat sub sedimente) şi cele trei pile principale, amplasate în albia actualului braț navigabil al Dunării. Acestea din urmă, constituite din blocuri foarte mari de piatră, au dimensiunile, măsurate la bază, de 25-26 m x 19 m şi sunt prevăzute cu avant şi arrièrebec. Între cele trei pile există distanțele de 165, respectiv 130 m. Se presupune că, în alte sectoare, tablierul podului se sprijinea pe trunchiuri solide de lemn, înfipte în pământ.

Perioada de funcționare a podului de la Sucidava pare destul de scurtă, de maxim patru decenii, deoarece, cu ocazia expedițiilor întreprinse împotriva goților, conform relatărilor lui Ammianus Marcellinus (*Rerum gestarum libri*, XXXI, XXVII, 5) şi Zosimos (*Historia nea*, IV, 10), împăratul Valens va traversa

[5] BOLLIAC 1869, p. 16.

[6] TOCILESCU 1902, p. 239-241.

[7] TUDOR 1934, 71-73, p. 107-124; idem, 1941-1942, p. 134-149 ; idem, 1966, p. 33-35; idem, 1971, p. 155-192 ; idem, 1978, p. 416-422 etc.

[8] TOROPU 1972, p. 20-32.

Dunărea pe poduri de vase.

În afara datelor deja cunoscute, săpăturile arheologice întreprinse de noi în ultimii ani au permis identificarea altor elemente constructive (Fig. 5). În actuala fază a cercetărilor, acestea sugerează că, de la capătul nordic al tablierului podului, se ramificau două căi de acces. Prima era un drum care pătrundea prin poarta sudică a oraşului antic. Cea de a doua era reprezentată de o pasarelă de lemn construită de-a lungul pantei terasei Dunării şi care, după ce traversa şanţul de apărare al cetăţii, permitea accesul spre poarta de sud-vest a fortificaţiei. Prin intermediul acestei pasarele, militarii cantonaţi în cetate se puteau deplasa rapid spre portalul nordic al podului, deoarece ei nu trebuiau să parcurgă decât o distanţă de maxim 140 m. Alternativa ar fi constituit-o deplasarea spre nord, de-a lungul bermei vestice, apoi spre vest şi sud, ceea ce presupunea o rută ocolitoare, cu lungimea de 487 m.

Existenţa acestei pasarele este sugerată, deocamdată, de două descoperiri.

Prima, identificată în caseta C1/2003, este un gen de turn amplasat pe escarpa estică a şanţului de apărare al cetăţii, în apropierea porţii acesteia (Fig. 6).

Construcţia în discuţie are planul dreptunghiular (Fig. 7), cu dimensiunile exterioare de 4,40 x 3,55 m. Zidurile sale au lăţimea medie de 0,60 m şi sunt constituite dintr-un emplecton alcătuit din mortar amestecat cu piatră, flancat de două paramente realizate din blocuri de stâncă faţetate, fiecare late de circa 0,15m. Cel mai bine conservat este peretele estic, păstrat pe o înălţime de 1,95 m (măsurată de la nivelul interior de călcare). Pe faţa exterioară a zidului său s-a constatat prezenţa unei tencuieli cu grosimea de 1-2 cm, de culoare albă, care conţine foarte puţină cărămidă pisată. Probabil că aceasta îmbrăcase iniţial toate laturile edificiului. Cele patru ziduri delimitează o încăpere care măsoară 3,30 x 2,10 m.

Ne reţine atenţia importanţa acordată de constructori unei cât mai eficiente rezistenţe a clădirii la acţiunea apei[9].

Astfel, capătul sudic al zidului de est a fost consolidat prin adăugarea unui contrafort construit din piatră şi cărămidă, legate cu mortar, lung de 0,70 m şi lat de 0,60 m, care se păstrează pe o înălţime de 0,85 m.

Tot în acelaşi scop, nivelul interior de călcare a fost acoperit cu o podea perfect netedă (Fig. 8), foarte compactă şi dură, cu grosimea de circa 0,13-0,14 m, constituită din mortar amestecat cu foarte multă cărămidă extrem de fin pisată, sub care este dispus un strat de calcar, gros de aproximativ 0,15 m. Pereţii interiori sunt acoperiţi cu o tencuială având o grosime ce variază între 1-3 cm şi aceeaşi compoziţie ca a podelei, cu care tencuiala face corp comun în zonele de îmbinare.

În plus, zidul vestic al construcţiei a fost ranforsat în interior prin adăugarea, de-a lungul său, a unui prag (Fig. 8) înalt de 0,33 m şi lat de 0.28 m. O secţiune prin acesta (Fig. 9) ne permite să constatăm că, pe latura interioară a zidului amintit (constituit din piatră legată cu mortar alb) a fost aplicat un strat izolator

[9] Măsurile de protecţie erau justificate de poziţia construcţiei, ridicată foarte aproape de capătul sudic al şanţului de apărare al cetăţii, pe escarpa estică a acestuia. Din informaţiile culese de la localnici rezultă că până în urmă cu câteva decenii apele Dunării inundau frecvent acest sector al şanţului de apărare.

cu grosimea de 7 cm, format din mortar, cărămidă pisată şi foarte puţin pietriş. Urmează pragul propriu-zis, alcătuit din patru cărămizi suprapuse, unite cu mortar. Deasupra şi pe faţa exterioară a acestuia este aplicată o tencuială cu grosimea de circa 1,5 cm, vând o compoziţie similară cu cea a podelei. Întreaga amenajare este aşezată pe un „pat" realizat din bucăţi de calcar, cu grosimea de 15 cm, care suprapune un strat de pietriş. Bănuim că deasupra acestui prag exista şi singura intrare în interiorul turnului.

În ciuda măsurilor de precauţie amintite, zidul sudic şi mai ales colţul sud-vestic al construcţiei prezintă urme evidente de eroziunea produsă de curentul apei. Această situaţie nu a condus însă la abandonarea clădirii. Astfel, constatăm că întregul spaţiu interior a fost înălţat cu circa 0,45 m prin umplere cu un strat de pământ bine compactat, amestecat cu numeroase fragmente de ţigle şi cărămizi. În plus, peste acest strat, zidul sudic a fost dublat prin construirea, la 0,70 m nord de el, a unui nou zid de piatră, lung de 2,10 m şi lat de 0,65-0,70 m (Fig. 7).

Mai menţionăm faptul că în interiorul turnului au fost descoperite şapte fragmente provenite de la olane sau de la un gen de jgheaburi, realizate din lut, şi cinci bucăţi de capete de conducte, obturate cu un material asemănător celui utilizat în compoziţia tencuielii amintite.

La est de turn, în direcţia porţii vestice a cetăţii, au fost identificate un gen de terase ascendente, cu bordură de piatră (Fig. 10). Deşi cercetarea lor nu a fost încheiată, ele par a face legătura între edificiu şi poarta amintită.

În faza actuală a cercetării, presupunem că edificiul descris reprezenta o mică pilă culee (al cărui interior era utilizabil) pe care se sprijinea capătul estic al pasarelei, după ce aceasta traversa fosa de apărare a cetăţii. Este dificil de spus care era aspectul său în partea superioară. Deşi argumentele lipsesc, nu excludem ca el să fi copiat, la o scară miniaturală, forma portalului podului transdanubian (Fig. 11). De asemenea, este posibil ca pe escarpa opusă a şanţului de apărare, într-o zonă necercetată până în prezent, edificiul să fi avut un pandant.

Al doilea element construcţiei a fost localizat în secţiunea S I/2002, exact la mijlocul distanţei unei linii imaginare care uneşte portalul podului constantinian cu poarta sud-vestică a cetăţii (Fig. 5). Aici au fost descoperite urmele a două ziduri paralele, orientate est-vest (Fig. 14). Cel situat spre baza pantei terasei a fost total demantelat, existenţa sa fiind probată doar de prezenţa unei gropi de demolare conturate perfect în profilul secţiunii deschise aici. Spre nord, la distanţa de 2,20 m, a fost identificat un al doilea zid, mult mai bine conservat, cu lungimea de 6,70 m şi o lăţime de 0,60 m 8 (Fig. 12, 13) . El este constituit din blocuri mari de stâncă nefasonată, care se mai păstrează pe o înălţime de 1,30 m. În privinţa utilităţii celor două ziduri, presupunem că ele constituie unul (sau poate singurul) pilon intermediar de piatră, pe care era fixat tablierul de lemn al pasarelei, a cărui lăţime o estimăm la circa 3,00 m (Fig. 15). În alte puncte, acesta s-ar fi putut sprijinii pe stâlpi din lemn, soluţie constructivă utilizată, după cum am văzut, şi în cazul podului de peste fluviu.

Sperăm ca extinderea zonei cercetate să aducă în viitor un plus de informaţii, menite să completeze ipoteza noastră cu privire la existenţa acestei pasarele.

BIBLIOGRAFIE

BOLLIAC 1869 - C. Bolliac, *Excursiune arheologică din anul 1869*, Bucureşti, 1869.

GIURESCU 1943 – C. C. Giurescu, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, RIR 13 (1943), fasc. I, p. 13.

MARSIGLI 1744 - L. F. Marsigli, *Description du Danube*, II, Haga, 1744.

POPOVICI 1878 - Al. Popovici, *Condica manuscrisă*, în Al. Odobesu, *Antichităţile judeţului Romanaţi*, Analele Societăţii Academice Române, X, Secţiunea II-a, 1878.

TOCILESCU 1902 - Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice şi sculpturale ale Muzeului Naţional de Antichităţi*, I, Bucureşti, 1902.

TOROPU 1972 - O. Toropu, *Noi contribuţii privitoare la Podul lui Constantin cel Mare de peste Dunăre,* Analele Universităţii din Craiova. Seria Istorie, Geografie, Filologie, I (1972), p. 20-32.

TUDOR 1934 - D. Tudor, *Podul de la Celei al lui Constantin cel Mare*, AO 13 (1934), 71-73, p. 107-124; idem, *Constantin cel Mare şi recucerirea Daciei*, RIR 11-12 (1941-1942), p. 134-149 ; idem, *Sucidava*, Bucureşti, 1966; idem, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971; idem, *Oltenia Romană*, ed. a IV-a, Bucureşti, 1978.

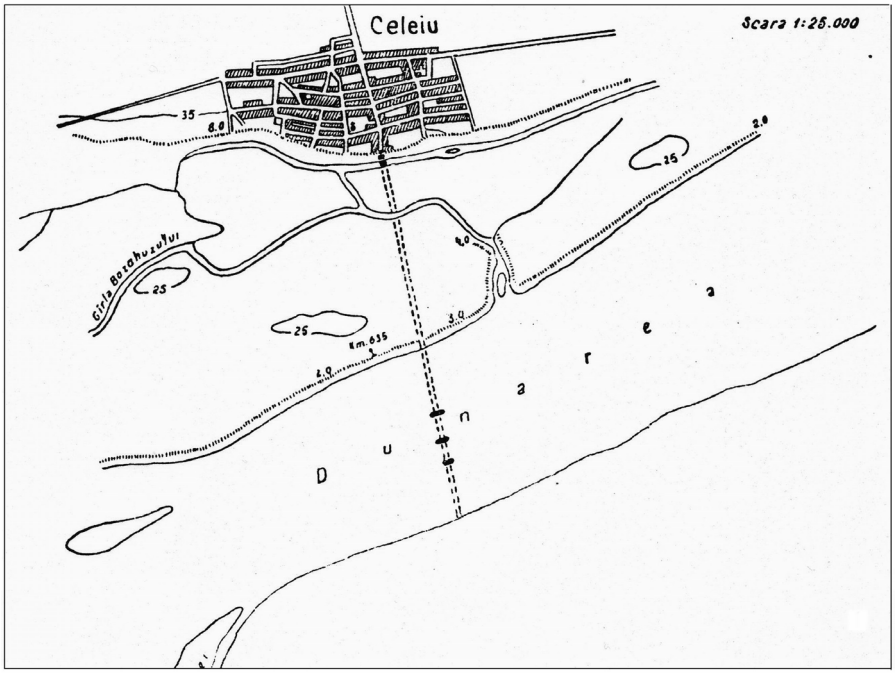

Fig. 1 - Amplasamentul podului constantinian.

Fig. 2 - Imagine a piciorului nordic al podului, cu ocazia inundațiilor din vara anului 2006.

3

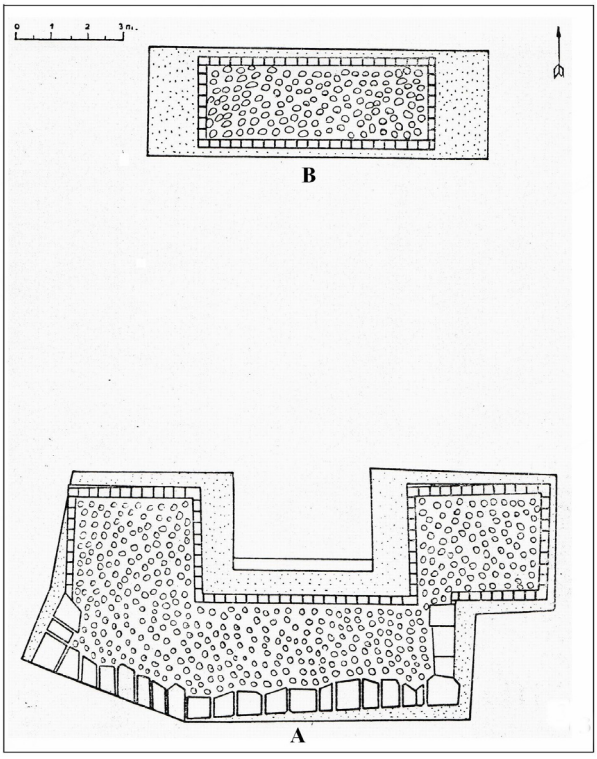

4

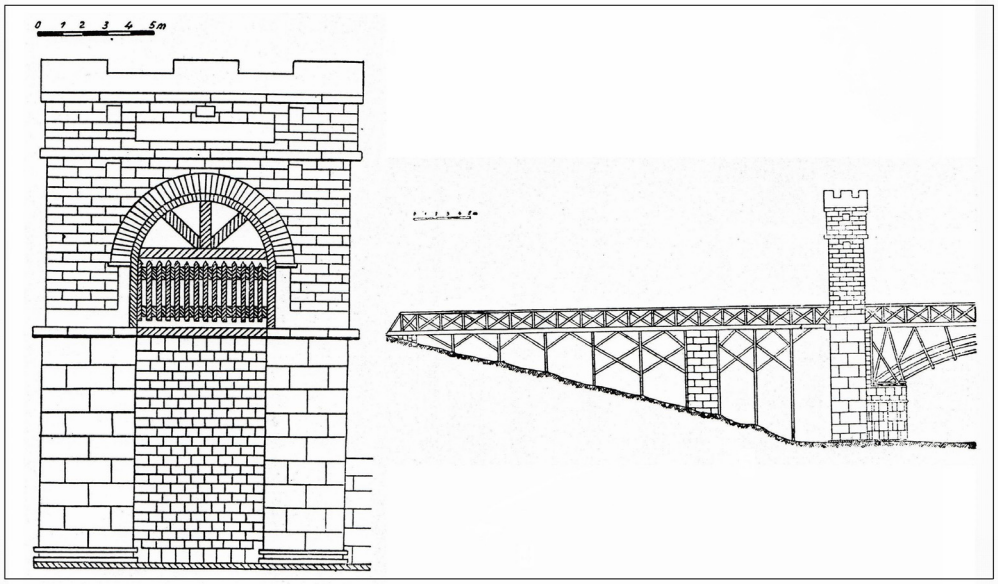

Fig. 3-4. Reconstituirea grafică a portalului nordic (după TOROPU, 1972).

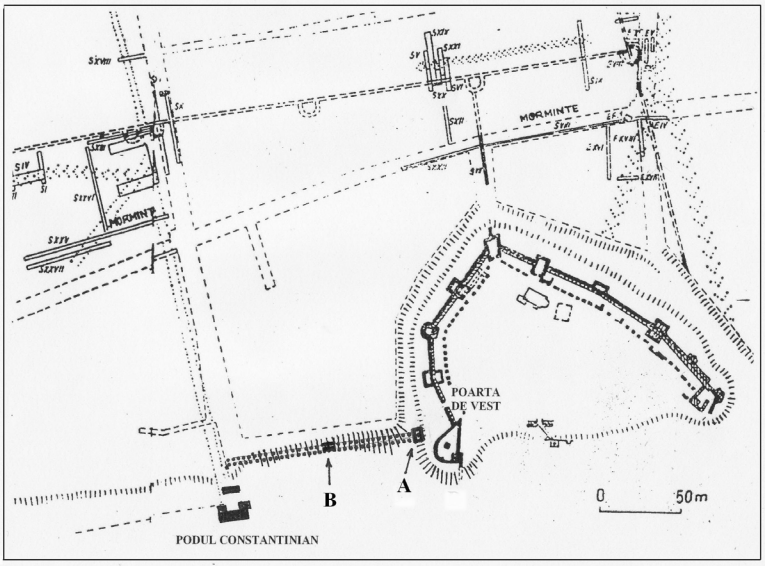

Fig. 5 - Traseul pasarelei şi amplasamentul construcțiilor recent descoperite.

Fig. 6 - Construcția din caseta C1/2003 (vedere dinspre sud).

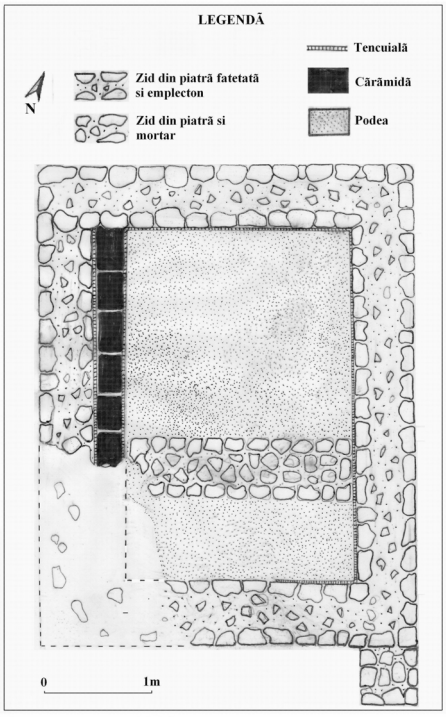

Fig.7 - Planul construcției din caseta C1/2003.

Fig. 8 - Podeaua şi peretele vestic al construcției din caseta C1/2003.

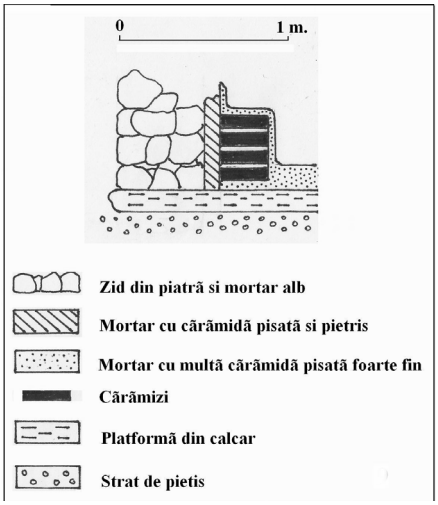

Fig. 9 - Structura peretelui vestic al construcției din caseta C1/2003.

Fig. 10 - Bordura terasei situate la est de construcția din caseta C1/2003.

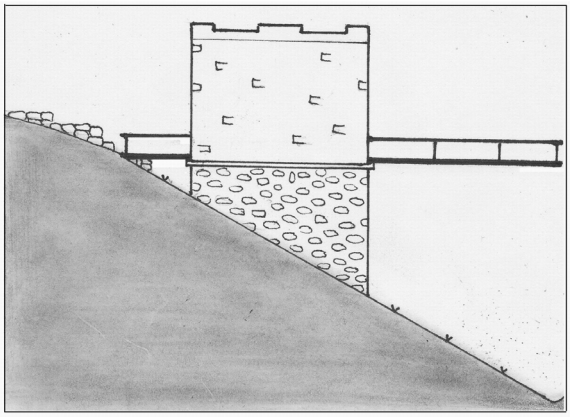

Fig. 11 - Reconstituirea grafică a construcției din caseta C1/2003.

Fig. 12 - Zidul din secțiunea S I/2002 (vedere dinspre vest).

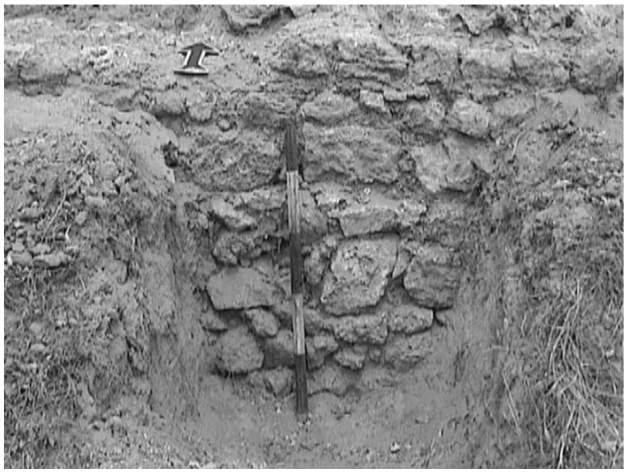

Fig. 13 - Structura zidului din secțiunea S I/2002 (vedere dinspre sud).

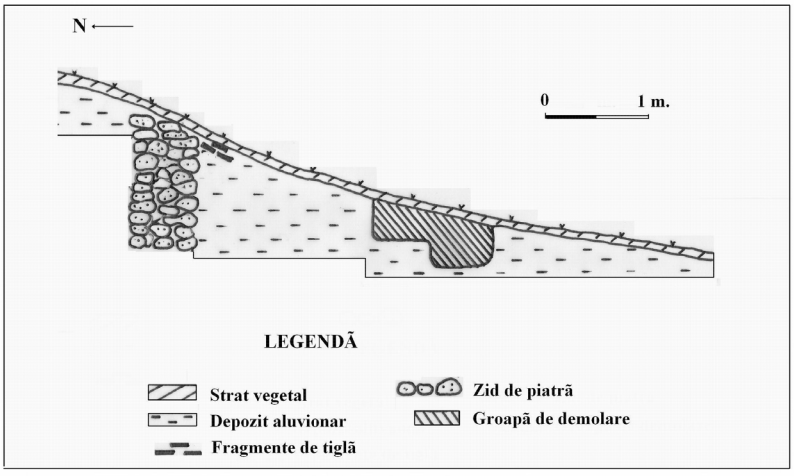

Fig. 14 - Profilul estic al secțiunii S I/2002.

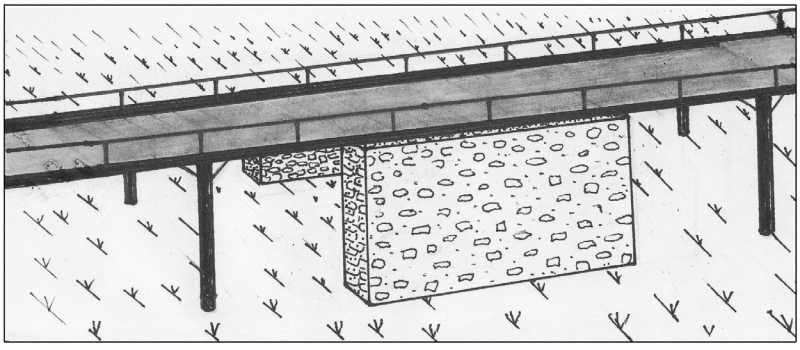

Fig. 15 - Reconstituirea grafică a construcției din secțiunea S I/2002.

NEW DATA REGARDING CONSTANTIN THE GREAT'S BRIDGE IN SUCIDAVA

Abstract

The bridge over the Danube River, between Sucidava-Celei (Fig.1), was opened by the emperor Constantine the Great in 328 A.D. Its Northern portal was hypothetically restored due to older archeological research (Fig.2-4). The paper discusses two other stone constructions, discovered during the latest archaeological excavations, which seem to be related to the above mentioned bridge (Fig.5).

A. In the area C1/2003 a rectangular construction, 4.40 m long and 3.55 m wide, has been examined (Fig.6-10). The constructors' careful water installation work is worth mentioning.

B. In section S I/2002, a wall, on the East-West side 6.70 m long and 0.60 m wide, has been identified. At a distance of 2.20 m to the South, the evidence suggests the existence of an identical and parallel wall, completely demolished (Fig.12-14).

We consider that the second construction represented the main pillar of a wooden passage which linked the bridge portal and the castle gate (Fig.15), whereas the first was a tower like construction supporting the Eastern side of the passage where it crossed the defence ditch of the fortress (Fig.11). The existence of the passage was justified by the need of a rapid way, which allowed the army efficient operation in order to defend the bridge.

LIST OF FIGURES

1. Location of the Constantinian bridge.
2. Northern bridge pillar during summer 2006 flooding.
3-4. Graphic restitution of Northern portal (af. O.Toropu, 1972).
5. Passage line and location of recently discovered buildings.
6. Building in quadrant C1/2003 (view from South).
7. Plan of building in quadrant C1/2003.
8. Floor and Western wall of building in quadrant C1/2003.
9. Western wall structure of building in quadrant C1/2003.
10. Border of terrace situated East of the building in quadrant C1/2003.
11. Graphic restitution of building in in quadrant C1/2003.
12. Wall in section S1/2002 (view from West).
13. Wall structure in section S1/2002 (view from South).
14. Eastern profile of section S1/2002.
15. Grafic restitution of building in section S1/2002.

CONFLICTUL DOBROGEANO-GENOVEZ (1360-1387) – COMPONENTĂ A LUPTEI PENTRU SUPREMAȚIE ÎN BAZINUL VEST-PONTIC DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIV-LEA

Vasile MĂRCULEȚ

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Pontul de Vest a fost teatrul unei epuizante confruntări militare şi politice ce a opus Despotatul Dobrogean republicii Genova şi coloniilor sale. Conflictul dobrogeano-genovez, extins pe durata a circa trei decenii, a ocupat un loc însemnat în cadrul relațiilor internaționale din bazinul vest-pontic şi de la Dunărea inferioară. O serie de aspecte ale sale – momentul de debut, etapele înregistrate în desfăşurarea sa, ciocnirile de interese din zonă sau locul său în cadrul relațiilor internaționale din regiune – rămân în prezent încă destul de obscure în ceea ce priveşte cunoaşterea lor.

Debutul conflictului dobrogeano-genovez (1360). La mijlocul secolului al XIV-lea, în jumătatea meridională a spațiului danubiano-pontic s-a constituit Despotatul Dobrogean, cu centrul la Caliacra, – a treia organizare politică de sine stătătoare din spațiul românesc – formațiune statală de tradiție bizantină[1]. În etapa de început a existenței sale, statul dobrogean era încă nedesăvârşit din punct de vedere teritorial. În afara hotarelor sale rămâneau importante teritorii, precum cele din sud-vestul spațiului danubiano-pontic, cu Dristra (Silistra), aflate sub stăpânire bulgară, sau jumătatea nordică a aceleiaşi regiuni, inclusiv zona gurilor Dunării, controlată de genovezi, care deținеau poziții importante la Vicina, Chilia şi Lykostomo, centre incluse organic în cadrul imperiului colonial ligur din Pont. Importanța economică, geopolitică şi strategică a acestor regiuni nu a scăpat însă autorităților politice dobrogene. În aceste condiții, întemeietorul statului dobrogean, despotul Dobrotici (c.1348-c.1385/1386) va declanşa, la scurt

[1] Nucleul Despotatului Dobrogean l-a constituit Țara Carvunei sau Cavarnei, o formațiune politică din zona de litoral dintre Mangalia şi Varna; vezi Ioannis Cantacuzeni eximperatoris, *Historiarum libri IV* (cura L. Schopeni), vol. II-III, Bonn, 1830-1832, vol. II p. 584-585; vol. III p. 62-63 (text şi traducere în FHDR, III, p. 490-495); MOISIL 1906, 6-8, p. 680-692; IORGA 1913-1914 (1914), p. 1043-1057; ALEXANDRESCU-DRESCA BULGARU 1973-1975, p. 233-247; Idem 1975, p. 13-20; IOSIPESCU 1985, p. 48-141.

timp după urcarea pe tron, acțiunea politico-militară de integrare în hotarele statului său a teritoriilor din sud-vestul şi din nordul istmului danubiano-pontic. Concomitent, imensa fațadă maritimă de care dispunea Despotatul Dobrogean i-a permis lui Dobrotici să-şi angajeze statul şi într-o politică pontică de mare anvergură, angrenându-se în disputele pentru hegemonie din bazinul pontic. Cele două componente ale politicii sale – acțiunea de unificare a tuturor regiunilor danubiano-pontice cu statul său şi angrenarea în lupta pentru supremație în bazinul pontic – au dus la angajarea Despotatului Dobrogean într-o puternică dispută cu Genova, puterea dominantă din Pont şi stăpâna gurilor Dunării. Ciocnirea intereselor antagonice ale acelor două părți va degenera, în final, într-un violent conflict armat între ele, ce va constitui componenta fundamentală a relațiilor dobrogeano-genoveze din a doua jumătate a secolului al XIV.

Precaritatea surselor de care dispunem fac ca momentul de debut al conflictului dobrogeano-genovez să nu poată fi cunoscut cu exactitate. Din motivul arătat, majoritatea specialiştilor care s-au ocupat de această problemă datează momentul de debut al conflictului la începutul deceniului 8 al secolului al XIV-lea, când, într-adevăr, documentele genoveze înregistrează confruntări violente între Dobrotici şi coloniile republicii ligure din Pont[2].

În ceea ce ne priveşte, nu suntem de acord cu datarea propusă. Ne bazăm obiecția pe faptul că unele documente genoveze redactate la Chilia ne oferă o serie de informații deosebit de interesante din acest punct de vedere. Spre exemplu, un contract de vânzare-cumpărare al unui vas comercial, redactat la Chilia de notarul Antonio di Ponzò la 20 octombrie 1360, menționează că armatorii semnatari s-au grăbit să recurgă la acest lucru *„de teama galerelor piraților domnului Dobrotici"*[3]. Din acestă cauză, autoritățile coloniale ligure au luat decizia ca vasele comerciale genoveze ce se deplasau prin apele unde acționau navele dobrogene să fie organizate în convoaie protejate de galere de luptă[4]. Expresia *„galerele piraților domnului Dobrotici"* din actul notarial nu este una doar de circumstanță, ci ea are menirea clară de a exprima o realitate certă, aceea că atacurile împotriva vaselor genoveze nu erau opera izolată a unor simpli particulari, a unor pirați care acționau pe cont propriu, ci acțiunea concertată şi dirijată, dacă nu a întregii flote a despotului de la Caliacra, cel puțin a unora dintre vasele acesteia.

Anterior datei din document, la 10 septembrie acelaşi an, într-o scrisoare adresată syndicului din Pera, Antonio de Castro, fostul consul genovez de la Chilia, făcea referiri la *„cunoscutul pericol menționat anterior"*, care a dus, se pare, la înlocuirea sa din funcție[5]. Originea acestui pericol ce amenința la data respectivă Chilia, la care face referire fostul consul în scrisoarea sa, nu este specificată, dar, foarte probabil, situația existentă trebuie pusă în legătură directă cu operațiile militare ale vaselor lui Dobrotici la gurile Dunării şi pe litoralul vest-pontic.

---

[2] MOISIL 1906, p. 688; ALEXANDRESCU-DRESCA BULGARU 1973-1975, p. 243; Idem 1975, p. 13-20, p. 19; ESKENASY 1981, 1, p. 2052.

[3] BALARD 1980, p. 164, doc. 100: *„est proper timorem galearum […pi]rratorum domini Dobrodicie"*.

[4] BALARD 1978, p. 596-597.

[5] Idem, 1980, II, p. 90-92, doc. 45-46: *„eo locis Chili non videbatur eidem Anthonio bene securus et cognoscendum periculum praedictum"*.

Informațiile cuprinse în documentele prezentate – pericolul ce amenința Chilia (septembrie 1360); atacurile *„galerelor piraților domnului Dodrotici"* (octombrie 1360), necesitatea organizării unor convoaie formate din vase comerciale protejate de galere de luptă (după octombrie 1360) – relevă clar faptul că la începutul tomanei anului 1360 coloniile genoveze de la gurile Dunării se confruntau cu operații militare navale de anvergură inițiate şi întreprinse de flota despotului Dobrotici[6]. Această constatare ne conduce la concluzia că la data menționată, conflictul dobrogeano-genovez era în desfăşurare, ceea ce ne permite să datăm ***momentul său de debut cel mai târziu la sfârşitul verii anului 1360, mai exact la o dată anterioră lunii septembrie***. Totodată, angajarea lui Dobrotici în luptele pentru controlul gurilor Dunării ne permite o altă concluzie, aceea că, cel mai târziu, în vara anului 1360, despotul de la Caliacra fixase deja hotarul nordic al statului său în vecinătatea imediată, probabil chiar la limita meridională a spațiului geografic pe care îl revendica.

Nu mai puțin important est contextul internațional în care a debutat conflictul dobrogeano-genovez. Din acest punct de vedere, se cuvine de remarcat faptul că etapa de început a existenței statului dobrogean a coincis cu o bulversare a cadrului politic internațional din spațiul mediteraneano-pontic ca urmare a conflictelor izbucnite între puterile maritime din regiune: războiul Galatei (1348-1349), ce a opus Imperiul Bizantin Genovei, şi cel de-al doilea război al Strâmtorilor (1351-1355), în care s-au confuntat Genova, pe de-o parte, şi Veneția aliată cu Regatul Aragonului şi Imperiul Bizantin, pe de altă parte. Biruitoare asupra Bizanțului în 1349 şi apoi în 1351, după angajarea sa în alianța cu Veneția şi Aragonul, Genova i-a impus acestuia o pace umilitoare, încheiată la 6 mai 1352, ce cuprindea între clauzele sale şi una prin care vaselor bizantine le era interzis să mai facă negoț în Marea Neagră[7], prevedere ce însemna, în esența sa, eliminarea Imperiului Bizantin din comerțul pontic.

O altă consecință directă a eşecurilor militare înregistrate de Imperiul Bizantin în fața Genovei şi a eliminării sale din Pont, a constituit-o pierderea ultimelor sale posesiuni de la gurile Dunării şi înstăpânirea în zonă a comunei ligure. În aceste condiții, la o dată cuprinsă între 1348 şi 1352, Genova îşi instaura stăpânirea deplină asupra centrelor bizantine de la gurile Dunării, Vicina, Chilia şi Lykostomo[8]. La începutul secolului al XIV-lea genovezii s-au înstăpânit şi în alte numeroase puncte de pe litoralul vest-pontic. Unele izvoare cartografice din

[6] Cf. IOSIPESCU 1985, p. 105, 110, unde admite că disputa militară a lui Dobrotici cu genovezii a fost *„angajată către 1360"*.

[7] Nicephori Gregorae, Byzantina historia, cura L. Schopeni, vol. II, 1830, p. 877: *„Căci genovezii aceştia, îmbătați de nevrednica victorie asupra bizantinilor în lupta aceea navală fără glorie […], ajunseseră să viseze la hegemonia asupra întregii mări. Şi, însuşindu-şi mai întâi Pontul Euxin, pentru câştigurile ce veneau de acolo, nu numai că le porunceau bizantinilor ca nişte stăpâni şi cu cea mai mare îndrăzneală să se îndepărteze de Meotida şi de Tanais şi încă şi de Cherson şi să nu facă negoț pe mare cu ținuturile de pe coastă, de dincolo de Istru, ale sciților, fără îngăduința lor, dar chiar şi pe venețieni i-au izgonit [împiedicându-i] să facă negoț în acele locuri şi au avut grijă, ca niciodată până atunci, să închidă strâmtoarea Pontului cu multe trireme aşezate una lângă alta şi să aşeze la templul lui Serapis, în chip tiranic şi prin violență, vamă pentru cei ce ar dori să intre şi să iasă din Pontul Euxin"* (text şi traducere în FHDR, III, p. 514-519).

[8] Cf. PAPACOSTEA 1978, 1, p. 65-67; ILIESCU 1978, 2, p. 209; MĂRCULEȚ 2004, p. 29.

această epocă permit identificarea principalelor centre în care au fost înființate stabilimente comerciale genoveze, care se înşirau de la nord la sud de-a lungul litoralului dobrogean al Mării Negre, dar şi pe malul drept al Dunării de Jos. Binecunoscutelor Vicina, Chilia şi Lykostomo li se adăugau: *Sollinae* (Sulina), *Sancti Georgy* (Sfântul Gheorghe), *Aspera* (probabil Cernet), *Fidonissi* (probabil insula Peuke sau Insula Şerpilor), *Straviqui* (probabil Istria), *Geolsida* (probabil Cap Dolojman), *Lo Donavici* (Dunavăț), *Bambola* (Yeni-Sale – Enisala), *Prosalviza* (probabil Prislava-Nufărul), *Grossea* (probabil Hârşova), *Zanavarda* (probabil Portița), *Costanza* (Constanța), *Pangalia* (Mangalia), *Laxilluzo* (Capul Sabla), *Seluda*, *Calliacra*, *Cavarna*, *Carbona*, *Craneea* (Ecrene), *Castrici* (Balcik) şi *Varna*[9]. După cum se poate constata, majoritatea acestor stabilimente genoveze, fie se aflau în hotarele statului lui Dobrotici, fie vor intra în componența despotatului său în a doua jumătate a secolului al XIV-lea în urma acțiunilor de unificare politico-teritorială din spațiul danubiano-pontic întreprinse de despotul dobrogean.

Regiunile de la gurile Dunării, a căror importanță economică şi strategică nu scăpase atenției despotului Dobrotici, erau de asemenea vizate de politica acestuia. Concurența dobrogeano-genoveză pentru controlul lor, precum şi a importantelor beneficii aduse de debuşeele comerciale de aici şi-au pus amprenta asupra relațiilor bilaterale, a căror tensionare a degenerat în conflictul amintit. Instaurarea controlului despotului dobrogean asupra unora dintre stabilimentele ligure menționate mai sus a dat o serioasă lovitură intereselor comerciale genoveze din zonă ceea ce a determinat, între altele, şi puternica ripostă militară a comunei ligure la adresa politicii lui Dobrotici.

Constatăm de asemenea că debutul conflictului dobrogeano-genovez se suprapune peste un nou moment de tensionare a raporturilor genovezo-venețiene de la gurile Dunării, determinate de consecințele economice ale păcii de la Milano (1 iunie 1355), încheiată între cele două republici rivale în urma celui de-al doilea război al Strâmtorilor. Obligată prin pacea de la Milano ca timp de trei ani să-şi suspende orice activitate comercială la Tana, la Marea Azov, zonă de unde se aproviziona îndeosebi cu cereale, Veneția s-a orientat spre gurile Dunării, o altă regiune specializată în comerțul cu această marfă. Aici însă, negustorii Serenissimei s-au lovit de opoziția acerbă a celor genovezi, îndeosebi a celor de la Pera, principalii beneficiari ai acestui comerț. Ca urmare, în ultimii ani ai deceniului 6 al secolului al XIV-lea, disputele negustorilor celor două puteri pentru controlul „*schelelor*" de grâu şi al comerțului cu cereale de la gurile Dunării atingea apogeul. Spre exemplu, în cursul anului 1360, ambasadorul venețian la Genova, Damiano Andrea, reclama autorităților ligure faptul că „*mulți venețieni se plâng de genovezii care stau în părțile Licostomului şi în alte părți chiar, unde sunt schele pentru grâu (caricatoria frumenti) în Marea Neagră, că nu li se permite de genovezi a cumpăra grâu în acele părți, dacă nu se unesc cu dânşii în societate de cumpărat grâu; şi dacă se unesc cu ei în societate, genovezii îi înşală, căci cumpără pe ascuns grâul şi, la urmă, venețienii nu mai au nimic dintr-însul. Şi de aceea două corăbii venețiene au plecat în acest an* (1359, n.n.) *din Licostomo, fiindcă, din pricina genovezilor, care nu lasă pe venețieni să cumpere, cum s-a spus, şi-i înşală, corăbiile*

[9] *Călători străini despre Țările Române*, vol, I, Bucureşti, 1968, p. 15-16; BRĂTIANU 1999, p. 304, harta lui Marino Sanudo (c.1320); CIOBANU 1970, p. 301-302 şi notele 31-42.

acelea n-au putut avea jumătate din capacitatea lor (medietatem sui carichi), spre cea mai mare pagubă şi daună a negustorilor noştri şi a comunei Veneţiei"[10]. La 6 februarie 1360, Consiliul Genovei îi răspundea ambasadorului venețian că nu are informații referitoare la practicile incriminate ale negustorilor săi, dar că va scrie magistraților din Pera să respecte tratatele şi să se poarte prieteneşte cu venețienii[11]. Într-adevăr, o săptămână mai târziu, la 12 martie, autoritățile metropolitane ordonau peroților, cărora le era comunicată şi plângerea venețiană, „*să-i trateze pe venețieni în Pera şi în schele (locis caricaturiis) şi în alte locuri, frăţeşte, prieteneşte şi binevoitor aşa încât să nu mai aibă de ce să se plângă pe dreptate*"[12].

Cum a evoluat disputa genovezo-venețiană pentru controlul „*schelelor*" şi a comerțului cu grâu de la gurile Dunării nu ştim. Foarte curând însă, asistăm la implicarea în dispută şi a despotului Dobrotici. Cu titlu de ipoteză, considerăm că este foarte posibil ca Dobrotici să fi căutat să profite de neînțelegerile genovezo-venețiene de la gurile Dunării declanşând ostilitățile împotriva posesiunilor comunei ligure, mizând probabil şi pe concursul Serenissimei. Rămânând în acelaşi cadru al ipotezelor, nu excludem posibilitatea ca şi debutul bunelor sale relații cu Veneția să dateze tot din această perioadă.

Complexitatea cadrului internațional de la gurile Dunbării va fi sporită de evoluția relațiilor politice şi a raportului de forțe din spațiul carpato-dunărean. Concomitent cu disputa venețiano-genoveză de la gurile Dunării, în anii 1359-1360 asistăm la o puternică reacție românească împotriva tendințelor de dominație ale Ungariei angevine asupra spațiului carpato-dunărean. La 28 iunie 1358, regele Ungariei, Ludovic I (1342-1382), acorda un privilegiu comercial negustorilor braşoveni care puteau trece, „*slobod şi neturburat*" cu mărfurile lor şi „*orice fel de lucruri*", de-a lungul unui culoar controlat de Ungaria în estul Țării Româneşti, ce unea sud-estul Transilvaniei cu Dunărea maritimă, respectiv „*între Buzău şi Prahova adică din locul unde se varsă în Dunăre râul Ialomița până în locul unde se varsă de asemenea în Dunăre râul Siret*"[13]. Actul regelui Ungariei, ce viza, pe de-o parte, punerea în relație directă a comerțului oraşului transilvănean cu cel genovez de la gurile Dunării, exprima, pe de altă parte, intenția clară a suveranului angevin de a transforma controlul asupra culoarului din răsăritul Țării Româneşti într-o stăpânire directă şi nemijlocită.

Politica agresivă a Ungariei a determinat riposta fermă şi imediată a domnului Țării Româneşti, Nicolae Alexandru (1352-1364), care denunță suzeranitatea maghiară[14] şi îşi asumă calitatea de „*mare voievod şi singur stăpânitor a toată Ungrovlahia*" sau „*mare voievod şi domn de sine stătător a toată Ungrovlahia*", statut internațional recunoscut şi consacrat de Bizanț în mai 1359 odată cu recunoaşterea Mitropoliei Ortodoxe a Ungrovlahiei[15]. Foarte probabil, tot acum, domnul muntean aducea sub stăpânirea Țării Româneşti partea meridională a

[10] *Apud* IORGA 1899, p. 49.
[11] *Ibidem*.
[12] *Ibidem*.
[13] Hurmuzaki, I/2, p. 58, doc. XLI; DRH, D, I, p. 72, doc. 39.
[14] *Ibidem*, p. 60-61, doc. XLIII; *Ibidem*, p. 73-75, doc. 40.
[15] MIKLOSICH, MÜLLER 1860, p. 383, 386, doc. CLXXI, I-CLXXI, II; FHDR, IV, p. 196-197, 200-201.

culoarului controlat de Ungaria în estul Munteniei, precum şi teritoriile riverane Dunării maritime, până în apropierea Chiliei, respectiv sud-vestul Bugeacului. Acțiunea lui Nicolae Alexandru a însemnat primul pas al Țării Româneşti în direcția transformării sale în stat pontic[16].

La răsărit de Carpați, sub influența evenimentelor din Țara Românească şi, foarte probabil, în strânsă legătură cu acestea se declanşa o puternică răscoală antimaghiară (1359), ce a fost, se pare, domolită inițial de forțele de intervenție maghiare[17]. Reizbucnită foarte repede, probabil chiar în acelaşi an, ea se va finaliza în anii următori în înlăturarea dominației maghiare şi constituirea statului de sine stătător Moldova de către Bogdan I.

În sfârşit, în teritoriile dintre Dunăre şi Marea Neagră, asistăm, aşa cum am arătat, la implicarea despotului Dobrotici în disputa genovezo-venețiană pentru controlul „*schelelor*" şi a comerțului cu grâu de la gurile Dunării, împotriva comunei ligure, aliata Ungariei. Scopul suprem al acțiunii sale l-a constituit desăvârşirea unificării politico-teritoriale a „*țărilor*" dintre Dunăre şi mare.

Simultaneitatea acestor acțiuni politice şi militare din spațiul românesc nu este una pur întâmplătoare, o simplă coincidență. Dimpotrivă, aşa cum arăta unul din specialiştii români care s-a ocupat de această problemă, opinie la care subscriem în totalitate, „*concordanța evenimentelor din Țara Românească şi Moldova de sub munte cu acelea de la gurile Dunării este semnificativă. Prin intervenția directă a domnului Țării Cărvunei, Dobrotiță, în consens cu Basarabii de la Argeş, s-a înfăptuit marea contestare românească a planurilor angevine de expansiune şi conexiune pontică în alianță cu Genova*"[18].

Integrat organic în cadrul relațiilor internaționale din Pont şi de la Dunărea de Jos, conflictul dobrogeano-genovez a cunoscut o desfăşurare direct determinată de evoluția acestor raporturi. În consecință, în desfăşurarea sa asistăm la mai multe etape, care alternează perioadele de stagnare şi de stare latentă, cu cele în care se înregistrează violente confruntări militare între cele două părți.

După sfârşitul lunii octombrie 1360, pentru o lungă perioadă de timp, informațiile privind evoluția raporturilor dobrogeano-genoveze lipsesc. Acest lucru ne permite concluzia că din anumite motive, sau sub presiunea unor factori, conflictul dobrogeano-genovez a înregistrat o fază de recul, când, chiar dacă nu a încetat oficial, a trecut într-o stare latentă. În opinia noastră, principalul „*vinovat*" pentru acestă stare de lucruri este cadrul internațional conturat în deceniul 7 al secolului al XIV-lea.

A doua jumătate a acestui deceniu îndeosebi, a adus cu sine importante mutații în relațiile internaționale din bazinul vest-pontic şi de la Dunărea de Jos care au marcat considerabil politica lui Dobrotici, influențând decisiv inclusiv raporturile sale cu Genova. Un prim aspect al manifestărilor noului cadru internațional l-a constituit revenirea temporară a stăpânirii mongole la gurile Dunării. Prin 1362-1363, marele cneaz lituanian, Algirdas/Olgierd (1345-1377) obținea la Sinie-vody (Apele Albastre), o victorie decisivă asupra unei coaliții

[16] MĂRCULEȚ 2002-2003, p. 34-36.
[17] Hurmuzaki, I/2, p. 61-62, doc. XLIV; DRH, D, I, p. 75-78, doc. 41.
[18] IOSIPESCU 1985, p. 108.

mongole formate din emirii (noyonii) Katlu-bey, Demetrius şi Kaczi-bey. Conform analelor lui Stanislas Sarniki (sec. XVI), hanii învinşi şi hoarda lor au trecut dincolo de Don (Tanais) şi de Nistru (Tyras), ajungând până *„câmpiile dobrogene"* [19]. Resturile hoardei refugiate în nordul Dobrogei au intrat sub autoritatea unui *„dominus Demetrius, princeps Tartarorum"*, nimeni altul decât emirul Demetrius, unul dintre învinşii de la Sinie-vody[20]. Domnia în regiune este confirmată inclusiv printr-o descoperire monetară, care permite ipoteza că emitentul său era, foarte probabil, creştin[21]. În urma acestei dislocări mongole, sub autoritatea emirul Demetrius intra şi o formaţiune politică locală, o *„ţară a românilor"*, existentă la Dunărea maritimă, în nordul spaţiului danubiano-pontic. În aceste condiţii, caracterul autohton al puterii politice a acesteia era înlocuit cu unul de factură mongolă.

Evenimente la fel de grave se consumau în aceeaşi perioadă şi în sudul Despotatului Dobrogean, unde ofensiva bulgară pe litoralul vest-pontic devenise o ameninţare extrem de periculoasă. Apropierea de turci a ţarului bulgar de la Târnovo, Ivan Alexandru (1331-1371), şi politica sa agresivă la adresa vecinilor, îndeosebi a Imperiului Bizantin căruia, la o dată cuprinsă între 1347 şi 1352 i-a smuls oraşul-port Varna, a dus la izbucnirea unui violent conflict bizantino-bulgar (1363/1364-1365) în care a intervenit, foarte probabil, în calitatea sa de aliat şi vasal formal al Bizanţului, şi despotul Dobrotici, direct interesat în slăbirea Bulgariei. Victoria obţinută de Bizanţ cu sprijinul despotului dobrogean a permis imperiului să-i impună Bulgariei un tratat de pace prin care ţarul de la Târnovo se angaja să retrocedeze Constantinopolului portul Anchialos şi să-i plătească tribut (1365). Foarte probabil, cu prilejul conflictului cu Bulgaria, Dobrotici va fi anexat statului său o fâşie a litoralului pontic de la sud de capul Caliacra până în apropierea Varnei. Anexiunile teritoriale realizate în detrimentul Bulgariei, care au determinat o extindere considerabilă a faţadei maritime a statului său, au consolidat, fără îndoială, şi poziţiile despotului dobrogean în nord-estul Peninsulei Balcanice.

Lovitura primită de statul bulgar a fost mai grea decât ar părea la prima vedere. Pe fondul acestui eşec extern, destructurarea politică şi teritorială a Ţaratului Bulgar se accentuează. Scindarea *de facto* a Bulgariei în cele două ţarate, de Târnovo şi de Vidin, nu a fost, după părerea noastră, un fenomen întâmplător, ci o manifestare şi o consecinţă directă crizei generalizate a Ţaratului Bulgar, agravată de lovitura primită. O altă consecinţă la fel de negativă ca şi fărâmiţarea politică, cu urmări pe termen lung dintre cele mai dramatice şi mai nefaste pentru întreaga Peninsulă Balcanică, a constituit-o alunecarea tot mai pronunţată, după această dată, a Bulgariei spre turci.

---

[19] *Apud* GHIAŢĂ 1981, 10, p. 1878: *„Tres duces eorum Kadlubachum, Demetrium et Kaczibeium, a quo portus ille Kaczibeius vocatus est, armis suis attriuit, porofligauit, et disiecit, ita ut alii eorum ultra Tanaim fluuium, alii ultra Tyram, ad Dobrocenses usque campos, a quibus orda Dobruciorum vocata est fuga dilaberentur"*.

[20] Hurmuzaki, I/2, p. 144, doc. CVII; DRH, D, I, p. 90, doc. 49. Pentru discuţiile asupra stăpânirii lui Demetrius şi a carcterului puterii politice, vezi: BRĂTIANU 1965, p. 39-46; GHIAŢĂ 1985, p. 1878.

[21] IOSIPESCU, IOSIPESCU, în vol. *Ştefan cel Mare şi Sfânt*, p. 315: o monedă de aramă descoperită la Enisala are pe avers sigla DMT-er şi crucea pe revers.

În ceea ce-l priveşte pe Dobrotici, prin implicarea în conflictul bizantino-bulgar şi contribuția sa decisivă la fărâmițarea şi slăbirea Bulgariei, el a reuşit să anihileze pentru multă vreme pretențiile de dominație ale Țaratului Bulgar de Târnovo asupra teritoriilor danubiano-pontice. Despotul Dobrogean îşi consolida statutul său independent devenind, totodată, arbitrul situației politice din nord-estul Peninsulei Balcanice.

La Dunărea maritimă, noul potent asiatic, Demetrius, stabilit aici, îşi atrăgea susținerea genovezilor, cărora le asigura protecție şi preponderență comercială în zonă şi obținea recunoaşterea din partea Ungariei, aliata comunei ligure, a cărei politică tindea spre gurile Dunării. Actul regelui Ungariei de recunoaştere a stăpânirii lui Demetrius nu trebuie să surprindă. El se încadrează în politica lui Ludovic I de Anjou de a atrage în orbita politică a regatului angevin o serie de potenți locali care să-i servească interese în condițiile în care declaşase ofensiva spre Dunărea inferioară. Într-o primă fază, în iunie 1365 Ludovic I a ocupat Țaratul Bulgar de Vidin, l-a capturat pe țarul-coregent Ivan Stracimir şi a constituit aici, inițial un *Căpitănat al Vidinului* (iunie 1365-iulie 1366)[22], organizat apoi ca *Banatul Bulgariei* (iulie-octombrie 1366)[23]. Achiziția teritorială angevină devenea baza viitoarelor operații maghiare spre răsăritul şi centrul Peninsulei Balcanice. Genova, aliata Ungariei, a susținut, inclusiv militar, acțiunea maghiară de la Vidin. Astfel, un detaşament militar format din *„şaizeci de arbaletieri genovezi*", comandați de un anume *„magistru Barnabo*", devenit chiar unul din oamenii de încredere ai suveranului angevin al Ungariei, au acționat în cadrul forțelor maghiare rămânând apoi, pe toată durata prezenței acestora la Vidin, în componența garnizoanei instalate aici de Ludovic I[24]. Totodată, regele Ungariei şi-a reglementat raporturile destul de tensionate cu domnul Țării Româneşti, Vladislav I (1364-c.1376) care, continuând politica de independență a tatălui său, Nicolae Alexandru, urcase pe tronul muntean fără a-i recunoaşte suzeranitatea[25]. Foarte probabil, la o dată necunoscută cu exactitate, dar cuprinsă în intervalul 5 ianuarie 1365-10 octombrie 1366, domnul muntean va fi recunoscut formal suzeranitatea maghiară, întrucât după această dată, până la mijlocul anului 1368 îl găsim pe Vladislav I colaborând cu regele Ungariei şi cu demnitarii acestuia inclusiv în problema întăririi prezenței maghiare de la Vidin[26].

---

[22] HOLBAN 1956, p. 13-15, şi nota 2 de la p. 13: la 4 iunie 1365, Benedict Himfy, comitele de Pojon, poartă şi titlul de *„căpitan al cetății noastre, a Vidinului şi al zisului district (ad supplicacionem fidelis nostri dilecti Benedicti filii Heem nunc capitanei civitatis nostrae Bodoniensis ac eius districtus)*"; DRH, C, XIII, p. 8-9, 141, doc. 8, 77: la 9 februarie 1366, magistrul Emerich, mare comis al Regatului Ungariei şi castelan al cetăților Mehadia şi Caransebeş se intitula şi *„căpitan al Vidinului şi al ținutului acestei cetăți (magister Emericus, agazonum regalium magister, necnon castellanus castrorum Myhald, Karansebus capitaneusque Budiniensis et districtus eiusdem civitatis)*"; la 7 iunie 1366, Dionisie, voievodul Transilvaniei era şi căpitan al cetății Vidin şi al districtului acestuia: *„per fidelem nostrum baronem Dionysium vaivodum Transilvanum et capitaneum dictae nostrae civitatis et eius districtus*".

[23] *Ibidem*, p. 20.

[24] *Ibidem*, p. 43, n. 3; DRH, D, I, p. 95 doc. 54; pentru discuții, vezi acelaşi studiu al autoarei menționate.

[25] DRH, D, I, p. 78-80, doc. 42.

[26] *Ibidem*, p. 78-99, doc. 42, 44-50,

Întărirea pozițiilor genovezilor la gurile Dunării, prin alianța cu Ungaria şi cu acel „*Demetrius, princeps Tartarorum*" şi reglementarea raporturilor munteano-maghiare vor fi avut un impact important şi asupra relațiilor lui Dobrotici cu Genova. Foarte probabil, acesta s-a văzut obligat la prudență în disputa sa cu comuna ligură. Cu titlu de ipoteză formulăm opinia că despotul dobrogean a optat pentru o politică de expectativă, orientându-se spre amânarea tranşării disputei cu comuna ligură. Un armistițiu consimțit tacit de ambele părți, care conserva *statu-quo-ul* politico-teritorial din spațiul danubiano-pontic, se instala între Despotatul Dobrogean şi Genova.

Succesul maghiar l-a făcut pe împăratul bizantin Ioan V Paleologos (1341-1376, 1379-1391) să vadă în regele Ungariei un posibil aliat în lupta împotriva turcilor otomani, care amenințau însăşi existența Imperiului Bizantin. În consecință, în iarna anilor 1365-1366, basileul bizantin, însoțit de fiii săi, Manuel şi Mihail, s-a deplasat pe Dunăre la Buda pentru a trata cu Ludovic I termenii primirii unui ajutor militar din partea Ungariei[27]. Rezultatele acestor demersuri au fost cu totul nesatisfăcătoare.

La revenirea spre țară, basileul de la Constantinopol, după ce a tranzitat sud-vestul Transilvaniei şi Banatul de Severin[28] s-a oprit la Vidin, aflat sub stăpânire maghiară. De aici însă, el nu şi-a mai putut continua călătoria datorită opoziției țarului bulgar de la Târnovo, Ivan Alexandru şi a coregentului Ivan Šišman, care au văzut în tratativele ungaro-bizantine de la Buda o amenințare directă la adresa statului lor.

În acest context internațional complex, confuz şi tensionat din bazinul vest-pontic şi de la Dunărea de Jos, în vara anului 1366 se consuma cruciada antiotomană a contelui Amedeo VI de Savoia (1343-1383), cu sprijin naval genovez, venețian şi marseillez. Participarea celor două republici italiene rivale la cruciada condusă de *Il Conte Verde* nu a fost, se pare, una lipsită de asperități, neîncrederea şi suspiciunile reciproce manifestându-se permanent. Aceste atitudini îşi găsesc reflectarea în câteva decizii ale Senatului venețian, în primul rând. Astfel, la 20 iulie 1366, de teama galerelor genoveze şi provensale ce-l însoțeau pe Amedeo VI, Senatul venețian ordona bailului de Negroponte să înarmeze galera insulei care, împreună cu două galere din flota Golfului, să escorteze vasele comerciale ale republicii, ce urmau să meargă în *Romania*, până în Bosphor[29]. O lună mai târziu, la 25 august, acelaşi for, estimând că galerele genoveze din serviciul lui Amedeo VI constituiau un pericol pentru pozițiile Serenissimei din *Romania*, îi ordona bailului de la Constantinopol să supravegheze îndeaproape operațiunile lor şi să-i pună la dispoziție căpitanului

[27] D. Kydones, FHDR, III, p. 524-525: „*Pentru că în miez de iarnă, peste aşteptările tuturor, a ieşit în largulul Pontului şi a urcat cu corabia pe Istru, nu traversându-l de pe un mal pe celălalt, ci ferindu-se de maluri ca de nişte stânci ascunse sub apă. A pornit cu oameni puțini, de părea că nu-i sunt de ajuns nici pentru ca să-l slujească la masă, urmând să se roage de fiare mai degrabă decât de oameni; şi avea să-i convingă să ia armele pentru noi şi să înfrunte primejdii ei, nişte străini, pentru libertatea noastră*". Pentru discuțiile asupra acestei probleme, vezi: GILL 1977, 1, p. 31-38; PALL 1971, 3, p. 535-540.

[28] DRH, D, I, p. 96-98, doc. 55. Pentru discuțiile asupra acestei probleme, vezi: HOLBAN, II, p. 121-125.

[29] THIRIET 1958, p. 112, reg. 435.

Golfului informațiile necesare şi utile care să-i permită acestuia să adopte în orice moment măsurile ce s-ar fi impus[30]. Fără indoială, deşi nu dispunem de informații în acest sens, considerăm că, la rândul ei, şi comuna ligură va fi avut o atitudine similară față de participarea vaselor de război ale Veneției la cruciada contelui de Savoia. Cu certitudine, pentru a-şi apăra pozițiile din *Romania*, autoritățile metropolitane şi coloniale ligure vor fi adoptat, cel puțin, măsuri similare celor ale rivalei sale.

Sosit la Constantinopol la începutul lunii septembrie, după eliberarea cetății Gallipoli (25 august), Amedeo VI era informat despre blocarea la Vidin a basileului Ioan V Paleologos, la revenirea din călătoria diplomatică întreprinsă la Buda în 1365-1366, „*care nu se putea întoarece din pricina piedicii ce-i punea împăratul Bulgariei*"[31]. În condițiile în care blocarea împăratului la Vidin era percepută ca un adevărat dezastru, cruciada contelui de Savoia se transforma într-o amplă acțiune politico-militară de *eliberare* din captivitatea bulgară şi de *recuperare* a suveranului bizantin (octombrie-noiembrie 1366).

Importanța strategică a acțiunii contelui de Savoia în bazinul vest-pontic împotriva Bulgariei, în numele şi în folosul Imperiului Bizantin a fost perfect înțeleasă de despotul Dobrotici care, fără îndoială, a intuit folosele ce puteau decurge pentru statul său din limitarea sau chiar eliminarea accesului la mare a statului bulgar. În consecință, din momentul în care forțele lui Amedeo VI au atins Varna (25 octombrie), la limita meridională a statului său, despotul dobrogean s-a raliat fără rezerve acțiunii sale. La rândul său, Amedeo VI, preocupat de realizarea integrală a planului său de campanie, a stabilit de la Mesembria, unde-şi fixase comandamentul, şi de la Varna o legătură permanentă cu Dobrotici, aflat la reşedința sa de la Caliacra, în vederea coordonării acțiunilor politico-militare destinate deblocării basileului Ioan V de la Vidin. Stau mărturie a acestei colaborării, numeroasele solii schimbate între cei doi, pe toată durata lunilor noiembrie şi decembrie 1366[32].

Pierderea unor importante cetăți-porturi de pe litoralul vest-pontic – *Sozopolis* (17 octombrie), *Messembria* (21 octombrie), *Axillo* (Anchialos), *Lemona* (Emmona), *Colocastro* (Rossokastro)[33] – urmată de asediul Varnei, l-a determinat pe țarul Ivan Alexandru şi pe coregentul Ivan Šišman să solicite încheierea păcii cu aliații Bizanțului. Strânsa colaborare a despotului Dobrotici cu contele de Savoia a facilitat astfel revenirea în țară a împăratului bizantin în pofida opoziției şi a ostilității țarului bulgar. La sfârşitul lui decembrie 1366, basileul şi însoțitorii săi soseau la curtea despotului Dobrotici de la Caliacra, unde erau aşteptați de

[30] *Ibidem*, p. 112, reg. 436.

[31] BOLLATI DI SAINT-PIERRE 1900, p. 4.

[32] *Ibidem*, p. 88-89, 94-95, 187-188, 194-195. Prin prisma acestor informații, considerăm şi noi, alături de alți specialişti, că istoriografia românească are obligația de a renunța definitiv la falsa opinie exprimată şi pusă în circulație de N. Iorga, protrivit căruia, Dobrotici s-ar fi aflat în conflict cu Amedeo VI, care i-ar fi smuls Varna şi o parte a litoralului vest-pontic în folosul Imperiului Bizantin, teză preluată apoi şi perpetuată de numeroşi istorici în lucrările lor. La data respectivă, nici Varna, nici celelalte cetăți cucerite de contele de Savoia nu aparțineau Despotatului Dobrogean, ci Țaratului Bulgar de Târnovo.

[33] *Ibidem*, p. 82-85.

trimişii lui Amedeo VI în frunte cu cavalerul de Treverney[34], de unde la începutul anului următor reveneau la Constantinopol.

Colaborarea cu Amedeo VI, în scopul deblocării basileului Ioan V Paleologos de la Vidin, s-a dovedit deosebit de fructuoasă pentru despotul Dobrotici şi statul său. Ea i-a adus despotului de la Caliacra importante câştiguri politice şi teritoriale. În plan politic, Dobrotici şi-a consolidat statutul de suveran independent şi poziţiile în raporturile cu Bulgaria. Foarte probabil, tot cu acest prilej va fi fost perfectată şi căsătoria fiicei sale cu Mihail, fiul împăratului de la Constantinopol. Încuscrirea cu dinastia Paleologilor a sporit prestigiul internaţional al despotului dobrogean şi al statului său. Ca zestre, prinţul bizantin primea apanajul asupra unui domeniu de pe litoralul pontic al Thraciei, cu porturile Anchialos şi Mesembria. În plan teritorial, cu asentimentul tacit al Bizanţului, Dobrotici şi-a extins autoritatea şi asupra unei însemnate părţi a litoralului pontic de la sud de capul Caliacra, smuls Bulgariei prin tratatul de la Sozopolis din primăvara anului 1367 încheiat între Imperiul Bizantin şi Ţaratul Bulgar de Târnovo, sub patronajul contelui de Savoia. După opiniile istoricilor bulgari V. Gjuzelev şi A. Kuzev, în 1367, ca o consecinţă a tratatului bizantino-bulgar de la Sozopolis, oraşele-porturi Varna, Emmona şi Kozeakon (Koziak) au intrat în componenţa despotatului lui Dobrotici[35]. Ca urmare a implicării sale în acţiunea contelui de Savoia, a puterii şi poziţiei statului său în relaţiile internaţionale din bazinul vest-pontic, Dobrotici devenea unul din garanţii tratatului bizantino-bulgar de la Sozopolis, fapt confirmat de evoluţia ulterioară a raporturilor politice din regiune.

Pe de altă parte, angajându-se să colaboreze cu Amedeo VI, Dobrotici s-a văzut, cel puţin temporar, în aceeaşi tabără cu Genova şi ea susţinătoare a acţiunii contelui de Savoia. Acest lucru a influenţat decisiv şi raporturile sale cu comuna ligură, asupra cărora nu dispunem în prezent de nicio informaţie pentru perioada în discuţie. Această *tăcere a surselor* referitoare la relaţiile dobrogeano-genoveze, ne permite să formulăm ipoteza că, foarte probabil, disputele dintre cele două părţi au fost suspendate pentru un timp. Continuarea confruntărilor militare cu Genova ar fi riscat foarte probabil să îl aducă în conflict cu forţele cruciate comandate de contele de Savoia în cadrul cărora escadra genoveză deţinea o poziţie însemnată.

O importanţă majoră pentru evoluţia relaţiilor politice din regiune a avut-o, în contextul prezentat, confruntarea pentru controlul Dunării inferioare şi a gurilor fluviului în care s-au angrenat la sfârşitul deceniului 7 al secolului al XIV-lea Ungaria şi Genova, pe de-o parte, Ţara Românească şi Despotatul Dobrogean, pe de alta. Disputa dintre cele două grupării s-a angajat încă din timpul tratativelor bizantino-bulgare de la Sozopolis, desfăşurate sub patronajul contelui de Savoia. Tratativele de la Sozopolis, care au luat în discuţie, printre altele, şi problema restaurării bulgare la Vidin[36], au constituit elementul ce a amorsat şi a determinat declanşarea confruntării militare pentru controlul Dunării de Jos deoarece, informat de Petru Himfy, banul Bulgariei, despre tratativele bizantino-

[34] *Ibidem*, p. 94, 99, 187-188.
[35] IOSIPESCU 1985, p. 125-127; GJUZELEV 1975, 3, p. 65-66; KUZEV 1975, p. 131.
[36] HOLBAN 1956, p. 19-23.

bulgare referitoare îndeosebi la problema restaurării bulgare la Vidin, fapt ce reprezenta o amenințare directă şi reală la adresa existenței Banatului Bulgariei, Ludovic I îşi va reconsidera complet poziția, atât față de împăratul de la Constantinopol, cât şi de posibila sa implicare într-o cruciadă antiotomană. Un ecou imediat al noii orientări politice a regelui Ungariei se află în informațiile cuprinse în cronica venețiană a lui Caroldo, referitoare la negocierile maghiaro-venețiene cu privire la aşa-zisa cruciadă condusă de Ludovic I. După ce în anii 1365 şi 1366 regele Ungariei solicitase insistent ajutor Serenissimei în vederea declanşării luptei împotriva turcilor[37], la 5 martie 1367 regele mai solicita Veneției doar *„două galere neechipate (duo corpora galearum)*", pentru ca la scurt timp, la o dată neprecizată însă, să-i declare dogelui Marco Corner că el nu solicită galerele pentru a sprijini Constantinopolul împotriva turcilor, ci ar intenționa *„să facă război Serbiei şi Bulgariei şi poate chiar împăratului*" pe care-l acuza de rea credință şi felurite intrigi[38]. Concomitent, erau reluate presiunile angevine în direcția gurilor Dunării.

Politica ostilă a Ungariei nu putea lăsa indiferent, nici Constantinopolul, nici celelalte state sud-est europene, direct amenințate. În replică, diplomația bizantină a determinat o puternică reacție antimaghiară şi anticatolică a statelor ortodoxe din această regiune, amenințate de expansiunea angevină. Acțiunii s-a raliat fără rezerve domnul Țării Româneşti, Vladislav I (1364-c.1376), recalcitrantul vasal al Ungariei, primul amenințat direct de politica expansionistă a lui Ludovic I, după înstăpânirea maghiară de la Vidin. Amenințarea maghiară la adresa Țării Româneşti s-a transformat, de altfel, în august 1368, într-o agresiune militară deschisă[39]. Războiul de scurtă durată, după cum o atestă demobilizarea armatei regale la 7 decembrie 1368, s-a soldat cu eşecul forțelor angevine care au atacat Țara Românească[40].

Succesul domnului muntean, devenit, în condițiile arătate, principalul exponent al ripostei antimaghiare, a determinat o modificare radicală a evoluției relațiilor internaționale la Dunărea de Jos. Victoria românească din vara-toamna anului 1368 a fost continuată printr-o largă acțiune politico-militară menită să spargă cleştele maghiar din jurul Țării Româneşti şi să anihileze ofensiva angevină spre gurile Dunării. În acest context politic, ca o consecință directă a evenimentelor desfăşurate la nord de Dunăre, oastea Țării Româneşti, susținută de răsculații bulgari din Banatul Bulgariei şi probabil de unele forțe navale ale despotului Dobrotici, a neutralizat prezența maghiară de la Vidin. Succesul indiscutabil al domnului muntean, urmat de instaurarea propriei stăpâniri la Vidin în detrimentul Ungariei, îşi găseşte exprimarea în noul titlu domnesc adoptat de Valdislav I după aceste evenimente, ce se regăseşte redat în inscripția pictată în 1369 deasupra tabloului votiv din naosul Bisericii domneşti de la Argeş:

---

[37] DRH, C, XIII, p. 152, 227, doc. 85, 122: la 20 iunie şi 24 iulie 1366, Ludovic I îi mulțumea dogelui Veneției pentru vasele de război promise contra turcilor.

[38] M. Holban, SMIM, I (1956), p. 28.

[39] DRH, D, I, p. 90-91, doc. 50, 51: dacă la 17 iulie 1368, Vladislav I era încă în relații bune cu regele Ungariei, la 14 septembrie oastea maghiară era deja „pornită împotriva voievodului Vlaicu".

[40] Hurmuzaki, I/2, p. 150-151, doc. CXIV-CXV; DRH, D, I, p. 99, doc. 57.

„[Io Vladislav, cel în Hristos Dumnezeu] binecredinciosul voievod şi singur stăpânitorul [domn al ţării] Ungrovlahiei, al Vidinului şi al întregii cârmuiri a Vidinului" [41].

O acţiune similară a fost, se pare, întreprinsă şi de despotul Dobrotici în sud-vestul spaţiului danubiano-pontic, împotriva Ţaratului Bulgar de Târnovo. Foarte probabil, în 1368-1369, în împrejurările disputelor pentru Vidin, pe care nu le cunoaştem însă cu exactitate, în care a intervenit şi ţarul Ivan Alexandru susţinut de turci[42], Dristra, unde la 1369 rezida mitropolitul bulgar Zaharia, a trecut, de sub stăpânirea bulgară, sub cea a lui Dobrotici. Teritoriile smulse Bulgariei, formând aşa-numita *Ţară a Dristrei*, ce integra în hotarele sale importantele porturi şi puncte strategice dunărene, Dristra şi Păcuiul lui Soare, primeau o organizare aparte, autonomă, fiind puse sub autoritatea unuia dintre fiii lui Dobrotici, Terter[43].

O serie de documente contemporane, emise de cancelariile unor instituţii bizantine îndeosebi, confirmă extinderea teritorială a Despotatului Dobrogean din jurul anului 1370[44]. Astfel, un registru patriarhal din 1369, prezentând principalele centre aflate sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice, prin intermediul Mitropoliei de Varna, reproduce o listă mai veche a posesiunilor patriahale din 1318-1320, cu excepţia Chiliei şi a Lykostomului, intrate între timp sub stăpânire genoveză, şi anume: *Cavarna*, *Cranea* (Ekrene-Kranevo), *Gerania*, *Dristra* şi *Caliacra*[45]. Un alt act patriarhal din aprilie 1369, ce indica precis teritoriile aparţinătoare Patriarhiei Ecumenice, puse sub jurisdicţia religioasă a Mitropoliilor de Mesembria, Anchialos şi Varna, enumera în hotarele despotatului lui Dobrotici, localităţile: *Perintos* (Perin), *Probatos* (Provadia), *Kalatas* (Galata Varnei), *Kitzibos* (Chicevo), *Emmon* (Emmona) şi *Karbona* (Carvona-Cavarna)[46]. Se mai adăugau acestora, aşa cum am văzut, Varna şi Kozeakon (Koziak), care conform unei scrisori a mitropolitului de Anchialos, Antonios, din iunie 1372, se aflau *„sub stăpânirea preafericitului despot Dobrotici"* [47].

Pacea munteano-maghiară, încheiată înainte de sfârşitul lunii august 1369, nu numai că anula, cel puţin temporar, pretenţiile Ungariei de dominaţie asupra teritoriilor de la Dunărea inferioră, dar prevede, între altele, şi restabilirea ţarului Ivan Stracimir pe tronul de la Vidin, realizându-se astfel unul din obiectivele luate în discuţie la Mesembria şi Sozopolis în primăvara anului 1367. Colaborarea celor doi dinaşti români – Vladislav I şi Dobrotici – în problema Vidinului este confirmată şi de unele documente emise de cancelaria maghiară. Astfel, o scrisoare a lui Ludovic I către Petru Himfy, din 29 august 1369, îl informa pe demnitarul maghiar, încă ban al Bulgariei, că *„am slobozit pe ţarul de la Vidin sub*

[41] *Apud* CONSTANTINESCU 1979, p. 39.

[42] Hurmuzaki, I/2, p. 198-200, doc. CXLVIII; DRH, D, I, p. 93-94, 103-105, doc. 53, 60.

[43] DIACONU 1978, 2, p. 194-197; Cf. KUZEV, *op. cit.*, p. 126-136.

[44] Pentru discuţiile asupra întinderii Despotatului Dobrogean, vezi: MOISIL, *op. cit.*, p. 681-683; IORGA 1913-1914 (1914), p. 1047-1048; ILIESCU 1971, p. 375; ALEXANDRESCU-DRESCA BULGARU 1973-1975, p. 239-243; GHIAŢĂ, *op. cit.*, p. 1880-1881; IOSIPESCU, *op. cit.*, p. 120-127; KUZEV, *op. cit.*, p. 124-136.

[45] MIKLOSICH, MÜLLER, *op. cit.*, p. 97, doc. LII/II.

[46] *Ibidem*, p. 502, doc. CCXLIV.

[47] *Ibidem*, p. 367-369, doc. CLXVI.

chezăşia voievodului Vlaicu şi a lui Dobrotici şi ne-am legat să-i înapoiem ţara sa"[48]. Actul maghiar care confirmă calitatea de garanți ai restaurării bulgare de la Vidin ai lui Vladislav I şi Dobrotici, relevă, totodată, şi implicarea ultimului în evenimentele consumate aici în vara anului 1369.

Punctul culminant al conflictului dobrogeano-genovez (c.1370-1385/1386). Anihilarea agresiunii angevine împotriva Țării Româneşti (1368) şi înlăturarea prezenței maghiare de la Vidin (1369) au constituit semnalul declanşării unei ofensive munteano-dobrogene împotriva stabilimentelor genoveze de la gurile Dunării şi a micilor dinaşti locali, favorabili politicii regelui Ungariei şi comunei ligure. Imposibilitatea lui Ludovic I de a interveni în vreun fel în sprijinul vechilor săi aliați, a constituit un factor decisiv al succesului munteano-dobrogean. Cum s-au derulat ostilitățile nu ştim, dar în contextul arătat, Chilia intra sub stăpânirea Țării Româneşti (c.1370)[49], iar stăpânirea *domnului Demetrius, principele tătarilor*, înceta, acesta părăsind acum scena istoriei[50].

Concomitent cu ofensiva munteană, la gurile Dunării şi pe litoralul vest pontic, disputele comunei genoveze şi ale coloniilor sale cu „*Dobrodiza, aemulo pravo communis Ianuae*", sau „*provo et crudeli inimico communis Ianuae et omnium Ianuensium*" aveau să evolueze spre un violent conflict[51]. Evoluția conflictului dobrogeano-genovez, al cărui moment de maximă intensitate se înregistrează în deceniul 8 al secolului al XIV-lea, ne este cunoscută exclusiv din surse externe: direct din cele genoveze, indirect din cele venețiene.

O serie de documente genoveze, redactate la Lykostomo între 18 şi 20 septembrie 1373, confirmă, între altele, capturarea de către vasele despotului dobrogean a mai multor nave genoveze, inclusiv a unei galere de luptă ce avea misiunea „*apărării insulei Lykostomo*", în timpul unei misiuni de însoțire spre Pera a unei nave comerciale[52]. Pierderea suferită, deosebit de gravă în economia conflictului, l-a determinat pe Luciano de Negri, guvernatorul insulei, ca la 18 septembrie 1373, în vederea compensării acesteia, să facă apel la *mahona* locală „*in armamento et furnimento galeae ad custodiam dictae insulae deputatae et quam pluribus aliis variis et divertis serviciis necessariis dictae insulae*"[53]. Conform aceluiaşi document, cheltuielile pentru înarmarea galerei solicitate se ridicau la o cantitate de „*sommi de Licostomo*", în valoare de 674 hyperperi 19 karați de aur „*ad sagium Peyre*"[54].

Succesele înregistrate pe plan extern de despotul Dobrotici până la această dată, inclusiv în conflictul cu Genova, care se desfăşura favorabil, l-au determinat pe acesta să întreprindă prima sa acțiune politico-militară, înscrisă marilor sale ambiții pontice. Acțiunea concepută viza impunerea prin forță pe tronul Marilor

[48] DRH, D, I, p. 95-96, doc. 94.

[49] ILIESCU 1978, p. 209-211; BALARD 1980, p. 236; CONSTANTINESCU 1979, p. 135-141.

[50] Cf. BRĂTIANU 1965, p. 39-46, unde lasă să se înțeleagă că domnia lui Demetrius la gurile Dunării s-ar fi prelungit până prin 1380; Cf. GHEAȚĂ, *op. cit.*, p. 1878-1879, unde datează sfârşitul domniei lui Demetrius cel mai târziu în anul 1377.

[51] RAITERI 1973, p. 2005, 208, doc. 6, 8.

[52] *Ibidem*, p. 203-210, doc. 6-9.

[53] *Ibidem*, p. 206, doc. 6.

[54] *Ibidem*.

Comneni de la Trapezunt a ginerelui său, Mihail Paleologos. La 11 noiembrie 1373, în fruntea unei escadre formate din două galere mari şi una mică, prinţul Mihail Paleologos, însoţit de vestiarul Ioan Andronikopoulos, îşi făcea apariţia în rada portului Trapezunt. Răsturnarea dinastică preconizată nu s-a realizat şi, conform însemnărilor cronicarului trapezuntin contemporan Mihail Panaretos, la 15 noiembrie, mica escadră s-a retras „*după încheierea unui tratat*" cu împăratul Alexios III Mare Comnen (1349-1390)[55].

În cursul anului 1374, conflictul dobrogeano-genovez de la gurile Dunării se intensifică. Iminenta închidere a rutei maritime ce lega Pera de Crimeea, de-a lungul litoralului vest-pontic, de către navele despotului Dobrotici au determinat intervenţia în conflict şi a Caffei. Actele *Massariei* din Caffa confirmă înarmarea, la 15 februarie şi respectiv la 12 octombrie 1374 a galerelor comandate de Martino di Mari şi Paolo di Reza, din „*causa guerre Dobrodize*", care, foarte probabil, au fost trimise să opereze la gurile Dunării, alături de galerele de la Lykostomo, sau pe litoralul vest-pontic împotriva vaselor dobrogene[56]. Din nou, la 13 martie 1375, cu „*occasione guerre Dobrodize*", colonia din Crimeea mai înarma o galeră, se pare, a aceluiaşi Paolo di Reza, pentru a participa la luptele cu vasele lui Dobrotici[57].

Escaladarea conflictului genovezo-dobrogean nu a lăsat indiferente puterile cu interese în zonă. Interesată de evoluţia situaţiei politico-militare de la gurile Dunării şi din Pontul de Vest se arată a fi, în primul rând, Veneţia, principala concurentă şi rivală a Genovei la dominaţia navigaţiei şi comerţului din regiune. În toiul celor mai mari confruntări genovezo-dobrogene, la 18 iulie 1374, Senatul veneţian îi ordona căpitanului Golfului, Pietro Mocenigo, ca galera expediată la Tenedos pentru a supraveghea mişcările vaselor bizantine şi otomane să îşi continue drumul până la Constantinopol spre a se informa asupra desfăşurării conflictului dintre genovezii din Pera şi Dobrotici[58]. Informaţia, deosebit de importantă, ne permite concluzia că la data respectivă evoluţia nefavorabilă a războiului cu Dobrotici a determinat intervenţia în sprijinul stabilimentelor ligure de la gurile Dunării şi a Perei.

Amploarea conflictului dobrogeano-genovez îşi găseşte reflectarea şi în cheltuielile făcute de coloniile genoveze din bazinul pontic pentru susţinerea războiului cu Dobrotici. Spre exemplu, numai cheltuielile Caffei pentru înarmarea galerelor trimise în ajutorul stabilimentului de la Lykostomo în 1374-1375 s-au ridicat la peste 130.000 de aspri şi 920 sommi, respectiv la aproape 1.850 sommi, fapt ce s-a resimţit greu în deficitul balanţei financiare a coloniei din Crimeea[59].

În noile condiţii, când evoluţia conflictului cu Genova îi era favorabilă, Dobrotici a încercat să reactiveze mai vechiul său plan politic de impunere a ginerelui său, Mihail Paleologos, pe tronul Marilor Comneni de la Trapezunt, de

---

[55] IOSIPESCU, *op. cit.*, p. 131; Cf. ESKENASY, *op. cit.*, p. 2053, unde susţine că acţiunea lui Mihail Paleologos, „*pare să se fi desfăşurat independent de Dobrotici*".

[56] IORGA 1899, p. 9-10 (în continuare: *Notes et extraits*, I); Cf. ALEXANDRESCU-DRESCA BULGARU, *Actes du XIVe CIÉB*, II, p. 13-20, p. 19; Cf. ESKENASY, *op. cit.*, p. 2052.

[57] *Ibidem*, p. 10.

[58] THIRIET, *op. cit.*, p. 135, reg. 545.

[59] IORGA 1899, I, p. 33; BALARD, p. 26; Idem, *La Romanie génoise*, p. 416, 421, 450; Cf. ESKENASY, *op. cit.*, p. 2052.

această dată în colaborare cu Veneția. Factorul decisiv care l-a determinat pe despotul dobrogean să încerce să angreneze Serenissima republică în tentativa sa l-a constituit, fără îndoială, tensionarea gravă a relațiilor trapezuntino-venețiene (vara 1374) şi evoluția acestora până la limita declanşării războiului între cele două părți în vara anului 1375[60].

Foarte probabil, la curent cu iminentul conflict veneto-trapezuntin, la sfârşitul anului 1375 sau la începutul anului 1376, Dobrotici a făcut cunoscut autorităților venețiene planul său cu privire la instalarea lui Mihail Paleologos la Trapezunt, solicitându-le colaborarea. Se pare că demersuri similare făcuse la Veneția şi un alt pretendent, un anume Andronikos, se pare un pretendent de la Trapezunt. La 12 martie 1376, Senatul venețian, luând în discuție planul lui Dobrotici, dar şi cererea lui Andronikos, hotăra ca Marco Giustiniani, căpitanul general al mării, să trimită la Trapezunt şase galere sub comanda lui Pietro Corner şi Marino Memo, *provisores Romaniae*, care aveau, totodată, misiunea ca la Constantinopol, să-l consulte şi pe împăratul Ioan V cu privire la proiectul instalării lui Mihail la Trapezunt. În cazul unui răspuns favorabil al împăratului şi al angajamentului ferm că odată instalat pe tronul Marilor Comneni, Mihail va plăti toate datoriile Trapezuntului către republică, o galeră venețiană urma să-l îmbarce pe prinț *„fie din părțile Mesembriei sau de altundeva pe aproape"* [61]. În cazul în care Mihail nu ar fi acceptat condițiile Veneției, expediția ar fi urmat să fie întreprinsă în folosul lui Andronikos; moartea acestuia la 14 martie 1376 la Trapezunt, îl scotea însă din discuție. Autoritățile venețiene nu excludeau nici posibilitatea unei înțelegeri cu împăratul Alexios III, dacă acesta accepta reducerea vămilor pentru mărfurile venețiene la 2% din valoarea lor. Ca ultimă soluție era luată în calcul chiar atacarea Trapezuntului şi distrugerea flotei sale[62].

Planul lui Dobrotici a contat însă prea puțin față de interesele comerciale ale Veneției, care se pare că şi-a atins obiectivele fără a mai fi necesară răsturnarea dinastică preconizată a fi înfăptuită la Trapezunt. Încă în vara aceluiaşi an raporturile Serenissimei cu Imperiul Marilor Comneni erau reglementate. Numai aşa se explică faptul că la 28 iulie 1376, autoritățile venețiene îl iertau pe împăratul Alexios III de plata datoriei de 8.000 de ducați către republică şi dispuneau să-i fie returnate bijuteriile lăsate gaj vicebailului Vettore Barbadigo[63]. În condițiile arătate, planul lui Dobrotici privind impunerea ginerelui său pe tronul de la Trapezunt era abandonat. De altfel, modificările dramatice ale cadrului internațional din bazinul vest-pontic, survenite în scurt timp, şi consecințele lor periculoase pentru statul dobrogean făceau ca el să devină definitiv caduc.

Concomitent cu derularea evenimentelor din Pont, la Dunărea inferioară relațiile internaționale înregistrau o nouă tensionare în evoluția lor. Faptul se datora iarăşi politicii suveranul Ungariei, Ludovic I, din 1370 şi rege al Poloniei, care relua ofensiva sa spre gurile Dunării. Acțiunea suveranului angevin viza, în primul rând, supunerea Țării Româneşti şi a noului domn al acesteia, Radu I

[60] THIRIET, *op. cit.*, p. 134-135, 139-140, reg. 544, 565.
[61] IORGA 1913-1914 (1914), p. 1058-1059, doc. II; THIRIET, *op. cit.*, p. 142-143, reg. 576.
[62] *Ibidem*, p. 1060-1061; THIRIET, *op. cit.*, p. 142-143, reg. 576.
[63] *Ibidem*, p. 1063, doc. IV.

Basarab (c.1376-1383), continuator fidel al politicii promovate de predecesorul său, Vladislav I în relațiile cu Ungaria.

Foarte probabil, în contextul iminentei agresiuni maghiare, spre a preîntâmpina repetarea unei situații periculoase, similare celei din vara anului 1365, domnul muntean va fi întărit apărarea Vidinului, trimițându-i în ajutor țarului Ivan Stracimir, importante contingente muntene. Numai aşa se explică, după părerea noastră, titlul de „*principe al Bulgariei*", pe care unele surse contemporane i-l acordă lui Radu I.[64].

Ofensiva maghiară împotriva Țării Româneşti s-a desfăşurat în două etape. Într-o primă fază, în primăvara anului 1376, cetatea Severinului era ocupată de forțele maghiare ale lui Ludovic I care, încă înainte de iunie, îl instala aici în calitate de ban pe Johannes Treutel[65]. Într-o a doua fază, după o amânare de un an, în vara anului 1377, regele Ungariei relua ofensiva împotriva Țării Româneşti. Amânarea cu un an a atacului împotriva statului muntean de către Ludovic I s-a datorat probabil, necesității consolidării pozițiilor sale în noua achiziție teritorială de la Severin. Nu este exclus nici faptul ca amânarea menționată să se fi datorat deplasării efortului militar al lui Ludovic I spre posesiunile sale din Polonia şi Rusia apuseană, unde regele Ungariei se confrunta, exact în aceeaşi perioadă, cu o puternică invazie lituaniană[66].

Imediat în sprijinul Țării Româneşti a intervenit Veneția, adversara Regatului Ungar. Conform *Cronicii Carrarei*, Serenissima i-ar fi pus la dispoziție domnului muntean „*Xm. armadure da cavallo*", contribuind astfel semnificativ la victoria acestuia asupra lui Ludovic I[67]. Acceptând chiar exagerate informațiile *Cronicii Carrarei*, trebuie să admitem totuşi că succesul alianței munteano-venețiene este unul indiscutabil, că însemnătatea sa geopolitică şi strategică a fost una deosebită: *anihilarea tentativei lui Ludovic I de a-şi instaura controlul asupra importantei artere de comunicație şi comerciale reprezentate de cursul Dunării inferioare şi împiedicarea realizării joncțiunii maghiaro-genoveze la gurile fluviului*. În cadrul aceleiaşi politici a regelui Ungariei se înscrie şi tentativa sa, lipsită de durabilitate, de a-l impune pe tronul Moldovei pe marele său vasal din Podolia, cneazul de origine lituaniană, Iurg Koriatowicz (noiembrie 1377)[68].

Izbucnirea noului conflict genovezo-venețian, aşa-numitul *război al Chioggiei* (1377-1381), cu faza sa preliminară, disputa pentru Tenedos (1376-1377), va constitui noul cadru general pe care se va grefa, la sfârşitul deceniului 8 al secolului al XIV-lea, conflictul dobrogeano-genovez. Noul context internațional i-a impus, în mod obligatoriu, lui Dobrotici să-şi definească opțiunea: angajarea de partea taberei ostile Genovei.

Derularea conflictului a fost, cel puțin în faza sa inițială, ostilă Genovei şi aliaților săi. Apropiata cedare a insulei Tenedos venețienilor, de către basileul Ioan V, nu putea lăsa indiferentă Genova, pentru care amenințarea de a-şi vedea

[64] Pentru discuțiile asupra acestei probleme, vezi: HOLBAN 1980, 3, p. 443-457.

[65] Hurmuzaki, I/2, p. 235-236, doc. CLXXXIII.

[66] PAPACOSTEA 1999, p. 65.

[67] BRĂTIANU 1925, 4-6, p. 77, 81-82, appendice I; Cf. HOLBAN 1980, 3, p. 443-457; PAPACOSTEA 1999, p. 64-64 şi nota 87, cu o bibliografie a problemei.

[68] PAPACOSTEA 1999, p. 66 şi nota 93 cu o bibliografie a problemei.

interzis accesul în Strâmtori şi Marea Neagră devenise un pericol iminent. În aceste condiții, riposta violentă a comunei ligure nu s-a lăsat mult timp aşteptată, acțiunea sa inițială vizând anularea posibilității ca Tenedosul să fie cedat venețienilor. Ca urmare, lovitura sa a fost dirijată la început împotriva Bizanțului, căruia îi aparținea insula, dar care reprezenta cea mai slabă verigă a coaliției ostile ei, grupate în jurul Veneției. În iulie-august 1376, cu sprijin genovez, dar şi cu asentimentul sultanului Murâd I (1359/1360-1389), Andronikos, fiul împăratului Ioan V, evada din închisoarea din insula Lemnos, unde era deținut în urma unei tentative de uzurpare din 1373, şi declanşa revolta împotriva tatălui său. La 12 august, pretendentul ocupa Constantinopolul, îl detrona şi îl întemnița pe Ioan V, fiind proclamat împărat sub numele Andronikos IV Paleologos (1376-1379).

La scurt timp după instalare, noul basileu se grăbea să cedeze aliaților săi genovezi insula Tenedos şi să le retrocedeze turcilor cetatea Gallipoli (sfârşitul lui 1376-începutul lui 1377). Situația era însă grav complicată de faptul că guvernatorul bizantin al Tenedosului, rămas credincios fostului împărat Ioan V, a refuzat să pună în aplicare dispoziția noului basileu şi a cedat insula venețienilor (octombrie 1376); disputa venețiano-genoveză se transforma într-o confruntare militară deschisă.

Ostilitatea cadrului politic internațional şi-a pus puternic amprenta şi asupra situației interne a Despotatului Dobrogean. Tendințele centrifuge ale aristocrației locale găseau astfel un câmp propice de manifestare, fiind întreținute şi amplificate de conjunctura politică internațională căreia statul dobrogean nu i s-a putut sustrage. Fărâmițarea politică, o caracteristică a evoluției statelor din Balcani în epocă, avea să atragă în vârtejul său şi Despotatul Dobrogean. Astfel, concomitent cu evenimentele care au dus la răsturnarea politică de la Constantinopol din vara anului 1376, Despotatul Dobrogean parcurgea nişte momente nu mai puțin dramatice. Acum era asasinat la Dristra, de către cumnatul său Terter, Mihail Paleologos, ginerele lui Dobrotici (după 1 septembrie 1376). Suprimarea lui Mihail Paleologos este consemnată, atât în *Chronicon Mesembriae*, care înregistrează faptul că „*în anul 6885 indictionul 15* (1 septembrie 1376-31 august 1377, n.n.) *kyr Mihail a fost omorât la Tristria* (Dristra-Silistra, n.n.)", cât şi în *Chronicon breve*, potrivit căreia, „*Mihail a fost ucis de Terter, fiul lui Dobrotici*" [69].

Asasinatul şi uzurparea de la Dristra îşi au importanța lor deosebită în economia relațiilor politice şi a raporturilor de putere din bazinul vest-pontic. Asinarea lui Mihail Paleologos sancționa o realitate politică, anume ralierea fermă a lui Terter taberei noului basileu, Andronikos IV, şi a aliaților săi, iar uzurparea sa consfințea secesiunea Țării Dristrei de Despotatul Dobrogean. Totodată, Terter înregistra şi un însemnat succes politic întrucât, ca o recunoaştere a rolului jucat în susținerea politicii sale, Andronikos IV îi recunoştea, atât calitatea de despot, cât şi statutul de sine stătător (*authentes*), fapt confirmat de emisiunile monetare ale potentului de la Dristra[70]. În consecință, în urma evenimentelor politice din

[69] SCHREINER 1967, p. 204; DIACONU 1978, 2, p. 193.
[70] *Ibidem*, p. 193-194; DIACONU 1980, p. 73-76.

toamna anului 1376, în regiunile sud-vestice ale spațiului danubiano-pontic se constituia o nouă entitate politică de sine stătătoare – *Despotatul Dristrei*[71].

Derularea cadrului politic internațional la Dunărea de Jos a favorizat evoluția noii formațiuni politice, care nu numai că se va consolida, dar se va extinde şi teritorial. În primul rând, prins în conflictul cu genovezii, izolat de Bizanț, căruia îi devenise, de altfel, adversar după răsturnarea politică din 1376, Dobrotici nu a putut interveni pentru a anihila uzurparea lui Terter de la Dristra. Pe de altă parte, Terter a profitat şi de conflictul Țării Româneşti cu Ungaria. Speculând imposibilitatea statului muntean de a riposta, el şi-a extins, se pare, teritoriile în detrimentul vecinului său nord-dunărean. Cu titlu de ipoteză emitem opinia că, foarte probabil acum, despotul Dristrei a ocupat o fâşie de teritoriu din răsăritul Munteniei, riverane Dunării, cuprinsă între fluviu, în sud şi râul Ialomița, în nord[72].

În ce măsură s-a implicat Dobrotici în conflictul genovezo-venețian dintre 1377-1381 nu cunoaştem. Foarte probabil, forțele sale, îndeosebi cele navale, au continuat operațiunile militare împotriva genovezilor la gurile Dunării şi pe litoralul vest-pontic. Nu ştim însă cum s-au derulat ostilitățile întrucât informațiile referitoare la această etapă din evoluția sa lipsesc. Există însă şi opiniile unor specialişti care susțin că în vara anului 1379, vasele sale au susținut acțiunea flotei venețiene care a blocat şi a asediat Constantinopolul, determinând căderea împăratului Andronikos IV şi restaurarea lui Ioan V Paleologos pe tronul Imperiului Bizantin (1 iulie 1379)[73]. În absența unor dovezi certe care să le confirme veridicitatea, asemenea opinii rămân, cel puțin la nivelul actual al cercetării, doar simple ipoteze.

Pe fondul maximei ofensive venețiene, Genova înregistrează în anii 1378-1379 două succese diplomatice de o însemnătate aparte: unul politic, cu importante implicații militare; al doilea de natură economică. Primul era reprezentat de tratatul cu Ungaria încheiat la sfârşitul anului 1378. Conform prevederilor sale, Regatul Ungar se angaja să adere, pe o durată de patru ani, la o ligă antivenețiană, inițiată de diplomația genoveză. Totodată, Ludovic I, urma să-i trateze ca duşmani ai Ungariei pe toți duşmanii maritimi ai Genovei din vecinătatea regatului său, între care se număra, cu certitudine, şi despotul Dobrotici, aflat în conflict cu coloniile ligure de la gurile Dunării şi din bazinul vest-pontic[74]. Cel de-al doilea succes al diplomației genoveze era unul cu importante implicații comerciale. La 24 iunie 1379 Ludovic I acorda negustorilor

[71] Ne bazăm această afirmație pe faptul că în titlul domnesc al lui Mircea cel Bătrân, din tratatele cu Polonia din 20 ianuarie 1390 şi 6 iulie 1391, Dristra (Dârstorul) apare ca o entitate politică distinctă între posesiunile domnului Țării Româneşti. Vezi documentele în: Hurmuzaki, I/2, p. 322, 334-335, doc. CCLXII, CCLXXV; DRH, D, I, p. 75, 125-226, doc. 75, 78.

[72] Un act de la Mircea cel Bătrân din anul 1406 menționează faptul că la data emiterii documentului, „*chefalia din Dârstor* (Silistra, n.n)", o demnitate de sorginte bizantină, îşi exercita jurisdicția şi peste „*toate bălțile pe Dunăre, începând de la Săpatul şi până la gura Ialomiței*", ceea ce face plauzibilă ipoteza formulată de noi. Vezi actul în DIR, B, p. 50-51, doc. 34.

[73] ŞTEFĂNESCU 1967, 9, p. 48; Idem, DID, III, p. 354.

[74] ESKENASY, *op. cit.*, p. 2057.

genovezi un mare privilegiu comercial. Diploma regală prevedea ca mărfurile transportate de aceştia pe Dunăre şi de la Orşova spre Timişoara până la Buda, precum şi cele aduse prin Dalmația, atât pe mare, cât şi pe drumul Zarei până la Buda şi invers, să fie scutite de orice vamă, cu excepția aurului şi argintului[75]. Prin prevederile sale actul suveranului Ungariei avea un obiectiv clar: eliminarea de la beneficiile aduse de comerțul genovez a tuturor adversarilor Regatului Ungar şi ai aliatei sale, între care la loc de frunte se aflau Țara Românească, care controla câteva artere comerciale de mare anvergură ce legau Dunărea inferioară şi stabilimentele genoveze de la gurile fluviului de Ungaria, şi Despotatul Dobrogean, care stăpânea o însemnată parte a litoralului vest-pontic, până aproape la limita Balcanilor Orientali.

După o tăcere de câțiva ani a izvoarelor istorice, problemele legate de situația de la gurile Dunării şi din bazinul vest-pontic apar indirect în sursele diplomatice spre sfârşitul *războiului Chioggiei*, la începutul anului 1381. Ştirile înregistrate de actele Caffei consemnează la 9 martie şi 6 mai schimburi de scrisori între colonia din Crimeea, Lykostomo şi Buda[76]. Ele se referă probabil la derularea tratativelor de pace de la Turin (Torino), dar şi la evoluția situației politico-militare din Pontul de Vest.

Pacea genovezo-venețiană de la Turin din august 1381, care-i interzicea Veneției orice activitate la Tana timp de doi ani de la ratificarea tratatului, a determinat diplomația Serenissimei la o serie de demersuri pentru identificarea unor noi debuşee comerciale pe țărmul pontic şi pentru reluarea comerțului care fusese întrerupt de război[77]. Între acestea din urmă se numărau, cu siguranță, şi porturile aflate sub stăpânirea lui Dobrotici, principalul aliat al Veneției în zonă. Foarte probabil, la aceste aspecte sau, cel puțin, la unele dintre ele se referă corespondența dintre autoritățile de la Lykostomo şi cele de la Caffa din 6 octombrie 1381, pe problemele legate de interesele comunei ligure[78].

Pacea de la Turin, care punea capăt *războiului Chioggiei*, nu a adus însă liniştea şi în cele două regiuni deosebit de bulversate de interesele antagoniste ale diferitelor puteri – Strâmtorile şi în Pontul. Răzvrătirea bailului venețian al Tenedosului, Zanachi Mudazzo (Muazzo) şi refuzul său de a preda insula reprezentanților contelui Amedeo VI de Savoia, garantul tratatului de pace genovezo-venețian, au perpetuat starea de tensiune şi conflictul în regiune, până în septembrie 1383[79]. Unii specialişti au susținut implicarea lui Dobrotici în

[75] DIR, C, IV, p. 486, doc. 702, datat însă greşit la 24 iunie 1349: „*Ludovic [etc. poruncim] ca orice genovez sau ins care ar fi socotit genovez şi care s-ar bucura de dreptul genovezilor să poată şi să aibă voie de acum înainte să care şi să pună să se care, fără nici o supărare în ce priveşte bunurile sau ființa [lui], toate lucrurile, mărfurile şi bunurile de vânzare de orice fel, speță sau soiu ar fi ele, pe apa Dunării şi pe uscat, venind de la Orşova spre Timişoara, până la Buda şi de asemenea din țara noastră Dalmația, atât pe marea noastră cât şi pe drumul Zarei, precum şi [pe calea] spre Buda şi de la amintita Budă spre Zara, fără plata vreunei vămi pentru negoț, sau [pentru folosirea] drumurilor [etc.], necuprinzându-se [însă] aici aurul şi argintul*".

[76] IORGA 1899, I, p. 12.

[77] Idem 1913-1914 (1914), p. 1064-1065, doc. VII, IX; THIRIET, *op. cit.*, p. 149, reg. 605, 607.

[78] Idem 1899, I, p. 13; Cf. ESKENASY, *op. cit.*, p. 2058.

[79] THIRIET, *op. cit.*, p. 150-161, reg. 610, 615-617, 620-623, 627, 629-632, 636, 640, 647, 649, 652, 657, 662.

răzmeriţa lui Zanachi Mudazzo, care ar fi beneficiat de concursul larg al despotului dobrogean[80]. O asemenea politică promovată de Dobrotici ar fi însemnat să-l aducă însă, în mod obligatoriu, şi în conflict cu Veneţia. În condiţiile în care despre o asemenea evoluţie a relaţiilor dobrogeano-veneţiene, la sfârşitul *războiului Chioggiei* nu avem ştire, considerăm că şi în acest caz, în absenţa oricăror informaţii referitoare la acest aspect al raporturilor dobrogeano-veneţiene, asemenea opinii nu devin certitudini irefutabile, ele continuând să rămână exclusiv la nivelul ipotezelor. În ceea ce ne priveşte excludem categoric o asemenea opţiune politică a despotului dobrogean. Un conflict simultan cu Veneţia şi Genova s-ar fi dovedit fatal pentru însăşi existenţa statului său, fapt de care Dobrotici era absolut conştient spre a nu opta pentru o astfel de aventură politico-militară.

Dincolo de orice speculaţii, cu probabilitate mai mare sau mai mică de a fi confirmate, cert este faptul că la gurile Dunării şi pe litoralul vest-pontic, conflictul genovezo-dobrogean continuă şi după 1381, înregistrând chiar o nouă fază de escaladare. Asistăm acum la extinderea lui şi în bazinul sud-estic al Mării Negre prin angajarea în conflict, alături de Dobrotici, şi a Imperiului Grec de Trapezunt. La 7 martie 1382, un protocol al principalelor organisme de stat genoveze înregistra *„împrejurările războinice între locurile [stabilimentele] comunei din numitele părţi cu Dobrotici şi Alexios"*[81].

Escaladarea conflictului şi reapariţia riscului blocării sau chiar a cuceririi coloniei de la Lykostomo de către forţele lui Dobrotici au impus, ca şi în deceniul precedent, intervenţia Caffei şi Perei în război. Din sumarele informaţii pe care le deţinem, cunoaştem că în cursul anului 1383, colonia din Crimeea a trimis la Lykostomo şi un transport de echipament militar ce conţinea, între altele, şi 60 de afete pentru arbalete[82]. Ca şi în epoca anterioară, cheltuielile de război ale Caffei au fost deosebit de mari. Ele îşi găsesc reflectarea în situaţia financiară a coloniei. Spre exemplu, se pare că, efortul de război al Caffei a fost atât de mare încât a obligat autorităţile genoveze din Crimeea ca la 11 ianuarie 1382 să impună o taxă de 3% pe valoarea totală a schimburilor comerciale cu Lykostomo, pentru acoperirea cheltuielilor militare[83].

În imposibilitatea de a-l învinge pe Dobrotici sau de a ajunge la o înţelegere favorabilă cu acesta în urma misiunii nou-aleşilor Bartolomeo di Jacopo, consulul Caffei, şi Laurenzio Gentile, podesta Perei, Genova a instituit o adevărată blocadă maritimă împotriva statutului dobrogean, acţiune în care s-a remarcat Pera, îndeosebi[84]. Ecourile acestor măsuri punitive se regăsesc în câteva documente veneţiene, întrucât blocada impusă de peroţi în jurul statului lui Dobrotici afecta grav interesele comerciale deţinute de Serenissima republică în regiune. La 8 iunie 1383, informat de ambasadorul veneţian la Constantinopol, Symone Dalmario, despre instituirea *deventum*-ului *„impus de către genovezii din Pera tuturor*

[80] IORGA 1913-1914 (1914), p. 1054-1055; IOSIPESCU, *op. cit.*, p. 137; MOISIL, *op. cit.*, p. 688.

[81] BARKER 1979, 1-2, p. 55.

[82] *Ibidem*, p. 58; BALARD 1978, p. 442; ESKENASY, *op. cit.*, p. 2058.

[83] BALARD, *Actes du XIVe CIÉB*, II, p. 25.

[84] IOSIPESCU, *op. cit.*, p. 139.

persoanelor şi neamurilor care ar merge în părțile lui Dobrotici", Senatul venețian se adresa autorităților genoveze cerându-le să abolească imediat această măsură care „*putea produce maxime inconveniente (neajunsuri) şi prejudicii agenților noştri în părțile Tanei şi Mării Negre şi până în alte locuri navigabile*"[85]. Se pare însă că intervențiile autorităților venețiene la Genova nu au avut efect. Ca urmare, la 14 aprilie 1384, ambasadorul venețian la Genova, Giovanni Bon reclama din nou autorităților ligure menținerea de către peroți a *deventum*-ului şi să solicite libertatea completă a comerțului cu teritoriile supuse lui Dobrotici[86]. Concluzia ce se desprinde din această informație este aceea că războiul dobrogeano-genovez continua. Aceeaşi situație se menținea, fără îndoială, şi la începutul anului următor, astfel că, intervențiile autorităților venețiene la Genova nu avuseseră nici un rezultat, iar interdicția impusă de genovezii din Levant tuturor vaselor, inclusiv celor ce aparțineau Serenissimei, de a naviga spre teritoriile lui Dobrotici era încă în vigoare. Ca urmare, la 15 februarie 1385, autoritățile venețiene reclamau din nou omoloagelor lor de la Genova faptul că „*genovezii din părțile Levantului împiedică navigatorii, orăşenii şi credincioşii noştri să meargă în părțile Zagorei, supuse lui Dobrotici*"[87]. Insistențele autorităților venețiene pe lângă cele genoveze de a le fi asigurat liberul acces spre porturile pontice stăpânite de Dobrotici, chiar şi după expirarea perioadei de interdicție privind activitățile comerciale la Tana, sunt dovada certă că ele depăşesc interesele comerciale ale republicii. Ele sunt reflectarea clară a multiplelor legături politice stabilite între Veneția şi Despotatul Dobrogean, care se ascund în spatele lor.

Spre mijlocul anului 1386 apar primele indicii care conduc la concluzia că războiul dobrogeano-genovez încetase. În iunie 1386 soseau la Caffa, izolată în urma ostilităților genovezo-mongole, primele ajutoare în grâne, provenite „*din Zagora*", semn al reluării schimburilor comerciale în zona aflată până atunci sub incidența deventum-ului instituit de genovezi ca urmare a războiului cu Dobrotici[88]. Acestea erau urmate, la 19 septembrie şi 9 octombrie 1386, de alte transporturi cu provizii, achiziționate tot „*din Zagora*", dar sosite în Crimeea prin intermediul Perei[89]. Plecând de la aceste informații, unii specialişti au legat această ameliorare substanțială a raporturilor genovezo-dobrogene de moartea lui Dobrotici. La nivelul actual al cercetării şi în absența unor informații suplimentare, care să le completeze pe cele de care dispunem în prezent, este dificil să punem în relație de determinare directă încetarea conflictului de dispariția lui Dobrotici, pe care manualul de protocol bizantin, *Ekthesis Nea*, ni-l arată a nu mai fi în viață în septembrie 1386[90].

O serie de informații sumare şi indirecte de care dispunem ne permit constatarea că raporturile politice regionale de la Dunărea de Jos au cunoscut o evoluție tensionată şi convulsivă prin anii 1385-1386. Cum s-au derulat ele nu cunoaştem, dar informațiile respective, aşa sumare şi indirecte cum sunt, ne

[85] IORGA 1913-1914 (1914), p. 1066-1067, doc. XIII; THIRIET, *op. cit.*, p. 159, reg. 633.
[86] THIRIET, *op. cit.*, p. 163, reg. 671.
[87] IORGA 1913-1914 (1914), p. 1068-1069, doc. XVII; THIRIET, *op. cit.*, p. 167, reg. 689.
[88] ESKENASY, *op. cit.*, p. 2061.
[89] *Ibidem*, p. 2061 şi nota 93.
[90] DARROUZÈS 1969, p. 56, paragraful 43; FHDR, IV, p. 314-315.

permit o reconstituire, chiar şi numai aproximativă, a evenimentelor consumate ale căror protagonişti au fost Despotatul Dobrogean, Țara Românească, Despotatul Dristrei şi Țaratul Bulgar de Târnovo, precum şi formularea unor concluzii pertinente privind consecințele lor. Astfel, la o dată cuprinsă între 15 februarie 1385 şi septembrie 1386, cel mai probabil după încetarea ostilităților cu genovezii, Dobrotici şi noul domn al Țării Româneşti, Dan I (1383-1386) au declanşat ofensiva împotriva despotului Terter de la Dristra. În conflict s-a angajat de partea ultimului, mai vechiul duşman al Dobrogei şi Țării Româneşti, țarul Bulgar de la Târnovo, Ivan Šišman, care-şi avea propriile interese în zonă. Cum s-au derulat ostilitățile nu ştim; cunoaştem însă consecințele lor. Domnul muntean Dan I restabilea autoritatea Țării Româneşti asupra teritoriului stăpânit de Terter la nord de Dunăre încă din 1377, dar în septembrie 1386 pierea în luptele cu Šišman, duse la sud de fluviu, foarte probabil pentru stăpânirea Dristrei[91]. Aşa cum am văzut, în aceeaşi lună şi Dobrotici este arătat şi el ca dispărut dintre cei vii. Să se fi petrecut şi moartea sa în aceleaşi împrejurări ca cea a lui Dan I? Un răspuns afirmativ la această întrebare este dificil de formulat. Această posibilitate nu trebuie însă cu totul exclusă. În ceea ce priveşte disputele pentru stăpânirea Dristrei, principalul câştigător a fost țarul de la Târnovo. Mai multe cronici turceşti din secolul al XV-lea, prezentând evenimentele consumate în anii 1387-1388 în nordul Peninsulei Balcanice, ca urmare a ofensivei otomane, arată Dristra ca fiind sub stăpânirea lui Šišman[92]. Aceste informații ne permit concluzia că în împrejurările arătate şi-a încheiat domnia şi despotul Terter[93], iar Despotatul Dristrei, întemeiat de el, şi-a încetat existența.

Pacea dobrogeano-genoveză (1387). Încetarea ostilităților dobrogeano-genoveze a deschis calea reglementării raporturilor dintre cele două state şi încheierii păcii între ele. Factorii care au concurat la încheierea păcii, atât interni, cât şi externi, au fost multipli. Fără îndoială, epuizarea celor două părți într-un îndelungat conflict de uzură, în egală măsură păgubitor amândurora, va fi cântărit greu în luarea deciziei de încheiere a păcii. Se adăuga ostilitatea cadrului internațional, agravată de viguroasa ofensivă otomană în Peninsula Balcanică şi în Pontul de Vest, care amenința, atât existența Despotatului Dobrogean, cât şi pe cea a imperiului colonial ligur din zonă. Dacă moartea lui Dobrotici va fi influențat sau nu încheierea păcii genovezo-dobrogene rămâne, aşa cum am mai arătat, o problemă la care nu putem răspunde cu certitudine, ci doar speculând în absența unor informații şi argumente solide, într-un sens sau în altul. Cert este faptul că semnatarul păcii cu Genova a fost despotul Ivanco (1386-1388?), fiul şi succesorul lui Dobrotici.

---

[91] MOXA 1989, p. 210: *„Pre acea vreme ucise şi Şuşman, domnul Şcheilor, pre Dan voevod, domnul rumânesc"*.

[92] *Cronici turceşti privind Țările Române*. Extrase, vol. I: *Sec. XV-mijlocul sec. XVII*, Bucureşti, 1966, p. 111, 154.

[93] Cf. DIACONU 1978, p. 198, unde emite ipoteza că Terter, al cărui al doilea nume este posibil să fi fost Ioan, ar fi putut să fie una şi aceeaşi persoană cu Ivanco, fiul şi urmaşul lui Dobrotici, situație în care, domnia lui la Dristra s-a încheiat odată cu dispariția tatălui său, căruia i-a succedat la tron, stabilindu-şi reşedința la Varna.

Tratatul de pace genovezo-dobrogean, încheiat la Pera în 27 mai 1387[94], care ni s-a păstrat, ne permite reconstituirea aproximativă a desfăşurării evenimentelor care au precedat încheierea sa. Foarte probabil, tratativele de pace genovezo-dobrogene, desfăşurate la Pera, au debutat în a doua jumătate a anului 1386. Cărei părți i-a revenit inițiativa deschiderii lor şi cum s-au derulat acestea nu ştim, dar cunoaştem faptul că ele erau încheiate în primele luni ale anului 1387. Deducem acest lucru din preambulul tratatului în care se specifică faptul că la 22 martie 1387, dogele Genovei, Antoniotto Adorni, semna împuternicirea delegaților comunei – Johannes (Ioan) de Mezano, podesta Perei, Gentiles de Grimaldis şi Ianonu de Boscho – desemnați să semneze tratatul de pace. La rândul său, despotul Ivanco semna la 13 mai o împuternicire similară pentru delegații săi, boierii Costea şi Jolpan[95].

Analizat în ansamblul său, tratatul genovezo-dobrogean ni se relevă ca rezultat al unei păci de compromis, încheiate între cele două părți la finalul unui conflict nedecis. Totodată, din prevederile sale, din modul său de redactare deducem faptul că el este, în primul rând, emanația diplomației genoveze. Tratatul conține clauze de natură politică, juridică, unele religioase, dar mai ales comerciale, relevând încă o dată principalele interese care au opus cele două state[96]. Absența clauzelor de natură teritorială din cuprinsul său ne permite concluzia că, din acest punct de vedere, fie nici una dintre părți nu a reuşit achiziții teritoriale în detrimentul celeilalte, fie era conservat tacit *status-quo*-ul rezultat la sfârşitul conflictului.

Deosebit de importante sunt clauzele de natură economică (comercială) ale tratatului genovezo-dobrogean, avantajos categoric Genovei. Acesta reprezintă o oglindă fidelă a politicii comerciale de tip capitalist a comunei ligure. Din acest punct de vedere, tratatul reprezintă chintesența politicii comerciale genoveze în Marea Neagră. Prin toate prevederile sale cu caracter comercial, Genova a căutat să-şi asigure, atât preponderența pe piața dobrogeană, atâta vreme ostilă negustorilor săi, cât şi monopolul comerțului în regiune. Cu spiritul comercial care îi caracteriza în orice demersuri, inclusiv în cele diplomatice, dar şi bazați pe o experiență politică deosebită, reprezentanții Genovei la tratative au introdus în tratat clauze referitoare la orice situație posibilă, ce ar fi putut surveni în relațiile bilaterale, care le-ar fi putut prejudicia, în vreun fel sau altul, interesele[97].

Dincolo de unele dintre prevederile sale dezavantajoase pentru statul dobrogean, îndeosebi cele de natură comercială, tratatul de pace genovezo-dobrogean rămâne un act juridic internațional deosebit de important: el relevă clar faptul că acestea erau două entități politice situate pe poziții de deplină egalitate. Încheiat în urma unui conflict armat, prelungit pe durata a aproape trei decenii, în cursul căruia, în ciuda resurselor superioare de care dispunea, Genova nu a reuşit să se impună în fața Despotatului Dobrogean, tratatul consacra, în ultimă instanță, în plan politic, calitatea de principală putere din Pontul de Vest pe care comuna ligură i-o recunoştea acestuia.

---

[94] DIR, B, p. 34-40, 296-301, doc. 24.
[95] *Ibidem*, p. 34, 296.
[96] *Ibidem*, p. 34-39, 296-300.
[97] *Ibidem*.

Considerații finale. La mijlocul secolului al XIV-lea, în jumătatea meridională a spațiului danubiano-pontic s-a constituit Despotatul Dobrogean, cu centrul la Caliacra, cea de-a treia organizare politică de sine stătătoare din spațiul românesc. În etapa de început a existenței sale, statul dobrogean era încă nedesăvârşit din punct de vedere teritorial. În afara hotarelor sale rămâneau importante teritorii, precum cele din sud-vestul spațiului danubiano-pontic, cu Dristra (Silistra), aflate sub stăpânire bulgară, sau jumătatea nordică a aceleiaşi regiuni, inclusiv zona gurilor Dunării, controlată de genovezi, care dețineau poziții importante la Vicina, Chilia şi Lykostomo, centre incluse organic în cadrul imperiului colonial ligur din Pont. Importanța economică, geopolitică şi strategică a acestor regiuni nu a scăpat însă autorităților politice dobrogene. În aceste condiții, întemeietorul statului dobrogean, despotul Dobrotici va declanşa, începând de la mijlocul secolului al XIV-lea, acțiunea politico-militară de integrare în hotarele statului său a teritoriilor din sud-vestul şi din nordul istmului danubiano-pontic. Concomitent, Dobrotici şi-a angajat statul şi într-o politică pontică de mare anvergură, angrenându-se în disputele pentru hegemonie din zonă, la concurență cu thalassokrațiile italiene, Genova şi Veneția, şi cu Imperiul Bizantin.

Cele două componente ale politicii sale – acțiunea de unificare a tuturor regiunilor danubiano-pontice cu statul său şi angrenarea în lupta pentru hegemonie în bazinul pontic – au dus la angajarea Despotatului Dobrogean într-o puternică dispută cu Genova, puterea dominantă din Pont şi stăpâna gurilor Dunării. Ciocnirea intereselor antagonice ale acelor două părți va degenera, în final, într-un violent conflict armat între ele, ce va constitui componenta fundamentală a relațiilor dobrogeano-genoveze din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Conflictul dobrogeano-genovez, declanşat în a doua jumătate a anului 1360, a înregistrat maxima sa intensitate în perioada c.1370-1385/1386. El s-a prelungit, cu unele perioade de acalmie, până în preajma morții lui Dobrotici (1385/1386). Raporturile dobrogeano-genoveze au fost regelementate definitiv prin tratatul de la Pera din 27 mai 1387, încheiat de despotul Ivanco, fiul şi urmaşul lui Dobrotici, cu Genova şi coloniile sale.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU-DRESCA BULGARU 1973-1975 – M.M. Alexandrescu-Dresca Bulgaru, *Formarea Despotatului lui Dobrotici*, Peuce 4 (1973-1975), p. 233-247.

ALEXANDRESCU-DRESCA BULGARU 1975 – M.M. Alexandrescu-Dresca Bulgaru, *La seigneurie de Dobrotici. Fief de Byzance*, Actes du XIVe CIEB, II (1975), p. 13-20.

BALARD 1978 – M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Roma, 1978.

BALARD 1980(a) – M. Balard, *Gênes et l' outre-mer, tome II: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò*. 1360, Paris-La Haye-New York, 1980.

BALARD 1980(b) – M. Balard, *Un document génois sur la langue roumaine en 1360*, RÉSEE, 18 (1980), 2, p. 233-238.

BARKER 1979 – J.W. Barker, *Miscellaneous Genoese Documents on the Levantine World of the Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries*, EtByz. 6 (1979), 1-2, p. 49-82.

BRĂTIANU 1925 – Gh. I. Brătianu, *L'expédition de Louis I-er de Hongrie contre le prince de Valachie Radu I-er Basarab en 1377*, RHSÉE, 2 (1925), 4-6, p. 73-82.

BRĂTIANU 1965 – Gh. I. Brătianu, *Demetrius princeps Tartarorum (Ca. 1360-1380)*, REB, 9-10 (1965), p. 39-46.

BRĂTIANU 1999 – Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, Iaşi, 1999.

CANTACUZENI 1830-1832 – Ioannis Cantacuzeni eximperatoris, *Historiarum libri IV*, cura L. Schopeni, vol. II-III, Bonnae, MDCCCXXX-MDCCCXXXII, vol. II, p. 584-585; vol. III p. 62-63 (traducere în FHDR, III, p, 490-495).

Călători străini, I, 1968 – *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, ed. M. Holban, Bucureşti, 1968.

CIOBANU 1970 – Şt. R. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârşitul secolului al XIII-lea şi în secolul al XIV-lea*, Pontica 3 (1970), p. 297-325.

CONSTANTINESCU 1979 – N. Constantinescu, *Vladislav I 1364-1377*, Bucureşti, 1979.

Cronici turceşti I 1966 – *Cronici turceşti privind Țările Române*. Extrase, vol. I: Sec. XV-mijlocul XVII, (ed. M. Guboglu şi M. Mehmet), Bucureşti, 1966.

DARROUZÈS 1969 – J. Darrouzès, *Ekthésis Néa. Manuel des Pittakia du XIVe siècle*, REB 27 (1969), p. 5-127.

DIACONU 1978 – P. Diaconu, *O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârşitul secolului al XIV-lea necunoscută până în prezent*, SCIVA 29 (1978), 2, p. 185-201.

DIACONU 1980 – P. Diaconu, *Contribuții la cunoaşterea monedelor lui Ioan Terter, despotul Țării Dristrei*, CN 3 (1980), p. 73-76.

ESKENASY 1981 – V. Eskenasy, *Din istoria litoralului vest-pontic: Dobrotici şi relațiile sale cu Genova*, RdI 34 (1981), 1, p. 2047-2063.

GHIAȚĂ 1981 – A. Gheață, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (secolele XIII-XV)*, RdI 34 (1981), 10, p. 1863-1897.

GILL 1977 – J. Gill, *John V Palaeologus at the court of Louis I of Hungary (1366)*, Byzantinoslavica 38 (1977), 1, p. 31-38.

GJUZELEV 1972-1973 (1973) – V. Gjuzelev, *Chronicon Messembriae*, GSU.IFF, 64, 1972-1973 (1975), p. 65-66.

GREGORAE 1830 – Nicephori Gregorae, *Byzantina historia*, cura L. Schopeni, vol. II, Bonnae MDCCCXXX (traducere în FHDR, III, p. 514-515).

HOLBAN 1956 – M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească şi Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfi în legătură cu problema Vidinului)*, SMIM, 1 (1956), p. 7-56.

HOLBAN 1975 – M. Holban, *Autour du voyage de l'empereur Jean V à Bude (printemps 1366) et de ses répercussions sur le Banat*, Actes du XIVe CIEB, II (1975), p. 121-125.

HOLBAN 1980 – M. Holban, *Peut-il être question d'une seconde occupation roumaine de Vidin, par Radu Ier, suivant de près celle de Vladislav Ier (Vlaicou) de l'année 1369?*, RESEE, 18 (1980), 3, p. 443-457.

Hurmuzaki I/2 1890 – *Documente privitoare la istoria românilor culese de E. de Hurmuzaki*, vol. I, partea 2, Bucureşti, 1890.

ILIESCU 1978 – O. Iliescu, *Contribuții numismatice la localizarea Chiliei bizantine*, SCIVA 29 (1978), 2, p. 203-213.

IORGA 1899(a) – N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, Bucarest, 1899.

IORGA 1899(b) – N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetății Albe*, Bucureşti, 1899.

IORGA 1913-1914 (1914) – N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, I. Dobrotici*, AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913-1914 (1914), p. 1043-1070.

IOSIPESCU 1985 – S. Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, Bucureşti, 1985.

IOSIPESCU, IOSIPESCU 2004 – R. Iosipescu, S. Iosipescu, *Ştefan cel Mare şi Dobrogea de Nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman*, Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine, Sf. Mănăstire Putna, 2004, p. 307-322.

KUZEV 1975 – A. Kuzev, *Zwei Notizen zur Historischen Geographie der Dobrudza*, Stud.Balc., 10 (1975), p. 124-136.

KYDONES 1975 – D. Kydones, FHDR, III, 1975, p. 524-525.

MIKLOSICH, MÜLLER 1860 – Fr. Miklosich, J. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, vol. I, Vindobonae, 1860.

MOISIL 1906 – C. Moisil, *Despotatul lui Dobrotici*, Conv.Lit., 40 (1906), 6-8, p. 680-692.

MOXA 1989 – M. Moxa, *Cronica universală*, ed. G. Mihăilă, Bucureşti, 1989.

MĂRCULEȚ 2002-2003 – V. Mărculeț, *The international context of the transformation of Wallachia and Moldavia into pontic States (1358-1392)*, SIB 26-27 (2002-2003), p. 31-54.

MĂRCULEȚ 2004 – V. Mărculeț, *Țările Române, Genova şi Veneția în secolele XIV-XV. Legături politice şi comerciale*, Mediaş, 2004.

PALL 1971 – Fr. Pall, *Encore une fois sur le voyage diplomatique de Jean V Paléologue en 1365/66*, RÉSEE 9 (1971), 2, p. 535-540.

PAPACOSTEA 1978 – Ş. Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle*, RÉSEE, 16 (1978), 1, p. 65-79.

PAPACOSTEA 1999 – Ş. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Bucureşti, 1999.

RAITERI 1973 – S. Raiteri, *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383-1384), Giovanna Balbi, Silvana Raiteri, Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Genova, 1973.

SAINT-PIERRE 1900 – F. Bollati di Saint Pierre, *Illustrazioni della spedizione in Oriente de Amedeo VI (Il Conte Verde)*, Torino, MCM.

SCHREINER 1967 – P. Schreiner, *Studien zu den BPAXEA XPONIKA*, Miscellanea Byzantina, 6, München, 1967.

THIRIET 1958 – Fr. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, tome I: 1329-1399, Paris-La Haye, 1958.

ŞTEFĂNESCU 1967 – Şt. Ştefănescu, *Despotatul Dobrogean de la Dobrotici la Mircea cel Bătrân*, MI 1 (1967), 9, p. 46-53.

ŞTEFĂNESCU 1971 – Şt. Ştefănescu, *Formarea statului feudal Dobrogea*, I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III: *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 346-361.

THE DOBRUDJAN-GENOESE CONFLICT (1360/1387) – A COMPONENT PART OF THE BATTLE FOR THE SUPREMACY IN THE WESTERN-PONTIC AREA IN THE SECOND HALF THE 14th CENTURY

Abstract

By the middle of the 14th century in the territory between the Danube and the Black Sea the Dobrudjan Despotate was set up, as an independent state. His founder, Dobrotici despot (1348-1385/1386) turned the Dobrudjan state into the arbitrator of the political scene in the Oriental Balkans, also involving it into an ample Pontic politics in competition with the Italian sea republics, Genoa and Venice and with the Byzantine Empire. The dispute over the control of the Danubian mouths and for the commercial outlets from here involved the Dobrudjan state into a long and exhausting conflict with Genoa. An organic component part of the international frame from the Mediteranean-Pontic area, the Dobrudjan-Genoese conflict burst out in the second half of the year 1360 and it will prolong, with some short interruptions until after Dobrotici's death in 1387. The conflict will reach its climax during 1370-1385/1386. The Dobrudjan-Genoese relationship will be settled in the Treaty from Pera in 1387, signed by Ivanco despot, Dobrotici's son and successor, with Genoa and its colonies.

CHRISTIANITAS

O MONOGRAMĂ CREŞTINĂ DE LA CARSIUM (HÂRŞOVA, JUD. CONSTANŢA)

Constantin NICOLAE

În urma lucrărilor de construire a blocului S 1 de pe strada Vadului, din Hârşova, a fost scos la lumină, în anul 1989, dintr-o groapă menajeră, împreună cu alte fragmente ceramice, o parte din gâtul unui vas pe suprafaţa căruia s-a executat, cu vopsea roşie, o monogramă. Cu toate că descoperirea a fost semnalată de noi cu un deceniu în urmă[1] şi a intrat chiar în bibliografia creştinismului[2], se impune rediscutarea ei ţinând cont, de astă dată, nu atât de formă şi împrejurări, cât mai ales de semnificaţie în contextul unor descoperiri similare mai vechi şi mai noi.

Fragmentul ceramic se păstrează pe înălţimea de 25 cm. Vasul a fost confecţionat din pastă de calitate, bine omogenizată, ardere completă, culoarea cărămizie deschisă cu nuanţe bej la exterior. Monograma, *chi-rho*, s-a executat îngrijit, cu vopsea roşie; literele sunt uşor arcuite şi au înălţimea de 15,5 cm. (Fig. 1) Tocmai aceste caracteristici plasează descoperirea de la Hârşova într-un context care trebuie discutat.

În primul rând, atrag atenţia particularităţile vasului. Fragmentul nu este suficient de generos pentru a reconstitui, fără rezerve, forma iniţială. Nu se păstrează buza, torţile, părţile esenţiale ale corpului. Gura largă, gâtul şi caracteristicile pastei, indică o amforă de mari dimensiuni, de tipul pontic, cel mai probabil cu corpul globular-piriform, întâlnit în centrele de pe litoralul vest-pontic în secolele II-III[3] p. Chr. (Fig. 2). Inscripţia ridică şi ea numeroase probleme. Prima ar fi legată de raportul dintre o amforă romană timpurie şi o monograma creştină, lucru destul de rar întâlnit în creştinismul timpuriu. Vasile Pârvan a arătat însă, chiar de la începutul secolului trecut, că astfel de monograme sunt mult mai vechi de era constantiniană[4], aspect despre care s-a scris destul de recent[5]. Există numeroase descoperiri arheologice care atestă, pe

[1] NICOLAE 1995-1996, p. 159.
[2] TROFIN 2005, p. 342, nr. 45.
[3] RĂDULESCU 1976, Pl. III-IV.
[4] PÂRVAN 1911, p. 77-79.
[5] ZUGRAVU 1997, p. 177; 179 cu notele 42, 43.

teritoriul nord-dunărean, cu certitudine, astfel de simboluri din secolul al IV-lea[6] iar în Dobrogea sunt propuneri de datare încă din secolul al III-lea[7]. Prin urmare, reprezentările timpurii sunt cu atât mai importante şi semnificative, cu cât cele mai multe se datează în secolele IV-VI. Aşa sunt descoperirile de la *Tomis*[8], *Ulmetum*[9], *Dinogetia*[10], *Histria*[11], ca să le amintim pe cele mai cunoscute şi relevante.

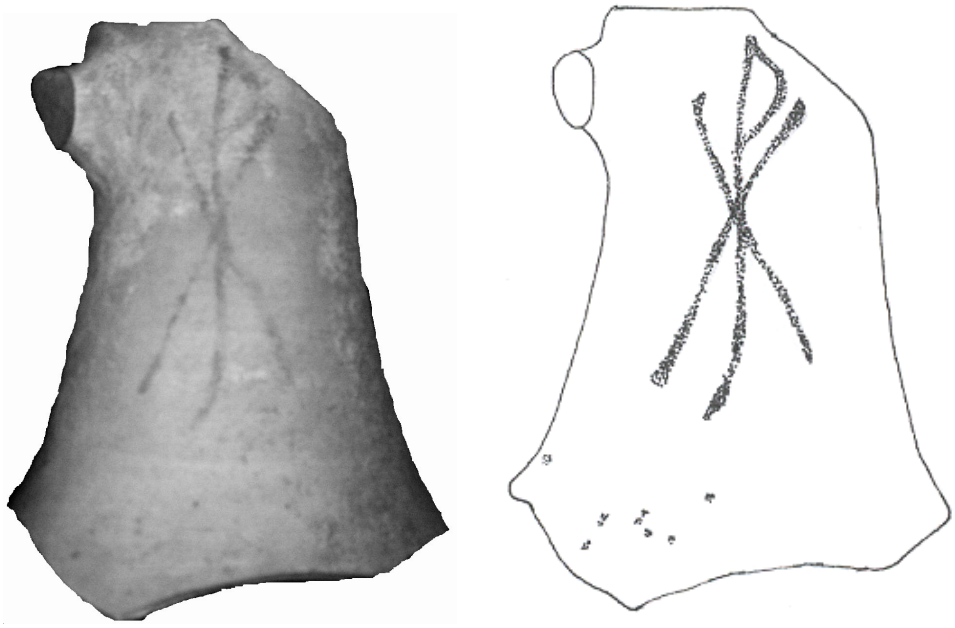

Fig. 1. - Fragment de amforă cu inscripție creştină descoperit la Hârşova.

În comparație cu cele din secolele IV-VI p. Chr., inscripția noastră se caracterizează printr-o grafică îngrijită, executată, am putea spune, chiar cu o anumită pioşenie. Din acest punct de vedere, o asemănăm cu textul inscripției de la Barboşi, descoperită în partea înferioară a gâtului unei amfore datate în secolele II-III[12] p. Chr. Cu toate că editorii au avut în vedere încă de la început şi varianta

[6] GUDEA, GHIURCO 1988, Pl. VI, a 1, opaițul de la Romula.

[7] Este vorba despre un opaiț, care are pe fund de trei ori crucea monogramatică, descoperit într-un mormânt la Tomis. Vezi CHERA MĂRGINEANU, LUNGU 1984, p. 116; 128-129. Piesa este datată în secolul al III-lea p.Chr., cel mult către sfârşitul perioadei!

[8] BARNEA 1977, p. 241, fig. 95,1.

[9] PÂRVAN 1914, p. 379-384, fig. 23 şi Pl. VII.

[10] BARNEA 1979, p. 250-251.

[11] POPESCU 1976, p. 458, fig. 148/8; POPESCU 1994, p. 370, fig. 79, a.

[12] SANIE, DRAGOMIR 1977, p. 120-121, fig. 52,53; SANIE 1981, p. 221, Pl. 2,2 şi 33,2.

unei inscripţii laice[13], semnificaţia sa creştină s-a impus definitiv[14]. Maniera de realizare a celor două inscripţii cu vopsea roşie este una aparte în raport cu celelalte cunoscute în spaţiul dunărean şi datate mai târziu (Fig. 3). Dacă în cazul descoperirii de la Barboşi, amfora şi mormintele din zonă se încadrează în secolul al III-lea p. Chr., nefiind exclusă o datare mai târzie pentru prima jumatate a secolului al IV-lea p.Chr., în cazul de faţă singurele argumente sunt tipologia vasului şi asemănarea celor două monograme cu numele lui *Hristos*. Cum am arătat mai sus, vasul se încadrează în circulaţia specifică secolelor II-III p. Chr. În cazul în care conţinutul creştin al inscripţiei nu este pus sub semnul întrebării, aceasta s-a executat cel mai devreme la sfârşitul secolului al III-lea şi cel mai târziu la începutul secolului al IV-lea. Dat fiind caracteristicile vasului înclinăm mai mult către prima variantă. Şi asemănarea dintre tehnica celor două simboluri ne conduce tot către această propunere de datare. În această situaţie inscripţia descoperită la Hârşova s-ar încadra în seria dovezilor creştinismului timpuriu de la Dunărea de Jos.

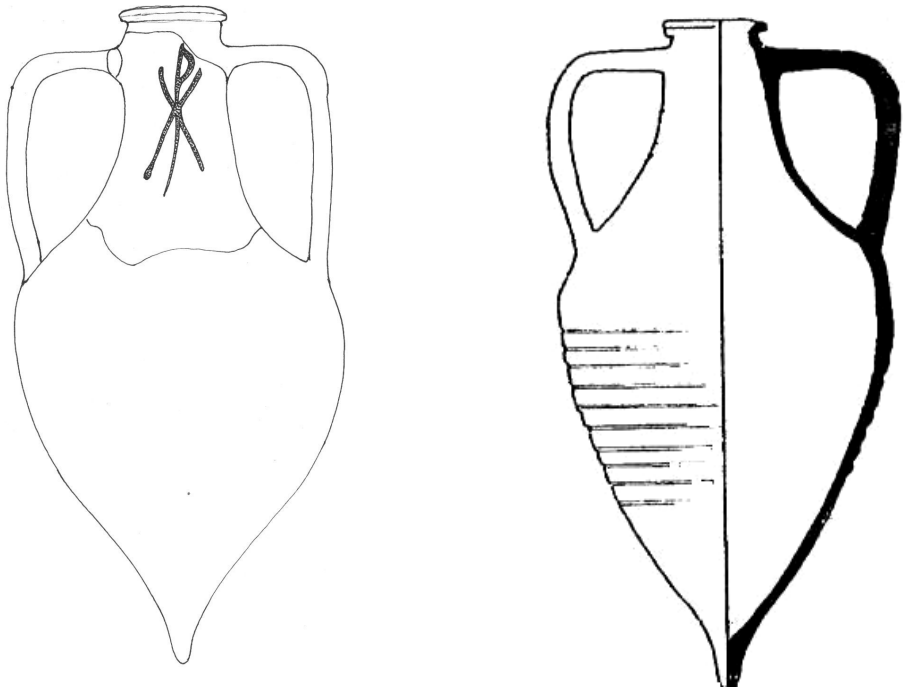

A **B**

Fig. 2 - A. Încercare de reconstituire a amforei.
B. Tipul de amforă descoperit în centrele vest-pontice

[13] Inscripţia poate reprezenta un număr (ΠΒΡ = 182; Χ = semnul pentru denari) sau abrevierea unui nume (Χιλίαρχος); vezi, nota anterioară.

[14] BARNEA 1979, p. 46; TEODOR 1991, p. 76, fig. 1, 1a; SANIE 1995, p. 42-43; ZUGRAVU 1997, p. 177; LUNGU 2000, p. 19 şi 24, fig.5.

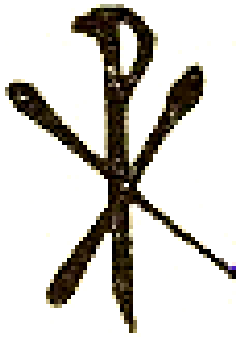

Fig. 3

Numele lui *Hristos* pe monograma de la Barboşi. **Monograma de la Hârşova.**

Descoperirea unor vestigii creştine în anticul *Carsium* nu trebuie să ne mai surprindă. Oraşul făcea parte din cele 14 episcopate care funcționau în *Scythia Minor* în veacul al VI-lea[15]. Cercetări mai vechi şi mai recente au dus la numeroase descoperiri creştine. Cum este bine ştiut, Vasile Pârvan scria despre lampa de bronz, cu ansa cruciformă, descoperită la Luciu, că este posibil să fi ajuns în stânga Dunării, într-o comuniate barbară, după ce a fost utilizată la *Carsium*[16]. În săpăturile din anul 1963 Andrei Aricescu semnala unele materiale de factură creştină[17]. Cea mai importantă dovadă a activității creştine la *Carsium* o reprezintă descoperirea parțială, în campania anului 1995, a unei bazilici[18]. Mai trebuie amintit ca în campaniile din anii 1988-1989 din perimetrul cuprins între străzile Carsium şi Unirii au fost descoperite mai multe ziduri şi un turn cu planul în forma literei „U", despre care regretatul Radu Florescu a presupus că aparțin unei bazilici[19].

Toate acestea prefigurează rolul şi locul jucat de aşezarea antică Carsium în viața religioasă a secolelor IV-VI p. Chr.

[15] VULPE, BARNEA 1968, p. 458-459 cu nota 12; BARNEA 1989, p. 173; POPESCU 1994, p. 139-156.

[16] PÂRVAN 1913, p. 68, Pl. 9, fig. 2 a şi b.

[17] ARICESCU 1971, p. 354-355.

[18] CCA 1996, „Hârşova-cetate".

[19] CANTACUZINO 1992, p. 59 cu nota 5.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1971 - Andrei Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova*, Pontica 4(1971), p. 351-370.

BARNEA 1977 - Ion Barnea, *Les monuments paléochretiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977.

BARNEA 1979 - Ion Barnea, *Arta creştină în România*, Bucureşti, 1979.

BARNEA 1989 - Ion Barnea, *Romanitate şi creştinism la Dunărea de Jos*, Symposia Thracologica 7(1989), p. 163-178.

CANTACUZINO 1992 - Gh. I. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la fortificaţiile de la Hârşova*, BCMI 3(1992), p. 58-67.

CHERA MĂRGINEANU, LUNGU 1984 - C. Chera Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, Pontica 17(1984), p. 109-130.

GUDEA, GHIURCO 1988 - Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

LUNGU 2000 - V. Lungu, *Creştinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanţa, 2000.

NICOLAE 1995-1996 - Constantin Nicolae, *Descoperiri de epocă romană şi romano-bizantină la Carsium*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 135-160.

PÂRVAN 1911 - Vasile Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.

PÂRVAN 1913 - Vasile Pârvan, *Ştiri nouă din Dacia Malvensis*, AARMSI 36 (1913), p. 39-68.

PÂRVAN 1914 - V. Pârvan, *Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912-1913*, ARMSI, ser. II, tom. XXXVII, 1914, p. 245-328 şi 329-420.

POPESCU 1976 - Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

POPESCU 1994 – Emilian Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994.

RĂDULESCU 1976 - A. Rădulescu, *Amfore romane şi romano-bizantine din Scythia Minor*, Pontica 9(1976), p. 99-114.

SANIE, DRAGOMIR 1977 - Silviu Sanie, Ion Dragomir, *Începutul creştinismului în sudul roman al Moldovei*, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi, 1977, p. 117-122.

SANIE 1981 - Silviu Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II-III e.n.)*, Iaşi, 1981.

SANIE 1995 - S. Sanie, *Cultura spirituală în zona carpatică în secolele VI i.e.n.- III e.n.*, în *Credinţă şi cultură în Moldova*, I, Iaşi, 1995, p. 37-53.

TEODOR 1991 - Dan Gh. Teodor, *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iaşi, 1991.

TROFIN 2005 - Liliana Trofin, *Romanitate şi creştinism la Dunărea de Jos în secolele IV-VIII*, Bucureşti, 2005.

VULPE, BARNEA 1968 - Radu Vulpe, Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei, vol. II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968.

ZUGRAVU 1997 - Nelu Zugravu, *Geneza creştinismului popular la români*, Bucureşti, 1997.

UN MONOGRAMME CHRÉTIEN DE CARSIUM (HÂRŞOVA, DEPART. DE CONSTANTZA)

Résumé

En 1989, à Hârşova, on a découvert le col d'une amphore, où il y avait le monogramme chrétien *chi-rho*, exécuté en peinture rouge. La proposition d'encadrer chronologiquement le vase et l'aspect du monogramme ont imposé la nécessité de discuter le matériel. La typologie de l'amphore et l'aspect soigné de l'inscription apprécient la datation de la découverte de la fin du IIIe s. début du IVe s. Ainsi, le monogramme de Carsium trouve ses analogues à Barboşi, représentant, en fait, une preuve éloquente du christianisme récent dans l'espace danubien.

BISERICA TOMISULUI ÎN VREMEA MITROPOLITULUI VALENTINIAN.
AMBASADA (APOCRISIARUL) DE LA CONSTANTINOPOL

Emilian POPESCU

Despre Valentinian de Tomis există puține documente contemporane timpului când a trăit şi a condus Biserica Scythiei Minor. Totuşi atâtea câte sunt ele îl profilează ca pe o personalitate teologică importantă pe plan local şi internațional, făcându-se cunoscut mai cu seamă prin implicarea sa în apărarea ortodoxiei în frământările religioase de la mijlocul secolului al VI-lea, care s-au finalizat cu Sinodul al V-lea ecumenic (553) de la Constantinopol[1].

Socot indubitabil faptul că Valentinian a avut rangul de mitropolit al provinciei Scythia, înscriindu-se printre urmaşii lui Paternus, primul care a deținut acest rang în timpul domniei împăraților Anastasius I (491-518) şi Iustin I (518-527). Nu se ştie exact când Paternus şi-a început păstorirea ca mitropolit şi nici când a încetat-o. Este totuşi posibil ca el să fi devenit mitropolit în jurul anului 500, când situația politică şi economică la Dunărea de Jos, se va fi ameliorat, ca urmare a măsurilor militar-administrative luate de Anastasius şi astfel să se fi putut aplica provinciei Scythia prevederile legii lui Zenon din anul 480 (Cod. Just. I, 3, 35 (36)), care permitea înființarea de episcopii şi în alte oraşe în afară de Tomis, iar pe această cale întemeierea mitropoliei. Ultima mențiune despre Paternus datează din anul 520 (Mansi, VIII, 497), când acesta este prezent la Constantinopol pentru a putea participa la un sinod local care alege ca patriarh pe Epifanie. El semnează actele acestui sinod cu titulatura de *episcopus metropolitanus*, pe locul al 7-lea printre ceilalți mitropoliți. Nimic nu împiedică să

[1] Principalele contribuții la cunoaşterea vieții şi activității lui Valentinian făcute până acum sunt: RAYMUND NETZHAMMER, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918, p. 64-68: Bischof Valentinian und der Dreikapitelstreit; idem, *Das altchristliche Tomis*, Salzburg, 1903, tradusă în limba română sub titlul: *Creştinătatea în vechiul Tomis*, Baia Mare, 1904; despre Valentinian p. 38-39; idem, *Die altkirchliche Kirchenprovinz Skythien (Tomis)*, în *Strena Buliciana*. Commentationes gratulatoriae Francisco Bulić ob XV vitae lustra feliciter peracta oblatae a discipulis et amicis A.D. IV Non. Oct. MCMXXI (= Bulicev-Sbornik), Zagreb-Aspalathi, 1924, p. 406-407; IOAN PULPEA (= Rămureanu), *Episcopul Valentinian de Tomis. Corespondența lui cu papa Vigiliu în chestiunea „Celor Trei Capitole"*, BOR, 65, 1974, 4-6, p. 200-212.

credem că el a putut trăi şi activa ca mitropolit şi după această dată, poate până spre anul 530[2] când, cercetările recente înscriu un alt mitropolit cu numele Ioan[3]. Potrivit documentelor existente Valentinian ar fi urmat acestuia din urmă, direct ori cu intermediari.

De fapt Valentinian este menționat doar într-o scrisoare pe care i-o adresează papa Vigiliu (537-555) la 18 martie 550[4], şi apoi în Actele Sinodului V ecumenic în sesiunea de deschidere din 5 mai 553 şi cea de a şaptea de încheiere (26 mai 553), când se citează un document adresat participanților la sinod de către împăratul Iustinian.[5] Dar cel puțin prin anii 550-553 Valentinian trăia şi activa ca mitropolit al Scythiei. În documentul împărătesc Valentinian este numit doar episcopul Scythiei (*episcopus Scythiae*), iar de către papa Vigiliu: *dilectisimus frater Valentinianus episcopus de Tomis provinciae Scythiae*.

Cele două formulări de determinare, aparent deosebite, deşi ele sunt contemporane, indică aceeaşi realitate eclesiastică, anume Valentinian era episcop al întregii provincii Scythia, iar reşedința lui era la Tomis. Sub autoritatea sa se aflau 14 scaune episcopale a căror listă ne-o dă *Notitia episcopatuum* a lui Carl de Boor.[6] În favoarea existenței mitropoliei Tomisului în secolul al VI-lea, inclusiv în vremea lui Valentinian, pledează şi o inscripție descoperită la Callatis (Mangalia), care menționează pe episcopul local *Stefanus* şi încă un altul al cărui nume nu-l cunoaştem, deoarece piatra este vătămată în acel loc[7]. Descoperirea epigrafică de la Callatis (Mangalia) are meritul de a atesta sigur un alt episcopat în afară de cel de la Tomis.

Şi descoperirile arheologice făcute în unele cetăți romano-bizantine din Dobrogea duc spre aceeaşi concluzie: că au existat mai multe centre episcopale în Scythia. Între aceste descoperiri sunt de semnalat *baptisteriile* de la Tropaeum Traiani şi Axiopolis, precum şi numeroasele şi impozantele basilici de la Tomis, Histria, Tropaeum, Callatis,Constantiana (Jurilovca), Halmyris, Troesmis şi din

---

[2] Despre toate acestea, v. EMILIAN POPESCU, *Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechste Jahrhundert*, în vol. *Cristianitas Daco-Romana*. Florilegium Studiorum, Bukarest, 1994, p. 130-132 (=JÖB, 38, 1988, p. 75-94).

[3] Primul care introduce în istoria mitropoliei Tomisului pe episcopul *Ioan* este FLOREA DUȚĂ, în teza sa de doctorat, *Les théologiens Scythes de 440 à 553. La formule théoanthropopaschite (théosarkopaschite)*, susținută la Facultatea de Teologie Catolică a Universității din Strasburg în 1998, p. 48-71 = *Ioan episcop de Tomis*, în vol. *Izvoare ale creştinismului românesc*, Arhiepiscopia Tomisului, 2003, p. 245-267.

[4] Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, t. IX, col. 359-361; P.L., 69, col. 51-54, reprodusă de NETZHAMMER în *Chrtistl. Altert* p. 64-68. În limba română scrisoarea este tradusă în *Fontes historiae Daco-Romanae, (FHDR)*, II, Bucureşti, 1970, p. 401-405.

[5] *Epistula Justiniani imperatoris ad episcopos Constantinopoli degentes*, P.L. 69, col. 34-35; Mansi, IX, col. 181-182. Nu mi-a fost accesibil vol. IV din *Acta conciliorum oecumenicorum (ACO)*, editat de Johannes Straub, Berlin, 1971.

[6] EMILIAN POPESCU, studiul citat mai sus la nota 2, p. 136-138; CARL DE BOOR, *Nachträge zu den Notitiae episcopatuum*, II, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 12, 1891, p. 531 şi urm. Nr. 679-694; JEAN DARROUZES, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes, Paris, 1981, p. 242.

[7] EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România, (IGLR)*, Bucureşti, 1976, nr. 91

alte părți.[8]

Documentul cel mai important despre Valentinian rămâne deocamdată Scrisoarea papei Vigiliu, pe care i-a adresat-o ca răspuns la cea trimisă mai înainte de episcopul tomitan. Corespondența dintre cei doi este urmarea frământărilor religioase care au avut loc în special în capitala imperiului bizantin în deceniile 5 şi 6 ale secolului al VI-lea; în ele a fost implicat chiar împăratul Iustinian, dar şi un număr mare de teologi şi ierarhi atât din răsăritul cât şi apusul imperiului. Marile deosebiri teologice dintre ortodocşi, pe de o parte, şi ereticii nestorieni şi monofiziți, pe de altă parte, riscau să ducă la sciziuni periculoase demografice, cu consecințe grave asupra unității religioase şi politice a imperiului. Ele erau provocate mai ales de nestorieni şi monofiziți condamnați la Sinodul al III-lea ecumenic de la Efes (431) şi Chalcedon (451). Deşi li se făcuseră unele concesii prin Henoticonul lui Zenon din 482, ele n-au adus pacea internă. Mai mult decât atât ele au provocat schisma dintre Roma şi Constantinopol numita „acachiană", după numele patriarhului Acachie, care a durat până în 518. În timpil lui Iustinian monofiziții aveau un susținător la palatul imperial în persoana împărătesei Teodora. Datorită insistențelor ei, Iustinian le-a făcut unele concesii şi a încercat să-i aducă la unitate organizând întruniri cu ortodocşii în anuii 532, 536, dar ele n-au dus la rezultatele dorite; totuşi sub influența Teodorei, Iustinian a dat Edictul din anii 544-545 prin care venea în întâmpinarea unor dorințe ale monofiziților şi anume condamnarea persoanei şi operei unor teologi care îi criticaseră sever. Aceştia erau: 1. Persoana şi opera lui Teodor, episcop de Mopsuestia (392-498); 2. Scrierile lui Teodoret, episcop de Cyr îndreptate împotriva Sfântului Chiril al Alexandriei şi contra Sinodului III ecumenic de la Efes (431); Scrisoarea episcopului Ibas de Edessa (435-457) adresată episcopului Maris de Ardaşir (în Persia) contra Sfântului Chiril al Alexandriei.[9] Toate acestea au fost numite Cele 3 Capitole.

Edictul lui Iustinian a trezit însă nemulțumiri în rândul ortodocşilor, care vedeau în el o ştirbire a Sinodului IV ecumenic şi a formulei lui de credință, adoptată pe baza Tomos-ului trimis sinodalilor de papa Leon I cel Mare (440-461). În plus, Teodoret de Cyr şi Ibas de Edessa, făcuseră la acest sinod o mărturisire publică a dreptei credințe şi drept urmare fuseseră primiți în comunitatea ortodoxă. Pentru a da mai multă autoritate Edictului său Iustinian îl cheamă la Constantinopol pe papa Vigiliu care fusese ales în scaun cu sprijin imperial şi l-a obligat să accepte condamnarea Celor 3 Capitole, ceea ce acesta face cu ezitări, publicând la 11 martie 548 *Judicatum* (Judecată), o scrisoare adresată patriarhului Mina al Constantinopolului.

Abdicarea papei în fața împăratului a trezit vii proteste printre episcopii din

---

[8] Idem, *Christianitas*, p. 133-136 ; idem, *Aperçu sur l'arhéologie et épigraphie chrétiennes au XXe siècle en Roumanie*, în vol. *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 353-354.

[9] H.G. BECK, *Der Dreikapitelstreit und das 5. allgemeine Konzil. Das Ende der Justinianischen Zeit*, în vol. *Handbuch der Kirchengechichte*, hrsg. von Hubert Jedin, Bd. II, Freiburg-Basel, -Wien, 1973, p. 30-37; PIERRE MARAVAL, *La politique religieurse de Justinien*, în *Histoire du Christianisme*, III, sous la direction de Lucce Pietri, Desclée, 1998, p. 401-454.

Africa, Illyricum, Gallia şi chiar Italia. Mai mult decât atât, doi dintre colaboratorii apropiați ai săi şi însoțitori ai papei în călătoria la Constantinopol, diaconii Rusticus (nepot al papei) şi Sebastian l-au părăsit şi au început propaganda scrisă şi verbală împotriva lui Judicatum, ceea ce le-a adus acestora mai întâi oprirea de la cele sfinte, apoi chiar excomunicarea.

În ziua de Crăciun a anului 549 diaconii Rusticus şi Sebastian îl părăsesc pe papă chiar în timpul Sfintei Liturghii şi la începutul anului 550 informează personalități marcante din imperiu, asupra „pactului de trădare" săvârşit de papă. Între episcopii de seamă cărora cei doi diaconi li s-au adresat au fost Aurelian de Arelatae (Arles), vicarul apostolic al Galliei şi *Valentinian* de Tomis. Acestuia i s-au dat amănunte şi de reprezentantul papei la Constantinopol, Basinianus (*illustris vir et filius noster*), prin intermediul apocrisiarului tomitan din capitala imperiului.

Alertat de situația de la Constantinopol şi vroind să fie informat exact, Valentinian îi scrie papei. Textul scrisorii nu s-a păstrat, dar avem în schimb, aşa cum am arătat, răspunsul papei din care reiese o parte din conținut. Valentinian îi scrisese papei că în eparhia sa creştinii erau alarmați de zvonurile diverse (*scandalizari diversis rumoribus*), potrivit cărora papa în Judicatum ar fi săvârşit lucruri împotriva credinței stabilite şi proclamate la cinstitele patru sinoade ecumenice: Niceea, Constantinopol, primul de la Efes şi cel din Chalcedon (*quod contra fidem praedicationemque venerandarum quatuor synodorum, quae pro una eademque fide definita sunt, id est Nicaenae Constantinopolitanae, Ephesinae primae et Chalcedonensis reperiatur adversum*); de asemenea , că s-ar încerca prin Judicatum să se ofenseze persoane care au contribuit la Chalcedon la definirea credinței şi au întărit-o cu semnătura lor (cazul papei Leon, de fericită memorie-*beatae recordationis papae Leonis et predicatarum synodorum*).

Papa îi răspunde lui Valentinian, îndemnându-l să nu se ia după zvonuri, să nu creadă în ele şi să nu lase pe supuşii săi să fie amăgiți de cei care le răspândesc, chiar dacă apar sub înfățişare catolică (ortodoxă), deoarece ei încearcă să înşele prin viclenie inimile creştinilor simpli, ei fiind ucenici ai diavolului. Nu este adevărat că în Judicatm persoanele lui Ibas de Edessa şi Teodoret ar fi fost condamnate, iar lucrul poate fi dovedit citind textul, care a fost înaintat patriarhului Mina al Constantinopolului. El a blamat doar unele hule (*blasphemias*) ale lui Teodor de Mopsuestia, Scrisoarea lui Ibas de Edessa către Maris persanul şi Scrisorile lui Teodoret de Cyr împotriva celor 12 anathematisme ale Sfântului Chiril al Alexandriei. Nici hotărârile celor patru Sinoade ecumenice ori persoanele care au avut un rol pozitiv în derularea lor nu au fost condamnate.

Pentru a îndepărta orice îndoială, Vigiliu îl îndeamnă pe Valentinian să trimită la Constantinopol o persoană autorizată (*ut cum tuae fraternitatis ordinationem ad nos venire festinet*), ca prin sfătuire luminoasă să ia cunoştință că au fost păstrate neschimbate de noi toate ale predecesorilor noştri şi ale celor patru sinoade pomenite înainte (*quatenus lucida admonitione cognoscat, omnia quae decessorum nostrorum et antefatarum quatuor sinodorum sunt de una et eadem fide acta scriptaque, a nobis inviolabiliter fuisse servata*). Totodată Valentinian este rugat să nu mai primească scrieri ale lui Rusticus şi Sebastian, să îndemne pe supuşii săi să nu

le mai citească şi să nu mai dea crezare cu uşurinţă minciunilor lor[10].

Nu ştim dacă Valentinian a dat curs acestor îndemnuri şi în ce măsură a crezut în justificările aduse de papă. Mai degrabă credem contrariul, fiindcă chiar papa supus presiunilor multiple a cerut înapoi Judicatum de la patriarhul Constantinopolului, iar textul lui s-a pierdut nefiind cunoscut astăzi decât din mici fragmente, notate ocazional. Valentinian n-a participat la Sinodul V ecumenic, unde cei trei teologi răsăriteni şi operele lor au fost condamnate, iar papa a procedat la fel, deşi se afla la Constantinopol şi apoi la Chalcedon.

Apocresiarul mitropoliei Tomisului la Constantinopol.

Scrisoarea papei Vigiliu conține o mărturie deosebit de valoroasă cu privire la reprezentanța (ambasada) pe care Biserica Scythiei o avea în capitala imperiului. Papa menționează că Basinianus, bărbat însemnat şi ucenic al său (*vir illustris et filius noster*) a intrat în legătură cu „cei care se ocupă la Constantinopol de treburile Bisericii frăției tale" (*cum his pro actibus tuae fraternitatis Ecclesiae in Constantinopoli observant*)[11], informându-se asupra problemelor teologice la ordinea zilei. Basinianus era probabil un teolog laic, membru al colegiului de apocrisiari ai Romei la Constantinopol ori un însoțitor al papei în călătoria sa în capitala imperiului. Se cunoaşte că în echipa de apocrisiari erau uneori alături de clerici şi teologi laici, versați în diplomație şi cu relații în mediul în care aveau să-şi desfăşoare activitatea.

Reprezentanța bisericii din Tomis la Constantinopol ne este prezentată cu acest prilej pentru prima oară, deşi instituția ca atare trebuie să fi avut o vechime apreciabilă, poate chiar din momentul când Biserica Scythiei a fost ridicată la rangul de arhiepiscopie autocefală la sfârşitul secolului al IV-lea sau începutul celui de-al V-lea.[12]

În secolul al VI-lea când Tomisul a devenit mitropolie importantă a imperiului, ambasada ei la Constantinopol a căpătat o importanță sporită. Tot în vremea aceasta Iustinian dă instituției un caracter oficial, reglementând juridic modul în care bisericile din imperiu puteau fi reprezentate pe lângă curtea imperială şi patriarhie, drepturile şi obligațiile lor.[13] Prin legea din 20 februarie

---

[10] Exprimarea în limba latină a acestei dorințe este următoarea: *sed et universos ad tuam partinentes ordinationem commoneas* = „să-i îndemni pe toți care țin de autoritatea ta". Sensul acestor cuvinte s-ar referi fie doar la credincioşii din episcopia Tomisului, fie, cum este mai probabil, la toate episcopiile Sciției în subordinea lui Valentinian. O problemă teologică atât de importantă interesa pe toți episcopii dobrogeni şi liniştea trebuia asigurată nu numai într-o episcopie, ci în toată eparhia mitropolitană. Ar fi această exprimare încă o dovadă că Valentinian era mitropolit peste toate cele 15 episcopii din Scythia.

[11] Referitor la aceste cuvinte, R. NETZHAMMER, *Die christl. Altert*. remarca în 1918 la p. 63, nota 1 semnificația lor astfel: „Die Wichtigkeit ihrer Diozese brachte es mit sich, dass die Bischöfe von Tonis in Konstantinopel beständig einen Sachwalter ihrer Interessen unterhalten mussten". Observația s-a redus la atât şi nu cunosc dacă el a reluat-o în altă parte ori s-o fi explicitat.

[12] EMILIAN POPESCU, *The City of Tomis as an autocephalous Archbishopric of Scythia Minor (Dobroudja). Remarks on the Chronology of Epiphanios' Notitia, în Christianitas Daco-Romana*, p. 139-156.

[13] J. PARGOIRE, *Apocrisiaire*, în *Dicționnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*; I; 2, Paris, 1924, col. 2537-2555; A. EMEREAU, *Apocriaire et apocrisiariat*, Echos d'Orient, 17,

528[14], *De episcopis et clericis*, venirea episcopilor şi mitropoliților la Constantinopol era limitată doar la probleme majore şi posibilă numai în baza unei chemări (invitații) din partea împăratului. Prin această măsură împăratul vroia ca ierarhii să nu-şi mai neglijeze treburile eparhiei, să se lipsească de frumusețea slujbelor din catedralele lor, iar pe cale să irosească veniturile bisericii. Era suficient ca ei, dacă situația o impunea, să trimită câte unul sau doi clerici, care să prezinte împăratului situația, fie direct prin audiență, fie prin intermediul patriarhului capitalei.

Într-o altă lege din 26 martie 535[15] se enumeră trei categorii de demnitari îndreptățiți să gireze drepturile eparhiilor pe lângă autoritățile imperiale şi bisericeşti: 1. *apocrisiarii*, investiți cu această responsabilitate de bisericile lor şi care au o şedere permanentă pe perioade mai lungi ori mai scurte. Numai acestora Iustinian le acordă titlul oficial de apocrisiari. 2. Clericii trimişi ocazional la Constantinopol cu chestiuni precise. 3. Economii eparhiali, care ca şi clericii primeau misiuni tranzitorii.

Legea lui Iustinian ne apare mai severă decât realitatea, căci în mod obişnuit apocrisiarii erau priviți toți clericii însărcinați cu misiuni externe ale Bisericii lor. Totuşi, numai cei cărora li se aproba o şedere îndelungată la Constantinopol erau luați în considerare în tratarea problemelor care se iveau.

Din textul scrisorii papei Vigiliu deducem că ambasada Bisericii tomitane era formată din mai multe persoane (*cum his* pro actis tuae Ecclesiae...observant), ceea ce se înscrie în obişnuitul situației din vremea aceea. Legea lui Iustinian din anul 528 menționează clar că eparhiile pot trimite unul sau doi clerici. Bisericile mari ca cea a Romei avea patru-cinci persoane, uneori chiar mai multe şi 1-2 episcopi, alese după criteriul capacității multiple. Din colegiul acesta făceau parte mai cu seamă preoții şi diaconii, iar în cazuri speciale, cum am spus, chiar episcopi. Am arătat mai sus că se cunosc şi teologi laici. Funcția de apocrisiar la Constantinopol obliga la o pregătire teologică serioasă, dublată de calități diplomatice. În acelaşi timp, ea lansa pe foştii apocrisiari la posturi foarte înalte. Aş putea menționa că în secolul al VI-lea cel puțin 4 papi au avut în trecutul lor o asemenea misiune de câțiva ani: Silveriu înainte de 535, Vigiliu între 535-537, Pelagiu între 338-545 şi cel mai însemnat dintre ei Grigorie cel Mare între 578-586. Şi celelalte patriarhii îşi trimiteau la Constantinopol persoane de seamă ca apocrisiari, iar după aceea primeau posturi importante, chiar de patriarhi.

Este, deci, de presupus că şi mitropolia Tomisului a procedat la fel, dar nume nu cunoaştem. Poate unii călugări sciti să fi îndeplinit această funcție şi mă gândesc în această privință la Ioan Maxențiu, *abbas*, deşi mânăstirile îşi aveau apocrisiarii proprii, dar de importanță minoră, deoarece ei reprezentau doar pe stareți, nu mitropolia. Apocrisiarii tomitani au intrat în legătură nu numai cu Basinianus, ci şi cu alți membri ai colegiului roman, între ei a fost desigur şi

1914, p. 289-297; idem, *Les apocrisiaires en Orient*, *ibidem*, p. 542-548; LIVIU STAN, *Despre apocrisiari ori soli bisericeşti*, Ortodoxia, 6 (1954), 1, p. 81-100; Hans Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 103; CRISTIANIANE FRAISSE-COUE, în *Hist. du christianisme*, III, p. 887-889.

[14] Cod. Just. I, 3 *De episcopis et clericis*, 42.

[15] Nov. VI, 2, 3.

preotul apocrisiar Ioan, care a elaborat scrisoarea şi a trimis-o lui Valentinian prin Maxenţiu, omul său de încredere (*per Maxentium hominem suum*).

Disputa pentru Cele 3 Capitole din secolul al VI-lea şi evenimentele pe care le-a provocat la Constantinopol ne aduce, astfel, informaţii privind mitropolia Tomisului, care ne apare ca o biserică importantă, implicată prin titularul ei de atunci, Valentinian, în apărarea ortodoxiei, alături de alte biserici din occidentul latin reprezentate de personalităţi ca Aurelian de Arelatae (Arles), vicarul apostolic al Galiei şi de alţii. Totodată aflăm despre existenţa unei instituţii importante, aceea a apocrisiarilor prezentă în capitala imperiului şi ai cărei membrii se aflau în legătură cu biserici mari, ca aceea a Romei, dar şi cu altele reprezentate acolo.

L'EGLISE DE TOMIS AU TEMPS DU METROPOLITE VALENTINIEN. *L'AMBASSADE (L'APOCRISIARIAT) DE CONSTANTINOPLE*

Résumé

La succesion à la Métropole de Tomis, après la mort de *Paternus*, le premier hiérarque de ce rang que l'on connaise, et jusqu'à la fin du VIe siècle, date jusqu'à laquelle on suppose qu'ait pu durer cette forme d'organisation ecclésiale en Scythie Mineure, nous est peu connue à cause de la rareté des sources. Depuis une décennie environ, Florea Duţă, dans une thèse de doctorat soutenue à Strasbourg, considère qu'au rang des métropolites de cette province se trouve inscrit le nom de *Ioan*, qui aurait commencé son activité pastorale vers 530. Jusqu'au 18 mars 550, lorsqu'apparaît le nom de *Valentinianus episcopus de Tomis provinciae Scythiae*, nous n'en connaissons pas d'autre. Il est mentionné par le pape Vigile de Rome (537-555) dans une lettre de réponse adressée à Valentinien (Mansi, IX, 359-361; PL, 69, 51-54), et, ultérieurement, le même évêque tomitain est mentionné lors du Ve Synode Oecuménique (553) de Constantinople, dans les sessions du 5 et du 26 mai (Mansi, IX, 181-182; PL, 69, 34-35). Bien que le rang de Valentinien ne soit pas précisé, les formules employées pour le désigner, de méme que lese découvertes archéologiques et épigraphiques faites en Dobroudja nous permettent d'affirmer avec certitude qu'il fut métropolite vers le milieu du VIe siècle.

Il s'impliqua dans la dispute théologique des *Trois Chapitres* et, à ce sens, il reprocha, dans une lettre, au pape Vigile d'avoir publié le *Judicatum* et de s'être ainsi éloigné de l'orthodoxie des quatre Synodes Oecuméniques, surtout de Chalcédoine, en acceptant de condamner, avec l'empereur Justinien, des personnes innocentes, qui ont confessé l'orthodoxie à ce Synode, tels Ibas d'Edesse et Théodoret de Cyr, ou d'autres qui ont eu un rôle majeur dans la définition de la foi, tel le pape Léon le Grand.

Valentinien ne fut pas le seul hiérarque à prendre position contre le pape, il y eut aussi d'autres personnalités de l'empire, dont Aurélien d'Arelatae (Arles), le vicaire apostolique de la Gaule.

La lettre de réponse de Vigile inclut, outre les disculpations présentées à Valentinien, des détails portant sur l'organisation ecclésiale de la Scythie Mineure, en tant que métropole. On y apprend que Tomis avait à Constantinople une ambassade (apocrisiariat), qui représentait ses intérêts auprès de l'empereur et du patriarche. C'est par l'entremise de cette représentance diplomatique que se réalisa l'échange de lettres entre le pape Vigile et Valentinien. On ne sait pas par combien de personne était-elle formée, mais on en parle au pluriel (*cum his qui pro actibus tuae fraternitatis Ecclesiae in Constantinopoli observant*), donc il y avait au moins deux. Cette ambassade dut avoir pris naissance en même temps que l'élévation de Tomis au rang d'archevêché autocéphale, respectivement vers la fin du IVe siècle ou le début du suivant.

DESPRE ARIA MISIONARĂ A SFÂNTULUI EPISCOP MUCENIC EPHRAIM

Ionuț HOLUBEANU

Deşi creştinismul istro-pontic este de origine apostolică, începuturile ierarhiei bisericeşti pe teritoriul Scythiei Minor sunt destul de puțin cunoscute. În documentele istorice privitoare la propovăduirea aici a Sfinților Apostoli Andrei[1] şi Filip[2] nu sunt precizări deosebite referitoare la instituirea ierarhiei superioare bisericeşti între Dunăre şi Mare de către aceştia. Cea mai apropiată cetate de teritoriul istro-pontic în care este amintită hirotonia unui episcop de către Sfântul Apostol Andrei este Odessos (azi Varna)[3]. În cazul Sfântului Apostol Filip, este menționată hirotonirea în Scythia a unuia[4] sau chiar a mai multor episcopi[5], fără a se da, însă, numele vreunuia dintre ei.

Cei dintâi ierarhi din Scythia Minor cunoscuți astăzi după nume sunt Evanghelicus şi Ephraim. Dacă în cazul celui dintâi realitatea existenței sale istorice şi păstorirea în Scythia Minor nu mai pot fi puse la îndoială după descoperirea la Halmyris a moaştelor Sfinților Epictet şi Astion, în schimb, în cazul lui Ephraim, prezența sa în Scythia Minor a fost contestată de către unii cercetători. În rândurile care urmează vor fi reanalizate informațiile documentare privind aria misionară şi locul de păstorire a Sfântului Episcop şi Mucenic Ephraim.

---

[1] Pentru prezența Sfântului Apostol Andrei în Scythia Minor, vezi POPESCU 1994$_2$, p. 80-88; POPESCU 2000, p. 169-189.

[2] Cf. POPESCU 2001, p. 59-76.

[3] După tradiție, Sfântul Apostol Andrei l-a hirotonit episcop la Odessos pe Amplias – cf. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (=Syn.Eccl.Const.)*, ziua de 30 Octombrie, paragraful 1, în *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, opera et studio Hippolyti Delehaye, Bruxellis, 1902, col. 177 – sau Apionas – cf. Epiphanie Monahul, *Περί τοῦ Βίου καὶ τῶν πρᾶξεων καὶ τέλους τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου καὶ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου* (*Despre viața, faptele şi sfârşitul Sfântului Preacinstitului şi celui întâi chemat între apostoli Andrei*), în col. J-P Migne - *Patrologiae cursus completus*, series Graeca, t. CXX, Parisiis, 1880, col. 221B.

[4] Pseudo-Abdias, *Istoria luptei apostolice*, *apud* POPESCU 2001, p. 68.

[5] Martirologiul lui Adon, ziua de 1 mai *apud* POPESCU 2001, p. 73.

Pentru început trebuie precizat că cercetătorii care s-au ocupat în studiile lor de Sfântul Episcop şi Mucenic Ephraim se împart în două mari grupe. Prima este formată din cei care exclud posibilitatea ca acest ierarh să fi ajuns şi să fi propovăduit credința creştină în Scythia Minor. Dintre aceştia, unii leagă aria sa misionară de Scythia Maior – sudul Ucrainei de astăzi –, socotindu-l episcop al oraşului Cherson, în timp ce alții pun sub semnul întrebării chiar existența sa istorică. Adepți ai propovăduirii lui Ephraim în Scythia Maior, la Cherson, sunt Gr. Musceleanu[6], C. Erbiceanu[7], I. Rămureanu[8], N. Zugravu[9] şi, mai nou, N. Dură[10]. Existența istorică a lui Ephraim este pusă sub semnul întrebării sau negată de I. Dinu[11], D. M. Pippidi[12], Gh. I. Moisescu, Şt. Lupşa şi Al. Filipaşcu[13]. La rândul lor, V. Pârvan[14], R. Netzhammer[15], C. Auner[16], R. Vulpe[17] şi I. Barnea[18], referindu-se la primii ierarhi tomitani atestați documentar, îl omit pe Ephraim. În mod asemănător, H. Delehaye[19] nu-l aminteşte pe Ephraim între mucenicii din provincia istro-pontică, la fel cum nu l-au menționat nici cercetătorii H. Mihăescu şi V. Popescu, atunci când au publicat pasajele din *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* referitoare la martirii care au pătimit pe teritoriul țării noastre[20].

Cea de-a doua grupă este formată din cercetătorii care nu exclud sau afirmă deschis prezența acestui episcop în teritoriul istro-pontic. Cronologic, cel dintâi dintre ei poate fi considerat patriarhul Dosithei II Notara al Ierusalimului (1669-1707) care, în secolul al XVII-lea, îl considera pe Sfântul Ephraim episcop al Tomisului şi mijlocitor al celor dintâi legături dintre Biserica Ierusalimului şi cea românească[21]. Dintre cercetătorii moderni, amintim pe J. Zeiller[22], I. Georgescu[23],

---

[6] MUSCELEANU 1874, p. 116-117.

[7] ERBICEANU 1898-1899, nr. 3, p. 289-290; nr. 4, p. 386.

[8] RĂMUREANU 1974, p. 980-982.

[9] ZUGRAVU 1997, p. 238 şi n. 92.

[10] DURĂ 2005, p. 17, 110-111, 138, 260.

[11] DINU 1936, p. XVIII-XIX. Acelaşi, ulterior, la paginile XXXVI-XXXVII, îl plasează pe episcopul Ephraim în categoria episcopilor legendari ai Tomisului.

[12] PIPPIDI 1998, p. 357.

[13] MOISESCU, LUPŞA, FILIPAŞCU 1957, p. 80.

[14] PÂRVAN 1911, p. 71.

[15] NETZHAMMER 1918, p. 10, nota 1, şi p. 26 (= NETZHAMMER 2005, p. 8, n. 6, şi p. 22).

[16] DACL, IV, col. 1239.

[17] VULPE 1938, p. 289.

[18] BARNEA 1974, p. 379; BARNEA 2003, p. 203-204.

[19] DELEHAYE 1912.

[20] Vezi pasajele din *Acta San*ctorum şi *Syn.Eccl.Const*. publicate de Haralambie Mihăescu şi Virgil C. Popescu în FHDR, II, p. 704-721.

[21] Cf. GEORGESCU 1962, p. 20.

[22] ZEILLER 1918, p. 171. Chiar şi J. Zeiller are unele rezerve în ce priveşte existența istorică a episcopului Ephraim, socotind că menționarea sa în *Syn.Eccl.Const.* este „suffisamment étrange pour qu'on se contente de la reproduire sans s'y arrêter", p. 171.

[23] GEORGESCU 1962, p. 20.

N. Şerbănescu[24], E. Norocel[25], E. Branişte[26], Em. Popescu[27], M. Păcurariu[28], V. Lungu[29], V. H. Baumann[30], N. Runcan[31], T. Petrescu şi A. Rădulescu[32].

Un loc aparte îl ocupă Gherasim Timuş, care nu se pronunță asupra identificării Scythiei în care a propovăduit episcopul Ephraim[33].

Dintre toți aceştia, Ioan Rămureanu şi Ene Branişte sunt cei care au acordat o atenție deosebită problemei locului de misiune a episcopului martir Ephraim în studiile lor[34]. Cel dintâi, defavorabil prezenței Sfântului Ephraim în Scythia Minor, s-a mulțumit însă doar la a prezenta anumite pasaje din documentele care amintesc numele acestui ierarh, fără a face o analiză de ansamblu a conținutului acestor documente. De cealaltă parte, Ene Branişte a trecut cu vederea referirile din vechile sinaxare, bazându-se în demonstrația sa doar pe precizările din Mineiele mai noi. Din acest motiv, analiza sa nu este foarte convingătoare.

Cea mai veche referire păstrată astăzi despre Sfântul Episcop şi Mucenic Ephraim şi aria sa misionară se află în *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*. Pasajul se găseşte la ziua de 7 martie, în cele mai vechi codex-uri ale acestui Sinaxar, sau la ziua de 6 martie, în unele codex-uri mai noi[35]. Întrucât pentru elucidarea problemei tratate este necesară analizarea întregului sinaxar al zilei respective, în cele ce urmează îl redăm în întregime, pentru prima dată în limba română:

„**7 martie** - Pătimirea[36] celor care au păstorit ca episcopi în Cherson, a sfinților părinți Basilevs, Evghenios, Agathodoros, Kapiton, Elpidios, Aitherios şi **Ephraim** (s.n.). În timpul domniei lui Dioclețian, Hermon, episcopul Ierusalimului[37], a trimis episcopi, în Scythia pe Ephraim, în Cherson pe Basilevs, unde, propovăduind [acesta] pe Hristos, bătut, a fost alungat. Însă, înviind [el] din morți pe fiul căpeteniei [de acolo], iarăşi a fost chemat, botezând pe căpetenie şi pe mulți alții. Şi înfuriindu-se necredincioşii, l-au legat cu funii de picioare şi

[24] ŞERBĂNESCU 1969, p. 994; ŞERBĂNESCU 1979, p. 29.

[25] NOROCEL 1973, p. 623 (= NOROCEL 1986, p. 248).

[26] BRANIŞTE 1979, p. 29, 39, nr. 6; BRANIŞTE 1981, p. 121.

[27] POPESCU 1987$_1$, p. 41, n. 27 (= POPESCU 1994$_1$, p. 81, n. 27); POPESCU 1987$_2$, p. 81 (= POPESCU 1994$_1$, p. 186); POPESCU 1989, p. 58; POPESCU 1990, p. 151, n. 9, şi p. 163 (= POPESCU 1994$_1$, p. 202, n. 9, şi p. 214).

[28] PĂCURARIU 1981, p. 14, 17; PĂCURARIU 1991, p. 87, 143; PĂCURARIU 1994, p. 37-38.

[29] LUNGU 2000, p. 78.

[30] BAUMANN 2003, p. 303; BAUMANN 2004, p. 49-50.

[31] RUNCAN 2003, p. 68, 90; RUNCAN 2006, p. 124.

[32] PETRESCU, RĂDULESCU 2004, p. 25-26; RĂDULESCU, BITOLEANU 1998, p. 157-158.

[33] TIMUŞ 1898, p. 226.

[34] O prezentare dezvoltată a vieții şi activității Sf. Ep. Mc. Ephraim se găseşte şi la BAUMANN 2004, p. 49-50. Deoarece notele de subsol ale respectivului pasaj din cartea arheologului tulcean sunt greşite, este greu de spus care a fost sursa pe care el s-a bazat. Informații similare celor prezentate de Baumann se găsesc în lucrarea lui BĂLAN 1998, p. 17. Este vorba, însă, de informații lipsite de valoare istorică.

[35] Într-un singur caz – *Menologii Graecorum pars tertia a mense Martio ad Augustum* – pasajul se găseşte la ziua de 8 martie, cf. *Syn.Eccl.Const.*, col. 519, r. 36-37.

[36] În original: ἄθλησις = lupta atletică.

[37] Hermon al Ierusalimului a păstorit între anii 300-314.

astfel fiind târât a murit. Iar după moartea lui, venind Evghenios şi Agathodoros, Kapiton şi Elpidios, propovăduiau pe Hristos; şi răsculându-se păgânii i-au ucis. Iar după [toate] acestea a fost trimis din Ierusalim Aitherios. Şi văzând sălbăticia poporului a venit la Constantin cel Mare, care pe atunci împărăţea în Bizanţ, şi i-a cerut acestuia [ajutorul] şi au fost alungaţi idolatrii din ţara Chersonului[38]. Deci întemeind sfântul Biserica, s-a dus din nou la împărat ca să-i mulţumească. Şi după ce şi-a luat rămas bun de la împărat, luând cele sfinte, a plecat din nou spre Cherson. Dar pe când se întorcea a fost aruncat în râul Dánapris[39] de către [un] vânt potrivnic[40] şi acolo a murit"[41].

După cum se poate observa, titlul sinaxarului lasă impresia că Ephraim a fost episcop în oraşul Cherson din Crimeea, asemenea celorlalţi ierarhi enumeraţi înaintea sa: „Ἄθλησις τῶν ἐν Χερσῶνι ἐπισκοπησάντων ἁγίων πατέρων Βασιλέως, Εὐγενίου Ἀγαθοδώρου, Καπίτωνος[42], Ἐλπιδίου, Αἰθερίου καί Ἐφραῒμ." („Pătimirea celor care au păstorit ca episcopi în Cherson, a sfinţilor părinţi Basilevs, Evghenios, Agathodoros, Kapiton, Elpidios, Aitherios şi Ephraim"). Nu apare nici o altă referire suplimentară asupra locului de păstorie a lui Ephraim. Singurul lucru demn de semnalat în cazul de faţă este aşezarea numelui său pe cel din urmă loc în şirul ierarhilor chersoniţi.

În fraza următoare, în schimb, cea care deschide textul propriu-zis al sinaxarului, Ephraim este trecut cel dintâi: „Ἐπὶ τῆς βασιλείας Διοκλητιανοῦ, Ἕρμων, ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος, ἀπέστειλεν ἐπισκόπους, εἰς μὲν Σκυθίαν Ἐφραῒμ, εἰς δὲ Χερσῶνα Βασιλέα, ..." („În timpul domniei lui Diocleţian, Hermon, episcopul Ierusalimului, a trimis episcopi, în Scythia pe Ephraim, în Cherson pe Basilevs …"). După cum se poate observa, tot de aici reiese, fapt deosebit de important pentru stabilirea locului de propovăduire a Sfântului Ephraim, că cei doi episcopi au avut destinaţii misionare diferite: Ephraim a fost trimis în Scythia, iar Basilevs la Cherson. Deosebirea între destinaţiile celor doi ierarhi misionari este uşor accentuată în originalul grecesc prin folosirea particulelor „μὲν ... δὲ". Acestea marchează o uşoară opoziţie între cele două locaţii geografice pe care le însoţesc: Scythia şi Cherson.

---

[38] La sfârşitul secolului al III-lea - începutul secolului al IV-lea, în timpul domniei lui Diocleţian (284-305), unele oraşe greceşti de pe coasta de nord a Mării Negre au fost reocupate de trupele romane. Tot atunci oraşul Cherson a fost transformat într-o puternică bază militară. Garnizoana romană s-a menţinut acolo până la sfârşitul secolului al IV-lea, cf. BARNEA 1965, p. 161. În timpul campaniei bizantine din anul 323 împotriva goţilor din nordul Dunării, Constantin cel Mare a purtat negocieri cu chersoniţii, care au intervenit în conflict ca aliaţi ai Imperiului, cf. BĂNESCU 2000, p. 102.

[39] Este vorba despre râul Nipru.

[40] Textual: *ὑπὸ ἐναντίου ἀνέμου*. În absenţa altor explicaţii, expresia este destul de neclară. Având în vedere că în vechime legătura directă dintre Constantinopol şi Cherson se făcea pe calea apei, pe Marea Neagră, de-a lungul litoralului vest-pontic – vezi BARNEA 1965, p. 163 –, este posibil ca ambarcaţiunea în care se afla episcopul Aitherios să fi fost prinsă de furtună la întoarcere, în dreptul gurii de vărsare în Marea Neagră a râului Nipru. Probabil în timpul acestui posibil naufragiu şi-a găsit sfârşitul episcopul Aitherios.

[41] A fost folosit pentru traducere textul din Syn.Eccl.Const., ziua de 7 martie, paragraful 1, publicat în vol. *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, col. 517-518.

[42] În unele manuscrise apare *Καπήτονος*.

Din aceste câteva rânduri ale sinaxarului se poate trage o primă concluzie: Ephraim nu a păstorit la Cherson, aşa cum s-ar putea crede din titlul sinaxarului. Destinaţia sa misionară a fost alta: provincia Scythia. Între cele două locaţii – Scythia şi Cherson – autorul sinaxarului a făcut o distincţie clară, care exclude posibilitatea unei confuzii sau asocierea ori identificarea celor două destinaţii misionare. Ca atare, nici aşezarea numelui episcopului Ephraim în titlul sinaxarului pe cel din urmă loc, după pomenirea numelor episcopilor din Cherson, nu a fost întâmplătoare. Ea nu trebuie considerată o simplă greşeală, pe care unii dintre editorii de mai târziu ai documentului chiar au încercat să o „îndrepte", ci este, mai degrabă, urmarea convingerii celor care au redactat textul sinaxarului că Ephraim a avut o cu totul altă destinaţie misionară faţă de cea a episcopului Basilevs şi a celor care i-au urmat acestuia. Ca atare, în titlul sinaxarului numele episcopului Ephraim a fost doar ataşat şirului episcopilor chersoniţi.

Rămâne în continuare problema identificării exacte a Scythiei în care Ephraim a fost trimis misionar. După cum se ştie, în vechime, prin numele simplu de Scythia puteau fi identificate două locaţii geografice: Scythia Minor, corespunzătoare teritoriului dintre Dunăre şi Mare, şi Scythia Maior, corespunzătoare teritoriilor din sudul Ucrainei de astăzi, cu peninsula Crimeea[43].

Pentru lămurirea acestei noi probleme este necesară o analiză internă a celorlalte locuri din *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* în care apar numele provinciei Scythia şi a oraşului Cherson şi, în plus, a raportului dintre cele două locaţii geografice, aşa cum acesta reiese din cuprinsul documentului. Astfel, de-a lungul întregului Sinaxar constantinopolitan numele Scythiei este pomenit, în afara datei de 7 (6) martie, în alte două locuri. Prima dată la ziua de 13 septembrie, când sunt pomeniţi Sfinţii Mucenici Macróbios, Gordianós, Helýs, Zotikós, Lukianós şi Oualerianós, despre care se spune că au pătimit în *Scythia* (ἐν τῇ Σκυθίᾳ), *în oraşul tomitanilor* (κατὰ τὴν Τομέων πόλιν)[44]. După cum se poate observa, este vorba despre provincia Scythia Minor, a cărei metropolă era Tomisul. De remarcat, şi în acest caz, că numele provinciei istro-pontice este redat simplu, doar sub forma de „Scythia", fără apelativul „Minor".

A doua oară, numele Scythiei este menţionat la ziua de 30 noiembrie, când se face pomenirea Sfântului Apostol Andrei. Aici se spune că: „acesta [Sfântul Apostol Andrei] a propovăduit pe tot ţărmul Bithyniei precum şi al Pontului, al Thraciei şi al Scythiei, după aceea[45] s-a dus în Sebastopolis cea Mare, unde cuprinde [în misiunea sa] Psaros şi râul Phasís, unde, spre interior, locuiesc aithíopii"[46]. Identificarea cu exactitate a „Scythiei" la care se face referire în acest pasaj este mai dificilă. După cum se poate observa în pasajul citat sunt amintite, în ordine, Bithynia, Pont, Tracia, Scythia, Sebastopolis cea Mare, Psaros, râul

[43] Strabo, *Geografia*, VII, 4, 5; traducere în limba română, notiţe introductive, note şi indice de Felicia Vanţ-Ştef, vol. II, Bucureşti, 1974, p. 183 şi harta 2 (Dacia) ataşată acestei ediţii; (vezi şi FHDR, I, p. 242-243).

[44] *Syn.Eccl.Const.*, 13 septembrie, paragraful 2, col. 40-41.

[45] În originalul grecesc este folosit adverbul ἔπειτα.

[46] *Syn.Eccl.Const.*, 30 noiembrie, paragraful 1, col. 265-266.

Phasis şi ţinuturile aithiopilor. Pare o înşiruire, în mare parte ordonată, de regiuni, pornindu-se din sud-estul Mării Negre – cu Bythinia –, şi continuând de-a lungul ţărmului, în sensul mersului acelor de ceas[47], până în teritoriile de nord-est şi est ale Pontului Euxin unde trebuie localizate Sebastopolis cea Mare (azi Sukhumi, în Georgia)[48], Psaros, râul Phasis şi ţinuturile aithiopilor. În acest caz, prin Scythia pot fi înţelese, la fel de bine, atât teritoriul istro-pontic cât şi ţinutul din sudul Ucrainei.

Nu este exclus, însă, ca şi în acest caz să fie vorba tot de Scythia Minor. Un argument în acest sens ar fi precizările pe care Epiphanie Monahul le face în lucrarea sa *Despre viaţa, faptele şi sfârşitul Sfântului Preacinstitului şi celui întâi chemat între apostoli Andrei*. Lucrarea a fost redactată către jumătatea secolului al IX-lea[49], acelaşi secol în care a fost datată şi redactarea Sinaxarului Bisericii din Constantinopol. Important este că Epiphanie prezintă în mod detaliat tradiţia din acea vreme privitoare la traseul misionar urmat de Sfântului Apostol Andrei. Mai mult, aşa cum Epiphanie însuşi precizează, pentru scrierea lucrării sale el a fost chiar la Constantinopol, unde i-a întrebat direct pe slujitorii Marii Biserici despre tradiţiile legate de numele Sfântului Apostol Andrei cunoscute la acea dată la Constantinopol[50].

Într-o primă fază, Epiphanie Monahul aminteşte referirile pe care le-a citit într-o lucrare pusă pe seama lui Epiphanie de Salamina potrivit căreia „fericitul Apostol Andrei i-a învăţat pe sciţi, pe cosogdianoşi şi pe gorsinuşi, în Sebastopolis cea Mare, acolo unde este fortăreaţa Apsaros şi portul Hyssos şi râul Phasis; în acest loc locuiesc ivirii şi sousii şi phoustii şi alanii”[51]. Detaliind apoi călătoriile Sfântului Apostol Andrei, el împarte practic misiunea Sfântului Apostol Andrei în jurul Mării Negre în două mari grupe: ţărmul de est şi nord-est, cu prelungirea în cetăţile Bospor, Theodosia şi Cherson din Crimeea, şi ţărmul de sud-vest şi vest: Bythiania, Tracia cu Moesia şi Scythia. Din detaliile lui Epiphanie reiese că Andrei a venit din Bythinia în Tracia şi a urcat în Moesia şi, probabil, Scythia Minor, fără a trece în regiunile situate dincolo de vărsarea Dunării în Marea Neagră[52]. Apoi s-a întors şi a ţinut ţărmul de sud al Mării Negre spre Răsărit până la strâmtoarea Kerci, pe unde a trecut în Crimeea, propovăduind, în ordinea firească, mai întâi în Bosporul cimerian, apoi la Theudesia (Theodosia) şi la urmă la Cherson. După aceasta s-a reîntors în portul Bospor pe care l-a părăsit pe calea apei traversând Marea Neagră, cu o corabie,

[47] Excepţie face doar plasarea provinciei Pont după Bithynia. În ordinea geografică enunţată mai sus, firească ar fi fost pomenirea mai întâi a Pontului şi apoi a Bithyniei.

[48] POPESCU 1994$_2$, p. 83, plasează cetatea Sebastopolis cea Mare în Crimeea. Indicii suplimentare pentru localizarea acestei cetăţi-port pe malul de răsărit al Mării Negre iar nu în Crimeea se găsesc în lucrarea lui Epiphanie Monahul, *Περί τοῦ Βίου …*, col. 221B, 244A. În momentul de faţă pregătim pentru tipar traducerea în limba română şi un comentariu detaliat la această carte a lui Epiphanie Monahul.

[49] Epiphanie Monahul însuşi, *op.cit.*, col. 221C, aminteşte în cuprinsul cărţii sale că a început să strângă informaţiile pentru redactarea acestei lucrări imediat după biruinţa Bisericii asupra ereziei iconoclaste – anul 843.

[50] *Ibidem*, col. 240B.

[51] *Ibidem*, col. 221B.

[52] *Ibidem*, col. 229B.

spre Sinope[53]. Aşadar, în Crimeea nu a ajuns dinspre Dobrogea, ci dinspre Georgia. În plus, aşa cum reiese din descrierea lui Epiphanie, cetățile Crimeii erau percepute, în plan misionar, ca o prelungire a regiunilor din Caucaz în centrul cărora se afla cetatea Sebastopolis cea Mare, la fel cum, Scythia Minor, în plan misionar era percepută, mai degrabă, ca o prelungire a Traciei şi Moesiei.

Aşadar, după Epiphanie Monahul, a cărui poziție surprinde, cel mai probabil, tradițiile despre Sfântul Apostol Andrei din secolul al IX-lea, cărora în parte le vor fi fost tributari şi autorii Sinaxarului constantinopolitan, exista o clară distincție între regiunile de sud-vest şi vest, pe de o parte, şi cele de est şi nord-est ale Mării Negre, pe de altă parte.

Această distincție se pare că au avut-o în vedere, de altfel, şi autorii Sinaxarului constantinopolitan. Pasajul lor privitor la aria misionară a Sfântului Apostol Andrei se prezintă, mai degrabă, ca un rezumat al tradițiilor care circulau la acea dată în Bizanț. Ei au dorit să marcheze, după câte se pare, la rândul lor, cele două mari arii misionare prin folosirea adverbului ἔπειτα („apoi", „după aceea"). În pasajul respectiv, acest termen marchează limita între Bythiania-Pont-Tracia-Scythia, pe de o parte, şi Sebastopolis cea Mare-Psaros-Phasis-ținuturile aithiopilor, pe de altă parte.

Aşadar, cel mai probabil, şi în acest loc prin Scythia trebuie înțeleasă tot provincia istro-pontică, şi nu teritoriile din sudul Ucrainei de azi.

Cât priveşte numele oraşului Cherson, el apare în Sinaxarul constantinopolitan, în afara zilei de 7(6) martie, în alte 6 locuri. În 2 cazuri este folosită sintagma „oraşul Cherson" (ἡ πόλις Χερσῶν)[54], iar în celelalte 4 doar denumirea simplă a localității (Χερσῶν)[55], fără alte precizări. Dintre toate aceste cazuri, important pentru problema tratată este sinaxarul zilei de 25 noiembrie, în care se spune despre Sf. Mc. Clement, papă al Romei, că „este exilat într-o cetate pustie din vecinătatea Cherson-ului"[56]. Pasajul este important deoarece, după cum se poate observa, indicarea locului de exil al episcopului roman nu s-a făcut prin folosirea numelui „Scythia" sau „Scythia Maior", ci prin raportarea la numele cetății Cherson, cea mai importantă şi mai bine cunoscută aşezare din regiune. De altfel, în nici unul dintre aceste şase locuri în care mai este amintit Cherson-ul cimerian în cuprinsul *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, numele acestei cetăți nu este asociat cu cel al provinciei Scythia.

Se pare că în *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, atunci când este vorba despre teritoriul istro-pontic, Dobrogea de astăzi, este folosită denumirea simplă de Scythia. În schimb, pentru teritoriile din sudul Ucrainei corespunzătoare anticei Scythia Maior, sunt menționate nume de oraşe – Cherson – sau de populații – ex. chersoniții[57], bosporienii[58],

[53] *Ibidem*, col. 244A-C.

[54] *Syn.Eccl.Const.*, 16 septembrie, col. 49, r. 24 (şi 15 septembrie, col. 47, r. 52); 13 aprilie, col. 602, r. 2.

[55] *Ibidem*, 25 noiembrie, col. 256, r. 6-7; 28 noiembrie, col. 263, r. 33; 12 decembrie, col. 336, r. 6-7; 3 aprilie, col. 583, r. 16, 19.

[56] *Ibidem*, 25 noiembrie, col. 256, r. 6-7.

[57] *Ibidem*, col. 265, r. 57.

[58] *Ibidem*.

țara taurosciților[59] – din acest spațiu geografic.

Singurul loc în care cele două denumiri – Cherson şi Scythia – apar împreună este ziua de 7 martie, loc în care, după cum s-a văzut, între cele două locații se face o distincție clară. Tot acesta este şi singurul loc din sinaxarul constantinopolitan în care este folosită formula „țara Cherson" (ἡ χώρα Χερσῶν), prin care este indicată aria misionară a episcopului Aitherios: „καί ἠτήσατο αὐτὸν καί ἐδιώχθησαν ἐκ τῆς χώρας Χερσῶνος οί εἰδωλολάτραι" („[Aitherios] i-a cerut [ajutorul] acestuia [lui Constantin cel Mare] şi au fost alungați idolatrii din țara Cherson-ului"). Formula pare că indică, în acest caz, aria misionară mai largă a episcopilor din Cherson, care includea şi teritorii din Scythia Maior, diferită de Scythia lui Ephraim.

Ca atare, argumentele de ordin intern din sinaxarul constantinopolitan pledează, cel mai probabil, pentru identificarea ariei misionare a lui Ephraim – „Scythia" – cu Scythia Minor, Dobrogea de astăzi.

De remarcat, în cazul episcopului Ephraim, părăsirea lui de către autorul sinaxarului după precizarea locului său de misiune. Practic, până la sfârşitul sinaxarului zilei de 7 martie, el nu mai este pomenit niciodată, la fel cum nu mai este menționat deloc nici numele provinciei Scythia. În centrul atenției se află doar ierarhii care au păstorit în „țara Cherson". În unele cazuri sunt prezentate aspecte legate de greutățile misiunii lor sau de felul pătimirii – cazul lui Basilevs şi al lui Aitherios –, în altele, în mod simplu, doar precizarea că au fost martirizați, fără alte referiri suplimentare – pentru Evghenios, Agathodoros, Kapiton şi Elpidios. Spre deosebire de aceştia, Ephraim este neglijat total, nefiind pomenită, nici în modul cel mai simplu, măcar moartea sa, ca în cazul episcopilor Evghenios, Agathodoros, Kapiton şi Elpidios.

În acest caz, nu este exclus ca episcopul Ephraim să fi avut o altă zi de prăznuire, numele său fiind amintit la 7 martie doar conjunctural, în legătură cu momentul trimiterii la propovăduire a unor episcopi misionari de către episcopul Hermon al Ierusalimului. Un indiciu în acest sens este şi cazul episcopului Kapiton, amintit superficial la 7 martie alături de ceilalți ierarhi din Cherson, dar prăznuit separat în ziua a 22-a a lunii decembrie. Acolo se dau mult mai multe informații despre misiunea şi felul pătimirii sale[60].

Este posibil, aşadar, ca şi Ephraim să fi avut o zi separată de prăznuire, necunoscută astăzi. Ziua de 7 martie pare a fi, cel mai probabil, ziua pătimirii episcopului Basilevs al Cherson-ului, iar nu cea a morții lui Ephraim. Cu toate acestea, numele episcopului Ephraim nu mai este pomenit în nici un alt loc din *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitane*, la fel cum nu apare nici în alte două sinaxare vechi ale Bisericii: *Breviarum Syriacum* şi *Martyrologium Hieronymianum*[61]. Omiterea sa s-ar putea explica prin aceea că relatarea misiunii şi morții sale se găseau într-un document al Bisericii din Ierusalim, poate un vechi sinaxar local, mai puțin răspândit şi cunoscut la data redactării sinaxarului constantinopolitan.

[59] *Ibidem*, col. 772, r. 24.

[60] *Ibidem*, 22 decembrie, paragraful 2, col. 336-338.

[61] De precizat că nici ceilalți ierarhi ai Chersonului menționați în *Syn.Eccl.Const*. la 7 (6) martie nu sunt pomeniți în *Breviarum Syriacum* şi *Martyrologium Hieronymianum*.

O altă problemă legată de numele episcopului Ephraim este aceea a scaunului episcopal pe care acesta l-a ocupat în Scythia Minor. Majoritatea cercetătorilor care au acceptat venirea sa în provincia istro-pontică i-au legat numele de cel al Episcopiei Tomisului[62]. El este considerat fie primul[63], fie, mai des, al doilea ierarh tomitan cunoscut astăzi după nume, după Evanghelicus[64]. Includerea sa în şirul episcopilor de Tomis ridică, însă, unele probleme. Din sinaxarul constantinopolitan reiese că Ephraim a fost trimis în Scythia Minor în timpul lui Diocleţian (284-305). Pomenirea sa alături de alţi ierarhi mucenici este un indiciu în favoarea morţii sale martirice, deşi în amintitul document istoric nu se spune nimic în acest sens. În acest caz, cel mai probabil, el a murit în timpul marii persecuţii a lui Diocleţian din anii 303-304, poate în anul 304, aşa cum presupune majoritatea istoricilor, când persecuţia a atins punctul de maximă intensitate.

Ceea ce au scăpat din vedere cercetătorii care i-au atribuit lui Ephraim păstorirea scaunului de la Tomis este că acest ierarh a fost practic contemporan cu Evanghelicus[65]. În mod greşit, pătimirea Sfinţilor Epictet şi Astion, cea de care este legat şi numele episcopului Evanghelicus, a fost datată în majoritatea studiilor care-i privesc în anul 290. În realitate, ea nu a putut avea loc mai devreme de anul 301[66]. Este posibil ca acest eveniment să se fi petrecut tot în timpul marii persecuţii anticreştine din timpul lui Diocleţian – anii 303-304.

Prin urmare, este vorba despre doi episcopi contemporani – Ephraim şi Evanghelicus – care propovăduiau în Scythia Minor. Dintre cei doi, Evanghelicus pare a fi fost episcopul Tomisului, Ephraim fiind, în acest caz, doar un episcop misionar care a propovăduit cuvântul Evangheliei între Dunăre şi Mare în primii ani ai secolului al IV-lea. De altfel, nici în *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* numele său nu este legat de cel al oraşului Tomis[67]. Despre el se spune simplu că a

---

[62] Excepţie face DĂNILĂ 1995-1996, p. 192-193, 240-241, 248, 256, n. 32, care evită să lege numele episcopului Ephraim de cel al Episcopiei de Tomis.

[63] DINU 1936, p. XXXVII, prezentând şirul „episcopilor legendari" ai Tomisului, îl plasează în fruntea acestora pe Ephraim, înaintea lui Evanghelicus.

[64] ŞERBĂNESCU 1969, p. 994; ŞERBĂNESCU 1979, p. 29; BRANIŞTE 1979, p. 29; BRANIŞTE 1981, p. 121; POPESCU 1987$_1$, p. 41 (= POPESCU 1994$_1$, p. 81); POPESCU 1987$_2$, p. 81 (= POPESCU 1994$_1$, p. 186); POPESCU 1989, p. 58; POPESCU 1990, p. 151, 163 (= POPESCU 1994$_1$, p. 202, 214); PĂCURARIU 1981, p. 17; PĂCURARIU 1991, p. 143; LUNGU 2000, p. 78; BAUMANN 2004, p. 49; RUNCAN 2003, p. 90; RUNCAN 2006, p. 124; RĂDULESCU, BITOLEANU 1998, p. 157-158; PETRESCU, RĂDULESCU 2004, p. 25-26.

[65] Contemporaneitatea celor doi ierarhi, Evanghelicus şi Ephraim, a fost sesizată de GEORGESCU 1962, p. 20 şi ZUGRAVU 1997, p. 238, nota 92.

[66] POPESCU 1989, p. 53, observând lipsa oricărei justificări documentare în datarea la anul 290 a pătimirii Sfinţilor Epictet şi Astion, a socotit, pe bună dreptate, că ar putea fi avut în vedere, ca moment al martirizării lor, şi sfârşitul domniei lui Diocleţian, când a avut loc marea persecuţie anticreştină declanşată de acest împărat păgân. Cel care a demonstrat că data pătimirii celor doi mucenici nu a putut avea loc înainte de anul 301 a fost, însă, DĂNILĂ 1995-1996, p. 242. El socoteşte anul 303 ca fiind data cea mai probabilă a martirizării lor. La rândul său, DURĂ 2005, p. 136, datează pătimirea celor doi Sfinţi Mucenici la 8 martie 303. El este, însă, inconsecvent, în aceeaşi lucrare, la p. 17, afirmând că cei doi „au fost decapitaţi în ziua de 8 martie 290".

[67] Aceasta i-a şi determinat pe unii cercetători să atribuie, în mod greşit, propovăduirea lui Ephraim în Scythia Maior.

fost trimis în Scythia, fără a fi pomenit numele oraşului Tomis. Aceasta deşi, în Sinaxarul constantinopolitan, după cum s-a văzut şi mai sus, numele metropolei istro-pontice este menționat în altă parte[68].

Referitor la modul în care s-a format tradiția greşită potrivit căreia Ephraim ar fi păstorit în Sycthia Maior, la baza ei a stat, după câte se pare, formularea neclară din titlul sinaxarului zilei de 7 (6) martie, în care numele lui Ephraim este menționat în urma episcopilor din Cherson, fără alte precizări. Amplificarea şi perpetuarea acestei tradiții greşite poate fi observată chiar şi la nivelul *codex*-urilor păstrate ale sinaxarului constantinopolitan. Unul dintre acestea este *Codex Bibliothecae Nationalis Parisiensis 1587*, semnat de preotul Ioan şi datat în secolul al XII-lea. În cuprinsul său, pasajul despre ierarhii chersoniți şi episcopul Ephraim se găseşte la ziua de 6 martie. Textul este, însă, mult amplificat față de varianta din cei mai vechi *codices* păstrați ai Sinaxarului constantinopolitan care a fost redată la începutul studiului de față. În ea au fost interpolate sau dezvoltate anumite pasaje, înlocuite unele expresii şi chiar expuse observații referitoare la data pătimirii şi prăznuirea episcopilor chersoniți. Unul dintre aceste adaosuri, în partea de început a sinaxarului, priveşte locul de misiune a ierarhilor prăznuiți în acea zi:

(6 martie) „A sfinților martiri şi ierarhi care au păstorit ca episcopi în Cherson Basilevs, Evghenios, Agathodoros, Elpidios, Aitherios, Kapiton şi Ephraim. Pe timpul lui Dioclețian, în al 16-lea [său] an de domnie, preasfințitul episcop Hermon al Ierusalimului a trimis episcopi la diferite neamuri ca să propovăduiască în mod apostolic cuvântul [Evangheliei] şi să vestească pe Hristos. Au fost trimişi de către acesta purtătorii de Dumnezeu părinții noştri **către țara taurosciților** (s.n.)[69], Ephraim în Scythia, iar Basilevs în Cherson"[70].

Prin acest adaos s-a încercat, se pare, clarificarea pentru cititori a destinației respectivilor ierarhi. De remarcat, totuşi, menținerea numelui episcopului Ephraim, în titlul sinaxarului, pe aceeaşi poziție finală, în urma celorlalți episcopi de Cherson, precum şi asocierea numelui său, în continuare, cu cel al provinciei Scythia.

Ulterior, schimbările efectuate de compilatori, expresie a modului în care aceştia au înțeles textul, au îndepărtat şi mai mult pasajul de forma sa veche. În *Codex Bibliothecae Universitatis Messanensis* 103, datat tot în secolul al XII-lea, numele episcopului Ephraim este legat, în primă fază, direct de Tauroscția, ca şi cel al lui Basilevs, iar mai apoi de cel al „Tourkiei", prin care s-a înlocuit numele Scythiei: „κατὰ τοὺς χρόνους Διοκλητιανοῦ, Ἕρμονος τοῦ ἐπισκόπου εἰς διάφορα ἔθνη ἀποστείλαντος διδασκάλους, ἀπέστειλε καί ἐπὶ τὴν Ταυροσκυθῶν χώραν Ἐφραῖμ καί Βασιλέα· Ἐφραῖμ μὲν εἰς Τουρκίαν, Βασιλέα δὲ εἰς Χερσῶνα"[71] („În timpul lui Dioclețian, Hermon episcopul trimițând la diferite neamuri propovăduitori, a trimis şi în țara taurosciților pe Ephraim şi pe

[68] Cf. *Syn.Eccl.Const*., 13 septembrie, col. 40, r. 21.

[69] În originalul grecesc *ἐπί τὴν τῶν Ταυροσκυθῶν χώραν*.

[70] Textul original al codexului se află publicat în *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, col. 513-516 (în subsolul paginilor).

[71] *Syn.Eccl.Const*., col. 515, r. 40-42.

Basilevs: pe Ephraim în Turkia[72], iar pe Basilevs în Cherson").

Şi în colecţia *Acta Sanctorum*, la ziua de 7 martie, editorii au considerat că toţi ierarhii pomeniţi în *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* au păstorit în oraşul Cherson din Crimeea. Ei au „îndreptat" chiar ordinea din şirul acestor episcopi, trecându-l pe Ephraim pe primul loc: „De Sanctis Episcopis Martyribus Ephraem (s.n.), Basileo, Evgenio, Agathodoro, Elpidio, Aetherio, Capitone, Chersone in Taurica Chersoneso"[73].

La polul opus se situează patriarhul Dosithei II Notara al Ierusalimului, care, în secolul al XVII-lea, identifica Scythia lui Ephraim cu teritoriul istro-pontic. Un caz rar, dacă nu singular la acea dată. Nu se ştie pe ce se baza Dosithei în interpretarea sa: fie pe vreun vechi *codex* al sinaxarului constantinopolitan aflat în Palestina[74], fie, poate, chiar pe manuscrisul vreunui sinaxar sau document istoric local mai vechi folosit la redactarea celui dintâi[75].

În concluzie, cel mai probabil, Sfântul Episcop şi Mucenic Ephraim a fost trimis de către episcopul Hermon al Ierusalimului ca episcop misionar în Scythia Minor. Nu se cunoaşte data exactă şi nici felul pătimirii sale. În *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* numele său apare trecut, oarecum conjunctural, la ziua de 7 sau 6 martie, fiind asociat unor episcopi care au păstorit în ţinuturile Cherson-ului. Această asociere i-a indus în eroare pe unii cercetători care au considerat că cetatea de reşedinţă a lui Ephraim a fost Cherson. În Scythia Minor, Ephraim nu a fost titular al vreunui scaun ierarhic – al Tomisului sau al vreunei alte episcopii din provincie –, ci episcop misionar.

BIBLIOGRAFIE

BARNEA 1965 – I. Barnea, *Cu privire la relaţiile dintre Dobrogea şi Chersones în secolele IV-X*, în *Omagiu lui P. Constantinescu Iaşi. Cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 161-166.

BARNEA 1974 – Ion Barnea, *Inscripţii paleocreştine inedite din Tomis*, Pontica, 7 (1974), p. 377-385.

BARNEA 2003 – Ion Barnea, *Date despre Mitropolia Tomisului*, în *Izvoarele creştnismului românesc*, Constanţa, 2003, p. 203-209.

[72] A fost avut în vedere, probabil, teritoriul stăpânit de unguri în Ucraina de astăzi, înainte de aşezarea lor în Câmpia Panonică, cf. Constantin Porfirogenetul, *Carte de învăţătură pentru fiul său Romanos*, 3, 40, traducere de Vasile Grecu, Bucureşti, 1971, p. 15 şi nota 2, p. 60-61.

[73] *Acta Sanctorum Martii*, ziua a 7-a, tomul I, Bruxelles, 1966, p. 639 şi urm, ediţie internet: http://gallica.bnf.fr/Catalogue/noticesInd/FRBNF37571996.htm (10 ianuarie 2007).

[74] Un astfel de manuscris este *Codex Hierosolymitanus*, datat în secolele X-XI, păstrat în lavra Sfântului Sava din Palestina, cf. *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, prolegomena, col. XI. De precizat că lavra Sfântului Sava este una dintre mânăstirile Palestinei căreia patriarhul Dosithei i-a acordat o atenţie deosebită. El este cel care a început aici lucrările de reparaţie în anul 1685, în timpul păstoririi sale, cf. STĂNILOAE 1929, p. 32.

[75] Dosithei al Ierusalimului a avut, de altfel, şi reale preocupări istorice, fiind culegător de manuscrise, cf. STĂNILOAE 1929, p. 22, 66-67.

BAUMANN 2003 - Victor H. Baumann, *Mărturii ale persecuțiilor religioase din zona Dunării de Jos în primele secole ale erei creştine*, în *Izvoarele creştinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 99-113.

BAUMANN 2004 – Victor H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanța, 2004.

BĂLAN 1998 – Ioanichie Bălan, *Patericul românesc*[3], Galați, 1998.

BĂNESCU 2000 – Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol.I, *Imperiul creştin şi asaltul invaziilor (313-610)*, ediție îngrijită de Tudor Teoteoi, Bucureşti, 2000.

BRANIŞTE 1979 – Ene Branişte, *Martiri şi sfinți pe pământul Dobrogei de azi,* în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*[2], Galați, 1979, p. 34-62.

BRANIŞTE 1981 – Ene Branişte, *Sfinți mărturisitori şi martiri cinstiți de strămoşii noştri pe pământul românesc dintre Dunăre şi Mare, în lumina mărturiilor istorice, epigrafice şi arheologice*, în *Arhiepiscopia Tomisului şi Dunării de Jos în trecut şi astăzi*, Galați, 1981, p. 111-126.

DACL, IV - Carol Auner, *Dobrogea,* în *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, t. IV, part 1, Paris, 1920, col. 1231-1260.

DĂNILĂ 1995-1996 – N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum,* Verbum, 6-7 (1995-1996), nr. 7, p. 181-269.

DELEHAYE 1912 – Hippolyte Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie,* Analecta Bollandiana, Bruxelles, 31 (1912), p. 161-300 (extras).

DINU 1936 – Ion Dinu, *În jurul episcopiilor: Tomis şi Durostor - Priviri retrospective*, în *Eparhia Constanța. 10 ani de autonomie bisericească*, Călăraşi, 1936, p. XVII-XXXXI.

DURĂ 2005 – Nicolae Dură, *„Scythia Minor" (Dobrogea) şi Biserica ei apostolică. Scaunul arhiepiscopal şi mitropolitan al Tomisului (sec. IV-XIV)*, Bucureşti, 2005.

ERBICEANU 1898-1899 – Constantin Erbiceanu, *Ulfila, viața şi doctrina sa*, BOR, 22 (1898-1899), nr. 3, p. 273-301; nr. 4, p. 370-390.

GEORGESCU 1962 – Ilie Georgescu, *Viața creştină în Tomis*, MMS, 38 (1962), nr. 1-2, p. 15-32.

LUNGU 2000 – Virgil Lungu, *Creştinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanța, 2000.

MOISESCU, LUPŞA, FILIPAŞCU 1957 – Gh. I. Moisescu, Şt. Lupşa, Al. Filipaşcu, *Istoria Bisericii Române*, vol. I, Bucureşti, 1957.

MUSCELEANU 1874 – Gr. Musceleanu, *Triumful creştinismului şi dicționarul salvatorilor creştinătății*, Bucureşti, 1874.

NETZHAMMER 1918 – Raimund Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha,* Bukarest, 1918.

NETZHAMMER 2005 – Raimund Netzhammer, *Antichitățile creştine din Dobrogea,* traducere în limba română de George Guțu, Bucureşti, 2005.

NOROCEL 1973 – Episcop Epifanie Norocel, *Creştinismul la români după Dimitrie Cantemir*, MMS, 49 (1973), nr. 9-10, p. 618-625.

NOROCEL 1986 – Episcop Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche a creştinismului la români*, Buzău, 1986.

PĂCURARIU 1981 - Mircea Păcurariu, *Viața creştină şi organizarea bisericească în ținuturile Tomisului şi Dunării de Jos de la începuturi până în anul 1864*, în

Arhiepiscopia Tomisului şi Dunării de Jos în trecut şi astăzi, Galaţi, 1981, p. 11-30.

PĂCURARIU 1991 - Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*[2], vol. I, Bucureşti, 1991.

PĂCURARIU 1994 - Mircea Păcurariu, *Sfinţii daco-romani şi români*, Iaşi, 1994.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.

PETRESCU, RĂDULESCU 2004 – Arhiepiscop Teodosie Petrescu, Adrian Rădulescu, *Mitropolia Tomisului, tradiţie şi actualitate*, Constanţa, 2004.

PIPPIDI 1998 – D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*[2], Bucureşti, 1998.

POPESCU 1987[1] – Emilian Popescu, *Creştinismul pe teritoriul României până în secolul al VII-lea, în lumina noilor cercetări*, MB, 37 (1987), nr. 4, p. 34-49.

POPESCU 1987[2] – Emilian Popescu, *Theophilus Gothiae, Episcop în Crimeea ori la Dunărea de Jos?*, ST, 38 (1987), nr. 5, p. 73-81.

POPESCU 1989 – Emilian Popescu, *Martiri şi sfinţi în Dobrogea,* (I), ST, 41, 1989, nr. 3, p. 39-65.

POPESCU 1990 – Emilian Popescu, *Ierarhia eclesiastică pe teritoriul României. Creşterea şi structura ei până în secolul al VII-lea*, BOR, 108 (1990), nr. 1-2, p. 149-164.

POPESCU 1994[1] – Emilian Popescu, *Christianitas daco-romana*, Bucureşti, 1994.

POPESCU 1994[2] – Emilian Popescu, *Izvoarele apostolice ale creştinismului românesc; Sfântul Apostol Andrei şi Tomisul,* ST, 46 (1994), nr. 1-3, p. 80-88;

POPESCU 2000 – Emilian Popescu, *Creştinismul timpuriu pe teritoriul României.* 1. *Originile apostolice.* 2. *Bizanţul sau Roma?*, în *Priveghind şi lucrând pentru mântuire*, volum editat cu prilejul aniversării a 10 ani de arhipăstorire a Înalt Prea Sfinţitului Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei. 1 iulie 1990 – 1 iulie 2000, Iaşi, 2000, p. 169-189.

POPESCU 2001 – Emilian Popescu, *Sfântul Apostol Filip misionar pe pământ românesc,* GB, 57 (2001), nr. 5-8, p. 59-76.

RĂDULESCU, BITOLEANU 1998 – Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanţa, 1998.

RĂMUREANU 1974 – Ioan Rămureanu, *Sfinţi şi martiri la Tomis-Constanţa*, BOR, 92 (1974), 7-8, p. 975-1011.

RUNCAN 2003 – Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină neîntreruptă în Dobrogea*, Constanţa, 2003.

RUNCAN 2006 – Nechita Runcan, *Valenţe universale ale creştinismului dobrogean în primele şase secole*, Iaşi, 2006.

STĂNILOAIE 1929 – Dumitru Stăniloaie, *Viaţa şi activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului, şi legăturile lui cu Ţările Româneşti*, Cernăuţi, 1929.

ŞERBĂNESCU 1969 – Niculae Şerbănescu, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existenţa episcopiei Tomisului*, BOR, 87 (1969), nr. 9-10, p. 966-1026.

ŞERBĂNESCU 1979 – Niculae Ş[erbănescu], *Pătrunderea şi răspândirea creştinismului în Scythia Minor*, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*[2], Galaţi, 1979, p. 23-33.

TIMUŞ 1898 – Gherasim Timuş, *Dicţionar aghiografic cuprinzând pe scurt vieţile sfinţilor*, Bucureşti, 1898.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

ZEILLER 1918 – Jaques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – Nelu Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997.

L`AIRE MISSIONNAIRE DE SAINT EVEQUE MARTYR EPHRAIM

Résumé

Dans *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, au 7 mars – ou au 6 mars, dans d`autres manuscrits –, on dit que Hermon (300-314), l`évêque de Jérusalem, a délégué des évêques pour propaguer la foi chrétienne: à Ephraim en Scythie et à Basilevs en Cherson. Etant donné que dans le même document le nom d` évêque Ephraim est auprès d`autres évêques de château-fort de Cherson, en Crimée, l`identification de Scythie où il a propagué et de son siège episcopal a posé des problèmes aux investigateurs. Certains l`ont considéré comme évêque de Cherson, et Scythia où il a propagué la foi chrétienne comme Scythia Maior – le sud d`Ukraine d`aujourd`hui. D`autres ont consideré qu`Ephraim a eu comme destination missionnaire Scythia Minor – Dobroudja d`aujourd`hui, en Roumanie – où il a été évêque de Tomis.

La référence de *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* élimine la possibilité qu`Ephraim soit évêque de Cherson. Dans le texte on dit clairement que l`un des deux évêques contemporains délégués de Jérusalem pour propaguer la foi chrétienne, Basilevs, a eu comme destination la ville Cherson, et l`autre, Ephraim, Scythia.

En ce qui concerne l`identification de la Scythie où le dernier a été délégué, elle semble être Scythia Minor. Dans *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* le territoire du sud d`Ukraine n`est jamais identifié avec le nom de Scythia. Pour sa nomination sont utilisé les noms des villes ou des habitants de la région. En révanche, la province Scythia Minor est nommé directement et simplement, Scythia.

Dans Scythia Minor, Ephraim n`a pas été évêque de Tomis, la capitale de province, mais seulement un évêque missionnaire. En outre, semble que le jour de sa mort n`est pas 7 (6) mars. Il est mentionné à cette date seulement par conjoncture. Il est probable qu`il est mort comme martyr en Scythia Minor, en 303-304, durant la persécution de Dioclétien (284-305), mais la date de sa mort reste, encore, inconnue.

SUR UNE OPINION CONCERNANT LA SIGNIFICATION SEMANTIQUE DU TERME *CRĂCIUN (NOËL)*

Mihai Ovidiu CĂȚOI

Il y a à peu près 15 ans, le réputé professeur Traian Diaconescu[1] a exposé une théorie par laquelle il désirait montrer la motivation sémantique du mot *Crăciun (Noël)*. Après une première lecture de son étude, la démonstration nous paraissait valide et les arguments présentés en faveur de son opinion, très solides. Mais en l`analysant avec plus d`attention, on a découvert que toute la construction se fondait sur une confusion. Dans cette étude nous désirons revoir ces arguments.

Après avoir passé en revue un ample historique de la recherche, en exposant avec des notes critiques, les étymologies prises en discussion par les historiens et les philologues au long du temps, T. Diaconescu propose une longue discussion sur les réalités culturelles et religieuses de l`espace daco-romain où le christianisme s`est installé et s`est développé. Ainsi, il montre les étymons thraces, slaves, grecs et latins pris en discussion au long du temps et arrive à la conclusion que la seule solution acceptable pour la dérivation en roumain du terme *Crăciun (Noël)* reste celle qui soutient l`évolution du mot de la forme latine *creatio*. Mais, même si *„l`évolution phonétique de l`étymon **creationem** vers le terme de **Crăciun** a été clarifié dans la linguistique roumaine, les phénomènes sémantiques et les preuves historiques qui soutiennent cet étymon n`ont pas été étudiés dans toute leur complexité"*[2]. Il restait à démontrer: *„1. la façon dont s`est produit le changement sémantique **creatio** à **Crăciun** sans contredire le dogme du **Né** dans l`espace de la Romanie Orientale où il n`y a plus des descendants de l`étymon latin ayant de sens d`"enfant" et 2. pourquoi ce saut sémantique ne s`est pas réalisé dans la Romanie Occidentale, espace où s`est imposé natalis, même si le terme de creatio a des descendants ayant le sens d`"enfant" dans les langues de cette zone"*[3].

Avant de passer à la démonstration proprement dite de son étude, Traian Diaconescu réalise une ample exposition concernant: le christianisme et l`ethnogénèse du peuple roumain, la doctrine christologique dans l`arianisme et celle de l`orthodoxie, l`évêque Wulfila et la doctrine de la Sainte Trinité, etc., pour

[1] DIACONESCU 1988-1991, p. 29 – 69.
[2] *Ibidem*, p. 37.
[3] *Ibidem*, p. 38.

construire quelques arguments. D`abord, il établit l`ancienneté du christianisme dans l`aréal roumain, en affirmant que *„la religion chrétienne se répand et s`organise en Dacie, certainement, au II-ème siècle de notre ère, tout comme dans tout l`Empire romain"*[4], puis il continue une discussion en se fondant sur les témoignages littéraires qui attestent l`ancienneté de la religion du Sauveur Christ au Nord du Danube au II-ème et au III-ème siècles, pour conclure que, d`un côté: *„le christianisme propagé par des formes missionnaires organisée a conquis tout l`Empire au IV-ème siècle de notre ère, en devenant, par les édits de Constantin* ***une religion officielle*** (s. n.)[5]", et de l`autre: *„au IV-ème siècle les communautés chrétiennes des territoires de notre patrie étaient puissantes et soutenues par l`Empire Romain, parce qu`il ne s`agit plus d`un phénomène d`import mais d`un culte rigoureux, pratiqué par les Orientaux, ayant de profondes racines socio-économiques"*[6].

Ensuite, l`auteur expose les discussions théologiques apparues au début du IV-ème siècle, relatives à la relation né – créé au sein de la Sainte Trinité, dont le protagoniste était le prêtre Arius d`Alexandrie et la façon dont les discussions ont évolué à ce sujet et enfin, la forme de pénétration du christianisme d`expression arienne chez les peuples germaniques, spécialement chez les Wisigoths, Ostrogoths et Gépides. Dans ce contexte, *„La confession arienne était similaire à celle des Wisigoths. Pour eux, Jésus était, comme dans le dogme de la Trinité de Wulfila, un* ***deus creatus*** *et un* ***deus creationis mundi****"*[7]. Il suit une analyse sur le dogme trinitaire professé par Wulfila, basée sur les témoignages littéraires contemporaines, en spécial Auxence de Durostorum[8] et sur l`étude de C. Erbiceanu de 1898[9]. Ultérieurement, en mettant en parallèle le dogme trinitaire de

---

[4] *Ibidem*, p. 39.

[5] Par les édits donnés par l`empereur Constantin le Grand, le christianisme est devenu *religio licita* dans l`Empire Romain, c`est-à-dire une *religion légale* et non *la religion officielle*. La religion officielle de l`Empire romain se basait encore sur le culte traditionnel dont le *Pontifex Maximus* était l`empereur. Le christianisme est devenu la religion officielle de l`Empire romain à la suite de la législation de Théodose I-er le Grand (le 28 févr. 380, Le Décret *Cunctos Populos*. Cod Theod. 16, 1, 2.). En même temps, sous l`influence de la législation de Théodose, d`un côté, et de l`évêque Ambrose de Milan, de l`autre, Gratien renonce définitivement durant l`automne/l`hiver de l`an 382-383 à la titulature de *Pontifex Maximus*. Nous avons apporté cette précision car l`on rencontre assez souvent la confusion selon laquelle Constantin le Grand a déclaré le christianisme comme religion d`Etat. Mais il n`a rien fait d`autre que sortir de christianisme du marasme des persécutions officielles qui se passaient car les chrétiens confessaient le monothéisme, refusaient le culte impérial sous la forme d`adoration des divinités du panthéon romain, fait qui engendrait la lèse-majesté impériale. Ultérieur, par le renoncement à la titulature de *Pontifex Maximus*, la responsabilité de l`Etat romain envers les cultes païens a été abandonnée, *de facto*: l`autel de la déesse Victoria a été enlevé de la salle du Sénat Romain, l`Etat a arrêté le paiement des vestales qui entretenaient le feu sacré ainsi que celui pour les fêtes des dieux; les autres collèges sacerdotaux ont perdu tous leurs privilèges fiscaux. Cf. Klaus Martin Girardet, *Grațian (367-383)*; Adolf Lippold, *Theodosius I (379-395)*, in *Împărați Romani*, ed. Manfred Clauss, traduction de l`allemand en roumain et notes de Adolf Armbruster, București, 2001, p. 411 – 413 şi 425 – 428; B. ALAND, *Pontifex Maximus*, DECA, 2, Paris, 1990, p. 2086.

[6] DIACONESCU 1988-1991, p. 42.

[7] *Ibidem*, p. 46.

[8] Auxence Durostorensis, *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae, apud* STOIAN 1938.

[9] ERBICEANU 1898.

Wulfila, consigné par Auxence et le dogme établi à Nicée, dans la variante latine de Denis Exiguus, l`auteur arrive à la conclusion que: *„Dans le Crédo orthodoxe le **Père** est le créateur du monde, et non le Christ selon la predication de Wulfila"*, parce que *„pour Wulfila, **le Père** est différent **du Fils** , car **le Père** est un **deus ingenitus**, et **le Fils** est un **deus unigenitus** que le **Père** créa (creavit), car le **Père** est le **Créateur du Créateur** (creator creatoris), et **le Fils** est le créateur de toute la création (creatorem esse totius creationis)"*[10]. La conclusion résultée à la suite de ce parallèle constitue, en réalité, la théorie même, que Traian Diaconescu désirait faire connaître: *„La propagation de la doctrine de Wulfila au IV-ème siècle, sur le territoire de Roumanie a imposé, comme il était naturel, le terme de **creatio** à la place de **natalis**, pour la sphère sémantique de la Naissance du Sauveur. (...) Sur le territoire daco-romain, au siècle de Wulfila et d`Auxence, par **Crăciun (Noël)** était comprise aussi et se célébrait la fête **dies creationis Christi** et en même temps, **dies creationis mundi**, car le Christ est pour l`évêque Gothe un **creator creationis** ou un **deus universae creaturae**. Les notes sémantiques antérieures n`étaient, dogmatiquement parlant, ni nicéennes, ni oecuméniques mais wulfiliennes, en reflétant le stade primaire de la motivation sémantique du mot **Crăciun (Noël)"*[11]. Pour cette raison, *„les réalités linguistiques doivent être dissociées des réalités sémantiques. Au niveau linguistique, la fête de la naissance du Christ a porté, au IV-ème siècle, le nom du **Créé** ou du **Né**, et au niveau sémantique, les notes religieuses orthodoxes et ariennes ont fonctionné parallèlement. La fête du **Créé** est devenue graduellement la fête du **Né**, même si dans le milieu de la gauche du Danube elle a continué à être nommée, formellement, la fête du **Créé**. Le dogme du **Créé**, tout comme le dogme du **Né** a une source d`ordre cultuel, ecclésial et non populaire. Le christianisme arien reflété dans le terme de **Crăciun (Noël)** atteste l`interférence de l`histoire des Goths avec l`histoire de nos ancêtres daco-romains"*[12].

En faveur de cette idée, l`auteur apporte encore quelques arguments: la superposition de la fête de la Naissance du Seigneur (vers la moitié du IV-ème siècle) sur le culte de Mithra, le 25 décembre, la transformation du *creatio* en le mot roumain *Crăciun (Noël)* et le fait que dans les chansons de Noël roumaines le Christ Messie apparaît en hypostase de *creator mundi* en sens matériel, où la naissance selon le corps du Fils et la création de l`Univers apparaissent en ordre chronologique inverse (le Fils naît d`abord et puis il crée l`univers), cette image du Christ étant *„une image de la période de l`histoire du christianisme primaire où la doctrine christologique, dans l`espace daco-romain, n`était pas totalement orthodoxe mais interférée avec des éléments ariens attestés dans le testament de foi de l`évêque Wulfila"*[13].

En résumé, sa théorie se base sur les discussions trinitaires *né – créé* et sur la conception trinitaire de Wulfila, pour postuler enfin que le terme de *Crăciun (Noël)*, évolué de *creatio*, s`est imposé en roumain dans le contexte des disputes dogmatiques du IV-ème siècle et constitue l`apport de l`arianisme au christianisme populaire roumain. Wulfila et ses missionnaires en étant ses promoteurs, il lui ont imprimé la charge sémantique arienne initiale *deus creatus* mais aussi *creator creationis*, pour que ultérieurement le terme reste mais sans avoir cette signification.

[10] DIACONESCU 1988-1991, p. 51.
[11] *Ibidem*, p. 51 – 52.
[12] *Ibidem*, p. 53.
[13] *Ibidem*, p. 59.

A une première vue, la théorie semble être tentatrice et même acceptable. Au contraire, si l`on étudie avec plus d`attention, on peut observer que, dans ses éléments constitutifs, elle n`y tient pas et elle se base même sur quelques confusions. Dans les lignes qui suivent, on a l`intention de faire une analyse des arguments utilisés par T. Diaconescu. En même temps, on désire souligner le fait que notre démarche vise la théorie dans ses aspects douteux. Ces aspects sont: - 1. la superposition du concept *dies creationis Christi* sur la fête chrétienne *dies Natalis Christi*; 2. la qualité de *Creator Mundi* de notre Sauveur le Christ. Avant de passer à l`analyse de ce qu`on a énuméré ci-dessus, on pense nécessaire un exposé suffisamment clarifiant sur l`évolution des discussions trinitaires.

Les controverses trinitaires n`ont pas eu Arius comme promoteur. Pour comprendre toute cette évolution jusqu`à la naissance de la conception de l`arianisme, on doit faire appel à ce qui s`est passé dans l`Eglise à partir même des dernières décennies du II-ème siècle. Aux *vraies théologies* proposées par le gnosticisme et le marcionisme par lesquelles ces orientations réfutaient en totalité la conception traditionnelle du christianisme, L`Eglise a été obligée de leur opposer *une science du christianisme*, selon l`expression de E. Amann[14], qui contrecarre leur propre gnose. Evidemment, dans ce contexte, il y a des difficultés d`exposition qui en résultent. Pour l`Eglise, *Le Christ est Dieu* et non l`*éon* impersonnel et vague de la plérome gnostique. Mais, Il était aussi une personne historique et la confession de foi baptismale primordiale, reprise dans ce qu`ultérieurement sera nommé le *Symbole Apostolique*, affirmait que *„Jésus Christ, son Fils* (du Père, n.n) *l`Unique – Né (μονογενῆ)"* est né de la Vierge Marie, a souffert, est mort et puis est ressuscité, a ascédé aux cieux, reste à la droite du Père et viendra afin de juger les vivants et les morts[15]. Donc, le terme de *naissance* du Christ apparaît dans le Symbole apostolique dans le contexte de Sa naissance du Père en éternité ainsi que pour désigner Son incarnation de la Vierge Marie[16].

Saint Clément, l`évêque de Rome, ne connaît pas la question trinitaire. Pour lui, Jésus Christ est le Fils de Dieu, le Sauveur, *notre Seigneur qui a donné son sang pour nous*[17]. Saint Ignace le Théophore connaît les disputes docétistes, ce qui le détermine à accentuer, d`un côté, la réalité de l`Incarnation du Christ, et de l`autre, l`aspect sotériologique de Son incarnation[18]. Pour Saint Ignace, *la foi et*

[14] AMANN 1928, p. 67.

[15] COMAN 1984, p. 89.

[16] *Ibidem*, Πιστεύω... εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν... τὸν γεννηθὲντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρτένου, la version que l`évêque Marcel d`Ancyra communique par écrit au pape Jules I de Rome. En latin, la version la plus ancienne est celle utilisée par Rufin dans son commentaire: *Credo … in Christum Iesum … qui natus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine.*

[17] Clément de Rome, *Epître aux Corintiens*, 49, 6, PSB, 1, Bucureşti, 1979, p. 71; COMAN 1984, p. 120 – 124.

[18] Saint Ignace d'Antioche, *Ignace aux Traliens* 9, 1-2, SC, 10 ter.; Texte grec, introduction, traduction et notes de P.Th. Camelot, O.P. Paris 1958, p. 119 : *«Soyez donc sourds quand on vous parle d`autre chose que de Jésus-Christ, de la race de David, <fils> de Marie, qui est* ***véritablement*** (s. n.) *né, qui a mangé et qui a bu, qui a été* ***véritablement*** *persécuté sous Ponce Pilat, qui a été* ***véritablement*** *crucifié et est mort, aux regards du ciel, de la terre et des enfers; qui est aussi* ***véritablement*** *ressuscité d'entre les morts. C'est son Père qui l'a ressuscité, et c'est lui aussi, <le Père>, qui à sa ressemblance, nous ressuscitera en Jésus-Christ nous qui croyons en lui, en dehors de qui nous n'avons pas la vie véritable».*

*l`amour*, de notre part, et la Passion et la Résurrection de la part du Christ représentent les fondements du salut de l`homme[19]. Toujours contre les docétistes, et contre Marcion, Saint Polycarpe de Smyrne réagit. Pour lui, la Passion et la résurrection du Sauveur, notre Seigneur, sont des vérités incontestables[20].

Mais à commencer par les apologètes, les théologues de l`Eglise Chrétienne abordent plus clairement encore les aspects des relations intratrinitaires même si l`on n`a pas toujours choisi les solutions les plus appropriées. Dans ce contexte apparaît la *théologie du Logos* sur laquelle se sont exprimée presque tous les auteurs chrétiens à commencer par Saint Justin le Martyr et le Philosophe[21], et continuant avec Athénagore d`Athènes[22], Théophile d`Antioche[23], Tertullien[24], Hypollite de Rome[25], Origène[26], tous ceux-ci étant des noms importants, les plus illustres représentants de la littérature chrétienne antique des premiers trois siècles.

Il n`est pas le cas d`insister sur chaque auteur de manière séparée car notre étude ne se propose pas cela. On veut seulement insister sur le fait que, à partir de Saint Justin le Philosophe, dans le cadre des controverses avec le judaïsme et avec la philosophie païenne, l`Eglise chrétienne a essayé de défendre la personne divine du Fils ainsi que la réalité de Son incarnation. L`analyse, même rapide, dont les discussions ont évolué, prouve le degré de complication de cette question. Les spéculations partaient du Prologue de l`Evangile de Saint Jean qui

---

[19] COMAN 1984, p. 140.

[20] Saint Polycarpe de Smyrne, *Lettre aux Philippiens*, SC, 10 ter, p. 215.

[21] Dieu a donné naissance au Logos avant de créer toutes les autres créatures (ὁ Θεὸς γεγέννηκε). Il est né de Dieu comme le mot naît de l`homme et le feu du feu. (*Dialogue avec Tryphon*, 61). Le Logos prends son corps de la Vierge Marie, (*Ibidem*, 63), Le Christ est le Logos incarné, (*Apologia a II-a*, 8); cf. Coman 1984, p. 299 ; PSB, 2, p. 83, 162 – 166. Justin, *Dialogue avec Tryphon*, text grec, traduction française, introduction, notes et index par Georges Archambault, Paris, 1909; Justin, *Apologia secunda*, ed. E.J. Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, Göttingen, 1915, p, 78 – 89, TLG, cod. 645.2.

[22] Pour Athénagore, l`ordre de la création dénote le fait qu`il y a un seul Créateur. *Chez les chrétiens, le Fils de Dieu est le* ***Logos du Père en idée et en énergie*** *car de lui et par Lui tout a été fait, le Père et le Fils étant Un*; Coman 1984, p. 349

[23] Chez Théophile d`Antioche on rencontre deux termes concernant le Logos: Le Logos imanent (Λόγος ἐνδιαθήτος) et le Logos proféré (Λόγος προφορικός), cf. *Ibidem*, p. 340 – 341.

[24] Pour Tertullien il y a un seul Dieu qui, selon l`économie divine, a un Fils, qui est sorti de Lui (*ex ipso processerit*), par lequel tout a été fait, qui est né de la Vierge Marie, homme et Dieu, le Fils de l`Homme et le Fils de Dieu, qui s`appelle Jésus Christ, qui a souffert, est mort et a été enterré, selon les Ecritures, il a été ressuscité par le Père, a été amené dans les cieux, reste à droite du Père et viendra juger les vivants et les morts; cf. *Ibidem*, p. 481.

[25] Hyppolite de Rome dit que Dieu a engendré d`abord le Verbe-Logos, mais pas comme voix mais comme raisonnement intérieur de l`Univers. Etant de Dieu, le Logos est Dieu, car il est l`essence de Dieu. Ce Logos a été envoyé par Dieu pour les prophètes, pour qu`après il prenne corps de la Vierge Marie. cf. *Ibidem*, II, Buc., 1985, p. 63.

[26] Les débats sur les rapports intratrinitaires chez Origène est un processus plus difficile, à cause des accusations de subordinationnisme qu`on a apporté à cet auteur chrétien. Malgré cela, la naissance du Fils du Père est éternelle et perpétuelle, étant un acte spirituel, le Fils n`a pas un commencement, et le rapport entre ces deux personnes est le fait qu`elles partagent la même essence, le Fils étant ὁμοούσιος τῷ Πατρί. cf. *Ibidem*, p. 347.

affirmait clairement l`origine éternelle du Verbe, son rôle créateur et sa fonction de Illuminateur. La difficulté commençait du fait de l`explication de la relation entre Dieu et le Verbe qui *était dès le début* (ἦν ἐν ἀρχῇ). Or, les premiers philosophes chrétiens s`étant occupé de cette question délicate ont établi relativement facilement la ressemblance entre le *Verbe*, le Logos du quatrième Evangile, et le *Verbe*, le Logos de la pensée grecque, surtout celui de la pensée platonicienne. Le *Logos* platonicien est, en essence, le lieu des idées divines et, en même temps, le démiurge, l`architecte de l`univers. Son rôle était, avant tout, cosmologique, et son apparition est liée à l`acte créateur. En approfondissant ces idées, les apologètes chrétiens ont exprimé plus ou moins clairement leurs positions et sont arrivés à l`idée d`un double état en ce qui concerne Le Verbe de Dieu. Ainsi, au début il n`y a que la *pensée* encore *impersonnelle* de Dieu, le Logos Immanent (Λόγος Ἐνδιαθήτος). Quand Dieu se décide à commencer à créer, Il commence par *émettre*, ou *proférer* le *Logos*, qui, ainsi, commence à subsister pour être l`instrument de la Création, *Logos Proforicos* (Λόγος Προφορικός)[27].

Mais tout de suite les inconvénients de ce système de pensée apparaissent. La *prolation* du Logos pouvait apparaître en tant que premier acte de la création et risquait de faire du Logos la première des créatures. On en a à faire à un subordinationnisme plus ou moins latent. Le Père transcendent absolut dans son rapport avec le monde ne pouvait avoir aucun contact avec celui-ci. Dans ces conditions, Le Verbe apparaît comme un intermédiaire entre le Père et le monde, ou autrement dit, il pouvait être interprété comme un Dieu de second rang[28]. Même si par des subtilités de démonstration, l`on a réussi à éviter ce problème considérable de Dieu de second rang, un autre aparaissait, plus difficile encore, qui, dans ce système, ne pouvait plus être résolu: un dithéisme plus ou moins clair. Et puis, toujours dans ce cadre des débats sur ces spéculations, il aparaissait le problème du Saint Esprit aussi, qui était associé au Père et au Fils dans la formule baptismale dès les débuts de l`Eglise et qui risquait de dégénérer en trithéisme [29].

Une chose importante dans le développement ultérieur de la doctrine trinitaire est la position d`Origène. Comme on l`avait dit un peu avant, une analyse complète de sa doctrine est difficilement à réaliser. Cela parce que d`un côté, il affirme que le Fils n`a pas de commencement[30] et qu`il est ὁμοούσιος τῷ Πατρί [31], et de l`autre, que le Père est αὐτίθεος (Dieu en soi), tandis que le Fils et le Saint Esprit sont intermédiaires entre le Père et la Création[32].

Ce subordinationnisme larvaire, présent dans les oeuvres d`Origène et de tous les autres apologètes, qui ne se propageait en dehors de leurs écoles de pensée, a été repris par un prêtre d`Antioche, Lucien, le maître de Arius, qui,

[27] *Ibidem*, I, p. 340 – 342.

[28] *Ibidem*, p. 298.

[29] AMANN 1928, p.69-70.

[30] *Il n`y avait aucun instant où ce souffle n`existe pas*. Origenes, *Despre Principii*, I. 2. 9, PSB, 8, p. 64, n. 174; c'est probablement la première formulation de l`expression οὐκ ἦν ὅτε οὐκ ἦν que Saint Athanase opposera aux ariens.

[31] Formule reprise par les Pères du Ier Synode Oecuménique de 325; COMAN 1985, p. 347.

[32] *Ibidem*.

voulant simplifier radicalement le problème trinitaire, a annulé l`attribut le plus claire du Christ, que toute la tradition de l`Eglise soutenait, c`est-à-dire, Sa divinité. Ainsi, il reconnaissait la préexistence personnelle du Verbe. Le Verbe-même était antérieur à toutes les créatures, l`artisan de la création, et en même temps, seulement une créature faite par le Père au long du temps, afin d`être l`instrument de la création consécutive[33]. Cette orientation sera reprise par Arius et développée en une doctrine qu`on connaît sous le nom d`arianisme.

Donc, les discussions sur la *naissance* ou la *création* du Fils *du* ou *par* le Père ont visé l`événement de manière atemporelle. Les orthodoxes soutenaient que le Fils était *né* du Père dans l`éternité, et les ariens disaient que le Père avait créé le Fils après un certain temps, toujours dans l`éternité, et que le Fils *avait créé* tout ce qu`on voyait, l`une des créations du temps étant le temps même. Ainsi, les adèptes de l`arianisme arrivaient à l`assertion, concernant le Fils, qu`*il y avait un temps quand il n`avait pas existé* mais, évidemment, toujours dans l`éternité. Pour les orthodoxes, la *naissance* du Fils du Père constituait sa façon de participer à la nature divine, comme il sera le cas, ultérieurement, du Saint Esprit qui *part* du Père. Les ariens, en suivant leur désir de sauver le monothéisme et d`éliminer les conceptions trithéistes, considéraient que le Père était L`Unique et le Seul Dieu. Tout ce qu`il y avait en dehors de Lui faisait partie des créatures.

En revenant à la question de notre étude, on observe que les controverses trinitaires n`avaient pas comme point de départ *Dies Natalis Christi*. La Naissance du Christ de la Vierge Marie était un événement ayant son existence dans un temps donné, ayant lieu selon l`Evangile de Luc (Lc.2,1-2) et appartenant au plan divin du salut du genre humain. Ni les orthodoxes ni les ariens n`ont inclu cet événement dans le dossier des débats polémiques. Si, dans la conception arienne, il s`agit d'une *„dies creationis Filii"*, on attire l`attention que cela ne peut se référer au moment de Sa naissance de la Vierge Marie, mais à l`événement passé avant la création du temps. Une surposition de ces événements est ilogique si on pense à la perspective des débats théologiques, car il est difficilement à établir par quel procédé rationnel il pouvait y avoir lieu un détournement du discours dans le sens de l`équivalence entre *le jour de la création du Fils dans l`éternité* et *le jour de la naissance du Christ de la Vierge Marie*. Du point de vue théologique ces deux événements sont si différents qu`aucune équivalence ne peut se produire entre eux. En résumé, les chrétiens n`ont jamais célébré le moment de la *naissance/création* du Fils *du/par* le Père, passé dans l`éternité, car cet événement est atemporel. En revanche, ils ont célébré le moment de la naissance du Fils Incarné de la Vierge Marie comme un événement majeur dans l`iconomie du salut du genre humain car celui-ci constituait le *début de notre salut*.

Le deuxième aspect de la théorie de T.Diaconescu est la qualité de *Creator Mundi* que, selon l`auteur, le symbole nicéen ***„réfuse"*** au Christ le Sauveur[34]. Il n`est pas le cas d`insister sur l`enseignement de l`Eglise concernant cet aspect en refaisant appel aux Pères apostoliques jusqu`à la littérature chrétienne du IV-ème siècle. On veut souligner le fait que la Grande Eglise n`a jamais réfusé cette qualité au Fils de Dieu, Jésus Christ le Sauveur. L`absence explicite dans le

[33] AMANN 1928, p. 110.
[34] DIACONESCU 1988-1991, p. 51.

symbole nicéen de la formule *visibilium et invisibilium factorem* concernant le Fils ainsi que la présence dans le Symbole de Wulfila des formules *„Patrem quidem creatorem esse creatoris, Filium vero creatorem esse totius creationis"*, cela ne constitue un argument solide pour exclure la participation du Fils de l`acte de la création. Ce que T. Diaconescu n`a pas observé dans le symbole nicéen, c`est l`aspect sotériologique de la formule: le fait que le Fils *propter nos homines et* ***propter nostram salutem*** (s. n.) *descendit et incarnatus est*[35].

Dans ce sens, il s`imposait que Jésus Christ soit un Vrai Homme et un Vrai Dieu parce que: *"une partie de la création ne peut être la rédemptrice de la création, car elle a aussi besoin de salut. Dieu envoie Son Fils et Celui-ci se fait le Fils de l`Homme, en prenant corps, ... , pour que tous se libèrent par Lui de tout péché.*[36]". Encore plus, la participation du Fils à l`acte de la création de l`Univers, grâce à l`aspect sotériologique, est soutenue avec véhémence par les orthodoxes qui se fondent sur le fait que *„Le Verbe n`est pas des choses faites, mais, plus que cela, leur Faiseur"*, car *„l`homme ne se serait déifié en s`unissant à une créature"*[37]. Selon la conception des orthodoxes, le salut du genre humain par Jésus, par Son sacrifice sur la Croix, réclamait deux directions fondamentales: 1. la guérison du péché primordial ne pouvait venir que du Christ, celui qui s`est *Vraiement Incarné*[38]; 2. la guérison du péché primordial ne pouvait venir que si le **Christ** était le Créateur de la raison et le **Créateur de toutes les choses**. La créature, quelque parfaite qu`elle soit, ne pouvait pas avoir une action salvatrice car elle n`aurait pas eu une puissance récapitulatrice. Et si tout ce qui est créé a un commencement, tout ce qui est créé a en conséquence une fin. Or, l`affirmation de la qualité de créature du Fils de Dieu engendrait inévitablement la possibilité théorique de Son encadrement dans des limites. En étant ainsi limité, il ne pouvait plus concentrer en Soi toute la nature humaine pour que celle-ci bénéficie de son salut à son tour. L`aspect sotériologique est ainsi l`une des principales raisons pour laquelle l`Eglise a combattu pour garder inchangé le dogme de la Naissance de l`éternité du Fils du Père, en affirmant Sa divinité absolue et, implicitement, Sa qualité de *creator mundi*.

En ce qui concerne la soi-disante ligne théologique wulfilienne, la conception que l`auteur reprend de l`étude de C. Erbiceanu[39], cela doi être regardé, selon notre opinion, avec plus de prudence, car les sources contemporaines sont en désaccord total avec tout ce qui concerne les moments et les raisons pour lesquelles l`évêque goth a adhéré à l`arianisme, en réalité à la formule semi-arienne. Dans sa *Lettre sur la foi, la vie et la mort d`Ulfila*, Auxence de Durostor, son disciple, inclut une confession de foi (arienne), sur laquelle il dit que *c'était la seule en laquelle il avait cru dès le début*[40].

Filostorgius soutient que Wulfila avait reçu l`arianisme au moment de son consécration par *„Eusèbe et les évêques qui étaient avec lui"*[41]. Mais les historiens

---

[35] *Ibidem*, p. 50

[36] Saint Athanase Le Grand, *Trois sermons contres les Ariens*, 2, 69, PSB, 15, p. 308.

[37] *Ibidem*, 2, 70, p. 309.

[38] Voir *supra*, note 18.

[39] Voir ERBICEANU 1898 et ERBICEANU 1898 – 1899 ; nr. 2, p. 121 – 152; nr. 3, p. 273 – 301; nr. 4, p. 370 – 390; nr. 6, 506 – 517; nr. 7, p. 685 – 710; nr. 8, p. 762 – 769.

[40] Auxentius Durostorensis, FHDR, II, p. 111 – 113.

[41] Philostorgius, Ἐκκλ.ίστ., II. 5. "ὑπὸ Εὐσεβίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐπισκόπων", FHDR, II, p. 201.

orthodoxes en ont une autre opinion. Sozomène raconte que, même s`il avait participé par imprudence au Synode tenu a Constantinople, sous l`empereur Constantius avec Eudoxius et Acacius, il a continué à se garder en communion avec les évêques qui soutenaient les décisions des Pères de Nicée"[42] et qu`après il à adhéré à l`arianisme, étant obligé, à l`occasion d`une visite de la capitale, lorsqu`il a désiré être reçu en audience par l`empereur. Theodoret de Cyr sait que les Goths *„avaient reçu depuis longtemps les rayons de la connaissance de Dieu et se nourrissaient des enseignements apostoliques"*[43], et ils ont accepté l`arianisme après avoir écouté le conseil de Wulfila, situation dont on a le témoignage suivant: *„en l`ensorcelant par les paroles et en le tentant avec l`argent, Eudoxe le fit convaincre les barbares d`accepter la communauté de l`empereur"*[44]. Socrate considère que l`arianisme a été accepté par les Goths dans les années 375-376 quand, à la suite des dissensions entre Athanarich et Fritigern, ce dernier reçut l`acceptation de Valens de s`établir dans l`Empire avec les tribus qu`il dirigeait. C`est pour cela que *„désirant remercier pour le bien qu`on lui avait fait, Fritigern a accepté la croyance de l`empereur, en obligeant ceux qui lui étaient subordonnés de faire la même chose"*[45]. En conformité avec l`information offerte par Socrate, Wulfila *„préchait le christianisme non seulement parmi les barbares que dirigeait Fritigern, mais aussi parmi ceux qui se trouvaient sous la direction d`Athanarich"*[46]. Si, en concernant le moment et les raisons pour lesquels Wulfila a adhéré, au moins formellement, à la formule semi-arienne, la critique historique moderne est arrivée à peu près, à un dénominateur commun sur l`événement qui se passe entre 347/8-360[47], relativement à sa doctrine purement arienne, les choses se compliquent. Même si l`affirmation d`Auxence de Durostorum est très catégorique, en ce qui concerne l`arianisme de Wulfila, ou à

---

[42] Sozomenos, Ἐκκλ.ίστ., VI. 37. 8, "ἐπὶ δὲ τῆς Κωνσταντίου βασιλείας ἀπερισκέπτως οἶμαι μετασχὼν τοῖς ἀμφὶ Εὐδόξιον καὶ Ἀκάκιον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου διέμεινε κοινωνῶν τοῖς ἱερεῦσι τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων", FHDR., II, p. 227. Sozomène ne voit Wulfila comme un nicéen, mais il dit que celui-là avait rejoint le groupe semi-arien dans un synode de Constantinople, après avoir soutenu en préalable l`orthodoxie. Ensuite, il soutient que la raison pour laquelle les Goths ont adopté le christianisme arien a été la foi de Wulfila. Cf. RUBIN 1981, p. 34 – 54; pour cette discussion voir. p. 42, et n. 44.

[43] Theodoretos, Ἐκκλ.ίστ., IV, 37, 1. "πάλαι γὰρ τὰς τῆς θεογνωσίας ἀκτίνας δεξάμενοι τοῖς ἀποστολικοῖς ἐνετρέφοντο δόγμασι", FHDR, II, p. 235. En ce qui concerne Theodoret, selon lui les Goths ont passé plutôt de l`orthodoxie à l`arianisme que du paganisme au christianisme.

[44] *Ibidem*, IV, 37, 3. "τοῦτον καὶ λόγοις κατακηλήσας Εὐδόξιος καὶ χρήμασι δελεάσας, πεῖσαι παρεσκεύασε τοὺς βαρβάρους τὴν βασιλέως κοινονίαν ἀσπάσασθαι".

[45] Socrates Ἐκκλ.ίστ., IV. 33. "ὁ γὰρ Φριτιγέρνης, χάριν ἀποδιδοὺς ὧν εὐηργέτητο, τὴν θρησκείαν τοῦ βασιλέως ἠσπάζετο, καὶ τοὺς ὑφ' ἑαυτῷ τοῦτο ποιεῖν προετρέτο", FHDR, II, p. 219.

[46] *Ibidem*, "οὐ μόνον τοὺς ὑπὸ Φριτιγέρνην, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπὸ Ἀθανάριχον ταττομένους βαρβάρους τὸν Χριστιανισμὸν ἐξεδίδασκεν".

[47] Entre le moment de sa migration à la tête d`une grande foule de Goths chrétiens à la suite de la persécution d`Aorich, 347-348, et le synode arien de Constantinople de 360; Cf. POPESCU 1994, p. 169 *(„Ce n'est que dans les années '40 du IVe siècle qu'à la suite de nombreux conciles et de l'intervention directe de Constance, qu'Ulfila s'est vu obligé de préciser son attitude face à la mêlée des problèmes dogmatiques et, finalement, d'adhérer à la formule semi arienne")*; Idem, 1988 a., p. 237 – 249, ou Idem, 1994, p. 178 – 186, discutions de p. 185, et n. 41 – 42; SIMONETTI, *Ulfila*, DECA, 2, p. 2501.

l`égard de la traduction gothe de la Bible où le passage de Philipiens 2, 6 l`expression grecque ἴσα Θεῷ il l`a traduit par *galeiks Gutha*, l`adjectif *galeiks* pour ἴσα montrant un rapport de ressemblance en sens arien, et non un rapport d`identité, en sens nicéen[48], l`attitude de l`évêque Goth semble être très vacillante. Il n`est pas exclu que justement cette oscilation à lui encourage Sozomène, Socrates ou Theodoret de Cyr à placer son acceptation de l`arianisme à une date beaucoup plus tardive et pour des raisons plutôt politiques ou diplomatiques que religieuses, surtout à cause du fait que ni les auteurs ariens comme Auxence et Philostorgius, n`étaient d`accord sur le moment de la conversion à l`arianisme de Wulfila. Le simple fait que le parti pro-nicéen revendiquait encore Wulfila dans son passé orthodoxe, peut être considéré comme un argument en faveur de son attitude vacillante entre les deux doctrines. En tout cas, il est difficile à préciser dans quelle mesure il a pu proposer et prêcher dans ces territoires de Danube, une *interpretatio ulfiliana* de la doctrine chrétienne[49]. De l`autre côté, le document qui garde la confession de foi ne lui appartient pas dirèctement mais à Auxence, un anti-nicéen fervent et un arien convaincu[50]. Il n`est pas peut-être déplacé de rappeler qu`il a rédigé cet acte après avoir été obligé d'abandonner la dignité d`évêque de Durostor à la suite du II-ème Synode Oecuménique de 381[51] et de se

[48] Même si, on pouvait se poser la question sur le degré de capacité de la langue gothique à ce temps-là pour qu`elle puisse exprimer si fidèlement ces rapports de ressemblance ou d`identité.

[49] Loin de nous le désir de faire l`apologie de l`orthodoxie de Wulfila, mais cette insistance des auteurs orthodoxes nous semble digne à être soulignée car il s`agit, tout de même, de l`*Apôtre des Goths ariens* et non d`un simple évêque qui avait adopté l`arianisme à un certain temps. Wulfila est l`un des membres de marque du synode semi-arien de Constantinople de 360, plus tard un défenseur auprès Théodose de Palladius de Ratiaria et de Secundus de Singidunum déposés durant le synode d`Aquilée de 381 et, en final, présent au synode constantinopolitain de 383 quand il sutenait la formule semi-arienne: cf. Teodoret, Ἐκκλ.ίστ., 2.28; Socrates, Ἐκκλ.ίστ., 2.41; Sozomen, Ἐκκλ.ίστ., 4.24; 6.37.9. A l`égard de la participation de Wulfila au synode, voir, ZEILLER 1918, p. 455 – 460. En échange, la situation se complique au moment où la lettre d`Auxence, parmi les hérétiques contre lesquels Wulfila avait lutté, apparaissent les *homousiens et les homoiousiens* (sive Omousianos, sive Omoeusianos), mais les ariens radicaux n`apparaissent pas (les anoméens de Aetius et d`Eunome), qui ont été condamné solennellement au même synode de Constantinople.

[50] La lettre de Wulfila est écrite par Auxence entre 381 et 397, cf. FHDR, II, p. 111, note introductive.

[51] Parmi les 150 participants au synode se trouvaient Gerontius (Terentius) de Tomis et Marmarius (Martyrius) de Marcianopolis. Ceux-ci à côté de Nectaire de Constantinople, de Timothée d`Alexandrie, Pelagius de Laodicée, Diodor de Tarse, Amphilohe de Iconium, Optimus d`Antioche, Helladius de Césarée, Otreius de Mélitène et Grégoire de Nysse étaient, conformément au Décret de 30 juillet 381 prononcé par l`empereur Théodose I^er^, les dix garants de la doctrine orthodoxe dans l`Empire Romain. Cf. *Codex Theodosianus*, XVI, 1, 3, „Idem aaa. ad Auxonium proconsulem Asiae. Episcopis tradi omnes ecclesias mox iubemus, qui unius maiestatis adque virtutis Patrem et Filium et Spiritum Sanctum confitentur eiusdem gloriae, claritatis unius, nihil dissonum profana divisione facientes, sed trinitatis ordinem personarum adsertione et divinitatis unitate, quos constabit communioni nectari episcopi Constantinopolitanae ecclesiae nec non Timothei intra Aegyptum Alexandrinae urbis episcopi esse sociatos; quos etiam in Orientis partibus Pelagio episcopo Laodicensi et Diodoro episcopo Tarsensi: in Asia nec non proconsulari adque Asiana dioecesi Amphilochio episcopo Iconiensi et optimo episcopo Antiocheno: in

réfugier à Milan, à la Cour de l`emperatrice Justina, mère de Valentinien II, une adepte fidèle de la formule adoptée au Synode de Rimini (359)[52]. Or, il n`est pas exclus que la formule respective soit impregnée de „quelque chose de plus" de l`arianisme au moment où Auxence la rédige[53]. Autrement dit, le contenu en grande partie appartient à Wulfila mais la formula et certaines définitions, à l`ancien évêque de Durostor. Les problèmes apparaissent dans ce contexte car, si la doctrine exposée par Auxenxe est celle de son maître, cela signifie que Ulfila s`inscrit dans l`arianisme extrême, celui d`Eunome, et non dans la lignée modérée d`Eudoxe[54]. Il estr très difficile de faire une séparation claire entre ce que Wulfila avait confessé et ce qu`Auxence avait consigné, si on se contente seulement d`avoir cette source[55]. De toute manière, entre le semi-arianisme officiel, auquel semble avoir adhéré l`évêque goth, et *interpretatio ulfiliana* de la doctrine chrétienne que Erbiceanu propose, il y a une différence.

On ne peut pas achever cette étude sans prendre en compte les arguments apportés par T. Diaconescu du folklore, spécialement des chansons de Noël, car il considère que *„la naissance selon le corps du **Fils** et la création de l`Univers reflétés dans un ordre inverse de celui de la Bible"*[56] représente en réalité l`écho populaire de la prêche de Wulfila, conservée au long des siècles par les auteurs anonymes. Dans ce sens, il considère que sur les mythes cosmogoniques anciens, solaires ou agraires, s`est superposée la fête chrétienne du Créé de la doctrine éclectique de Wulfila où il s`agit d`un *deus creatus* ayant un rôle de *creator mundi* pour qu`après la fête du Créé soit remplacée, officiellement, par celle du Né qui s`est conservée sous le terme populaire de Crăciun[57]. L`auteur est arrivé à cette conclusion en considérant que *„pour bien comprendre cette vérité historique, il faut renoncer: 1. au mythe d`un christianisme primaire purement orthodoxe, 2. à l`idée d`un christianisme daco-romain séparé de celui des Goths, 3. à l`hypothèse que le terme de **Crăciun**, (Noël), reflétant une hérésie, est d`origine populaire."*[58].

Pontica dioecesi Helladio episcopo Caesariensi et Otreio Meliteno et Gregorio episcopo Nysseno, *Terennio episcopo Scythiae, Marmario episcopo Marcianopolitano communicare constiterit* (s.n.). Hos ad optinendas catholicas ecclesias ex communione et consortio probabilium sacerdotum oportebit admitti: omnes autem, qui ab eorum, quos commemoratio specialis expressit, fidei communione dissentiunt, ut manifestos haereticos ab ecclesiis expelli neque his penitus posthac obtinendarum ecclesiarum pontificium facultatemque permitti, ut Verae ac Nicaenae fidei sacerdotia casta permaneant nec post evidentem praecepti nostri formam malignae locus detur astutiae. Dat. III kal. aug. Heracleae Eucherio et Syagrio conss. (381 iul. 30)" Based on the edition of Th. Mommsen, Theodosiani libri XVI, Berlin, 1905; cf. http://webu2.upmf-grenoble. fr/ Haiti / Cours / Ak / Constitutiones / codtheod. html; Sozomen, Ἐκκλ.ίστ., VII, 9, 6, FHDR, II, p. 227; POPESCU 1988, p. 121 – 122; Idem 1994, p. 117.

[52] ZEILLER 1918, p. 338.

[53] Voire les discutions sur ce thème dans la bibliographie citée par STOIAN 1938, p. 15 – 16.

[54] SIMONETTI 1976, p. 297 – 323.

[55] Il faut préciser que si les ariens de la deuxième génération dont Wulfila faisait partie, tendaient vers des formules modérées, comme c`est la formule du Synode de Constantinople de 360 ; ceux appartenant à la troisième génération dans laquelle s`inscrit Auxence font partie plutôt de l`aile radicale, celle d`Eunome.

[56] DIACONESCU 1988-1991, p. 59.

[57] *Ibidem*, p. 61.

[58] *Ibidem*, p. 52.

Avant tout, les textes de ces chansons populaires disent que le Fils *naît* et puis il *fait le ciel et la terre*[59]. En effectuant une analyse gramaticale des actions de cause, on constate qu`on a à faire à un réflexif, en roumain, du verbe *naître* et non à un passif *est né*, pour qu`après son action soit enrégistrée comme un actif *il fait le ciel et la terre*. L`absence d`une action à laquelle le Fils participe de manière passive, en ce qui concerne Sa naissance et Sa participation active à la création du monde, n`entre pas en contradiction avec la doctrine de l`Eglise. En résumé, la doctrine telle qu`elle résulte des vers de ces chansons est orthodoxe mais exposée de manière populaire.

On ne croit plus nécessaire de reprendre encore le débat sur la superposition de *dies Natalis Christi* sur *dies creationis Christi* car, du point de vue des discussions théologiques, comme on a demontré auparavant, ce phénomène ne pouvait pas avoir lieu. En échange, il n`est pas exclu que la fête chrétienne de la Naissance du Seigneur se superpose sur un *Crăciun (Noël)* d`origine romaine ou même preromaine[60]. Dans ce contexte très complexe, on a à faire à plusieurs phénomènes. D`abord, il s`agit d`une dissociation des fêtes chrétiennes de l`Epiphanie et de la Naissance du Seigneur[61]. Puis, il s`agit d`une superposition et d`une assimilation des fêtes païennes par celles chrétiennes. En ce qui concerne la dissociation des fêtes chrétiennes et l`établissement par l`Eglise de *Dies Natalis Christi* le 25 décembre, il est su de commun accord que ce phènomène s`est passé pour contrecarrer deux cultes antiques: le culte de *Mithra* et le culte de *Sol Invictus* officialisé par Aurélien (270-275). Dès son temps, Saint Justin observait une ressemblance entre l`Eucharistie chrétienne et le rituel mithraïque en disant que: *„les mauvais démons en imitant cela* (l`Eucharistie chrétienne n.n), *ont transmis que cela se passe aussi dans les Mystères de Mithra, car durant les offices que ses adhérents apportent à l`occasion de l`initiation de quelqu`un, l`on lui met devant du pain et un verre d`eau accompagnée de quelques formules"*[62]. En même temps, son culte conserve aussi quelques aspects de la personnalité du dieu ayant des références célestes et solaires à l`égard de la justice divine dont le fidèle aura part[63]. Il est probable que ces connotations solaires de Mithra[64] et la grande diffusion que son culte a connue

[59] *Ibidem*, p. 60

[60] La résistance de la population rurale aux nouveaux courants religieux est très connue. Dans les provinces conquises, il y avait cette retenue en ce qui concerne le culte des grandes divinités romaines, la fidélité envers les divinités locales anciennes étant beaucoup plus profonde. A son tour, l`Eglise a été obligée de remplacer les croyances traditionnelles locales avec des formes religieuses qui sensibilisent l`imagination et la sensibilité locales. Cf. GAUDEMET 1958, p. 89 – 90.

[61] BRANIŞTE 1993, Pour la fête de la Naissance du Seigneur, p. 157 – 161 et pour l`Epiphanie, 163 – 164.

[62] Saint Justin le Martyr et le Philosophe, *Apologia I*, 66 PSB, 2, Bucureşti, 1980, p. 71."καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μυουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν". Justin, *Apologia I*, 66.4, ed. GOODSPEED 1915 p. 26-77, cf. TLG cod. 0645 001

[63] G. Sfameni Gasparro, *Mithra – Mithraïsme*, DECA, 2, p. 1654 – 1655.

[64] Après l`époque des Antonins, le mithraïsme tend à devenir la forme principale de paganisme et, ayant son existence dans un milieu qui contenait d`autres cultes solaires et la

dans l`Empire romain, à partir du II-ème siècle, aient encouragé Aurélien[65] à officialiser le culte du *Sol Invictus* qui, en définitif, n`a rien à faire au mithraïsme[66]. Comme il a été établi, cette dissociation des fêtes chrétiennes se produit antérieurement à sa consignation par les sources chrétiennes car elle a été attestée pour la première fois à Rome vers l`an 336 en *Depositio martyrum*[67]. Parallélement à ce phénomène interviennent la superposition et l`assimilation des fêtes païennes par celles chrétiennes. Le phénomène est très complexe et, probablement, il a eu lieu pendant une durée de temps plus longue, l`Eglise réussisant à assimiler et christianiser totalement ou partiellement les manifestations liées aux fêtes païennes. Selon notre opinion, le remplacement de *Sol Invictus* par le *Christ, le Soleil de la Justice*[68] est évident. Autrement dit, le conflit entre Sol et le Christ tient plus à l`aspect oficiel du problème tandis que l`aspect populaire vise plutôt, le conflit entre le Christ et Mithra. Dans ce cadre, il faut prendre en discussion la naissance d`une pierre du dieu perse. L`analyse plus attentive des informations offertes par les Evangiles canoniques, où il est dit que Le Christ est né dans une crèche (Lc.2,7; 12:16), de l`iconographie chrétienne où Christ le Sauveur apparaît dans une crèche qui se trouve dans une grotte, des données offertes par les évangiles apocrifs (par ex. Le Protoévangile de Jacob[69], XVIII, XIX) où il est dit que l`Enfant Jésus est né dans une grotte, et du culte de la naissance de Mithra dans la grotte, peut être une preuve assez claire, à notre avis, que cette intéraction a eu lieu dans tout l`Empire romain et non seulement dans le milieu daco-romain

religion traditionnelle, son rapprochement des autres déités solaires s`intensifie de manière évidente, donc il apparaît de plus en plus souvent dans la posture de Sol, le dieu de la lumière et du Bien qui vainc le mal. Cf. CIZEK 2002, p. 484.

[65] La recherche moderne a développé trois étapes des efforts d`Aurélien d`imposer dans l`Empire Romain le culte officiel de *Sol Dominus Imperii Romani*. Ainsi, premièrement, *Deus Sol Invictus* est reconnu comme divinité principale de l`Empire, son culte produisant une forte influence sur les autres croyances païennes, cette période correspondant au moment de l`apparition des monnaies portant les légendes *Soli Invicto* ou *Soli Conservatori*. La deuxième étape est celle de la construction du Temple du Soleil à Rome, entre 271-274 (durant l`été de l`an 274 le temple a été consacré et inauguré). La troisième étape commence au cours du mois d`octobre de l`an 274 lorsqu`il a lieu l`organisation d`un nouveau collège sacerdotal *pontifices Solis*. Cf. CIZEK 1994, p. 178 – 182.

[66] TURCAN 1998, p. 276, n. 131.

[67] SAXER, *Noël (Fête de …)*, DECA, 2, p. 1758.

[68] La chanson liturgique de la Naissance nous semble assez suggestif de ce point de vue: *Ta Naissance, Christ, notre Dieu, s`est **levé** au monde comme la **lumière** de la **connaissance**, car grâce à elle ceux qui adoraient les **étoiles**, d`une **étoile** ont appris comment Te célébrer, Toi, le **Soleil de la Justice** et à Te connaître, Toi, **le Soleil levant en haut**, Dieu, gloire à toi* (s.n.). Dans cette hymne de gloire en honneur de la Naissance du Sauveur, les allusions au soleil, au lever du soleil, aux étoiles ne font que confirmer ce conflit entre le christianisme et le culte du *Sol*. En même temps, l`utilisation des ces épithètes à l`adresse de Jésus ne doit pas être interprétée comme une assimilation des épithètes du dieu païen, car ils ont été repris des Saintes Ecritures. Ainsi, le prophète Malachie dit: *„Mais pour vous qui craignez mon Nom, le soleil de Justice brillera, avec la guérison dans ses rayons"* (Mal. 3,20), Zacharie, le père du Saint Jean-Baptiste nomme le Christ *Astre d`en haut (Lc. 1, 78-79)* et le vieux Siméon Le voyait comme *Lumière pour éclairer les nations* (Lc. 2, 32) .

[69] *Evanghelii Apocrife*, trad. notes, étude introductive par Cristian Bădiliță, Bucarest, 2002, p. 42 – 43.

de la Gothia Romana. Il est possibile que les chrétiens du Nord du Danube reprennent cette image par le biais des voies de communication avec ceux de l`Empire, sur lesquelles nous ne voyons pas la nécessité d`insister. Comme on a rappelé avant, dans le culte ordinaire les mithraïstes utilisaient le pain et l`eau. Quand il s`agit d`un usage rituel de viande, le plus probablement celle-ci provenait des animaux sacrifié antérieurement, ressemblant à celle que les autres paiens trouvaient sur les marchés. Exceptionnellement, admet-on l`idée qu`il y avait des sacrifices directs sur des animaux qui apparaissent en procession dans des peintures sur les murs du temple de Mithra découvert à Rome sous Santa Prista. Il s`agit des mots suivants: **porc** (s.n.) taureau, coq et bélier[70]. Dans ce contexte, on se demande si le sacrifice du porc à l`occasion du Noël (Crăciun)[71] et la présence d`un type de chanson de Noël qui se réfèrent à la *naissance du Christ de la pierre* ne représentent pas les échos d`une telle interaction culturelle et religieuse antique qui s`est passée dans tout l`Empire romain et qui peut être encore saisie vaguement dans la Roumanie du XXI-ème siècle[72]. En conséquence, on considère que, jusqu`au moment où on trouvera des arguments plus convaincants, le terme de *Crăciun* doit être encore laissé dans la sphère des concepts populaires car on ne put pas établir avec certitude son origine cultuelle, ecclésiale avec signification arienne, en suivant la proposition de T. Diaconescu[73].

Ce qu`on n`a pas compris, c`est la raison pour laquelle il a sollicité la rénonciation à *l`idée d`un christianisme daco-romain séparé de celui des Goths*, citant un fragment de l`oeuvre de Pârvan[74], qui a vu la lumière du jour en 1911, en ne prenant en compte les travaux plus récents sur le christianisme primaire sur le territoire de Roumanie qu`il cite largement dans l`appareil critique du début de son étude, à partir de la note 77. Même après une simple lecture des travaux d`histoire de l`Eglise, l`auteur aurait pu constater que l`évolution du christianisme daco-romain n`était pas séparée des Goths, évidemment pour la période quand ceux-là habitaient l`espace du Nord de Danube. En réalité, en parcourant l`introduction de l`oeuvre de Pârvan, l`auteur aurait pu observer que celle-ci se voulait être un *„simple **exemple** sur les relations indissolubles entre le passé **romain** et le présent **roumain**"*[75] (en réalité il voulait démontrer cela). Les raisons pour lesquelles Pârvan est devenu *normatif* dans la recherche du christianisme roumain en ont été autres.

Il reste encore le renoncement *„au mythe d`un christianisme primaire purement orthodoxe"* mais là encore la discussion doit être nuancée. Evidemment, on ne peut

[70] TURCAN 1998, p. 266, n. 107.

[71] C`est une pratique pleinement confirmée au cadre du cycles des fêtes d`été chez les Roumains, qui n`a aucun fondement chrétien.

[72] ROSETTI 1919, extras. Le type 25 qu`enregistre Rosetti, c`est-à-dire celui qui se référe à la *naissance du Christ d`une pierre* constitue, à notre avis, un bon exemple pour une telle interaction entre les deux cultes du monde romain. Il ne serait pas inutile, selon nous, d`analyser ce type de chanson de Noël roumaine, du point de vue de la pénétration du christianisme, de l`héritage et de l`influence païenne et de la continuité romaine et chrétienne au Nord du Danube.

[73] DIACONESCU 1988-1991, p. 53.

[74] PÂRVAN 1911, p. 197.

[75] *Ibidem*, p. X

pas exclure la présence des éléments étrangers à la doctrine orthodoxe au Nord du Danube[76], car tout l`Empire a été boulversé par les disputes entre ariens et orthodoxes, une série d`évêque qui exerçaient leur fonctions au long du Danube étant acquis à l`arianisme et la présence de Audios est attestée par les documents[77] dans la partie gauche du fleuve dans le *pays des Goths*. Au contraire, on veut souligner un aspect qui a été observé depuis longtemps par la critique historique mais qui est assez peu valorifié par l`historiographie roumaine. Au moment où il traitait des martyrs Goths, Delehaye[78] remarquait le fait que tous les martyrs dont les reliques étaient transférées du Nord du Danube dans l`Empire, avaient porté une certaine marque de leur orthodoxie. Même si on exclut le témoignage de l`Augustin[79] selon lequel Athanarique a persécuté seulement des orthodoxes, on croit q'il est obligatoire d'observer le fait que Saint Sava est ὀρθὸς τῇ πίστει, la reine Gaatha, qui transportera dans l`Empire les reliques des Saints Batustes et Vercas et des autres 26 brûlés dans une église à l`ordre de Vingurich, est χριστιανὴ καὶ ὀρθόδοξος[80], le Saint Nichita est l`un des disciples de l`évêque

[76] POPESCU 1983, p. 271; voire dans POPESCU 1994, p. 170: *„compte tenu de la documentation dont on dispose aujourd'hui, nous considérons qu-il est possible d'affirmer qu'il y avait aussi des ariens parmi les Goths évangélises de la rive gauche danubienne"* mais, *„...le grand intérêt des autorités byzantines impériales et ecclésiastiques était d'amener les Goths au* ***christianisme****, non les gagner pour telle ou telle formule dogmatique déjà difficilement accessible aux gens du peuple de la capitale mais encore à une population barbare"*.

[77] Un témoignage précieux en ce sens nous offre Saint Epiphane de Salamina dans son traité *„Contre les 80 hérésies"*, où il parle des audiens. Le fondateur de cette secte était un certain Audius, originaire de Mésopotamie, qui ne reconnaissait les décisions de Nicée concernant la date de la célébration des Paques et avait quelques conceptions à lui regardant l`Incarnation du Fils de Dieu. A cause du fait que sa position a bouleversé l`Eglise, l`empereur Constance II l`a exilé *„dans les parties de Schytie"*(εἰς τὰ μέρη τῆς Σκυθίας), mais quelques ans après *„il pénètre profondément à l`intérieur du pays des Goths"* (εἰς τὰ ἐσώτατα τῆς Γοτθίας). L`activité des audiens en Pays des Goths est fleurissante; ceux-ci fondent des monastères *„et toute action qui se passe dans les monastères des audiens est belle"* (καὶ τὰ πάντα αὐτῶν ἐν τοῖς αὐτῶν μοναστηρίοις καλῶς φέρεται). Une telle confession venue de la part de Saint Epiphane, reconnu pour la force avec laquelle il a lutté contre les hérésies et a défendu l`orthodoxie, faisant de cela le but de sa vie, ne peut mener qu`à la conclusion que les audiens n`étaient pas très loin de l`orthodoxie. A l`appui de cette idée on peut apporter le fait que l`auteur les désigne par le terme de "schismatiques", au sens de séparés de l`Eglise et non au sens d`"hérétiques", c`est-à-dire sortis de la communion de l`Eglise (comme c`était le cas des ariens). Le descendants de Audius est Uranios, toujours provenant de Mésopotamie, qui *„a attiré de son côté quelques-uns du pays des Goths et qu`il a consacré évêques. Ils ont été rejoint par quelques autres évêques parmi lesquels Silvanus"*. Cf. Epiphanios, *Sur le schisme des audiens*, FHDR, II, p. 173-175. Sur l`activité des audiens au Nord du Danube voir: PÂRVAN 1911, p. 156, ZEILLER 1918, p. 419; 438 – 440 ; COMAN 1948, p. 350 ; Idem, 1979, p. 264 ; RĂMUREANU 1978 ; BARNEA 1989,p. 170; POPESCU 1983, p. 267 – 268 ; Idem, 1990, p. 157 ; Idem, 1994, p. 166 – 167, 200 – 216.

[78] DELEHAYE 1912, p. 283.

[79] Augustin, *De civitate Dei*, XVIII, 52: *Nisi forte est persecutio conputanda, quando rex Gothorum in ipsa Gothia persecutus est christianos crudelitate mirabili, cum ibi non essent nisi catholici, quorum plurimi martyrio coronati sunt*, apud DELEHAYE 1912, p. 275.

[80] Dans la critique moderne sont apparues des opinions selon lesquelles les épithètes *chrétienne* et *orthodoxes* attribués à la reine Gaatha sont interprétables. Si par rapport au paganisme de la majorité des Goths il n`y a pas de problèmes, car elle était *chrétienne*, ceux-ci apparaissent au moment de la valorification de son *orthodoxie*; le terme doit-il être

Téophile de Gothie qui a signé la condamnation d`Arius au Premier Synode Oeucuménique[81]. Malheureusement, ce sont des témoignages documentaires qu`on ne doit pas se permettre d`ignorer.

Donc, on observe qu`à l`exception des considérations d`ordre philologique et étymologique sur lesquelles nous déclinons notre compétence, la théorie de T. Diaconescu ne peut pas être soutenue avec certitude, du point de vue théologique

---

compris au sens qu`il avait après le décret de 381, ou du point de vue d`un Romain conservateur, c`est-à-dire arien? Ainsi, il est à mettre en discussion la confession des 26 martyrs, elle ayant transporté leurs reliques à Cyzic où il y avait encore des ariens. cf. WOLFRAM 1990, p. 95-96. La difficulté apparaît au moment où dans le fragment de calendrier gothique du 29 octobre apparaissent des noms comme *Batwin* et *Werekan*, qui ont été vite identifiés avec Βαθούσις et Οὐήρκας du Synaxare de l`Eglise Constantinopolitaine pour le 26 mars (cf. DELEHAYE 1912, p. 275 – 278). Comme le fragment de calendrier a été découvert sur un exemplaire d`une Bible en langue gothe et est rédigé en gothe, l`on a déduit qu`il s`agirait de quelques Goths ariens qui ont reçu la couronne du martyre au temps de la persécution d`Atanaric. Cette interprétation représente toutefois un inconvénient: auraient-elles permis, les autorités impériales, le transport des reliques de quelques ariens entre 383 et 392, tenant compte du même décret de 381? En faisant un parallélisme avec la situation du Saint Sava le Goth, on constate que durant l`action de transfert n`ont pas été impliquées seulement les autorités ecclésiales, directement intéressées, mais aussi les autorités civiles, dans notre cas Iulius Soranus, *Dux Scythiae*. Gaatha est vraiment une autorité politique mais seulement au cadre de la tribu qu`elle dirigeait à côté de son fils Arimir, en qualité de corégent de Vingurich. Elle aurait dû être une personne trop influente pour pouvoir contourner autant les autorités romaines et pour effectuer un transport de reliques d'un nombre assez impressionnant toutefois. Selon nous, ce dilemme peut se résoudre par une explication beaucoup plus simple. La présence des noms des ces martyrs dans le calendrier arien ainsi que dans le calendrier orthodoxe pouvait apparaître dans le contexte de la christianisation des Goths ou, plus précisément, de l`adoption de l`arianisme par ceux-ci. Le moment décisif où ils avaient opté pour l`arianisme l`a représenté l`an 376 lorsque les Tervinges dirigés par Alaviv et Fritigern ont demandé asile politique dans l`Empire et la clause religieuse a fait partie intégrante du traité dans lequel Valens leur permettait de s`établir au Sud du Danube (v. HEATHER 1986, p. 289 – 318.). Du groupe de ces réfugiés faisaient partie des chrétiens et des païens (cf. Eunapius din Sardes, *Istoria după Dexip*, Fragm. 55; FHDR, II, p. 245). Comme la persécution a eu lieu entre 369 et 372, il est naturel que le nom de ces martyrs soit présent dans les calendriers des chrétiens de Gothie. Du point de vue des orthodoxes, les martyrs étaient orthodoxes car les Goths avaient adopté l`arianisme après le passage du Danube en 376 et après le traité avec Valens. (Augustin, *supra*, n. 76; Orosius, *Historiarum adversum paganos libri VII*, 33, 19, FHDR, II, p. 197; Socrates, Ἐκκλ.ίστ., IV.33.4; FHDR, II, p. 219). Du point de vue des Goths, ceux-ci étaient ariens car ils avaient souffert ensemble, la persécution étant justement la raison pour laquelle quelques-uns d`entre eux se sont décidé de se réfugier dans l`Empire. L`oeuvre missionnaire de Wulfila développée ultérieur à l`égard des réfugiés goths n`avait pas été ressentie comme un changement de la confession de foi, surtout parce que celle-ci se réalisait en langue gothique, par l`un d`eux. Comme, du point de vue arien, Wulfila avait été arien dès le début, toute son aire de mission devenait, implicitement, arienne. (*Philostorgius, Istoria Bisericească*, II.5, FHDR, II, p. 201; Auxentius Durostorensis, *Epistula de fide…*, FHDR, II, p. 111 – 113). Les Goths n`ont rien fait d`autre que de garder, dans le calendrier, le souvenir de leurs frères qui ont souffert une mort de martyrs; les orthodoxes les ont inclus dans leur calendrier parce que, au moment de leur souffrance, les Goths n`avaient pas adopté l`arianisme.

[81] DELEHAYE 1912, p. 283; pour l`aire missionnaire de l`évêque Théophile de Gothie, voir POPESCU 1988 a., p. 73 – 81; Idem 1994, p. 178 – 186.

et même historique. Même si, les *réalités linguistiques doivent être dissociées des réalités sémantiques*, comme l`auteur le propose[82], on doit attirer l`attention que les mêmes *réalités linguistiques* ne doivent pas être séparées des *définitions dogmatiques*. La création du Fils par le Père, selon la doctrine arienne, n`excluait Sa naissance de Marie la Vierge. L`auteur n`est pas très explicite en ce qui concerne la modalité par laquelle la fête de *La Naissance* du Seigneur de Marie la Vierge est devenue la fête de la *Naissance/Création* du Fils *du/par* le Père. Comme on l`a montré auparavant, ces deux événements étaient perçus très différement par l`Eglise et jamais confondus.

Evidemment, on ne se prononce pas contre la dérivation du terme de *Crăciun* de *creatio*, évolution qui du point de vue linguistique semble être la plus logique, mais on ne comprend pas la façon dont *dies natalis Christi*, une fête connue par les chrétiens avant l`apparition de l`arianisme, a pu être absorbée et remplacée par *dies creationis Creatoris*, d`où le terme de *Crăciun* a évolué dans le cadre de la romanité balcanique, pour qu`après, celui-ci soit, encore un foi, remplacé par *dies natalis Christi*. Il lui manque le fondement théologique même dans l`arianisme.

C`est pour cela, à notre avis, que la présente théorie ne peut pas être soutenue sur la base des arguments apportés et soit doit être éliminée du dossier des discussions concernant la marque de cette signification sémantique du terme de *Crăciun* dans la terminologie religieuse roumaine, soit corrigée conformément aux événements historiques ecclésiales et à l`évolution de l`enseignement de l`Eglise Chrétienne Universelle[*].

BIBLIOGRAPHIE

AMANN 1928 – E. Amann, *L'Église des premiers siècles*, Paris, 1928.

BARNEA 1989 – I. Barnea, *Romanitate şi creştinism la Dunărea de Jos*, (*Romanité et christianisme au Bas Danube*), Symposia Thracologica, al XII-lea Simpozion Național de Tracologie, 7 (1989), p. 163-178.

BRANIŞTE 1993 – E. Branişte, *Liturgica generală*[2], Bucureşti, 1993.

CIZEK 1994 – Eugen Cizek, *L'empereur Aurelien et son temps*, Paris, 1994.

CIZEK 2002 – Eugen Cizek, *Istoria Romei*, Bucureşti, 2002.

COMAN 1948 – I.G. Coman, *„Aria misionară" a Sfântului Niceta de Remesiana*, BOR, 5-8 (1948), p. 337-356.

COMAN 1979 – I.G. Coman, *Misionari creştini în Sciția Mică şi Dacia în secolele III-IV*, MO, 4-6 (1979), p. 225-276.

COMAN 1984 – I.G. Coman, *Patrologie*, vol. I, Bucureşti, 1984.

COMAN 1985 – I.G. Coman, *Patrologie*, vol. II, Bucureşti, 1985.

DELEHAYE 1912 – Hippolyte Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana, Bruxelles, 31 (1912), p. 161-300 (extras).

DIACONESCU 1988-1991 – Tr. Diaconescu, *Motivația semantică a cuvântului românesc Crăciun „Noël". Studiu asupra terminologiei creştine din Romania Orientală*, Anuar de Lingvistică şi Istorie Literară, Academia Română, Filiala Iaşi, Institutul

[82] DIACONESCU 1988-1991, p. 53.

[*] Traduction en français: Eduard Florin Tudor

de Filologie Română „Al. Philippide", 32 (1988-1991), p. 29-69.

ERBICEANU 1898 – C. Erbiceanu, *Ulfila, viaţa şi doctrina lui sau starea creştinismului în Dacia Traiană şi Aureliană, în secolul IV e. n.*, Bucureşti, 1898.

ERBICEANU 1898-1899 – *Ulfila. Viaţa şi doctrina sa*, BOR, 22 (1898-1899); 2, p. 121-152; 3, p. 273-301; 4, p. 370-390; 6, p. 506-517; 7, p. 685-710; 8, p. 762-769.

GAUDEMET 1958 – Jean Gaudemet, *L'Église dans l'Empire Romain (IV-V siècles)*, t. 3, Paris, 1958.

GOODSPEED 1915 – E.J. Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, Göttingen, 1915.

HEATHER 1986 – Peter Heather, *The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion*, Greek-Roman and Byzantine Studies, 27 (1986), 3, p. 289-318.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.

POPESCU 1983 – Em. Popescu, *Creştinismul în Eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, Spiritualitate şi istorie la întorsura Carpaţilor, I, Buzău, 1983, p. 259-277.

POPESCU 1988 – Em. Popescu, *Bretanion şi Gerontius (Terentius). Două mari personalităţi ale Tomislui în secolul al IV-lea d. Hr.*, ST, 40, 2 (1988), p. 116-123.

POPESCU 1988 a. – Em. Popescu, *Teophilus Gothiae, Bischof in der Krim oder an der Unteren Donau?*, Byzantia, 14(1988), p.237-249.

POPESCU 1990 – Em. Popescu, *Ierarhia eclesiastică pe teritoriul României. Creşterea şi structura ei până în secolul al VII-lea*, BOR, 108 (1990), 1-2, p. 149-164

POPESCU 1994 – Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994.

RĂMUREANU 1978 – I. Rămureanu, *Mişcarea audienilor în Dacia Pontică nord-dunăreană, sec. IV-V*, BOR, 96 (1978), 9-10, p. 1053-1070.

ROSETTI 1919 – Al. Rosetti, *Colindele religioase la români*, Les Annales de l'Académie Roumaine, Mémoires de la section litteraire, 40, Séance du 5 déc. 1919 (extras).

RUBIN 1981 – Zeev Rubin, *The Conversion of the Visigoths to Christianity*, Museum Helveticum, 38 (1981), Basel, p. 34-54.

SIMONETTI 1976, *L'arianesimo di Ulfila*, RomanoBarbarica, 1 (1976), p. 297-323.

STOIAN 1938 – Iorgu Stoian, *Auxentius, episcop arian de Durostor*, BOR, 56 (1938), 7-8, 32 p.

TURCAN 1998 – Robert Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998; traducere în limba română de Mihai Popescu după Robert Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1992.

WOLFRAM 1990 – Herwig Wolfram, *Histoire des Goths*, Paris, 1990.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris, 1918.

LATE ANTIQUE TOMB IN DUROSTORUM-SILISTRA AND ITS MASTER

Georgi ATANASOV
(Silistra, Bulgaria)

The Silistra tomb is one of the most popular, most investigated and most discussed monuments of the late antique art in Bulgaria and on the Balkans[1].

It was found by coincidence in 1942 in the South outskirts of Silistra – where the antique necropolis of Durostorum has been developed – it was one of the most significant Roman cities on the Lower Danube in the 2nd - 4th century A.D.[2]. Indeed it is totally reasonable to expect and uncover representative monuments like the tomb with the frescos in a center like Durostorum. From the year 106 until the 6th century here camps without a break the most important military unit in the Empire on the Lower Danube – the XI Claudia legion. Around its camp the ancient city has developed, receiving municipality status in A.D. 167 with all the advantageous consequences, resulting from this. In 2nd – 3rd century A.D. Durostorum suffers a rapid prosperity. A proof for this are the impressive in size city baths, the pagan temples and altars, city and country houses, rich funerals etc. The architectural ornaments, statues, plastic lamps, utensils, finery, coin treasures and other hint to the high culture, in which we find evidence about the antique civilization's supreme achievements.

The history of the city is particularly dynamic and full of events in the 4th century, when it turns out to be a basic fort of the Empire against the barbarian (mostly Gothic) invasions. At the beginning of the 4th century A.D. Durostorum received a special attention from the emperors Diocletian (284-305) who visited the city 2 times in 304 A.D. and Constantine the Great (306-337), when the fortification system was extended by building a castle and a wharf on the Danube water strand. This is also the time of advanced Christianization, preceded by persecutions against the early Christian community in Durostorum and the settlements in the city territory. Between 303 and 307 A.D. consecutively here

---

[1] ДИМИТРОВ, ЧИЧИКОВА 1986; FROVA 1954; BIANCHI-BANDINELLI 1955; SCHNEIDER 1983; ПОПОВА – МОРОЗ 1991, p. 42 – 50; PILLINGER, POPOVA, ZIMMERMANN 1999, p. 22-28; АТАНАСОВ 2005, p. 9 – 18.

[2] DONEVSKI 1990, p. 244; ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006.

come to martyr death St. Dasius, St. Julius, St. Valentinus, St. Pazzicratos, St. Markinianus, St. Nicandros, St. Maximus, St. Dadas, St. Quintillianus and St. Calinicos, and in 362 A.D.the last early Christian martyr in Silistra and Moesia, St. Emilianus of Dorostol was burnt[3]. The final triumph of Christianity in Durostorum in the second half of the 4th century is marked by the bishopric formation in 380 A.D., which was pursued by the building of martyriums, churches and a bishop's residence[4]. These processes are synchronous in time with ethnic changes, connected with the Gothic invasions, the establishment of foederatae and immigration of citizens from the Near East in the lower Danube lands. Durostorum suffers defeats because of the Empire's wars with the Goths, but at the end of 4th century A.D. it was rebuilt with everything that followed these changes in the city's agglomeration.

The city necropolis, which girdles the Southern suburbs of Durostorum as an arc, developed throughout this whole historical period from the 2nd to the 4th century A.D. (Fig. 1). The Roman tomb with the frescos was found in its central part, 500 m to the South of the consolidated camp[5]. Obviously this is the zone in which the prominent people of the city were buried, because only about 60 m West a high-ranking local magistrate's funeral with a chariot and marvelous gifts and weapons was uncovered (of late 3rd century A.D.)[6]. And at about 100 m in Southern direction, an impressive early Christian brick-built mausoleum – martyrium was explored. There the relics of three saints martyrs from the beginning of the 4th century A.D. were placed[7] (Fig. 2).

Silistra tomb is definitely among the most popular late antique monuments, discussed in several monographs, some ten articles and a great number of detailed descriptions in general works. It belongs to the well-known architectural type of tombs from the Balkan and Middle Danube provinces of the Roman Empire. Its analogy by plan and construction from the beginning of the 4th century A.D. was lately found on the Western side of the Durostorum necropolis (Fig. 3).

The tomb with the frescos is unicameral, with orthogonal vaulted structure, which is built of semi-processed stones with pink mortar; the vault arch is filled with bricks (Fig. 4). It is orientated West-East with sizes 3.30 x 2.60 m, height – 2.30 m. The entrance is from the East, consisting of three stone plates, and the floor is covered by big rectangular ceramic plates made in *fresco al seco* technique (Fig. 5). The whole interior is plastered with grave-white lime solution, which is mixed with plaster and over that, before it became dry, the dyes were placed. Unlike most of the tombs from the 3rd - 5th century in Dobrudja and on the Balkans, the tomb's whole interior is covered with paintings. The Southern, Western, Northern walls bear three frames each, shouldered by rectangular frames with sizes about 1.00 -1.30 x 0.80 – 1.00 m, in which human figures in full-length are portrayed (Fig. 5, 6). They form an original procession of servants, who

[3] DELEHAYE 1912, p. 265-268; ATAHACOB 2002, p. 55-65; ATAHACOB 2000, p. 8-16; ATAHACOB 2004 a, p. 6-11; ATAHACOB 2004 b , p. 203-218; ATAHACOB 2007, c. 15-78.

[4] ZEILLER 1918, p. 166 – 167; ILSKI 1995, p. 16, 28, 32, 36; ATAHACOB 2001-2002, p. 210-217.

[5] MILOŠEVIĆ, DONEVSKI 1999, p. 245 – 258.

[6] ATANASOV 2001, p. 130 – 135.

[7] ATAHACOB 2002, p. 55 – 65.

are running forward to the center of the Western wall, which is taken by the figures of the master's family (Fig. 5 - 7). It is remarkable, that only their figures go out of the work's frame. The master, obviously the tomb's owner, is bareheaded, without a beard, with mat face and expressive masculine features. He is dressed in pale light long-sleeved tunic, ornate with purple circles and rich ornaments on the shoulders and the cuffs. Over the tunic a red-brown mantle (*chlamys)* is thrown, which is joined on the right shoulder with aureate bulbous pin. I especially stress on the tablon pattern rectangular application made of colored bluish material on geometrical figures at the lower part by the edges of the mantle (*chlamys*). The master is wearing open shoes and he holds a short cylindrical roll in both hands with a demonstrative gesture (Fig. 5-7).

The woman's figure is on the right, half-hidden from the man's. Her left hand is placed on his shoulder, and in the right one she holds a red rose or lily. She is dressed in long-sleeved brown tunic, on which a rich decorated in white, green and aureate dalmatic is slipped on. The dame wears ear-rings, and on the gracious neck a marvelous necklace (*patagium*) of pearls and precious gems can be seen. It was saved for the most noble aristocrats in the Empire from the Late Antiquity and the Early Byzantium. The mistress' face is expressive, the hair is dark and covered with a kerchief with ornaments, under which a fine veil can be seen – an Eastern tradition in the clothing of the noble married women, which is well accepted by the noble ladies in the Roman Empire.

All other figures, without exception, are running forward to the master couple and they carry toiletry articles and elements of the master's costume. On the wall panel, on the left, a longhaired young woman in an ochre tunic with *clavas* is portrayed. She holds an ewer with washing water in her right hand and in the other one – a stick (Fig. 5, 6, 8). The woman on the right has a pale gray tunic and plain earrings and wears a big ornamented towel for drying (Fig. 5, 6, 8). The next dame on the left, on the Southern wall, on her part, submits a box with aromas (Fig. 5, 6). There is no doubt, that her beauty exceeds all the others – expressive soft veil of the face, marvelous haircut (Fig. 6). Finally she is the youngest of all dames and she is the only one among the servants, who has the privilege to wear earrings with pearl pendants and bracelets. She is dressed in a red dalmatic with dark ornaments. The fourth servant, the last one, is presented opposite her, on the North wall, dressed in a long ochre-brown dalmatic, directed to the master with a big mirror (Fig. 5, 6, 8). While the ladies hold only accessories, connected with the toiletries, the men have the privilege to submit all the main elements of the aristocratic male suit. The first servant on the right of the master is on the Southern wall of the tomb. He is dressed in a girded blue tunic and he has white trousers and sandals on. He has a necklace around his neck (Fig. 5, 6). He wears trousers, called anaxirides, with belt on his shoulder and in his hand – shoes, the same which the master has on. In parallel, but opposite, on the North wall the second servant is portrayed in ochre tunic. He has a necklace with a foliar pendant around the neck (Fig. 5). With both his hands he submits a folded pale yellow tunica with red-brown circles, which is very alike the tunic in which the owner is portrayed. The next servant on the Southern wall is dressed in the same way, but is different from the others with his very long blond hair (all others have short dark hair), which is a reason for him to be considered of a

Gothic origin (Fig. 5, 9). In his left hand he holds a high lifted dark red mantle with a golden fibula and dark purple square figures, in which a red rhombus is added. In this case there is no doubt that this is the same mantle which the master has on. The last servant on the South wall is dressed in a short tunic, trousers and has a necklace with a moon pendant around the neck (Fig. 5, 10). In his hands he submits the master's red belt with a massive buckle and double trapezium gold-plated applications.

The entrance on the East wall is flanked by two big candlesticks and in the lunette above them two doves are pictured parallel and opposite (Fig. 5, 6, 8). Unfortunately, the name of the owner is not legible anymore. Still, on the Western lunette, above the master figures, a magnificent composition is wonderfully saved, with two beautiful peacocks, drinking living water from a high vessel (kantharos) and with a background of pink blossoms (Fig. 6, 8). The place is specially selected, because of the semantics of this scene, perceived to be a symbol of the beauty and aristocratic luxury in the Roman art[8]. On their hand the early Christians in the 3rd-4th century, see in the peacocks and the living water an allusion of the blessed eternal life and immortality[9]. Provided that the Silistra tomb is created in the transitional 4th century – a border between two civilizations and two culture models, I do not except, that the composition with peacocks and living water could present a divided gap between the antique traditions and the palaeochristian symbolism conception of the world. This sense could be an allegory of the luxury and the high position in the society of the master couple hoping for eternal life. Moreover, the rich flora and fauna on the ceiling and the hunt of exotic animals are also associated with the luxury life of the aristocratic master circles (Fig. 11)[10].

The frescos on the vaulted ceiling are distanced from these on the walls with illusionary, but very well molded as perspective trimmer joists. In this way, probably, the author has artistically re-produced the line between the earth life and the dreamt eternal life. There is something beautifully dreamt and divine in the frescos on the vault arch, indeed. The artist reached his summit in the compositional respect. He lined the vault arch in 63 squares, in which – pretty inventive – octagons are added. This is the way to suggest a perspective deepness and the sensation for a cassette ceiling is kept, which was applied in the Roman representative buildings and the rich aristocratic country houses and castles. Each cassette is filled up with plants and animals, which are rarely repeated, and if they are – they are re-produced in different posture and close-up. The variety is impressing – water-floating, exotic and migratory birds, beasts, plants, palms, flowers, fruit (pomegranates, bunches) and four images of a young men – hunter in different attitudes (Fig. 11, 12).

I will specially not extend the discussion about the straight realia and the chronology of the monument, either. Almost all experts of late antique art date it in the limits of the 4th century, but a certain polarization in their opinions can also

[8] PILLINGER, POPOVA, ZIMMERMANN 1999, p. 25 – 26.
[9] LOTHER 1929, p. 7 – 23.
[10] PILLINGER, POPOVA, ZIMMERMANN 1999, p. 26.

be noticed. A group of experts remits it to the last decades of the 4th century[11], and others[12] - to the first half of the 5th century. Personally, I accept more the arguments of those authors, who date the frescos in the tomb to the time of Theodosius I the Great (379-395). No doubt, all the experts agree, that it is built by a pagan and decorated by the laws of the pagan art. Keeping in mind the sharp anti-pagan laws of Theodosius I (author of the edicts of 388 and 391, which claimed intolerance to paganism, prohibition of the pagan rituals and closing the pagan temples)[13] it is not very probable that the building and decoration of a pagan tomb and the accomplishment of a pagan funeral in the centre of the necropolis in a city like Durostorum was allowed. Moreover, a bishopric chair already exists here and an impressive early Christian martyrium, from the first half of the 4th century was uncovered in the tomb's neighborhood, in three niches (*arcosolium*) in which presumably the relics of the local martyrs saint Maximus, Dadas and Quintilianus were placed[14] (Fig. 1, 2). This turns it into a special Christian center, and a late antique necropolis. This reduces even more the possibility of erecting pagan buildings in this area.

Therefore it is most reasonable and historically valid that the frescos in the Silistra tomb are to be dated before 391 and even before the Gothic invasion in 376-378, when Durostorum was conquered and destroyed, some of its inhabitants were killed and some migrated[15]. This somehow explains the figure of the Goth-servant (long time before 377 a lot of Goths from Scythia Minor and Moesia Secunda landed up in slavery)[16] and the lack of funerals in the tomb. However its decorative system and simplified architectural spatial composition with architectonic elements of the Roman-Hellenistic order, the mirror symmetry, combined with contrary perspective frame a new, last phase of classic painting in the tomb[17]. It is reasonably connected with the government of Constantine the Great and his heirs – an epoch which finalizes the classical period of the pagan art and prepares ideologically and intellectually the stylistics and the expressions of the official early Christian art of painting. Not only the whole composition, but many details and some scenes (for example the pairs of peacocks and the doves on the lunettes) suggest a new thought over beginning. The whole composition is charged with mystics and allegorical symbolism. Finally the shortened figures with heavy proportions (especially the master couple), the haircuts with bangs and the most servants' long falling hairs and especially the marvelous haircut of the beautiful female servant find straight parallels more among the monuments from the first half – the middle of the century, rather than the time of Theodosius the Great, the last quarter of the century. Therefore the closest in style, color and decorative system tomb of Eustorgius from Salonica is dated in the first half of the

[11] ДИМИТРОВ, ЧИЧИКОВА 1986; SCHNEIDER 1983, p. 39-55.

[12] FROVA 1954, p. 25-30; BIANCHI-BANDINELLI 1955, p. 98-100; PELIKANIDIS 1965, p. 230 – 235; VALEVA 1979 – 1980, p. 127; ПОПОВА – МОРОЗ 1991, p. 42-49.

[13] УСПЕНСКИ 1996, p. 101-102.

[14] АТАНАСОВ 2002, p. 55-66.

[15] WOLFARM 1990, p. 127, 138-140; *История на Добруджа*, 1984, p. 161-162.

[16] WOLFARM 1990, p. 125-127, nt. 7.

[17] ПОПОВА-МОРОЗ, 1991, p. 42-49.

4th century[18] (Fig. 13). The similarity in the pose, the expression, the suit and the marks of the society rate of Eustorgius (a high magistrate from Salonica) is remarkable with those of the master in the Silistra tomb[19].

The other significant question that interests the experts is the semantics of the frescos in the tomb, as also the personality, respectively the social rate of its owner. Although all authors refer to these problems, they are still the least clarified. It is usually claimed, that the owner is a noble Roman from Durostorum, and the figures of the servants reproduce a ritual procession of attendants, forwarded to the master couple – the women attend to the mistress, and the men – the master[20]. There are even hypothetical suppositions that the frescos are related to a wedding ceremony of the marital couple[21].

It is remarkable, that the four portraits of the hunter are alike. In all four cases he is presented like a big boy (almost adolescent) with a closed yellow tunic, similar size, close anthropological features and the same haircut of the dark brown hair (Fig. 11, 12). All these special features in all ways harmonize with the master's image, presented on the central wall-panel in the tomb. This is why I join the opinion of L. Schneider, that the hunting scenes have some relation to the central character, the owner of the tomb[22]. Moreover, I am willing to go further with the supposal, that on the vault arch he is shown himself as a young man, hunting a leopard, wild boar, bear and birds. The hunt in late antiquity was a noble aristocrats' priority. Under Sasanid influence the hunt of lions and leopards penetrates even in the imperial iconography by the heirs of Constantine the Great[23]. Imitating the emperor, the high dignitaries begin to portray themselves as hunters of exotic beasts. This is why it is explainable for a high aristocrat, and the owner of the Silistra tomb is undoubtedly one, to be shown as a brave man, whose amusements even in his youth were of an aristocrat – an indirect sign for his belonging to the class of the *illustres*.

It is also remarkable, that the majority of the animals the young man is hunting, are not to be found in the Durostorum region and on the Balkans generally. This is undoubtedly true for the leopard (Fig. 12), while the iconography of the wild boar does not harmonize with the wild boars in Europe at all. The body is more alike the African wild boars. The flora and fauna have even more no European origin. The peacocks, herons, geese, palms, pomegranate (Fig. 11, 12) are surely untypical for this region and they definitely direct to North Africa or Syria. If the owner of the Silistra tomb has really portrayed himself as a hunter in his youth, the environment and the background on which his feats are shown, suggest, that he was born or had grown up in North Africa (Egypt) or Front Asia (Syria) (Fig. 11, 12). Hence, in the written sources and on the lapidary monuments such single or group migrations of inhabitants from the East to the

[18] PELIKANIDIS, 1965, p. 230, Taf. 126, 130.

[19] PILLINGER, POPOVA, ZIMMERMANN 1999, p. 26 – 27.

[20] SCHNEIDER 1983, p. 39-55; ДИМИТРОВ, ЧИЧИКОВА 1986, p. 47; ПОПОВА – МОРОЗ 1991, p. 42.

[21] BARBET, BLANC 1999, p.19.

[22] SCHNEIDER 1983, p. 39-44.

[23] GRABAR 1971, p. 57-59, pl. XVII-2.

Western Black Sea coast, are often showed[24]. It is not impossible that the painter himself, who has created the frescos, was also attracted to the nearest provinces of the Empire, i.e. where the master came from.

Finally, the problem of the personality and the social rate of the master, who is portrayed on the central wall-panel on the Western wall of the tomb is more significant. So far there intentional careful studies and suppositions in this direction were not made. It is generally indicated, that he is a wealthy, noble landowner, with high social rank and even with affinity to intellectual occupations. The lack of explanatory text (sometimes found on the Eastern lunettes, but exactly here there are serious damages) makes the thinking in this direction to the highest degree difficult and makes the interpretations more or less hypothetic. Still, let us look again at the frescos and watch the images from a different point of view, while commenting upon the master according to his clothes and their semantic.

Every title in the Empire was attended with a special type of suit and with special signs. In the late antique epoch and more accurate after Constantine the Great, this became a custom[25]. This is how the clothes and the accessories gain a specific semantic sense and one could judge in a high degree the rank of their owner. Among these and a lot of other innovations, Constantine I introduces the title of *patricius* as one of the most prestigious in the Empire, given to noble citizens, military commanders and members of the Senate[26]. After he moves the capital (more like he regulates a second capital) from Rome to Constantinople in 330, Constantine forms a new Senate. He fills it up by attracting noblemen from Rome and aristocrats from the big Balkan and Asia Minor cities. Of course, some of them (including those with barbarian origin) are nominated and chosen for patricians, proconsuls, magistrates, strategus and so on. I specially stress on these processes, because I suggest that the master from the Silistra tomb received a high title in the epoch of Constantine, about the middle of the 4th century, but in any case before 378, when Durostorum was conquered and destroyed by the Goths.

Thanks to the description of the chronic writers (mostly those of John Lid, John Malala and Constantine VII Porphyrogenetus) and the studies of the Byzantologists[27] we know enough of the highest dignitaries' marks in the Emperor's court, both of the earlier (4th-7th century) and for the later period (9th-10th century). According to the ancient ceremony at the court in Constantinople the patricians, the senators, the magistrates, the proconsuls, the strategus, dressed in special suits, got from the Emperor's hand the mark – the

[24] ВЕЛКОВ 1959, p. 236 сл.; *История на Добруджа*, 1984, p. 145, 150-151; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 243 – 245.

[25] TWINING 1967, p. 23; PERTUSI 1967; WESSEL, PILTZ, NICOLESCU 1973, col. 370 etc.; АТАНАСОВ 1999, p. 244 sqq.

[26] GUILLAND 1967, p. 132-140; ЧЕКАЛОВА 1997, p. 32-34.

[27] Joannes Lydos, *De magistratibus populi Romani libri tres*, Lipsiae, 1903, I. 4, II. 13 – 17; Joannes Malalas, *Chronographia*, Bonnae, 1831, XVII, p. 412 – 413 (= PGr, t. 97); EBERSOLT 1923, p. 39 – 44; БЕЛЯЕВ 1926, p. 212-226; Constantinus Porphyrogenetus, *De caerimoniis aulae byzantinae*, Bonnae, 1829-1830. 56/47, 57/48, p. 710 sq; GUILLAND 1967, p. 132-140; DEER 1972, p. 240-267; DEER 1970, p. 7- 25; HEIL 1966, p. 75, 98, 128-130.

main symbol of their dignity – the *codicillus*[28]. For its form we judge mostly from the images of the codicils in the hands of the high dignitaries around the Emperor on the Theodosius' Obelisk and the codicil, with which the same Theodosius I nominates a high dignitary scened on a silver dish, kept in Madrid (Fig. 14)[29]. We notice their most detailed reproduction in the late antique art on statues from the 4th century (Fig. 15). There, high magistrates are carved with codicils in their right hands in shape of little cylindrical rolls[30], which are very alike the roll in the hands of the master in the Silistra tomb (Fig. 7). His high rank is illustrated not only by the codicil, but also by the suit. I have already noted, that even in the 4th century the rule was laid, that every distinguished person in the court should wear a suit, which corresponds and illustrates the rank or position which he takes[31]. For instance the candidate for patrician enters the castle, where he puts (usually as an Emperor's gift) a red (if he is a military man) or white (if he is a citizen) mantle with a figure and a golden fibula (with the Emperor's face). If we judge the description of other noble dignitaries' robes it seems that the tunic under the mantle had a light (*aureata*) color[32]. After the preparations, the nominated patrician is walked officially into the chrisotriclinium. There the Emperor himself, in the presence of the court dignities, personally bestows him the most significant patrician mark – the codicil (the diploma), which he is obliged to carry in a prominent place during his public manifestations. It was already mentioned, that not only the patricians received diplomas, but also other highest officials in late Rome, and their circle was limited (senators, magistrates, strategus, consuls). But solely the emperor has the privilege and right to bestow the diploma-codicil to the nominated noblemen from the *illustres*[33] circle.

Another significant problem, concerning our subject is whether the patricians and the other highest officials in early Byzantium received the rich decorated belt, because Constantine VII does not mention it among the marks when describing the patrician signs. But in his work he reproduces the realities from 6th-7th century, when the ritual has received a strong religious touch. On the base of some earlier proofs (basically Casiodor), a lot of the experts on this subject[34], with some nuances, accept that the patricians and the highest officials in the 4th-6th century wore those belts. This seems to be happening already in Diocletian's time, when the belt is statuated by a law for the suit of the high military and civilian people, respectively the patricians[35]. The connection of the belt with the high military aristocracy is confirmed by an authentic text, according

[28] PAULY, WISSOWA 1901, col. 179 – 181.

[29] EBERSOLT 1923, p, 19, fig. 1; GRABAR 1971, p. 54, 62-64, 89, pl. XI-XII, XVI; PAULY, WISSOWA 1901, Col. 179 – 181.

[30] ŠEVČENKO 1968, p. 26 – 58. Fig. 2, 3.

[31] Joannes Lydos, *De magistratibus*..., II. 4 - 13, p. 170 - 179; Constantinus Porphyrogenetus, *De caerimoniis aulae byzantinae*, Bonnae, 1829-1830, II, 47, 48, p. 710 sq; VOGT 1939, II, 56 (47), 57 (48), p. 44-50, 59-69

[32] For the light tunicas (λευκοί διόλου) of the patricians writes in the 6th century Joannes Lydos, Вж: *De magistratibus*..., I. 17, p. 134 – 137; БЕЛЯЕВ 1926, p. 219.

[33] GUILLAND 1967, p. 23 – 28; VOGT 1939, II, 56 (47), 57 (48), p. 44 – 50, 59 – 68; PAULY, WISSOWA 1901, col. 179 – 181.

[34] DEER 1972, p. 278-279; HEIL 1966, p. 75-77

[35] SOMMER 1984, p. 83-86.

to which emperor Julian (361-363) deprives a group of dignities of their military status and along with this of their right to wear belts. With their rehabilitation by Valentine "*they received their belt back, which they had lost before*"[36]. In this regard Libanius announces that a high magistrate, who was fired by emperor Julian, continued to show up in front of the court in his role of a defendant with a belt. He aimed with this to make the judges respect him, because: "*it was the belt, which makes the streets, the fortresses and cities tremble*"[37]. There is also another document from 382, which prohibits to the senators in Rome to wear belts and military suits[38]. This means that we speak of a widely spread practice at the end of the 4th century. But it is not overcome, because on the Madrid dish from the end of the 4th century the emperor belts of Arcadius and Honorius are clearly engraved, as well as the belt with the tunic of the high dignitary (patrician ?)[39]. Obviously, the tradition continues, because we see emperor Justinian I (527-565), the patricians and senators, who accompany him, with wide belts under the mantles with golden fibulas and *tablons* on the mosaic wall-panel in San Vitale in Ravenna[40]. Finally, according to John Lid, the pale (white) tunics of the patricians and the red tunics of the eparches and the consuls are tightened up with belts of red leather[41]. So, in conclusion it can be claimed that the belt is an important sign in the costume of the high magistrates in the Roman Empire in the 4th century[42].

Now let us look more carefully at the frescos in the Silistra tomb and mostly at the master's clothes and compare them to the descriptions of John Lid and Constantine Porphyrogenetus. It is also perceived that this is not an ususal tunic, but a pale long-sleeved tunic (white with golden nuances), which is decorated with pieces - *paragudii* of purple cloth at the bottom half, the shoulders and the sleeves. According to authentic images and written sources the paragudii become an element of the supreme aristocrats' clothes in the 4th C. and according to John Lid specially the white paragudii with purple elements are saved for patricians. Investigating the frescos in the Roman catacombs, J. Wilpert stresses on the differences in the clothing from the 3rd-4th century, compared to those from the 1st-2nd. According to him namely in the 3rd-4th century the tunic decorated with pieces begins to accept marks of distinction, which is typical for the high estate[43]. After the beginning of the 4th century the pieces - *paragudii* penetrate in the clothing of the emperors and high officials, covered by the Roman legislation. In 362 the emperors Valentine and Valent publish a law, confirmed by Theodosius I in 382, which regulates the wearing of golden silk pieces - *paragudii* by the emperor family and banishes their production by private people[44]. At this time namely the tunic with pieces - *paragudii* is transformed into a representative hiton – *paragudii*. According to John Lid, it is a significant element not only for the costume of the emperor, but also for the costumes of the eparches, the council and

[36] *Codex Theodosianus*, VIII. 1. 11, p. 365; TOMLIN 1976, p. 191.
[37] Libanius, XVIII. 134; TOMLIN 1976, p. 191.
[38] *Codex Theodosianus*, XIV. 10. 1-4, p. 397-399, 416.
[39] GRABAR 1971, tab. XVI.
[40] GRABAR 1971, tab. XX. 1.
[41] Joannes Lydos, I,17, II, 13, p. 134, 179; БЕЛЯЕВ 1926, p. 219.
[42] GRABAR 1971, tab. XX. 1.
[43] WILPERT 1902, p. 93 – 96.
[44] *Codex Theodosianus*, XVI: X.. 21 ; БЕЛЯЕВ 1926, p. 217.

the patrician[45]. According to the descriptions, those are chitons with long enough sleeves. I especially endorce on the fact, that the patricians wear white *paragudii*, because the master in the Silistra tomb wears a long white *paragudii*, decorated with segments on the lower lap, the sleeves and the cuffs.

Unlike the mantle, the master's chlamys in the Silistra tomb is presented in much more detailed way and a couple of dark lila (purple) applications is to be seen at the lower end. These applications are called tablion (ταυλιών), and according to John Lid the golden tablions are saved for the Emperor's crimson chlamys while the Caesar's chlamyses are decorated with crimson tablions, as well the eparche's and the officials' (the senators) and the patricians'[46]. They serve for distinctions, that is how the palace watch understood who is to be allowed unobstructed into the castle[47]. There is a discussion about the time when the tablions for the first time begin to decorate the chlamyses of the high dignitaries. On the basis of the statues and mostly on the early frescos, according to J. Wilpert and N. Beliaev this happens after the beginning of the 4th century[48].

The biggest attention among the suit and the accessories deserves the object with cylinder shape, which is shown in the right hand of the aristocrat in the Silistra tomb (Fig. 7). Almost all the authors, who have touched the subject accept that we talk about a paper roll, wedding contract, sign of the paper work of the master, etc. Having in mind the military aristocrat suit of a high dignitary, I assume that it is actually an emperor's diploma – codicil. And the belt can not be seen, because it is fully covered by the mantle. This is why it is hard to see the senators' and patricians' belts from the encirclement of emperor Justinian I in San Vitale, too. But the belt is definitely part of the Silistra magistrate's suit, because one of the servants of the North wall is submitting it to him with a ritual gesture (Fig. 10). It is made of dark red leather (I have mentioned that according to Joan Lid the partition and senator belts are red) and it is covered with double trapezium applications, which are characteristic for the 4th century. However, analogous silver applications were found in several late antique tombs in Durostorum and dated to the beginning of the 4th century[49] (Fig. 16).

The belt and the reddish chlamys are a clear indication that the master belongs to the high military aristocracy. And if we trust the descriptions of ancient authors (mostly John Lid and Constantine Porphyrogenetus) and the analyses of A. Beliaev (according to him the white longsleeved tunics – later hitons – *paragudii* and the chlamyses with the colour of dry wine – red-brown and the purple tablions are typical for patricians)[50], it is more probable that the master of the Silistra tomb was a patrician – a military person, than a consul, magistrate, proconsul or strategus.

Therefore I assume that the master from the Silistra tomb is from a noblemen's family (*illustres*). Most probably he lived around the middle of the 4th

[45] Joannes Lydos, *De magistratibus*..., I. 17, II. 13, p. 134, 179; БЕЛЯЕВ 1926, p. 218 - 219.
[46] Joannes Lydos, *De magistratibus*..., I. 17,32, II . 4,13, p. 134, 144-146; БЕЛЯЕВ 1926, p. 225-226.
[47] Joannes Malalas, I, II (=PGr., 97. col. 101-104).
[48] WILPERT 1902, p. 95; БЕЛЯЕВ 1926, p. 225-226.
[49] POPOVIĆ, DONEVSKI 1999, p. 19, 34, 68-69, fig. 8.
[50] БЕЛЯЕВ 1926, p. 219, 227.

century, like other provincial aristocrats and he was honored with a high title (patrician, magistrate, senator, consul). The only indication for this consists in his suit and the diploma. They are dignified and are fully identical with the suits and the signs of the patricians, senators and the highest magistrates from the early Byzantine epoch. The belt and the reddish mantle are a clear indication that he belongs to the high military aristocracy.

Obviously the nobleman from Durostorum was especially proud with his high title, because the whole artistic composition is a subject to the clothes and accessories, which accompany it. However, I think that the whole procession is an original manifestation of the compound elements of the parade suit, which are brought by the servants. Not only that he's dressed with them, but the master seems to have insisted that they were to be shown especially and separately by the servants, who are submitting them to him with veneration and ritual gestures. I already mentioned, that one of them carries the belt (the last one on the right), the second near him – the bended pale yellowish (*aureata*) tunic (not the mantle, as it is usually claimed, because it is red and it is carried by another servant), the third (the last one on the left) submits the purple tablion with a figure and a golden fibula, and the forth near him – the trousers. It is true, that trousers can not be seen in the image of the master, but obviously, like the belt, they are fully covered by the long mantle. It is still well known, that in the 4th-5th century the closely tight trousers begin to enter as an element in the suit of the high dignities in the Empire as a barbarian (or may be Sasanid) borrowing[51]. However, according to the famous silver dish from the Hermitage even Emperor Constans himself (337-350)[52], wears trousers, and he is almost a contemporary to the owner of the Silistra tomb.

It is remarkable that the dignified clothes are brought only by male servants and in the sequence of the dressing. The one closer to the master submits the tunic and the trousers, and the last the belt and the mantle with the fibula. None of the servants submits the diploma and this is understandable. I remind it again, that according to Constantine Porphyrogenetus the clothes and accessories were worn by the nominated patrician, senator, proconsul or strategus (of course with the help of the servants) before he walked into the palace hall, and the belt-codicil, the most important sign, is given by the Emperor himself.

If the frescos in the Silistra tomb have a direct relation with the acceptation of a high military dignity, the presence of the mistress and the female servants seems to be unnatural. However, it has already been marked, that the frame, in which the master is portrayed is equal to the frames, in which the servants are presented (Fig. 6). At the same time they are too tight to accommodate two figures, besides – the central ones. This is why I hold on to the idea, that the original idea should have expected that the central frame would be filled only with the dominating figure of the master[53]. But something happened inbetween and in a certain stage (it seems that this was in the process of the decoration) the decision was taken, that in the limited surface of the little field to be portrayed

[51] WESSEL, PILTZ, NICOLESCU 1973, col. 444.
[52] GRABAR 1971, p. 57-59, pl. XVII-2.
[53] ДИМИТРОВ, ЧИЧИКОВА 1986, P. 50.

both figures. The space was obviously not enough, which is why the master's figure had to go out of the frame – a case that has no analogy among the other figures and the tomb art from the 4th century generally. This is why the original design, which reproduces the manifestation of the official clothes and accessories, submitted to the master – a high military magistrate – is slightly disturbed and a little insipid with his wife's image that was added later.

As for the female servants, according to the tradition of the time and the opinion of some contemporary experts, they can only serve the mistress. This is why it can be assumed, that their portraying is a result of the decision, that the image of the mistress should find room near the master. But in the same time the concerned female servants do not only carry clothes, jewelry, finery, etc., which can only content the lady's needs. The female servant on the right of the marital couple holds a ewer with a stick (their analogues have been found by archaeological excavations in Silistra) the one on the left – a towel for drying, the last one on the right – a box of perfumes, and the last one on the left – a mirror. These are definitely things and belongings, which can attend the toiletry (mostly the washing) of a nobleman, as well as of a noble lady. This is why I suggest the idea that the female servants submit things and belongings, which are related with the outlook of the nobleman (*illustres*), before he dresses with the elements of the parade dignity suit, which have the connotation of signs. So, the washing has an almost ritual nature and it reminds of the emperors' and bishops' washing before they dress with the ritual clothes and signs.

Finally, it is natural to put the question whether this is the most suitable subject for the decoration of a requiem house, and the Silistra tomb is undoubtedly one. In the beginning it was mentioned, that the four images of the exotic hunter, portrayed on the ceiling, might symbolize the master's youth. This is why, if up above his aristocratic hobby is presented while still living, why should his biggest achievement in his earth existence not be reproduced – the acceptation, the parade suit and signs of a highest dignity (more probable patrician than magistrate, consul or strategus), which were received from the Emperor in Constantinople himself, in the lower register[54]. However, it is totally natural for us to expect for a city like Durostorum the presence of the highest Roman magistrates in 4th-5th century. There were old noble families in the city who took high positions and ranks in the biggest and only XI Claudia legion on the Lower Danube in 4th-5th century. Its fortification permanent camp with a command center was uncovered only at 800 m South from the Silistra tomb (Fig. 2). It is remarkable, that in the time when the tomb was built, Gaudencius, a military commander, was born in about 380, in an aristocratic family. He is definitely one of the most noble and high legitimated men in the Empire, who was also called the last Roman[55].

[54] PILLINGER, POPOVA, ZIMMERMANN 1999, p. 26.

[55] SEECK 1894, Col. 701 – 703; ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006, p. 399-407.

BIBLIOGRAPHY

АТАНАСОВ 1999 - Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните български владетели*, Плевен, 1999.

АТАНАСОВ 2000 - Г. Атанасов, *За личността, мъченическата смърт и мощите на Св. Дасий Доростолски (+20 ноември 303 г.)*, Духовна култура, 11(2000), p. 8-16.

ATANASOV 2001- G. Atanasov, *Das römische Wagengrab von Silistra (Bulgarien)*, in *Sein & Sinn/Burg & Mensch*, Wien, 2001, p. 130 – 135.

АТАНАСОВ 2001-2002 - Г. Атанасов, *Епархия Доростола и доростольские епископы IV-VII вв*, Stratum plus, 6(2001-2002), p. 210-217.

АТАНАСОВ 2002 - Г. Атанасов, *За късноантичния мавзолей-мартирий в Дуросторум-Силистра и доростолските мъченици Св. Св. Св. Максим, Дада и Квинтилиан*, Добруджа, 20(2002), p. 55-65.

АТАНАСОВ 2004a - Г. Атанасов, *Доростолските мъченици от 304 г*, Духовна Култура, 5(2004), p. 6 – 11.

АТАНАСОВ 2004b -Г. Атанасов, *Св Емилиан Доростолски († 362 г.) – Последният раннохристиянски мъченик в Мизия*, in *Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgi Bacalov*, Sofia, 2004, p. 203-218.

АТАНАСОВ 2005 - Г. Атанасов, *За личността на собственика и семантиката на стенописите в силистренската късноантична гробница*, В: Културните текстове на миналото: носители на символи и идеи. IV. Тектове в архитектурата и образите, Sofia, 2005, p. 9 – 18.

АТАНАСОВ 2007 - Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстор*, Варна-В.Търново,7 2007.

BARBET, BLANC 1999 - A. Barbet, N. Blanc, *Peinture et architecture*, in *Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique IV-e siècle avant J.-C – IV-e siècle après J –C*, Paris, 1999.

BIANCHI-BANDINELLI 1955 - R. Bianchi-Bandinelli, *Hellenistic-Byzantine Miniatures of the Iliad (Ilias Ambrosiana)*, Olten, 1955.

БЕЛЯЕВ 1926 - Н. М. Беляев, *Украшения познеантичной и ранневизантийской одежды*, in *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov. Archéologie, historie de l'art. Etudes byzantines*, p.212-226, Prague, 1926.

ЧЕКАЛОВА 1997 - А. А. Чекалова, *Патрикиат в ранной Византии*, ВВр, 57, 1997.

Constantinus Porphyrogenetus 1829-1830 - Constantinus Porphyrogenetus, *De cerimoniis aulae byzantinae*, Bonnae, 1829-1830.

DEER 1970 - J. Deer, *Zur Praxis der Verleihung des auswärtigen Patriziats durch den byzantinischen Kaiser*, Archivum Historiae Pontificiae, 8, p.7- 25, 1970.

DEER 1972 - J. Deer, *Zum Patricius-Romanorum-Titel Karls der Grosse*, in *Das Kaisertum Karls der Grossen*, Wege der Forschungen, 38, Darmstadt, p. 240-2671972.

DELEHAYE 1912 - H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Bruxelles, 1912, p. 265-268.

ДИМИТРОВ , ЧИЧИКОВА 1986 - *Д.* Димитров, М. Чичикова, *Късноантичната гробница при Силистра*, Sofia, 1986.

DONEVSKI 1990 - P. Donevski, *Zur Topographie von Durostorum*, Germania, 68, 1, 1990.

EBERSOLT 1923 - J. Ebersolt, *Les art sompteuaires de Byzance*, Paris, 1923.

FROVA 1954 - A. Frova, *Peiture romaine en Bulgarie*, *Cahiers d'Art*, I, 1954.

GRABAR 1971- A. Grabar, *L'Empereur dans l'art byzantin*, London, 1971.

GUILLAND 1967 - R. Guilland, *Recherches sur les institution byzantines*, Berlin-Amsterdam, 1967.

HEIL 1966 - W. Heil, *Der konstantinische Patriziat*, *Basler Studien zur Rechtswissenschaft*, 1966.

ILSKI 1995 - K. Ilski, *Biskupi Mezji i Scytii IV – VI w,* Poznań, 1995.

ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006 – Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски, *Античнят Дуросторум. История на Силистра*,Т. I., Силистра-София, 2006.

Jannes Lydi 1903 - Jannes Lydi, *De magistratibus populi Romani libri tres*, Lipsiae, 1903.

Joannis Malalae 1831 - Joannis Malalae, *Chronographia*, Bonnae,1831.

LOTHER 1929 - H. Lother, *Der Pfau in der altchristlichen Kunst*, Leipzig, 1929.

MILOŠEVIĆ, DONEVSKI 1999 - G. Milošević, P. Donevski, *The Late Antique Tombs at Silistra/Durostorum*, in *Der limes an der Unteren Donau von Diocletian bis Heraclios*, Sofia, 1999, p. 245 – 258.

PAULY, WISSOVA 1901 - A. Pauly, G. Wissova, *Codicilli*, RE IV, Stuttgart, 1901.

PELIKANIDIS 1965 - S. Pelikanidis, *Die Malerei der konstantinischen Zeit*, in *Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Trier, 1965, p. 230 – 235.

PERTUSI 1976 - A. Pertusi, *Storiogra umanistica e mondo bizantino,* Palermo, 1967.

PILLINGER, POPOVA, ZIMMERMANN 1999 - R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann, *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Wien, 1999, p. 22-28.

ПОПОВА – МОРОЗ 1991 – В. Попова – Мороз, *Силистренската гробница и късноантичната епоха*, Проблеми на изкуството, 1(1991), p.42 – 50.

POPOVIĆ, DONEVSKI 1999 - I. Popović, P. Donevski, *Gold and Silver Jewelry from Durostorum Burials*, Svisctov, 1999.

SCHNEIDER 1983 - L. Schneider, *Die Domäne als Weltbild. Wirkungstrukturen der spätantiken Bildersprache*, Wiesbaden, 1983.

SEECK 1894 – O. Seek, *Aetius*, RE, I, Stuttgart, 1894.

ŠEVČENKO 1968 - I. Ševčenko, *A Late Antique Epigram and the so-called Fidel Magistrate from Aphrodisias*, in *Syntron. Art et Archéologique de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age. Bibliothèque des Chahiers Archéologique*, p. 26 – 58, Paris, 1968.

SOMMER 1984 - M. Sommer, *Die Gűrtel und Gűrtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunders im Römischen Reich*, Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 22, 1984.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 - A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, Bucarest, 1991.

TOMLIN 1976 - R. Tomlin. Notitia Dignitatum omnium, tam civilium quam militarium, in *Aspects of the Notitia Dignitatum*, BAR, Supplementary Series, 15(1976).

TWINING 1967 - L. Twining, *European Regalia.* London, 1967.

УСПЕНСКИ 1996 - Ф. И. Успенски, *История византийской империи. Период I (до 527 г.) М*., 1996.

VALEVA 1979 – 1980 - J. Valeva, *Sur certaines particularités des hipogeés paléochrétiens des terres thraces et leurs analogues en Asie Mineure*, Anatolica 7 (1979 – 1980).

VOGT 1939 - A. Vogt, *Constantin VII Porphyrogenete. Le livre de ceremonies*, Paris, 1939.

WELMANN 1894 - M. Welmann, *Flavius Aetios*, RE, I, Stutgart, 1894.

WESSEL, PILTZ, NICOLESCU 1973 - Kl. Wessel, E. Piltz, C. Nicolescu, *Insignien*, RLBK, III-19, Stuttgar, 1973.

WILPERT 1902 - J. Wilpert, *Die Malereien der Katakomben. I*, Berlin, 1902.

WOLFARM 1990 - H. Wolfarm, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie,* München, 1990.

ZEILLER 1918 - J. Zeiller, Les *origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, p. 166 – 167, Paris, 1918.

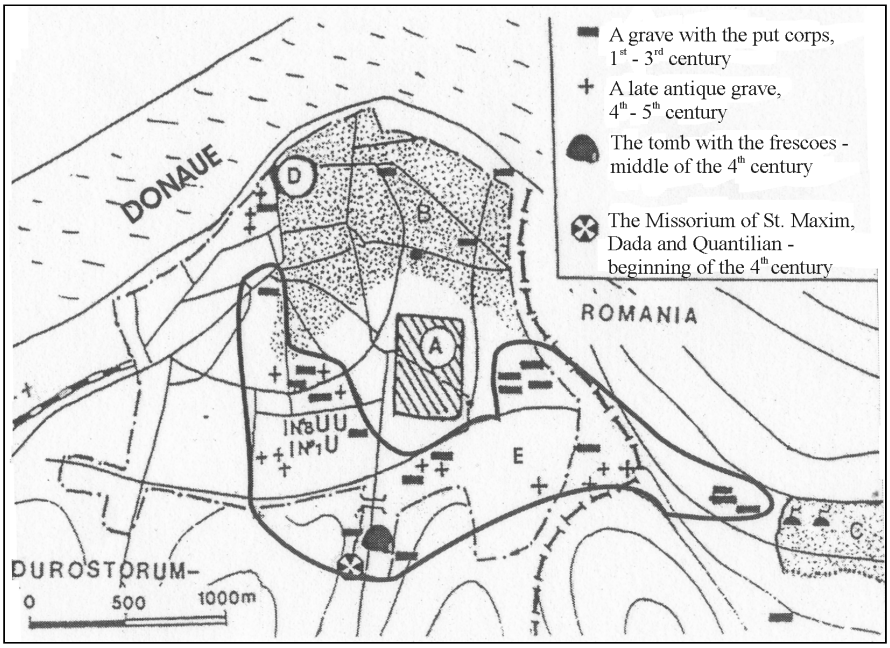

Fig. 1 – Plan of the late antique Durostorum ;
A. Camp of the legion; B. Canabae; C. Vicus; D. Castle; E. Necropolis.

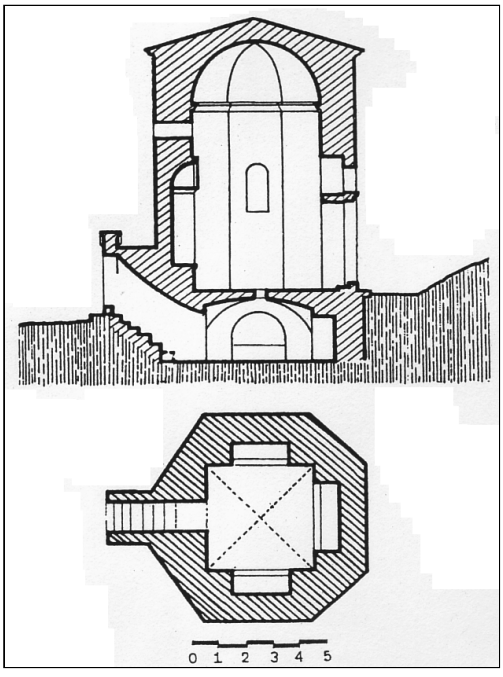

Fig. 2 – An early Christian Martyrium with three coffins of the three martyrs (Saints Maxim, Dada and Quintilian) from Durostorum - Silistra (beginning of the 4th century).

Fig. 3 – Late antique tomb in Durostorum – beginning of 4th century A.D.

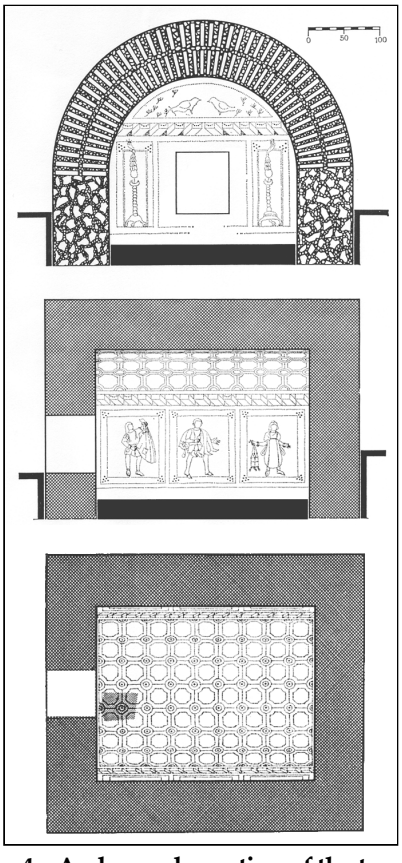

Fig. 4 – A plan and a section of the tomb.

Fig. 5 – The interior of the tomb with the frescos from Durostorum Silistra. Western half.

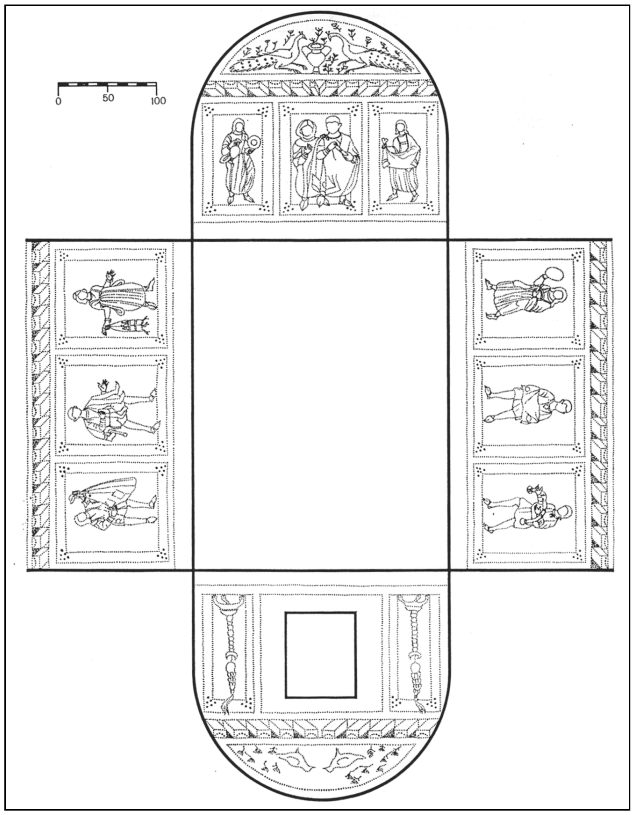

Fig. 6 – The unfold wall decoration.

Fig. 7 – The master with a codicil and the mistress with a flower.

Fig. 8 – A picture of the frescos in the tomb, published from A. Frova in 1943.

Fig. 9 – Male servant with the master's chlamys and fibula.

Fig. 10 – A male servant with the master's belt

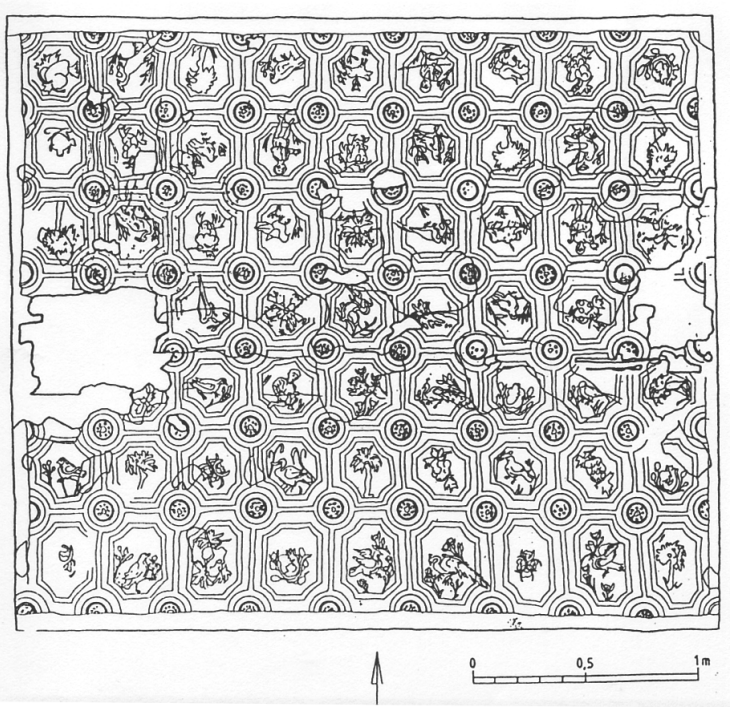

Fig. 11 - A scheme of the frescos on the tomb ceiling.

Fig. 12 – Frescos on the tomb ceiling.

Fig. 13 - The tomb of Ergastorgius from Salonica. Portrait Ergastorgius.

Fig. 14 - Theodosius' I silver dish, kept in Madrid.

Fig. 15 – A statue of a Roman aristocrat with the emperor's diploma-codicil.

Fig. 16 – Silver gold-plated applications from a belt of a noble Roman from Durostorum, found in a grave from the 4th century.

NOTE

NOTES

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DE LA CHIRNOGENI, JUD. CONSTANȚA (2001)

Marian NEAGU,
Cătălin NOPCEA

Cercetările arheologice au fost desfăşurate pe terenul aflat la marginea de NV a localității Chirnogeni şi la V de drumul comunal ce duce la Plopeni; ele au fost ocazionate de instalarea unei conducte de gaz ce a traversat Dobrogea, de la N la S[1].

Punctul *Islaz* este situat pe terasa mijlocie vestică a văii Chirnogeni, cu 800 m înainte de intrarea în satul Chirnogeni şi la 50 de metri SSV de prima conductă şi de Regulatorul stației de gaz (Pl. I/1, 2; II/2, 3, 4, 6). Terenul stâncos este folosit doar pentru păşunatul animalelor.

I. Descrierea descoperirilor.

În campania de cercetări arheologice preventive din anul 2001 au fost trasate 12 secțiuni paralele, (I – XII), orientate NV-SE, la distanțe de 25 m între ele. Secțiunile sunt dispuse perpendicular pe axul traseului viitorului gazoduct (Pl. II/4). Obiectivul intervenției noastre l-a constituit cercetarea preventivă şi eliberarea de sarcină arheologică a culoarului viitoarei conducte cu gaz.

Investigațiile întreprinse în secțiunile I (20 x 2 m), II (20 x 2 m) şi III (25 x 2 m) nu au dus la descoperirea sau recunoaşterea vreunui complex arheologic. În aceste secțiuni pământul galben apare la adâncimea de -0,90-1,10 m. Primele vestigii arheologice au fost surprinse în capătul de NE al secțiunii S IV (23 x 2 m). Aici s-a dat de un pavaj la adâncimea de -0,55-0,58 m. Pavajul este format din pietre sparte de dimensiuni mici şi mijlocii, dispuse ordonat. Deasupra şi printre pietrele pavajului au fost descoperite fragmente ceramice arse la roşu- cărămiziu, de epocă romană. În carourile 1-4, la adâncimea de -1,85 m a fost depistat un pământ de culoare roşiatică, fără artefacte, care marchează probabil un nivel

[1] Mai precis este vorba de sectorul de conductă corespunzător km 166-166,5. În 2001 s-a decis amplasarea unui nou gazoduct, paralel cu primul, ceea ce a determinat reluarea cercetărilor arheologice preventive de la Chirnogeni, la data asta în punctul *Islaz*, dar şi în vechiul punct *La stație*, sondat în anii 1987-1988 de arheologul Tudor Papasima; vezi PAPASIMA 2006, p. 321-332.

preistoric.

I. 1. Descoperiri preistorice. Aşezarea Coslogeni a fost identificată pe terasa mijlocie a văii Chirnogeni. În secțiunea V (20 x 2 m), carourile 7-8, la -0,67-0,75 m a fost pusă în evidență o aglomerare de pietre de dimensiuni mijlocii, peste care a fost depus un bolovan de formă aproape rotundă cu diametrul de 0,55 m. În secțiune, la această adâncime au fost descoperite fragmente ceramice din *epoca bronzului*, decorate cu brâu şi având buza îngroşată, aparținând *comunităților culturii Coslogeni*. Tot aici s-au aflat *pâinişoare rituale*[2], în fapt, două piese din lut fățuit, arse la galben-cărămiziu. Sub acest complex, la adâncimea de -1,80 m a fost delimitată groapa unei locuințe (bordei?) de epocă neolitică. Din groapa marcată foarte clar printr-un pământ negru cu urme de arsură (Pl. III/1) provin mici fragmente ceramice atipice; la –1,90 m a fost descoperită o arsură puternică groasă de 1 cm şi diametrul de aproximativ 2 m. Marginea arsurii este marcată de bolovani şi pietre, iar în centrul ei era depus un bolovan de dimensiuni mijlocii.

În secțiunile VI (23 x 2 m) şi VII (20 x 2 m) a fost descoperit cel mai important complex de epoca bronzului din punctul *Izlaz* (Pl. III/2). Pentru cercetarea complexului, secțiunea VI a fost prelungită cu încă 3 m spre SE şi s-a mai trasat încă o secțiune (S VII), paralelă cu S VI şi la un metru S de aceasta. Săpăturile au pus în evidență un complex format dintr-o aglomerare de pietre de mici dimensiuni, material osteologic, litic (două percutoare din silex) şi un bogat material ceramic, toate pe o suprafață de 5 m lungime şi 4,30 m lățime. În centrul acestei concentrări de material arheologic a fost identificată o vatră cu dimensiunea de 0,55 x 0,65 metri, cu grosimea de 4 cm. Nu au fost depistate urmele vreunei podine sau o altfel de amenajare, şi nici bulgări sau fragmente de pereți din chirpici. În schimb, într-o zonă exterioară complexului a fost descoperită o vatră de dimensiuni mai mari (1,30 x 0,95 x 0,06 m), situată la 4,70 m de prima. Deşi au fost descoperite două vetre, urmele de cenuşă lipsesc cu desăvârşire.

Ceramica descoperită aparține comunităților culturii Coslogeni şi este grosieră, putând fi încadrată în categoria ceramicii de uz comun. Această categorie se distinge prin buza îngroşată şi clasicul brâu, dispus invariabil la 2-3 cm sub buză (Pl. IV). Tot la această categorie ceramică arsă neuniform şi oxidant până la brun-cărămiziu, mai apar mici protuberanțe rotunde sau conice, dispuse de obicei pe linia mediană a vasului. Toartele sunt tubulare şi dispuse orizontal, pe aceeaşi linie cu protuberanțele. Pereții vaselor din această categorie ceramică au grosimea de 1-2 cm.

Ceramica fină este reprezentată doar de fragmente provenite de la două ceşti şi un castron. Vasele au o angobă arsă la negru şi brun-cafeniu, cu lustru metalic, caracteristic ceramicii de la sfârşitului epocii bronzului şi din Hallstattul timpuriu[3]. Toartele sunt zvelte, triunghiulare în secțiune, uşor supraînălțate (Pl. V). Pereții sunt subțiri (0,3-0,5 cm grosime), uşor arcuiți; fundul este plat.

Materialul litic prelucrat este puțin numeros. Cele două percutoare de silex sunt rotunde, cu urme de utilizare la unul din capete şi plan drept de lovire la celălalt.

Materialul osteologic a fost predat specialiştilor arheozoologi (majoritatea

[2] MORINTZ, ANGHELESCU 1970, p. 373-415; MORINTZ 1978, *passim*.

[3] LEVIȚKI 1994, p. 29-30 şi p. 36-38.

oaselor aparținând unor bovidee).

În primele trei carouri, la –1,80 m a apărut un nivel cu un pământ de nuanță roşiatică, până la -2,00 m, dar fără materiale arheologice (nivel neolitic?).

În secțiunea VIII (20 x 2 m) au fost identificate două straturi cu câte un nivel de locuire. Primul strat este din epoca bronzului şi apare la adâncimea de -0,75 m. El este marcat de câteva fragmente ceramice de tip Coslogeni şi de lespezi mari de piatră, descoperite în profilul nordic al secțiunii, pe o întindere de 1,70 m.

Al doilea strat aparține nivelului roman şi a fost identificat la –0,45-0,60 m. El este marcat printr-un pavaj apărut în extremitatea de NV a secțiunii (carourile 9-10) format din pietre mici, printre care s-au descoperit numeroase fragmente ceramice şi bucăți de olane de epocă romană.

Secțiunea IX (20 x 2 m) a surprins marginile unui complex din epoca bronzului aparținând aşezării Coslogeni. Complexul este marcat printr-o concentrare de pietre de dimensiuni mijlocii, cu o lățime de 2-2,5 m, aflat la o adâncime de -0,60-0,65 m, în carourile 4 şi 5. Complexul de pietre are o orientare NV-SE. Materialul arheologic descoperit printre pietre se compune din fragmente ceramice de tip Coslogeni, alte două *pâinişoare rituale*, o cantitate apreciabilă de material osteologic (bovidee ?).

I. 2. Descoperirile de perioadă romană. Aşezarea, care suprapune parțial complexele de epoca bronzului, a fost construită pe un platou dominant, la baza căruia se află o vale adâncă, la ESE, spre localitatea Chirnogeni.

Secțiunea X (20 x 2 m) a delimitat în extremitatea de SE un pavaj de epocă romană la adâncimea de -0,40-0,50 m, pe o lungime de 3 m, orientat NV-SE. Pavajul era format din pietre de dimensiuni mici şi mijlocii. Pe el s-au descoperit fragmente ceramice de epocă romană, olane şi cărămizi.

În secțiunea XI (20 x 2 m) la extremitatea de SE s-a descoperit un pavaj pe o lungime de 7,20 m (Pl. III/3). Pavajul era format din pietre de mici dimensiuni (majoritare), dar şi de dimensiuni mijlocii. Acesta a apărut la –0,40 m. Fragmentele ceramice, olanele, cărămizile sau amforele fragmentare datează complexul în epoca romană. În celălalt capăt al secțiunii s-a aflat o aglomerare de pietre de dimensiuni mijlocii şi mici, în acelaşi strat de epocă romană (-0,40 m). Dimensiunile complexelor din S XI ne-au determinat să trasăm în această zonă o nouă secțiune, S XII, cu lățimea de 4 m şi lungimea de 15 m.

Secțiunea a XII-a a pus în evidență o puternică concentrare de pietre de dimensiuni mijlocii şi bolovani la adâncimea de -0,45 m, în extremitatea de SV (Pl. III/4). În acest complex a fost descoperită o piesă din bronz (*strigilium*?)[4] de formă uşor unghiulară, cu o latură subțiată şi una îngroşată şi puțin profilată (Pl. VI/2).

Concentrări de pietre de dimensiuni mici împreună cu fragmente ceramice, olane, cărămizi şi amfore fragmentare au fost descoperite în zona centrală şi estică a secțiunii. Complexele aparțin epocii romane şi au fost descoperite la -0,40-0,55 m adâncime.

II.1. Descoperirile de epoca bronzului aparțin purtătorilor culturii Coslogeni. În stadiul actual al cercetărilor este prematură prezentarea de concluzii. Raritatea

[4] *Antique Bronzes in Romania*, Bucureşti, 2003, p. 165 nr. 297-(Gherla, sec. II).

complexelor, dar mai ales utilizarea lor o perioadă scurtă de timp ne face să avansăm ipoteza existenței unuia sau mai multor sălaşe sezoniere. Datarea nu poate fi făcută datorită stadiului incipient al săpăturii arheologice din punctul *Chirnogeni-Izlaz*. Totuşi, descoperirea de ceramică fină cu luciu metalic decorată cu un anumit tip de caneluri este caracteristică sfârşitului epocii bronzului.

II.2. Descoperirile de perioadă romană sunt mai numeroase pe terasa mijlo - cie a văii Chirnogeni. Concentrarea de pavaje în zona de E şi NE a secțiunilor indică probabil o amenajare a unei căi de acces (drum roman?) sau alt tip de construcție cu o destinație care nu poate fi precizată în actualul stadiu al cercetărilor şi care se observă şi pe fotografiile din satelit ale sitului (Pl. I). Foarte probabil, zona investigată se situează la periferia unei importante aşezări daco-romane, sau chiar în imediata ei apropiere. Cercetările de suprafață efectuate la 100-150 m SV de punctul *Islaz* au dus la descoperirea unei importante aşezări daco-romane, ale cărei materiale arheologice se datează între secolele I-III p. Chr. Atât aşezarea de epoca bronzului aparținând purtătorilor complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni[5], cât şi descoperirile din perioada romană reclamă continuarea şi extinderea cercetărilor arheologice.

Chirnogeni - punctul *„La stație"*.

Punctul *La stație* este situat pe versantul nordic al văii Chirnogeni, cu 500 m înainte de intrarea în satul Chirnogeni, la 50 m E de traseul primei conducte cu gaz şi la 75 de m de fosta stație de irigații a IELIF (de aici şi toponimul punctului).

Aşezarea de epoca bronzului este situată pe o terasă mijlocie.

În campania de cercetări din 2001 au fost trasate opt secțiuni paralele, orientate E-V, cu intervale de 25 de metri între ele, pe viitorul traseu al gazoductului.

Investigațiile întreprinse în secțiunile I(20x2 m), VII(20x2 m) şi VIII(20x2 m) nu au dus la descoperirea sau identificarea vreunui complex arheologic. În aceste secțiuni stratul vegetal, apare până la adâncimea de -0,20-0,35 m, sub forma unui pământ negru de o consistență foarte tare. Între -0,35/0,40-0,50 m constatăm un pământ galben cenuşiu tare, pătat cu alb. După acest nivel, la -0,50-1,20 m a fost depistat un strat de pământ galben pigmentat cu alb de tărie mijlocie. Pământul galben compact apare la adâncimea de -1,20-1,30 m.

Secțiunea II(20 x2 m) prezintă următoarea stratigrafie:

- 0,25-0,35 m, pământ negru foarte tare;
- 0,35/0,40-0,75/0,80 m, pământ cenuşiu-zgrunțuros;
- 0,75/0,80-1,10 m, pământ galben pătat cu cenuşiu;
- între 1,20 – 2,00 m, pământ galben.

Primele vestigii arheologice au fost surprinse în capătul vestic al secțiunii S II, caroul 1, unde la adâncimea de -0,40-0,80 m a fost descoperit un nivel de epoca bronzului. Complexul era format din fragmente ceramice de tip Coslogeni, pietre de mici dimensiuni, un bogat material osteologic, iar la - 0,50 m a fost pusă în evidență o lespede mare de piatră. În caroul 2, la adâncimea de -0,45 m. a fost

[5] FLORESCU 1991, p. 9-13; SIMION, 2001, p. 315-333.

descoperit în acelaşi complex un percutor de silex sferic, aplatizat uşor (Pl. VI/3). În carourile 5-6, la adâncimea de -0,60-0,70 m s-a aflat o aglomerare de pietre, iar în caroul 8, la-0,45 m a apărut o lespede – bolovan. De remarcat duritatea mare a solului până la adâncimea de -0,80 m.

În această zonă, descoperirile de fragmente ceramice daco-romane au fost foarte rare.

În secțiunea III(20 x 2 m.), vegetalul a fost constatat până la adâncimea de -0,30-0,35 m printr-un pământ tare, negru-zgrunțuros, sub care se află un strat de pământ cenuşiu-zgrunțuros şi pătat cu alb (-0,40/0,45-0,65/0,70 m). În acest nivel, care aparține comunităților culturii Coslogeni, la –0,65 m, a fost descoperit un fragment dintr-o seceră de bronz cu dimensiunile de 4,2 x 2,6 x 0,6 cm (Pl. VI/1).

În secțiunea IV(20 x 2 m), vegetalul se termină la -0,25-0,30 m. Sub solul negru, uscat şi foarte tare a apărut un strat de pământ negru-cenuşiu cu o importantă aglomerare de bolovani şi pietre de dimensiuni mici şi mijlocii. Aici au fost descoperite deasupra şi printre pietre mai multe fragmente ceramice de tip Coslogeni. Partea inferioară a acestui strat (-0,55-0,70 m) este pigmentată puternic cu alb, probabil concrețiuni calcaroase.

Pământul galben a apărut la -0,85-0,95 m, fiind amestecat cu pete albicioase, ceea ce ne-a determinat să procedăm la tăierea în două a tranşeii şi continuarea săpăturii în partea sa sudică încă 30 de cm.

Secțiunea V(20 x 2 m.) a fost trasată în dreptul secțiunii 1/1987, la 75 m spre E de capătul acesteia[6]. Sub vegetal, stratul Coslogeni (-0,35- 0,65 m) este marcat printr-un pământ negru-cenuşiu zgrunțuros la partea sa superioară şi printr-un pământ cenuşiu-albicios untos, la bază. În partea vestică a secțiunii au apărut mai multe lespezi de piatră de mari dimensiuni, printre care au fost descoperite fragmente ceramice Coslogeni. Sub stratul Coslogeni a fost depistat un pământ de culoare brun-roşiatică, fără artefacte, care marchează probabil un nivel preistoric.

Secțiunea VI(20 x 2 m). Vegetalul este marcat printr-un pământ tare, de culoare neagră, până la adâncimea de -0,25-0,30 metri. În partea vestică şi centrală a secțiunii, la –0,45-0,50 metri, a fost pusă în evidență o masă compactă de bolovani şi pietre sparte de dimensiuni mijlocii. Printre acestea au fost descoperite fragmente ceramice Coslogeni şi câteva oase.

În secțiunea VII(20 x 2 m), în carourile 7-8, la -0,67-0,75 m a fost pusă în evidență o aglomerare de pietre de dimensiuni mijlocii. În pământul de deasupra aglomerării au fost descoperite mai multe fragmente ceramice din epoca bronzului, aparținând purtătorilor culturii Coslogeni, decorate cu brâu şi având buza îngroşată.

În secțiunea VIII(20 x 2 m.) nu au mai fost descoperite vestigii arheologice, deşi zona intersectată se constituie într-un mic platou.

În zona cercetată nu au fost surprinse decât complexe aparținând culturii Coslogeni. Săpăturile efectuate nu au dus la descoperirea de vestigii arheologice din altă epocă sau aparținând altei culturi. Surprinde numărul redus al materialelor osteologice, lipsa totală a cenuşii sau a altei urme de ardere în raport cu alte aşezări Coslogeni. Cercetările efectuate în cele opt secțiuni nu au pus în evidență nici o urmă de podină sau perete de chirpic, ori o altă formă de amenajare a spațiului.

[6] PAPASIMA 2006, p. 322-325.

Ceramica descoperită cu precădere deasupra aglomerărilor de piatră şi printre acestea, poate fi încadrată în categoria ceramicii de uz comun (preponderentă) şi a ceramicii fine. Materialul arheologic descoperit este foarte fragmentar.

În aceste condiţii, concluziile sunt foarte dificil de formulat. Totuşi, în stadiul actual al cercetării, câteva observaţii asupra descoperirilor din punctul Chirnogeni – *La Staţie* sunt posibile.

Complexele identificate şi materialul arheologic descoperit ne permit avansarea ipotezei legate de existenţa în acest punct a unei aşezări de epoca bronzului aparţinând comunităţilor complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni.

Ceramica descoperită în acest punct se împarte în două categorii:

1. Vase cu pasta insuficient preparată (lutul nu a fost frământat suficient), având ca degresanţi cioburi pisate în amestec cu pietricele sparte în prealabil; lutul este de proastă calitate, arderea este neuniformă şi inegală în numeroase cazuri.
2. Vase la care pasta are un grad mai mic de porozitate, dintr-un lut mai bun şi foloseşte ca degresant, alături de cioburi pisate, fragmente de scoici. La această categorie, arderea s-a făcut mai omogen, atât la exterior (unde se mai întâlnesc fenomene de neuniformizare), cât şi la interior.

Porozitatea vaselor i-a obligat pe olari să aplice pe suprafaţa interioară şi exterioară un slip cu rol de omogenizare, iar la interior chiar pentru impermeabilizarea lor.

Arderea fiind mai puţin uniformă, gama de nuanţe este largă, dar predomină culorile brun-gălbui şi brun-cenuşii.

Categoria ceramicii fine, este în cantitate foarte mică în aşezarea din punctul *La Staţie*, faţă de cea din punctul *Islaz*. Observaţia are un rol de constatare şi nu de concluzie, ţinând cont de stadiul incipient al cercetării arheologice de pe valea Chirnogeni.

Tehnica de ornamentare se reduce la brâurile continue în relief care înconjoară vasul imediat sub buză. La ceramica descoperită până în prezent nu s-a constatat decât un singur rând de brâu. Datorită îngroşării evidente, buzele vaselor sunt uşor evazate.

Proeminenţele care uneori întrerup brâul, alteori îl susţin, au forme variate şi dimensiuni diferite: de la mici protuberanţe sferice neregulate, la butoni trapezoidali sau triunghiulari, a căror lăţime atinge în unele cazuri 2 cm. În acest caz, proeminenţele au mai mult un rol funcţional decât decorativ, fiind utilizate pentru manipularea mai uşoară a vasului. Ceramica descoperită în acest punct nu prezintă alte tehnici de ornamentare (incizie, canelură, lustruire cu aspect metalic etc.), întâlnite în aşezările Coslogeni din SE României.

Zona în care a fost identificată aşezarea (extremitatea SSE a arealului culturii Coslogeni de pe teritoriul României) şi faptul că materialul majoritar descoperit este piatra ne trimite la tipurile de aşezări ale aceluiaşi complex cultural, numit de arheologii ruşi cultura Sabatinovka[7]. În sprijinul acestei ipoteze vine şi analiza materialului ceramic, care prezintă anumite caracteristici întâlnite pe vase din arealul culturii Sabatinovka. Astfel, decorul sub forma brâurilor continui şi proeminente, care sunt triunghiulare în secţiune şi ies în relief 0,7 până la 1 cm, la

[7] SARAFUTDINOVA 1968, p. 16-34.

partea terminală uşor ascuțite, profilul toartelor sau îngroşarea exagerată a buzei constituie argumente importante pentru o influență estică[8] în materialele descoperite în aşezarea de la Chirnogeni - *La stație*.

Stadiul şi caracterul preventiv al cercetărilor nu ne permit o propunere de încadrare cronologică exactă a aşezării Coslogeni din punctul *Chirnogeni - La stație*. Totuşi, materialul ceramic se încadrează în perioada finală a epocii bronzului şi începutul Hallstattului timpuriu, fapt confirmat şi prin descoperirea fragmentului de seceră de bronz de tip Uioara[9], cu încadrare generală între sec. XIII-X a.Chr.

Analiza materialului arheologic şi continuarea cercetărilor vor stabili natura şi importanța siturilor din punctele Chirnogeni *Stația de irigații* şi *Islaz*. În actualul stadiu al cercetărilor este prematur să decidem dacă ne aflăm în fața unei singure aşezări Coslogeni, dispusă pe terasa mijlocie a celor doi versanți ai văii. Ambele puncte au fost descoperite pe terasa mijlocie a văii Chirnogeni. În sprijinul ipotezei de lucru, legată de existența a două aşezări diferite aparținând complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, în punctele *Izlaz* şi *La stație* există argumente importante, dar nu definitorii. Doar continuarea cercetărilor în cadrul unor săpături sistematice care se impun poate stabili cu exactitate natura acestor aşezări.

BIBLIOGRAFIE

FLORESCU 1991 - Adrian. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România*, CCDJ, 9 (1991), p. 9-13.

GERSHKOVICH 1993 - Y. P. Gershkovich, *On the Eastern Boundary of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni Cultural Complex*, CCDJ, 10 (1993), p. 15-21.

LEVIȚKI 1994 - O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bucureşti, 1994.

LASZLO 1993 - Attila László, *Dates radiocarbone et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, CCDJ, 10, (1993).

MORINTZ, ANGHELESCU 1970 - S. Morintz, N. Anghelescu, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, SCIV, 21 (1970), 3, p. 373-415.

MORINTZ 1978 - S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, Bucuresti, 1978.

NEAGU 1993 - M. Neagu, *The Eastern Component of the Coslogeni Culture*, CCDJ, 10 (1993), p. 165-193.

PAPASIMA 2006 – T. Papasima, *Cercetari arheologice de la Chirnogeni*, Pontica 39 (2006), p. 321-332.

PETRESCU DÎMBOVIȚA 1978 - M. Petrescu Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde, XVIII, Band I, München, 1978.

SARAFUTDINOVA 1968 – N. Sarafutdinova, *K voprosy o Sabatinovskoi kulture*, SA, 3 (1998), p. 16-34.

SIMION, 2001 - Gavrilă Simion, *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du Bronze Récent*, în Der Nordkarpatische Raum in Der Bronzezeit, Baia Mare, 2001, p. 315-333.

**Antique bronzes in Romania* - exhibition catalogue (ed. Liviu Petculescu), Bucharest, 2003.

[8] GERSHKOVICH 1993, p. 15-21; NEAGU 1993, p. 165-191.

[9] PETRESCU DÎMBOVIȚA 1978, p. 189; LASZLO 1993, p. 30-33.

PL. I. 1. – Localizarea comunei Chirnogeni în Dobrogea (imagine din satelit).

PL. I. 2. – Chirnogeni – punctele *Islaz* (1) şi *La staţie* (2) (imagine din satelit).

1. Chirnogeni – stația de irigații. Aşezarea de tip Coslogeni.

2. Chirnogeni – versanții văii cu punctele *Islaz* şi *Stația de irigații* .

3. Chirnogeni – vedere de pe terasa *Islaz*.

4. Chirnogeni – Islaz. Vedere cu secțiunile I-XII.

5. Chirnogeni – Stația de irigații.

6. Chirnogeni – Versanții văii cu punctele *Islaz* şi *Stația de irigații* .

PL. II – Chirnogeni – geografia văii cu punctele cercetate.

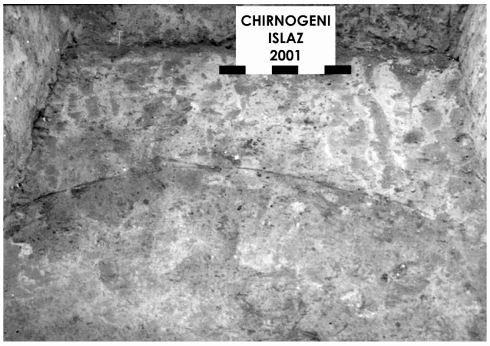

1

2

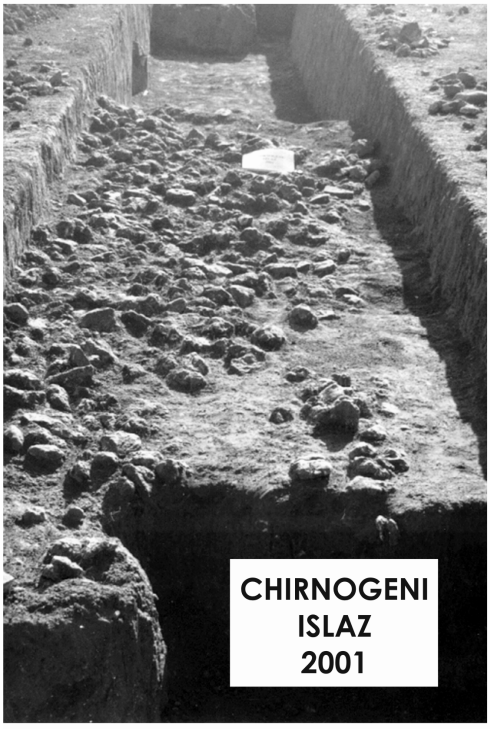

3

4

PL. III – Chirnogeni - Islaz:
1 – Complex neolitic; 2- Complex din epoca bronzului (Coslogeni);
3, 4 – Pavaje de epocă romană.

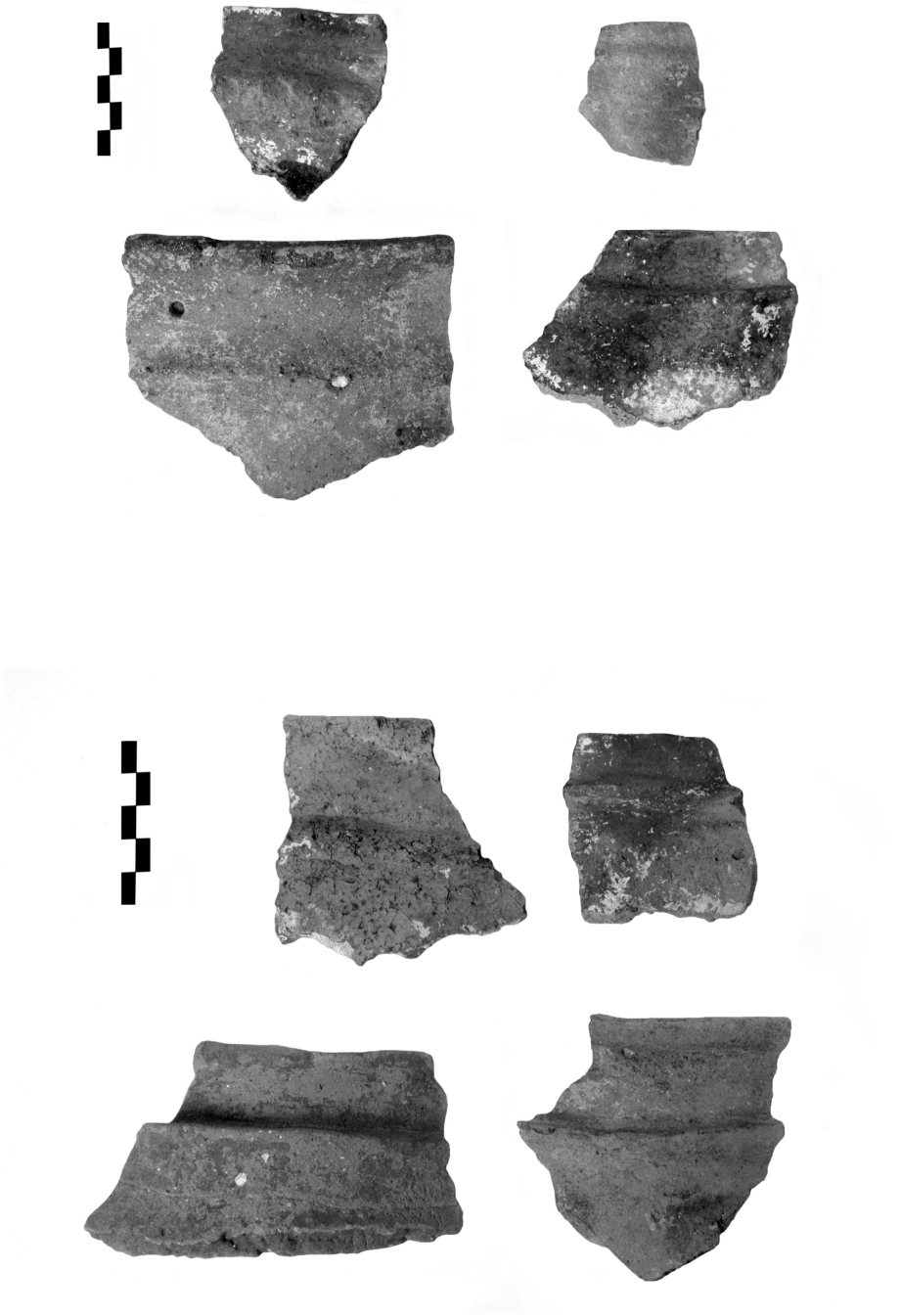

PL. IV – Chirnogeni – Islaz, 2001. Ceramică de tip Coslogeni.

PL. V – Chirnogeni – Islaz, 2001. Ceramică de tip Coslogeni (torți).

Pl. VI – Chirnogeni, 2001. 1 - Seceră de bronz, fragmentară (cultura Coslogeni); 2 – Strigilium de bronz, fragment ; 3 – Percutor din silex .

DIE ARCHÄOLOGISCHEN RETTUNGSGRABUNGEN VON CHIRNOGENI (2001)

Zusammenfassung

Die archäologischen Ausgrabungen haben auf dem nordwestlich gelegenen Randgebiet der Ortschaft Chirnogeni, auf der Achse der künftigen Gasleitung stattgefunden (Taf.II/d). Der Zweck unseres Eingreifens war die vorbeugende Erforschung und die Befreiung des künftigen Gasleitungskorridors von der archäologischen Last.

Die Funde aus der Bronzezeit gehören den Trägern der Coslogeni-Kultur an. Der Bereich, in dem die Siedlung aufgefunden wurde (das süd-südöstliche Areal der Coslogeni-Kultur im Gebiet von Rumänien), wie auch die Tatsache, dass **die Mehrheit des aufgefundenen Materials aus Stein besteht**, weist auf die Siedlungstypen desselben Kulturkomplexes hin, der von den russischen Archäologen Sabatinovka-Kultur genannt wurde, in dem das Auffinden von Steinstrukturen gewöhnlich ist. Die Analyse des Materials, das gewisse Arteigenschaften der Keramik aus dem Sabatinovka-Areal aufweist, unterstützt diese Hypothese. Die Seltenheit der Komplexe, aber besonders ihre kurzzeitige

Bewohnung, veranlasst uns, die Hypothese der Anwesenheit einer oder mehrerer Saisonunterkünfte anzuführen.

Die Analyse des archäologischen Materials und die Fortsetzung der Forschungen werden die Art und die Bedeutung der Funde von Chirnogeni **La stație** und **Islaz** genau bestimmen**.** Im vorläufigen Stadium der Forschungen scheint es voreilig, zu entscheiden, ob es hier eine einzige Coslogeni-Siedlung gibt, die auf der mittleren Terasse der beiden Talhänge angeordnet ist. Beide Fundorte befinden sich auf der mittleren Terasse des Chirnogeni-Tales.

Der Siedlungstyp aus dem Chirnogeni-Tal ist von den Siedlungen derselben Pertiode aus der Donauebene oder –wiese verschieden. Das keramische Material ordnet sich in die Endperiode der Bronzezeit und den Beginn des frühen Hallstatt ein, Tatsache die auch durch das Auffinden des Brozesichelbruchstücks vom Typ Uioara bestätigt wird, mit einer allgemeinen Datierung zwischen die Jh. 13 – 10 v. Chr.

Die Funde aus römischer Epoche sind auf der mittleren Terasse des Chirnogeni-Tales zahlreicher. Mehrere Pflasterungen im östlichen und nordöstlichen Teil der Grabung zeigen wahrscheinlich die Anlage eines Zugangsweges (römische Stasse?) oder eines anderen Bautyps an, der im gegenwärtigen Stadium der Forschung noch nicht bestimmt werden kann und der auch auf den Satellitenbildern des Gebietes erkennbar ist (Taf. I). Höchstwahrscheinlich befindet sich der erforschte Bereich am Rande einer wichtigen römischen Siedlung, oder in deren unmittelbaren Nachbarschaft. Die ungefähr 100-150 m südwestlich vom Ort **Islaz** unternommennen Oberflächenbeobachtungen haben zur Erkenntnis einer bedeutenden Siedlung geführt, deren archäologisches Material in die Jahrhunderte 1-2 datiert werden. Sowohl die Siedlung aus der Bronzezeit, die den Trägern des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka-Coslogeni angehört, wie auch die Funde aus römischer Epoche verdienen alle Aufmerksamkeit, wie auch die Fortführung und Erweiterung der archäologischen Forschungen.

LISTE DER ABBILDUNGEN

Taf. I A. Lokalisierung von Chirnogeni in der Dobrudscha.
B. 1. Ort Chirnogeni-*Islaz* 2. Ort Chirnogeni-*La stație*

Taf. II. Chirnogeni-Izlaz
1. Neolithischer Komplex;
2. Bronzezeitlicher Komplex (Coslogeni);
3.-4. Pflasterungen aus römischer Epoche.

Taf. III. Chirnogeni. Geographische Lage des Tales mit erforschten Orten.
a) Chirnogeni – *La stație*
Die Coslogeni-Siedlung
b) Chirnogeni. Die Hänge des Tales mit den Orten *Islaz* und *La stație.*
c) Das Dorf Chirnogeni.

Ansicht von der Terrasse *Islaz.*
d) Chirnogeni-*Islaz.*
Ansicht mit Suchgrabungen I-XII.
e) Chirnogeni – *La stație.*
f) Chirnogeni. Die Hänge des Tales mit den Orten *Islaz* und *La stație*.

Taf. IV. Chirnogeni-*Islaz* 2001. Chirnogeni-*Islaz* 2001. Bandverzierte Coslogeni-Keramik.

Taf. V. Chirnogeni-*Islaz* 2001. Coslogeni-Keramik (Henkel).

Taf VI. Chirnogeni 2001.
1. Bronzesichel, Bruchstück, Coslogeni-Kultur (Ort *La stație*, S.III -0,65 m).
2. Bronze*strigilium*, Bruchstück, Ort *Islaz*, S. XII –0,40 m).
3. Silex-Schlagstein (Ort *La stație*, S. IX -65 m).

A BRONZE SICKLE FROM ZEBIL (SARICHIOI, TULCEA COUNTY)

Sorin Cristian AILINCĂI,
Adina IGNAT

Even though, recently, a number of finds made in Dobroudja and attributed to the Late Bronze Age have been published, this historical period continues to be little known for the territory between the Danube and the Black Sea. In this paper we will present a recent find that can be attributed to the Late Bronze Age, and that will hopefully bring new information to complete the archaeological picture of this period. The discovery consists in a bronze sickle found by chance at Zebil (Sarichioi, Tulcea County). The object is part of the collection of Mr. V. Teliceanu, to whom we hereby express our gratitude for allowing us to examine it.

The sickle is strongly rounded, its exterior margin looks like a thickened vein, with a rather triangular profile. Towards the tip, the sickle is thinner, and the tip itself is rounded. The part used for fastening the handle, where the molding in a covered single-valve mould has also been made, is noticeably thicker than its rest and no marks of finishing can be seen. The artifact has a noble green patina with black-brownish shades and the limestone depositions have partially fallen out from the surface. It has a length of 15.3 cm, a maximum width of 2 cm and it weighs 0,090kg (Fig.1).

This type of sickle, also called „à patte", can be found in numerous hoards dated to the end of the Bronze Age, but also as single find. In Dobroudja, the closest analogies are in the hoards from Constanța „Palas"[1], Gura Dobrogei[2] and Nicolae Bălcescu[3]. In the Southern part of Romania the hoards at Drajna de Jos[4], Olteni[5] and Cârligu Mare[6], and the single finds from Gumelnița[7] and Pietroiu[8] are

[1] IRIMIA 1968, p. 94-96, fig. 12/1-6, 13/ 1-4.
[2] ARICESCU 1965, p. 21-23, fig. 4/5-8.
[3] ARICESCU 1965, p. 19-21, fig. 3/10-13.
[4] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 78 – 79, fig. 90/ 8-11.
[5] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 79, fig. 95/ 10-12.
[6] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 153, fig. 366/4.
[7] ŞERBĂNESCU, TROHANI 1975, p. 535, fig. 4/7; the sickle discovered here was attributed by the authors to phase IV of Tei culture.
[8] IRIMIA 1981, p. 363, 366, fig. 5/9.

known. In Transylvania, the only known similar sickles are those from the hoards found at Valea Largă[9], Patinceu[10] and Şpălnaca II[11]. Other discoveries have been recorded in Moldavia (Romania) and in the Republic of Moldavia, like the hoards from Negreşti[12], Ţigăneşti[13], Dancu II[14] and Chişinău I[15]; the most Eastern find for this type of sickles comes from the hoard of Orehovo (Ukraine)[16].

There have also been numerous discoveries in Bulgaria, where sickles of this type were found as part of the hoards (Isperich[17], Dičevo[18], Suvorovo[19], Vrbica I[20]), or as single finds in Ruse[21] and Tucaci[22] regions.

The hoard from Tekirdağ, in the European part of Turkey, has a special chronological importance. This hoard contains swords, spearheads, double edge halberds, axes, 45 sickles and many bronze vessels. These objects come from different areas: one of the swords belongs to Sandars's type F of swords and can be dated to LH III B-C; another sword comes from Anatolia. The dagger with winged handle is of Canaan origin, with analogies in the house of the great Ugarit priest and in the shipwreck at Uluburun. The spearheads with split socket can also be found in the Aegean and Bulgaria, the same as the double edge halberds. The two winged axes come from central Anatolia, the socketed axes and sickles come from Eastern Bulgaria and Eastern Walachia, with ramifications in the North of the Black Sea[23].

Chronologically speaking, these sickles can be dated to the Late Bronze Age, taking into account the association with other categories of objects from the already mentioned hoards, but especially the association with the sickles found in the hoard from Tekirdağ. The spreading area is rather large, as it includes most part of Southeastern Europe; however, there can be noticed a higher concentration in the Southern part of Romania and North of Bulgaria (Fig. 2), which makes us assume that in this part there was a production center for these sickles. The area where the sickles were found corresponds to the area occupied at that time by the cultures Noua, Coslogeni, Zimnicea – Plovdiv and the final phases of Tei culture.

In Dobroudja however, the presence of such objects is rather strange, as we don't know any proper inhabitation on this territory at the end of the Bronze Age. The hoards from Constanța „Palas", Nicolae Bălcescu, Gura Dobrogei, Medgidia[24]

[9] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 72, fig. 71/3.
[10] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 65, fig. 57/8.
[11] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 108-112, fig. 200/2.
[12] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 76, fig. 84/7.
[13] PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 77, fig. 88/3.
[14] DERGAČEV 2002, p. 34 sq., fig. 24/17-19, 25/24-27.
[15] DERGAČEV 2002, p. 33-34, fig. 22/4.
[16] ČERNYCH 1976, p. 88-97, fig. 20/10.
[17] ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/1-4.
[18] ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/ 5, 10, 12-15; 44/1-14, 45/1-13.
[19] ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/9, 11.
[20] ČERNYCH 1978, p. 224, fig. 57/1-20.
[21] ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/6-8.
[22] ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/14.
[23] HANSEN 2005, p. 304, fig. 1/13-57.
[24] NESTOR 1938, p. 175-189.

and the most recently published, the one from Casimcea[25], as well as a series of single finds at Sabangia[26], Medgidia[27], Beidaud[28] or Cerna[29] can be placed in the same chronological horizon.

Even though in Southeastern Romania, till now, there are documented settlements of the Noua and Coslogeni cultures, in Dobroudja, however, there haven't been identified settlements belonging to these cultures. The only archaeological records concern the discovery of Coslogeni type pottery, which is mostly a rough kind of pottery (kitchenware), found in settlements belonging to the Babadag culture[30].

Catalogue of finds:

1. Cârligu Mare (hoard – 1 piece; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 153, fig. 366/4); 2. Chişinău I (hoard - 1 piece; DERGAČEV 2002, p. 33-34, fig. 22/4); 3. Constanța Palas" (hoard – 10 pieces; IRIMIA 1968, p. 94-96, fig. 12/1-6, 13/ 1-4); 4. Dancu II (hoard – 7 pieces; DERGAČEV 2002, p. 34 sq., fig. 24/17-19, 25/24-27); 5. Dičevo (hoard – 32 pieces; ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/ 5, 10, 12-15; 44/1-14, 45/1-13); 6. Drajna de Jos (hoard – 4 pieces; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 78 – 79, fig. 90/ 8-11); 7. Gumelnița (single find – 1 piece; ŞERBĂNESCU, TROHANI 1975, p. 535, fig. 4/7); 8. Gura Dobrogei (hoard – 4 pieces; ARICESCU 1965, p. 21-23, fig. 4/5-8); 9. Isperich (hoard – 4 pieces; ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/1-4); 10. Negreşti (hoard – 1 piece; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 76, fig. 84/7); 11. Nicolae Bălcescu (hoard – 4 pieces; ARICESCU 1965, p. 19-21, fig. 3/10-13); 12. Olteni (hoard – 3 pieces; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 79, fig. 95/ 10-12); 13. Orehovo (hoard – 1 piece; ČERNYCH 1976, p. 88-97, fig. 20/10); 14. Patinceu (hoard - 1 piece; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 65, fig. 57/8); 15. Pietroiu (single find – 1 piece; IRIMIA 1981, p. 363, 366, fig. 5/9); 16. reg. Ruse (single finds – 3 pieces; ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/6-8); 17. Şpălnaca II (hoard – 1 piece; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 108-112, fig. 200/2); 18. Suvorovo (hoard – 2 pieces; ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/9, 11); 19. Tekirdağ (hoard – 45 pieces; HANSEN 2005, p. 304, fig. 1/13-57); 20. Tucaci region (single find – 1 piece; ČERNYCH 1978, p. 207, fig. 43/14); 21. Țigăneşti (hoard – 1 piece; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 77, fig. 88/3); 22. Valea Largă (hoard – 1 piece; PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977, p. 72, fig. 71/3); 23. Vrbica I (hoard – 20 pieces; ČERNYCH 1978, p. 224, fig. 57/1-20); 24. Zebil (single find – 1 piece).

BIBLIOGRAPHY

ARICESCU 1965 – A. Aricescu, *Depozitele de bronzuri din Dobrogea*, SCIV 16, 1, 17-42.
BADER 1990 – T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF 4, 8, München.

[25] SIMION 2003 a, p. 67-68, fig. 7/1-6.
[26] SIMION 2003 b, p. 20, fig. 5/3.
[27] IRIMIA, BELC 2002, p. 15-20; BADER 1990, p. 34-36, fig. 5/22.
[28] JUGĂNARU 1997a, p. 353-357.
[29] SIMION 2003 a,p. 68, fig. 7/9.
[30] JUGĂNARU 1997b, p. 103; IRIMIA, CONOVICI 1993, fig. 11/1,7, 12/ 1-4, 8-9, 13/1,3-5, 14/10; SIMION 2003 a, p. 63 sq.

ČERNYCH 1976 – E. N. Černych, *Drevnjaja metallo – obrabotka na Yugo – Zapade SSSR*, Moscova.

ČERNYCH 1978 – E. N. Černych, *Gornoe delo i metallurgja v drevneišei Bolgarii*, Sofia.

DERGAČEV 2002 – V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF 20, 9, Stuttgart.

HANSEN 2005 - S. Hansen, *Noi cercetări asupra metalurgiei epocii bronzului în sud-estul Europei*, în *Descoperiri de bronzuri din România 2 (T. Soroceanu ed.)*, Bistrița – Năsăud, 301-316.

IRIMIA 1968 – M. Irimia, *Un depozit de bronzuri la Constanța*, Pontice 2, 89-106.

IRIMIA 1981 – M. Irimia, *Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina unor cercetări recente*, SCIVA 32, 3, 347-369.

IRIMIA, BELC 2002 – M. Irimia, M. Belc, *O seceră de bronz descoperită la Medgidia şi rezultatele analizelor spectrale efectuate asupra ei*, Cumidava 25, 15-20.

JUGĂNARU 1997 a – G. Jugănaru, *Un pumnal de tip răsăritean descoperit la Beidaud - județul Tulcea*, CCDJ 15, 353 – 357.

JUGĂNARU 1997 b – G. Jugănaru, *Manifestări timpurii ale primei epoci a fierului în Dobrogea (descoperirile de la Garvăn – Mlăjitul Florilor, jud. Tulcea)*, in *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les regions autour de la mer Noire*, Tulcea,103-110.

NESTOR 1938 – I. Nestor, *Dépôt (?) de bronzes de Medgidia (Dobrogea)*, Dacia 5-6, 175-189.

PETRESCU – DÎMBOVIȚA 1977 – M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti.

SIMION 2003 a – G. Simion, *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, in *Culturi antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie şi Protoistorie*, vol. 1, 63-78.

SIMION 2003 b – G. Simion, *Migrația popoarelor indo – europene la Dunărea de Jos*, in *Culturi antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie şi Protoistorie*, vol. 1, Tulcea, 13-50.

ŞERBĂNESCU, TROHANI 1975 – D. Şerbănescu, G. Trohani, *Obiecte din cupru şi bronz din județul Ilfov*, SCIVA 26, 4, 529-539.

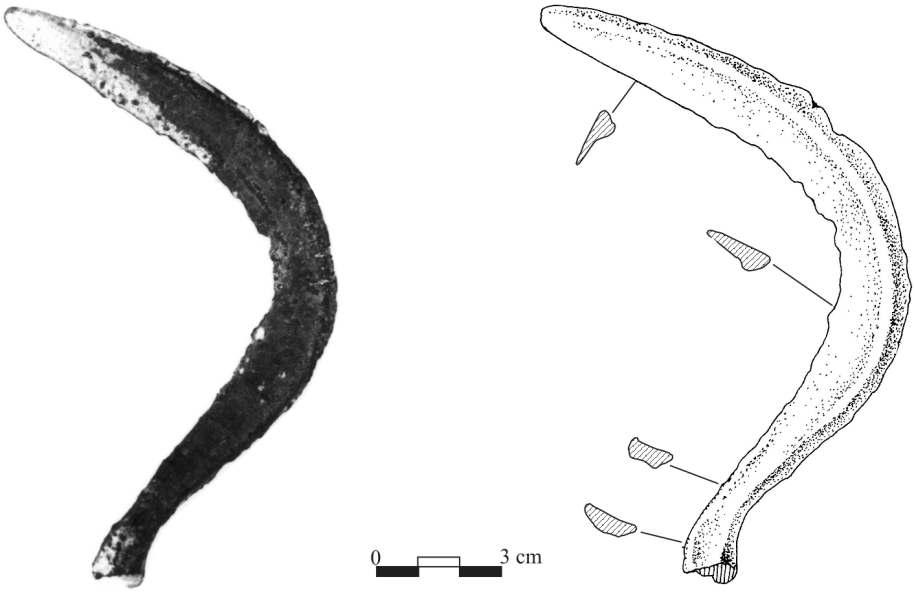

Fig. 1 - Bronze sickle discovered at Zebil.

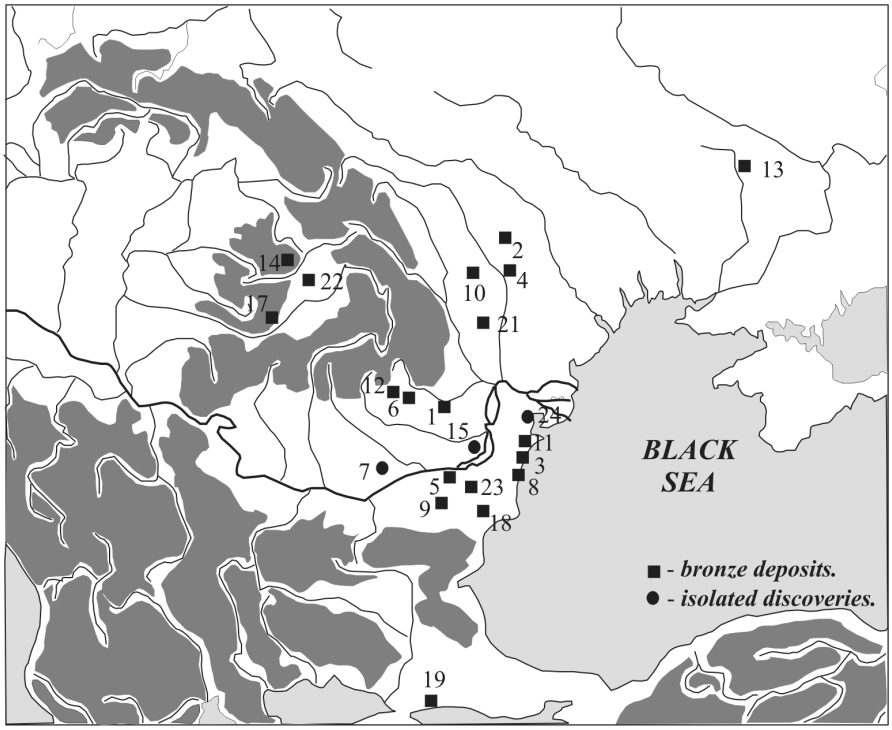

Fig. 2 - The spreading area of the sickles of „à patte" type.

NOI DESCOPERIRI DIN NECROPOLA CALLATIANĂ

Laurenţiu RADU

În toamna anului 2005 s-au efectuat în oraşul Mangalia mai multe lucrări pentru modernizarea sistemului de termoficare. Una dintre aceste săpături, realizată fără supraveghere arheologică, a dus la descoperirea unor morminte aparţinând necropolei antice din zona de nord a oraşului[1], afectate din păcate de intervenţiile mecanice.

Cercetările arheologice efectuate în această zonă a oraşului au evidenţiat existenţa unei necropole care a funcţionat în epoca elenistică, romană şi romano-bizantină[2]. Investigaţia arheologică de salvare a cuprins zona străzii Nicolae Iorga, între capătul acesteia dinspre strada Rozelor şi intersecţia cu strada Pictor Tonitza, pe o lungime de circa 54 m (Pl. I). S-au descoperit 8 morminte, afectate, cu o singură excepţie, de lucrările mecanice (Pl.II):

M 1 – c. 5, – 1,30 m (Pl. III, IV/M 1); mormânt de înhumaţie în groapă simplă, adult, orientat E-V cu craniul la est, aşezat pe spate; afectat de lucrările mecanice. Inventar: strigiliu fragmentar din fier aflat în zona braţului drept.

M 2 - c. 11-12, – 1,30 m (Pl. III, IV/M 2); mormânt de înhumaţie în groapă simplă, adult, orientat E-V cu craniul la est, cu o uşoară deviere spre sud, aşezat pe spate, braţele pe lângă corp şi picioarele întinse; afectat de lucrările mecanice. Inventar: monedă histriană din argint (Pl. VI/6), pe avers cele două capete afrontate, pe revers vulturul pe delfin; datată în sec. IV a.Chr[3].

M 3 - c. 2, - 0,5 m (Pl. IV/M 3); în profilul de nord al secţiunii a apărut o parte dintr-o amforă, răsturnată la 45° (nu s-a reuşit identificarea acesteia). În lateral şi puţin în spatele vasului s-a descoperit un craniu uman şi alte câteva fragmente osteologice, probabil o reînhumare modernă sau contemporană a unui mormânt antic.

M 4 – c. 17-18, - 1,25 m (Pl. III, IV/M 4); mormânt de înhumaţie în groapă

---

[1] Despre necropola callatiană vezi PREDA 1980; IONESCU *et alii* 2002-2003; UNGUREANU, RADU 2006.

[2] PREDA 1961, p. 275-303; PREDA, POPESCU, DIACONU 1962, p. 439-455; PREDA 1966, p. 137-146; PREDA, CHELUŢĂ-GEORGESCU 1975, p. 55-75; BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, p. 127-152.

[3] Mulţumim pentru identificare colegului G. Talmaţchi, MINA Constanţa.

simplă; adult, orientat E-V cu craniul la vest, cu o uşoară deviere spre sud; aşezat pe spate, braţele pe lângă corp şi picioarele întinse; afectat de lucrările mecanice. Inventar: două statuete mici de lut ars, identice, cu înălţimea de 0,10 m, reprezentând bustul unui personaj feminin, într-o atitudine rigidă, purtând un chiton decoltat, cu talia ridicată. Una dintre piese a fost găsită întreagă (Pl. VI/3), iar cealaltă fragmentară (dar întregibilă, Pl. VI/4). În mormânt, o statuetă era aşezată în dreptul umărului stâng, iar cealaltă pe antebraţul drept. La mâna stângă a scheletului s-a identificat un inel din fier, din care s-a păstrat doar chatonul. Cele două statuete sunt identice cu o altă piesă descoperită tot la Mangalia, într-un mormânt datat în secolul IV a. Chr.[4] şi cu o piesă din catalogul V. Canarache [5].

M 5 – c. 21, – 1,30 m (Pl. III, V/M 5); mormânt de înhumaţie protejat de ţigle aşezate în două ape, distruse de utilajul mecanic; conţinea scheletul unui adult, orientat N- S, cu craniul la sud cu faţa spre est; braţele pe lângă corp şi picioarele întinse. Fără inventar.

M 6 - c. 25, – 0,70 m (Pl. III, V/M 6); mormânt de înhumaţie în cistă realizată din blochete mici de calcar, afectată de utilajul mecanic; surprins doar în zona profilului sudic. Orientarea cistei este SE – NV. S-au observat doar câteva mici fragmente osteologice. Ca inventar, s-a recuperat un bol ceramic (Pl. VI/5, VII/2) cu picior inelar, buza uşor răsfrântă spre interior; diametrul gurii – 0,08 m, înălţime – 0,025 m, diametrul fundului - 0,04 m; piesa, de epocă elenistică, o datăm în secolul II a. Chr.[6]; câteva fragmente recuperate ale unui obiect din bronz, aparţin probabil unei fibule. Tot un mormânt în cistă din bolovani a fost descoperit la Neptun şi datat aproximativ în aceeaşi perioadă[7].

M 7 – c. 18, - 1,10 m (Pl. III, V/M 7); mormânt de înhumaţie cu firidă laterală blocată cu un zid din blochete de calcar. Orientare E-V cu o uşoară deviere spre sud. Scheletul, foarte slab conservat, era orientat cu craniul spre est. Inventar: cană din sticlă cu corp globular, gât cilindric scurt, cu toartă masivă cu denticuli, înălţime 0,130 m (Pl. VI/1, VII/1). Piese asemănătoare aflăm la Histria, în inventarul unui mormânt din prima jumătate a sec. I p.Chr.[8] şi la Mangalia-nord (ultimul exemplar este datat „în principal în sec. I p. Chr., mai puţin în sec. II p. Chr.”[9]). Din inventarul mormântului mai fac parte un unguentarium din sticlă, cu înălţimea de 0,06 m (Pl. VI/2, VII/3); aflăm analogii la Tomis (deşi exemplarul nostru are aspect puţin mai zvelt), datat tot în sec. I p. Chr.[10]; un pahar fragmentar din sticlă[11]; un inel din bronz cu gemă şi un alt inel din fier, tot cu gemă, slab conservat, aflat în curs de restaurare; cuie din fier de la sicriu. Morminte de acelaşi tip au mai fost descoperite în necropola callatiană, într-o cercetare din anul 2005, în zona fostei unităţi militare de pe str. Oituz[12].

---

[4] CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974, p. 185, pl. 8.

[5] CANARACHE 1969, p.124, fig. 172 şi tiparul de la p. 48-49.

[6] BUCOVALĂ 1969, p. 303, fig. 6 cu comentarii asupra evoluţiei acestei forme; BUCOVALĂ 1967, p. 62, fig. 39, p. 65, fig. 41.

[7] ICONOMU 1968, p. 254.

[8] ALEXANDRESCU 1966, p. 220 şi pl. 81; ISINGS 1957, p. 69, form 52.

[9] BUCOVALĂ 1968, p. 24, tipul I, fig. 1; ICONOMU 1968, p. 256, fig. 30.

[10] BUCOVALĂ 1968, p. 84, nr. 136.

[11] Piesa este în curs de restaurare.

[12] Comunicare prezentată de M. Ungureanu şi L. Radu la Sesiunea Pontica, Constanţa, din anul 2005; CCA 2006, p. 215, punct Cartier Dobrogea II, lot 6-8.

M 8 – c. 24, - 1 m; în profilul de sud al secțiunii s-a observat un craniu, restul scheletului fiind distrus de lucrările mecanice. Nu am putut determina orientarea mormântului şi nici încadrarea cronologică a acestuia.

Din punct de vedere cronologic, cele 8 morminte recent descoperite se încadrează astfel:

- patru sunt de epocă elenistică: M 1, M 2, M 3 şi M 4; ele au ca elemente comune tipul de mormânt în groapă simplă şi orientarea E-V a scheletului, cu capul la est (excepție M 4 orientat E-V, dar cu capul la vest şi M 3); pe baza inventarului funerar putem aprecia datarea lor în secolul IV a. Chr;
- M 6, aparține unei categorii mai rar întâlnite la Callatis; îl încadrăm, după inventarul descoperit, în sec. II a. Chr.;
- două morminte sunt de epocă romană timpurie: M 5 şi M 7 (ultimul îl datăm după inventarul funerar în secolul I p. Chr.).

Datele prezentate contribuie la o mai bună cunoaştere a necropolei aflate la nord de zidurile cetății callatiene şi confirmă utilizarea acesteia o lungă perioadă de timp, din secolul IV a. Chr. până în secolul I p. Chr.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1966 - P. Alexandrescu, *Necropola tumulară*, în Histria, II, Bucureşti, 1966 (coord. Em. Condurachi).

BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977 - E. Bîrlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 127-152.

BUCOVALĂ 1967 - M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967.

BUCOVALĂ 1968 - M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968.

BUCOVALĂ 1969 - M. Bucovală, *Tradiții elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis*, Pontice 2 (1969), p. 297-332.

CANARACHE 1969 - V. Canarache, *Măşti şi figurine Tanagra din atelierele de la Callatis-Mangalia*, Constanța, 1969.

CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974 - N. Cheluță-Georgescu, *Morminte elenistice şi romane descoperite în zona de nord şi nord-vest a necropolei callatiene*, Pontica 7(1974), p. 169-189.

ICONOMU 1968 - C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia şi la Neptun*, Pontice 1(1968), p 235 -268.

IONESCU *et alii 2002-2003* - M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreştină callatiană*, Pontica 35 –36(2002-2003), p. 225 277.

ISINGS 1957 - C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen, Djakarta, 1957.

PREDA 1961 - C. Preda, *Archaeological discoveries in the greek cemetery of Callatis (IVth – IIIrd centuries before our era)*, Dacia NS 5 (1961), p. 275-303.

PREDA, POPESCU, DIACONU 1962 - C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, Materiale 8 (1962), p. 439-455.

PREDA 1966 - C. Preda, *Câteva morminte din epoca elenistică descoperite la Callatis*, SCIV 17 (1966), 1, p. 137-146.

PREDA, CHELUȚĂ-GEORGESCU 1975 - C. Preda, N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de salvare de la Mangalia din 1972- necropola callatiană din zona stadionului*, Pontica 8 (1975), p. 55-75.

PREDA 1980 - C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

UNGUREANU 2006 - M. Ungureanu, L. Radu, *Cercetări arheologice în necropola romano-bizantină de la Callatis*, Pontica 39 (2006), p. 259- 278.

NEW DISCOVERIES IN THE CALLATIAN NECROPOLIS

Abstract

The report refers to the results of a rescue excavation which took place in October 2005 in Mangalia, on N. Iorga street. Eight funeral complexes were indentified and investigated. They belong to different periods: 3 are dated back to the 4th century B. C., 1 to the 2nd century B. C. and 2 to the Early Roman Period.

The most important objects found are two burnt-clay statuettes representing a woman, dated back to the 4th century B. C and a bulbous glass jug dated to the 1 st century A. D.

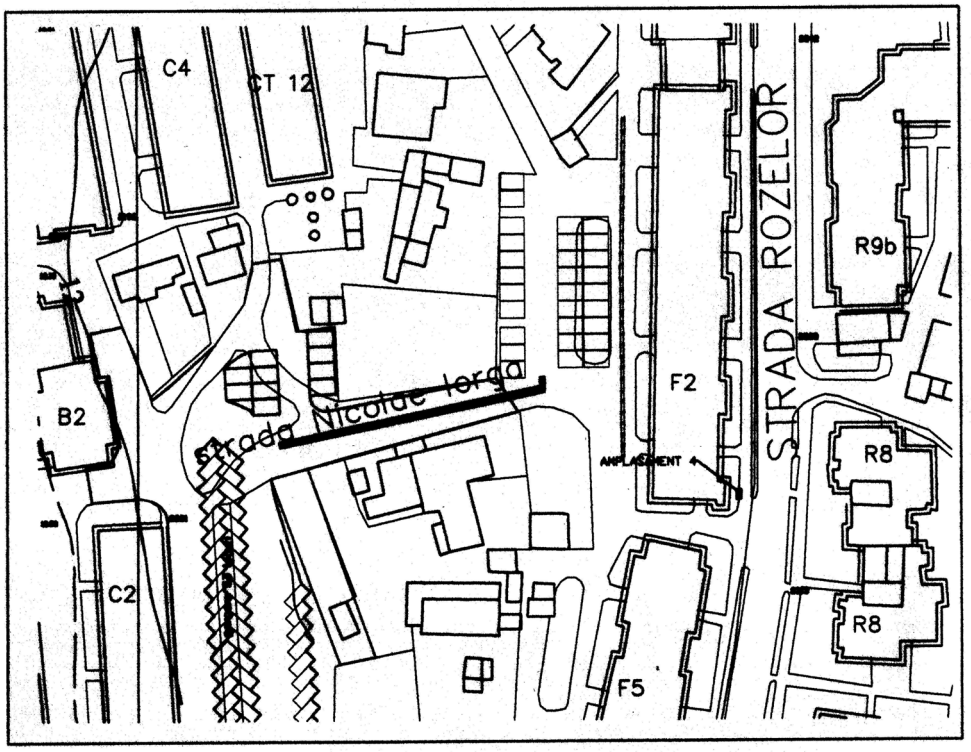

Pl. I – Planul oraşului Mangalia cu zona cercetată

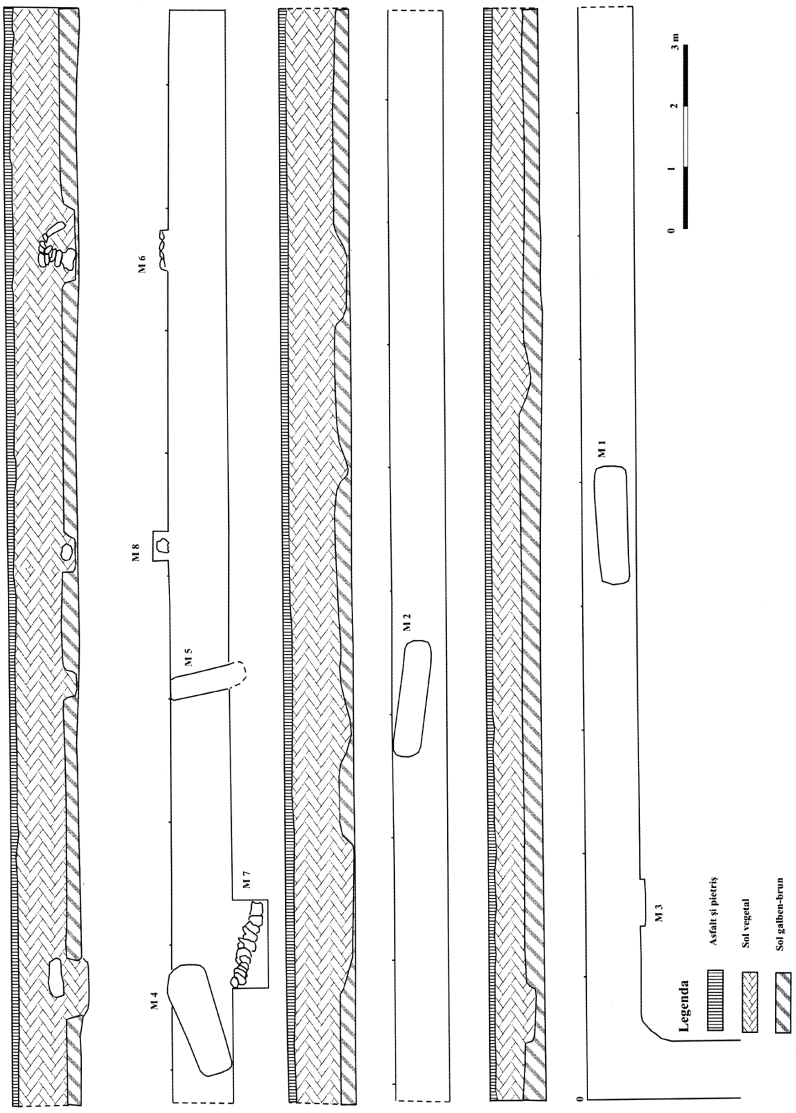

Pl. II – Planul săpăturii de pe strada N. Iorga

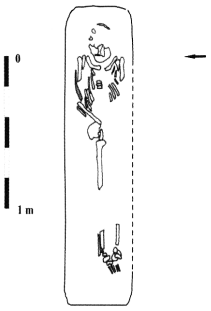

M1

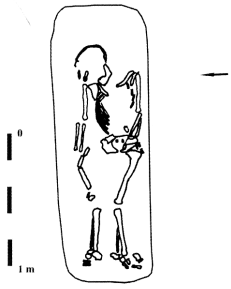

M2

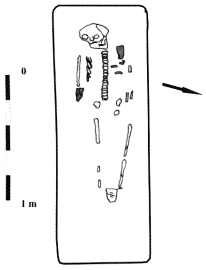

M4

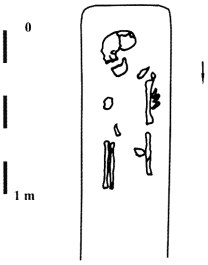

M5

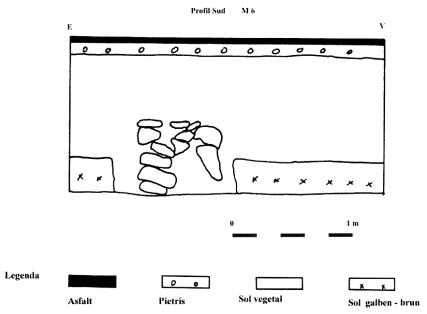

M6

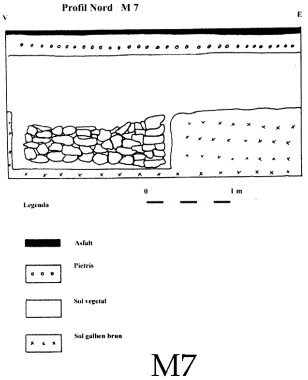

M7

Pl. III

M1

M2

M3

M4

Pl. IV

M5

M6

M7

Pl. V

1

2

3

4

5

6

Pl. VI

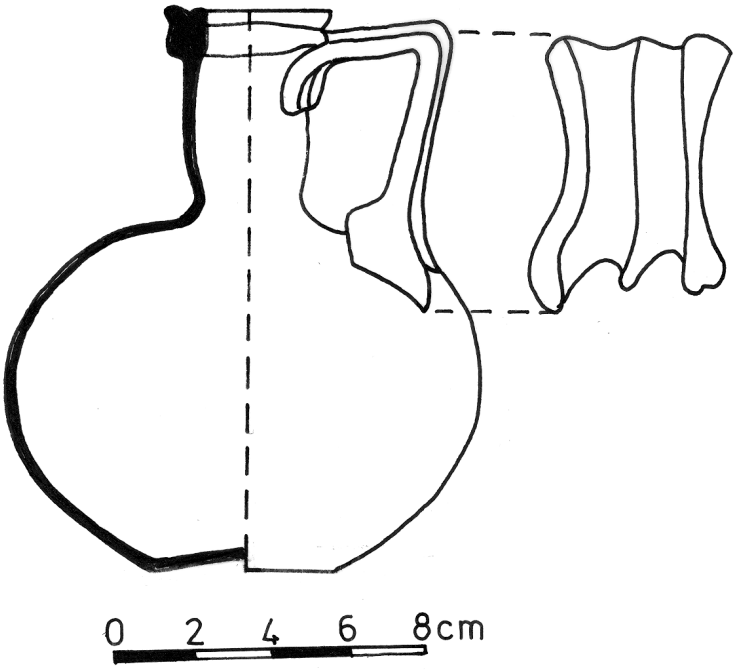

1

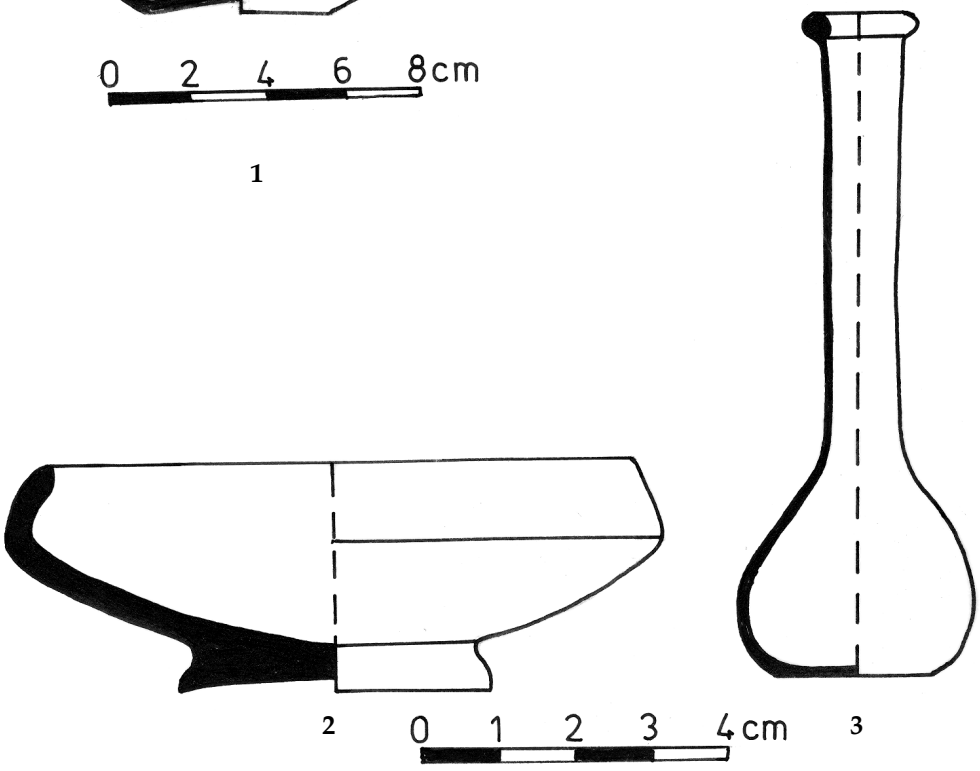

Pl. VII

UN OPAIŢ CU FIGURĂ ANTROPOMORFĂ DESCOPERIT INTR-UN MORMÂNT LA TOMIS

Cătălin DOBRINESCU

În primăvara anului 2005 am întreprins săpături arheologice preventive pe strada Ion Lahovari, în necropola aflată în vecinătatea incintei târzii a Tomisului.

Fiind vorba de o cercetare de tipul amintit, aria investigată a fost restrânsă, limitată strict la suprafaţa afectată viitorului imobil – cca. 70 mp – care era ocupată în proporţie de trei pătrimi de fundaţiile unei construcţii din perioada modernă a oraşului Constanţa.

Descrierea mormântului. După înlăturarea urmelor moderne de construcţie şi a vegetalului antic, prin răzuială am descoperit un mormânt în groapă simplă, cu sicriu, orientat N-S, la –2,50 m de nivelul actual al străzii. Adâncimea gropii era de 0,60/0,70 m, lungimea de 2,15 m şi lăţimea de 0,70/0,80 m. Defunctul era depus cu picioarele spre nord şi mâinile pe lângă corp. Craniul, detaşat de trunchi se afla aşezat pe torace cu privirea spre răsărit(fig.3). Scheletul era prost conservat.

Inventarul este compus din două vase de sticlă, aflate în partea de nord a gropii, în zona picioarelor, două obiecte ceramice – un opaiţ şi o căniţă - depuse în capătul de sud, cuie de fier, de la sicriu.

1.*Vas sticlă* (fig.1/1) cu fundul puţin concav, gâtul relativ scund şi buza inelară. Pereţii sunt subţiri; sticla incoloră. Dimensiuni: înălţimea 11,5 cm; diametrul gurii 5,5 cm.

BUCOVALĂ, 1969, p. 71, nr. 105-120, vase cu corp piriform şi gura pâlnie, tipul XXXIV, cu gât cilindric în prelungirea corpului; exemplare descoperite în morminte din Tomis, datate în secolele II-III p.Chr..

2.*Vas sticlă* (fig.1/2) de acelaşi tip cu primul. Dimensiuni: înălţimea 12 cm; diametrul gurii 5,5 cm.

Cele două recipiente sunt produse ale atelierelor locale tomitane.

3.*Căniţă* (fig.1/3) cu corpul bombat, decorat cu caneluri la partea inferioară, gura largă, fundul îngust şi o singură toartă. Pasta de culoare cărămizie. Dimensiuni: diametrul gurii 7,6 cm ; înălţimea 10 cm.

SUCEVEANU, 2000, tipul XXXIII, p. 107-111, pl. 45-46; BUCOVALĂ, PAŞCA, 1991, p.225, pl.5. Piesa este un produs local datat în secolele II-III p.Chr..

4. *Opaiț* (fig.2) cu corpul ovoidal, şi ciocul lung, aflat în prelungirea corpului. Toarta ruptă din vechime. Discul este realizat sub forma unui chip feminin, bine conturat. Părul este ondulat; fața ovală. Ochii mărginiți de arcade au pupilele marcate printr-o împunsătură. Sub bărbia rotundă, o „fundă" delimitează ciocul de restul corpului. În mijlocul frunții se află orificiul de aprovizionare. Partea inferioară a opaițului are marginea marcată de un relief în formă de frunză, cu vârful îndreptat spre cioc. Este realizat din pastă fină, de culoare cărămizie, acoperită cu angobă portocalie. Prezintă urme de folosire (ars în zona ciocului). Dimensiuni: lungimea 12,5 cm; înălțimea 4 cm.

Analogii pentru această piesă aflăm în Egipt, la Ehnasya[1](fig.4). Opaițul egiptean este realizat însă într-o manieră mai puțin îngrijită, dar detaliile faciale – nasul, buzele, ochii, bărbia – sunt foarte asemănătoare. Este datat, larg, în epoca romană.

5. *Cuie de fier*, de la sicriu.

Opaițul, unic în Tomis prin forma şi decorul său, foarte asemănător celui din Egipt, ne determină să întrevedem posibilitatea originii lui egiptene. Reprezentările sculpturale ale unor divinități ca Isis, Harpocrate, Serapis şi Osiris,[2] şi inscripțiile[3] cu caracter religios descoperite la Tomis, ilustrează existența adoratorilor cultelor egiptene în perioada romană a oraşului. Dedicația lui *Karpion*, fiul lui *Anubion*, în numele *asociației Alexandrinilor* din Tomis, atestă prezența în secolul al II-lea p.Chr. nu numai a cultelor egiptene, ci şi a etnicului egiptean în oraşul-port. Negustorii şi posibilii armatori din Tomis se alătură celor din alte centre, precum Eretria, Bizanț, Nicomedia la sărbătoarea navigației, patronată de zeița *Isis*.[4] Două mari sărbători – *Navigium Isidis* – *barca Isidei* - în luna martie, şi *Inventio Osiridis* – *descoperirea lui Osiris* - în octombrie, marcau debutul şi finalul sezonului de navigație pe mare[5]. Un alt eveniment marcant – *sărbătoarea opaițelor* – a fost introdus în calendarul oficial roman încă din timpul lui Caligula şi corespundea cu aniversarea Isidei în întregul Egipt[6].

Funda înnodată sub bărbia personajului feminin sugerează, într-o măsură, *nodul isiac*. În această situație, ipoteza reprezentării Isidei pe opaiț nu pare exagerată, dacă avem în vedere numeroasele mărturiile iconografice şi epigrafice ce amintesc de adoratorii zeiței în oraşul Tomis. Lipsa unor analogii în spațiul vest-pontic arată că piesa este un import.

În legătură cu poziția neobişnuită a craniului în mormânt, nu avem încă o explicație sigură. Nu pare să fie vorba de o reînhumare, deoarece restul scheletului se afla în conexiune anatomică. O posibilă violare a mormântului se exclude, deoarece inventarul funerar nu era deranjat. În această situație nu

[1] *http://www.petrie.ucl.ac.uk.*
[2] COVACEF, 2002, p.162.
[3] ISM II, 152(37), 153(38),154(39), 463(13).
[4] TURCAN, 1998, p. 134-137.
[5] *Ibidem.*
[6] *Ibidem, p.139.*

trebuie eliminată varianta unei morţi violente, urmată de depunerea craniului în poziţia amintită.

Revenind la complexul arheologic în sine, tipul de mormânt în groapă simplă, cu sicriu, inventarul şi dispunerea scheletului, ne determină să apreciem că acest artefact se înscrie în linia „tradiţională" a mormintelor din Tomisul secolelor II-III p.Chr..

BIBLIOGRAFIE

BUCOVALĂ 1969 – M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis,* Constanţa, 1969.

BUCOVALĂ, PAŞCA 1991 – M. Bucovală, C. Paşca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului,* Pontica 24 (1991), p. 185-236.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană (sec.I-III p.Chr),* Cluj-Napoca, 2002.

SUCEVEANU 2000 – Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier-IIIe siècles ap.J-C.*, Bucarest, 2000.

TURCAN 1998 – R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană,* Bucureşti, 1998.

http://www.petrie.ucl.ac.uk - Petrie Museum of Egyptien Archaeology, Museum Number UC54403, *Roman Ehnasya* by William Mathew Flinders Petrie, London, 1905, pl. LV. H20.

AN OIL LAMP WITH ANTHROPOMORPHOUS FIGURE DISCOVERED IN A TOMB IN TOMIS

Abstract

As result of salvage excavations in the Roman necropolis in Tomis, an inhumation tomb in a simple pit, with coffin, was discovered. The inventory consisted of two glass vessels, a little jug and an oil lamp. It distinguishes by shape and decoration, having good analogies in Egypt. It seems to be a new representation of goddess Isis on an oil lamp, until now unique in Tomis.

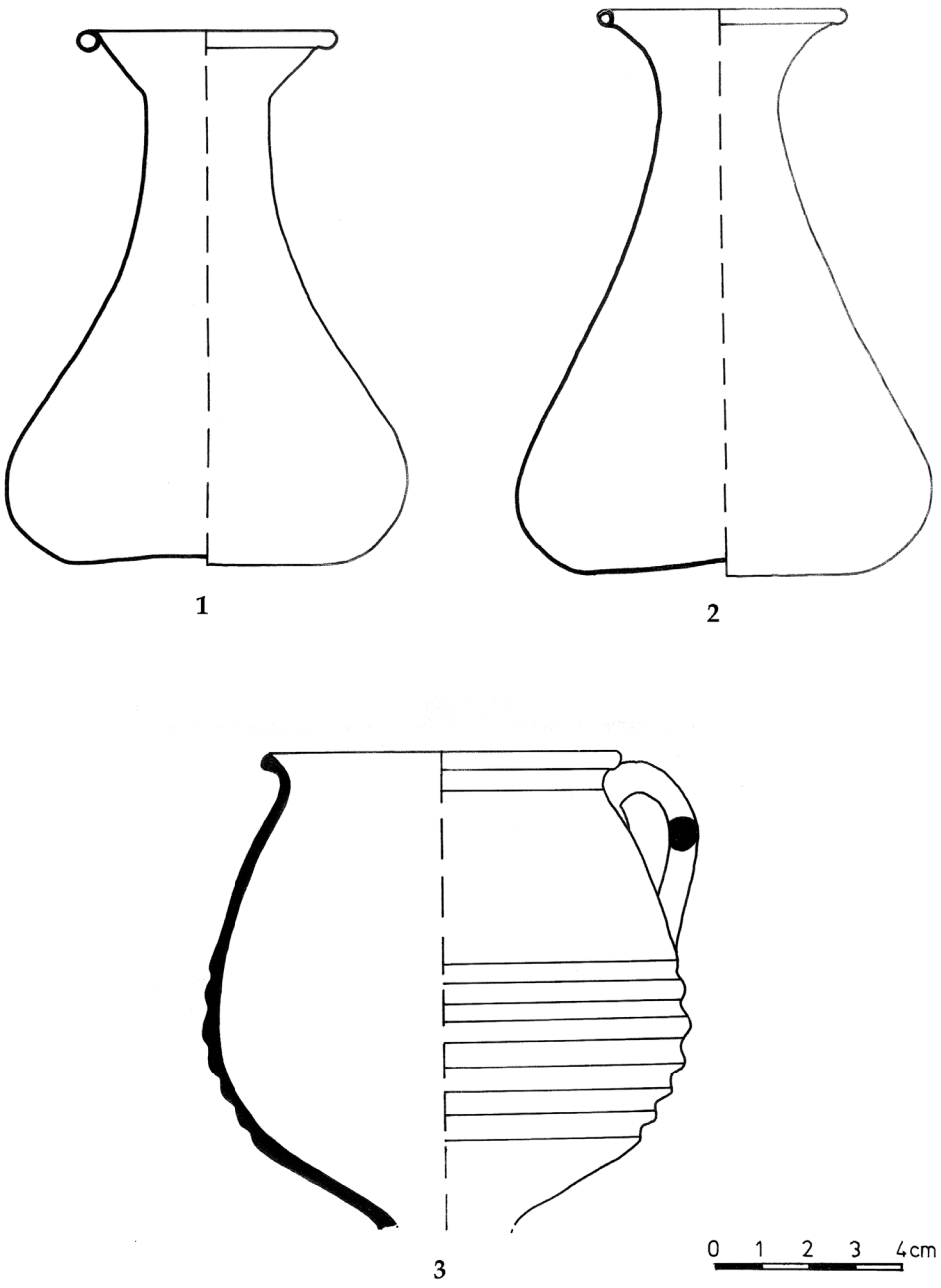

Fig. 1: 1 ,2 – vase de sticlă; 3 – căniță. Tomis, sec. II - III p. Chr.

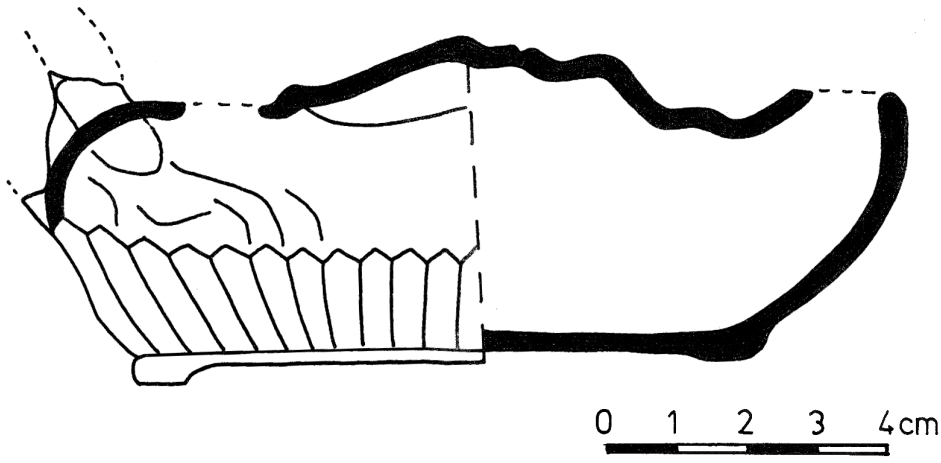

Fig . 2 – Opaiț cu figură antropomorfă. Tomis, sec. II - III p. Chr.

Fig. 3 – Mormânt de înhumație. Tomis, sec II – III p. Chr.

Fig. 4 – Opaiț cu figură antropomorfă. Ehnasya, Egipt.

PERIEGHEZE PE MALUL DOBROGEAN AL DUNĂRII*

Ion MUNTEANU,
Vasile OPREA

Între anii 1978-1984, făcând parte dintr-un grup de tineri pasionați, conduşi de Ion Munteanu[1] din Feteşti, am efectuat periegheze[2] între *Ostrov* – punctul „*Regie*" şi *Ghindăreşti*, pe malul dobrogean al Dunării.

Vom prezenta succint aşezările antice descoperite, precum şi unele amănunte inedite referitoare la aşezările cunoscute.

Astfel, vis-à-vis de satul *Bugeac*, pe malul de sud al lacului, într-o vale perpendiculară pe acesta, numită *Valea Chesenul Mare*, sunt câteva adăposturi (chilii?) săpate în peretele de calcar[3], în jurul şi în interiorul cărora am descoperit ceramică de tip Dridu. Numai una dintre încăperi se păstrează întreagă (are chiar un „pridvor", dăltuit în piatră, la intrare şi o „fereastră" săpată în peretele de nord-est), celelalte trei având unul sau doi pereți distruşi. Această zonă calcaroasă a constituit una dintre carierele exploatate cu ocazia construirii cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare.

În apropierea *Mănăstirii Dervent*, pe terasa aflată pe malul lacului *Bugeac* este o aşezare hallstattiană, cu fragmente ceramice specifice. Se observă gropi (de bordeie sau menajere).

La aproximativ 2 km în aval de *Gura Canliei* apar pe plajă fragmente ceramice romane, iar printre arbori sunt blocuri din piatră, fasonate, care probabil au făcut parte dintr-o construcție. La 3 km aval de satul *Izvoarele* (*Pârjoaia*), pe *Valea cu Tei* (cunoscută şi sub denumirea de *Valea Cutiei*)[4] se află o cişmea – un izvor captat –

---

* Nota redacției: unele puncte, aflate între Ostrov şi Oltina, au fost menționate şi de P. Diaconu, N. Anghelescu, RevMuz., 5 (1968), 4, p. 348-351. Deşi informațiile din rapor-tul de față sunt prea sumare, iar încadrările culturale şi cronologice nu sunt verificate de specialişti, considerăm utilă prezentarea lor sub rezerva unor viitoare cercetări de teren mai amănunțite.

[1] Ion Munteanu, este printre puținii care cunosc multe dintre siturile arheologice de pe malul Dunării, de la Ostrov - Regie până la Hârşova şi de pe Brațul Borcea, de la Călărași până la Giurgeni. A fost „sufletul" acestei acțiuni. (n. V.Oprea).

[2] În acea vreme lucram la Depoul C.F.R. Feteşti. (n. V.Oprea).

[3] Despre acestea avea cunoştință şi regretatul Petre Diaconu.

[4] Denumire dată în urma descoperirii întâmplătoare a unui mormânt antic în „cutie" de piatră.

zidită cu blocuri de piatră gravate cu inscripții; cu siguranță, ele nu au fost executate de cei care au captat izvorul, deoarece blocurile şi şirurile de litere sunt aşezate aleatoriu[**].

Pe versantul de NE al acestei văi sunt situate valul şi şanțul de apărare corespunzătoare aşezării *extra-muros* din jurul cetății romane aflate vizavi de gura *Râului*.

Se presupune că aşezarea întărită, de mari dimensiuni, este *Sucidava*[5] dobrogeană, cunoscută în perioada ocupației otomane sub numele de *Cale Gherghi*.

Poziționarea acesteia este strategică: aşezarea întărită se află pe terasa inferioară a *Dunării*, cu o diferență de nivel de aproximativ 8-10 m față de plajă, fiind apărată la nord de Dunăre, la sud de terasa înaltă a *Podişului Dobrogei* (*Dealul Nichita*), iar la est şi la vest de valuri de apărare din pământ, dublate de şanțuri[6] care sunt destul de adânci şi în prezent.

Am amintit mai sus poziția strategică a locului, deoarece de pe zidurile cetății, atât cât au mai rămas, se deschide o largă perspectivă, putându-se ține sub observație *Dunărea*, în amonte până în apropierea cetăților de la *Păcuiul lui Soare* şi *Dervent*, în aval până la cetatea bizantină de la *Capul Dealului*, iar spre nord tot brațul *Râul* (sau *Bala*) până la aşezările de pe brațul *Borcea*.

Cetatea propriu-zisă este înconjurată la rândul ei de un şanț de apărare, pe toate laturile, mai puțin pe cea de nord, unde este mărginită de *Dunăre*.

Poarta cetății se află în partea de sud-vest. Din zona porții pornesc două drumuri: unul spre SV, de ieşire în teritoriul *extra-muros* (între capătul valului şi terasa înaltă) spre vest, peste *Dealul de Movile*, către *Gura Canliei* şi *Păcuiul lui Soare*; al doilea drum este orientat spre SE şi urcă peste *Dealul Nichita*, spre *Lacul Oltina* şi cetatea *Altinum*.

Sucidava moesică avea, se pare, câte un turn la fiecare colț, precum şi la poartă şi pe latura dinspre *Dunăre*.

Se mai păstrează o parte a apeductului din tuburi ceramice, prin care se aducea apa în cetate, în urma captării mai multor izvoare.

În teritoriul *extra-muros* al cetății romane este inclusă şi o fortificație getică în jurul căreia apar atât materiale arheologice autohtone, cât şi importuri elenistice. De asemenea, au fost descoperiți denari romani republicani şi o drahmă histriană. Cetățuia getică poate fi datată între secolele VI a. Hr. - I p. Hr. cu ajutorul materialului arheologic, inclusiv a ştampilelor de amfore şi a monedelor găsite aici.

Pe plaja *Dunării*, în zona cetății romane, am adunat în decursul a patru ani (1993-1996) aproximativ 450 de monede romane (de la Traian până la Constantius al II-lea), fibule (una, sigur, siriană conform opiniei specialiştilor de la Muzeul din Constanța), zaruri din os, sigilii comerciale, o cruciuliță din plumb din secolul IV şi multe alte obiecte fragmentare din plumb şi bronz. Tot aici s-au găsit monede

[**] Este vorba, probabil, de cişmeaua amintită de P. Diaconu, CCDJ 13-14 (1995), p. 449-452 (nota redacției).

[5] A fost semnalată la începutul secolului XX de Pamfil Polonic, apoi de Vasile Culică, în anii '70.

[6] Acestea apar pe fotografiile aeriene moderne.

bizantine din secolele VIII-XI şi ceramică medievală timpurie de tip Dridu. Materialele amintite au ajuns la muzeele din Constanța şi Călăraşi.

La începutul secolului XX cetatea romană încă mai avea ziduri de circa 4 m înălțime, dar mutarea satului *Siliştea Nouă* din *Valea Siliştei* pe actualul amplasament, sub denumirea de *Satu Nou*, a dus, din păcate, la demantelarea zidurilor de către săteni, piatra fiind folosită la construcții.

Se mai observă unele blocuri ornamentate de piatră, încastrate în pereții pivnițelor, în unele garduri sau pardoseli de la *Satu Nou*.

În aval, pe malul *Dunării*, la 1 km spre nord-est, pe un pisc al dealului *Nichita* este o altă aşezare getică întărită, cunoscută sub numele de *Cetatea de la Vadul Vacilor*, după numele văii de la poalele dealului.

La jumătatea distanței dintre cetatea romană şi cetatea de la *Vadul Vacilor*, în punctul *Malul Roşu*, din cauza eroziunii naturale, s-a prăbuşit din mal un mormânt zidit cu bolovani din calcar. În anul 1978, când am constatat prăbuşirea mormântului, ne-am dat seama că aceasta se întâmplase cu un an în urmă, deoarece obiectele care făceau parte din inventar, precum şi pietrele din pereții mormântului, erau acoperite de aluviuni. O mare parte dintre obiectele de inventar ale mormântului au fost, probabil, distruse la prăbuşirea lui, datorită amestecului cu bolovanii din maluri, iar altele au fost distruse ulterior, zona fiind frecvent circulată.

Am recuperat şi predat la Muzeul din Constanța mai ales obiecte de factură elenistică: câteva statuete fragmentare, toarte de amfore ştampilate, majoritatea de Rhodos şi alte fragmente de vase elenistice. Pe lângă acestea erau şi fragmente de vase getice.

La 2 km spre est se află *Valea lui Voicu*, erodată permanent de torenții formați în urma acumulării apei de ploaie pe terasa superioară a *Dealului Nichita*.

Pe versantul de vest al văii am descoperit o cetate întărită cu un zid din blocuri de piatră şi protejată la exterior de un val de pământ, ambele dublate de şanțuri de apărare. Aici s-au efectuat ulterior săpături arheologice sub conducerea specialiştilor de la Institutul de Arheologie „V. Pârvan" din Bucureşti şi de la Muzeul de istorie națională şi arheologie Constanța[7].

Cetatea getică de la *Valea lui Voicu* aparținea probabil unui ansamblu de aşezări fortificate împreună cu aşezarea de la *Vadul Vacilor*, cu cea din teritoriul *Sucidavei* şi cu o altă cetățuie aflată, la sud, pe malul *lacului Oltina*, la *„Colțul pietrei"* (Coslugea, com. Lipnița).

Pe versantul de est al *Văii lui Voicu*, pe *Dealul de la Cetate*, a fost amplasamentul unei unități de grăniceri turci; denumirea dealului vine, probabil, de la cetatea turcească *Boba Paşa*, apărată cu valuri de pământ.

Pe *Dealul de la Cetate* sunt semnalate mărturii arheologice din mai multe perioade: o aşezare de la sfârşitul epocii bronzului (cultura Coslogeni), o necropolă hallstattiană târzie, fragmente de vase romane şi mai ales medievale timpurii (sec. X-XI).

La 1,5 km în aval, în apropierea extremității de vest a *Ostrovului Epuraşul*, pe *Valea lui Leşu*, am descoperit o aşezare de tipul Cernavoda III, pe lângă

[7] Responsabili de şantier au fost Niculae Conovici şi Mihai Irimia.

fragmentele ceramice specifice găsindu-se şi o statuetă[8].

La circa 500 m spre E, la *Capul Dealului*, se află o cetate romano-bizantină care se întinde pe o suprafață de câteva hectare.

Din păcate, şanțul de apărare din partea de vest a fost astupat în treimea lui de sud, pentru a se putea accede în zonă, în vederea introducerii terenului în circuitul agricol.

Sunt interesante şi unele toponime locale întâlnite în aceste zone.

Astfel, pădurea care se întinde de la *Valea cu Tei* până la *Valea lui Voicu* se numeşte *Pădurea Curagani*.

Cetatea romană *Sucidava* se află între punctele *La Cişmea*, la vest şi *La Tablă*, la est.

Valea Siliştei mai este cunoscută şi sub numele de *Siliştea Românească*, iar dealul dintre aceasta şi localitatea *Satul Nou* se numeşte *Dealul de Dincolo de Silişte* sau *Dealul de la Silişte*.

Valea aflată la sudul *Dealului Nichita* se numeşte *Valea lui Raşid*, iar la vest de aceasta este platoul *La MormințI*.

În teritoriul *extra-muros* al cetății *Sucidava* se află o vale de formă triunghiulară, cu baza pe malul *Dunării*, numită *Grădina lui Moş Dobre*. Valea este mărginită de brațele unui pârâiaş care se formează din izvoarele captate pentru alimentarea cetății.

La est de localitatea *Oltina*, la 1,5 km est de *Ostrovul Strâmbu Mare*, pe malul *Dunării*, în punctul *Vadul Vacilor*, este o aşezare getică deschisă. Aici se află un punct de trecere peste *Dunăre*.

Locuitorii care folosesc acest vad au avut posibilitatea să observe malul *Dunării* la diferite niveluri ale fluviului, astfel că ne-au relatat că apar, din timp în timp, vestigii arheologice, cum ar fi: o ancoră din piatră (?) de mari dimensiuni, mai probabil resturile unei construcții, fragmente de vase getice şi elenistice.

De altfel, am găsit asemenea fragmente ceramice în mari cantități, care certifică mărturiile locuitorilor.

Nu este exclus ca această aşezare, destul de întinsă, să fie pusă în legătură cu o alta, întărită, aflată mai sus, pe *Dealul Cadburgina*.

Între *Lacul Mârleanu* (sau *Dunăreni*) şi *Lacul Vederoasa*, pe *Dealul Muzait*, în dreptul *Ostrovului Fermecatul* şi a extremității de vest a *Ostrovului Luna* – sau *Uzunda*, sunt mai multe aşezări întărite: *Sacidava* romană, la vest de aceasta o cetate bizantină, iar în extremitatea estică a dealului, pe malul *Lacului Vederoasa*, o aşezare din secolele IX-XI, apărată de un val de pământ. Toate acestea sunt cunoscute, mai puțin aşezarea medievală timpurie.

Tot pe *Dealul Muzait*, la aproximativ 3 km sud de aceste cetăți, lângă movila *Comoara*, pe malul *Lacului Vederoasa*, în punctul *Piscul Blaborului*, sau *Chiscul Blaborului*, se află o cetate getică. Ea este apărată natural pe laturile de E, S şi SE de versanții aproape verticali, inaccesibili; pe aceste laturi este înconjurată şi de apele lacului.

Pe latura de nord şi pe cea de nord-vest este protejată de un val de pământ şi un şanț (care încă mai are o adâncime de peste doi metri), acestea fiind vizibile de pe celălalt mal, de est, al *Lacului Vederoasa*.

[8] Vezi M. Neagu, I. Munteanu, V. Oprea, Pontica 15 (1982), p. 215-220; piesa se află la MDJ Călăraşi, inv. 9214.

Pe teritoriul cetății şi în jurul acesteia apar la suprafață fragmente ceramice getice şi elenistice, dar şi din prima epocă a fierului.

La circa 100 m sud de podul care face legătura între satul *Vlahi* şi comuna *Aliman*, pe malul de est al *Lacului Vederoasa*, pe o stâncă de calcar de formă oarecum semilunară, sunt gravate elemente precreştine şi creştine asemănătoare celor aflate în complexul rupestru de la *Basarabi*.

Între localitățile *Vlahi* şi *Rasova* sunt două aşezări din secolele IX-XI, adăpostite de văi cu deschidere mică spre malul *Dunării*, dar care se lărgesc spre sud-est, ambele văi fiind limitrofe unei zone mlăştinoase din prelungirea *Lacului Vederoasa*.

Zona *Rasova-Cernavodă* fiind relativ cunoscută din punct de vedere arheologic, vom prezenta câteva situri aflate între *Cernavodă* şi *Hârşova*.

Între lacurile *Ramadam* şi *Purcăreți*, aflate la nord-est de oraşul *Cernavodă*, se află un castru roman, situat pe un promontoriu înalt, de fapt o prelungire a *Dealului Dermengiului*.

Înainte de intrarea în localitatea *Seimenii Mari*, dinspre *Cernavodă*, în dreptul *Ostrovului Troiana Mare* (între timp, cele două insule, *Troiana Mare* şi *Troiana Mică* s-au unit, insula numindu-se *Troiana*), şoseaua intersectează, efectiv, o cetate getică.

Cetatea amintită este situată pe un bot de deal; înainte de construirea şoselei era apărată de apele Dunării şi de versanți aproape verticali la sud, vest şi nord-vest; la nord era protejată de un val şi şanț. În partea de est se mai observă încă şanțul de apărare, paralel cu actuala şosea şi destul de adânc; în partea de nord a fost distrus şi astupat, la construirea şoselei *Cernavodă-Hârşova*.

Materialele arheologice descoperite la suprafața aşezării sunt reprezentate de fragmente ceramice getice şi elenistice; au apărut şi fragmente ceramice aparținând fazei Babadag II, care atestă o locuire mai timpurie a zonei.

Din fragmentele ceramice descoperite aici am reuşit să restaurăm două vase borcan, o strachină, o cățuie getice şi partea superioară a unui *kantharos* elenistic pictat[9].

Zona aşezării a fost plantată cu salcâmi, distrugându-se o mare parte a cetății. În pământul degajat la săparea unor gropi din cetate am găsit fragmente de podea sau de pereți, unele din mortar, vopsite cu o culoare roşie, aparținând, probabil, altor epoci.

O altă aşezare întărită este cea de pe *Dealul Cichirgeaua*, aflat între *Topalu*, la sud şi *Ghindăreşti*, la nord.

Cetatea este situată pe un promontoriu al *Dealului Cichirgeaua*, având la sud *Valea Cichirgeaua*, la est *Cariera Minaveli*, la nord *Movila Cichirgeaua* şi la vest *Ostrovul Atârnați*.

În anul 1979 încă se mai observau câteva ziduri din piatră. De sub cetate izvorăşte un firicel de apă, care, după spusele localnicilor altădată era mai bogat.

Suprafața cetății se prezintă ca un crater, deoarece, sub aşezare se află o peşteră al cărei tavan s-a prăbuşit datorită exploziilor produse în cariera de piatră din apropiere.

---

[9] Acestea se află la Muzeul Județean Ialomița, directorul de atunci al muzeului, domnul Răzvan Ciucă fiind cel care ne-a încurajat şi sprijinit în cea mai mare măsură în efectuarea perieghezelor.

În momentul în care am ajuns în zonă, ferma de la poalele cetății era ocupată de o unitate militară, care se afla la munci agricole; am aflat de la localnici şi de la militari că porțiunea de peşteră care nu era prăbuşită era folosită ca magazie şi cămară. Nu am putut verifica informațiile privind peştera în cauză.

Materialul arheologic era abundent, atât în jurul cetății, cât şi în interiorul acesteia, constând din fragmente ceramice getice şi, mai ales, romane.

La 2 km spre nord, pe valea străjuită de *Movila Cichirgeaua*, am găsit fragmente ceramice getice şi câteva fragmente de vase elenistice.

Între gura acestei văi şi Dunăre se află un mic tell gumelnițean. *Tell*-ul este puternic răvăşit de intervenții moderne.

Prezentăm succint, în continuare câteva aşezări aflate pe *Valea Carasu*, în apropierea localității *Mircea Vodă*.

Pe versantul de sud al *Dealului Celibihaci*, între localitățile *Mircea Vodă* la vest şi *Satu Nou* de lângă Medgidia la est, la 50 m nord de şoseaua *Cernavodă-Constanța*, se află o aşezare întărită cu ziduri din piatră. A fost în mare parte distrusă de o carieră, dar se mai observă, în partea de est a cetății, fundațiile unui turn rotund, cu diametrul de aproximativ 3,5 m.

Materialul ceramic este de factură romană târzie.

În zona aşezării, chiar lângă şosea, era un izvor cu debit deosebit de puternic, astfel că ne putem face o idee despre modul în care se realiza alimentarea cu apă a acesteia.

În partea de sud a *Canalului Dunăre-Marea Neagră*, vis-à-vis de stația *C.F.R. Mircea Vodă*, pe *Dealul Caradurai*, între *Gura Ghermelii* la vest şi *La Ceair* la est, este o aşezare getică foarte întinsă, unde am găsit materiale arheologice getice, împreună cu fragmente ceramice elenistice, inclusiv toarte de amfore ştampilate; pe baza acestora aşezarea se poate data larg în secolele IV-I a. Chr.

PERIEGESES SUR LA RIVE DOBROUDJIENNE DU DANUBE

Résumé

Les auteurs présentent le résultat des périégèses entreprises dans les années 1978-1984 sur la rive dobroudjienne du Danube, entre les localités Ostrov – le point „Regie" et Ghindăreşti.

Les uns des objectifs signalés sont connus; les autres sont nouveaux et devront être vérifiés par des spécialistes en vue de les encadrer du point de vue culturel et chronologique de la manière la plus correcte possible.

Entre les nouveaux objectifs, on remarque: le site gète placé à l'E de la localité d'Oltina, à quelque 1,5 km E d'Ostrovul Strâmbu Mare; le site fortifié du point „Piscul Blaborului", située à environ 3 km S de la colline de Muzait (le village de Dunăreni), près du lac de Vederoasa; deux sites des IXe siècles, situés entre les localités de Vlahi et Rasova; le camp fortifié romain, situé au NE de Cernavodă, dans le prolongement de la colline „Dermengiului"; le site gète fortifié dans la zone de la localité Seimenii Mari; le site fortifié de la colline Cichirgeaua, situé entre Topalu et Ghindăreşti; le site fortifié avec des murs en pierre du versant S de la colline de Celibihaci, situé entre Mircea Vodă et Satu Nou (près de Medgidia).

UNE ESTAMPILLE DE BRONZE POUR MARQUER DES AMPHORES DECOUVERTE A NOVIODUNUM-ISACCEA

Aurel STĂNICĂ

La cité Noviodunum a été identifiée au lieu-dit „Pontonul Vechi", à quelque 2 km de la ville d'Isaccea, sur un promontoire, à proximité du plus haut gué de Danube, au nord de la Dobroudja.

Les recherches archéologiques de dernières années ont mis en évidence un établissement à caractère urbain, fortifié, qui se détache nettement de tous les points de vue, des autres centres de la Dobroudja des X–XV-ème siècles.

En 2005, dans le secteur de la Grande Tour, a été découverte une estampille de bronze (Fig. 1, 2). Celle-ci a une forme circulaire, avec le diamètre de 3,2 cm, la hauteur de 0,5 cm et une petite anse. Dans le champ intérieur sont rendues deux lettres – Σ ϱ – (Fig. 2 d), de la même hauteur que les bords de l'estampille. La pièce a été travaillée dans une matrice où l'on a versé le métal fondu.

Pendant les X–XI-ème siècles, les amphores sphéroïdales représentaient la seule catégorie céramique qui était scellée[1]. Il s'agit là d'un indice autorisant l'hypothèse de la production des amphores à Noviodunum-Isaccea.

Les amphores sphéroïdales découvertes sur le territoire de la Dobroudja ont quelques particularités. À Dinogetia-Garvăn ont été découvertes des amphores sphéroïdales de petites dimensions ou moyennes, avec la hauteur de 0,30 - 0,40 m, le diamètre maximum entre 0,30 et 0,35 m et la capacité de 4-6 litres[2]. Un exemplaire entier est issu de Tulcea et il est haut de 0,35 m, le diamètre maximum de 0,28 m et le diamètre de l'anse de 4,5/3,5 cm[3]. L'amphore découverte à Mangalia a une hauteur de 0,45 m, le diamètre maximum de 0,38 m, le diamètre de l'embouchure de 0,06 m, et la capacité autour de 15 litres. Ce type présente le corps courbé fortement, le col ample et court, quelquefois presque inexistant, l'embouchure étroite, le bord épais et le fond arrondi. Les fragments d'amphores découverts à Noviodunum présentent tous cette caractéristique.

Les amphores sont travaillées à la roue rapide, d'une pâte de très bonne qualité, brûlées oxydante dans une atmosphère. Leur couleur est rose-jaunâtre. La

---

[1] BARNEA 1971, p. 267-268; BARNEA, 1954, p. 521-522.
[2] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 269-251.
[3] VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, 1984, p. 143-144, fig. 3/5, 9/5.

majorité des amphores présentent une couleur blanchâtre à l'extérieur, parce qu'elles ont été introduites dans un engobe blanchâtre. Le décor est composé de cannelures étroites et régulières, tracées horizontalement, à partir de la zone des anses vers le fond. Les anses sont fortement courbées, massives, presque annulaires dans la section, elle sont attachées soit au col, soit à l'épaule du vase et dépassent, quelquefois en hauteur le niveau de l'embouchure[4].

À la suite des recherches archéologiques de Capidava[5], Beroé-Piatra Frecăței[6], Dinogetia-Garvăn[7], Noviodunum-Isaccea[8], Tulcea-Aegyssus[9], Nufăru[10], Murighiol-Ghiolul Pietrei[11], Rachelu[12], etc., sont apparus des fragments de ce type d'amphore.

Les amphores sphéroïdales apparaissent à Constantinople, le principal centre de production, étant utilisées comme des vases ou des matériaux de construction, mais elles apparaissent même dans les centres de la mer Marmara[13], le bassin de la mer Noire, les sites de Crimée[14], de Moldavie entre Prut et Nistru[15], de Bulgarie[16], de la région danubienne de Serbie[17], de Grèce[18], mais aussi dans quelques sites du bord de la mer Adriatique[19].

Un grand nombre de fragments présente sur leur surface des signes incisés ou la matrice de certaines estampilles dans une pâte brûlée. Parmi les signes conservés on peut remarquer: la croix, la croix gammée, la ligne simple, les lignes parallèles ou croisées, etc., mais on voit apparaître même des lettres isolées ou des fragments d'inscriptions.

La signification des lettres est plutôt sujette à caution. Elle indique la capacité, les initiales ou le nom du propriétaire. Les lettres ont été inscrites par le propriétaires ou par des marchands. Tels signes sont connus sur les amphores découvertes au sud de Dobroudja ou dans d'autres centres du monde byzantin ou des centres en liaison avec ces derniers.

---

[4] BARNEA 1971, p. 261-262, fig. 86/1; BARNEA, 1989, p. 131-132, fig. 1-2/1

[5] FLORESCU, FLORESCU, 1959, p. 625-626, fig. 5/7.

[6] Matériels inédits.

[7] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 250, 251, fig. 154/1; BARNEA, 1973, p. 307-308, 316-317, fig. 14, 15/7.

[8] BARNEA, 1954, p. 516; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 254; BARNEA, BARNEA, 1984, p. 103, fig. 26; Aux materiels publiés par I. Barnea, on peut ajouter une sèrie de découvertes inédites qui provient des fouilles exécutées pendant les années 1995-2006.

[9] VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, 1984, p. 143-144, 148, fig. 3/5, 9/5.

[10] Matériels inédits, information de Oana Damian.

[11] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, 1991, p. 368.

[12] Matériel inédit.

[13] GÜNSENIN, 1989, p. 270-271, notes 9, 13.

[14] YAKOBSON, 1951, p. 333, fig. 6/28; YAKOBSON, 1979, p. 72, fig. 43/7; SAZANOV, ROMANTCHOUK, SEDIKOVA 1995, p. 66-68; SAZANOV, 1997, p. 97, fig. 4, 45.

[15] POSTICĂ, 1984, p. 58, fig. 35/2-3.

[16] ANGELOVA, 1987, p. 110; ATANASOV, IORDANOV, 1994, p. 15, fig. 12/106; DIMITROV, 1993, p. 105; YOTOV, ATANASOV, 1998, p. 74, fig. 61; ČANGOVA, 1959, p. 248, fig. 4/2, p. 250-251, fig. 5.

[17] BJELAJAC, 1989, p. 111-113, fig. 2; BRUSIĆ, 1976, p. 36, fig. 6/6.

[18] HAYES, 1992, p. 75; BARNEA, 1989, p. 133.

[19] BRUSIĆ, 1976, p. 39-40, fig. 1/2, 2/2, 4/1, 6/3.

Un petit nombre de fragments avaient imprimée dans la pâte encore crue, dans la portion lisse de l'épaule ou sur les anses, une petite estampille annulaire, rectangulaire ou en forme de rosette, où étaient inscrites des lettres et des monogrammes grecs ou des signes différents, qui représentaient plus probablement la marque de l'atelier ou le nom de l'artisan qui a fait le vase[20]. Des amphores sur lesquelles figurent de telles estampilles ont été découvertes à Dinogetia[21], Păcuiul lui Soare[22] et Noviodunum-Isaccea[23].

L'existence des estampilles nous montre sans conteste qu'un atelier a produit, des amphores ayant circulé à grande distance, en transportant des produits divers. L'origine de ces types se trouve certainement dans les ateliers de Constantinople.

Dans ses études sur les amphores de Dinogetia, I. Barnea arrive à la conclusion qu'on ne devrait pas exposer „une production paristrienne" et il considère qu'une partie des exemplaires sans estampille, comme ceux-là, travaillés de façon négligente, pouvaient être considérés comme des productions „locales" [24]. Quand I. Barnea faisait cette assertion, il se référait aux exemplaires qui étaient travaillés dans une technique de moindre qualité. Pourtant, la technologie de l'exécution des amphores est difficile, ce qui indique l'existence d'artisans spécialisés qui maîtrisaient un certain art en ce qui concerne le modelage, la sélection d'une argile de bonne qualité, la préparation de la pâte, l'installation du four ou le réglage du feu; tous les éléments montrent qu'on a essayé même une production locale.

De Păcuiul lui Soare est issue une estampille négative de bronze[25]. Celle-ci a été découverte dans un niveau médiéval datable au milieu du XI-ème siècle et elle a été attribuée aux amphores sphéroïdales, la seule catégorie céramique qui présente des estampilles. La légende de l'estampille indique, par les trois lettres, ΓЄO la forme abrégée du nom Géorgios (ΓΕΩΡΓΙΟC)[26] ou Léon (ΛΕΟΝ)[27].

Une autre estampille est connue de la collection du Musée d'Histoire de l'Ukraine[28], qui présente dans le champ intérieur les lettres KΩC et qui a été utilisée aussi à l'impression des amphores sphéroïdales. La matrice de cette estampille peut être identifiée sur les amphores découvertes à Dinogetia[29], Švistov[30], Sarkel[31],

[20] BARNEA 1973, p. 262, fig. 86/2-14; BARNEA, 1989, p. 132, fig. 2/2-14.

[21] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 251, fig. 154/2-14; BARNEA 1973, p. 262, fig. 86/2-9.

[22] DIACONU, 1961 a, p. 604, fig. 5/1; DIACONU, 1961 b, p. 497.

[23] Matériel inédit.

[24] BARNEA, 1954, p. 518; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 257; BARNEA 1971, p. 265.

[25] BARASCHI, 1973, p. 541-544, fig. 1,2.

[26] BARASCHI, 1973, p. 543; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 270.

[27] BARASCHI, 1973, p. 543, n. 11; POPESCU, 1976, p. 192.

[28] BULGACOV, 2000 a, p. 1.

[29] BARNEA, 1954, p. 515; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA, 1967, p. 257; BARNEA 1989, p. 132.

[30] ČANGOVA, 1959, p. 252; PETCOVA, 1977, p. 194.

[31] PLETNEVA, 1959, p. 268.

Chersonèse[32], Athènes[33], Thessalonique[34] et Constantinople[35].

Parmi les amphores scellées de Dobroudja on n'a pas trouvé d'exemplaires présentant des estampilles similaires à celles découvertes à Păcuiul lui Soare et Noviodunum-Isaccea.

La présence de l'estampille de Noviodunum-Isaccea, suppose l'existence d'un atelier au XI-ème siècle, où se produisaient les amphores sphéroïdales. Il est très possible que l'estampille avec légende en langue grecque appartienne à un potier grec venu de Byzance qui marquait ses vases confectionnées par lui même, selon une vieille tradition [36].

L'estampille découverte à Noviodunum-Isaccea pose la question de la région de provenance et suggère la possibilité d'une production locale des amphores sphéroïdales, en Dobroudja.

BIBLIOGRAPHIE

ANGELOVA 1987 – S. Angelova, *Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen Age, provenant de Drăstăr (Silistra)*, dans *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, p. 93-114.

ATANASOV, IORDANOV 1994 - G. Atanasov, I. Iordanov, *Srednovekovniat Vetren na Dunav*, Şumen.

BARASCHI 1973 – S. Baraschi, *O ştampilă de bronz de la Păcuiul lui Soare*, SCIV 24 (1973), 3, 541-544.

BARNEA 1954 – I. Barnea, *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV 5 (1954), 3-4, p. 513-530.

BARNEA, 1989 – I. Barnea, *La céramique byzantine de Dobroudja, X^e-XIIe siècles, dans Recherches sur la céramique byzantine*, BCH, Suppl. 18 (1989), p. 131-142.

BARNEA 1971 – I. Barnea, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, în I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, Bucureşti, 1971.

BARNEA, BARNEA 1984 – I. Barnea, Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97-105.

BJELAJAC 1989 - L. Bjelajac, *Byzantine Amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11th-12th Centuries*, dans *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH, Suppl. 18 (1989), p. 109-118.

BRUSIĆ 1976 - Z. Brusić, *Byzantine Amphorae (9th to 12th Century) from Eastern Adriatic Underwater Sites*, ArchIug 17 (1976), p. 37-49.

BULGACOV 2000 a - V. Bulgacov, *Ştamp dlia kleimenia vizantinckyh amfor XI v.*, dans *Bostocinoevropeickii arheologiceskii jurnal*, 1, (2000), 2, *(http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/bulgakov.htm*).

BULGACOV 2000 b - V. Bulgacov, *Vizantiinskie amfornie kleima XI v. s monogrammoi imeni Konstantin*, dans *Vizantiickie amfori: 25.01.2000 g.* (http://archaeology.kiev.ua/byzantine/amphorae/stamps/bulgakov1.htm).

ČANGOVA 1959 - I. Čangova, *Srednovekovni amfori v Bălgaria*, Izvestija Sofia 22 (1959), p. 243-262.

[32] BULGACOV, 2000 b, p. 1.

[33] GÜNSENIN, 1990, p. 290, fig. 78.

[34] BARNEA, 1989, p. 133

[35] DEMANGEL, MAMBOURY, 1939, p. 151, fig. 201/49, 50, 52, 55.

[36] L'aire de dispersion des amphores sphéroïdales scellées montre leur origine byzantine, comme une continuation des amphores plus anciennes, grecques et romaines.

DEMANGEL, MAMBOURY 1939 – R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première region de Constantinople*, Recherches françaises en Turquie 2, Paris.

DIACONU 1961 a - P. Diaconu, *Şantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, Materiale 7 (1961), p. 599-608.

DIACONU 1961 b - P. Diaconu, *Krepost 10-15 vv. Păcuiul lui Soare v sveti arheologiceskih issledovania*, Dacia, N.S. 5 (1961), 485-501.

DIMITROV 1993 - D. Dimitrov, *Keramikata ot rannosrednovekovnata krepost do selo Tzar Asen, Silistrensko*, Dobrudja 10 (1993), p. 76-122.

DONCEVA-PETCOVA 1977 - L. Donceva-Petcova, *Bălgarska bitova keramika prez rannoto srednovekovie*, Sofia.

FLORESCU, FLORESCU 1959 – Gr. Florescu, R. Florescu, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 6 (1959), p. 617-627.

GÜNSENIN 1989 - N. Günsenin, *Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs*, BCH, Suppl. 18 (1989), p. 267-276.

GÜNSENIN 1990 - N. Günsenin, *Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques*, Paris.

HAYES 1992 - J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, II. The Pottery*, Princeton, 1992.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991 - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Tomis - Constantia - Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 299-327.

PETCOVA 1977 – Liudmila Donceva-Petcova, *Bălgarska bitova keramika prez rannoto srednovekovie*, Sofia, 1977.

PLETNEVA 1959 - S. Pletneva, *Keramika Sarkela-Belaja Veza*, MIA 75 (1959), p. 212-272.

POPESCU 1976 – Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV-XIII descoperite în România (= IDR)*, Bucureşti, 1976.

POSTICĂ 1984 - Gh. Postică, *Românii din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chişinău.

SAZANOV 1997 - A. Sazanov, *Les amphores de l'antiquité tardive et du Moyen Age: continuité ou rupture? Le cas de la mer Noire*, dans *La céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AIECM 2*, Aix-en-Provence, p. 87-102.

SAZANOV, ROMANTCHOUK, SEDIKOVA 1995 - A. Sazanov, A. Romantchouk, L. Sedikova, *Les amphores des ensembles de Chersonèse byzantin*, Ekaterinbourg.

ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, Bucureşti, 1967.

VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 – I. Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Considerații finale asupra locuirii feudal-timpurii (sec. X-XI) de la Aegyssus-Tulcea (Campaniile 1959-1980)*, Peuce 9 (1984), p. 143-155.

YAKOBSON 1951 - A. L. Yakobson, *Srednevekovye amfory severnogo Prichernomoria*, SA 15 (1951), p. 325-344.

YAKOBSON 1979 - A. L. Yakobson, *Keramika i keramiceskoe proizvodsto srednovekovoj Tavriki*, Leningrad.

YOTOV, ATANASOV 1998, - V. Yotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X-XI vek do s. Kadentzi, Tervelsko*, Silistra.

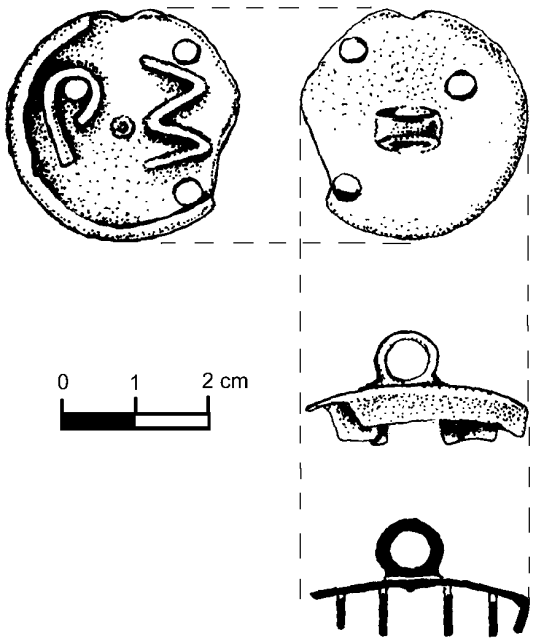

Fig. 1.

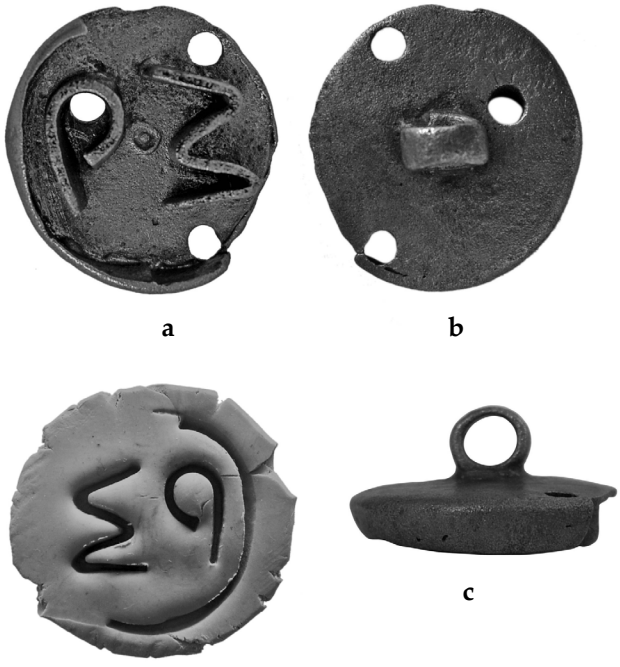

a **b**

c

d

Fig. 2.

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

CÂTEVA NOTE ASUPRA NECROPOLELOR NEOLITICE ŞI ENEOLITICE DIN SUD-ESTUL EUROPEI

Ion PÂSLARU,
Sorin Marcel COLESNIUC

Problema necropolelor neolitice şi eneolitice este mult discutată în literatura de specialitate a Europei. După descoperirea necropolelor culturilor Hamangia şi Varna (în Estul Bulgariei) au apărut materiale noi care au fost cercetate şi publicate în ultimii ani. În volumul Dobroudja 21 (2003), dedicat Henrietei Todorova, au fost abordate problemele ridicate de către cercetătoare în studiile sale precedente.

Una dintre ele o reprezintă numărul mormintelor copiilor în necropole preistorice. Publicând materiale din necropola descoperita lângă satul Durankulak (reg. Dobrici/Tolbuhin), H. Todorova a atras atenția asupra numărului mare al mormintelor copiilor, ceea ce reflectă, după opinia sa, un nivel de mortalitate ridicat al copiilor în epocă[1].

Această temă a fost dezvoltată de Yavor Boyadžiev, din Sofia[2] . În articolul său, autorul a analizat 1190 de morminte din epocile neolitică şi eneolitică. Acesta a folosit pe larg procentele şi a subliniat că datele analizate în articol au grad înalt de autenticitate şi, de aceea, cercetătorul a folosit împreună cu cifre şi procente.

Bineînțeles, datele arheologice întotdeauna rămân parțiale şi orice concluzie are un oarecare nivel de eroare. Acest lucru este înțeles foarte bine de arheologi: în datarea cu C_{14}, pe lângă datele radio-carbon apar semnele $\pm$ şi cifre care înseamnă marja de eroare. Însă, în domeniul statisticii folosite de colegii noştri, acest aspect, cum putem observa, este uitat cu totul.

Într-un articol publicat de către un arheolog şi un matematician a fost descrisă procedura aplicării metodei de rapoarte procentuale[3].

Deoarece există dorința de a şti în ce măsură procentul calculat reflectă realitatea şi care este dependența veridicității procentului de numărul unităților materialului studiat, autorii au propus folosirea unor metode statistice[4]. Ei au

[1] TODOROVA 2002, p. 61-66.
[2] BOYADŽIEV 2004, p. 48-62.
[3] PÂSLARU, POJIDAEV 1982, p. 178-187.
[4] DRUJININ, SERGHEEVA 1990, p.14-15.

demonstrat cum se calculează *marja de eroare* sau *intervalul de încredere*, demonstrând că *metoda de rapoarte procentuale* este eficace în cazurile de prelucrare a materialelor în masă (de la câteva sute şi mai multe unități), iar aplicarea ei pentru eşantioane mici nu este reală şi poate influența negativ rezultatele cercetărilor.

În articol a fost subliniat faptul că atunci când folosim procente, trebuie neapărat adăugată şi marja de eroare, indiferent de volumul eşantionului. Înregistrarea acelui procent va semăna cu datele radio-carbon, unde cifrele înseamnă *procentul empiric* după care urmează semnele ± şi cifrele care arată *marja de eroare*[*].

Credibilitatea datelor folosite în studii ştiințifice este foarte importantă, având în vedere că datele folosite nu trebuie să aibă erori ascunse. Calitatea credibilității are ca şi componente: *exactitatea* şi *veridicitatea*.

Exactitatea – este proprietatea datelor în care lipsesc greşelile ascunse întâmplătoare, care pot apărea datorită denaturării involuntare a conținutului datelor de către om.

Analiza *veridicității* – studiază denaturarea intenționată a datelor de către izvorul datelor, inclusiv de către om, din cauza neînțelegerii problemei[5].

Yavor Boyadžiev subliniază necesitatea credibilității statistice a datelor analizate de el[6]. În continuare vom urmări analiza statistică propusă de autor. În tabelul 1, unde este prezentată repartizarea mormintelor de copii din culturile Hamangia şi Varna, putem observa că pentru fiecare eşantion (numărul de morminte) este calculat procentul. Fiecare cultură este reprezentată de numărul mormintelor, iar autorul, calculând procentele, trece spre generalizarea datelor şi ajunge la concluzia că există o tendință de creştere a cantității mormintelor copiilor de la neolitic (cultura Hamangia) spre eneolitic (cultura Varna).

După H. Todorova, fazei *Hamangia I-II* îi sunt atribuite 178 morminte, dintre care cele ale copiilor sunt în procent de 1,66%[7], adică n = 3, iar fazei *Hamangia III-IV* mormintele copiilor (n = 18) reprezintă 5,96 ± 2,68% (3,28 – 8,64%) din 299 morminte descoperite.

Y. Boyadžiev înțelege caracterul convențional al proporțiilor procentuale şi totuşi vorbeşte despre existența unei tendințe de creştere a numărului mormintelor copiilor din neolitic până în eneolitic. Pentru a convinge, autorul propune tabelul 1, unde în zadar căutăm cifrele mai sus-amintite. Tabelul reprezintă situația statistică generală, *de facto*, unde numai pentru anume cifre erau calculate procentele empirice fără marjă de eroare[8]. Tendința, despre care vorbeşte autorul, a fost observată de domnia sa şi în următoarea perioadă

---

[*] De exemplu 25 ± 3,5%, unde 25 este % empiric şi ± 3,5 marja de eroare. Aceasta înseamnă că evenimentul care este evaluat la nivelul 25%, în realitate este posibil sa fie de la 21,5% până la 28,5 %.

[5] DRUJININ, SERGHEEVA 1990, p. 14-15.

[6] BOYADŽIEV 2004, p. 53.

[7] TODOROVA *et alii* 2002, p. 31-125.

Dând procente, autorul nu spune despre cantitatea după care a fost calculat procentul. Dacă adăugăm pentru acest procent o marjă de eroare ± 1,87%, intervalul verosimil va fi intre 0,0 şi 3,53%.

[8] BOYADŽIEV 2004, p. 53, tab. 1.

cronologică, la Hamangia IV şi Hamangia IV-Varna I, unde mormintele copiilor (n = 32) au un procent de 23,35 ± 08% (18,27 - 30,43%) din totalul mormintelor (n = 137).

În epoca eneolitică, constată Y. Boyadžiev, spre deosebire de cultura Hamangia, numărul mormintelor copiilor creşte până la 26,61 ± 8,7% (17,91-35,31%)(n = 26) din numărul mormintelor (n = 99), care pot fi determinabile din punct de vedere antropologic (n = 52) şi cele afectate (n = 47).

Simplificând uşor datele aduse de Y. Boyadžiev în tabelul 1, putem observa următoarea situație:

Pentru perioada I sunt cunoscute 560 de morminte.

Pentru Hamangia I/II sunt cunoscute 187 morminte, dintre care ale copiilor sunt 6 morminte: 1 – copii în vârstă de 7-14 ani (inf. II).

Pentru Hamangia I-III şi Hamangia III sunt cunoscute 373 morminte.

Dintre mormintele fazei Hamangia I-III, 10 morminte sunt de copii: 1 – copil în vârstă de 1-7 ani (inf. I) şi un copil în vârstă de 7-14 ani (inf. II).

Pentru Hamangia III – copiilor le aparțin 48 morminte: copii în vârstă de 1-7 ani (inf. I) -3 şi copii în vârstă de 7-14 ani (inf. II) - 5.

În total, pentru prima perioadă au fost descoperite 64 morminte de copii, adică 11,42 ± 2,63% de la n = 560.

Pentru perioada a II-a sunt cunoscute168 de morminte.

Dintre mormintele fazei Hamangia IV, morminte de copii sunt 36: 9 - copii în vârstă de 1-7 ani (inf. I) şi 15 - copii în vârstă de 7-14 ani (inf. II).

Pentru Hamangia IV / Varna-I sunt 10 morminte de copii, dintre care 2 - copii în vârstă de 1-7 ani (inf.I)

În total, pentru perioada a doua au fost descoperite 64 morminte de copii, adică 27,38 ± 6,74% de la n = 168.

Pentru perioada a III-a – perioada eneolitică, sunt cunoscute 462 de morminte.

În cultura Varna-I sunt 14 morminte de copii: 4 - copii în vârstă de 1-7 ani (inf. I) şi 4 - copii în vârstă de 7-14 ani (inf. II).

Pentru fazele Varna II-III sunt cunoscute 55 morminte de copii, dintre care 11- copii în vârsta 1-7 ani (inf. I) şi 8 - copii în vârsta 7-14 ani (inf. II).

Culturii Varna îi sunt atribuite 105 morminte de copii, dintre care 13 - copii în vârstă de 1-7 ani (inf. I) şi 4 - copii în vârstă de 7-14 ani (inf. II).

În total, pentru prima perioadă au fost descoperite 174 morminte de copii, adică 37,66 ± 4,42% de la n = 462..

Vom încerca să verificăm concluziile cercetătorului cu ajutorul metodei intervalelor de încredere. După datele statistice se observă că procentul mormintelor copiilor, într-adevăr, creşte de la perioadă I spre perioadele II şi III.

I = 11,42 ± 2,63 = 8,79 – 14,05%

II= 27,38 ± 6,74 = 20,64 – 34,12%

III=37,66 ± 4,42 = 33,24 – 42,08%

Însă, nu putem confirma existența acestei tendințe între perioadele II şi III.

Prin prezentarea grafică a marjei de eroare sau a intervalelor de încredere vom încerca să verificăm concluziile cercetătorului. Figura 1, de mai jos, realizează chiar tabelul comparativ al mormintelor copiilor din culturile

Hamangia şi Varna.

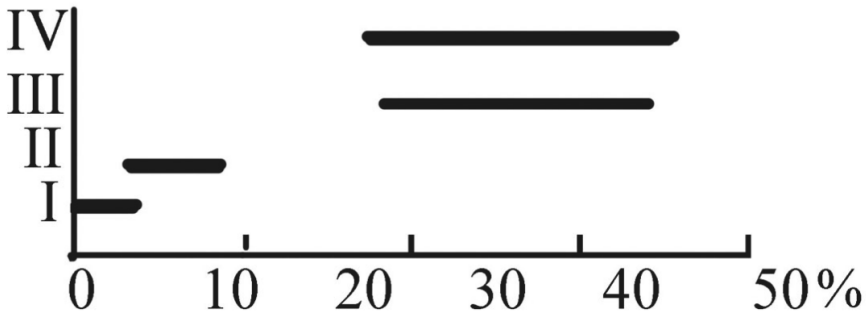

I - Hamangia I-II; II - Hamangia III-IV;
III - Hamangia IV/Varna I; IV - Varna I.

Fig. 1

Din analiza Fig.1 reiese că, în general, există o tendință a creşterii numărului mormintelor copiilor de la neolitic spre eneolitic. Însă, această creştere nu este bine clarificată pentru fiecare fază cronologică, deoarece intervalele de încredere pentru procente sunt întretăiate. Aceasta înseamnă că tendința nu poate fi dovedită statistic. În acelaşi timp putem observa că veridicitatea datelor ne permite să înregistrăm această tendință în linii mari: 1) Hamangia I-III; 2) Hamangia IV - Varna I . Pentru prima grupă, procentul mormintelor de copii ajunge până la 8,64%, iar grupa a doua are un procent cuprins între 18% şi 45%.

Analizând elementele complexelor funerare ale culturii Varna, Boyadžiev arată că 140 de morminte sunt construite cu plăci din piatră. Dintre acestea, morminte acoperite cu 2 plăci sunt în număr de 29, din care numai prima grupă este reprezentată de 3 morminte, ceea ce reprezintă 10,34 ± 11,08%. Dintre cele 88 de morminte de copii, acoperite cu mai mult de 2 plăci, sunt după cum urmează: grupa Inf. I (copii 1-7 ani) are n = 15, iar grupa Inf. II (copii 7-14 ani) – n = 11, adică 17,04 ± 7,85% şi 9,68 ± 6,17% corespunzător. Însă autorul a calculat procentul mormintelor copiilor acoperite cu mai mult de 2 plăci de piatră pentru grupele Inf. I: 1 - 7 ani (n = 15) şi Inf. II: 7-14 ani (n = 11) de la numărul tuturor mormintelor acestor grupuri (n = 19 şi n = 11), care reprezintă 79% (± 18,33%) pentru Inf. I şi 100% (cu marja de eroare min.± 16,98%) pentru Inf. II.[9]. Aici, ca şi în alte cazuri, autorul absolutizează procentele[10].

Am construit, pentru datele din acest tabel, intervale de credibilitate (Fig. 2) şi am constatat că numărul mormintelor acoperite cu o placă, cu două plăci şi cu mai mult de două plăci nu diferă. În ceea ce priveşte datele autorului despre morminte (inf. I) şi cele (inf. II), ele nu sunt credibile, deoarece eşantioanele sunt mici.

[9] *Ibidem*, p. 54, tab. 3.

[10] Procentele calculate de Y. Boyadžiev trebuie să arate astfel: 79% ± 18,33% şi 100% cu marja minimă de eroare ± 16,98%.

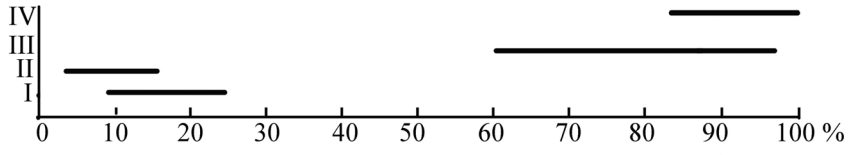

I - Morminte acoperite cu 2 plăci Grupa Inf. I de la n = 88;
II - Morminte acoperite cu 2 plăci Grupa Inf. II de la n = 88;
III- Morminte acoperite cu 2 plăci Grupa Inf. I de la n = 19;
IV - Morminte acoperite cu 2 plăci Grupa Inf. II de la n = 11;

Fig.2 - Intervale de încredere pentru procente calculate de I. Boiadjiev pentru mormintele acoperite cu plăci din piatră.

Însă, din tabelul nr. 3[11] reiese clar că mormintele construite din mai mult decât două plăci sunt pe primul loc (62,85 ± 8,0%), în timp ce mormintele cu o placă sau cu două plăci sunt aproximativ egale şi reprezintă, împreună, 37,19 ± 8,0% din 140 de morminte cu plăci de piatră.

După inventarul mormintelor de copii din cultura Hamangia, autorul ajunge la concluzia că absența inventarului în mormintele fără schelet dă indicii pentru a presupune că ele aparțin copiilor nou-născuți[12]. În total sunt cunoscute 6 morminte fără schelet, care reprezintă 43,67 ± 7,36% (36,31–51,03%). Însă, analizând tabelul nr. 4, putem observa că toate mormintele ar fi putut fi divizate în două grupuri principale: 1) fără inventar (n = 68; 39,08 ± 7,25% (31,83-46,33%)) şi 2) cu inventar (n = 106; 60,90 ± 7,25% (53,66-68,16%)). Între mormintele cu inventar cele cu două obiecte sunt pe primul loc (n = 21; 11,82 ± 6,14% (5,68-17,96%)).

Numărul mormintelor de copii din cultura Varna (n = 174), precizează autorul, reprezintă 37,66% de la toate cele cunoscute (inclusiv cele simbolice)-n = 462. El consideră că procentul real este mai mare decât 40%. În această privință are parțial dreptate. Dacă luăm în considerare marja de eroare (± 4,42%) pentru acest procent, atunci devine cert că în realitate numărul mormintelor se încadrează între 33,24% – 42,08%.

În continuare, autorul compară datele cu alte localități din Bulgaria, care au avut în componență morminte de copii până la vârsta de 14 ani, din perioada eneolitică. El ajunge la concluzia că procentul mormintelor copiilor sub 14 ani din Vinița, Holeamo Delcevo, Devnea, Poleanița şi Torgovişce este aproape similar cu cel din Durankulak[13]: Vinița-21,16% ± 11,09 = 10,07 – 32,25%; Holiamo Delcevo – 22,58% ± 14,72 = 7,86 – 37,3%; Devnea -15,38% ± 13,86 = 1,52 – 29,24% ori 26,67% ± 16,99 = 9,68 – 43,66%; Polianița -18,75% ± 18,8 = 0 – 37,55%; Torgovişce-18,18% ± 22,79 = 0 – 40,97%.

[11] BOYADŽIEV 2004, p. 54, tab. 3.
[12] *Ibidem*, p. 54, tab. 4.
[13] *Ibidem*, p. 56, tab. 5.

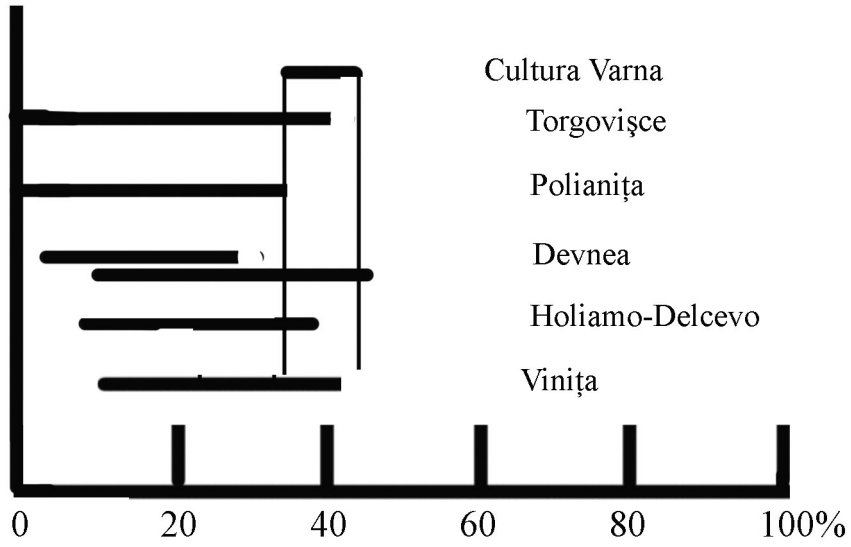

Fig. 3

Am verificat această teorie a autorului prin construirea intervalelor de verdicitate (Fig. 3) şi considerăm că opinia sa este verosimilă. Însă, datele propuse pentru localitatea Poleanița, probabil, nu sunt bine verificate. Dacă numărul mormintelor de copii este majorat de la n = 3 până la n = 7, scade procentul altor morminte, iar intervalele de credibilitate vor fi întretăiate şi cu siguranță nu putem diferenția mormintele copiilor de ale adulților. Totuşi, foarte probabil şi mai verosimil este procentul 13,04 ± 13,76% (0 – 26,8%) (n = 3).

Mai departe, Boyadžiev subliniază că mormintele copiilor din necropola Balbunar au un procent de 14,29%, iar cele de la Ruse – 18,87%[14]. Pentru cei interesați rămâne incertitudinea eşantionului de la care au fost calculate procentele publicate de autor.

Acelaşi lucru îl spunem şi referitor la datele autorului, care, după opinia sa, reflectă un tablou real al mortalității copiilor din necropola de lângă Malâi Preslaveț[15]. Dintre materialele antropologice studiate, 5 aparțin bărbaților, 5 femeilor şi 7 copiilor. Procentul copiilor este de 41,18%. Dar dacă adăugăm marja de eroare ±23,29% vom vedea că intervalele de veridicitate sunt întretăiate (Fig. 3).

Copii - 41,18 ± 23,29% sau 17,89 – 64,47 %
Bărbați - 29,41 ± 21,66% sau 7,75 – 51,07 %
Femei - 29,41 ± 21,66% sau 7,75 – 51,07 %

Aceasta însemnă că noi nu putem diferenția diferitele grupuri de morminte din această necropolă. Aşadar, aceste date nu pot fi folosite ca reflectând o realitate.

[14] *Ibidem*, p. 57.
[15] *Ibidem*, p. 61.

Într-un alt articol din revista Dobrudja 21 (2003), despre brățări din scoici de tip *Spondylus*, despre care H. Todorova a scris pentru prima dată în monografiile sale dedicate eneoliticului Bulgariei[16], prof. John Chapman foloseşte pe larg metodele statistice[17]. Articolul prezintă un interes deosebit pentru aplicarea metodelor statistice pe baza cărora autorul ajunge la anumite concluzii.

Mai sus am amintit despre obiceiul arheologilor cu privire la datele radio-carbon şi cele procentuale. Tabelul 1 din articol lui J. Chapman este un exemplu strălucit, pe care îl reproducem în continuare (Fig. 5):

Faze	Numărul mormintelor	Numărul mormintelor cu podoabe	Date radio-carbon
Hamangia I-II	199	31 (16%)	5250/5200 –4950/4900
Hamangia III-IV	551	99 (18%)	4950/4900 – 4550/4500
Varna I-III	440	136 (31%)	4550/4500 – 4250/4150

Mai jos am reprodus acelaşi tabel, unde procentele empirice sunt însoțite de marja de eroare.

Faze	Numărul mormintelor	Numărul mormintelor cu podoabe	Date radio-carbon
Hamangia I-II	199	31 (15,57 ±5,03%)	5250/5200 –4950/4900
Hamangia III-IV	551	99 (17,96±3,20%)	4950/4900 – 4550/4500
Varna I-III	440	136 (30,90±4,31%)	4550/4500 – 4250/4150

Chapman operează cu date statistice foarte largi. În articolul său sunt folosite 14 tabele şi 2 figuri. Analizând mormintele din necropolele studiate, autorul aduce informații şi atrage atenția asupra mormintelor cu podoabe şi îndeosebi cu brățări din scoici *Spondylus*. Pentru perioada timpurie a culturii Hamangia I-II din necropola Durankulak el aminteşte despre prezența a 22 de morminte din 31 ce reprezintă 71% (70,96 ± 15,98%). În mormintele bărbaților au fost găsite un număr mai mare de brățări decât în alte morminte. Însă, acest lucru nu trebuie generalizat, pentru că, statistic, diferența dintre grupurile analizate nu este dovedită. Intervalele de încredere nu confirmă opinia cercetătorului despre preponderența brățărilor în mormintele masculine.

Pentru perioada Hamangia III-IV, 74% (65,41 – 82,5%) dintre morminte conțineau podoabe. Brățările au fost găsite în 33 de morminte, dintre care 12 erau morminte de bărbați. Şi în acest caz este imposibil să vorbim despre preponderența brățărilor în mormintele bărbaților. Dar, bineînțeles, există dovada că cea mai mare cantitate a brățărilor a fost descoperită în mormintele bărbaților. Totuşi, acest lucru nu este adevărul pe care noi îl putem interpreta ca o regulă sau o tendință.

[16] TODOROVA, VAISOV 1993.
[17] CHAPMAN 2004, p. 63-87.

În acelaşi timp, din analiza datelor prezentate de autor se vede că în neoliticul târziu, când în morminte apăreau podoabe din cupru, putem vorbi despre două grupuri de morminte: 1-cu podoabe din metal; 2 - fără podoabe din metal. Existența lor îşi găseşte confirmarea statistică: 1) 71,42 ± 13,66; 2) 28,58 ± 13,66.

În cazul mormintelor cu podoabe din epoca eneolitică, faza Varna I-III din Durankulak, unde ele au constituit 31% (26,59 - 35,21%), am ajuns la concluzia că între mormintele cu brățări şi cele fără, statistic nu pot fi diferențiate. Chapman susține că a existat o tradiție de depunere a brățărilor în mormintele bărbaților şi copiilor în partea dreaptă, iar pentru femei în partea stângă.

Spre deosebire de mormintele din faza Hamangia III-IV, pentru mormintele din faza Varna I se pare că putem vorbi despre divizarea lor, nu după prezența podoabelor din metal, ci după podoabele din scoici *Spondylus*. Însă, statistic, acest lucru nu poate fi dovedit (Fig. 5).

În necropola eneolitică de la Varna (VEN) podoabele au fost înregistrate în 60% (40, 6 -79,4%) din cele 245 de morminte descoperite. Dintre mormintele cu podoabe (n = 88) 60 ± 7,91% (52,09 - 67,91%) conțin podoabe din *Spondylus*, iar 46±8,05% (37,95 - 54,05%) brățări din scoici *Spondylus*[18].

Analiza tabelului 12 ne permite să concluzionăm:

I – dintre mormintele descoperite avem o parte a lor fără podoabe (61,94 ± 6,33%) şi cu podoabe (38,06 ± 6,33%);

II - mormintele cu podoabe pot fi divizate în 4 grupuri: 1) cu brățări (26,99 ± 5,78%); 2) cu mărgele(7,96 ± 3,53%); 3) cu pandantive (1,77 ± 1,72%), 4) cu diferite podoabe (13,71 ± 4,48%).

Vorbind despre brățări fragmentate, J. Chapman prezintă o diagramă procentuală cu divizarea mormintelor în şase grupuri după numărul fragmentelor de la 1 până la 6[19]. Într-adevăr, statistic pot fi diferențiate numai două grupe: 1) brățări din 1-3 fragmente (92,31 ± 6,47%) şi 2) brățări din 4-6 fragmente (7,69 ± 6,47%).

În necropola de la Varna, mormintele cu podoabe din metal (aur, cupru) reprezintă 10,52 ± 6,89%, ceea ce pot demonstra nu insuficiența podoabelor din metal în morminte, ci diferențierea socială a defuncților[20]. Cele care conțin obiecte metalice, mai ales din aur, au aparținut, fără îndoială, unui strat social înalt al societății.

J. Chapman mai prezintă şi datele statistice privind mormintele cu podoabe din diferite faze cronologice, pentru compararea lor[21]. Însă, pentru procentele folosite, autorul nu a luat în considerare marja de eroare. Tabloul general al situației poate fi mai credibil dacă datele folosite de autor ar fi prezentate prin intervale de credibilitate, la care se observă cote maxime şi minime.

De aceea vom prezenta, pe lângă graficul lui Chapman, şi graficul despre care noi vorbim.

[18] *Ibidem*, p. 78, tab. 12.
[19] *Ibidem*, p. 80, fig. 1.
[20] *Ibidem*, p. 80, tab. 14.
[21] *Ibidem*, p. 83, fig. 2.

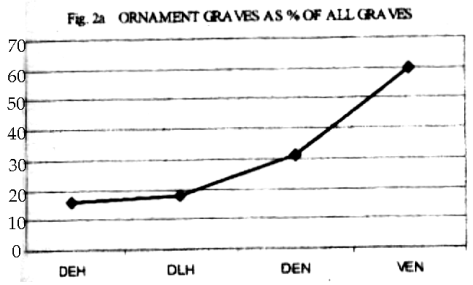

După J.Chapman

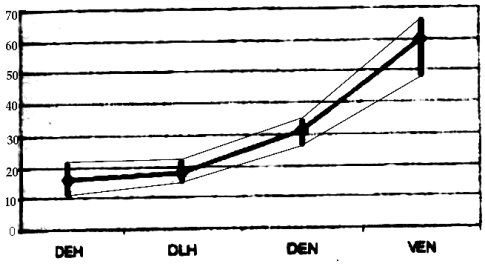

Datele lui J. Chapman cu intervalele de încredere

Din graficul prezentat de Chapman rezultă o creştere a mormintelor cu podoabe din neolitic până în eneolitic. Însă, după cum observăm din graficul realizat de noi pe baza datelor lui Chapman, tabloul arată altfel. Autorul demonstra în mod verosimil că, în realitate, cantitatea mormintelor cu podoabe din necropola de la Varna poate să crească sau să scadă. În orice caz, eşantionul mic permite cercetătorilor să facă concluzii pripite, dacă ei nu aplică, cu corectitudine, metodele statistice. Am arătat mai sus că opinia lui Chapman trebuie să fie interpretată ca o ipoteză, care încă nu poate fi dovedită statistic.

Analiza noastră, făcută asupra articolului amintit, este numai o demonstraţie a cât de importantă este aplicarea corectă a metodei rapoartelor procentuale. Calcularea marjei de eroare şi construirea intervalelor de veridicitate ne ajută să scăpăm de erori şi să nu prezentăm ipotezele noastre ca fiind concluzii bine întemeiate.

BIBLIOGRAFIE

BOYADŽIEV 2003 – Явор Бояджиев, *Повъпроса за местоположението на детските гробове през неолита и халколита*, Добрубжа, 21(2003), Варна, p. 48-62.

CHAPMAN 2004 – John Chapman, *Spondylus braceletes – fragmentation and enchainment in the Balkan Neolithic and Copper Age*, Добрубжа, 21(2003), Варна, p. 63-87.

DRUJININ, SERGHEEVA 1990 – Г. В. Дружинин, И. В. Сергеева, *Качества информации*, Москва, 1990.

PÂSLARU, POJIDAEV 1982 – И. А. Писларий, В. Ф. Пожидаев, *О применении метода процентных соотношени*, în *Методологические и методические вопросы археологии*, Kiev, 1982, p. 178-187.

TODOROVA *et alii* 2002 - H. Todorova, T. Dimov, Y. Boyadžiev, I. Vaisov, K. Dimitrov, M. Avramova, *Katalog der praehistorischer Graeber von Durankulak*, în Todorova H., *Durankulak*, T. 2, Sofia, p. 31-125.

TODOROVA, VAISOV 1993 - Х. Тодорова, И. Вайсов, *Новокаменната епоха в България*, Софиая, 1993.

TODOROVA 1976 – Х. Тодорова, *Энеолит Болгарии*, Москва, 1976.

TODOROVA 2002 - H. Todorova, *Ein paläodemographischer Rekonstruktionsversuch*, în *Durankulak*, Bd. II. *Die praehistorischen Graeberfelder von Durankulak*, t. 1., Sofia, 2002, p. 61-66.

SOME NOTES ABOUT NEOLITHIC AND ENEOLITHIC GRAVEYARDS IN SOUTH-EAST EUROPE

Abstract

Archaeological information is always incomplete and any conclusion based on calculated percentages has a certain amount of error. This aspect is very often ignored when archaeologists are using statistics.

Archaeological situations regarding tombs in graveyards belonging to Hamangia and Varna cultures, for which archaeologists use percentages in their description, are analyzed in the paper. For obtaining as real results as possible, the authors stress that when using percentages, the error factor should be considered, for any samples amount.

ANALIZA CERAMOLOGICĂ A UNOR FRAGMENTE APARȚINÂND CULTURILOR HAMANGIA ŞI BOIAN DIN SITUL ENEOLITIC DE LA CHEIA - JUD. CONSTANȚA

Cornelia CĂRPUŞ,
Leonid CĂRPUŞ

Prezenta lucrare este continuarea unui studiu anterior vizând *Aşezarea eneolitică de la Cheia- studiu ceramologic* publicat în revista Pontica 39(2006), la care adăugăm determinările fizico-chimice efectuate prin tehnica fluorescenței.

Au fost reanalizate fragmentele de ceramică arsă, precum şi un eşantion de argilă provenit din situl eneolitic de la Cheia. Fragmentele supuse analizei au fost notate astfel:

- cele aparținând culturii Hamangia, cu numerele: 1, 3, 5, 6, 8, 11, 14, 15, 16, 18, 38;
- cele aparținând culturii Boian 4, 10, 12, 13;
- argila extrasă din situl Cheia, din săpătura de profunzime, la nivelul unei gropi, posibil menajere – notată cu C_{12}; argila, ca atare, a fost tratată şi analizată în aceleaşi condiții ca şi ceramica arsă.

La acestea, am adăugat prin comparație un fragment ceramic provenit dintr-un vas din tell-ul de la Hârşova - SB, perimetrul 8, LII, aparținând culturii Boian, codificat „Hârşova".

Tehnica de lucru

Pulberile de ceramică obținute prin răzuire au fost cântărite şi marcate cu o soluție de fluoresceină diluată. După cateva ore, eprubetele au fost centrifugate 5 minute la 2000 turații/minut. Din supernatant s-a luat 1 ml soluție din fiecare probă şi s-a introdus în cuva de măsurare a analizorului de determinări biochimice tip spectrofotometru.

Ca o primă observație, eprubetele cu ceramică Boian au avut pH-ul cuprins între 6.5 –7, iar cele de Hamangia, uşor mai alcaline, între 7.5 –8.

Concomitent, din aceste pulberi de ceramică s-au preparat soluții mai concentrate pentru obținerea culorii pigmentului dominant al ceramicii, prin impregnarea unor rondele de hârtie de filtru tip Millipore şi uscarea lor la temperatura camerei. Astfel se pot păstra ca martori de culoare un timp îndelungat.

Citirile s-au efectuat la 5 lungimi de undă. Astfel, din soluțiile pulberii de ceramică şi argilă, din fiecare eprubetă a fost extras 1 ml de supernatant, pus în cuvă de plastic şi citit la spectrofotometru la următoarele lungimi de undă: 305, 405, 495, 546, 623 nm. Se cunoaşte că soluția de fluoresceină are spectrul maxim de emisie λ = 514 nm, iar spectrul maxim de absorbție λ = 495 nm. Precizăm că pentru citirea probelor am folosit un spectrofotometru pentru analize medicale care este dotat cu filtre standardizate pentru metodele de biochimie clinică. Prin amestecul dintre pulberea de ceramică şi soluția de fluoresceină, am obținut un spectru de emisie, care nouă ni se pare semnificativ prin citirea probelor la lungimea de undă de 405 nm.

La 405 nm extincțiile tuturor probelor au avut valori pozitive situate în limite pe care le considerăm suficient de *discriminatorii*, de aceea ni s-a părut cea mai relevantă pentru interpretarea citirilor. Fluorescența se pretează bine şi la citiri pe unde UV, dar şi în domeniul vizibil cu filtre spectrale precizate mai sus, lucru care ne-a permis obținerea unor rezultate interesante.

Astfel, dacă interpretăm valorile obținute pentru fiecare lungime de undă, la fragmentele apartinând culturii Boian provenite din situl Cheia, observăm următoarele:

- la 340 *nm* lungime de undă aflată în spectrul ultraviolet, extincția cea mai mare o prezintă ceramica nr. 13 (0.019) dar foarte apropiată ca citire de nr. 10 şi 12 (0.018), deci putem spune că ceramica nr. 10,12 şi 13 are valori aproape identice la 340 nm, iar nr. 4, valori apropiate cu fragmentul de ceramică provenit de la Hârsova;
- la 405 *nm* nr. 12 are extincția cea mai mare (0.085), iar nr. 10, cea mai mică (0.029). Ceramica nr. 4 are valoare identică cu nr. 13 (0.043) şi foarte apropiată de Hârşova (0.049);
- la 495 *nm* toate citirile sunt negative întrucât extincția martorului de fluoresceină este foarte mare;
- la 546, filtru de culoare verde, citirile sunt mai mici, doar nr. 12 are valoare mai mare (0.012) dar apropiată de celelalte; nr. 10 şi 13 (0.007 şi 0.010); nr. 4 prezintă valoare foarte apropiată de Hârşova (0.001);
- la 623, pe filtru roşu, extincțiile sunt mici, apropiate de cele citite pe 546, excepție face nr. 13, care are extinctia cea mai mare (0.057) soluția fiind uşor mai opalescentă;
- soluția de *argilă* prezintă extincții descrescătoare pornind de la (0.073) la 340 nm, până la (0.031) la lungimea de undă de 623 nm.

Dacă analizăm fiecare fragment în parte, observăm următoarele:

- *nr. 4* are extincția cea mai mare la 405 nm (0.043) şi cea mai mică la 495 nm (-0.264): la 340, 546 şi 623 valori apropiate;
- *nr. 10* are extincția cea mai mare la 405 nm (0.0290 şi cea mai mică la 495 nm (-0.152): la 546 şi 623, valori apropiate;
- *nr. 12* are extincția cea mai mare la 405 nm (0.085) şi cea mai mică la 495 nm (-0.384): la 546 şi 623 valori apropiate;
- *nr. 13* are extincția cea mai mare la 623 nm (0.057) şi cea mai mică la 495 nm (-0.205);
- ceramica *Hârşova* are extincția cea mai mare la 405 nm (0.049)) şi cea mai mică la 495 nm (-0.277): la 340, 546 şi 623 valori apropiate.

Reprezentarea grafică a extincţiilor fragmentelor culturii Hamangia şi Boian este redată în tabelul şi graficul nr. 1.

TABEL nr. 1

Lungime de unda - nm	**340**	**405**	**495**	**546**	**623**
Blank.sol.fluorescenta	0.165	0.078	1.765	-0.002	-0.007
Cheia 1	0.001	0.068	-0.37	0.004	0.007
Cheia 2	0.019	0.034	-0.05	0.009	0.011
Cheia 3	0.008	0.058	-0.209	0.01	0.015
Cheia 5	0.015	0.061	-0.263	0.019	0.02
Cheia 6	0.022	0.092	-0.425	0.027	0.027
Cheia 8	-0.013	0.024	-0.209	0.001	0.003
Cheia 11	-0.027	0.021	-0.252	-0.002	0
Cheia 14	0.005	0.061	-0.203	0.008	0.013
Cheia 15	-0.022	0.039	-0.331	0	0.004
Cheia 16	-0.028	0.045	-0.424	-0.003	0.001
Cheia 18	0.07	0.046	0.229	0.02	0.017
Cheia 38	0.045	0.022	0.181	0.005	0.004
Cheia C12 (argila din groapa menajeră)	0.073	0.052	0.036	0.034	0.031
Boian 4	-0.011	0.043	-0.264	0	0.005
Boian 10	0.018	0.039	-0.152	0.007	0.009
Boian 12	0.018	0.085	-0.384	0.012	0.015
Boian 13	0.019	0.043	-0.205	0.01	0.057
Harsova	0.002	0.049	-0.277	0.001	0.008

Graficul nr. 1

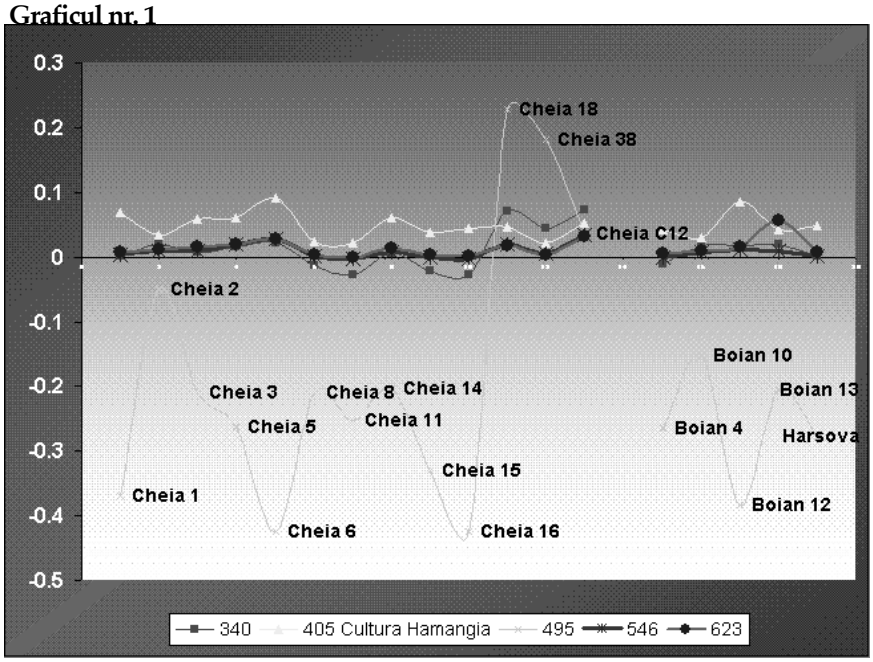

În tabelul nr.2 şi graficele nr.2 şi 3 prezentăm extincțiile numai ale ceramicii Boian

TABEL nr. 2

Extincțiile obținute la lungimi de undă diferite ale pulberii de ceramică (cultura Boian) în soluție de fluoresceină

Lungime de undă ⟶	340	405	495	546	623
Blank soluție de fluoresceină	0.165	0.078	1.765	-0.002	-0.007

Nr. crt.	Lungime de undă	Cheia 4	Cheia 10	Cheia 12	Cheia 13	Harsova	Argila C 12
1	340	-0.011	0.018	0.018	0.019	0.002	0.073
2	405	0.043	0.039	0.085	0.043	0.049	0.052
3	495	-0.264	-0.152	-0.384	-0.205	-0.277	0.036
4	546	0	0.007	0.012	0.01	0.001	0.034
5	623	0.005	0.009	0.015	0.057	0.008	0.031

Grafic nr. 2

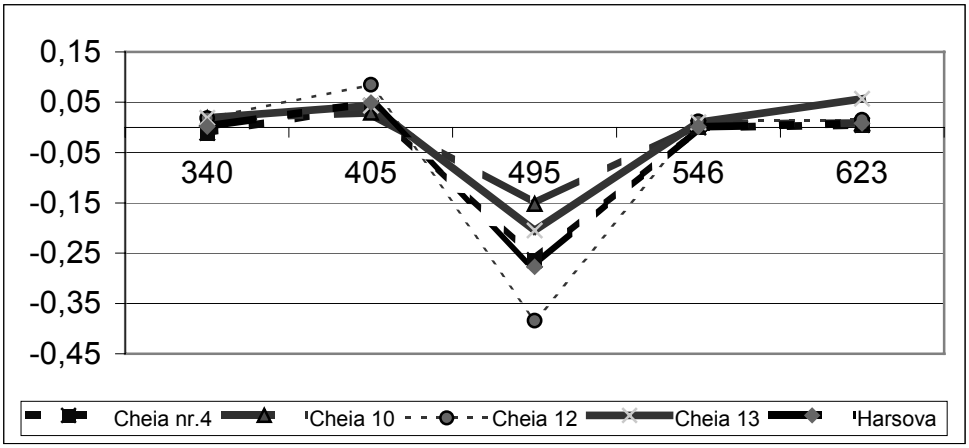

Grafic nr. 3

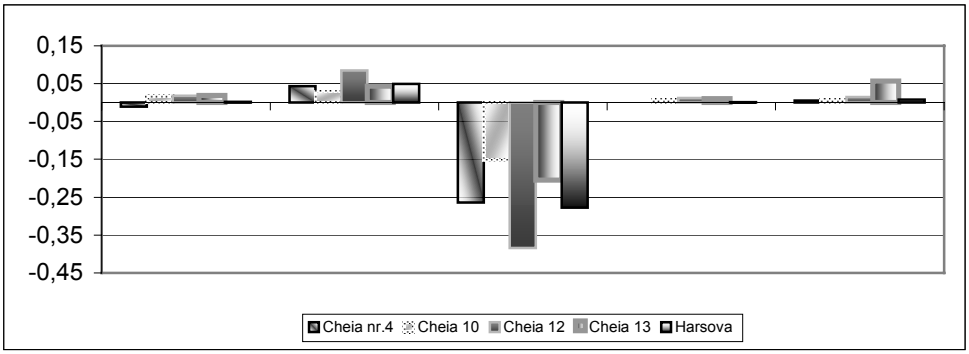

Observații:

- din punct de vedere macroscopic, am observat că eprubetele cu ceramica tip Boian sunt în general mai opalescente decât cele de Hamangia, exceptând CH2 - Hamangia care are o opalescență asemănătoare celor de Boian. Cele de Hamangia sunt slab opalescente, de grade diferite, cea mai limpede fiind CH15;

- fragmentul 13 Boian, lăsat pe masă un timp, prezintă în final o fluorescență *verzuie* ce o particularizează față de celelalte fragmente Boian;

- după 2 luni eprubetele cu proba Boian 4 şi Hârşova, lăsate la temperatura camerei (dar acoperite cu dop) au făcut un mic coagul la suprafață, mai mic la Boian 4 şi foarte aderent la Boian–Hârşova (eprubeta prin rasturnare nu mai curge).

Dacă ar fi să sintetizăm concluziile noastre privind *folosirea fluorescenței* în analiza ceramicii, acestea sunt:

- extincțiile fragmentelor de ceramică aparținând ***culturii Boian***, din aşezarea neolitică de la Cheia, sunt foarte apropiate la cele 5 lungimi de undă citite;

- la 405 nm toate rezultatele au valori pozitive; la 495 nm toate au valori negative, iar citirile la 546 nm si 623 nm sunt aproape identice, cu excepția fragmentului nr. 13, fragment care intruneşte şi la parametrii chimici cel mai mare punctaj*;

- de asemenea, fragmentul de ceramică nr.4 Boian se suprapune aproape pe linia ceramicii de la Hârşova, iar la 405 nm şi pe linia ceramicii nr. 13, ceea ce ne sugerează faptul că fragmentul Hârşova, care este diferit din punct de vedere al culorii (culoare cărămiziu deschis) față de celelalte fragmente ale ceramicii Boian (ce prezintă nuanțe predominant gri), dar cu structura pastei asemănătoare, face parte din grupul culturii Boian;

- fragmentul nr.12 Boian, la 405 nm are extincția cea mai mare dintre toate fragmentele Boian (0,085); este de altfel şi singurul fragment dintre cele analizate care conține în structura pastei particule negre, de cărbune;

- ceramica aparținând ***culturii Hamangia*** este mult mai diversă atât din punct de vedere al compoziției pastei, cât şi a extincției citită în fluorescență, fiind posibil ca fragmentele să provină din mai multe centre, sau zonele de exploatare a argilei să fie diferite. De asemenea, există o mare *discordanță* față de toate fragmentele de ceramică analizate, a fragmentelor de ceramică 38 şi 18, care la lungimea de undă de 495nm prezintă valori pozitive mari, spre deosebire de celelalte care au numai valori negative ;

- ceramica nr. 6, care la prima vedere pare că aparține culturii Hamangia, prezintă unele particularități, precum inciziile liniare, iar din punct de vedere al fluorescenței, se remarcă prin *valoarea cea mai ridicată a extincției* la λ = 405 nm şi valoarea negativă scăzută prezentând un *maxim de absorbție* la λ = 495 nm. Este posibil ca acest fragment să aparțină unei alte culturi (!).

Datele din arhivă şi analiza efectuată pe un număr redus de fragmente de ceramică ne-au sugerat următoarele:

- presupunem existența mai multor centre de exploatare a humei privind ceramica Boian. Acestea se pot distinge prin faptul că unul din ateliere folosea la

* Sistemul de punctaj a fost redat în lucrarea anterioară din Pontica 39 (2006).

pasta de ceramică *huma cenuşie* exploatată probabil de pe malul Dunării sau la est de Dunăre şi un al doilea atelier folosea în compoziția pastei *humă roz* şi / sau gălbuie. Acest al doilea atelier era situat probabil undeva în zona Medgidiei. În arhiva județeană Constanța este menționată chiar la Medgidia singura exploatare de humă roz şi galbenă din Dobrogea (!).

Pornind de la interpretarea acestor determinări în fluorescentă, precum şi a rezultatelor determinărilor fizice şi chimice din lucrarea anterioară, am ajuns la concluzia că ceramica Boian (având în studiu doar 5 fragmente) prezintă în compozitia sa humă şi nu conține degresanți care să fie vizibili la microscop, (toate aceste fragmente au o compozitie foarte asemănătoare). Majoritatea au nuante de gri (de la gri deschis până la gri închis), exceptând fragmentul de la Hârşova, care are o culoare ocru deschis - cărămiziu; pasta este dură, compactă, fără degresanți. Am întâlnit în natură diferite nuanțe de humă: gri deschis, gri-albăstrui, gri-verzui, gri închis spre negru şi toate cu conținut de mică.

Imagini ale fragmentelor de ceramică Boian analizate prin fluorescență.

CH 4. Cheia

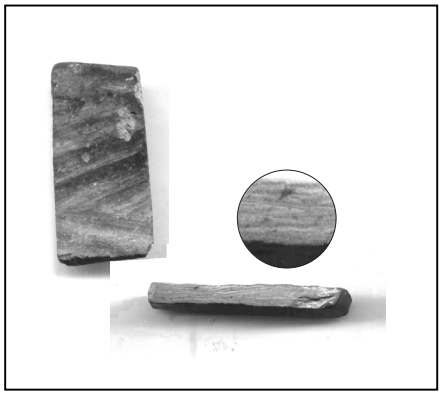

CH 13 – Cheia

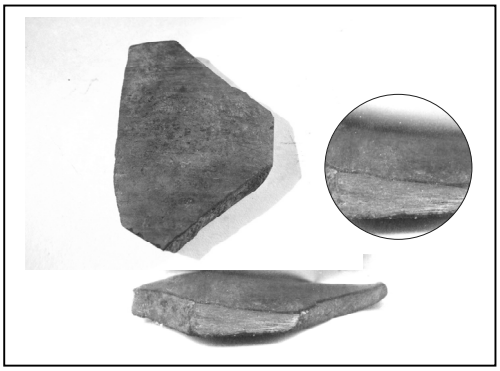

CH 12- Cheia

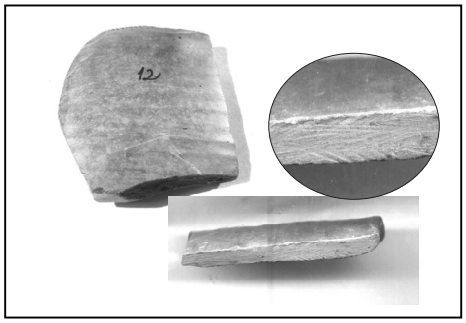

CH 10 Cheia

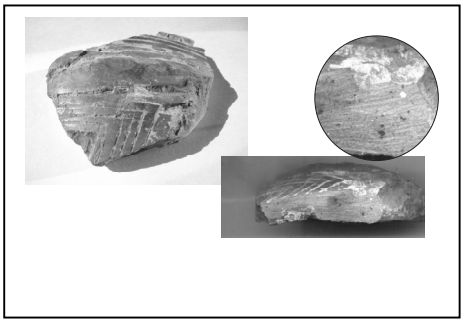

Considerații privind unele date de arhivă referitoare la exploatarea zăcămintelor de argilă din Dobrogea, pentru obținerea ceramicii

Suntem încă departe de ziua în care vom cunoaşte toate aşezările culturii Hamangia şi amploarea răspîndirii culturii Boian în Dobrogea. Dar un lucru se

remarcă cu uşurinţă de către toţi specialiştii: existenţa unui număr mare de fragmente ceramice răspândite pe toată suprafaţa Dobrogei, începând din eneolitic. Din păcate, la ora actuală nu mai există centre *tradiţionale* de producţie a ceramicii în această zonă, spre deosebire de Moldova, Oltenia, Transilvania, unde păstrarea tradiţiilor a permis elaborarea unor lucrări interdisciplinare şi comparative. În aceste condiţii, considerăm că pentru elaborarea unor studii ceramologice, pe lângă intensificarea lucrărilor în teren se impune abordarea studiilor din următoarele puncte de vedere: *arheologie experimentală, inter-disciplinaritate şi management în arheologie*. Abordarea temei noastre, ca *proces* în sensul managementului, (cu date de intrare, date de ieşire, analiza cauzelor, estimarea incertitudinii), permite o analiză aprofundată. Astfel, pentru Dobrogea (ca date de intrare), remarcăm faptul că, pe tot cuprinsul ei descoperim în straturile vechi, un număr mare de fragmente de ceramică. Rezervele de argilă şi humă sunt practic inepuizabile în zonă, deşi numărul exploatărilor de humă, caolin, argilă, semnalate în arhive este mic.

Astfel, studiind arhiva naţională, judeţ Constanţa, Fondul – Inspectoratul geologic minier, dosar nr. 186, la pagina 398 există o adresă a Comitetului geologic - Ins. Reg. minier Constanţa nr. 57 din 20 mai 1953 către Comitetul geologic – Direcţiunea control geologic minier Bucureşti, care prezintă un studiu cu privire la regimul de exploatare şi conservare a zăcământului de humă caolinoasă de la Medgidia – Defcea.

La aliniatul din documentul amintit privind „Situaţia geografică", se fac referiri la zăcămintele de humă caolinoasă mai importante, cunoscute până în prezent în Dobrogea, cuprinse în zona mărginită de următoarele localităţi:

Ţibrinul - Gherghina (Defcea)—Mircea Vodă – Satu Nou—Medgidia – Cuza Vodă – Tortoman.

Formarea humei caolinoase din această regiune se încadrează în a doua fază a formării argilelor caolinoase şi anume prin antrenarea caolinitului din zăcământ primar, adus probabil prin torente din regiunea Măcin. Culoarea humei caolinoase din acest zăcământ este: *albă*, *gălbuie*, *vânătă* şi *roz*... Din cariera Medgidia II, huma caolinoasă se exploatează de către Fabrica de produse ceramice "Speranţa" din Medgidia care extrage toate sortimentele (humă albă,roz, gălbuie, vânătă si neagră). Cariera este deschisă pe o lungime de aproximativ 800 m, având frontul în medie de 18 m înalţime, din care circa 6 m este pământ, iar restul humă roz (din cauza oxizilor de fier) şi apoi humă vânătă.

Referiri la un alt zăcământ important, de data aceasta de caolin, întâlnim în legătură cu exploatarea din dealul Viţelaru – Măcin, aprobată prin avizul nr.8/17.03.1953 de către Consiliul Tehnic, ca urmare a adresei Comitetului Geologic Bucureşti nr. 236/ 17.03.1953. În această adresă se precizează că „exploatarea zăcământului de caolin din Dealul Viţelaru a fost făcută şi în trecut de către particulari."

Exploatări mai vechi sunt pomenite în Inventarul *Inspectoratul Geologic Minier* fond 141, inv. 142 după cum urmează:

Dosar nr. 15 / nr. crt. 45 (perioada 1926 – 1931) privind „Contracte de arendă, planuri privind cariera de *lut* Tuzla, jud. Constanţa";

Dosar nr. 20 / nr. crt. 77 (perioada 1927-1942) privind „Plan, autorizaţie, exploatare *humă*, din cariera Giebalu, comuna Tortoman, jud. Constanţa";

Dosar nr. 22 / nr. crt 79 (perioada 1927 – 1933) privind " Plan şi autorizare de exploatare a carierei de *argilă*, „Vasile Iani". În acest dosar se precizează că Vasile Iani din comuna Principele Mihai, plasa Babadag, jud. Tulcea posedă „un loc de 125 ari din care extrag pământ pentru fabricarea cărămizilor şi olanelor ";

Dosar nr. 25 / nr. crt. 82 (anul 1927) „Deviza de concesionare a carierei de argilă Ramadan, comuna Cernavodă, județul Constanța ".

Numărul exploatărilor de argilă, mai ales pentru chirpici, era probabil mult mai mare. Dar date concrete privind un centru de *olărie*, respectiv autorizare de exploatare a argilei pentru un centru tradițional de olărie, nu am găsit în arhiva județeană Constanța. Există o explicație posibila legată de dispariția centrelor de olărit din ultimele secole. Defrișările masive din Dobrogea au făcut ca lemnul folosit pentru cuptoarele de ardere a ceramicii, cu indici calorici ridicați, care să asigure obținerea unor temperaturi înalte, să fie o raritate. Acest lucru a descurajat industria tradițională. Din observațiile noastre din teren putem remarca faptul că zona silvică din Dobrogea era mult mai întinsă. Cred că nu exagerăm când afirmăm că zona silvică predomina în Dobrogea față de stepă. Acest lucru l-am putut remarca prin faptul că am găsit fragmente de coarne de cerb în zone cunoscute ca „tradiționale"de stepă. Cercetările noastre de biologie (microbiologie), cu implicații în studiile de arheologie şi ceramologie, vor fi abordate într-o lucrare viitoare. Remarcăm însă că încorporarea mai mult sau mai puțin accidentală a unor resturi de gasteropode şi lamelibranhiate (şi a unor microorganisme) ca degresanți în pasta de ceramică, pot constitui nu numai indicatori foarte importanți privind zona de exploatare a argilei sau a constituienților ei, ci şi *holobiotipuri* ce vor reprezenta în viitor adevăratele date de cronologie şi bioclimat.

THE ANALYSIS OF SOME CERAMICAL HAMANGIA AND BOIAN CULTURES FRAGMENTS FROM THE CHEIA ENEOLITHIC SITE

Abstract

The present work is a continuation of the previous one, published in Pontica 39(2006), at which we have added our measurements with fluorescence reading.

We have analysed the same Hamangia and Boian cultures potsherds from the Cheia Eneolithic site (Romania).

According to the results of the tests, we came to the conclusion that:

- the Hamangia pottery from Cheia is completely different due to its raw materials composition, the different burning degrees of the clay and probably the different exploited sources of the clay;
- due to its humic structure, the Boian pottery from Cheia is more homogeneous.

According to some archives data, it is very likely that sources of humic clay for the pottery manufacturing were to be found in the Dobrudjan area.

STUDIUL ARHEOZOOLOGIC AL UNOR RESTURI FAUNISTICE DESCOPERITE ÎN NIVELUL APARȚINÂND SEC. AL VI-LEA P. CHR. AL CETĂȚII HISTRIA

Sergiu HAIMOVICI

Actualmente, cetatea se găseşte la o oarecare depărtare de Marea Neagră de care este despărțită printr-un cordon litoral larg. Zona face parte din Podişul Histriei ce reprezintă porțiunea cea mai estică şi cea mai joasă a Podişului Casimcea din Dobrogea centrală. Stratigrafic, peste formațiuni precambriene s-au aşezat altele jurasice şi cretacice, în care domină calcarele, acoperite în parte de altele neogene, mai ales sarmatice, deasupra cărora s-au depus în cuaternar straturi reprezentate mai ales prin loess-uri. În zona dinspre estul cetății se găsesc actualmente depuneri holocene rezultate din procese de acumulare datorate contribuției Mării Negre, mai ales prin curentul său circular. Golful mării, pe malul căruia se găsea cetatea, a fost cu încetul închis de un cordon litoral ce l-a despărțit de ea dând către nord laguna Sinoe, cu apă salmatră, despărțit de mare prin grindul Chituc şi mai spre sud de o parte încă mai lată ce a depărtat de mare fostul golf, din care s-au mai păstrat lacurile Istria şi Nuntaşi.

Din punct de vedere fizico-geografic Podişul histrian are înălțimi sub 100 m, peneplenizat şi pedimentat în partea sa estică, cu soluri bălane, mai rar cernoziomuri, dar de asemenea unele azonale: solonețuri şi solonciacuri cât şi nisipării, uneori chiar mişcătoare. Vegetația este actualmente tipică de stepă, cu pajişti secundare şi cu diverse culturi agricole, ce au luat locul unui acoperământ silvestru de tip xerofil; mai ales în zona cordonului litoral există o vegetație azonală halofilă dar şi/sau psamofilă.

Clima este relativ mai dulce întrucât zona cetății aparține acelei părți a Dobrogei ce este direct influențată de către mare.

Săpăturile au fost executate de către de către arheologul Octavian Bounegru căruia îi mulțumim pentru că ne-a oferit spre studiu resturile faunistice.

Materialul este alcătuit dintr-un număr de circa 570 de resturi dintre care am putut da o diagnoză specifică la 533 fragmente osoase. Menționăm că aceste 533 de fragmente, dar şi cele de până la 570 pentru care nu s-a putut stabili exact specia, ele fiind foarte fragmentate, aparțin doar grupării mamiferelor, un alt grup de animale nefiind găsit în cadrul materialului faunistic.

Constatăm că nu apar moluşte lamelibranhiate de apă dulce (genul *Unio* şi eventual *Anodonta*). Acest fapt nu ne miră căci în perioada înfloririi cetății apa golfului era cel puțin salmastră. Nu am găsit însă resturi osoase aparținând peştilor deşi se ştie că cetatea Histria era bine cunoscută prin faptul că făcea comerț cu peşte fie de apă marină, fie de apă dulce. Lipsesc de asemenea păsările acvatice, chiar de apă salmastră, precum era în vechime cea din respectivul golf. Nu s-au găsit nici resturi de găină domestică despre care se ştie că era crescută în regiune încă din La Tène. S-ar putea ca toate acestea să se datoreze faptului că materialul nostru nu este prea numeros, dar totuşi destul pentru a ne da date concrete.

După cum se vede şi în tabelul nr.1 au fost determinate un număr de 13 specii de mamifere, opt dintre ele fiind domestice: *Bos taurus* (taurine sau cornute mari), *Ovis aries* (ovinele) şi *Capra hircus* (caprinele) (ce dau împreună cornutele mici), *Sus scrofa domesticus* (porcinele), *Equus caballus* (calul) şi *Asinus domesticus* (măgarul domestic) ce sunt specii cu importanță economică directă, cât şi *Canis familiaris* (câinele) şi *Felis domestica* (pisica), ambele fiind animale domestice neimplicate direct în economie, iar cinci fiind sălbatice: *Sus scrofa ferus* (mistrețul), *Cervus elaphus* (cerbul roşu), *Capreolus capreolus* (căpriorul), *Bos primigenius* (bourul) şi *Phocaena* (unul dintre delfini, probabil porcul de mare). Acolo unde a fost posibil s-au executat şi măsurători (în mm), pe specii, ale segmentelor osoase pretabile, ele fiind rezumate în tabelele 3-10.

În cele ce urmează ne vom ocupa de fiecare specie în parte punând în evidență particularități şi caracteristici ale fiecăreia dintre cele 13 specii pentru ca apoi să putem, pe baza acestor date, să distingem caracterele economiei animaliere, dar nu numai, ale locuitorilor cetății, la nivelul secolului al VI-lea p. Chr.

Din tabelul 1 se poate constata cu claritate că specia cea mai frecventă, atât în fragmente cât şi în indivizi prezumați, este cea a taurinelor. Trebuie, concomitent, să luăm în considerare şi faptul că acestea apar ca specia cea mai mare şi mai voluminoasă printre cele domestice. De asemenea, constatând că *Bos taurus* prezintă în cadrul materialului aproape toate segmentele osoase ce reprezintă scheletul unui mamifer oarecare (urmat îndeaproape de cele mai multe specii domestice de importanță economică), considerând totodată şi modul de fragmentare a resturilor şi a repartiției lor, credem că suntem în fața unor resturi, aproape în totalitate „de bucătărie", deci, putem spune că este un material tipic menajer.

Prin tabelul 3, cu măsurători dar totodată şi morfoscopic, se poate constata o mare variabilitate a dimensiunilor unor resturi osoase ce aparțin taurinelor, diferența dintre limitele datelor obținute fiind destul de mare. Acest lucru apare şi mai evident când, prin cele arătate de tabelul 4 unde s-a stabilit înălțimea la greabăn a unor indivizi, considerând caractere a câtorva oase lungi întregi, s-a constatat că aceasta are o mare variabilitate, mergând astfel de la vite de talie oarecum mică, trecând la cea medie dar ajungând şi la unele de o înălțime mare şi chiar foarte mare de până la 1,43 m. Este cunoscut faptul că romanii au executat concret o ameliorare rasială riguroasă a speciilor domestice de importanță economică, mărindu-se mult înălțimea şi, implicit, greutatea în raport cu cele din perioada La Tène. Ei au adus în provinciile ocupate, o dată cu administrația, animale de talie mare sau doar masculi de prăsilă, pentru a ameliora şeptelul

local. Noi am constatat acest lucru în Dobrogea romană[1], păstrându-se clar acest fapt chiar şi în epoca romană târzie, tot în Dobrogea, la Dinogeția[2], Telițe-Amza[3], acum la Histria, unde vitele autohtone de talie joasă sau cel mult medie coabitau cu altele de talie înaltă. Specificăm că fenomenul ameliorării apare mai clar la taurine pentru că sunt, ca specie, mari, astfel încât înălțarea taliei, în medie cu 10-15 cm, ce duce concomitent la o mărire a volumului individului, face ca aceasta să devină destul de palpabilă şi prin schelet, încât poate fi relativ uşor de pus în evidență. La porcine şi ovine, specii de talie relativ mică, înălțarea acesteia cu doar câțiva cm este mai greu de evidențiat prin schelet, dar totuşi, uneori poate fi percepută.

Revenind la tabelul 4 putem observa că oasele lungi arată, ca sex, pe şapte metapodale, o femelă, probabil un mascul, dar cinci castrați, răsturnând astfel *sex ratio* de la naştere.

Considerând vârstele de sacrificare la taurine (tabelul 11) putem constata că aceasta se executa la vârste foarte diferite, mergând de la viței şi terminând cu indivizi foarte bătrâni; cei mai mulți sunt reprezentați însă prin adulți şi mai ales prin maturi de vârste nu prea înaintate.

Pentru fiecare specie este importantă şi tipologia ei dar, din păcate, la taurine nu putem spune mare lucru în această privință. Există doar un singur ax cornular care a putut fi, în parte, măsurat, însă acesta este tăiat foarte aproape de bază; ar fi un corn de mascul, poate de castrat, nu prea gros. Celelalte resturi cornulare sunt doar sub formă de fragmente ale peretelui cu mărimi de doar 3-4 cm. De asemenea apar mici şi nesemnificative trei resturi de craniu neural; lipsesc fragmente ale craniului facial.

Pe locul al doilea ca fragmente se găsesc ovicaprinele (*Ovis aries* şi *Capra hircus*) care sunt de talie mică şi ca volum cam de circa o zecime dintr-un individ taurin; împreună alcătuiesc cornutele mici.

Se ştie că diagnoza specifică (de fapt generică) între *Ovis* şi *Capra* se face foarte greu, mai ales când avem la dispoziție material fragmentar, încât pentru resturile la care nu a fost posibilă evaluarea apartenenței generice, s-a considerat ceva intermediar, de fapt inexistent, pe care l-am denumit „ovicaprine". Se vede din tabelul 1 că cele mai multe fragmente aparțin tocmai acestui intermediar nematerial ci doar scriptic, dar totodată că ovinele sunt de trei ori mai numeroase decât caprinele, putându-se face astfel mai multe măsurători decât la caprine (tabelul 6); alături de ele apar şi „ovicaprinele", fiind măsurate şi unele dintre resturile la care nu s-a putut stabili exact genul.

Ovinele au avut şi oase lungi întregi, încât după ele s-a putut stabili la trei exemplare înălțimea la greabăn. Ea variază de la 57 la 65 cm cu o medie de 61 cm, deci o talie oarecum medie. Este imposibil să precizăm pe materialul nostru dacă ameliorarea rasială a atins şi cornutele mici şi nici să spunem câte ceva despre *sex ratio* sau dacă se castrau masculii.

Considerând momentul sacrificării, după tabelul 11, se observă că există un individ tânăr, dar mai mulți adulți şi maturi cât şi unul aproape bătrân.

---

[1] HAIMOVICI 2003, p. 490-491.
[2] HAIMOVICI 1991, p. 357.
[3] HAIMOVICI 2003, p. 495.

Ca tipologie putem afirma câte ceva pentru ambele genuri. Există un exemplar de *Ovis* femelă la al cărui craniu neural apare foarte clar sutura fronto-parietală (caracter generic de prim ordin) dar şi părţile din frontale în dreptul cărora se găsesc coarnele; acestea sunt reprezentate doar prin două ridicături mici, convexe şi uşor ovale – putem considera că acea femelă era o acornută dar nu putem generaliza acest lucru şi să spunem că toţi indivizii femeli de ovine nu erau purtători de coarne (fenomen socotit, de altfel, ca evoluat pe linia domesticirii). S-a găsit de asemenea un fragment de craniu neural de capră la care se distinge sutura fronto-parietală şi o parte a frontalului ce conţine una dintre coarne; aceasta este însă tăiată la bază foarte adânc, încât se văd doar sinusurile frontale – aparţine tot unei femele.

Urmează porcinele, deja cu mai puţine resturi ca fragmente dar, ca întotdeauna, cu mai multe bucăţi de maxilare inferioare ce sunt foarte masive şi se păstrează mai bine, mărind deci, implicit, numărul de indivizi prezumaţi.

După puţinele măsurători executate (tabelul 5), aproape că nu se poate circumscrie mărimea medie a speciei, mai ales că nu avem posibilitatea de a afla, după materialul avut la dispoziţie, înălţimea la greabăn. S-ar părea, mai cu seamă morfoscopic, că ar fi porcine mai mici şi ceva indivizi mai mari: faptul ar fi posibil arătând dimorfismului sexual, ce este încă bine evidenţiat la rasele primitive, sau deosebirea de mărime ar putea reprezenta o urmare a acuplării întâmplătoare a unor femele de porcine cu masculi de mistreţ, ce exista şi el în zonă, acesta fiind mai masiv. Nu putem deci preciza dacă porcul din aşezarea de la Histria era sau nu ameliorat ca o consecinţă a acţiunii administraţiei romane.

În ceea ce priveşte *sex ratio* putem spune că dintre indivizi prezumaţi, având în vedere dinţii canini de pe mandibulă, s-au putut determina trei femele şi doi masculi. Cu privire la tipologie, puţinele resturi avute la dispoziţie nu ne spun mai nimic; ar fi doar – caracter primitiv – porci cu bot lung.

Sacrificarea se făcea (vezi tabelul 11) la o vârstă destul de mică, lucru caracteristic de altfel la o specie crescută doar pentru a fi tăiată pentru carne şi grăsime. Există doar o excepţie: un individ foarte bătrân cu molarii deosebit de erodaţi, încât pe suprafaţa de masticaţie nu mai există smalţul – ar fi probabil un mascul, cu calităţi deosebite, păstrat pentru reproducere. Este oare acesta un semn că se făcea ameliorare?

Calul este şi el o specie de talie mare, dar,de obicei, cu volum mai mic decât al taurinelor. Frecvenţa sa este, de asemenea, relativ ridicată ceea ce nu ne miră pentru un animal domestic cu multiple funcţionalităţi.

Considerând tabelul 7 cu măsurători, dar totodată şi cu ochiul liber, deci morfoscopic, putem constata o largă variaţie de mărime a resturilor aparţinând speciei. S-au găsit şi trei oase întregi, o tibie şi două metacarpe, după care s-a putut aprecia înălţimea la greabăn; astfel, după tibie, se constată o înălţime de 1,44 m, iar după metapodale de 1,34 m, respectiv 1,32 m. Primul individ ar reprezenta un cal foarte înalt iar ceilalţi ar fi de înălţime mijlocie, deci ar exista două tipuri de cai. Se cunoaşte faptul că geto-dacii din La Tène creşteau şi ei două tipuri de cai: unul obişnuit, de talie până la medie, mai frecvent, cu funcţionalităţi multiple şi altul înalt de peste 1,40 m, care era în cantitate mai mică şi folosit probabil exclusiv pentru călărie şi desigur în lupta de cavalerie, reprezentând

astfel tipul de elită al acestor cai[4]. Calul de elită era svelt, cu capul relativ mic, cu gâtul lung şi cu membre înalte datorită mai ales alungirii zeugopodului (radius, respectiv tibie)[5]. Este aproape sigur că romanii l-au preluat pentru a mări puterea de şoc a cavaleriei lor, l-au crescut în continuare, el găsindu-se astfel şi în nivelul secolului al VI-lea de la Histria. Arătăm de asemenea că printre caii obişnuiți existau unii mai „ciolănoşi" folosiți la munci iar alții cu membrele mai gracile întrebuințați de asemenea şi la călărie (faptul este demonstrat de indicele de gracilitate a celor două metacarpe: unul este de doar 13,95 pentru cel mai svelt şi ceva mai înalt şi altul de 16,04 pentru individul mai grosier).

Menționăm că putem spune doar puțin cu privire la *sex ratio*, întrucât la această specie dimorfismul sexual este foarte puțin evident, astfel încât nu poate fi deloc evidențiat pe resturile osoase. Singurul element palpabil îl reprezintă dintele canin care nu există la femelă şi care este bine dezvoltat la mascul, dar este mai mic la calul *senso stricto* ca urmare a castrării. Noi am pus în evidență un exemplar femel cu acest dinte nedezvoltat şi un altul mascul cu el bine dezvoltat (de fapt doar alveola acestuia, dintele fiind căzut).

Cu privire la vârsta de sacrificare menționăm cele arătate în tabelul 11: nu există deloc indivizi tineri ci doar de la trei ani în sus, cei mai mulți fiind maturi şi chiar oarecum bătrâni (posibilitatea de folosință a unui cal merge chiar la peste 20 de ani); vârstele s-au socotit după dinți şi gradul lor de eroziune, întrucât toate oasele lungi au de acum discurile epifizare de creştere închise. Semnalăm însă faptul că modul de fragmentare a oaselor este asemănător cu cel al taurinelor, arătând că şi calul este evident reprezentat prin resturi de bucătărie şi, deci, comestibil.

În ceea ce priveşte tipologia putem spune, pe lângă cele arătate mai sus, doar că, după unele caracteristici ale suprafeței de eroziune a dinților jugali, calul de la Histria aparține grupării estice a cailor din Europa.

Asinul (denumit în limba română şi măgar) are foarte puține resturi în raport cu calul, fenomen oarecum întâlnit şi în alte aşezări din sudul țării (în vestul şi nordul ei, acesta lipseşte). Determinarea speciei s-a făcut nu numai după mărimea şi gracilitatea resturilor ce-i aparțin dar şi printr-o serie de particularități morfologice care îl deosebesc de cal. Toate oasele indică de acum indivizi deja adulți sau maturi. Pentru două oase lungi întregi s-au putut stabili înălțimile la greabăn (tabelul 8) cât şi faptul că suntem doar în prezența a doi indivizi. Nu credem că era folosit în alimentație.

Între mamiferele domestice vin acum două specii, câinele şi pisica, cu un statut oarecum aparte, ele nefiind angrenate direct în cadrul economiei animaliere.

Câinele este reprezentat prin trei resturi, cele două coaste fiind de tip carnivor, dar fragmentul de mandibulă îi aparține cu siguranță. Urmând rezultatele unor coeficienți (vezi tabelul 10), putem spune că lungimea bazală, calculată, a craniului arată un individ cam de mărime mijlocie şi, deci, şi talia acestuia era tot cam medie. Câinele putea fi folosit în diverse activități: pentru agrement, pentru pază, pentru ajutorul la vânătoare ş.a.

[4] HAIMOVICI 1987, p. 150.
[5] *Ibidem*, p. 150

Pisica este reprezentată printr-un singur os, un humerus de tânăr neepifizat atât superior cât şi inferior. Determinarea s-a făcut prin faptul că, deasupra epifizei inferioare ce lipseşte, se află, către marginea diafizei, un orificiu caracteristic grupului felinelor, iar mărimea osului arată o pisică şi nu un felin mai mare.

Urmează cinci specii de animale sălbatice dintre care cel puțin patru sunt angrenate în economia animalieră, ele fiind vânate de către om.

Mistrețul, strămoşul porcinelor, are doar trei resturi, unul dintre ele aparținând unui individ abia adult; măsurătorile executate apar alături de cele pentru porc în cadrul tabelului 5. În afară că servea, după doborâre, la alimentație are şi o importamță cu totul aparte, cea de a evidenția ambientul din zona sitului.

Cerbul are cele mai multe fragmente dintre speciile săbatice fiind, de altfel, şi o specie mare, apropiat ca volum de taurine. Din măsurători (tabelul 9) şi chiar morfoscopic putem distinge clar doi indivizi, un mascul şi o femelă. S-au găsit patru resturi de coarne, trei dintre ele reprezentând cioplituri mici, nesemnificative, dar al patrulea este reprezentat printr-un rest aparținând unui individ doborât, matur şi foarte puternic; se distinge pedicelul care este cioplit în partea sa inferioară pentru a-l desprinde de osul frontal; cornul propriu-zis are o uşoară cioplitură, tot cu un instrument ascuțit, a rozetei şi apoi sunt îndepărtate, chiar de la baza lor, ramurile ochiului, cel de gheață şi prăjina, prin cioplire, cam la o distanță de cca 6 cm; este un foarte frumos trofeu capital şi este păcat că i s-au tăiat ramurile. Pe lângă importanța sa reală în economie şi această specie are un prim rol în încercarea de a creiona ambientul din secolul al VI-lea, din dreptul cetății.

Căpriorul are doar un singur rest, un scapular măsurabil (tabelul 9). Este o specie de cervideu mică (femela are chiar un volum mai mic decât cel al unei oi) şi, totodată, nu legată cu totul de codrii mari.

Bourul, strămoşul taurinelor, este reprezentat în materialul nostru prin două piese foarte distincte: un M^3 şi un scapular, ambele măsurabile (tabelul 3). Bourul încă mai exista în secolul al VI-lea în Dobrogea, descoperirea noastră reprezentând una nouă din Scytia Minor. Mediul în care îşi duce existența este considerat asemănător cu al căpriorului.

Delfinul, credem că este reprezentat prin *Phocaena* (Porcul de mare) dar nu este sigur că osul găsit, o vertebră neepifizată, probabil una lombară îi aparține lui; s-ar putea ca ea să provină şi de la alt delfinid din Marea Neagră; apartenența osului la gruparea delfinidelor este însă sigură. Este cunoscut că Histria, ca şi alte colonii milesiene din Pont, aveau ca emblemă o acvilă ținând în ghiare un delfin. Este sigur că acesta nu a fost vânat pentru a fi folosit în alimentație (poate doar grăsimea avea vreo întrebuințare) ci pescuit în alte scopuri; s-ar putea de asemenea să aparțină unui exemplar eşuat la țărm. Specia arată şi ea ambientul din jurul cetății-unul marin.

Având în vedere toate cele descrise mai sus şi, în acelaşi timp, luând în considerare tabelele de la 1 la 11, vom trece la folosirea acestor date pentru a putea evidenția caracteristicile de bază ale economiei animaliere, a locuitorilor cetății din secolul al VI-lea, după ce aceştia au trecut prin vicisitudinile datorate acțiunilor popoarelor barbare, mai ales a goților, ce s-au perindat înainte de acest

secol în zona sitului.

Am arătat chiar de la început că nu au fost găsite moluşte de ape dulci; este foarte posibil ca ele să nu fi viețuit în împrejurimile cetății căci nu exită în apropiere ape mai mari în care ele să se fi putut dezvolta, încât culegerea lor nu a avut loc. Zona, oarecum aridă încă de atunci, nu era propice nici pentru o abundență de melci mari, de uscat (*Helix*), căci ei frecventează cu precădere preriile umede – de altfel nici o cochilie de gastropode nu a apărut în cadrul materialului studiat.

În ceea ce priveşte problema inexistenței resturilor de peşte marin în cadrul materialului osos avut la dispoziție este o problemă importantă. Considerăm că este imposibil ca un pescuit intens, având la dispoziție unelte şi ambarcațiuni destul de sofisticate, să nu fi fost practicat de acum, chiar de o categorie specială a locuitorilor cetății. Este adevărat că în Marea Neagră nu există de fapt specii de peşti de talie mare, adică cu indivizi de peste un kilogram (fac excepție elasmobranhii dar aceştia sunt doar cartilaginoşi şi nu prea lasă pentru posteritate vestigii tari ce s-ar păstra şi s-ar găsi astfel în cadrul materialului faunistic) deci cu resturi scheletice destul de fragile ce au putut fi distruse de activitatea unor animale (câine, porc) sau de factori abiotici cum ar fi solurile acide. Problema rămâne totuşi deschisă şi este posibil ca săpăturile ulterioare şi punerea la dispoziție a unui material arheozoologic mai numeros să o rezolve prin găsirea unor resturi de peşte marin – peşti mari, de apă dulce, nu puteau exista atunci în zonă considerând condițiile ambientului.

În ceea ce priveşte vânatul păsărilor, probabil că acesta nu se executa, speciile de păsări acvatice şi de țărm marin nefiind comestibile.

Rămân astfel la dispoziția locuitorilor doar mamiferele mari, şi anume pe de o parte a celor domestice – ce circumscriau ocupația de creştere a animalelor şi pe de alta a celor sălbatice.

Ne vom ocupa aşadar de caracteristicile transpuse în economia acestor două grupări.

Din cadrul şeptelului noi am găsit şase specii: taurinele, ovinele, caprinele, porcinele, calul şi asinul, la care se adaugă câinele şi pisica, fără o importanță economică directă dar devenind oarecum necesare unei societăți umane relativ avansate. Vom puncta în această ordine importanța şi rolul lor, să-i spunem capital, în economie dar şi în alte activități ale locuitorilor cetății.

Aşa cum am mai arătat, prin frecvență dar şi prin mărime, taurinele se plasează pe primul loc, având o importanță de prim ordin în economia animalieră a sitului.

Se ştie că taurinele sunt polivalente, această polivalență fiind din ce în ce mai largă cu cât societatea (excluzând pe cea contemporană) este mai avansată. Un prim scop pentru care ele sunt ținute este acela că femelele speciei sunt producătoare de lapte, element foarte complex şi care, totodată, poate fi întrebuințat ca atare, cât şi industrializat în preparate mereu mai diverse, o dată cu evoluția societății omeneşti. Este interesant că între maturi, femelele, în raport cu castrații, sunt mult mai puține arătând, poate, că nu aveau un rol deosebit, lactatele nefiind un grup de alimente preferat. Un alt aspect de primă importanță este acela că, în mare măsură, taurinele reprezintă un motor animal de primă importanță, ele putând executa diferite munci, de la tractarea plugului la cărăuşie

în sensul ei cel mai larg. Folosirea taurinelor în acest scop este arătată de numărul mare, între adulți şi maturi, poate şi bătrâni, a castraților (boi *stricto senso*); de fapt castrarea este necesară căci trebuie răsturnat *sex ratio* de la naştere, ştiut fiind că atunci el este 1/1. Masculii se elimină – ajunşi la vârsta adultă – ei de acum devenind (sunt tauri) fioroşi şi deci periculoşi, încât trebuiau eliminați încă de tineri prin sacrificare sau „transformați" prin castrare, oprindu-se o cotă foarte mică pentru reproducere. În fine, un alt scop pentru care sunt crescute taurinele, o dată cu alte specii, este acela de a fi sacrificate pentru a da locuitorilor carnea lor (şi mai puțin grăsimea). Apare evident că sacrificarea se făcea în mod destul de echilibrat-masculii la tinerețe şi poate chiar ca adulți, femelele şi castrații, după ce nu mai erau buni pentru alte tipuri de exploatare. Cantitatea mică de bătrâni arată că histrienii tăiau vitele şi la vârstele când acestea erau încă „în deplina lor putere"; poate acest lucru arată că economia lor era oarecum înfloritoare şi puteau astfel să-şi permită să sacrifice indivizii adulți şi maturi ce au carnea mai bună din punct de vedere culinar decât cea rezultată de la bătrâni. Putem deci spune că taurinele (în afară de lactate) contribuiau cu mai bine de 50% la satisfacerea necesităților de proteine animale ale societății histriene.

Ovicaprinele le putem considera tot ca polivalente, dar din start trebuie să amintim că au talia (deci şi volumul) cu mult mai mic decât al taurinelor. Sunt şi ele producătoare de lapte dar cantitatea de lapte *per capita*, mai ales la ovine, este destul de joasă. De asemenea ovinele dau şi lâna lor, destul de importantă, fiind mai bună dar şi mai uşor de folosit decât fibrele vegetale obținute printr-o prelucrare mult mai dificilă. Sacrificarea se făcea mai puțin la tinerețe şi mai degrabă la indivizi adulți şi maturi; bătrânii ar fi, poate, reprezentați prin berbeci ținuți de prăsilă.

Porcinele se consideră că sunt monovalente fiind crescute cu totul pentru sacrificare, dând atât proteine cât şi o grăsime mai fluidă, ce poate fi folosită şi în alte scopuri decât alimentare (prin aceasta ar deveni oarecum şi ele polivalente). Sacrificarea se făcea la tinerețe dar mai cu seamă, aşa cum era de aşteptat, ca indivizi adulți şi abia maturi (ca rasă primitivă, probabil că pubertatea şi oprirea creşterii apărea mai târziu decât la cele actuale); de asemenea şi pentru porcine individul bătrân ar fi un vier de prăsilă.

Putem considera că porcinele, împreună cu ovicaprinele, ar constitui, prin sacrificare, mai mult de 15% din satisfacerea necesităților de proteine animale.

Calul are, aşa cum am văzut, un număr destul de mare de resturi. Îl considerăm de asemenea polivalent, reprezentând un motor animal de prim ordin, fiind folosit la cărăuşie în sens larg dar sub alte aspecte decât taurinele, căci este mai iute în deplasare. Se pretează şi la călărit, mai ales că acelaşi individ poate executa şi munci; am văzut că există şi un tip de cal întrebuințat probabil totalmente pentru echitație şi la lupta călare. De asemenea considerăm că histrienii mâncau curent carne de cal; probabil biserica nu intervenise încă pentru a-l considera un animal spurcat, anatemizând consumarea sa. Am constatat că sacrificarea se făcea începând cu atingerea maturității sexuale, dar este posibil ca de la indivizii considerați de acum bătrâni să nu mai fie întrebuințată carnea. Considerând frecvența dar şi volumul calului putem aproxima că circa 20% din necesitățile de proteine animale erau acoperite de către această specie.

Asinul prezintă resturi puține, talia sa fiind mult mai mică decât cea a

calului. Foarte rezistent şi totodată nerâvnind la hrană aleasă, face orice muncă şi este curent folosit mai cu seamă pentru a purta poveri samarizate; poate fi chiar călărit dar nu aleargă asemănător altor cabaline. Credem că nu i se consuma carnea, considerând şi faptul că resturile sale sunt mai întregi decât cele ale calului.

Câinele şi pisica au, aşa cum am arătat un statut aparte; societatea histriană era destul de evoluată economic pentru a putea să aibă câini, nu doar pentru pază şi eventual ca tovarăş la vânătoare, ci şi pentru a creşte tipuri de divertisment. Pisica era şi ea o specie de salon, dar este posibil să fi fost ținută pentru a stârpi şoarecii, care la acea vreme deveniseră deja un fel de plagă.

Cea de a doua ocupație am văzut că era reprezentată de vânătoare, patru specii –mistreţul, cerbul, căpriorul şi bourul, toate artiodactile reprezentând obiectul acesteia. Ponderea ei era destul de mică după cum se poate observa în tabelul 2, deşi nu cu totul neglijabilă ca ocupație, ea fiind bine circumscrisă. Se executa pentru a completa stocul de proteine animale necesare populației, ea acoperind aproape 15% din necesități, cam tot atât ca porcinele şi ovicaprinele luate împreună, dar este posibil să fi ajuns de acum să aibă şi un caracter de divertisment pentru notabilitățile cetății sau/şi eventual, al militarilor ce se găseau în aceasta.

Este necesar să punem în evidență şi alte probleme legate tot de economia animalieră dar totodată şi adiacente ei pentru a putea dezvălui şi mai exact unele particularități ale vieții de zi cu zi a histrienilor.

Sacrificarea speciilor domestice sau doborârea sălbăticiunilor aduce pentru societatea umană nu numai proteine animale care sunt cu totul necesare ci şi grăsimi animale ce pot avea şi altă folosință pentru populațiile mai vechi decât cele din ultimele două secole. Grăsimea, mai cu seamă cea de porc (cât şi cea de delfin) este mai fluidă şi, amestecată cu alte ingrediente, poate să îmbibe fitile sau chiar lemne pentru a le folosi apoi la producerea luminii, prin ardere. Alte părți ale corpului animalului au diverse folosințe; cornul de cervidee dar şi tocul cornului de cavicorne poate fi prelucrat destul de bine (acesta nu lasă însă urme, căci este putrescibil). Se poate folosi şi osul ca atare şi dintele pentru a le transforma în pendentive sau unelte şi alte obiecte. Părțile moi ale unui animal (înafară de carne) pot fi şi ele întrebuințate dar cu dezavantajul, pentru arheologi, că sunt de asemenea putrescibile.

Unele din resturile cercetate cu amănuntul de către noi vin să arate aceste fapte, direct sau indirect.

Aşa cum am mai spus, un corn de taurin este tăiat aproape de bază şi este aproape sigur că acest lucru s-a făcut pentru a-i scoate apoi tocul cornos şi a-l folosi. Cornul de capră este secționat şi el chiar de la bază şi întrebuințat ulterior, de asemenea, pentru a i se scoate tocul cornos. De la coarnele de cerb avem câteva mici porțiuni care sunt precis nişte resturi sărite de la o cioplire. Cornul, despre care am arătat că ar putea să fi fost astăzi o piesă capitală, arată clar folosirea la maximum a acestuia. De asemenea sunt resturi de oase care au fost tăiate intenționat cu alt scop decât cel rezultat prin tranşare. Astfel, mandibula de câine are apofiza coronoidă eliminată printr-o secțiune transversală; la taurine sunt unele oase tăiate - cum ar fi metapodele ce nu au pe ele carne şi nici măduvă osoasă abundentă - secțiunea este sagitală; tot la taurine o falangă I este secționată

sagital; la cerb o epifiză superioară de humerus secționată sagital; la taurine, chiar diafiza, tot a unui metacarp, cioplită, partea ei inferioară devenind ascuțită, un astragal de Ovis este găurit, purtat poate ca un pendentiv ş.a. Toate acestea arată importanța pe care histrienii o dădeau folosirii cornului şi osului pentru anumite scopuri, evident nealimentare.

O cantitate foarte mică de fragmente osoase (doar trei) are urme de ardere. S-ar putea spune că locuitorii aşezării nu prea frigeau pe jar carnea ci mai degrabă o fierbeau.

În fine, pe anumite oase se pot pune în evidență caracteristici patologice. Mai întâi s-a observat că destul de multe dintre resturile de oase lungi cât şi vertebre de taurine şi cal au porozități foarte evidente dând osteoporoză rezultată poate din lipsă de calciu; o mandibulă de ovicaprin prezintă o paradontoză destul de avansată la nivelul dintre P_4 şi M_1, încât primul dinte este aşezat oblic față de al doilea, iar M_1 are suprafața de masticație foarte erodată.

La sfârşit este bine să încercăm, considerând speciile de mamifere găsite în sit, a evidenția care era ambientul zonei în care se găsea cetatea Histria în sec. VI p. Chr.

Cetatea mai era maritimă, într-un fel tot aşa ca atunci când Miletul a ridicat-o la Pontul Euxin, dar este aproape sigur că începuse deja să se formeze un început de cordon litoral şi totodată golful format de către Marea Neagră să piardă din adâncime. Totuşi corăbiile de atunci care nu călcau atât de jos ca vasele actuale mai puteau să pătrundă în el şi cetatea să-şi facă în continuare comerțul pentru care a fost înființată. Zona actuală ce desparte cetatea de mare nu exista, încât aceasta, probabil, bătea cu valurile ei în horstul dobrogean care se păstrează neschimbat şi atunci şi actualmente căci, pentru a se face transformări geologice, se cer foarte mulți ani. Vegetația însă nu era aceeaşi cu cea actuală. Acest lucru o arată speciile de pădure întinsă cum sunt mistrețul dar mai cu seamă cerbul, cât şi cele de aşa-zisă silvostepă, de margine de codru-căprioara şi bourul. Pădurea era formată din *Quercetum mixtum* dar totuşi de tip xerofil cu specii de stejar termofile, cât şi alte specii de foioase. Mediul forestier se ştie că contribuie la formarea unui climat mai convenabil, fără discrepanțe puternice între vară şi iarnă, cu atragerea de ploi, cu paravane contra vânturilor, atât de frecvente la malul mării. Mai mult chiar furnizând locuitorilor cetății şi lemnul atât de necesar, atât pentru viața de zi cu zi, dar posibil, ca material pentru executarea de corăbii.

BIBLIOGRAFIE

HAIMOVICI 1987 – S. Haimovici, *Creşterea animalelor la Geto-Dacii din Moldova şi Muntenia (sec. IV î.e.n. – sec. I e.n.)*, Thraco-Dacica, 8 (1987), 1-2, p. 144-153.

HAIMOVICI 1991 – S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al resturilor de la Dinogeția (Garvăn), aparținând epocii romane târzii*, Peuce, 10 (1991), p. 355-360.

HAIMOVICI 2003 – S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al resturilor din două nivele aparținând sec. II, III şi IV p. Chr. găsite în situl autohton de la Telița Amza (nordul Dobrogei)*, Peuce, I (XIV) (2003), p. 487-510.

Fragment osos / Specie	Corn	Craniu neural	Craniu facial	Maxil sup.	Dinți sup.	Maxil inf.	Dinți inf.	Vertebre	Coaste	Omoplat	Humerus	Radius	Cubitus	Coxal	Femur	Rotula	Tibie	Astragal	Calcaneu	Metacarp	Metatars	Metapodale	Falanga I	Falanga II	Falanga III	Fragmente	%	Indivizi prezumați	%
Bos taurus	5	3	-	1	7	23	2	35	12	22	21	12	9	12	25	1	16	8	10	19	21	6	11	6	1	288	54,03	21	32,30
Ovis	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2	2	3	-	2	-	-	3	3	1	3	1	-	-	-	-	227	16,51	11	16,92
"ovicaprinae"	-	2	-	2	-	12	2	12	3	5	2	2	-	5	2	-	4	-	1	1	3	-	1	-	-	59			
Capra	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	1	-	1	-	-	-	-	-	7			
Sus domesticus	-	3	4	3	-	16	-	3	2	2	5	-	2	5	3	-	8	2	1	-	-	3	1	-	-	63	11,82	12	18,46
Equus caballus	-	1	-	-	2	9	12	5	6	3	1	2	1	4	1	-	2	2	-	4	1	3	7	1	4	71	13,32	9	13,85
Asinus domesticus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	4	0,75	2	3,07
Canis familiaris	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0,56	1	1,53
Felis catus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,18	1	1,53
Sus scrofa ferus	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0,56	2	3,07
Cervus elaphus	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	8	1,50	3	4,61
Capreolus capreolus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,18	1	1,53
Bos primigenius	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,38	1	1,53
Phocaena relicta?	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,18	1	1,53
																								Total		533		65	

Tabelul 1 - Mamifere-repartiția speciilor pe segmente osoase, fragmente şi indivizi prezumați/ Histria VI.

Gruparea	Fragmente		Indivizi prezumați	
	Nr. Abs.	%	Nr. Abs.	%
Domestice	518	97,18	57	87,69
Sălbatice	15	2,81	8	12,30

Tabelul 2 - Raportul dintre mamiferele domestice şi cele sălbatice/ Histria VI.

Segm. osos	Dimensiuni	*Bos primigenius*		*Bos taurus*		
		Nr.	Var.	Nr.	Var.	Media
CORN	Diam. mare bază	-	-	1	49	-
	Diam. mic bază	-	-	1	35	-
	Circumferință bază	-	-	1	143	-
MAXILAR SUP.	Lung. molari	-	-	1	91	-
	Lung. M^3	1	38	1	31	-
MAXILAR INF.	Lung. molari	-	-	1	(100)	-
	Lung. M_3	-	-	1	(42)	-
SCAPULAR	Lung. cap art.	1	81	5	59-70	64,00
	Lung. supr. art.	1	66	6	50-60	54,50
	Lărg. supr. art.	1	53	6	43-57	49,50
	Lărg. min. gât	1	-	6	48-60	51,00
HUMERUS	Lărg. epif. inf.	-	-	6	80-89	84,00
	Lărg. supr. art. epif. inf.	-	-	6	72-82	76,33
RADIUS	Lărg. epif. sup.	-	-	7	76-91	82,84
	Lărg. supr. art. sup.	-	-	7	70-83	75,84
CUBITUS	Lărg. supr. radială	-	-	5	37-47	43,40
	Înălțime olecran	-	-	3	50-111	79,10
COXAL	Diam. acetabular	-	-	3	49-62	54,00
FEMUR	Lărg. epif. inf.	-	-	1	(101)	-
TIBIE	Lărg. epif. sup.	-	-	1	(85)	-
	Lărg. epif. inf.	-	-	8	60-73	65,75
	Lărg. supr. art. epif. inf.	-	-	8	54-67	59,00
CALCANEU	Lung. max.	-	-	3	119-126	123,67
	Lărg. max.	-	-	3	39-41	39,67
ASTRAGAL	Lung. max.	-	-	6	58-76	67,83
	Lărg. troclee inf.	-	-	6	40-52	45,00
METACARP	Lărg. epif. sup.	-	-	5	51-67	55,20
	Lărg. epif. inf.	-	-	4	55-66	61,50
METATARS	Lărg. epif. sup.	-	-	1	53	-
	Lărg. epif. inf.	-	-	4	46-65	54,25
FALANGA I	Lung. max.	-	-	9	56-69	63,44
	Lărg. epif. sup.	-	-	9	28-36	32,00
	Lărg min. diafiză	-	-	9	24-32	28,11
FALANGA II	Lung. max.	-	-	6	42-50	46,17
	Lărg. epif. sup.	-	-	6	28-44	33,50
FALANGA III	Lung. max.	-	-	1	67	-
	Lărg. max.	-	-	1	24	-
	Lărg. supr. art.	-	-	1	22	-

Tabelul 3 - *Bos taurus* şi *Bos primigenius* / Histria VI.

Segm. osos / Dimensiuni	RADIUS			METACARP			METATARS			
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	4
Lung. max.	279	285	312	181	185	(187)	206	236	238	261
Lărg. epif. sup.	80	80	85	55	57	62	43	48	47	60
Lărg. epif. inf.	50	60	63	60	61	-	39	(50)	(57)	65
Lărg. min. diaf.	39	40	45	30	32	34	22	27	29	34
Indice I	-	-	-	30,38	30,81	33,15	20,87	20,33	19,74	22,48
Indice II	-	-	-	33,14	32,97	-	18,93	(21,18)	23,94	24,90
Indice III	13,97	14,03	14,42	16,57	17,29	18,18	10,67	11,44	12,18	11,44
Sex	-	-	-	cast.	cast.	m.?	f.	cast.	cast.	cast.
Înălțime greabăn(cm)	119,97	122,55	134,16	110,77	113,22	118,37	109,18	129,80	130,90	143,55

	Indivizi	Var.	Media
Înălțime greabăn (cm)	10	109,18-143,55	124,24

Tabelul 4 - ***Bos taurus*****-oase lungi întregi-înălțime greabăn/ Histria VI.**

Segm. osos	Dimensiuni	*Sus scrofa domesticus*			*Sus scrofa ferus*	
		Nr.	Var.	Media	Nr.	Var.
MAXILAR SUP.	Lung. M^3	1	29	-	-	-
MAXILAR INF.	Lung. simfiză	2	57; 68	-	-	-
	Lung. M^3	1	35	-	-	-
HUMERUS	Lărg. epif. inf.	3	35-40	37,33	-	-
	Lărg. supr. art.epif. inf.	3	28-34	31,33	-	-
RADIUS	Lărg. epif. sup.	-	-	-	1	40
CUBITUS	Lărg. supr. radială	2	18; 18	-	-	-
COXAL	Diam. acetabular	3	31-33	31,34	-	-
CALCANEU	Lung. max.	1	86	-	-	-
	Lărg. max.	1	24	-	-	-
ASTRAGAL	Lung. max.	1	35	-	-	-
	Lărg. troclee inf.	1	20	-	-	-
TIBIE	Lărg. epif. sup.	-	-	-	1	56

Tabelul 5 - ***Sus scrofa domesticus*** **şi** ***Sus scrofa ferus*** **/ Histria VI.**

Segm. osos	Dimensiuni	Ovis			"ovicaprine"		Capra	
		Nr.	Var.	Media	Nr.	Var.	Nr.	Var.
MAXILAR INF.	Lung. dinți jugali	-	-	-	1	69	-	-
	Lung. molari	-	-	-	1	45	-	-
	Lung. M_3	-	-	-	2	19; 23	-	-
SCAPULAR	Lung. cap art.	2	32; 37	-	-	-	-	-
	Lung. supr. art.	2	26; 31	-	-	-	-	-
	Lărg. supr. art	2	21; 26	-	-	-	-	-
	Lărg. min. gât	2	18; 23	-	-	-	-	-
HUMERUS	Lărg. epif. inf.	2	29; 36	-	-	-	-	-
	Lărg. supr. art.epif. inf.	2	28; 33	-	-	-	-	-
RADIUS	Lung. max.	2	152; 162	-	-	-	-	-
	Lărg. epif. sup.	2	33; 34	-	-	-	1	32
	Lărg. supr. art. epif. sup.	2	30; 31	-	-	-	1	31
	Lărg. epif. inf.	2	27; 29	-	-	-	-	-
	Lărg. min. diafiză	2	16; 17	-	-	-	-	-
	Înălțime greabăn	2	611,04; 651,24	-	-	-	-	-
COXAL	Diam. acetabular	2	28; 29	-	-	-	-	-
TIBIE	Lărg. epif. sup.	-	-	-	-	-	1	41
	Lărg. epif. inf.	3	25-30	28,33	-	-	1	27
	Lărg. supr. art. epif. inf.	3	23-26	24,33	-	-	1	24
CALCANEU	Lung. max.	1	55	-	-	-	-	-
	Lărg. max.	1	17	-	-	-	-	-
ASTRAGAL	Lung. max.	3	28-30	30,33	-	-	1	30
	Lărg. troclee inf.	3	19-20	19,33	-	-	1	19
METACARP	Lărg. epif. sup.	2	25; 25	-	-	-	-	-
	Lărg. epif. inf	-	-	-	-	-	1	27
METATARS	Lung. max.	1	127	-	-	-	-	-
	Lărg. epif. sup.	1	22	-	-	-	-	-
	Lărg. epif. inf.	1	24	-	-	-	-	-
	Lărg. min. diafiză	1	18	-	-	-	-	-
	Înălțime greabăn	1	576, 58	-	-	-	-	-
FALANGA I	Lung. max.	-	-	-	1	40	-	-
	Lărg. epif. sup.	-	-	-	1	13	-	-
	Lărg. min. diafiză	-	-	-	1	11	-	-

Tabelul 6 - ***Ovis,*** **"ovicaprinae" şi** ***Capra*** **/ Histria VI.**

Segm. osos	Dimensiuni	Nr.	Var.	Media
SCAPULAR	Lung. cap art.	2	(92); 95	-
	Lung. supr. art.	2	59; 62	-
	Lărg. supr. art.	2	48; 49	-
	Lărg. min. gât	1	68	-
HUMERUS	Lărg. epif. inf.	1	83	-
	Lărg.supr.artic. inf.	1	72	-
RADIUS	Lărg. epif. sup.	1	82	-
	Lărg.supr. art. sup.	2	55; 75	-
	Lărg. epif. inf.	1	73	-
CUBITUS	Lărg. supr. radială	1	40	-
COXAL	Diam. acetab. max.	2	60; 66	-
TIBIE	Lung. max.	1	361	-
	Lung. laterală (K)	1	330	-
	Lărg. epif. sup.	1	99	-
	Lărg. epif. inf.	1	73	-
	Lărg. min. diafiză	1	41	-
	Înălțime greabăn	1	1438.8	-
ASTRAGAL	Lărg. max.	2	56; 60	-
	Diam. ant-post.	2	57; 59	-
	Lărg. supr. artic	2	49; (50)	-
METACARP	Lung. max.	2	215; 218	-
	Lung. laterală (K)	2	206; 212	-
	Lărg. epif. sup.	2	50; 50	-
	Lărg. epif. inf.	2	48; 49	-
	Lărg. min. diafiză	2	30; 34	-
	Indice gracilitate	2	13,95; 16,04	-
	Înălțime greabăn	2	1358,92; 1320,46	-
METATARS	Lărg. epif. inf.	1	48	-
FALANGA I	Lung. max.	7	78-87	82,38
	Lărg. epif. sup.	7	47-55	52,43
	Lărg. epif. inf. cr.	7	41-45	43,86
	Lărg.supr. art. epif. inf.	7	36-43	39,14
	Lărg. min. diafiză	7	30-37	33,57
FALANGA II	Lung. max.	1	47	-
	Lărg. epif. sup.	1	50	-
	Lărg. epif. inf.	1	50	-
	Lărg. supr. art. inf.	1	40	-
	Lărg. min. diafiză	1	45	-
FALANGA III	Lărg. max.	4	63-83	51,50
	Lărg. supr. art.	4	47-51	49,50
	Înălțimea piesei	2	52; 60	-

Tabelul 7 - Equus caballus / Histria VI.

Segm. osos	Dimensiuni	Nr.	Var.
HUMERUS	Lărg. epif. inf.	1	58
	Lărg. supr. artic.	1	55
RADIUS	Lung. Radius+Cubitus	1	317
	Lung. Radius	1	270
	Lărg. epif. sup.	1	62
	Lărg. epif. inf.	1	54
	Lărg. min. diaf.	1	30
	Înălțime greabăn R	1	1171,8
METACARP	Lung. max.	1	181
	Lung laterală	1	174
	Lărg. epif. sup.	1	39
	Lărg. epif. inf. cr.	1	36
	Lărg. la supr. artic.	1	36
	Lărg. min. diaf.	1	26
	Indice gracil	1	14,36
	Înălțimea la greabăn Mc	1	1115,34
FALANGA I	Lung. max.	1	69
	Lărg. epif. sup.	1	37
	Lărg. epif. inf. cr.	1	34
	Lărg. epif. inf. la supr. art	1	34
	Lărg. min. diaf	1	24
	Indice gracilitate	1	34,78

Tabelul 8 - ***Asinus domesticus*** **/ Histria VI.**

Segm. osos	Dimensiuni		*Cervus elaphus*		*Capreolus capreolus*	
			Nr.	Var.	Nr.	Var.
CORN	Pedicel	Diam. mare	1	(56)	-	-
		Diam. mic	1	(50)	-	-
	Rozetă	Diam. mare	1	82	-	-
		Diam. mic	1	(71)	-	-
SCAPULAR	Lung. cap. artic.		-	-	-	-
	Lung. supr. artic.		-	-	1	27
	Lărg. supr. artic.		-	-	1	25
	Lărg. min. gât		-	-	1	20
CENTROTARS	Lărg.		1	48	-	-
METACARP	Lărg. epif. inf.		2	40;48	-	-

Tabelul 9 - ***Cervus elaphus şi Capreolus capreolus*** **/ Histria VI.**

Segm. osos	Dimensiuni	Nr.	Var
MAXILAR INFERIOR	Lung. dinți jugali	1	62
	Înălțime la carnasieră	1	22
	Grosime la carnasieră	1	12
	Lung. post C-condil	1	115
	Lung. post C-ap. ang	1	116
	Lung. post C-eşancrieră	1	113
	Lung. bazală craniu: 1. după Dahr 2. media dupa Brinkmann Media generală		 136 154 145

Tabelul 10 - *Canis familiaris* / Histria VI.

Bos taurus

Vârste	Indivizi	%
6 luni-1 an	3	15,78
1-2 ani	4	21,05
2-3 ani	4	21,05
3-5 ani	3	15,78
5-7 ani	2	10,52
7-10 ani	1	5,26
Peste 10 ani	2	10,52
Total	19	

Sus scrofa domesticus

Vîrste	Indivizi	%
6 luni-1 an	2	18,18
1-2 ani	4	36,36
2-3 ani	4	36,36
Peste 7 ani	1	9,09
Total	11	

Ovicaprinae

Vârsta	Indivizi	%
Sub 1 an	1	9,09
1-2 ani	3	27,27
2-3 ani	3	27,27
3-5 ani	3	27,27
5-7 ani	1	9,09
Total	11	

Equus caballus

Vârsta	Indivizi	%
3-4 ani	1	11,11
4-5 ani	3	33,33
Peste 5 ani	5	55,55
Total	9	

Tabelul 11 - Frecvența vârstelor de sacrificiu/ Histria VI.

THE ARCHAEOZOOLOGICAL STUDY OF FAUNA FRAGMENTS DISCOVERED IN THE 4th CENTURY A.D. LEVEL OF HISTRIA FORTRESS

Abstract

The material was offered by the archaeologist Octavian Bounegru, who discovered it by archaeological excavations. The animal remains are relatively abundant, so for 533 fragments we could settle the species, and for 37 fragments only the systematic group; all the material belongs to mammals, no other species being present, an interesting aspect to be noticed. 13 species have been determined, from which 8 domesticated: *Bos taurus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Sus domesticus*, *Equus caballus*, *Asinus domesticus*, *Canis familiaris*, *Felis domesticus*, the last two with little economic significance for the animal economy, and 5 wild species, *Sus scrofa ferus*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Bos primigenius* – nowadays disappeared – and Phocaena sp., the first four species being Artiodactyls of a great economic importance and the last one, a dolphin, that might have been brought death to the shore.

An ample morphoscopic and biometric study was made (measurement and frequency tables) and the animal economy of the fortress inhabitants was described. The presence and frequency of some species allowed us to determine rather exactly the environment characteristics.

STUDIUL UNUI MIC LOT DE PALEOFAUNĂ DIN FORTĂREAȚA ROMANO-BIZANTINĂ DE LA OVIDIU (SEC. IV – VI P. CHR.)

Sergiu HAIMOVICI

În urma săpăturilor executate în 1993 de către arheologul Mihai Bucovală în fortăreața romano – bizantină, de la Ovidiu, în stratul de demantelare a cetății a apărut şi o cantitate mică de resturi faunistice. Întrucât pentru această perioadă istorică în respectiva zonă a Dobrogei nu s-a facut până acum nici un studiu arheozoologic, considerăm că semnalarea caracteristicilor morfologice cât şi frecvența celor câtorva specii puse în evidență, cu toată puținătatea lor, ar putea aduce unele date privitoare la caracteristicile socio-economice ale populației umane, reprezentată probabil prin militari, dar şi asupra ambientului din jurul cetății respective.

Materialul paleofaunistic, în totalitatea sa, este alcătuit din resturi osoase aparținând scheletului mamiferelor, nici un alt grup de animale nefiind identificat; el apare, de asemenea, foarte fragmentat, dar totodată relativ destul de diversificat, după segmentele osoase la care acesta face parte. S-au putut determina 83 de fragmente din cele 90 existente, cele 7 „nedeterminabile" fiind resturi foarte mici şi nesemnificative de coaste, provenind de la mamifere mari, probabil taurine şi cabaline.

S-au pus în evidentă patru specii de animale domestice: taurine, cabaline, ovicaprine (atât *Ovis* cât şi *Capra*), cât şi două sălbatice: mistrețul şi cerbul.

Cele domestice predomină net, reprezentând 93,97% ca fragmente şi 85,71% ca indivizi.

A. Speciile domestice

În tabelul de mai jos este prezentată frecvența speciilor domestice, în fragmente şi indivizi prezumați:

Frecvența speciilor domestice

Specia		Fragmente			Indivizi prezumați			
		Nr. abs.	%		Nr. abs.		%	
Bos taurus		52	41,02		2		16,63	
Equus caballus		34	43,60		3		25,00	
Ovicaprinae	*Ovis*	8	10,26	15,38	4	7	33,37	58,37
	Capra	4	5,12		3		25,00	
Total		**78**			**12**			

Bos taurus se remarcă prin fragmente de maxilare cu dinţi, o multitudine de resturi de vertebre şi coaste, câteva oase ale membrelor, din păcate aproape toate fragmentate, evidenţiindu-se mai ales un număr de patru falange. După un M_3 cu lungimea de 36 mm, cu o erodare slabă, evaluăm un individ de circa 4 ani. S-a mai putut măsura o epifiză superioară a unui metacarp – lărgimea ei fiind de 50 mm, o falangă I cu lungimea de 62 mm şi lărgimea epifizei superioare de 30 mm, două falange II cu lungimea de 57 mm şi lărgimea epifizei superioare de 30 mm, şi respectiv 45 mm şi 28 mm şi o falangă III cu lungimea feţei plantare de 79 mm şi lărgimea suprafeţei articulare de 23 mm. Pe lângă individul menţionat mai sus ar mai exista încă cel puţin unul, dar tot abia ajuns la maturitate, adică cel mult trei ani.

În lipsa proceselor cornulare şi a unor porţiuni mai mari de craniu, nu putem da nici o relaţie despre tipul de taurin. Putem spune însă, după puţinele măsurători, că el era de mărime medie şi, după cum am relatat, exemplarele sacrificate erau relativ tinere deci tăiate special ca furnizoare de carne.

Equus caballus. Ca şi pentru taurine, cele mai multe resturi sunt reprezentate de fragmente de vertebre şi coaste, dar s-au găsit şi unii dinţi, cât şi fragmente ale oaselor extremităţilor, unele măsurabile.

Astfel, avem mai întâi un M_3 drept şi altul stâng, poate de la acelasi individ, prezentând o erodare foarte slabă, deci cu o vârstă de 3,5-4 ani; există un P_4 cu o erodare mai puternică, care ar avea cam 5-6 ani cât şi doi molari superiori definitivi, care abia erup, apartinând unui exemplar cu ceva peste doi ani.

Evidenţiem, de asemenea, doi omoplaţi fragmentari, diferiţi ca mărime: la unul lărgimea capului articular fiind de (86) mm iar a suprafeţei articulare de 62 mm iar la altul, unde s-a putut măsura doar suprafaţa articulară, aceasta este de 60 mm. De asemenea, o epifiză inferioară de humerus cu lărgimea maximă de 91mm, iar a suprafeţei articulare de 80 mm; o epifiză superioară de metatars cu lărgimea de (53) mm; o falangă III aparţinând unui individ relativ tânăr cu lărgimea maximă de (64) mm, lungimea maximă de (50) mm şi lărgimea suprafeţei articulare de 45 mm.

Puţinele măsurători ar evidenţia un cal de mărime medie. Faptul că materialul osos apare tot atat de fragmentat ca la celelalte specii şi că cei trei indivizi prezumaţi au o vârstă de sacrificare relativ joasă, ne face să ne punem întrebarea dacă specia nu era cumva folosită şi în alimentaţie?

Ovicaprinele au puţine resturi dar diferite mult ca vârstă încât numărul de indivizi prezumaţi apare în raport de cel al fragmentelor, relativ mare, ele trecând din acest punct de vedere pe primul loc printre animalele domestice, considerând indivizii.

Ovis aries are opt fragmente şi din punct de vedere al vârstei se remarcă patru indivizi: primul are sub şase luni, cele trei oase ale coxalului nefiind încă deplin sudate între ele; la un fragment de mandibulă erupe M_1, deci vârsta trece de şase luni; există un metacarp neepifizat distal, dar de acum bine dezvoltat, având deci cu ceva sub 1-1/2 ani; un rest de epifiză superioară a unui radius arată un individ matur, ca de altfel şi un sacrum, după care aproximăm o vârsta de 4-5 ani. Din păcate, nu putem da nici o relaţie despre mărimea lui Ovis, nici un rest neputându-se măsura. Prezenţa tinerilor, dar şi un matur de câţiva ani arată că specia se folosea pentru carne, dar se păstrau şi indivizi pentru alte scopuri

utilitare, probabil pentru lână şi lapte.

Capra hircus este reprezentată prin patru fragmente care provin de la trei indivizi diferiți. Există trei procese cornulare, două aparținând unor femele mature: unul este din dreapta, altul din stanga cu uşoare caracteristici ale tipului prisca, dar având mărimi diferite, după cum reiese şi din măsurători, aparțin precis la două exemplare.

Măsurători la coarne de Capra (în mm)

Lungime maximă	(163)	(145)
Circumferință bază	(103)	72
Diametru mare bază	38	27
Diametru mic bază	23	17

Există şi un corn de la un tânăr, probabil tot de la o femelă, care ar corespunde cu al patrulea fragment, un metacarp de pe dreapta neepifizat distal, deci avand sub 1,5-2 ani.

Având în vedere tabelul cu frecvența, am putea crede, la prima vedere, că locuitorii erau crescători de ovicaprine. Dar ținând seama de faptul că atât taurinele (poate şi calul) sunt comestibile, în balanța de proteine animale consumate ca hrană, predomină evident aceste specii de talie mare, căci un taurin sau un cal fac evident cam cât 8-10 ovicaprine, aceasta pe langă faptul pe care l-am menționat că ovicaprinele au şi un număr relativ mic de fragmente osoase, raportat la acelea provenite de la cele două specii de talie mare.

O altă problemă ce trebuie scoasă în evidență este frecvența relativ înaltă a calului în raport cu situația din aşezări preistorice şi chiar istorice din mileniul I de pe teritoriul țării noastre; ar fi oare acest lucru legat de faptul că avem a face cu o fortăreață militară? Cantitatea mică de resturi găsite în săpătură ar putea pune probleme, dacă frecvențele speciilor domestice nu sunt aleatorii (va mai trebui adunat mult material arheozoologic din cetatea respectivă) ne face să nu putem răspunde cu precizie la acest fapt.

B. Speciile sălbatice

Aşa cum am arătat, ele sunt în număr de două şi, totodată, au şi foarte puțin material osteologic.

Sus scrofa ferus (mistrețul) este reprezentat printr-un fragment de mandibulă nemăsurabil, car şi prin trei resturi de coaste, deci în total patru piese. Singurul lucru pe care îl putem afirma este faptul că toate sunt cu precizie de mistreț, avand în vedere masivitatea lor, încât au putut fi separate net de porcine, care de altfel, am constatat că nu apar în materialul descoperit la Ovidiu. Le-am atribuit toate aceluiaşi individ.

Cervus elaphus are doar un singur rest, un astragal drept, ce a putut fi măsurat (lungimea 58 mm, lărgimea trochleii inferioare de 37 mm). Fiind un os al membrului posterior (nu un fragment de corn, care ar fi putut fi adus din altă parte pentru confecționarea unor artefacte ca obiecte sau unelte), este clar că aparține unui individ doborât şi că specia se găsea deci în zonă.

Atât mistrețul cât şi cerbul sunt specii tipice de pădure deasă şi întinsă, deci

acest biotop forestier exista atunci în apropierea fortăreței. Totodată mistrețul se mai găseşte şi azi în Dobrogea, mai ales în lungul pădurilor de pe malul Dunării, cu precădere în Deltă; cerbul, însă, a devenit actalmente, dintr-o specie care atunci exista la un pas de malul mării, o specie exclusiv pericarpatică, desigur, mai ales, din pricina factorului antropic.

Menționăm că cele două specii sălbatice sunt comestibile şi aduceau, prin vânarea lor, o cotă totuşi joasă de proteine animale pentru hrana populației umane din cetate. Tutuşi, evidențiem că vânătoarea avea un rol foarte mic față de creşterea animalelor – fapt care poate surprinde într-o aşezare militară; este însă posibil ca densitatea specifică în regiune a mistrețului, dar mai ales a cerbului, să fi fost de acum subnormală în zona apropiată de cetate, chiar încă în perioada menționată, datorită unei vânări excesive a lor în secolele anterioare.

THE STUDY OF A SMALL PALAEOFAUNISTIC SAMPLE COMING FROM OVIDIU ROMAN – BYZANTINE FORTRESS (4TH – 6TH CENTURY A. D.)

Abstract

The material coming from the fortress demolition layer was offered by the archaeologist Mihai Bucovală and is in a low quantity, about 90 bone fragments, all belonging to mammals, from which 83 fragments have been determined to the species level. The fragments belong to 4 domesticated species: bulls, horses, sheep and goats (93.7% as fragments and 85.71% as individuals) and 2 wild species: the wild boar and the red deer (6.03% as fragments and 14.28% as individuals). A morphoscopic and biometric study of the bony material was made. The domesticated species are the common ones, having a definite economic importance. The wild species, although the wild boar is present in the forests in Dobrogea, the red deer considered Carpathian, is relatively common near Constanța and along the Black Sea coast, being hunted by the fortress soldiers.

CÂTEVA OBSERVAŢII ASUPRA MICRORELIEFULUI DIN ZONA SĂPĂTURILOR ARHEOLOGICE DIN NORDUL ORAŞULUI CERNAVODĂ*

Petre COTEŢ

Săpăturile arheologice din partea de nord a oraşului sunt situate pe versantul vestic al podişului dobrogean, care domină lunca Dunării cu 100-200 m.

Denumirea locală este aceea de Dealul Cernavodă, situat între valea Carasu şi valea Seimenilor (Fig. 1). Este constituit din calcare mezozoice peste care stau transgresiv formaţiuni miocene (calcare, marme, argile, nisipuri şi pietrişuri), toate acoperite cu depozite loessoide destul de groase.

Eroziunea torenţială, însoţită de alunecări şi surpări a fragmentat întregul versant ducând la formarea a numeroase ogaşe, ce se dezvoltă intens mai ales în urma ploilor torenţiale. Lucrul acesta se vede chiar la ieşirea spre nord din Cernavodă, unde pe versantul abrupt apar diferite trepte cu caracter de pseudoterase ceea ce arată o dinamică accentuată condiţionată de procesele gravitaţionale. Din loc în loc, la distanţă de câţiva zeci de metri, apar ogaşe, cu pereţii abrupţi şi fundul sec.

Săpăturile arheologice de care este vorba aici, sunt situate la câteva sute de metri la nord de fabrica de ciment, între două văi torenţiale (ogaşe), pe care le numim văile A şi B (Fig. 1).

Versantul Dealului Cernavodă prezintă aici o serie de trepte mici, cu aspect de pseudoterase şi altitudine variabilă, după cum urmează: treapta întâia are 4-5 m deasupra şoselei situată în luncă; treapta a doua se află la 7-8 m; treapta a treia este situată la 10-12 m altitudine relativă; a patra la 20-25 m, iar a cincea, la 30-35 m (Fig. 2). Aceasta din urmă urcă uşor spre coama dealului printr-o pantă destul de lină.

---

* La Cernavodă s-au efectuat, de-a lungul anilor (în timpul primului război mondial, între cele două războaie şi în intervalul 1953-1969), săpături arheologice în mai multe obiective. Publicarea lor rămâne o necesitate pentru viitor. Prezenţa lui Petre Coteţ la Cernavodă pare a se fi produs, după unele relatări ale lui Petre Diaconu, în 1953. Manuscrisul de faţă ar fi fost redactat în 22.03.1963, probabil la solicitarea lui D. Berciu. Utilitatea lui pentru reconstituirea topografiei locului (se pare că este vorba de zona cimitirului Hamangia) ne determină să-l publicăm distinct, aşa cum a fost redactat (Petre Roman).

Aceste trepte se deosebesc între ele prin gradul diferit de evoluție al reliefului, în sensul că cele mai înalte sunt stabilizate, acoperite cu depozite deluviale loessoide fixate (treapta de 20-25 m şi cea de 30-35 m).

Primele două trepte sunt de dată recentă şi ele au rezultat din alunecările ce s-au produs în partea de jos a versantului. Procesul de alunecare a depozitelor loessoide situate pe o bază argiloasă are un caracter progresiv, în sensul că antrenează şi porțiuni mai înalte ale versantului în care deja au apărut primele semne în acest sens. Este vorba de crăpăturile orientate de la nord la sud ce se pot vedea pe treapta cu altitudine de 10-12 m (Fig. 2).

Situația este şi mai evidenă în profilul transversal I – I' (Fig. 3). Aici se observă destul de bine cum treptele inferioare (treapta de 4-5 m şi cea de 7-8 m) prezintă un material amestecat – un coluviu de pantă, rar pe cele superioare; deluviul loessoid este bine fixat. Pe treapta de 10-12 m se observă crăpăturile deluviului în punctul α.

Săpăturile arheologice sub formă de gropi speciale au fost efectuate pe primele trepte, rar sub formă de şanțuri longitudinale, comforme pantei, pe celelalte trepte.

Observațiile noastre făcute pe treptele inferioare în două din săpăturile prizmatice au confirmat datele morfologice de suprafață, în sensul că în pereții gropilor apar orizonturi negricioase şi gălbui loessoide complet discordante, formând între ele unghiuri de 50-60°. De asemenea, apar foarte clar pătrunderi sub formă de pungi şi infecții dintr-un orizont în altul, ca rezultat al presiunii exercitate în timpul procesului de alunecare.

Starea haotică a acestor depozite coluviale a condiționat şi amestecarea resturilor arheologice (cioburi) care se găsesc la diferite nivele, fără un orizont reper important. Alături de cioburi apar şi resturi de scoici sfărâmate şi niciodată întregi.

Toate acestea se găseau probabil la un nivel mai înalt. Se poate spune că ele provin mai de sus, de pe versant.

Ținând seama de toate aceste date de ordin morfologic şi geologic considerăm că o microstratigrafie arheologică este greu de stabilit în aceste condiții de versant, cu procese de dinamică gravitațională activă.

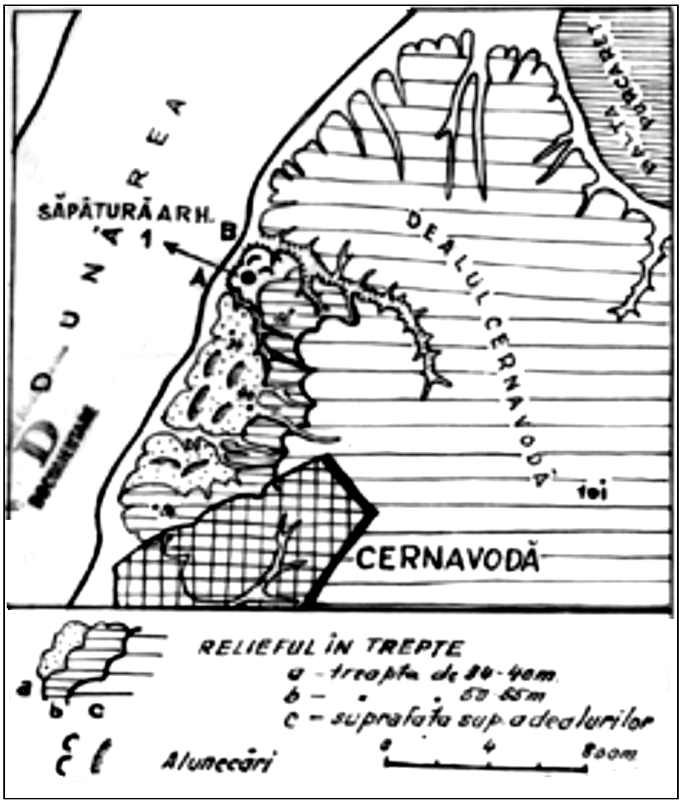

Fig. 1 - Schița morfologică de ansamblu a reliefului.

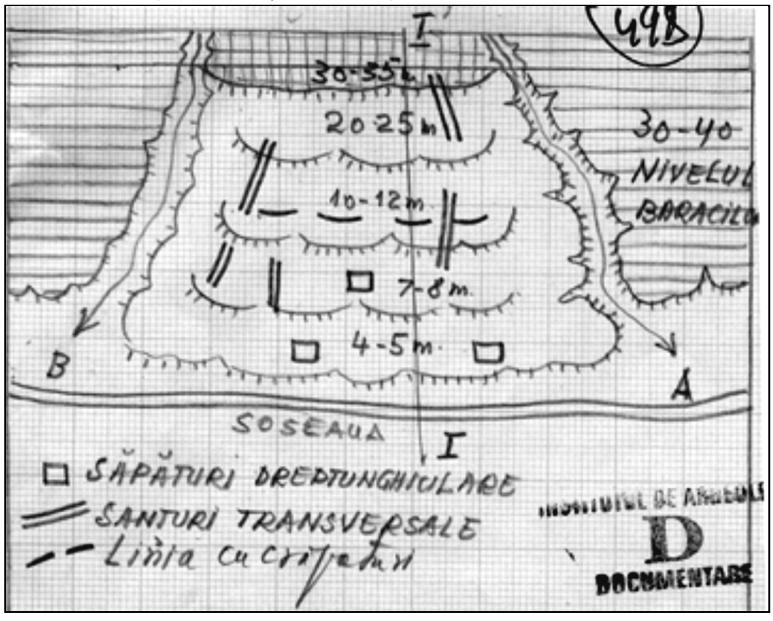

Fig. 2 - Schița de amănunt.

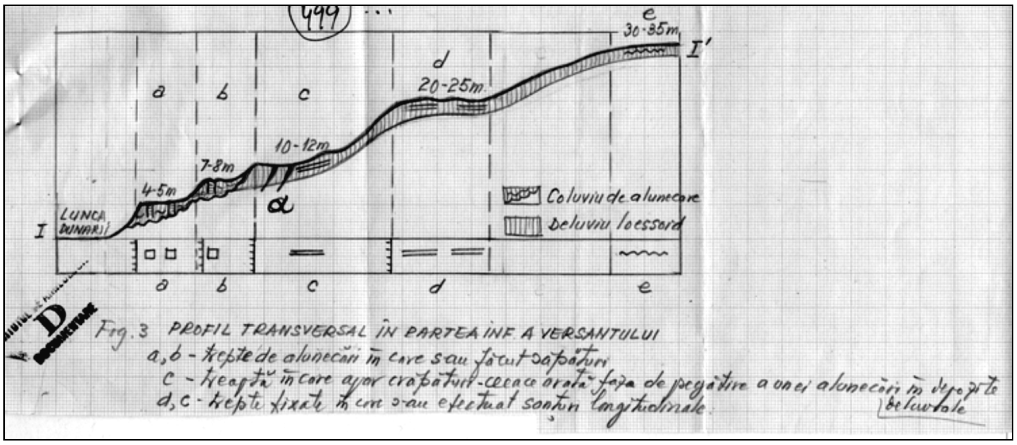

Fig. 3 - Profilul transversal în partea inferioară a versantului.

REMARKS ON THE MICRORELIEF OF THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE NORTHERN CERNAVODĂ CITY AREA

Abstract

The geological observations made on Dealul Cernavodă (Cernavodă hill) reveal a pronounced dynamics of the layers. On the slopes of the hill we notice steps with pseudo-terrace character and with variable height. Taking an active gravitational dynamics into cosideration, it is difficult to establish an archaeological micro-stratigraphy.

TROIS TECHNIQUES D'EXCAVATION. NOUVELLES RECHERCHES SUR LE COMPLEXE BASARABI-MURFATLAR

Vladimir AGRIGOROAEI

Les églises rupestres de Basarabi-Murfatlar (département de Constanța, Roumanie) se trouvent sur le versant nord-ouest d'une colline de craie, à quelques dizaines de mètres du Canal Danube-Mer Noire. Tout près, de l'autre côté de la colline, est la carrière moderne d'extraction de la craie. Le complexe est situé dans la carrière ancienne, couverte jusqu'au temps des fouilles archéologiques par une grosse couche de stérile. Suite aux fouilles archéologiques (1957-1962) on a découvert une structure composite de chambres, galeries, tombeaux et maisons, distribuées d'une façon chaotique en fonction des bassins d'extraction de craie, qui date des X-XIe siècles[1]. À cause de la nature diverse du terrain, le complexe peut être divisé dans trois grandes sections. La première section contient les chambres excavées dans la ravine de la colline de craie.

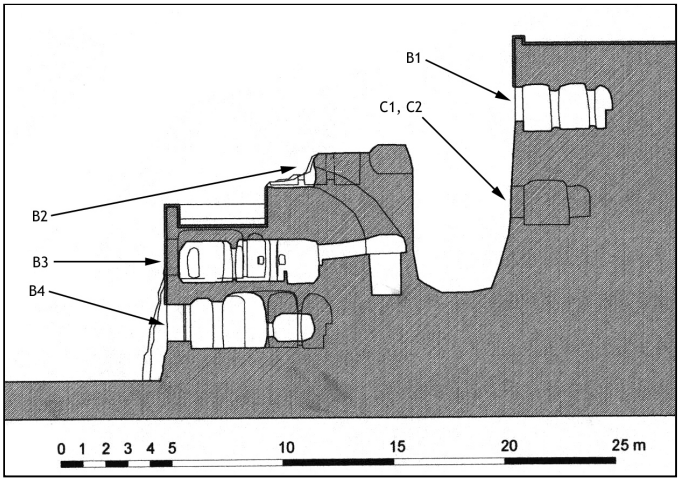

Fig. 1 – Section NO /SE dans la colline de craie et dans le massif péninsule de Basarabi-Murfatlar.

[1] BARNEA 1971, p. 181.

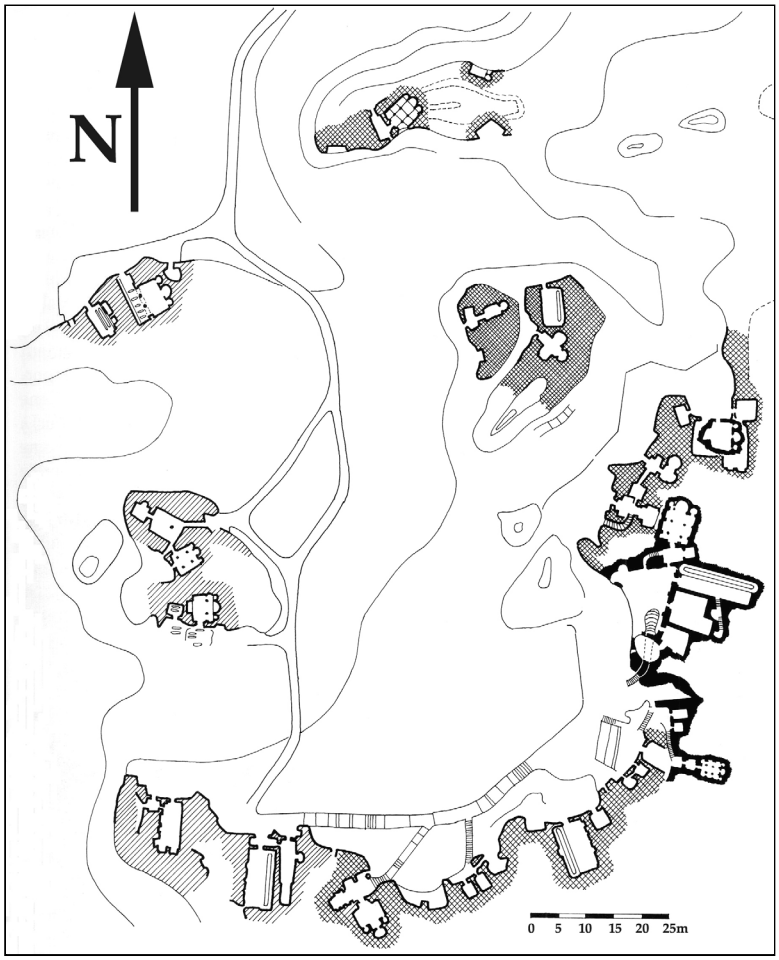

Fig. 2 – Plan du cirque de Göreme (Cappadoce).

Vers la partie est de la ravine se trouve l'église B1; au centre, les chambres funéraires C1 et C2; et vers ouest, un labyrinthe qui comporte un grand nombre de chambres communicantes (E1, E2, E3, E4, E5, G1, G2, G3, G4, G5, G6, G7). Néanmoins, les chambres E-G ne seront pas analysées dans cet article, à cause du fait que leur état irrécupérable (la plupart des parois sont écroulées ou exfoliées) ne permet pas des conclusions fiables. De la même façon, nous avons exclu de notre recherche une deuxième section du complexe, celle qui contient les maisons de surface, les parois de la carrière de craie et beaucoup d'autres éléments qui ont été irréversiblement détruits. La dernière section du complexe a été nommée le *massif péninsule*. Il s'agit d'un gigantesque bloc parallélépipédique de craie, avec les dimensions 9 x 10m, situé à nord-ouest de la ravine déjà mentionnée. À l'intérieur il a trois niveaux différents, chacun d'entre eux correspondant à une église (les églises B2, B3, B4). Les trois églises superposées communiquent par l'intermédiaire des galeries ou par des trous. Au deuxième niveau, celui de l'église B3, il y a un grand nombre des chambres connexes.

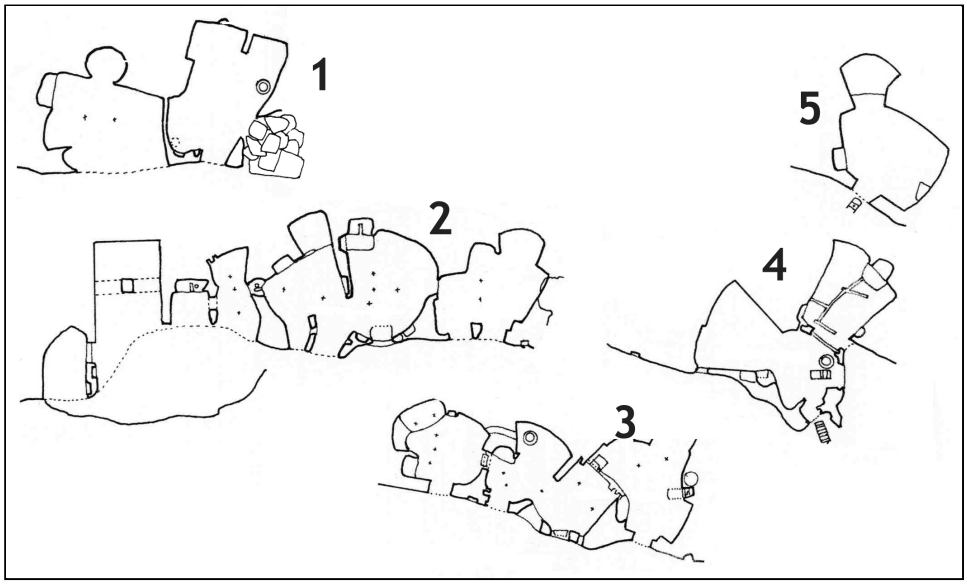

Fig. 3 – Plan des cinq niveaux de l'église *Madonna della Scala*, Massafra (Italie).

On a supposé que les églises rupestres de Basarabi s'inscrivent dans le cadre plus large des grottes monastiques de Caucase, de Crimée, de l'Italie du sud et de Cappadoce. On a été tenté aussi de spéculer sur la présence des pauliciens, secte hérétique orientale, à Philippopolis (Plovdiv, Bulgarie), et sur la redondance des croix maltaises sur les parois de Basarabi. On a parlé d'iconoclasme et on a essayé inscrire ces églises dans le cadre plus large des églises rupestres de la périphérie du monde byzantin[2]. Il y a une relation entre les grottes de Basarabi et les grottes cappadociennes ou italiennes, de sorte que nous avons trouvé le même type d'iconostase dans l'église B4 de Basarabi et dans une église rupestre d'Apulie. Certaines églises de Göreme (Cappadoce) et de Massafra (Apulie) sont superposées de la même façon que les églises B2, B3 et B4 de Basarabi[3], mais ces correspondances ne justifient une relation directe, car l'une des plus importantes particularités des églises de Cappadoce et d'Apulie est pourtant leur peinture[4]. Néanmoins, les établissements rupestres cappadociens qui ne sont pas des églises sont dépourvus de peintures. Leur décor est généralement sommaire, exécuté directement sur la paroi, ou limité à un seul panneau, généralement associé au réfectoire. Au contraire, dans l'église les peintures couvrent tout l'espace[5]. Quant à Basarabi, les traces de peinture[6] y sont réduites à deux contextes particuliers de

[2] THEODORESCU 1976, p. 120-127.

[3] JACOVELLI 1963, p. 43-58.

[4] Pour Cappadoce: JOLIVET-LEVY 1991, p. 335-341; THIERRY 2002, p. 185-200; pour l'Italie: FONSECA 1970, *passim*; JACOVELLI 1966, *passim*.

[5] JOLIVET-LEVY 2001, p. 32-33.

[6] Deux raies de peinture rouge ferrugineuse au dessus des colonnes de l'iconostase de l'église B4: BARNEA 1981, p. 58; deux des colonnes bâties en blocs de craies dans la nef de la même église étaient peintes de la même façon au moment de la découverte: AGRIGOROAEI 2007, *passim*.

l'église B4. Nous pouvons sincèrement affirmer que, du point de vue des peintures et de l'iconographie, il n'y a aucune relation entre Basarabi et les autres monuments religieux rupestres de l'espace byzantin.

Fig. 4 – a) La partie nord de l'iconostase de l'église B4 de Basarabi / b) L'iconostase entier de l'église *Santa Marina*, Massafra (Italie).

Les chercheurs ont exagéré le caractère pan-byzantin des églises de Basarabi, car leur importance ne réside pas dans le fait même d'être excavées dans une ravine. C'est la coexistence des dessins religieux avec des graffiti païens qui importe. Dans les églises cappadociennes il y a aussi des dessins d'animaux, mais leur présence est rare et aléatoire[7]. Dans les églises d'Apulie nous n'avons pas encore trouvé des tels images. Une autre différence est que les églises de Cappadoce ont été creusées dans les VI-Xe siècles[8] et leur fonctions sont extrêmement hétérogènes ("paroissiales", ermitages, monastiques, votives etc.)[9]. Les églises de Basarabi peuvent être comparées aux églises de l'Italie du sud ou aux églises cappadociennes seulement par rapport à leur caractère rupestre. Or, ce caractère rupestre réside premièrement dans l'excavation. Cette étude sera donc dédiée à la technique d'excavation.

En regardant attentivement les parois de chaque église du complexe Basarabi nous avons observé trois types différents de finissage. Une partie des parois furent creusées et ciselées afin d'achever un aspect lisse, fin, bien poli. Un autre groupe des parois témoigne d'aspérités, et un troisième et dernier groupe fut décoré par des rayures concaves parallèles qui créent un effet visuel étonnant, puisque la plupart de ces rayures se trouvent sur les plafonds. Néanmoins, pour pouvoir rendre des services à l'archéologie et à l'histoire nos investigations doivent s'appuyer sur des données précises, basées sur des critères sûrs. Nous

[7] THIERRY 1994, vol. 2, p. 272.
[8] JOLIVET-LEVY 2001, p. 16-18; THIERRY 1979, p. 3-11.
[9] JOLIVET-LEVY 2001, p. 29.

avons dénommé et analysé ainsi trois techniques.

La *technique no .1* rend la roche lisse, comme dans le cas du travail au feu dans les mines médiévales de fer ou de charbon[10]. Malgré cela, les ouvriers qui ont travaillé à Basarabi n'avaient pas besoin d'utiliser une telle technique, puisque la craie est une roche tendre, qui peut être excavée facilement avec un outil de fer. L'excavation devait être faite par des pics, ainsi qu'elle est témoignée par la paroi sud de l'église B1 ou par la paroi courbe de la chambre C2. On ne garde pas des vrais négatifs des pointes d'outils dans les parois excavées suivant cette technique, mais des traces faibles. Suite à cette observation, nous considérons que les parois de type no.1, ça veut dire les parois creusées suivant la technique no.1, ont été excavées avec des pics, mais le finissage a été fait par l'intermédiaire d'un autre outil, ou par d'autres méthodes, de sorte que le résultat final ne témoigne pas d'une utilisation de pics, mais d'un outil plat et large employé non pas pour l'excavation, mais pour le polissage.

La *technique no. 2* se trouve sur les parois des compartiments d'angle du complexe Basarabi et a un aspect brut, demi-ciselé. Sur les parois de type no.2, l'utilisation de l'outil a laissé des nombreuses aspérités. Par exemple, dans deux cas (l'abside de l'église B1 et l'abside de l'église B3) les ouvriers ont creusé avec des pics ou des pioches, de sorte que, en excavant au fur et à mesure, ils sont arrivés au moment du finissage. Leur technique était différente de celle qui a été employé par les ouvriers qui ont excavé les autres chambres des églises B1 et B3 (techniques no.1 et no.3). En regardant attentivement les parois des deux chambres déjà mentionnées, nous verrons que les ouvriers ont enlevé d'abord les parties supérieures de la paroi, finissant de haut vers le bas.

Sur les parois de type no.2 on voit partout des négatifs de pointe, qui sont d'habitude rectangulaires ou trapézoïdaux et ont 3,5-4,2cm largeur et 3,1-5,5cm longueur[11]. À cause de la largeur des négatifs analysés, nous considérons que la pointe des outils était allongée et mince. Elle témoigne d'un outil qui n'est pas semblable à de piolets ou de haches, mais à de pics ou de herminettes[12].

---

[10] BERG 1992, p. 55; DUBOIS, GUILBAUT 1992, p. 91.

[11] Les mesurages comptent sur nos propres observations *in situ* et sur de photos au mètre à raban. Les négatifs de pointe que nous avons mesuré se trouvent sur les parois des chambre C2, du *naos* et *pronaos* de l'église B1, de l'abside de l'église B3, de l'abside et du tombeau connexe de l'église B4. Pour les mesurages de la technique no.3 nous avons analysé les parois et plafonds de B3 (le *naos* et les deux oratoires) et de B4 (la nef). La variation de la largeur des négatifs est le résultat de la superposition de deux négatifs différentes. Ça veut dire que le négatif de pointe qui a une largeur réduite est en effet le premier qui a été marqué sur la paroi. Celui qui se trouve parallèle avec lui, mais est beaucoup plus large, a été marqué après le premier et lui superpose une partie.

[12] L'emploi d'un pic est infirmé par la forme rectangulaire des négatifs de pointe. L'emploi d'une hache est peu semblable, car sa lame est verticale. Dans le cas où nous pensons que l'ouvrier pouvait employer une hache, mais lui-même n'était pas assis en face de la paroi, mais en latéral, le résultat devait être pourtant celui des négatifs de pointe fichés obliquement dans la paroi, qui n'est pas le cas des négatifs des parois no.2 de Basarabi.

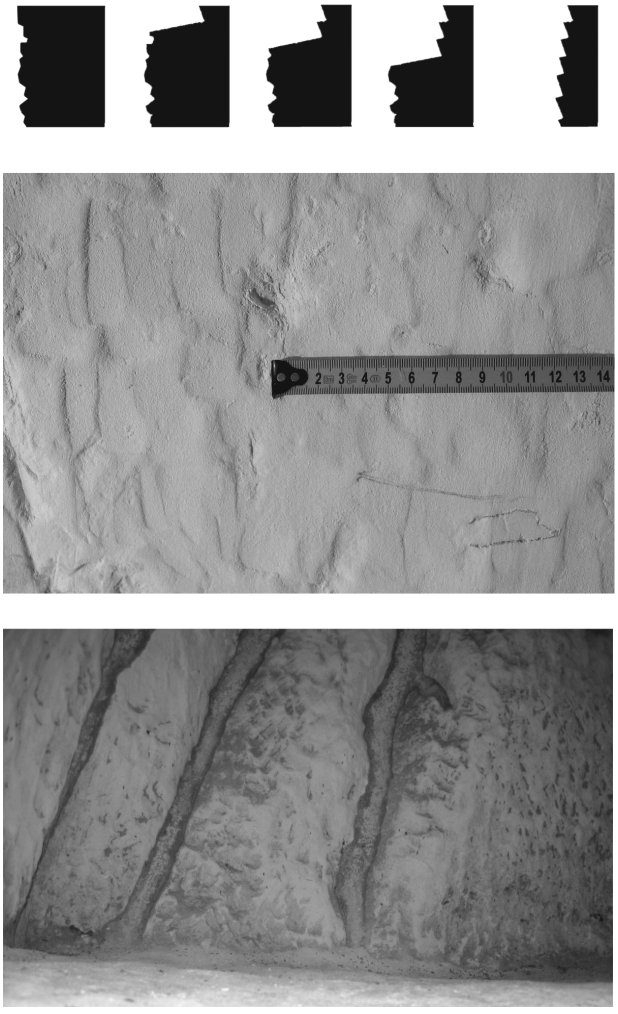

Fig. 5 – a) Technique no. 2 / b) Paroi de l'abside de l'église B3 / c) Paroi de la chambre C2.

Fig. 6 – a) Paroi nord-ouest du tombeau connexe de l'église B4 / b) Le tombeau connexe du deuxième oratoire de l'église B3.

À Basarabi ont été découverts onze outils, mais aujourd'hui nous connaissons six[13]. En outre, nous n'avons pas leurs dimensions exactes; nous connaissons seulement leur poids, grâce à laquelle nous pouvons les diviser dans deux catégories : grands (une hache de 1,144kg) et petits (une herminette, trois pioches et un outil non identifié – 0,425-0,647kg)[14]. Les négatifs de pointe, visibles

[13] Les publications ne mentionnent pas l'emplacement exact des outils *in situ*. Nous supposons qu'ils ont été découverts probablement en dehors des chambres creusées en craie. Cette supposition compte sur le rapport INMI déjà cité, dans lequel Liana Grigore précise les étapes distinctes des fouilles: en 1957-1958 les archéologues n'ont découvert que B1, C1-2, E-G, céramique et pièces de craie sculptées; en 1960 le massif péninsule; au début de l'année 1961 une maison; et en juillet 1961 plusieurs maisons, tombeaux et un *dépôt d'outils de fer abandonnées*: AGRIGOROAEI 2007. Les outils ont été interprétés comme : 6 haches/pics, 1 briquet, 1 clou de fer et 3 couteaux. Après les travaux du laboratoire INMI, les fiches ne contiennent que la description de 6 objets: 1 hache, 3 pioches, 1 herminette et 1 objet non identifié. Il s'agit des mêmes objets, qui ont simplement changé de nom. Les 6 haches/pics présentés au laboratoire INMI gardaient encore des traces de bois, qui pourraient être étudiées, afin d'arriver à une datation par *Carbone 14*. Malheureusement, les objets ont été subis à traitements *mécaniques* et les traces de bois ont disparu. Pour les détails: les demandes no.30/9 avril 1962 et no.72/26 mars 1963 du dossier Basarabi de l'INMI; pour le traitement des outils: les fiches des outils no. 1, 2, 3, 4, 5, 6 du même dossier, rédigées par I. Istudor et R. Voinarovschi.

[14] Objet no. 1 (*herminette*): 0,841kg avant / 0,597kg après le traitement; no. 2 (*hache*): 1,520kg avant / 1,144kg après le traitement; no. 3 (*pioche*): 0,646kg avant / 0,425kg après le traitement; no. 4 (*pioche*): 0,797kg avant / 0,630kg après le traitement; no. 5 (*pioche*): 0,975kg avant / 0,647kg après le traitement; no. 6 (*inconnu*): 0,845kg avant / 0,606kg après le traitement; les poids suivent les informations de I. Istudor et R. Voinarovschi.

encore aujourd'hui sur les parois de type no.2, peuvent être faits par l'emploi d'outils de la deuxième catégorie. La grande hache de la première catégorie ne pouvait pas laisser des tels négatifs, puisque sa pointe était tranchante.

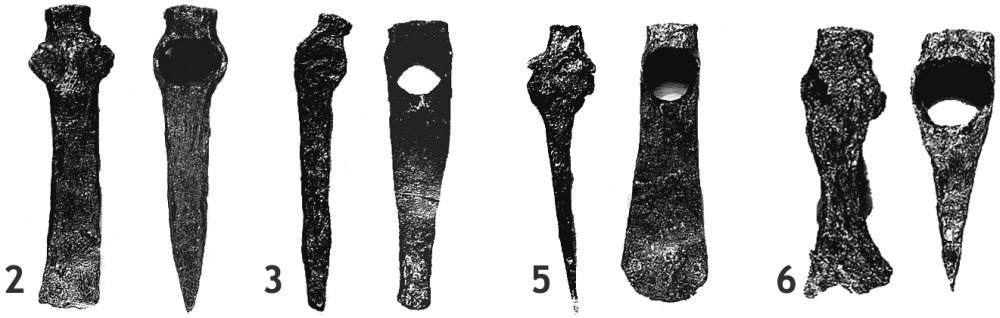

Fig. 7 – 4 des 11 outils découverts à Basarabi : outils 2, 3, 5 et 6.

La *technique no. 3* apparaît sur les parois polies en rayures. Ces rayures sont concaves et parallèles. Leur longueur est de 3,7-6,8cm[15] et chacune a été creusée en plusieurs étapes, puisque par endroits sont encore visibles de rétrécissements sur la surface. Ces rétrécissements sont probablement dus à l'emploi d'un outil spécial, qui aurait une pointe concave. La distance entre les rétrécissements est de 7,2-12,5cm et peut être expliquée par l'utilisation supplémentaire d'un marteau, avec lequel l'ouvrier devrait frapper l'outil à pointe concave. La longueur des rayures entre les rétrécissements variait probablement en fonction de la force du coup, car une force supérieure devrait ficher l'outil plus profondément dans le conglomérat de craie à excaver. Une fois ces techniques identifiées, leur analyse n'arrive pourtant à aucune conclusion sans une étude spéciale de chaque église et des techniques employées dans son excavation. Dans la deuxième partie de notre recherche nous devons commenter chaque chambre.

[15] Pour ce qui est de leur variation de la largeur, les rayures devaient avoir la même largeur à l'origine, mais elles se sont superposées l'une à l'autre. Pour l'explication, voir note 11.

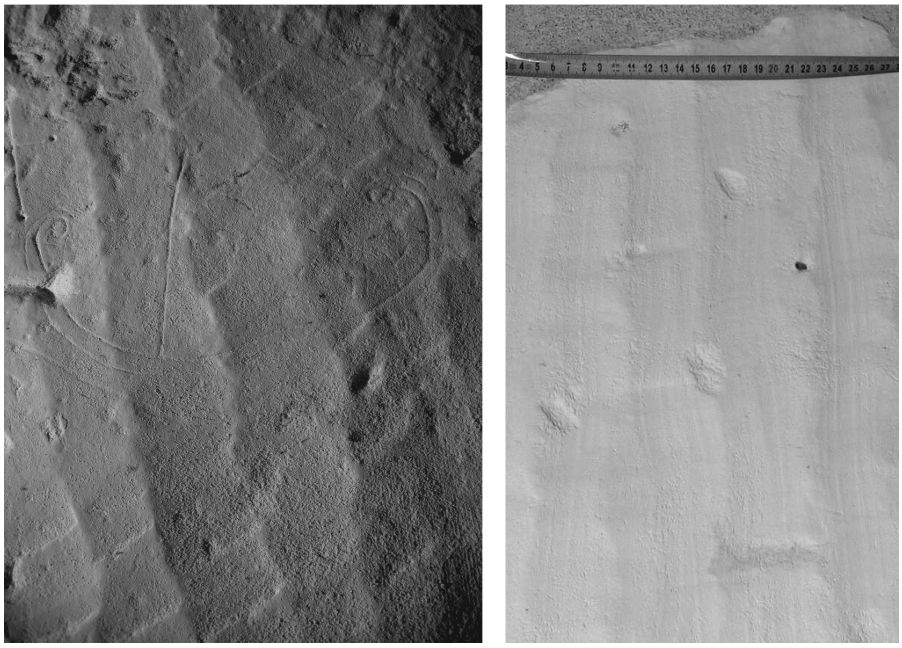

Fig. 8 – a) Technique no.3 / b) Paroi nord-est du deuxième oratoire de l'église B3. On voit aussi le bateau « viking » / c) Plafond de la voûte en berceau du *naos* de l'église B3.

Fig. 9 – a) Plafond voûté du deuxième oratoire de l'église B3 / b) Plafond voûté de la partie sud-est de la nef de l'église B4.

L'église B1 a un plan compartimenté (*pronaos*, *naos* et abside); et ses dimensions sont c. 6 X 2m[16]. L'entrée est creusée dans une ravine, à une distance considérable du niveau d'un bassin d'extraction de la craie qui se trouve devant elle. L'église est orientée vers l'est et son entrée est pratiquée dans le côté nord du *pronaos*. Il n'y a aucune fenêtre et la seule communication se fait par l'entrée déjà mentionnée. Le plancher de l'église est creusé sous le niveau de seuil de l'entrée, de sorte que les ouvriers ont aménagé une marche intermédiaire. Dans les coins nord-est et sud-est du *pronaos* ont été adossés deux socles parallélépipédiques et sur le côté ouest, au long de la paroi, fut excavée une banquette basse. Dans le *naos* on trouve un autre socle dans le coin nord-est et une autre banquette dans le coin sud-ouest. En l'axe central de l'abside est adossé un socle monolithe, l'autel, flanqué par deux autres socles dans les coins sud-ouest et nord-ouest. Les premières deux chambres ont de voûtes en berceau et l'abside a une voûte en cul de four. Sur les parois de l'église on discerne encore plusieurs croix (maltaises, simples, en haut-relief ou encerclées), la plupart concentrées dans le *pronaos* (sur les côtés gauche et droit de l'entrée du *naos*), deux carrés renfermant trois caractères runiques; et une autre inscription sur le cadre supérieur de la même entrée du *naos*. Au moment de la découverte il y avait sur la paroi sud du *pronaos* quelques dessins animaliers (chevaux et lapins) et quelques inscriptions cyrilliques et cyrilliques mêlées aux caractères runiques, toutes disparues suite à l'exfoliation.

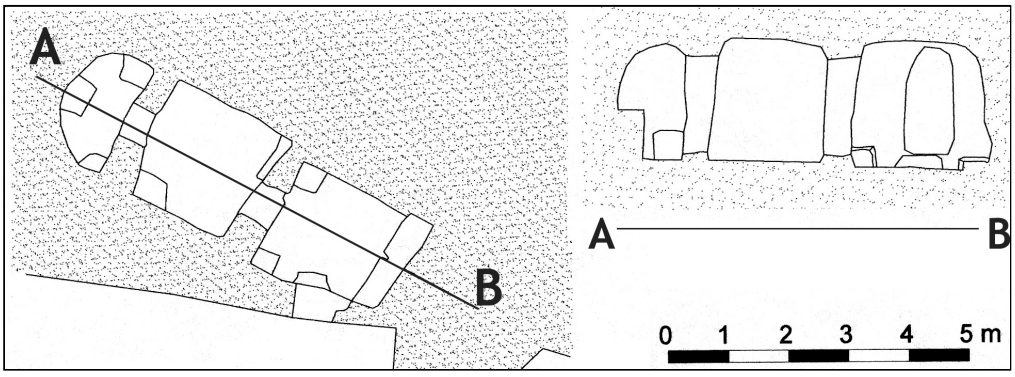

Fig. 10 – Plan et section de l'église B1 de Basarabi

Du point de vue de la technique d'excavation, l'église B1 témoigne des types no. 1 et no. 2. Nous ne pouvons pas estimer la technique d'excavation de l'abside, puisque son état de dégradation est très avancé, mais nous pouvons analyser les techniques employées dans le *naos* et *pronaos*. Sur les parois conservées du *naos*[17] on voit seulement la technique no. 2. La même technique est témoignée dans le *pronaos* par la paroi est (sauf le bord gauche de l'entrée du *naos*, qui est excavé suivant la

[16] Pour la description de l'église B1: BARNEA, BILCIURESCU 1959, p. 543-546; BARNEA 1971, p.192-197; BARNEA, 1981, p. 46.

[17] La paroi sud est entièrement exfoliée; la partie droite de la paroi nord est dans un état pareil.

technique no. 1), par les parois nord et ouest, et par l'extrémité droite de la paroi sud. Néanmoins, la plus grande partie de la paroi sud, celle qui porte des dessins d'animaux, est creusée suivant la technique no. 1. Ces deux types différents d'excavation seront interprétés à la fin de l'analyse des chambres C.

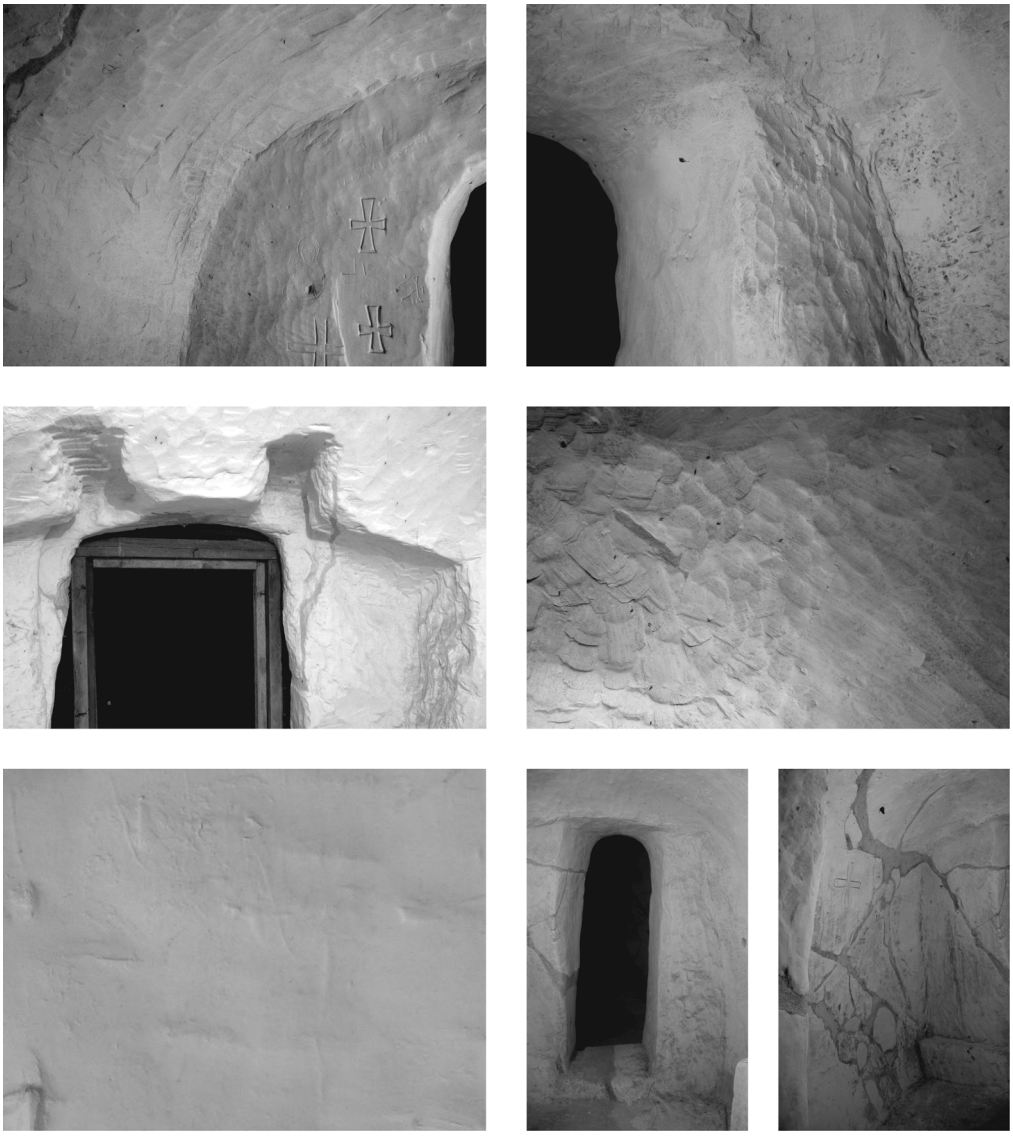

Fig. 11 – L'église B1: a) Le coin nord-est du *pronaos* / b) Le coin sud-ouest du *naos* / c) L'entrée vue de l'intérieur du *pronaos* / d) Paroi ouest du *pronaos*, au dessus de la banquette / e) Détail de la paroi est du pronaos, le bord gauche de l'entrée dans le *naos*, au dessus de la croix maltaise / f) Paroi est du naos / g) Paroi nord et coin nord-est du *naos*.

Fig. 12 – Paroi sud de l'église B1. Les dessins d'animaux.

Les chambres C se trouvent dans la même ravine dans laquelle a été creusée l'église B1, mais au niveau inférieur et vers l'ouest[18]. Il s'agit d'une grotte compartimentée en deux chambres communicantes, appelées C1 et C2 par les archéologues. Devant l'entrée de la chambre C1 (la première) on trouve un autre bassin d'extraction de craie. Les chambres sont orientées de nord-est vers sud-ouest et l'entrée fut creusée sur le côté nord-ouest. Elle a aussi un seuil, mais, puisque le plancher de la chambre C1 était relativement élevé, on n'a pas eu besoin de créer de marches intermédiaires. Le plan de la chambre C1 est irrégulier, le plafond est raccordé aux parois dans une voûte étrange, dont une partie (le côté sud) est une voûte en cul de four, quant à l'autre (le côté nord), elle est couverte par la moitié d'une voûte en berceau. Les dimensions de la chambre sont 3 X 1,80 m, et sa hauteur maximale est 1,70 m. Dans le côté sud-ouest est une niche et dans le coin nord-est un bloc de craie. La C1 communique avec une autre, C2, par l'entremise d'une entrée creusée dans le côté est de la C1. Le plafond de la deuxième chambre est aussi raccordé aux parois dans une voûte en cul de four, et sa hauteur maximale est de 1,20 m. C2 a les dimensions de 1,50 X 1,30m et dans son coin sud-ouest est une fosse.

[18] Pour la description des chambres C1 et C2: BARNEA, BILCIURESCU 1959, p. 546-547; BARNEA 1971, p. 221-222; BARNEA 1981, p. 86.

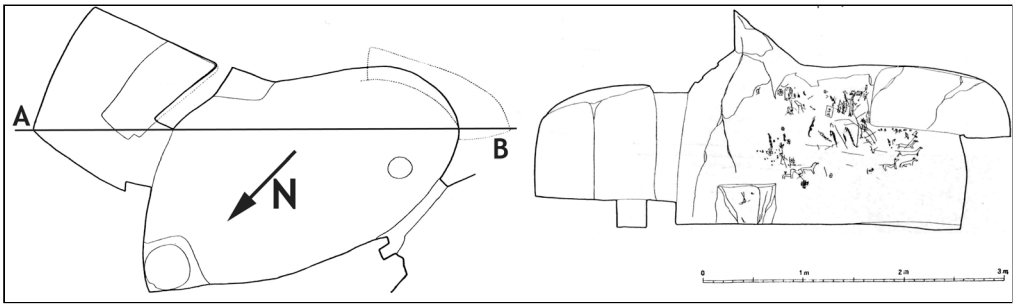

Fig. 13 – Plan et section des chambres C de Basarabi.

À l'intérieur de la chambre C1 restent encore plusieurs croix, dessins d'animaux (chevaux, bovines, animaux non identifiés, deux animaux accouplés), une botte, un visage mongoloïde, dragons spiralés, un dragon sans spirales et plusieurs inscriptions en caractères runiques.

Toujours dans la chambre C1, au-dessus de l'entrée voûtée de chambre C2, est une grande croix maltaise en haut-relief, qui renferme une petite croix simple. Tous les dessins sont concentrés sur les parois de la chambre C1. Aucun dessin n'existe dans la chambre C2. Il paraît que les deux chambres ont eu une utilisation funéraire, car sur le plancher de la chambre C1 ont été découverts deux squelettes humains, la tête orientée vers l'entrée. Dans la chambre C2 on a découvert un autre squelette. Tous les trois étaient des adultes et de sexe masculin. Il n'y avait aucune trace d'un cercueil ou d'autres objets d'inventaire. Seule l'empreinte de quelques tissus était conservée dans le limon du plancher. Les deux entrées (celle qui lie l'extérieur à C1 et celle qui lie C1 à C2) ont été murées par des blocs de craie, liés avec un mortier de poudre de craie. Dans l'intrados de la première entrée restent toutefois les traces d'un trou où on mettait peut-être le gond d'une porte. Nous avons observé que la croix maltaise en haut-relief est creusée sur une paroi qui a été polie suivant la technique no. 1 et on peut voir que les creux latéraux de la croix s'absorbent dans la paroi. Ces creux ont été excavés suivant la technique no. 2, mais la surface de la croix maltaise atteste une excavation du type no. , ce qui nous a menés à considérer que la paroi a été entièrement polie suivant la technique no. 1 avant l'excavation de la croix.

En outre, la technique no.1 ne continue pas sur toute la paroi nord-est de la chambre. Sur la partie nord elle est remplacée par la technique no. 2, grâce à laquelle un ouvrier a essayé excaver le raccord d'une voûte en berceau. Sur la partie sud de la même paroi, la technique no. 1 est interrompue par un conglomérat de craie pas du tout excavé. Ensuite, la paroi courbe qui occupe les côtés sud et sud-ouest de la chambre C1 est creusée suivant la technique no.1. Au contraire, les parois de la chambre C2 ont été excavées entièrement suivant la technique no. 2. Nous estimons donc qu'au début il n'y avait qu'une grotte naturelle de dimensions réduites, témoignée encore par le conglomérat de craie situé dans le haut du coin sud-est de C1. La chambre a été peut-être élargie et les parois ont été polies suivant la technique no. 1. Dans une deuxième étape, un deuxième group d'ouvriers, qui utilisaient la technique no. 2, a essayé créer une

voûte en berceau, qu'ils n'ont pas réussi achever, et ont creusé la croix maltaise. Les mêmes ouvriers ont excavé un autre compartiment, toujours suivant la technique no. 2, la chambre C2. À la fin, on a mis trois morts dedans et on a muré l'entrée.

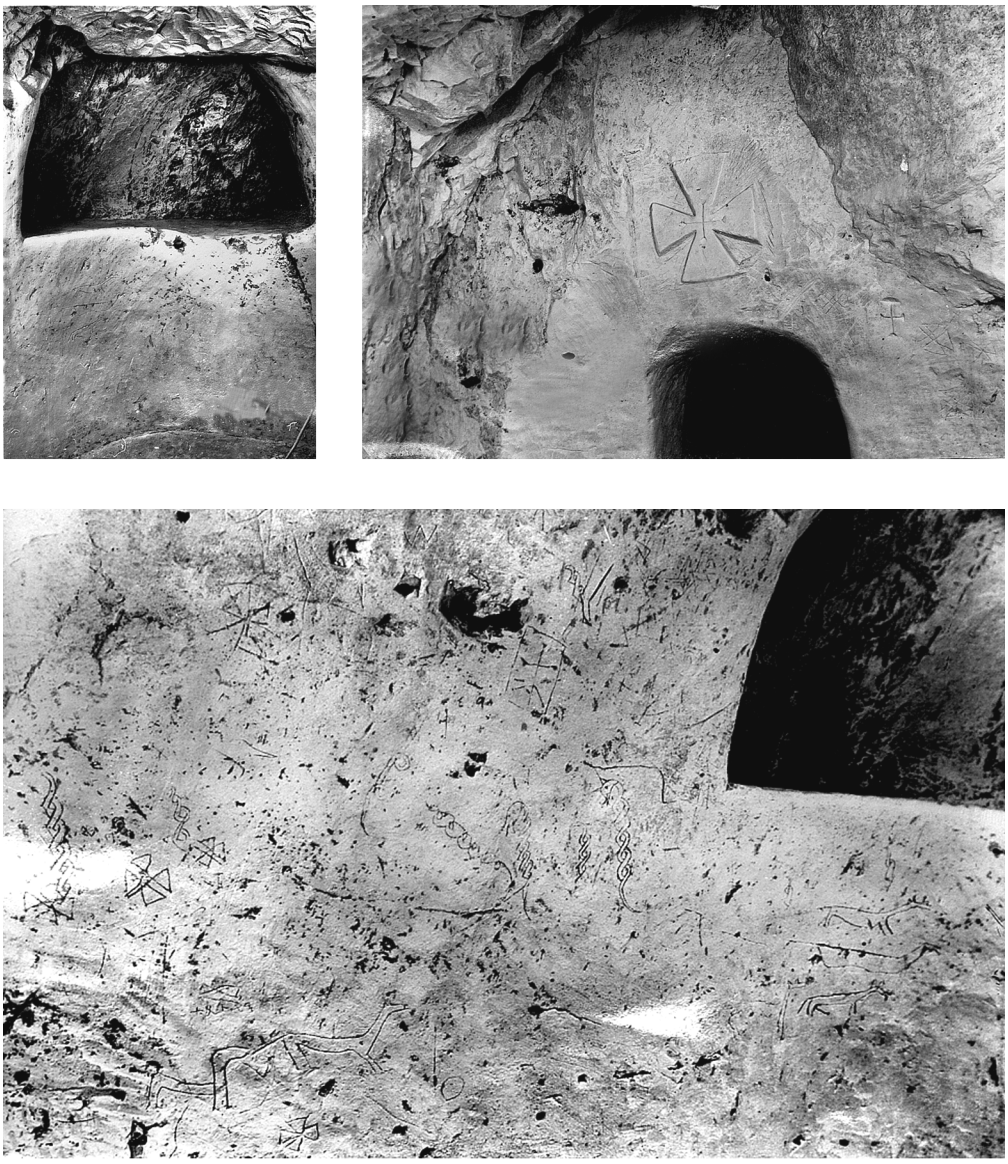

Fig. 14 – Chambre C1: a) La niche de la paroi ouest / b) La croix maltaise / c) La paroi courbe et ses graffiti animaliers.

Ces deux types d'excavation (no. 1 et no. 2) sont attestées aussi dans l'église B1, pour laquelle nous pouvons finalement estimer, par comparaison aux conclusions tirées de l'analyse des chambres C, que les deux parties des parois

polies suivant la technique no. 1 étaient à l'origine une grotte naturelle élargie par le premier group d'ouvriers, les contemporains ou les mêmes ouvriers qui ont élargi dans une première étape la chambre C1. Dans cette étape, B1 n'était pas encore une église, mais une seule chambre. Un deuxième group d'ouvriers ont élargi cette chambre vers nord (les creux de l'entrée) et ouest (la banquette). Ils ont excavé probablement la voûte en berceau et ont transformé la chambre en un *pronaos*. Ensuite, ils ont excavé le *naos* et l'abside, achevant une vraie église.

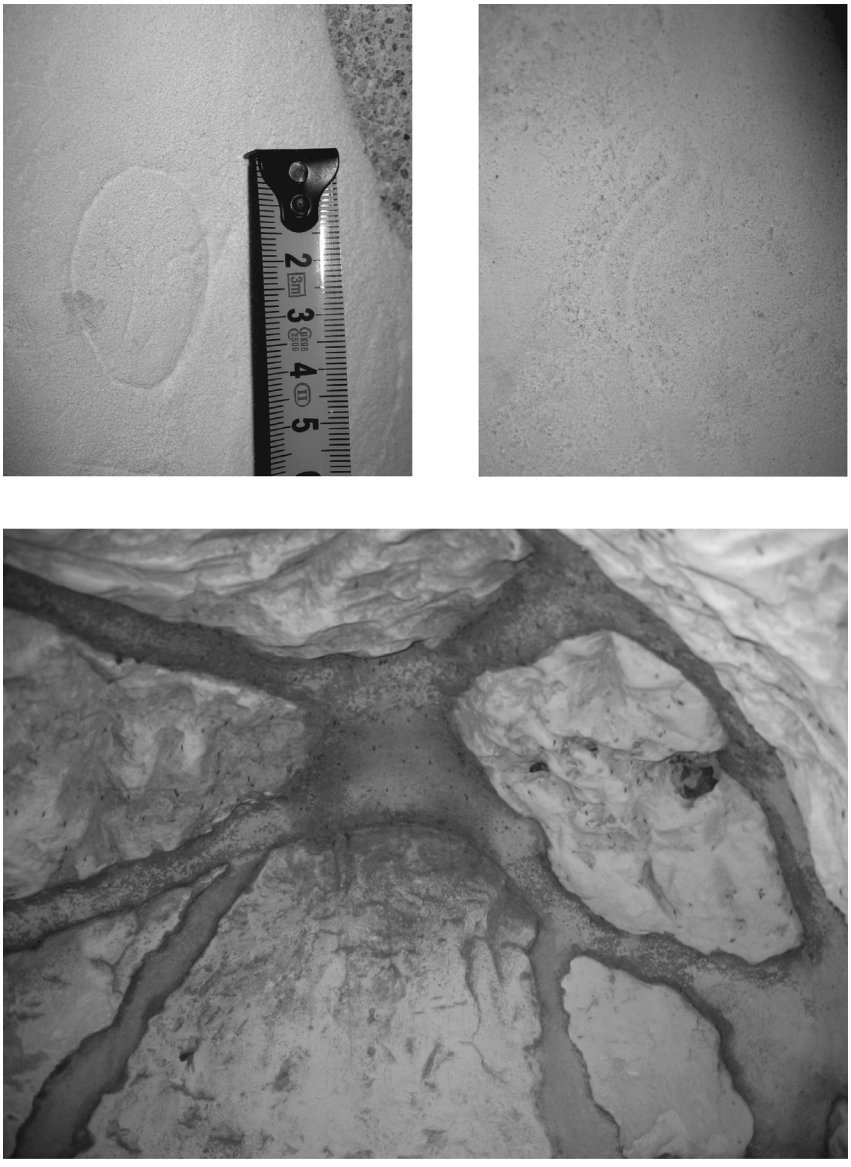

Fig. 15 – Chambres C1-2: a) Visage mongoloïde sur l'intrados gauche de la niche de la chambre C1 / b) La partie inférieure d'un dragon sur la paroi sud-est de la chambre C1 / c) Voûte de la chambre C2.

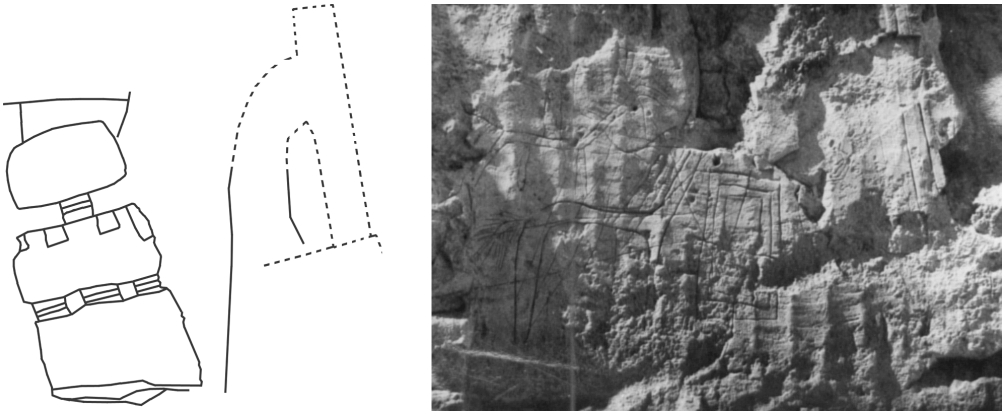

Fig. 16 – L'église B2 : a) Plan ; b) Détail de la paroi ouest du *naos*.

L'église B2 est située au niveau supérieur du massif péninsule[19]. Elle est tricompartimentée (abside, *naos* et *pronaos*) et a l'abside orientée vers sud-sud-est. Ses dimensions sont 4 x 2,20 m. Elle était ruinée dèjà au moment de la découverte et ne garde aujourd'hui que la partie inférieure de ses parois (jusqu'à 1,50 m maximum), les seuils et quelques traces des socles de craie qui était autrefois à l'intérieur de l'abside et dans le *naos*. Dans l'abside étaient trois socles, disposées sur les côtés sud-sud-est, ouest-sud-ouest et dans le coin sud-sud-ouest. Dans le *naos* il y avait aussi quatre socles, toutes disposées sur le côté sud-sud-est (deux à gauche et a droite de l'entrée de l'abside; et deux autres socles dans les coins). Dans le *pronaos* rien n'est conservé. Sur son pavement il y avait, au moment de la découverte, des blocs de craie et des fragments de piliers[20]. Dans les trois chambres détruites on trouve encore les seuils, partiellement conservés, grâce auxquels on a supposé que le passage de *pronaos* vers *naos* soit assuré par l'intermédiaire des colonnes, de la même façon que dans l'église B4, qui est située deux niveaux en bas. Néanmoins, on ne peut jamais estimer l'aspect du plafond et la voie d'accès. Suite au fait que les côtés nord, nord-ouest et ouest du *pronaos* ne gardent que traces de leurs parois, l'entrée, qui devait être creusée dans l'une des parois de cette chambre, ne peut pas être identifiée. Les graffiti peuplent seulement l'abside et le *naos*, car les parois du pronaos sont détruites. Ils représentent de chevaux et de cavaliers, tous esquissés par des traits rectilignes et sans volume, mais aussi de formes géométriques. Il n'y a aucune inscription. Au moment de la découverte il y avait toutefois deux croix et quelques inscriptions slaves sur les blocs de craie et sur les fragments des piliers du *pronaos*. À la fin, puisque l'église est dans un état avancé de dégradation, nous ne savons rien sur la technique d'excavation du *pronaos*. L'abside est aussi conservée dans un état

[19] Pour la description de l'église B2: BARNEA 1971, p. 197-198; BARNEA 1981, p. 50.

[20] La présence des parties écroulées dans le *pronaos* est infirmée par un rapport de l'Institut National des Monuments Historiques (INMI). L'auteur (Liana Grigore) nous dit qu'on *n'a pas trouvé des fragments des parties écroulées*: AGRIGOROAEI 2007, *passim*; en outre, les *parties écroulées* mentionnées par BARNEA 1981, p. 50, n'existent dans aucun musée.

fragmentaire, mais la paroi ouest du naos, celle qui porte des dessins animaliers, atteste toutefois la technique no.3.

L'église B3, ses chambres connexes et ses galeries composent un vrai labyrinthe qui occupe le deuxième niveau du même massif péninsule[21]. La communication entre le niveau de l'église B2 et celui de l'église B3 est assurée par l'entremise de la galerie H. L'entrée dans le couloir supérieur de cette galerie se trouve à quelques mètres du côté sud-ouest du *pronaos* de l'église B2. La galerie descend ensuite jusqu'au niveau des niches de l'église B3 et continue horizontalement vers le deuxième «oratoire»[22] connexe, où elle finit par une ouverture qui s'ouvre directement dans la structure composite des chambres de ce deuxième niveau. L'église B3 est située dans l'autre coin de ce niveau et a un *naos* (2,50 x 2 m et 2,10 m hauteur) voûtée en berceau, qui communique à l'extérieur par l'intermédiaire d'une entrée creusée dans le côté nord-ouest. L'abside de l'autel est excavée en cul de four et à son intérieur se trouve un socle, l'autel lui-même. Dans le *naos* de l'église on peut voir encore quelques petits trous cylindriques, dans lesquels on devait probablement insérer une barre qui soutenait un rideau à fonction d'iconostase. Il y a aussi des croix (parmi lesquelles une croix maltaise inscrite dans un carré), un dessin dont nous avons déjà identifié comme le *tamga* du prince russe Sviatoslav[23], un cavalier, de chevaux, d'autres animaux, de formes géométriques diverses, de swastikas, une botte, un oiseau aquatique en haut-relief et plusieurs inscriptions runiques. Contrairement à la richesse iconographique du *naos*, l'abside ne garde qu'une seule croix creusée dans son axe et flanquée par deux autres petites croix. En outre, le plancher du *naos* était décoré vers l'entrée de l'abside par des rayures; son plafond était décoré de la même façon. Du *naos* s'ouvrent deux entrées dans le côté sud-ouest. La première communique au premier oratoire connexe; la deuxième s'ouvre dans le deuxième oratoire (le même qui communique avec la galerie H). À l'intérieur du premier oratoire, qui a une voûte en demi-berceau, il y a la fosse d'un tombeau (parallèle au côté nord-est) et deux grosses marches dans le coin ouest, qui descendent vers une autre galerie, appelée par les archéologues la *galerie escargot*. L'*escargot* lui-même communique à l'extérieur du massif péninsule par une petite ouverture latérale. Toujours dans le premier oratoire, qui a un plafond décoré par des rayures, comme le plafond du *naos*, il y avait plusieurs croix simples, la partie supérieure d'une croix avec le texte *IC XC [NI KA]* et le contour d'un animal (un cheval, peut-être). La galerie escargot ne garde que le dessin d'un rectangle aux diagonales intersectées. Dans le côté sud-est du premier oratoire il y a une autre ouverture, qui le lie au deuxième oratoire. Cette nouvelle chambre est tri-compartimentée

[21] Pour la description de l'église B3 et ses chambres connexes: BARNEA 1971, p. 198-202; BARNEA 1981, p. 52, 54, 56.

[22] Le terme *oratoire* est un choix conforme au mot choisi par les chercheurs roumains. Le mot roumain *paraclis* vient du grec *parekklésion* et veut dire «endroit connexe d'une église». Son emploi est toutefois lié aux chapelles ou aux oratoires médiévaux, ce qui nous a mené à l'équivaloir par son correspondant exact français. Néanmoins, les chambres du niveau de l'église B3, que nous venons d'appeler des oratoires, ne sont pas des vrais *oratoires*, mais plutôt des chambres connexes qui ont eu des fonctions diverses.

[23] AGRIGOROAEI 2006, p. 38-40.

par des seuils et son plafond, aussi décoré par des rayures, s'appuie sur une colonne. Une ouverture qui a l'aspect d'une fenêtre (qui est différente des deux ouvertures qui lient la chambre au premier oratoire et au *naos* de l'église B3) communique avec l'abside de l'autel de B3. En outre, dans le même oratoire il y a aussi une niche, creusée dans le côté est, dans laquelle se trouve la fosse d'un tombeau. Dans le plancher du deuxième oratoire, très proche du côté nord-est, il y a un trou rectangulaire qui permet l'accès au niveau inférieur de l'église B4. Les dessins de ce deuxième oratoire sont de croix de toutes sortes, quelques animaux stylisés (esquissés par des lignes droites ou aux corps bien marqués), chevaux et cavaliers, plusieurs inscriptions runiques disparates, le contour d'un bateau dont les archéologues ont considéré comme viking[24], un chien et un loup (ou un renard). Dans le même oratoire, sur le côté est-sud-est, s'ouvre, ainsi que nous avons déjà mentionnée, la galerie H, celle qui monte jusqu'au niveau de l'église B2. Les parois de cette galerie gardent plusieurs dessins d'animaux et la silhouette géométrisée d'un homme. Au moment de la découverte, il y avait encore trois dessins de bateaux.

C'est difficile d'interpréter l'emploi des trois techniques d'excavation dans ce deuxième niveau du massif péninsule[25]. Nous avons observé d'abord que les parois polies suivant la technique no. 2 occupent les compartiments d'angle. Tel est le cas de l'abside de l'église B3 et du tombeau connexe du deuxième oratoire. Malheureusement, rien ne peut être dit sur les parois de l'*escargot*, qui sont bien dégradées. Une première observation sera donc que les compartiments d'angle ont été creusés après l'excavation du *naos*, des deux oratoires et de la galerie H. Il est fondamental d'observer cependant que les plafonds de toutes ces dernières chambres ont été excavés suivant la technique no. 3. Dans le cas spécial du *naos*, on voit qu'au moment où son plafond, de type no. 3, est raccordé au paroi, la technique no. 3 est remplacée par la no. 1. Ça veut dire que dans une première étape d'excavation (identifiable grâce à la technique no.1) les parois du *naos* avaient peut-être une hauteur réduite. Le finissage du plafond a agrandi non pas les dimensions de la chambre, car toutes les parties inférieures des parois du *naos* sont de type no. 1, mais son hauteur. Dans le premier oratoire, la voûte en demi-berceau est creusée suivant la technique no. 3, mais la paroi nord-est témoigne de la technique no.1. Dans le deuxième oratoire, la partie droite de la paroi nord-est est creusée suivant la technique no. 3, de même que le plafond, mais la paroi sud-est, dans laquelle est située l'entrée dans la galerie H, est de type no.1. Dans cet état de la recherche nous ne pouvons pas formuler des conclusions fermes. Nous pouvons seulement estimer que les deux oratoires ont eu probablement des plans différents dans l'étape qui correspond aux parois de type no.1.

[24] Pour l'hypothèse scandinave: BARNEA 1971, p. 232. Pour le rejet de la même hypothèse: AGRIGOROAEI 2006, p. 27-29.

[25] Les niveaux médian et inférieur du massif péninsule (les églises B3 et B4) ne peuvent être analysés entièrement par cet article. La structure complexe de ces niveaux nous permettra de formuler seulement d'observations préliminaires, qui doivent être reprises dans le cadre plus large de deux études spéciales, chacune dédié à l'une des églises.

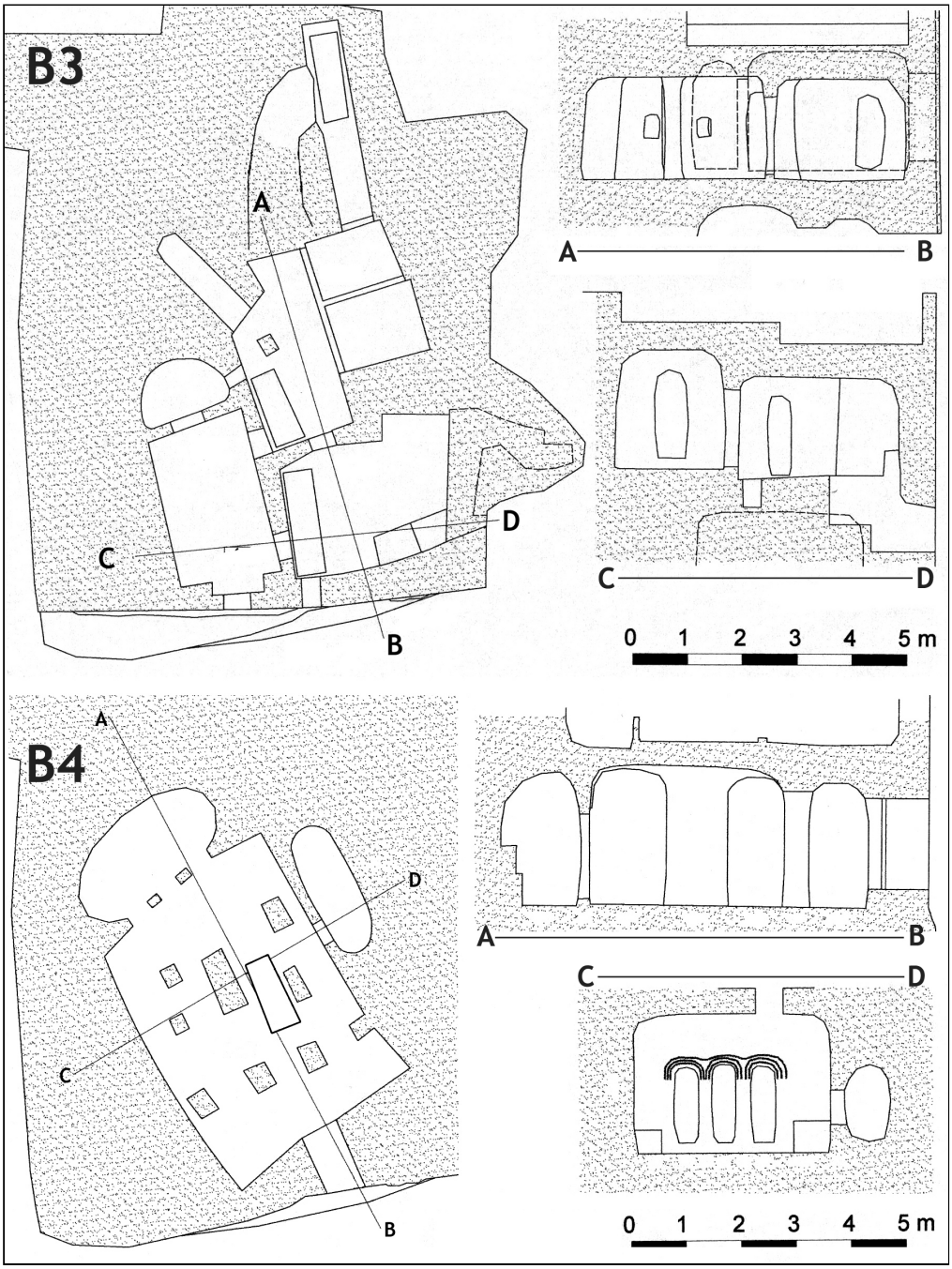

Fig. 17 – Plans et sections des églises B3 et B4 de Basarabi.

L'élargissement témoigné par la technique no. 3 doit être analysé dans le cadre d'un autre article. Dans le cas de la galerie H, nous avons observé que seulement sa partie inférieure, de la fosse rectangulaire jusqu'au niveau des

niches du deuxième oratoire, est excavée. La partie supérieure, celle qui monte vers le niveau de l'église B2, est un puits naturel et ses parois sont en effet des conglomérats de craie brute. Le seul aménagement est la création des marches. Au milieu de la galerie, la fosse a été excavée suivant la technique no. 2, mais dans la partie inférieure de cette galerie, le couloir qui lie la fosse au deuxième oratoire a ses parois latérales excavées suivant la technique no. 1. Sur ces parties des parois on voit encore des dessins de toutes sortes. Néanmoins, le plafond du même couloir est creusé suivant la technique no. 3, et ses rayures ne portent pas des graffiti. Nous considérons donc que dans une première étape la galerie H devait être un puits naturel, élargi par un group d'ouvriers qui utilisaient la technique no. 1. Ensuite, les ouvriers d'un deuxième group ont creusé la voûte en berceau du couloir, et une troisième équipe, ou peut-être toujours la deuxième, ont fouillé la fosse. Cependant, nous ne pouvons pas formuler une datation précise de la technique no. 3. Elle semble toutefois être exécutée dans une étape ultérieure à la technique no.1, mais la relation entre les parois de type no. 3 et no. 2 ne peut être expliquée que par rapport à une colonne murée et adossée de la nef de l'église B4. Le cas des parois de type no. 3 sera donc repris à la fin de cet article.

L'église B4 est située au dernier niveau du massif péninsule. Elle est orientée vers est-sud-est et ses dimensions sont 7 X 3,50 m[26]. L'entrée (voûtée en berceau) est une petite galerie creusée dans la façade nord-ouest du massif. Sa structure est extrêmement composite; les archéologues ont identifié un tombeau connexe, une abside, un *naos* et un *pronaos*, mais ces dernières deux ne sont en effet qu'une seule chambre, séparée en des petits espaces par une agglomération de huit colonnes.[27] Suite à ce problème, nous appèlerons ces deux chambres une "nef". Une partie des colonnes de la nef sont monolithes, les autres sont bâties en blocs de craie. On suppose que le plafond de la partie sud-est de la nef (le *naos*) a été creusé par l'intersection de deux voûtes, chacune en berceau, raccordées aux colonnes, qui ne créent pas pourtant une voûte d'arêtes. Au moment de la découverte, la plupart du plafond s'était écroulée. Dans le même espace, sur les deux côtés latéraux, on trouve deux banquettes étroites; et au-dessus de l'entrée dans le tombeau annexe, toujours dans le plafond de la partie sud-est de la nef, il y a un trou rectangulaire par l'entremise duquel l'église B4 communique au niveau supérieur du deuxième oratoire de l'église B3. Des parties entières du plafond de la nef sont décorées par des rayures parallèles, de la même façon qu'au niveau de l'église B3. Les traces de ces rayures sont visibles surtout au raccord aux parois. Les arcades de l'iconostase sont décorées, sur le côté de la nef, par deux raies symétriques de teinture rouge ferrugineuse. Sur les parois de la nef on voit encore plusieurs types de croix (les petites sont inscrites sur l'intrados gauche de l'entrée; les croix maltaises sont creusées en haut-relief sur la partie inférieure des colonnes). Il y a aussi une grande variété d'inscriptions runiques, slaves, grecques ou glagolitiques, plusieurs animaux (animaux nconnus, chevaux,

[26] Pour la description de l'église B4 et de ses graffiti: BARNEA 1971, p. 202-221; BARNEA 1981, p. 58, 60, 62, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76.

[27] On considère que les premières trois colonnes et la colonne adossée au côté sud-sud-ouest séparent le *pronaos* du *naos*, car elles forment trois arcades.

lapins, oiseaux – parmi lesquels une grande colombe en haut-relief), quelques contours de dragons spiralés (sans tête), quelques swastikas, une botte, deux labyrinthes dans un état avancé de dégradation, d'autres formes géométriques et le plan supposé d'une église. Les plus intéressantes sont les silhouettes humaines, la plupart représentant probablement d'orants, de saints supposés, un berger (ou un homme vêtu d'une touloupe), un homme courant, etc.

L'abside est voûtée en cul de four et l'accès se fait par l'intermédiaire de trois arcades, créées par l'excavation de deux colonnes monolithes. L'intérieur de l'abside a trois socles de craie monolithes dans les côtés nord-est, est et sud-est. Dans les coins nord et sud il y a aussi deux consoles monolithes, au-dessus du niveau des niches. Quant au tombeau connexe, son entrée est une ouverture voûtée, pratiquée au niveau des niches du côté sud-sud-ouest de la nef. Le tombeau est une petite chambre voûtée en berceau, qui suit le même côté de la nef vers est-sud-est. Il n'y a aucune inscription et aucun dessin à son intérieur.

Fig. 18 – L'église B4 : a) La colonne bâtie en blocs de craie qui est adossée à la paroi sud-est de la nef / b) La colonne bâtie en blocs de craie qui se trouve devant l'entrée du tombeau connexe.

Le témoignage des techniques d'excavation nous confirme, de la même façon que pour B1, C1-C2 et B3, que l'église B4 a été achevée dans au moins deux étapes de creusement. Cette conclusion s'appuie sur le fait que les compartiments d'angle (le tombeau connexe et l'abside de l'autel) sont excavés suivant la technique no.2 ; ça veut dire que dans une étape antérieure l'église B4 n'occupait que la grande chambre que nous venons d'appeler la *nef*. La présence des colonnes murées dans cette nef nous témoigne cependant que l'espace où elles ont été bâties était vide à l'origine. Les ouvriers ont voulu changer l'organisation de la chambre, peut-être à cause de raisons de symétrie. Ils voulaient plusieurs colonnes, non pas pour soutenir le plafond, puisque les colonnes murées n'ont pas la même résistance que les colonnes monolithes, mais parce qu'ils suivaient

une certaine esthétique. Pour les mineurs anciens et médiévaux, la pratique de sacrifier une partie de la roche lorsqu'il fallait laisser un pilier de soutènement est bien connue. Ces piliers avaient des tailles et des formes tout à fait variables, en fonction du plafond qu'ils devaient soutenir. Il était par ailleurs fréquent que ces piliers constituent une entrave pour la progression dans les travaux[28]. Or, ces travaux de creusement s'effectuaient d'habitude à l'aide de coins et à la masse, ce que Pline l'Ancien décrivait déjà lorsqu'il parlait *d'attaquer les parois avec des coins de fer et à coup de marteau*[29]. On devait couper d'abord une fissure par le pic avant d'essayer élargir la galerie par d'autres méthodes[30]. Dans le cas des églises de Cappadoce, qui ont été excavées dans un rocher de tuf volcanique, la technique d'excavation dépendait sur la création des tunnels qui s'enfonçaient dans le rocher jusqu'au centre de la salle à excaver, que l'on dégageait ensuite à partir de ce point, en laissant éventuellement en réserve les colonnes prévus au centre[31]. Certains monuments nous renseignent, par leur asymétrie, sur l'organisation du travail, car à *Elmali Kilise* l'excavation des compartiments d'angle (au nord et au sud du *naos*) présente de sensibles différences, suggérant la participation de plusieurs ouvriers progressant simultanément dans les parties nord et sud de l'église, alors qu'un troisième excavait les travées centrales[32].

***

Il est absurde de penser qu'à Basarabi ont vécu trois équipes contemporaines d'ouvriers, qui maîtrisaient trois techniques différentes d'excavation, en participant, une équipe après l'autre, à l'élargissement de chaque église. On pourrait donner une telle explication dans le cas où nous ignorerions un autre témoignage, celui des graffiti. Quand nous avons analysé la relation entre les graffiti et les parois où ils se trouvent, nous avons observé que les parois de type no. 2 sont décorées par des croix ou ne sont pas du tout décorées. Par exemple, il n'y a pas des graffiti dans la chambre C2 et dans le tombeau connexe de B4. L'abside de B4 a cependant quelques croix. Dans l'abside de B3, il y a une seule croix et dans le tombeau connexe du deuxième oratoire de B3 il y a une autre croix. Il y a donc une relation entre les croix et les parois polies suivant la technique no. 2.

En outre, sur les parois ou plafonds qui témoignent de la technique no. 3 on trouve plusieurs graffiti, parmi lesquels d'autres croix, quelques silhouettes humaines stylisées, le bateau "scandinave", quelques cavaliers, quelques formes géométriques et plusieurs inscriptions. Néanmoins, on ne trouve jamais des dessins d'animaux. En ce qui concerne les parois polies suivant la dernière technique, la no. 3, ils portent la plupart des graffiti, de toutes sortes, religieux ou païens, sans aucune préférence pour une certaine série iconographique. Quand nous rapportons ces observations aux conclusions déjà tirées grâce à l'emplacement de techniques d'excavation sur les parois, nous avons obtenu une

[28] DUBOIS, GUILBAUT 1992, p. 92-93.
[29] HAMON, 1992, p. 105-106.
[30] BERG, 1992, p. 55-56.
[31] RODLEY 1985, p. 224-225.
[32] JOLIVET-LEVY 2001, p. 23.

conclusion finale: les parois polies suivant la technique no. 2 sont les plus récents. En outre, ils ne portent que des croix, ce qui témoigne du fait que le dernier niveau identifiable à Basarabi appartient à une communauté religieuse. Nous considérons ensuite que ce niveau n'est pas le seul, car avant lui se situe le niveau des parois polies suivant la technique no. 1. À cause du fait que les parois du type no. 1 gardent aussi un accouplement d'animaux et beaucoup d'animaux en général[33], nous estimons qu'elles datent d'une période païenne antérieure. Quant aux parois de type no. 3, elles ne témoignent pas d'animaux, mais elles portent toutefois plusieurs croix et d'autres graffiti qui ne renvoient pas à une culture païenne. La présence de dessins non religieux (mais non-païens en même temps) nous fait penser qu'elles appartiennent à un niveau intermédiaire. Néanmoins, le fait que la technique no. 3 se trouve surtout sur les plafonds voûtés en berceau lie ces plafonds au niveau de la communauté religieuse, puisqu'il n'y avait aucune raison d'excaver une voûte en berceau sauf que dans le cas où les proportions de la chambre devaient respecter un canon préétabli. Or, pour les Xe-XIe siècles, le canon devait être religieux. Néanmoins, la première colonne murée adossée à la paroi sud de la nef de B4 fut bâtie après le finissage du raccord de la voûte, qui est creusée suivant la technique no. 3. Ce plafond porte encore ses rayures, qui sont couvertes par les blocs de craie de la colonne. Cette observation nous mène à dater les rayures de type no. 3 avant l'achèvement final de l'église B4, mais elles peuvent dater de la même période que les parois du type no. 2, car les colonnes murées pouvaient être bâties suite à un réaménagement immédiat. À la fin, on suppose que les églises rupestres de Basarabi ont été creusées dans au moins deux étapes distinctes d'excavation. La première témoigne d'une communauté païenne, la deuxième, d'une communauté chrétienne. La datation du complexe Basarabi dans les Xe-XIe siècles ne fonctionne donc que dans le cas de l'étape chrétienne. La première, la païenne, a seulement un *terminus ante quem*.

BIBLIOGRAPHIE

AGRIGOROAEI 2006 – Vladimir Agrigoroaei, *Vikingi sau ruşi. Noi cercetări asupra complexului de la Basarabi-Murfatlar*, Apulum, 43/2 (2006), p. 25-49.

AGRIGOROAEI 2007 – Vladimir Agrigoroaei (ed.), Liana Grigore - *Istoric al descoperirii, scurtă prezentare a şantierului şi monumentelor de la Basarabi-Murfatlar* (manuscris din arhiva Institului Național al Monumentelor Istorice), Studia Patzinaka (www.patzinakia.ro), 4, 2007, p. ?.

BARNEA 1971 – Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

BARNEA 1981 – Ion Barnea, *Arta creştină în România, vol. 2 (sec. VII-XIII)*, Bucureşti, 1981.

BARNEA, BILCIURESCU 1957 – Ion Barnea, Virgil Bilciurescu, *Şantierul arheologic*

[33] À Basarabi il y a des animaux et des cavaliers. Ces derniers ne sont toujours en relation aux animaux. Il semble que la plupart des cavaliers appartiennent à une série iconographique distincte. Par exemple, les cavaliers que nous venons de mentionner sur les parois décorées par des rayures (attestés dans le *naos* de l'église B2) n'appartiennent pas à la meme série iconographique que les animaux déssinés sur les parois du type no. 1. Ils sont gravés par de traits rectilignes, sans volume, de la meme façon qu'un cavalier du *naos* de l'église B3. La plupart d'animaux qui peuplent les parois du type no. 1 sont tracés par des traits courbes et leurs corps sont bien figurés.

Basarabi (reg. Constanța), Materiale, 6 (1959), p. 541-564.

BERG 1992 – Björn Ivar Berg, *Les techniques d'abattage à Kongsberg (Norvège) du XVIIe au XIXe siècle: pointerolle, travail à feu et tir à la poudre*, dans *Les techniques minières de l'Antiquité au XVIIIe siècle, Actes du colloque international sur les ressources minières et l'histoire de leur exploitation de l'Antiquité à la fin du XVIIIe siècle, 5-9 avril 1988, Strassbourg*, Paris, 1992, p. 55-76.

DUBOIS, GUILBAUT 1992 – Claude Dubois, Jean-Emmanuel Guilbaut, *Relation entre les gîtes métalliques et les techniques d'exploitation minières antiques en Ariège*, dans *Les techniques minières de l'Antiquité au XVIIIe siècle, Actes du colloque international sur les ressources minières et l'histoire de leur exploitation de l'Antiquité à la fin du XVIIIe siècle, 5-9 avril 1988, Strassbourg*, Paris, 1992, p. 79-96.

FONSECA 1970 – Cosimo Damiano Fonseca, *Civiltà rupestre in Terra Ionica*, (Carlo Bestetti editore), Milano, 1970.

HAMON 1992 – Bernard Hamon, *Mines de cuivre et de plomb dans le Warndt*, dans *Les techniques minières de l'Antiquité au XVIIIe siècle, Actes du colloque international sur les ressources minières et l'histoire de leur exploitation de l'Antiquité à la fin du XVIIIe siècle, 5-9 avril 1988, Strassbourg*, Paris, 1992, p. 105-121.

JACOVELLI 1966 – Gianni Jacovelli, *L'architettura rupestre*, dans *Chiese, cripte e insediamenti rupestri del territorio di Massafra. Mostra documentaria, Taranto, Galleria Taras, 1-15 ottobre 1966*, Taranto, 1966, p. 19-25.

JACOVELLI 1963 – Espedito Jacovelli, *S. Maria della Scala di Massafra*, (ed. Di Lorenzo), Massafra (Taranto), 1963.

JOLIVET-LEVY 1991 – Catherine Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce : le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris, 1991.

JOLIVET-LEVY 1997 – Catherine Jolivet-Lévy, *La Cappadoce: mémoire de Byzance*, Paris, 1997.

JOLIVET-LEVY 2001 – Catherine Jolivet-Lévy, *La Cappadoce médiévale : images et spiritualité*; photographies de Claude Sauvageot, éditions Zodiaque, 2001.

RODLEY 1985 – Lyn Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge, 1985.

THEODORESCU 1976 – Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, Bucureşti, 1976.

THIERRY 1979 – Nicole Thierry, *L'archéologie cappadocienne en 1978. Ses difficultés. Son intérêt pour les médiévistes. Cahiers de civilisation médiévale*, 12/1, CESCM, Poitiers, 1979.

THIERRY 1994 – Nicole Thierry, *Haut Moyen-Âge en Cappadoce: Les églises de la région de Çavuşin*, Paris, 1994.

THIERRY 2002 – Nicole Thierry, *La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge*, Brepols, Turnhout, 2002.

Copyright des illustrations :

4a, 5b-c, 6b, 8b-c, 9a-b, 11a-e, 15a-c, 18a-b – clichés Ana Maria Gruia par l'amabilité du Musée d'Histoire Nationale et Archéologie de Constanța (2007)

1a, 10a, 17a-b – plans de Basarabi par l'amabilité de Mihai Opreanu (2002)

7a, 12a, 13a-c – clichés INMI (datation inconnue)

5a, 8a, 16a – dessins de Vladimir Agrigoroaei (2006)

6a – cliché Toni Cartu (2003)

13a – plan publié par Ion Barnea et Virgil Bilciurescu (1959)

2a – plan publié par Catherine Jolivet-Lévy (2001)

3a – plan publié par Cosimo Damiano Fonseca (1970)

4b – cliché Ciro de Vincentis, publié par Cosimo Damiano Fonseca (1970)

NUMISMATICA

NUMISMATIQUE

DESPRE UN NOU TEZAUR MONETAR DIN PRIMA PARTE A SECOLULUI III P. CHR. DESCOPERIT LA TOMIS

Gabriel TALMAȚCHI,
Cătălin NOPCEA

Spre sfârşitul anului 2005 pe bulevardul Tomis nr. 15, la o adâncime de aproximativ 2 metri, a fost descoperit, cu prilejul unor lucrări de modernizare şi reabilitare a rețelei de canalizare[1], un depozit monetar compus din 14 monede de bronz coloniale emise de Tomis (13 ex.) şi Marcianopolis (1 ex.). Contextul arheologic pare irelevant, deşi din acelaşi perimetru au mai fost recuperate diverse fragmente ceramice care se datează, în majoritate, în epoca romană timpurie. Se pare că cele 14 exemplare erau lipite între ele, sub forma unui bloc monetar. La momentul descoperirii au putut fi identificate numeroase urme de țesătură pe cel puțin două dintre monede[2].

Conform catalogului de mai jos, depozitul este constituit din emisiuni de la Macrinus (Marcianopolis, 1 ex.; 7,15 % din total), Pertinax (1 ex.; 7,15 %), Iulia Domna (1 ex.; 7,15 %), Caracalla Augustus (3 ex.; 21,42 %), Geta Augustus (1 ex.; 7,15 %), Elagabalus (1 ex.; 7,15 %) şi Severus Alexander (6 ex.; 42,85 %). Întreg lotul este păstrat în colecția numismatică a MINA Constanța la nr. de inventar 78.427-78.440.

*

CATALOG

MARCIANOPOLIS
MACRINUS
1. Tetrassarion; AE; 1 h; 8,83 g; 26 mm.
Av. **AVT K OΠEΛΛIOC.CEVH MAKPHINOC**; bust laureat, cuirasat, spre dreapta.

[1] Supravegherea arheologică s-a făcut asupra unui obiectiv ce a urmat traseul unei foste investiții realizată încă din anul 1907.

[2] Lucrările de specialitate, executate de personalul laboratorului MINA Constanța, au permis desprinderea şi curățarea fiecărei monede în parte.

Rv. **... ONTIANOV M ... ΟΠΟΛΕΙ // ΤΩΝ**; vultur din față, cu capul întors spre dreapta, ținând cunună în cioc.
Inedit?.
Nr. inv. MINAC 78.427.

TOMIS

PERTINAX

2. Tetrassarion; OR; 7 h; 8,04 g; 27,5 x 29,5 mm.
Av. **AVT – K Π ... ...** ; bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv. **MHT – POΠ ΠONTOV – TOMЄΩC / Δ** în câmp;
Ruzicka 1917, p. 161, nr. 2733.
Nr. inv. MINAC 78.428.

IULIA DOMNA

3. Triassarion; OR; 1 h; 7,50 g; 24 x 24,5 mm.
Av. **IOVΛIA ΔOMNA CЄ**; bust spre dreapta.
Rv. **MHTP ΠO – N TOMЄΩC / Γ** în câmp-stânga; Nike cu cunună şi trofeu, stând pe un glob, spre stânga.
Ruzicka 1917, p. 164, nr. 2812 a.
Nr. inv. MINAC 78.429.

CARACALLA AUGUSTUS

4. Tetrassarion; OR; 7 h; 9,38 g; 25,3 x 25,5 mm.
Av. **AVT K M AVP – ANTΩNINOC**; bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv. **MHTPOΠ ΠON – TOV TOMЄ // ΩC / Δ** în câmp-stânga; Dionysos cu ciorchine şi thyrsos, spre stânga.
Regling 1910, p. 743, nr. 2864.
Nr. inv. MINAC 78.430.
5. Tetrassarion; OR; 7 h; 9,39 g; 26 mm.
Av. **AV K M AVP – ANTΩNINOC**; cap radiat spre dreapta.
Rv. **MHTPOΠ ΠON – TOV TOMЄΩC / Δ** în câmp-stânga; Hygeia spre dreapta, hrănind şarpele cu patera.
Regling 1910, p. 744, nr. 2869.
Nr. inv. MINAC 78.431.
6. Tetrassarion; OR; 7 h; 8,40 g; 26 mm.
Av. **AV K M AVPH – ANTΩNINO – C**; cap laureat spre dreapta.
Rv. **TOMЄΩC MH** (în ligatură **MH**) – **... ... / Δ** în câmp-stânga; Caracalla spre stânga, cu Nike în mâna dreaptă şi sceptru în stânga.
Regling 1910, p. 750, nr. 2900.
Nr. inv. MINAC 78.432.

GETA AUGUSTUS

7. Tetrassarion; OR; 12 h; 8,29 g; 26 x 27,5 mm.
Av. **AVT K Π CЄΠ – ΓЄTAC AV**; bust laureat, cuirasat, spre dreapta.

Rv. **MHTPOΠ ΠO – NTOV TOMЄΩC // ...** ; Tyche, cu kalathos, cârmă şi cornul abundenței, spre stânga.
Regling 1910, p. 784, nr. 3040.
Nr. inv. MINAC 78.433.

ELAGABALUS

8. Tetrassarion; OR; 7 h; 8,91 g; 26,5 mm.
Av. **M AVPH ANTΩ – ... ...**; bust radiat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv. **... OΠOΛ ΠONTOV TOME ... / Δ** în câmp-dreapta; Heracles spre stânga, cu capul întors spre dreapta, ținând măciuca în mâna dreaptă şi blana leului în stânga.
Preda 1968, p. 230, nr. 39.
Nr. inv. MINAC 78.434.

SEVERUS ALEXANDER

9. Tetrassarion; OR; 12 h; 9,12 g; 25 x 25,5 mm.
Av. **AVT K M AVP CE ...** ; bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv. **MHTPOΠ ΠONT – OV TOMEΩC** (în ligatură **ME**) / **Δ** în câmp-dreapta; Hera, cu pateră şi sceptru, lângă altar, spre stânga.
Regling 1910, p. 815, nr. 3156.
Nr. inv. MINAC 78.435.
10. Tetrassarion; OR; 12 h; 12,72 g; 26 x 28 mm.
Av. **AVT K M AVP CEV – AΛEΞANΔPOC**; cap laureat spre dreapta.
Rv. **MHTPOΠ ΠONTOV (….)ΩC / Δ** în câmp-dreapta; Apollo, cu pateră şi ramură, lângă altar, spre stânga.
Regling 1910, p. 816, nr. 3166.
Nr. inv. MINAC 78.436.
11. Tetrassarion; OR; 6 h; 9,57 g; 24,5 x 25,5 mm.
Av. **AVT K M AVP CEV – AΛEΞANΔPOC**; bust laureat, cuirasat, spre dreapta.
Rv. **MHTPO ΠONTOV TO ... / Δ** în câmp-stânga; Nemesis-Aequitas, cu balanță şi vergea, spre stânga; jos, în stânga, roată.
Regling 1910, p. 825, nr. 3217.
Nr. inv. MINAC 78.437.
12. Tetrassarion; OR; 7 h; 9,70 g; 23 x 23,5 mm.
Av. **AV · K · MAP AVPH · CEV – AΛEΞANΔPOC**; bust laureat, drapat, spre dreapta.
Rv. **MHTP – OΠO – NTOV TOME // ΩC / Δ** în câmp-stânga; Concordia, cu pateră şi cornul abundenței, spre stânga.
Regling 1910, p. 828, nr. 3240.
Nr. inv. MINAC 78.438.
13. Tetrassarion; OR; 6 h; 10,36 g; 25,5 mm.
Av. **(AVT K) M AVP CEV AΛEΞANΔPOC**; bust laureat, drapat, spre dreapta.
Rv. **MH / TPO ΠO / NTOV T / OMEΩC / Δ** ; legenda în cunună.
Regling 1910, p. 837, nr. 3281.

Nr. inv. MINAC 78.439.
14. Tetrassarion; OR; 12 h; 8,76 g; 25 x 25,5 mm.
Av. **AVT K M AVP CEVH A ... ...** ; cap laureat spre dreapta.
Rv. **MHT / PO ΠON / TOV TO / ME - ΩC / Δ**; legenda în cunună.
Regling 1910, p. 839, nr. 3283.
Nr. inv. MINAC 78.440.

*

Depozitul de față, ce pare a fi recuperat în totalitate, conține piese monetare realizate în bronz şi orichalcum, care se prezintă într-o stare de conservare satisfăcătoare. Am putea lega această stare de conservare cvasi-slabă fie de folosirea îndelungată a ştanțelor, fie de circulația îndelungată a monedelor tomitane, fapt deja semnalat, în general, în bibliografia de specialitate[3]. De asemenea, el este compus din monede de nominal relativ mare, bătute în prima parte a secolului III p. Chr. la Tomis şi la Marcianopolis. Proporțional, 13 monede sunt emise de Tomis (92,85 %) şi o monedă de Marcianopolis (7,15 %). Asocierea pieselor emise de Tomis cu cele emise de alte colonii a mai fost constată, spre exemplu, în tezaurul de la Mangalia (descoperit în anul 1960 într-o locuință incendiată, în ruinele cartierului de vest al anticului Callatis, şi compus din 2.175 de monede de argint romane/denari şi antoninieni şi aproximativ 7.000 de monede coloniale, ultimele emise la Calllatis, Tomis, Histria, Odessos, Marcianopolis, Nicopolis, Adrianopolis, Anchialos, Dionysopolis, Mesembria, Pautalia, Byzantion, Augusta Traiana şi Nicea[4]); dar ele pot apărea şi singure, situație întâlnită în tezaurul de la Constanța, punctul „cartier Palas" (24 exemplare)[5].

Sunt prezente unități din categoriile de trei (7,15 %) şi patru *assaria* (92,85 %). Greutatea monedei de *triassaria* este de 7,50 g, iar a celor de *tetrassaria* variază între 8,04 şi 12,72 g. Media pieselor din a doua grupă este de 9,34 g. Pentru epoca lui Severus Alexander este cunoscută apetența monetăriei locale tomitane de a emite piese din categoria *tetrassariei*, asigurându-se un bagaj monetar abundent de acest gen, implicit circulația lui, chiar până la Filip Arabul; situația este diametral opusă la Callatis[6]. Toate piesele emise de Tomis, din acest depozit, au o greutate minimă de 7,50 g şi una maximă de 12,72 g, iar cea medie este de 9,23 g. Depozitul, în întregul său, are o medie a greutății de 9,21 g.

Se remarcă piesa din Marcianopolis, emisă pentru Macrinus, ce pare a fi inedită, nefiind identificată în cataloagele de referință şi nici în alte materiale (cataloage de vânzări etc.). În cadrul descoperirilor izolate din Dobrogea sunt prezente piese emise pentru Commodus, Septimius Severus, Septimius Severus şi Iulia Domna, Caracalla Caesar, Caracalla şi Geta, Geta, Macrinus şi Diadumenianus, Elagabalus, Elagabalus şi Iulia Maesa, Elagabalus şi Iulia Soemias, Severus Alexander, Severus Alexander şi Iulia Mameea, Gordianus III, Gordianus III şi Sarapis, şi în sfârşit Philippus II şi Sarapis[7]. La un moment dat

[3] DIMA 2004, p. 35.
[4] PREDA 1996, p. 27.
[5] M. Dima, G. Talmațchi, *A tomitan bronze coin hoard discovered in Constanța*, *mss.*; nu am luat în calcul şi depozitele funerare descoperite în Tomis.
[6] DIMA 2003, p. 38.
[7] BĂRBULESCU 2001, p. 228.

erau repertoriate 71 de monede de Marcianopolis, găsite pe întreg teritoriul dobrogean, cu trei concentrări atestate la Tropaeum Traiani, Callatis şi Pecineaga[8].

De asemenea, atragem atenţia, datorită raritătii sale, asupra descoperirii unei emisiuni tomitane bătută pentru Pertinax, un *tetrassarion*. Din informaţiile existente, centrul de la Tomis pare a fi fost unicul emitent de monedă greco-colonială, din întreaga provincie Moesia Inferior[9], pentru împăratul Pertinax. Pentru emisiunile din cadrul familiei Severine, avem piese bătute pentru Iulia Domna, Caracalla Augustus şi Geta Augustus (*tetrassarion* din anii 211-212). Aceste emisiuni aparţin unor emiteri succesive ale atelierului tomitan, respectându-se pentru fiecare împărat şi familia sa un *cursus honorum*[10]. În cazul monedelor emise de atelier, pentru Elagabalus, este cunoscută abundenţa acestora, fiind de amintit cele de patru, trei şi doi *assaria*. Piesa din catalog aparţine grupei de mijloc, de trei *assaria*, mult mai rare ca celelalte în descoperiri[11]. În sfârşit, subliniem numărul mare al monedelor din catalog, emise pentru Severus Alexander, raportat la totalul pieselor (6 exemplare din 14), atelierul tomitan având o emitere semnificativă de astfel de piese sub domnia respectivului împărat. Cu monedele coloniale de la Severus Alexander se închide şi tezaurul compus din două loturi, descoperit în anii 1976 şi 1977 în Constanţa, pe str. Badea Cârţan, în cadrul incintei UM 01212. Acesta este un tezaur mixt, compus din 470 monede de bronz greco-coloniale (majoritatea emise de Tomis) şi 10 denari romani imperiali [12]. Descoperirile de monede izolate în Dobrogea, bătute pentru Severus Alexander, sunt importante, majoritare fiind cele emise în monetăriile Moesiei Inferior (19 exemplare sunt emise la Tomis). În general (nu numai piesele greco-coloniale), emisiunile împăratului sunt asemănătoare, ca număr de exemplare, celor emise pentru Elagabalus[13]. Activitatea variabilă a monetăriilor, din punct de vedere al cantităţii pieselor emise pentru diferiţi împăraţi, este o realitate cunoscută, ce depinde de o multitudine de factori, nu numai de natură economică[14].

Un aspect important al analizei depozitului îl reprezintă locul său de descoperire. Acesta corespunde unui punct aflat în interiorul anticului Tomis, *intra muros*, destul de aproape de perimetrul „Pieţei Ovidiu", adică în vecinătatea portului antic şi oricum a nucleului important al oraşului. Surse diferite, de natură istorică şi arheologică, precizează că centrul colonial milesian de la Tomis pare a cunoaşte, în perioada secolului II şi a primei jumătăţi a secolului III p. Chr., o epocă de prosperitate, atât din punct de vedere politic, cât şi economico-

[8] VERTAN 2002, p. 160; devine din ce în ce mai posibil ca lotul de monede ce a făcut parte din colecţia V. Ţinţu, considerat ca fiind strâns din localitatea Pecineaga, să provină de fapt din Mangalia. După ce piesele din această colecţie particulară au ajuns în anii `70 în colecţia numismatică a MINA Constanţa, în următorii aproape 40 de ani nu a mai ajuns în colecţia instituţiei constănţene absolut nici o piesă monetară din respectiva localitate sau din împrejurimi.

[9] IACOB 2003$_1$, p. 302.

[10] IACOB 2003$_1$, p. 303.

[11] IACOB 2003$_1$, p. 310.

[12] BĂRBULESCU, OCHEŞEANU 1990, p. 246; VERTAN 2002, p. 273, n. 11.

[13] VERTAN 2002, p. 80, p. 164.

[14] PREDA 1996, p. 28.

comercială. Sunt cunoscute măsurile adoptate în perioada de domnie a lui Severus Alexander, în ceea ce privea frontierele, sedentarizarea legiunilor, refacerea drumurilor din Moesia Inferior, creşterea rolului armatei etc[15]. De asemenea, de la Tomis provine o dedicație făcută de senat şi popor pentru mama împăratului, Iulia Mameea, şi o alta pentru guvernatorul provinciei din timpul lui Severus Alexander , Iulius Gaetulicus[16]. Totuşi, sunt şi păreri conform cărora s-ar identifica, spre sfârşitul domniei, mari probleme la granițele europene ale Imperiului Roman, pe fondul unor invazii germane la Dunărea de Jos; situația s-ar fi răsfrânt negativ asupra teritoriilor aflate în arealul respectiv, inclusiv în Moesia Inferior[17].

Îngroparea sau ascunderea depozitului în timpul lui Severus Alexander sau imediat după încheierea domniei sale (este atestată circulația şi rămânerea pe mai departe în tranzacții a monedelor coloniale în intervale de timp semnificativ ulterioare momentului baterii lor)[18], nu ştim dacă are sau nu vreo legătură cu un eveniment politico-militar zonal sau regional important. S-ar putea, deşi admitem ca puțin probabil, să avem de-a face cu ascunderea unui mic depozit cu ocazia unui fapt sau eveniment mai degrabă local (cu consecințe locale semnificative, dar nemențional în izvoarele scrise). Tot atât de posibil este ca tezaurul să provină dintr-o eventuală locuință, sau un alt complex arheologic, distrus de săpăturile cu caracter edilitar efectuate în Constanța încă de la începutul primului deceniu al secolului XX.

Încheiem aici scurtele noastre observații privind noul depozit monetar descoperit în anticul Tomis. Remarcăm apariția în ultimii ani a mai multor depozite noi compuse din monede de epocă colonială emise în centre importante de pe coasta vestică a Pontului Euxin sau de altele aflate în interiorul regiunii. În mod cert, studiul monetar al întregii perioade a secolelor II-III p. Chr. devine din ce în ce mai vast, descoperirile de depozite şi tezaure oferind numeroase aspecte de interes, demne de a fi analizate atent şi în corelație cu circulația monetară generală, pe baza descoperirilor izolate.

BIBLIOGRAFIE

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța, 2001.

BĂRBULESCU, OCHEŞEANU 1990 – M. Bărbulescu, R. Ocheşeanu, *Descoperiri monetare în aşezările rurale din Dobrogea romană (14-270 d. Chr.)*, Pontica, 23 (1990), p. 225-265.

BENEA 1983 – D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei*, Cluj Napoca, 1983.

DIMA 2004 - M. Dima, *Un nou tezaur de la mijlocul sec. III p. Chr. descoperit în Dobrogea*, în *Simpozion de Numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române*

[15] VULPE, BARNEA 1968, p. 213-214, p. 217; RĂDULESCU, BITOLEANU 1998, p. 106.

[16] VULPE, BARNEA 1968, p. 214-215.

[17] BENEA 1983, p. 66-67; POENARU BORDEA 1998, p. 62; VERTAN 2002, p. 79-80.

[18] POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1990, p. 278; PREDA 1996, p. 28; IACOB 2003$_2$, p. 113-136.

(1903-2003), Chişinău, 26-28 noiembrie 2003, Comunicări, Studii şi Note, Bucureşti, 2004, p. 35-50.

IACOB 2003[1] - M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce, 14, s. n., 1 (2003), p. 283-340.

IACOB 2003[2] - M. Iacob, *Tezaurul de monede romane târzii de la Argamum (Cap Dolojman, jud. Tulcea)*, în *Simpozion de Numismatică. Dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României, Chişinău, 24-26 septembrie 2002, Studii şi Note*, Bucureşti, 2003, p. 113-136.

POENARU BORDEA 1998 – Gh. Poenaru Bordea, *Monede din vremea Imperiului roman din colecția şcolii din cartierul Celeiu al oraşului Corabia, jud. Olt*, SCN, 12 (1998), p. 41-81.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1990 - Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, *Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Beştepe*, Pontica, 23 (1990), p. 277-314.

PREDA 1961 - C. Preda, *Date şi concluzii preliminare asupra tezaurului descoperit la Mangalia în anul 1960*, SCIV, 12 (1968), 1, p. 241-250.

PREDA 1968 – C. Preda, *Monede coloniale rare şi inedite – Histria, Callatis şi Tomis – din tezaurul de la Mangalia*, SCN, 4 (1968), p. 223-237.

PREDA 1996 – C. Preda, *Noi date şi considerații asupra tezaurului descoperit la Mangalia în 1960 –Lotul de monede romane imperiale*, SCN, 10 (1996), p. 27-41.

RĂDULESCU, BITOLEANU 1998 – A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998.

REGLING 1910 – K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, Band I. Dacien und Moesien*, Berlin, 1910.

RUZICKA 1917 – L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior, Sonderabdruck aus der Numismatischen Zeitschrift*, 50., Wien, (1917), p. 74-173.

VERTAN 2002 – A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)*, Cluj-Napoca, 2002.

VULPE, BARNEA 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. II, Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968.

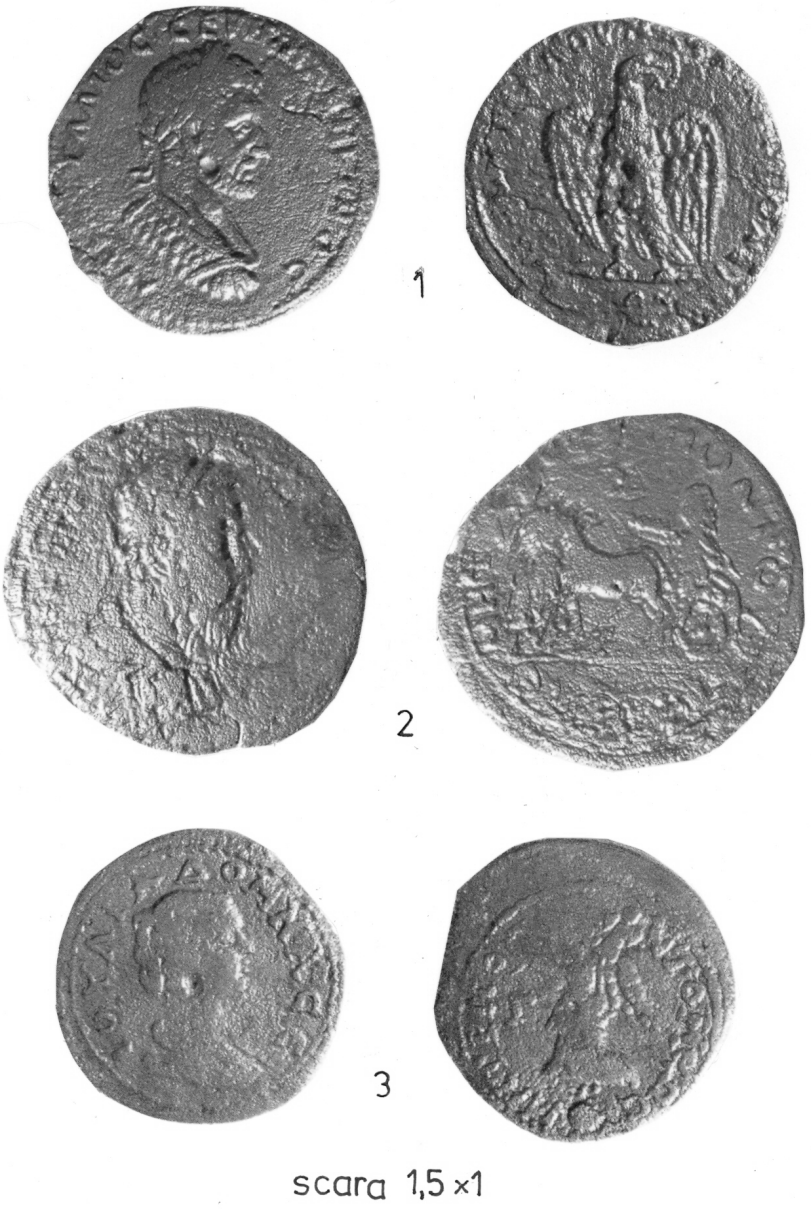

Planşa I - Monede emise la Marcianopolis pentru Macrinus şi la Tomis pentru Pertinax şi Iulia Domna.

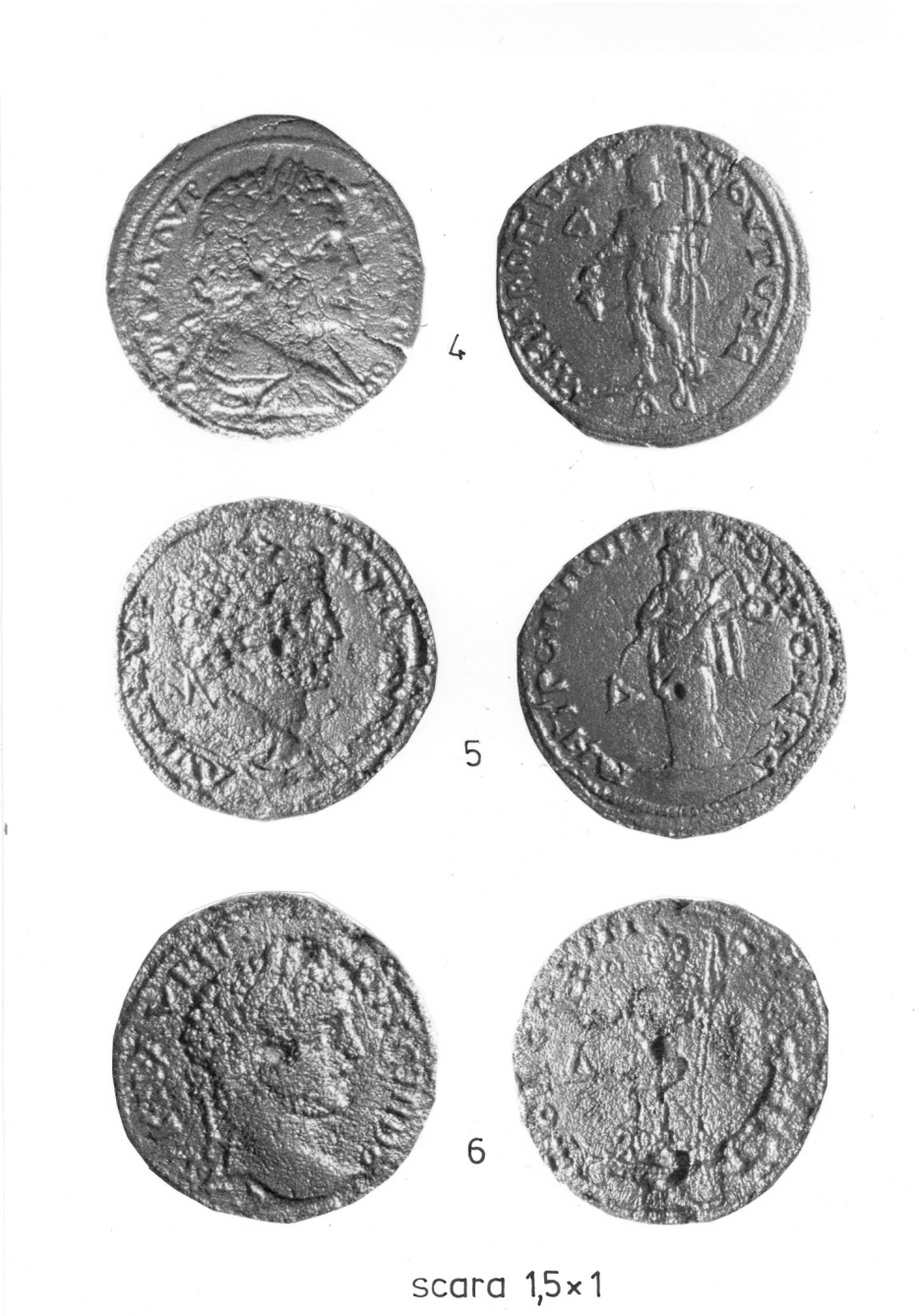

Planşa II - Monede emise la Tomis pentru Caracalla Augustus.

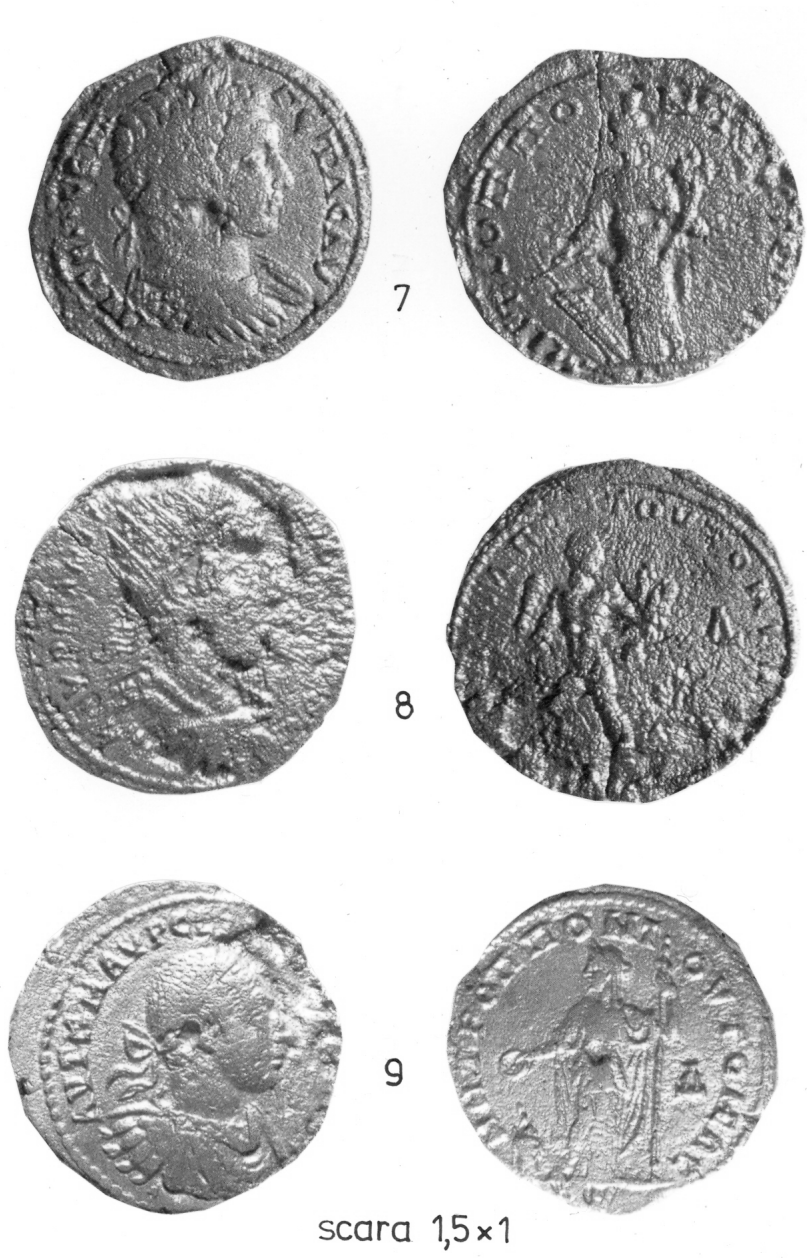

Planşa III - Monede emise la Tomis pentru Geta Augustus, Elagabalus şi Severus Alexander.

Planşa IV - Monede emise la Tomis pentru Severus Alexander.

13

14

scara 1,5×1

Planşa V - Monede emise la Tomis pentru Severus Alexander

ABOUT A NEW MONETARY HOARD FROM THE FIRST PART OF THE 3RD CENTURY A.D. DISCOVERED IN TOMIS

Abstract

During the autumn-winter period of 2005, at 15, Tomis Boulevard, at a depth of about 2 metres, a monetary hoard composed of 14 colonial bronze coins issued by Tomis (13 items) and Marcianopolis (1 item) was found. From the archaeological context point of view, it seems irrelevant, although various ceramic fragments were recovered from the same perimeter, fragments that date, from the early Roman Age. It looks like the 14 items were stuck together in a monetary block because, at the moment of the discovery, numerous traces of fabric were identified on at least two of them.

According to the catalogue of the hoard, the deposit consists of emissions from Macrinus (Marcianopolis, 1 item), Pertinax (1 item), Iulia Domna (1 item), Caracalla Augustus (3 items), Geta Augustus (1 item), Elagabalus (1 item), and Severus Alexander (6 items). The hoard's discovery site is very important. This corresponds to a point located inside the ancient city of Tomis, within its walls, fairly close to the perimeter of the current "Piața Ovidiu". From other sources and historical or archaeological information, Tomis' colonial centre seems to have enjoyed, during the 2nd century and the first half of the 3rd century AD, a period of prosperity, both from a political – social point of view, and from an economic – commercial point of view.

We do not know if its burial or hiding during the reign of Severus Alexander or immediately after the end of his reign has anything to do with an important political – military event in the area or the region. Perhaps we have a hiding of a small deposit on the occasion of a local fact or event, with significant local consequences, but that was not documented over the ages, in various probative documents. It is also possible that it could come from a dwelling or any other built structure, destroyed by the public interest excavations performed by the city of Constanța since 1907, and it was lost in circumstances that we cannot yet understand.

Plates explanation

Plate I: Coins issued in Marcianopolis for Macrinus and in Tomis for Verus Pertinax and Iulia Domna.
Plate II: Coins issued in Tomis for Caracalla Augustus.
Plate III: Coins issued in Tomis for Geta Augustus, Elagabalus and Severus Alexander.
Plate IV: Coins issued in Tomis for Severus Alexander.
Plate V: Coins issued in Tomis for Severus Alexander.

GREEK IMPERIAL, ROMAN, BYZANTINE AND OTTOMAN COIN FINDS FROM CAPIDAVA (1966-2006) IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORY MUSEUM OF ROMANIA

Andrei GÂNDILĂ

More than 80 years of archaeological research at Capidava have provided an important number of coin finds, many from a precise archaeological context and some other being accidental finds from the banks of the Danube or the nearby village, which took the name of the ancient fortress. Most of the coins were taken to the Archaeology Museum in Constantza[1] through the care of Dr. Zaharia Covacef who has been supervising the research of an important sector of the fortress for the past thirty years. Coins from other sectors of the fortress were brought to Bucharest, to the Archaeological Institute[2] or to the National History Museum.

A thorough analysis of the coin circulation at Capidava during its existence under Roman rule is beyond the scope of this article. Nevertheless, some observations are required in order to understand the current structure of the coin finds. The archaeological excavations inside the fortress uncovered only the upper levels, corresponding to the Middle and Early Byzantine stages[3]. Consequently,

---

[1] CUSTUREA, CLIANTE 2006, p. 419-434; OCHEŞEANU 2006, p. 78-80; CUSTUREA 2004-2005, p. 495, 507-508; CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1999, p. 351; Iidem 1998, p. 316-317; Iidem 1997, p. 376-378; VERTAN, CUSTUREA 1995-1996, p. 309-321; PAPASIMA, VERTAN 1995-1996, p. 272-273, 276; CUSTUREA 1995-1996, p. 301-307; VERTAN, CUSTUREA 1992, p. 384-386; Iidem 1988-1989, p. 378-380, 385; Iidem 1986, p. 298; CUSTUREA 1986, p. 277; VERTAN, CUSTUREA 1982, p. 282; Iidem, 1981, p. 335; Iidem 1980, p. 355; COVACEF 1980, p. 268-273; OCHEŞEANU, PAPUC 1976, p. 216, 218-219; DIACONU 1958, p. 238-244.

[2] POENARU-BORDEA 1976-1980, p. 247-251; POENARU-BORDEA 1983-1985, p. 169-176.

[3] OPRIŞ 2003; FLORESCU, COVACEF, OPRIŞ ET ALII 1983-1992 and 1993-2006; COVACEF 1999, p. 137-184; FLORESCU, COVACEF 1988-1989, p. 197-247; COVACEF 1988-1989, p. 187-196; Eadem 1983, p. 361-366; Eadem 1980, p. 269-271; Eadem 1979, p. 175-178; CHELUȚĂ-GEORGESCU 1978, p. 211-222; RĂDULESCU 1970, p.311-323; FLORESCU 1975, p.361-372; FLORESCU, CHELUȚĂ-GEORGESCU 1975, p.77-85; Iidem 1974, p.417-435; FLORESCU 1967, p.259-267; Idem 1965, p.529-36; FLORESCU, FLORESCU, CEACALOPOL 1962, p.693-704; Iidem 1961, p.571-579; Florescu 1961, p.199-210; FLORESCU, FLORESCU 1959, p.617-627; FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958; FLORESCU 1959, p.555-559;

the Early Roman phase is underrepresented in finds and will probably remain so until the excavations will reach the lower layers of the settlement.

A brief review of the published coin finds, including the ones in this article, shows that out of a total of 523 specimens, only[4] 42 coins can be described as early Roman/ Greek Imperial issues[5], while 212 specimens are Late Roman (4th-5th c.), followed by 170 Early Byzantine coins (6th-7th c.), 2 from the "Dark Age", a number of 92 specimens dated to the Middle-Byzantine period and finally 5 Ottoman coins from the 17th-18th century. A statistical approach of the overall coin circulation at Capidava would be inappropriate until the archaeological research will progress to the earlier levels. As already intimated, the current situation provides an unbalanced ratio between Roman and Byzantine issues. Moreover, a large number of the early specimens were accidental finds, outside the walls of the fortress.

The coins published in this study were found in the past forty years and cover a long period in the history of Capidava, with the earliest specimen being a denarius of Septimius Severus and the latest an Ottoman para of Selim III. As the Early Byzantine coins were recently given special attention[6], only three specimens, recently uncovered in a box of uncleaned coins, are included in the catalogue. A whirlwind tour through the catalogue gives us the opportunity to notice new entries in the overall list of finds: the coins of Carcalla, Elagabal, Licinius II, Eudoxia, Leo I, Leo VI, Roman I, the Latin and Bulgarian imitations, Selim III and Mustafa III are the first recorded specimens at Capidava. As expected, the bulk is formed by late Roman coins, adding up to a total of 209 published specimens, which permits a new statistical approach for this period (table 1)[7].

Doubtlessly, the most important additions are the two *folles* from the so-called "Dark Age", when the former Late Roman province of Scythia was left outside the borders of the Byzantine Empire. Given the scarcity of information for this period, the coins are an important criterion for assessing the relations between the Empire and its former possessions at the Lower Danube[8]. Although the Roman administration abandoned the Danube fortresses in Scythia early in the 7th century, fresh coins continued to arrive on these territories in the following centuries. Thus, a *follis* of Justinian II was retrieved from Topalu[9], a few kilometres lower on the Danube and two *folles* attributed to Leo VI and Roman I were found and Hârşova (ancient Carsium)[10], not far from Capidava.

Idem 1949, p.130-131; Idem 1945-1947, p.209-220; Idem 1946, p.325-343; Idem 1937-1940, p.345-351; Idem 1935-1936, p.351-386; Idem 1927-1932, p.483-515.

[4] For a similar situation see: POENARU-BORDEA 2003, p.171, where only 10% of the coin finds were early imperial issues.

[5] Of which at least 28 specimens are dated to the 3rd century.

[6] GÂNDILĂ 2006-2007, forthcoming.

[7] For previous attempts to draw some statistical guiding marks on the late roman coin circulation at Capidava see: POENARU-BORDEA 1983-1985, p.174, table I.

[8] For 9th – 10th century coin finds in Dobroudja see: OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p.110-113 and fns. 67 and 92.

[9] POENARU-BORDEA, DONOIU 1981-1982, p.238, n. 6.

[10] CUSTUREA 1986, p.277, n. 10 and n. 12.

Unfortunately, the archaeological evidence of the cemetery[11] close to Capidava cannot provide relevant information regarding the life during the "dark" centuries. Nevertheless, the recent coin finds from Leo VI and Roman I are an important addition to our understanding of the economic relations between the former Roman centres and the Byzantine Empire. Settlements from the Black Sea shore provide a far larger number of specimens from the "Dark Age" due to the active presence of the Imperial fleet and it is possible that the few mentioned coins from the Danube coast to be ascribed to a rather indirect relation with the Empire through settlements on the seaside. One may also assume that the presence of the Danubian fleet of Emperor Leo VI, in the conflict with the Bulgarian Kingdom at the end of the 9th century, brought a significant number of coins in the region[12].

The Latin and the Bulgarian imitations are also significant additions to the history of Capidava during the late Middle Byzantine age. Although these finds are not completely unknown in Dobroudja[13], the specimens found at Capidava are particularly important. The coin finds inside the walls of the fortress end after 1055[14], which led to the suggestion that Capidava was deserted soon after. Nevertheless, the strategic importance of the fortress, located at an important crossing point over the Danube, could not have been overlooked by the Byzantine Empire or its Northern enemies. Although the two imitations were not found in an archaeological context, they remain an important clue to the activities underwent in the area surrounding the former Byzantine town, in the eve of the Tatar invasion of 1241.

In what concerns the Islamic finds, the two specimens published here are not the first such finds recorded at Capidava[15]. Still, the increase in coin finds from the Late Middle Ages in Dobroudja might reinforce the idea of a strong community gathered around the deserted ancient fortress on the Danube. It was most likely a Turkish community, but most significant is the continuity of living in an area with a long tradition, echoed by the medieval name of the village: Calakioi – "the village of the fortress"[16].

[11] CHELUȚĂ-GEORGESCU 1979, p.179-182.

[12] METCALF 1979, p.42.

[13] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003, p.398-400, with the bibliography.

[14] CUSTUREA 1995-1996, p.307, n. 83-85.

[15] VERTAN, CUSTUREA 1988-1989, p.385, n. 1353, an AE mangâr from Suleyman II; VERTAN, CUSTUREA, TALMAȚCHI 1998, p.317, n. 1845, an AE mangâr from an uncertain ruler.

[16] POPOIU 2001, p.147; IONESCU-DOBROGIANU 1904, p.424.

STAGE	COINS	% OF TOTAL	COEFF. COINS/YEAR	% OF TOTAL COEFF.	POSITION
294-307	7	4.02	0.54	2.56	XIV
307-313	7	4.02	1.17	5.55	VII-VIII
313-318	5	2.87	1	4.74	IX-X
318-324	1	0.57	0.17	0.81	XVII
324-330	6	3.45	1	4.74	IX-X
330-335	11	6.32	2.2	10.43	III
335-341	17	9.77	2.83	13.41	II
341-348	14	8.05	2	9.48	IV
348-355	5	2.87	0.71	3.36	XI-XII
355-361	20	11.49	3.33	15.78	I
361-364	0	0	0	0	-
364-378	17	9.77	1.21	5.73	VI
378-383	0	0	0	0	-
383-395	14	8.05	1.17	5.55	VII-VIII
395-408	13	7.47	1	4.74	IX-X
408-425	7	4.02	0.41	1.94	XV
425-450	9	5.18	0.36	1.71	XVI
450-457	9	5.18	1.29	6.11	V
457-474	12	6.90	0.71	3.36	XI-XII
474-491	0	0	0	0	-
491-498	0	0	0	0	-
TOTAL	**174**	**100**	**21.1**	**100**	

Table 1. Late Roman coins at Capidava

CATALOGUE

ROMAN/
GREEK IMPERIAL:

1. Septimius Severus
AR ↓ 1.19g, 15.5mm
RIC IV, Rome
Broken
CAP 1987, Docks, S1
MNIR Inv. 317524.

2. Caracalla
AE ↑ 8.19g, 23mm
Thrace, Deultum
Moushmov 3531
CAP 2003, river bank
MNIR Inv. 317525.

3. Elagabal
AE ↙ 2.30g, 20.5x16.5mm
Moesia Inferior, Markianopolis
CNGCop. 240
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317526.

4. Aurelian
AE ↓ 1.91g, 19.2mm,
CONCORDIA MILITVM
Cyzicus
RIC V/1, 343, period II
Broken, pierced
CAP 1968, BAS SII
MNIR Inv. 317527.

5. Aurelian
AE ↑ 3.83g, 23.5x21mm
ORIENS AVG, Rome, off. E
RIC V/2, 64, period III
Corroded
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317528.

6. Aurelian
AE ↑ 2.09g, 23mm
ORIENS AVG
RIC V/2
Bent
CAP 1996, *passim*
MNIR Inv. 317529.

7. Diocletian
AE ↖ 3.3g, 21.5x20.5mm
CONCORDIA MILITVM
Herclea, off. B
RIC VI, 13, 295-296
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317530.

8. Maximianus
AE ↑ 3.26g, 22.3x20.5mm
CONCORDIA MILITVM
Heraclea, off. Δ
RIC VI, 14, y. 295-296
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 317531.

9. Maximianus
AE ↑ 2.77g, 21.2x20.5mm
CONCORDIA MILITVM
Cyzicus, off. Δ
RIC VI, 15b, y. 295-299
CAP 2005, S4, 1, -0.55m
MNIR Inv. 317532.

10. Maximianus
AE ↑ 5.66g, 27x26mm
GENIO AVGVSTI
Thessalonica, off. B
RIC VI, 30a, y. 308-310
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317533.

11. Licinius I
AE ↑ 3.37g, 23.1x21.7mm
IOVI CONSERVATORI
Thessalonica, off. Δ
RIC VII, 59. y. 312-313
CAP 2006, *passim*
MNIR Inv. 315601.

12. Licinius II
AE ↑ 1.82g, 19.3x17.5mm
IOVI CONSERVATORI
Heraclea
RIC VII, 54, y. 321-324
CAP 2004, *passim*
MNIR Inv. 317534.

13. Constantine I
AE ↑ 3.52g, 20.3x18.5mm
PROVIDENTIAE AVGG
Cyzicus, off. Δ
LRBC 1158, y. 324-330
CAP 2002, Docks
MNIR Inv. 317535.

14. Constantine I
AE ↓ 2.46g, 19x18.2mm
GLORIA EXERCITVS
Contantinople
LRBC 1005, y. 330-335
CAP 2001, III, Docks
MNIR Inv. 317536.

15. Constantine I
AE ↑ 1.34g, 16.5x14.5mm
GLORIA EXERCITVS
LRBC, y. 330-335
Broken
CAP 2005, *passim*
MNIR Inv. 317537.

16. Constantine I
AE 1.66g, 18x16.8mm
GLORIA EXERCITVS (?)
LRBC y. 330-337
Burned, melted
CAP 2005, *passim*
MNIR Inv. 317538.

17. Constantine I
AE ↓ 1.35g, 18mm
Victoria? fragments
CAP 1990, *passim*
MNIR Inv. 317539.

18. Constantine I/ Constantius II
AE ↗ 1.56g, 14.2x13.5mm
VOT type
LRBC, y. 341-346
CAP 2005, *passim*
MNIR Inv. 317540.

19. Constantine II
AE ↑ 2.54g, 18x17.5mm
GLORIA EXERCITVS
Thessalonica, off. Γ (?)
LRBC 836, y. 330-335
CAP 2002, III Ț72
MNIR Inv. 317541.

20. Constantinopolis
AE ↓ 2.47g, 19.75x17.4mm
CONSTANTINOPOLI
Heraclea, off. Γ
LRBC 908, y. 330-335
CAP 1992, III Z73, 1
MNIR Inv. 317542.

21. Constantius II/ Constans I
AE ↑ 1.43g, 16x15.25mm
VOT XX/ XXX
Cyzicus, off. A
RIC VIII, y. 547-548
Burned, excoriated
CAP 1993, III W73
MNIR Inv. 317543.

22. Constantius II
AE ↙ 3.55g, 21.5mm
FEL TEMP REPARATIO
RIC VIII, y. 348-351
Excoriated
CAP 2006, Tower I, small gate
MNIR Inv. 315599.

23. Constantius II
AE ↖ 2.72g, 16.5x15mm
FEL TEMP REPARATIO
RIC VIII, y. 551-555
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317544.

24. Constantius II
AE ↑ 5.17g, 23.8x21.2
FEL TEMP REPARATIO, Γ
RIC VIII, y. 551-555
Burned, melted
CAP 1995, III, Ț-U 75, -0.5m
MNIR Inv. 317545.

25. Constantius II
AE ↓ 1.25g, 16x15.3mm
FEL TEMP REPARATIO
Cyzicus
RIC VIII, 115, y. 355-361
CAP 1974, BAS C5, -0.55m
MNIR Inv. 317546.

26. Constantius II/ Julian II
AE ↓ 1.16g, 15.5x12.7mm
SPES REIPVBLICAE (?)
LRBC, y. 355-361
Broken
CAP 1992, Docks SIII
MNIR Inv. 317547.

27. Constantius II/ Julian II
AE ↖ 1.81g, 12.5x12.1mm
SPES REIPVBLICAE
LRBC, y. 355-361
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 317548.

28. Constantius II/ Julian II
AE ↑ 0.77g, 13.5x12.5
SPES REIPVBLICAE
LRBC, y. 355-363
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317549.

29. Constantius II (?)
AE 1.79g, 15.2x13.2mm
GLORIA EXERCITVS
LRBC, y. 335-341
CAP 1996, III, T75
MNIR Inv. 317550.

30. Constantius II (?)
AE 4.31g, 17x16mm
FEL TEMP REPARATIO (?)
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317551.

31. Constantius Gallus
AE ↓ 3.94g, 19x17mm
FEL TEMP REPARATIO
Constantinople, off. Γ
RIC VIII, 114, y. 351-355
CAP 2006, BAS I, N52, 0.6m
MNIR Inv. 315598.

32. Constantius Gallus
AE ↑ 2.96g, 17.5x17mm
FEL TEMP REPARATIO
Cyzicus, off. A
RIC VIII, 107, y. 351-354.
CAP 2002, III Ţ72
MNIR Inv. 317552.

33. Julian II
AE ↑ 1.55g, 16.5x16mm
FEL TEMP REPARATIO, M
RIC VIII, y. 355-361
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317553.

34. Valens
AE ↑ 1.67g, 18.5x16.5mm
GLORIA ROMANORVM
Constantinople
LRBC 2108, y. 367-375
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317554.

35. Valens (?)
AE ↓1.22g, 15.9x14.75mm
SECVRITAS REIPVBLICE
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317555.

36. Valens/ Valentinian I
AE ↙ 1.40g, 16x15.5mm
GLORIA ROMANORVM 8
LRBC y. 367-375
CAP 1992, Docks SIII
MNIR Inv. 317556.

37. Valentinian I
AE ↗ 2.28g, 18.5x16.75mm
SECVRITAS REIPVBLICAE
Siscia, LRBC y. 367-375
Broken
CAP 1993, V73, -1.43m
MNIR Inv. 317557.

38. Valentinian II
AE ↑ 1.11g, 13.8x12.4mm
SALVS REIPVBLICAE
Constantinople, off. A
LRBC 2183, y. 383-392
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 317558.

39. Valentinian II
AE ↑ 1.03g, 13x12mm
SALVS REIPVBLICAE
LRBC 2183, y. 383-392
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 317559.

40. Arcadius
AE 0.65g, 13.5x12mm
SALVS REIPVBLICAE,
Constantinople
LRBC 2185, y. 383-392
Burned
CAP 1997, III, T-Ţ74, -0.7m
MNIR Inv. 317560.

41. Eudoxia
AE 1.81g, 16.5x15mm
SALVS REIPVBLICAE
RIC X, 101-105, y. 401-405
CAP *passim*
MNIR Inv. 317561.

42. Honorius
AE ↓ 1.21g, 11x10mm
VICTORIA AVGG
Rome, y. 410-423
RIC X, 1357=LRBC 828
CAP 2002-2006, *passim*
MNIR Inv. 317562.

43. Honorius/ Theodosius II
AE 2.35g, 15.5x14.5mm
GLORIA ROMANORVM
RIC X, y. 408-423
CAP, *passim*
MNIR Inv. 317563

44. Honorius/ Theodosius II
AE ↑ 1.52g, 16x14mm
GLORIA ROMANORVM
Constantinople, off. Γ (?)
RIC X, 399-400, y. 408-423
CAP, *passim*
MNIR Inv. 317564

45. Theodosius II
AE ↙ 2.02g, 15.75x14.75mm
GLORIA ROMANORVM
RIC X, y. 406-408
CAP 1990, III, Z75, – 0.6 m
MNIR Inv. 317565

46. Theodosius II
AE ↑ 0.56g, 11x10mm
CONCORDIA AVG
Constantinople
RIC X, 433, y. 425-435
CAP 2002-2006, *passim*
MNIR Inv. 317566

47. Theodosius II
AE 0.71g, 9.2x8.7mm
Cross in wreath (?),
RIC X, y. 425-435
CAP 1992, Docks, S III
MNIR Inv. 317567

48. Theodosius II
AE 0.34g, 10x9.25mm
Cross in wreath (?)
RIC X, y. 425-435
CAP 1992, Docks, S III
MNIR Inv. 317568.

49. Theodosius II
AE ↓ 0.73g, 10.6x9.4mm
Cross in wreath
RIC X, y. 425-435
CAP 1992, *passim*
MNIR Inv. 317569.

50. Marcian
AE 0.93g, 11x9.75mm
Monogram
RIC X, y. 450-457
CAP 1992, III, Ṭ73-U73, -1m
MNIR Inv. 317570.

51. Marcian
AE 0.66g, 9.3x8.8mm
Monogram
RIC X, y. 450-457
CAP 1996, III, *passim*
MNIR Inv. 317571.

52. Marcian
AE ↑0.79g, 8.5mm
Monogram
RIC X, y. 450-457
CAP 2005, *passim*
MNIR Inv. 317572.

53. Marcian/ Anastasius I
AE 0.39, 10x8.6mm
Monogram y. 450-457 or
491-518
CAP 1992, Docks, S III
MNIR Inv. 317573.

54. Leo I
AE 0.96g, 13.2x10.7mm
Empress (?)
RIC X, y.457-474
CAP *passim*
MNIR Inv. 317574.

55. Leo I
AE 0.94g, 12.3x11.6mm
Empress (?)
RIC X, y.457-474
CAP 1997, III, T 74-Ṭ74, -1.50 m
MNIR Inv. 317575.

56. Leo I
AE 0.95g, 9.6x8.8mm
Empress (?)
RIC X, y.457-474
CAP 1995, III, T 74, -1.65 m
MNIR Inv. 317576.

57. Leo I
AE 0.87g, 10mm
Empress (?)
RIC X, y.457-474
CAP 1994, Docks, S III
MNIR Inv. 317577.

58. Leo I
AE ↖ 0.65g, 8.5mm
Empress (?)
RIC X, y. 457-474
CAP 2002-2006, *passim*
MNIR Inv. 317578.

59. Leo I (?)
AE 0.73g, 10mm
Empress (?)
RIC X, y.457-474
CAP 02, III, Y72, floor
MNIR Inv. 317579.

60. Leo I/ Zeno
AE 1.51g, 13x11.75mm
Victory (?), Chi-Rho
RIC X, y. 457-491
CAP 1995, III, T 74, -1.65 m
MNIR Inv. 317580.

BYZANTINE:

61. Justin I
AE ↗ 8.98g, 26.3x24.8mm
½ follis, Imitation
MIBE, X11
CAP 1974, C5, -0.7m
MNIR Inv. 317581.

62. Justinian I
AE ↗ 8.04g, 25.7x23.4mm
½ follis, Constantinople, off. Γ
MIBE, 90, y. 527-537
CAP 2000, V72, -0.2/3m
MNIR Inv. 317582.

63. Justinian I
AE ↙ 3.38g, 15.5x14mm
¼ follis, Nicomedia
MIBE, 118b, after 552
CAP 2005, *passim*
MNIR Inv. 317583.

64. Leo VI
AE ↓ 4.63g, 25.2mm
Burned, melted
Follis, Constantinople
DOC III/2, 8, class 3.
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 317584.

65. Roman I
AE ↓ 5.38g, 27x23.5mm
Follis, Constantinople
DOC III/2, 25, y. 931-944
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 317585.

66. Basile II and Constantine VIII
AE ↓ 14.00g, 32.5x27.8mm
Anonymous follis, class A
DOC III, 2, var. 48
CAP 2004, river bank
MNIR Inv. 317587.

67. Basile II and Constantine VIII
AE ↓ 10.7g, 28x26.5mm
Anonymous follis, class A
DOC III, 2, var. 24a
CAP 1966, BAS, SII
MNIR Inv. 317586.

68. Basile II and Constantine VIII
AE ↓ 7.07g, 29.5x26mm
Anonymous follis
DOC III, 2, class A
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317588.

69. Basile II and Constantine VIII
AE ↓ 8.33g, 29.5x27mm
Anonymous follis, class A
DOC III, 2, var. 39
CAP 1992, *passim*
MNIR Inv. 317589.

70. Roman III
AE ↓ 10.98g, 31x27.6mm
Anonymous follis
DOC III, 2, class B
CAP 2003, I, surface.
MNIR Inv. 317590.

71. Latin Imitation
Billon ↓ 2.19g, 28.35x20.7mm
Stamenon, Contantinople
Module type A
DOC IV/2, 30.1-30.22
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 317591.

72. Bulgarian Imitation
Billon ↓ 3.50g, 24x23mm
Stamenon, type C
DOC IV/1, 3a.1-3f.2
CAP 2004, river bank
MNIR Inv. 317592.

OTTOMAN EMPIRE

73. Mustafa III
AR 0.38g, 15mm
Para, Islambol, y. 14
NP 639
CAP 2001, river bank
MNIR Inv. 317593.

74. Selim III
AR 0.46g, 16.5mm
Para, Qostantinyeh
NP 713
CAP 2001, river bank
MNIR Inv. 317594.

75. Selim III
AR 0.38g, 15mm
Para, Misr
NP 717
CAP 2001, river bank
MNIR Inv. 317595.

ROMAN/ GREEK IMPERIAL UNCERTAIN

76. Severan dynasty
AE ↓ 1.98g, 16.5x15.7mm
Thrace, Nicopolis ad Istrum
Burned, excoriated
CAP, river bank
MNIR Inv. 317596.

77. 3rd century
AE ↗ 1.26g, 17.5x15.2mm
Markianopolis (?)
CAP 1987, Docks
MNIR Inv. 317597.

78. Theodosian dynasty
AE ↑ 1.50g, 12.5mm
SALVS REIPVBLICAE
LRBC 2183-85, y. 383-392
CAP 2005, *passim*
MNIR Inv. 317598.

79. Theodosian dynasty
AE 0.58g, 12mm
SALVS REIPVBLICAE (?)
CAP 2002, *passim*
MNIR Inv. 3176599.

80. Theodosian dynasty
AE 1.35g, 13.5x12.8mm
SALVS REIPVBLICAE (?)
LRBC y. 383-392
CAP 1996, *passim*
MNIR Inv. 317600.

81. 4th century
AE ↖ 0.97g, 15.6x13.6mm
SECVRITAS REIPVBLICAE
RIC IX, y. 364-378
CAP 2005, *passim*
MNIR Inv. 317601.

82. 4th century
AE ↓ 0.88g, 15.15x13.15mm
VOT type
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317602.

83. 4th century
AE 0.35g
VOT type, fragment
CAP 1996, *passim*
MNIR Inv. 317603.

84. 4th century
AE 1.09g, 14.75x14mm
FEL TEMP REPARATIO (?)
CAP 1995, III, T75, -1.15m
MNIR Inv. 317604.

85. 4th century
AE 1.87g, 18.5x17.5mm
FEL TEMP REPARATIO (?)
Burned, excoriated
CAP 1993, III, W73
MNIR Inv. 317605.

86. 4th century
AE 1.32g, 15.5x15mm
Burned, melted
CAP 1995, III, Ţ74, -0.65m
MNIR Inv. 317606.

87. 4th-5th century
AE ↓ 1.52g, 11.5mm
CAP 2006, SI
MNIR Inv. 315600.

88. 4th - 5th century
AE ↑ 0.84, 13.4x12.6mm
VIRTVS EXERCITI (?)
CAP 1996, *passim*
MNIR Inv. 317607.

89. 4th - 5th century
AE 0.58g, 12.3x11mm
Broken
CAP 1996, *passim*
MNIR Inv. 317608.

90. 4th - 5th century
Fragments
CAP 1970, BAS, -0.80m
MNIR Inv. 317609.

91. 5th century
AE 0.48g, 8.75x8mm
Monogram
CAP 1992, III, V73-1
MNIR Inv. 317610.

92. 5th century
AE 0.47g, 10x7.5mm
Monogram
CAP 1996, III, *passim*
MNIR Inv. 317611.

93. 5th century
AE 0.68g, 8.5mm
Monogram in wreath (?)
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317612.

94. 5th century
AE 0.88g, 10mm
Monogram (?)
CAP 1992, Docks, S III
MNIR Inv. 317613.

95. 5th century
AE 0.62g, 9mm
Monogram/ cross in wreath
CAP 2002-2006, *passim*
MNIR Inv. 317614.

96. 5th century
AE 0.48g, 8.5mm, burned
Monogram
CAP 1996, III, *passim*.
MNIR Inv. 317615.

97. 5th century
AE ← 0.64g, 10.5x8.7mm
Monogram
CAP 1996, III, Ţ-U73, -1.00m
MNIR Inv. 317616.

98. 5th century
AE 0.27g, 7mm
CAP 1992, Docks, S III
MNIR Inv. 317617.

99. 5th century
AE 0.49g, 17.8mm
Fragment
CAP 1992, Docks, S III
MNIR Inv. 317618.

100. 5th century
AE ↗ 1.44g, 12x10.7mm
CAP 2002-2006, *passim*
MNIR Inv. 317619.

101. 425-518
AE 0.40g, 8.5mm
CAP 2002-2006, *passim*
MNIR Inv. 317620.

102. 425-518
AE 0.27g, 6.5mm
CAP 1992, Docks, S III
MNIR Inv. 317621.

103. 425-518
AE 0.91g, 11mm
CAP 1974, *passim*
MNIR Inv. 317622.

104. ?
AE 0.3g
CAP 1987, Docks
MNIR Inv. 317623.

BIBLIOGRAPHY

CHELUŢĂ-GEORGESCU 1978 - N. Cheluţă-Georgescu, *Consideraţii asupra tipului de locuinţe feudale de la Capidava şi elemente specifice amenajării interiorului lor*, Pontica 11(1978), p.211-222.

CHELUŢĂ-GEORGESCU 1979 - N. Cheluţă-Georgescu, *Cercetări efectuate în necropola romană (Capidava 1978). Raport preliminar*, Materiale 13(1979), p.179-182.

COVACEF 1979 - Z. Covacef, *Raport preliminar privind cercetările arheologice din sectorul V al cetăţii Capidava (Campaniile din anii 1975, 1976 şi 1978)*, Materiale 13(1979), p.175-178.

COVACEF 1980 - Z. Covacef, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din sectorul V al cetății Capidava (Campaniile din anii 1975, 1976, 1978 şi 1979)*, Pontica 13(1980), p.254-274.

COVACEF 1983 - Z. Covacef, *Cercetările din sectorul V al cetății Capidava,* Materiale 15(1983), p.361-366.

COVACEF 1988-1989 - Z. Covacef, *Capidava în secolul VI e.n. Câteva observații pe baza cercetărilor din sectorul V al cetății,* Pontica 21-22(1988-1989), p.187-196.

COVACEF 1999 - Z. Covacef, *Ceramica de uz comun din sectorul de est al cetății Capidava. Sec. IV-VI*, Pontica 32(1999), p.137-186.

CUSTUREA 1986 - G. Custurea, *Unele aspecte privind penetrația monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, Pontica 19(1986), p.273-277.

CUSTUREA 1995-1996 - G. Custurea, *Catalogul monedelor bizantine anonime descoperite la Capidava*, Pontica 28-29(1995-1996), p.301-307.

CUSTUREA 2005 - G. Custurea, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)*, Pontica 37-38(2004-2005), p.491-536.

CUSTUREA, CLIANTE 2006 - G. Custurea, T. Cliante, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec. VI-VII)*, Pontica 39(2006), p.423-434.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1997 - G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea. XI*, Pontica 30(1997), p.371-387.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1998 - G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea. XII*, Pontica 31(1998), p.309-328.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1999 - G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi *Descoperiri monetare în Dobrogea. XIII*, Pontica, 32(1999), p.347-365.

DIACONU 1958 - P. Diaconu in Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava I. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1958.

FLORESCU 1927-1932 - Gr. Florescu, Fouilles et recherches archéologiques à Calachioi (Capidava ?), Dacia 3-4(1927-1932), p.483-515.

FLORESCU 1935-1936 - Gr. Florescu, *Fouilles archéologiques de Capidava. 1928-1936*, Dacia, 5-6(1935-1936), p.351-386.

FLORESCU 1937-1940 - Gr. Florescu, *Fouilles archéologiques de Capidava. 1937-1940*, Dacia 7-8(1937-1940), p.345-351.

FLORESCU 1946 - Gr. Florescu, *Capidava în epoca migrațiilor*, RIR 16(1946), 4, p.325-343.

FLORESCU 1945-1947 - Gr. Florescu, *Fouilles archéologiques de Capidava. 1940-1945*, Dacia 11-12(1945-1947), p.209-220.

FLORESCU 1949 - Gr. Florescu, *Săpăturile arheologice de la Capidava (1948)*, Studii. Revistă de ştiință şi filosofie, II, 1, 1949, p.130-131.

FLORESCU *et alii*. 1959 - Gr. Florescu, Ştefan Constantinescu, P. Diaconu, Mişu Davidescu, Radu Florescu, Gavrilă Simion, *Capidava. Raport asupra activității arheologice din 1956*, Materiale 5(1959), p.555-564.

FLORESCU, FLORESCU *et alii*. 1959 - Gr. Florescu, R. Florescu (Fl. Anastasiu, D. Vâlceanu, T. Mateescu, Dinu Theodorescu, P. Munteanu), *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 6(1959), p.617-627.

FLORESCU, FLORESCU, CEACALOPOL 1961 - Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava (1958)*, Materiale 7(1961), p.571-581.

FLORESCU, FLORESCU, CEACALOPOL 1962 - Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 8(1962), p.693-704.

FLORESCU 1961 - R. Florescu *Problema originii ceramicii romîneşti şi unele descoperiri recente de la Capidava*, în *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 ani*, Bucureşti, 1961, p.199-210.

FLORESCU 1965 - R. Florescu, *Lucrul lemnului în aşezarea feudală timpurie de la Capidava*, Revista de etnografie şi folclor, 10, 5(1965), p.529-536.

FLORESCU 1967 - R. Florescu, *Date noi de la Capidava. În legătură cu cultura materială a zonei Dunării de Jos în perioada anterioară campaniilor lui Ioan Tzimisces*, Apulum 6(1967), p.259-268.

FLORESCU 1975 - R. Florescu, *Date noi cu privire la cronologia Capidavei romane tîrzii*, Pontica 8(1975), p.361-372.

FLORESCU, CHELUȚA-GEORGESCU 1974 - R. Florescu N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava*, Pontica 7(1974), p.417-435.

FLORESCU, CHELUȚA-GEORGESCU 1975 - R. Florescu, N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava*, Pontica 8(1975), p.77-85.

FLORESCU, COVACEF 1988-1989 - R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane tîrzii şi feudale timpurii*, Pontica 21-22(1988-1989), p.197-247.

FLORESCU, COVACEF, OPRIŞ *et alii* 1983-2006 - R. Florescu, Z. Covacef, I. Opriş *et alii, Capidava*, in CCA, 1983-1992 şi 1993-2006.

GÂNDILĂ 2006-2007 - A. Gândilă, *Early Byzantine Capidava: the Numismatic Evidence*, CN 12-13(2006-2007) (sub tipar).

IONESCU-DOBROGIANU 1904 - M. Ionescu-Dobrogianu, *Dobrogia în pragul veacului al XX-lea*, Bucharest, 1904.

METCALF 1979 - D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London, 1979.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003 - E. Oberländer-Târnoveanu, *La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux - un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle*, Peuce 1 (14)(2003), p341-412.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes a Silistra dans la collection de l'Académicien Péricle Papahagi consevées au Cabinet des Medailles du Musée National d'Histoire de Roumanie*, CN 7(1996), p.97-127.

OCHEŞEANU 2006 - R. Ocheşeanu (ed. G. Depeyrot), *Les monnaies en Dobroudja de 270 à 498 (Scythie Mineure, Mésie Seconde)*, Wetteren, 2006.

OCHEŞEANU, PAPUC 1976 - R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, Pontica 9(1976), p.215-235.

OPRIŞ 2003 - I. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p. Chr)*, Bucureşti, 2003.

PAPASIMA, VERTAN 1995-1996 - T. Papasima, A. Vertan, *Monede romane şi bizantine inedite din colecţia muzeului constănţean*, Pontica 28-29(1995-1996), p.271-278.

POENARU-BORDEA 1976-1980 - Gh. Poenaru-Bordea, *Cîteva monede romane şi bizantine descoperite întîmplător la Capidava*, BSNR, 70-74(1976-1980), 124-128, p.247-251.

POENARU-BORDEA 1983-1985 - Gh. Poenaru-Bordea, A*lte cîteva monede descoperite la Capidava*, BSNR 77-79(1983-1985), 131-133, p.169-76.

POENARU-BORDEA, DONOIU 1981-1982 - Gh. Poenaru Bordea, I. Donoiu, *Contribuţii la studiul pătrunderii monedelor bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, BSNR 75-76(1981-1982), 129-130, p.237-252.

POENARU BORDEA 2003 - Gh. Poenaru Bordea, in A. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru-Bordea, *Halmyris I*, Cluj Napoca,2003.

POPOIU 2001 - P. Popoiu , *Antropologia habitatului în Dobrogea*, Bucureşti, 2001.

RĂDULESCU 1970 - A. Rădulescu, *Un document proto-roumain à Capidava*, Dacia N.S. 14(1970), p.311-323.

VERTAN, CUSTUREA 1980 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea. II*, Pontica 13(1980), p.347-366.

VERTAN, CUSTUREA 1981 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea. III*, Pontica 14(1981), p.331-356.

VERTAN, CUSTUREA 1982 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea. IV*, Pontica 15(1982), p.275-292.

VERTAN, CUSTUREA 1986 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea. VII*, Pontica 19(1986), p.297-308.

VERTAN, CUSTUREA 1988-1989 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea. VIII*, Pontica 21-22(1988-1989), p.369-390.

VERTAN, CUSTUREA 1992 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea. IX*, Pontica 25(1992), p.381-398.

VERTAN, CUSTUREA 1995-1996 - A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea. X*, Pontica 28-29(1995-1996), p.309-321.

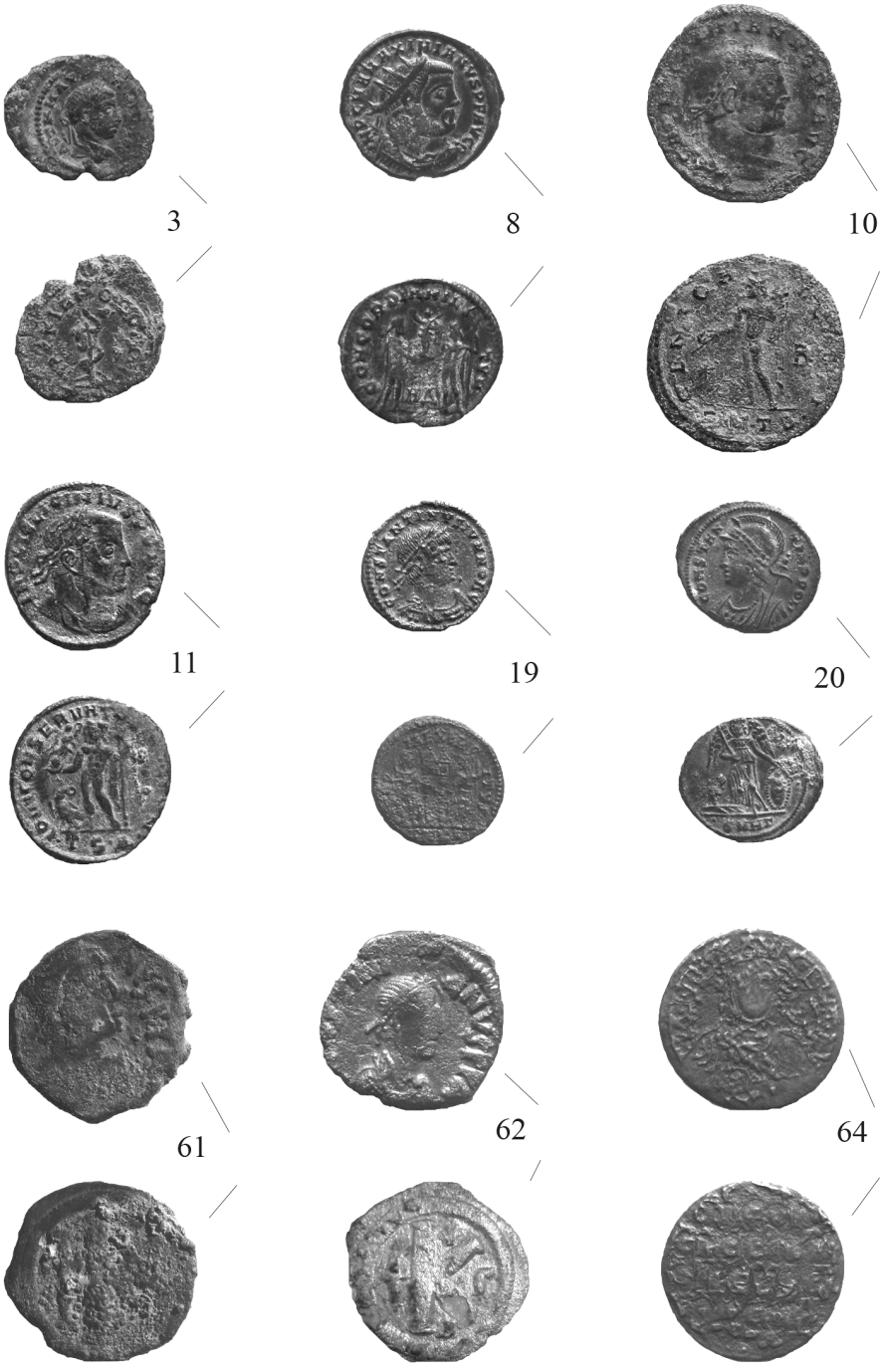

Plate I / Scale 1:1

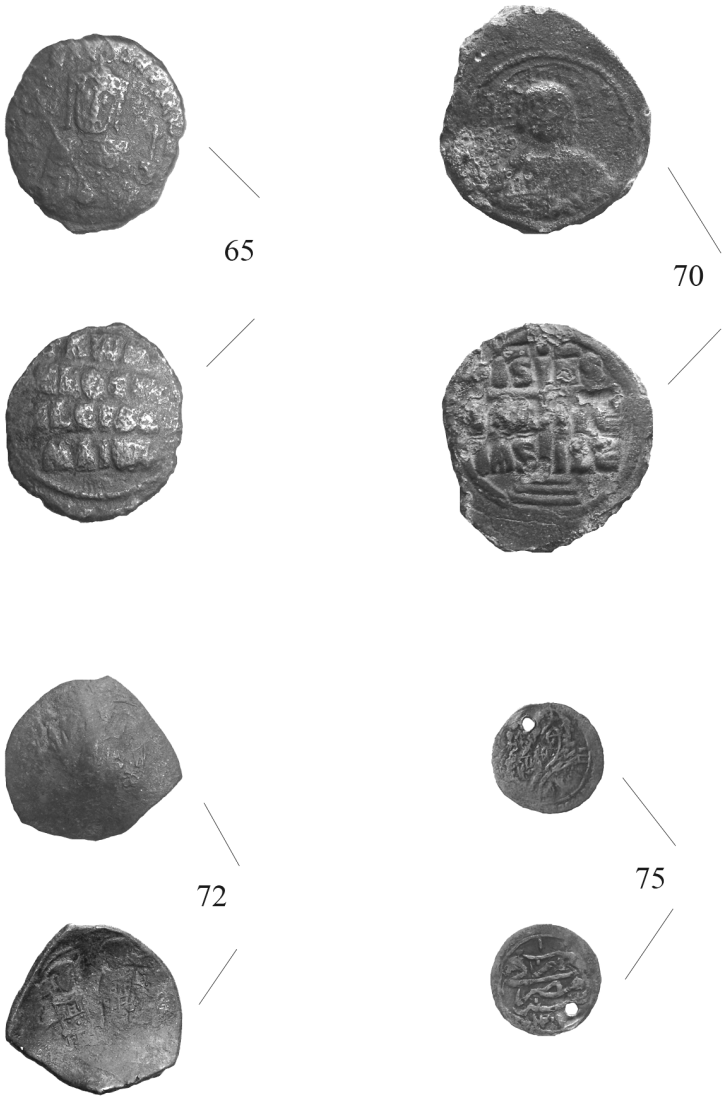

Plate II / Scale 1:1

UN DEPOZIT DE MONEDE BIZANTINE DIN DOBROGEA (SEC. VI)

Gabriel CUSTUREA

Studiul circulației monedei bizantine în Dobrogea s-a bucurat de atenția unor generații succesive de cercetători români şi străini[1]. În bibliografia de specialitate tezaurele ocupă un loc însemnat[2], iar de curând a apărut şi o mult aşteptată monografie dedicată acestui tip de descoperiri[3]. Rândurile care urmează se referă tocmai la o astfel de descoperire.

Achiziționat de muzeul constănțean în anul 2002, lotul cuprinde patru monede (*solidus*), pe care vânzătorii au afirmat că le-au cumpărat în anii `60 de la vecinii de naționalitate bulgară. Probabil că piesele au fost descoperite fie la Ostrov, fie la Silistra. Fără îndoială avem de-a face cu un fragment de tezaur din zona respectivă.

Din multitudinea de evenimente politico-militare, care puteau afecta regiunea după jumătatea secolului al VI-lea până spre anul 565 este greu de precizat cel care a cauzat ascunderea/pierderea acestui lot[4]. Îl putem lega totuşi cu o mare probabilitate de atacul cutrigur din anul 559. Pentru jumătatea sec. al VI-lea nu se individualizează cu precizie un lot de tezaure care să formeze un orizont bine conturat cauzat de vreun eveniment major pentru provincie. Putem însă aminti câteva descoperiri ce datează din vremea împăratului Justinian I: Caliacra[5], Cavarna[6], Constanța[7], Histria[8], Satu Nou (Oltina)[9], Silistra (?)[10].

Pe teritoriul Dobrogei bizantine au fost găsite mai multe tezaure compuse din monede din metal prețios pe care ținem să le enumerăm: Abrit[11], Adamclisi

---

[1] CUSTUREA 2004-2005, p. 491-492, n. 1-4, 6; GÂNDILĂ 2003-2005, p. 109-129, iar mai recent CUSTUREA 2006, p. 415-417; CUSTUREA, CLIANTE 2006, p. 423-434.

[2] JURUKOVA 1970, p. 255-263; ANGELOVA, PENCEV 1989, p. 38-43; METCALF 1991, p. 130-148; TORBATOV 1998, p. 64-69; CURTA 1996, p. 65-224.

[3] MORRISSON, POPOVIĆI, IVANISEVIĆI 2006, *passim*.

[4] VULPE, BARNEA 1968, p. 417-419, 429-430.

[5] MORRISSON, POPOVIĆI, IVANISEVIĆI 2006, p. 175, nr. 75

[6] IVANOV 1995, p. 311 nr. 6.

[7] MITREA 1983, p. 239-262; POENARU BORDEA, NICOLAE 1986-1991, p. 101-115.

[8] POENARU BORDEA 1982, p. 155, nr. 113-129.

[9] POENARU BORDEA, MITREA 1991, p. 218, nr. 9.

[10] AVDEV 1981, p. 36, nr. 190.

[11] TORBATOV 1998, p. 64-69.

(AV + AE)[12], Caliacra[13], Cernavodă[14], Pantelimonu de Sus[15], Slava Rusă[16]. Se observă că descoperirile provin mai ales din mediul urban fortificat şi din cel al garnizoanelor militare, ceea ce confirmă odată în plus că astfel de plăți se făceau funcționarilor administrației bizantine şi armatei cantonate în provincie.

Catalog

Justinianus I

1. AV. ↓ Solidus, 4,48 g., 21 mm
MIBE, p.112, nr. 5.
Constantinopol, A, a = 527-537
DNIVSTINI - ANVSPPAVC
VICTORI - AAVCCCA
COИOB
Inv. 6133

2. AV. ↓ Solidus, 4,50g., 22,5x21 mm
MIBE, p. 112, nr. 6.
Constantinopol, Δ, a. = 537-542.
DNIVSTINI - ANVSPPAVC
VICTORI - AAVCCCΔ
CONOB
Inv. 6135

3. AV.↓Solidus, 4,48 g., 22,5x21 mm
MIBE, p. 113, nr. 7.
Constantinopol, Є, a = 542-565.
DNIVSTINI - ANVSPPAVC
VICTORI - AAVCCCЄ
CONOB
Inv. 6133

4. AV. ↓ Solidus, 4,44 g., 20,5 mm
MIBE, p. 113, nr. 7.
Constantinopol, Є, a = 542-565.
DNIVSTINI - ANVSPPAVI
VICTORI - AAVCCCЄ
CONOB
Inv. 6134

BIBLIOGRAFIE

ANGELOVA, PENCEV 1989 - S. Angelova, V. Pencev, *Srebârno sâkrovişce ot Silistra*, Arheologija 31/2 (1989), p. 38-43.

AVDEV 1981 - St. Avdev, *Monetnite nohodki ot Bălgarija namereni v perioda 1823-1900 g.* (Po arhivni i literaturni danii), Numizmatika, 15, 2, p. 24-40.

CURTA 1996 - Fl. Curta, *Invasion or Inflation. Sixth to Seventh Century Byzantine Coin Hoards in Eastern and Southeastern Europe*, Ann IIN, 43 (1996), p. 65-224.

CUSTUREA 2004-2005 - G. Custurea, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 491-536.

CUSTUREA 2006 - G. Custurea, *Noi descoperiri monetare din aşezarea de la Capu Dealului – Oltina*, Pontica 39 (2006), p. 415-421.

CUSTUREA, CLIANTE 2006 - G. Custurea, Tr. Cliante, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea*, Pontica 39 (2006), p. 423-434.

GÂNDILĂ 2003-2005 - A. Gândilă, *Sixth-to-seventh Century Coin Circulation in Dobrudja*, CN 9-11 (2003-2005), p. 109-166.

[12] OCHEŞEANU 1997, p. 163-182.
[13] MORRISSON, POPOVIĆI, IVANISEVIĆI 2006, p. 175, nr. 75.
[14] POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1983-1985, p. 177-197.
[15] PÂRVAN 1913, p. 304, nr. 42, 44-46.
[16] IACOB 2005, p. 75-80.

IACOB 2005 - M. Iacob, *Le trésor de solidi romaino-byzantins découvert à Ibida (Scythie Mineure)*, în *Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003). Chişinău 26-28 noiembrie, 2003. Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2005, p. 75-80.

IVANOV 1995 - V. Ivanov, *Nijakolko monetni nahodki ot Yujna Dobrudja*, Dobrudja, 12 (1995), p. 310-312.

JURUKOVA 1970 - J. Jurukova, *Les invasion slaves au sud du Danibe d'apres les trésors monétaires en Bulgarie*, Byz. Bulg. 3 (1970), p. 255-263.

METCALF 1999 - D. M. Metcalf, *Avar and slav invasion into the Balkan peninsula (c. 575-625): the nature of the numismatik evidence*, Journal of Roman Archaeology, 4 (1999), p. 140-148.

MITREA 1983 - B. Mitrea, *Un tezaur de monede bizantine descoperit la Constanța*, Pontica 16 (1983), p. 239-262.

MORRISSON, POPOVIĆ, IVANISEVIĆ 2006 - C. Morrisson, Vl. Popović, V. Ivanisević, *Les trésors monétaires byzantines de Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Réalité Byzantine, 13, Paris.

OCHEŞEANU 1997 - R. Ocheşeanu, *Tezaurul de monede bizantine descoperit la Tropaeum Traiani în campania din anul 1908*, SCN 11(1997), p. 163-182.

POENARU BORDEA 1982 - Gh. Poenaru Bordea, în Al. Suceveanu, *Histria. VI Les thermes romains*, Bucureşti, 1982.

POENARU BORDEA, MITREA 1991 - Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie*, Dacia NS 35 (1991), p. 215-228.

POENARU BORDEA, NICOLAE 1986-1991 - Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanța în cartierul Anadolchioi*, BSNR, 80-84 (1986-1991), 134-139, p. 101-115.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1983-1985 - Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, *Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit în săpăturile din anul 1899 de la Axiopolis*, BSNR, 67-69 (1983-1985), 131-133, p. 177-197.

TORBATOV 1998 - S. Torbatov, *Ranovizantijsko zaltno monetno sakrovişte ot Zaldapa (Provincija Skitija)*, Num. i Sfrag, 5/1 (1998), p. 64-69.

VULPE, BARNEA 1968 - R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

A SMALL HOARD OF BYZANTINE COINS FROM DOBRUDJA (6th CENTURY)

Abstract

The author presents a small hoard of four gold coins, probably a fragment of a hoard, discovered at Ostrov or Silistra. All the four pieces are issued by emperor Justinian I and they join the other discoveries of precious metal pieces made at Abrit, Adamclisi, Caliacra, Cernavoda, Pantelimonu de Sus, Silistra, Slava Rusă.

The author underlines the fact that all these discoveries came from the urban or military garrison places.

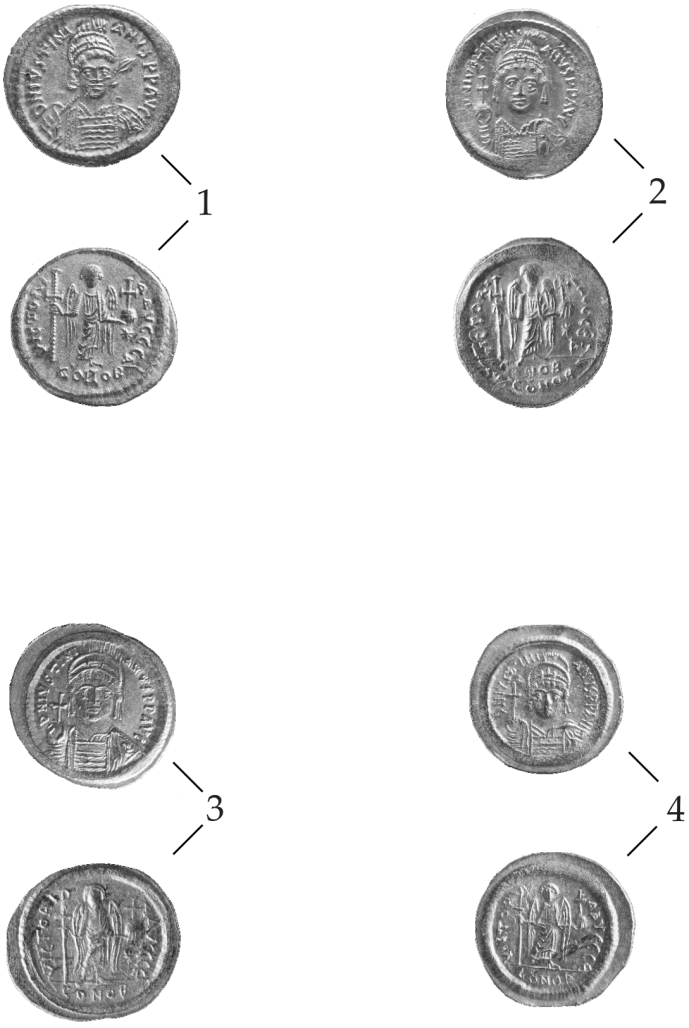

Planşa I.

MONEDE BIZANTINE DESCOPERITE RECENT ÎN DOBROGEA (SEC. IX-XIII)*

Gabriel CUSTUREA

Aşa cum menționam într-o lucrare anterioară[1], în ultimul timp, în colecțiile muzeului constănțean au intrat mai multe monede bizantine pe care considerăm necesar să le prezentăm celor interesați. Lotul de față cuprinde un număr de 59 piese şi se eşalonează între sfârşitul sec. al IX-lea (nr. 31) şi sec. al XIII-lea (nr. 39).

Înainte de prezentarea catalogului se impun câteva precizări. Moneda lui Constantin IX descoperită la Adamclisi vine să se alăture unei emisiuni din timpul lui Roman IV[2]. În zonă avem informații despre existența unei aşezări din secolele X-XI şi a unei necropole de înhumație contemporană cu aceasta[3]. Pentru descoperirea de la Agigea nu putem preciza decât că este un punct nou pe harta răspândirii monedelor din secolul al XI-lea în Dobrogea, deşi în zonă sunt semnalate trei aşezări din această perioadă[4]. Descoperirile de la Capidava vin să întregească lotul adunat până în prezent[5]. Prezența printre monedele găsite aici a unor emisiuni de la Leon VI şi Roman I[6], care se adaugă piesei din clasa A $_1$[7] vine să confirme ipoteza mai veche avansată de R. Florescu privind existența unei aşezări pe locul vechii cetăți romano-bizantine încă din secolul al X-lea, dacă nu chiar din secolul al IX-lea[8]. Astfel, la argumentele arheologice expuse de regretatul profesor, apare, în sfârşit, şi confirmarea argumentului numismatic. O surpriză se arată a fi moneda găsită la Cataloi, cu atât mai mult cu cât de aici provine şi un sigiliu din aceeaşi epocă[9]. Şi acest punct completează harta descoperirilor monetare din secolele X-XI din Dobrogea. Cele două monede, găsite la Cobadin, vin să confirme existența unei aşezări din secolele X-XI în

---

* O formă mai restrânsă a lucrării a fost comunicată cu ocazia Sesiunii „Pontica"-Constanța 2005.

[1] CUSTUREA, 2004-2005, p. 491.

[2] VERTAN, CUSTUREA 1992, p. 384, nr. 1395.

[3] PANAITESCU, 1983, p. 157-160; CCA 1998, p. 2, VII.

[4] CUSTUREA, 2000, p. 29, nr. 3 cu bibliografia aferentă.

[5] *Ibidem*, 134, nr. 16 şi bibliografia.

[6] GÂNDILĂ, 2007, nr. 64, 65.

[7] DIACONU, 1958, p. 239, nr. 4.

[8] FLORESCU, 1967, p. 259-267; idem, 1986, p. 171-177; idem, CIOBANU, 1972, p. 387; FLORESCU, COVACEF, 1988-1989, p. 242-243.

[9] Sigiliul se află în studiu la cercetătorul C. Chiriac.

zonă[10] şi se adaugă unei monede de aur de la Constantin IX descoperită anterior[11]. De remarcat prezența acestor emisiuni de la Leon VI în zona centrală a Dobrogei, ele fiind mai răspândite pe linia Dunării şi pe litoral[12].

Piesa emisă de Roman I descoperită în Constanța se alătură altor trei, de aur (1 ex.), respectiv de bronz (2 ex,), ale aceluiaşi emitent[13]. Seria pieselor găsite în punctul Ciumata de la Dunăreni adaugă o altă locație pe harta descoperirilor din Dobrogea.

Moneda de la Mihail IV se alătură altor descoperiri monetare făcute în zona Luncavița[14]. Pentru Mangalia, moneda emisă de Roman I este singulară, dar completează seria pieselor contemporane, aparținând domniei lui Constantin VII[15]. Descoperirile de la Nufăru continuă să alimenteze colecțiile muzeale şi private[16]. Monedele găsite la Ostrov completează informațiile de până acum[17]. Piesa de la Răzoarele îmbogățeşte de asemenea harta descoperirilor dobrogene. În acest caz nu avem date despre existența în zonă a vreunei aşezări din secolele X-XI. Interesantă se dovedeşte a fi zona Tîrguşor, unde apar în mod surprinzător față de ceea ce se cunoaşte din lucrările de specialitate, atât descoperiri din secolul al IX-lea, cât mai ales din secolele XII-XIII, inclusiv un mic depozit monetar din această ultimă etapă. Aici cunoaştem două aşezări datate în secolele X-XI[18], dar la Ester nu am dat de un strat arheologic din această epocă. Trebuie să subliniem importanța monedei emise de Vasile I, descoperită în această zonă, astfel de monede fiind foarte rare pe teritoriul dobrogean. Se semnalează numai 10 piese de bronz descoperite la Silistra (9) şi într-un punct necunoscut, alături de două emisiuni de aur[19].

În concluzie, vom sublinia din nou importanța descoperirilor monetare din secolele IX-X, perioadă în care circulația monedei bizantine se relansează în provincia dintre Dunăre şi Mare şi, mai ales, a celor din zona centrală. Lor li se adaugă emisiunile din secolele XII-XIII de la Tîrguşor, până acum cel mai îndepărtat punct de Dunăre în care s-au făcut astfel de descoperiri.

[10] CUSTUREA, 2000, p. 31, nr. 25.
[11] CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI, 1999, p. 351, nr. 2017.
[12] CUSTUREA, 2000, p. 100.
[13] *Ibidem*, p. 136, nr. 26.
[14] *Ibidem*, p. 143, nr. 60 cu bibliografia.
[15] *Ibidem*, p. 144, nr. 63.
[16] CUSTUREA, 2003, p. 427-430 şi nota 3.
[17] POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA, 2004, *passim*; CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI, 1997, p. 322, nr. 1942-1948.
[18] CUSTUREA, 2000, p. 38, nr. 108.
[19] *Ibidem*, 135, nr. 24; 152, nr. 99; 159, VIII.

CATALOG[20]

ADAMCLISI

Constantin IX

1. AE ↓ 6,17 g. 27 x 25 mm,
surfrapată pe cls. C, Rv/Rv.
DOW III, 2. p.685, cls. D.
T. Inv. 76795

AGIGEA

Vasile II – Constantin VIII

2. AE ↓ 9,09 g. 30,5 x 27,5 mm
DOW III 2. p. 666 cls A_3, var. 41
PT Inv. 68756

CAPIDAVA

Vasile II – Constantin VIII

3. AE ↓ 7,07 g., 29 mm
DOW III, 2, p.656(659),
cls.A_3,var.14b(24)
T. Inv. 77372

4. AE ↓ 8,30 g. 30 mm
DOW III, 2, p. 668, cls. A_3, var 41
P.T. Inv. 76494

5. AE ↓ 10,93 g, 29 x 27,5 mm
DOW III, 2. p. 671-672 cls. A_3, var. 47
NT Inv. 69096

Roman III

6. AE ↓ 11,44 g, 28 x 25 mm
DOW III, 2, p.676, cls. B
NT. Col. Gh.Andreescu

Mihail IV

7. AE ↓ 3,51g, 29,5 x 25,5 mm
DOW III, 2 p.681, cls.C.
FT ruptă Inv. 69097

CATALOI

Constantin IX

8. AE ↓ 10,36 g, 33 x 30,5 mm
DOW III 2. p.685, cls.D
PT. Inv. 69337

COBADIN

Leon VI

DOW III, 2. p. 518, cls. 3
Constantinopol, 886-912.
9. AE ↓ 5,73 g., 25,5 mm
PT. Inv. 76614

10. AE ↓ 4,85 g., 24,5 mm
NT. Inv. 76613

[20] pentru identificarea pieselor s-au folosit următoarele determinatoare Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, III, Leo III to Nicephorus III (717-1081), part II Basil I to Nicephorus III (868-1081)*, Washington, 1973 şi datările după M.Thompsson, *The Athenian Agora II. Coins from the Roman through the Venetian period*, Princeton, 1954; M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Studies, 12, 1969.

CONSTANȚA

Roman I

11. AE ↓ 5,41 g., 27 mm
DOW III, 2, p.562, cls. 4a
Constantinopol, 931-944
PT. inv. 77442

DUNĂRENI-punctul „Ciumata"

Vasile II-Constantin VIII

12. AE ↓ 9,04 g., 30x25 mm
DOW III, 2, p.661(665-668), clsA_3 var. 24a (39. 40, 40 a.b)
T.perforată. Col.particulară

13. AE ↓ 11,98 g., 29,5x27,5 mm
DOW III, 2, p. 668, cls. A_3, var. 41
NT. Col. particulară

Roman III

DOW III, 2, p. 676, cls. B
14. AE ↓ 8,45 g., 28 mm
dublă frapă Rv.
NT. Col. particulară

15. AE ↓ 7,90 g., 28 mm
PT. Col. particulară

16. AE ↓ 7,46 g., 30x27 mm
dublă frapă Rv.
NT. Col. particulară

LUNCAVIȚA
punctul "La Cetate"

Mihail IV

17. AE ↓ 7,89 g, 28 mm
DOW III, 2, p.681, cls.C
PT Inv. 67130

MANGALIA

Roman I

18. AE↓ 5,35 g., 23 mm
DOW III, 2. p. 562, cls. 4,
Constantinopol, 931-944.
FT Inv. 76678

NUFĂRU

Colecția M.Voitinovici

Vasile II Constantin VIII

19. AE ↓ 9,32 g., 30 mm
DOW III, 2, p.652, cls. A_2 var. 5
PT

Roman III

20. AE ↓ 12,01 g., 28,5 mm
DOW III, 2, p. 676, cls. B
PT

Mihail IV

21. AE ↓ 7,93 g., 26,5 x 25,5 mm
DOW III, 2, p. 681, cls. C
PT

OSTROV (CT)

Vasile II - Constantin VIII

22. AE ↓ 13,73 g., 31,5 mm
DOW III, 2, p. 653, cls. A_2 var. 7
T. Inv. 69370

23. AE ↓ 14,75 g., 29 mm
DOW III, 2, p. 652/661, cls. A_2 var. 5 sau var. 24b
FT. Inv. 69371

24. AE ↓ 12,49 g., 32 mm
DOW III, 2, p. 650-675, cls. A_2 – A_3
T. Inv. 69364

RĂZOARELE

Constantin IX

25. AE ? 3,52 g. 28,5 x 26 mm
DOW III, 2, p. 685 cls. D
FT. ruptă. Inv. 64428

TÂRGUŞOR

A. Sector zootehnic
În anul 2000 a fost descoperit întâmplător un mic depozit de 3 piese.

Manuel I

Hendy, p. 118, pl. 16/1-6
26. AE ↓ 4,70 g., 30mm
Constantinopol, em. IV, var. A
PT. Inv. 66537

27. AE ↓ 3,43 g., 28 mm
Constantinopol, em. IV, var. A
PT. Inv. 66535

28. AE ↓ 4,24 g., 29 mm
Hendy, p. 118
Constantinopol, em. IV, var ?
PT. Inv. 66536

B.Aşezare aflată la cca. 1 km. Est de şoseaua M.Kogălniceanu – Târguşor, pe malul drept al pârâului Gura Dobrogei

Vasile II Constantin VIII

29. AE ↓ 15,06 g., 32,5 x 29 mm
DOW III 2, p. 653, cls. A_2 var.8
T. Inv. 66531

Manuel I

30. Bill, ↓ 5,00 g., 29 mm
Hendy, p. 118, pl. 16/12-13
Constantinopol, em. IV, var. B
PT. Inv. 66534

C. Aşezare aflată la sud de Ester

Vasile I – Constantin-Leon

31. AE ↓↑ 3,87 g., 28 x 26 mm, dublă batere Rv.
DOW III, 2, p. 496-499, cls. 3
Constantinopol,a : 870-879
FT. Inv. 66528

Vasile II Constantin VIII

32. AE↓ 8,32 g., 27 mm,
DOW, III, 2. p. 668, cls. A3, var. 41, dublă frapă Rv.
PT Inv. 66526

Mihail IV

33. AE ↓ 8,11 g., 26,5 mm
DOW III, 2, p. 681, cls. C.
T. Inv. 66529

Alexius I

34. Bill. ↓ Stamenon, 3,06 g., 28 mm
Hendy, p. 86, pl. 7/5-6
Constantinopol, em. IV
FT. aplatizată. Inv. 67091

Manuel I

35. Bill. Stamenon, 2,60 g., 27,5 mm
Hendy, p. 117
Constantinopol, em. III, faza 1-2
T, ruptă ½ ,Inv. F.n.

D. Aşezarea medievală Ester

Vasile II – Constantin VIII

36. AE ↓ 11,09 g., 33 mm
DOW III, 2 p. 656(659) cls. A, var 14b(24)
FT, perforată, turnată? Inv. 67129

Alexius I

37. Bill. ↓ Stamenon, 4,69 g, 29 x 27 mm
Hendy, p. 86, pl. 7/5-6
Constantinopol em. IV
T, flan crăpat, Inv. 67660

38. Bill. ↓ Stamenon, 3,22 g., 25 mm
Hendy, p. 87, pl. 7/8-9
Adrianopolis (Philipopolis) ?
FT, argintată, perforată Inv. 67661

Regatul de Thessalonica

39. AE ↓ 1,60 g., 21 x 19,5 mm
Modul mic tip A
PT, tăiată. Inv. 67662

PASSIM

Vasile II Constantin VIII

40. AE ↓ 14,11 g, 30,5 mm
DOW III, 2, p. 653, cls. A_2, var. 8
T. Inv. 69088

DOW III, 2, p. 665, cls. A_2 var. 39.
41. AE ↓ 11,66 g., 28x24,5 mm
PT. Inv. 77513

42. AE ↓ 6,53 g., 26,5 x 24 mm.
PT. , perforată. Inv. 78185

43. AE ↓ 5,33 g., 24,5 mm.,
DOW III, 2, p. 665-668, cls. A_3, var. 39(40)
T, turnată. Inv. 78184

44. AE ↓ 9,40 g., 27x25,5 mm.
DOW III, 2, p. 668, cls.A_3, var.41.
PT. Inv. 77514

DOW III, 2, p. 676, cls.B
45. AE ↓ 12,04 g., 29,5 mm.
PT. Inv. 77515

46. AE ↓ 9,50 g., 28,5 mm.
surfrapare pe cls. A
PT. Iv. 77516

Mihail IV

DOW III, 2, 681, cls.C
47. AE ↓ 9,96 g., 28 mm.
PT. Inv. 77517

48. AE ↓ 3,75 g., 27x25 mm.
dublă frapă Rv.
T. Inv. 77518

49. AE ↓ 10,31 g., 31,5x29,5 mm.
PT. Col. Gh.Andreescu

Constantin X

50. AE ↓ 10,11 g., 28 mm.
DOW III, 2, p. 688, cls.E.
PT. Inv. 77519

51. AE ↓ 5,37 g., 25 mm,
surfrapare Rv/Rv.
DOW III, 2, p. 690, cls. F.
PT. Inv. 69982.

Mihail VII

52. AE ↓ 4,06 g., 23,5 x 22 mm
DOW III, 2, p. 819, var. b.
T, turnată. Inv. 69983

Nicefor III

53. AE ↙ 5,00 g., 25 mm
surfrapare pe cls. H.
DOW III, 2, p. 831
PT. Inv. 69981

DOW III, 2, p. 696, cls. I
54. AE ↓ 4,66 g, 24 x 22 mm
T, flan crăpat. Inv. 69376

55. AE ↙ 3,12 g., 22 m
PT, turnată. Inv. 69984

56. AE ↙ 3,10 g., 21 mm
PT., turnată. Inv. 69985

Colecția M.Popov

SUDUL DOBROGEI
(Deleni, Olteni, Cetatea)

Vasile II Constantin VIII

57. AE
DOW III, 2, p. 653, cls. A_2, var. 7
T.

58. AE
DOW III, 2, p. 667, cls. A_3, var. 40 a
PT

59. AE
DOW III, 2, p. 668, cls. A_3, var. 41
PT

BIBLIOGRAFIE

CUSTUREA 1995-1996 – G. Custurea, *Catalogul monedelor bizantine anonime descoperite la Capidava*, Pontica, 28-29 (1995-1996), p. 301-307.

CUSTUREA 2000 – Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța.

CUSTUREA 2003 – G. Custurea, *Monede bizantine descoperite la Nufăru*, Peuce 1(14), (2003), p. 427-430

CUSTUREA 2004-2005 – G. Custurea, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)*, Pontica, 37-38 (2004-2005), p. 491-536.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1997 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XI)*, Pontica, 30 (1997), p. 371-387.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAȚCHI 1999 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII)*, Pontica, 32 (1999), p. 347-365.

DIACONU 1958 - P. Diaconu, *Monedele din cuprinsul aşezării timpurii de la Capidava* în Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, p. 238-244.

FLORESCU 1967 – R. Florescu, *Date noi de la Capidava*, Apulum, 6, p. 259-267.

FLORESCU 1986 – R. Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor ioniană şi macedoneană*, Pontica, 19 (1986) p. 171-177.

FLORESCU, CIOBANU 1972 – R. Florescu, R. Ciobanu, *Problema stăpânirii bizantine şi nordul Dobrogei în sec. IX-XI*, Pontica, 5 (1972), p. 381-400.

FLORESCU, COVACEF 1988-1989 – R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane-târzii şi feudale timpurii*, Pontica, 21-22 (1988-1989), p. 197-247.

GÂNDILĂ 2007 – A. Gândilă, *Greek Imperial, Roman, Byzantine and Ottoman Coins Finds from Capidava (1966-2006)*, in *The Collection of the National History Museum of Romania*, Pontica, 40, sub tipar.

IZVORANU, POENARU BORDEA 2003 – Th. Izvoranu, Gh. Poenaru Bordea, *Monede bizantine de la Tomis şi împrejurimi în colecţia Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", Simpozion de numismatică dedicat implinirii a 125 de ani de la proclamarea independenţei României, Chişinău, 24-26 septembrie 2002*, Bucureşti, p. 137-161.

PANAITESCU 1983 – A. Panaitescu, *Un mormânt de epocă prefeudală de la Adamclisi*, Hierasus, 5, p. 157-160.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, Al. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanţa (Roumanie)*, Wetteren.

VERTAN, CUSTUREA 1992 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (IX)*, Pontica, 25 (1992), p. 381-398.

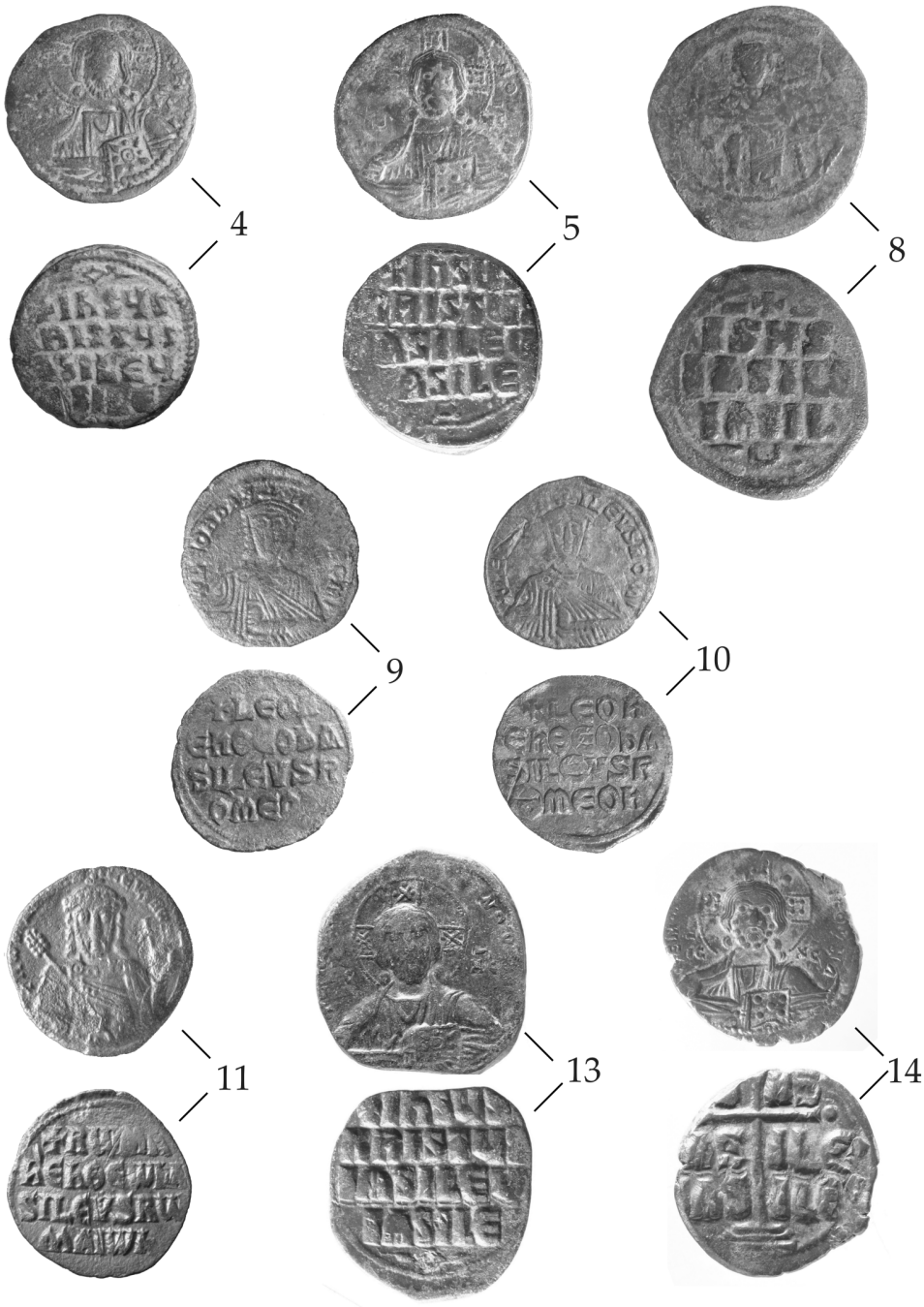

Planşa I

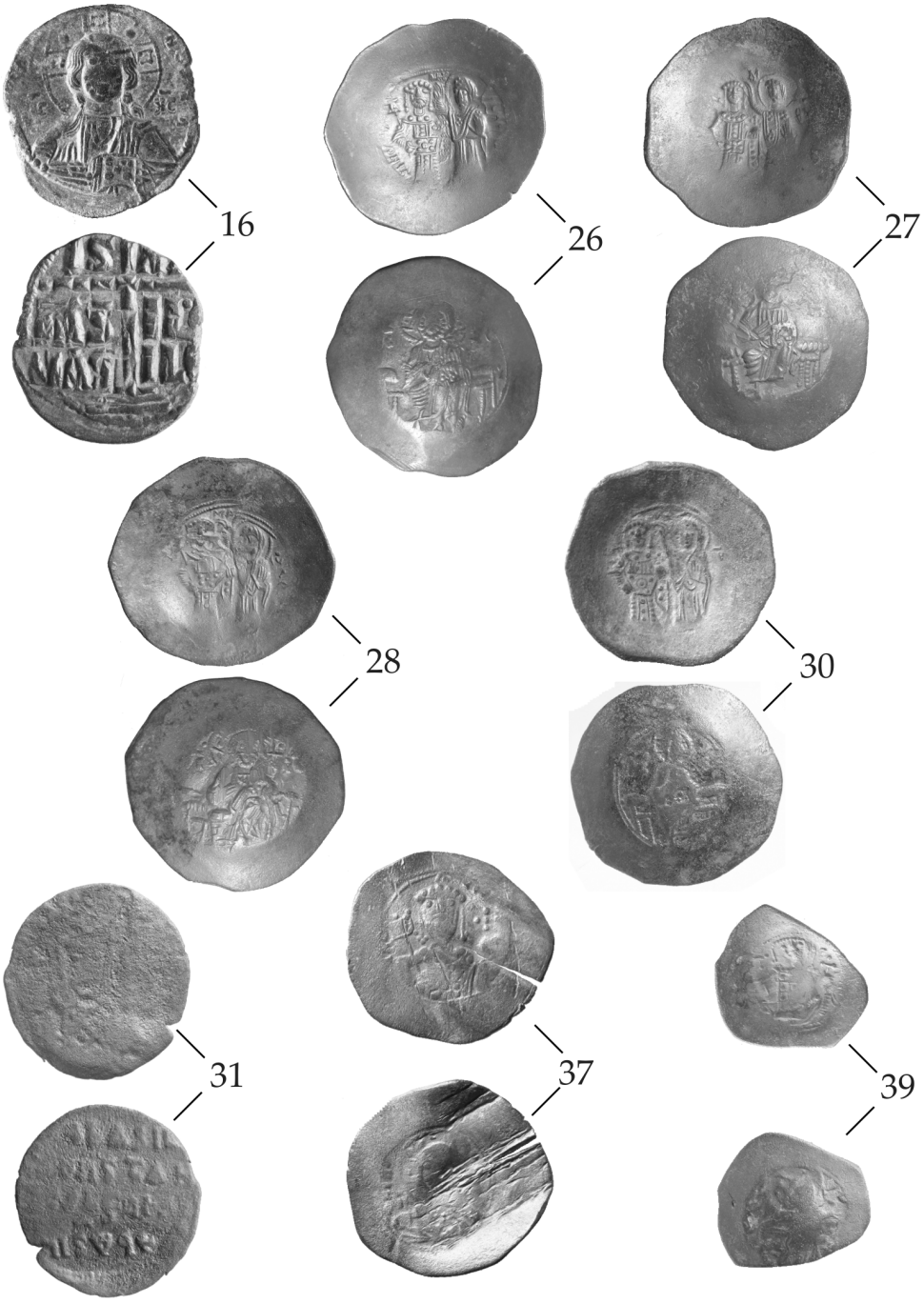

Planşa II

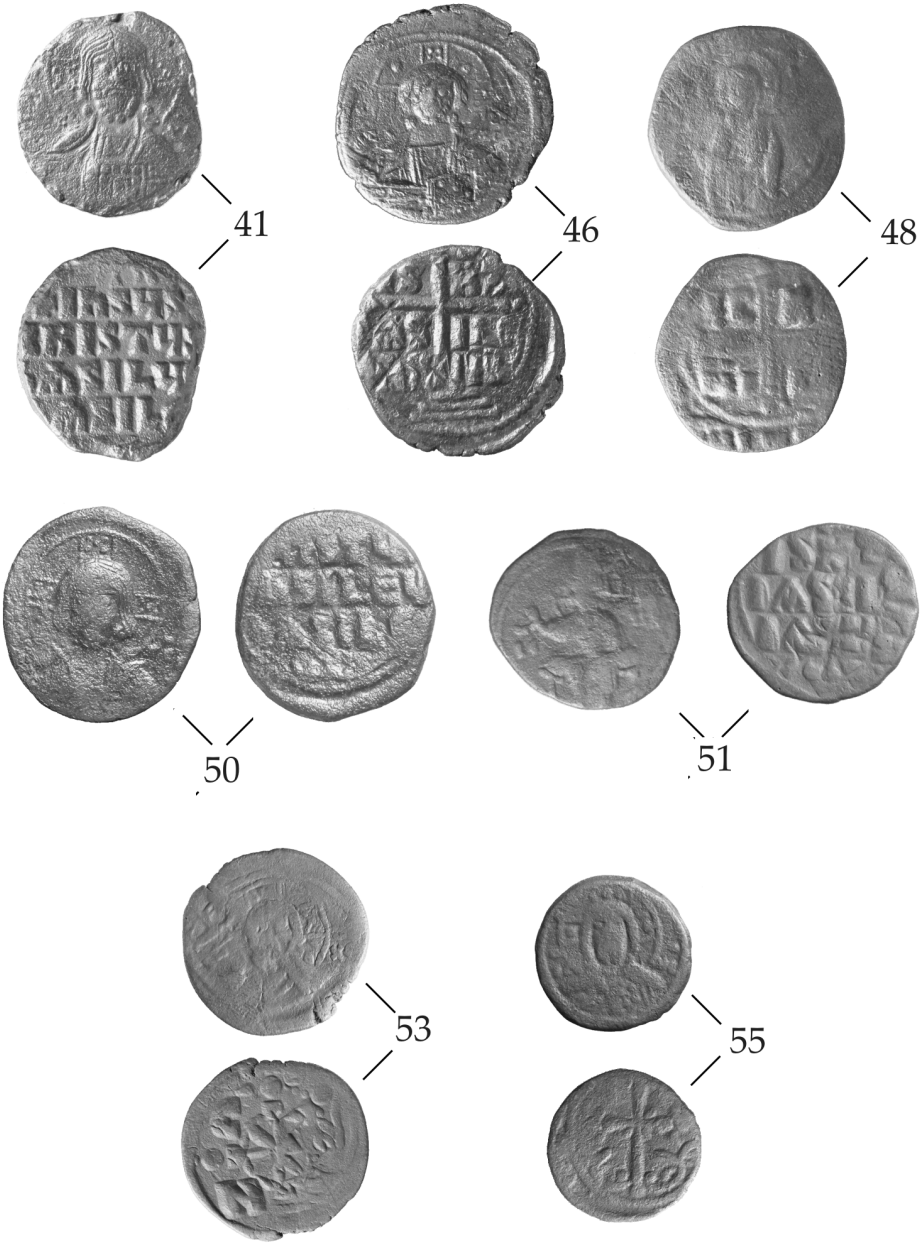

Planşa III

BYZANTINE COINS RECENTLY DISCOVERED IN DOBRUDJA (9th-13th cent.)

Abstract

The author publishes a number of 59 Byzantine coins from the 9th to 13th cent. One can notice the piece no. 31 issued during the reign of emperor Basil I, found at Târguşor and completing the very rare discoveries coming from this emperor.

We also notice the existence of some other coins issued by emperor Roman I, discovered at Constanța and Mangalia, compleating at their turn the picture of the monetary circulation during the 10th century. For the next century, the discoveries made at Agigea, Cataloi, Dunăreni-Ciumata şi Răzoarele marks some new points on the Dobrudjan map. We payed a special attention to the small hoard from the emperor Manuel I, found in the area of Târguşor village, the most remote point on the river Danube, on which these coins circulated the most.

ANNIVERSARIA

MARIA BĂRBULESCU – UN PROFIL ANIVERSAR

Născută Muntean la 2 ianuarie 1941 în com. Veza (azi inclusă oraşului Blaj), jud. Alba, Maria Bărbulescu a urmat studiile preuniversitare la Blaj, cunoscutul centru istoric, vestit pentru şcolile sale. Alegerea Universității „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca, Facultatea de istorie-filosofie, specializarea istorie a fost pe deplin motivată, având şansa să audieze în timpul studenției – 1960-1965-, cursurile unor iluştri profesori ai şcolii istorice şi arheologice clujene: acad. Constantin Daicoviciu, profesorii Nicolae Lascu, Kurt Horedt, Dumitru Protase, Hadrian Daicoviciu, acad. Ştefan Pascu şi alții.

Activitatea ştiințifică şi-a desfăşurat-o pe mai multe niveluri: între 1965-1973 la Institutul pedagogic de 3 ani Constanța (unde a funcționat ca preparator, asistent şi lector universitar la secția de istorie-geografie); la Muzeul de istorie națională şi arheologie din acelaşi oraş, între 1973 şi 1999 ca muzeograf, şef de secție Monumente *in situ*, cercetător principal II şi I şi şef al secției cercetare; şi la Universitatea „Ovidius", din 1993 şi până în prezent, în calitate de conferențiar universitar şi şef de catedră (1999-2003).

Perioada de activitate de la muzeul de arheologie se dovedeşte cea mai întinsă şi mai diversificată: contribuie la reorganizarea şi alcătuirea tematicii marilor expoziții muzeale de la Constanța, Adamclisi (muzeul Tropaeum Traiani) şi Histria; participă la organizarea muzeului nou „Callatis" Mangalia, a Antiquarium-ului de la Capidava şi a mai multor expoziții temporare. Face parte din colective de organizare a unor importante manifestări ştiințifice naționale şi internaționale: sesiunile anuale „Pontica", al VII–lea Congres Internațional de Epigrafie Greacă şi Latină (Constanța, 1977), colocviul internațional *Arheologia Mării Negre* (Constanța, 1994), simpozionul internațional *Egeea şi Pontul Euxin: raporturi şi interacțiuni în epoca greco-romană* (Constanța, 1999), al VII-lea Congres Internațional de tracologie (Constanța-Mangalia, 1996) ş. a. A făcut parte timp de

10 ani din colegiul de redacție al revistei Pontica; a activat pe linie științifică în cadrul filialei Constanța a Societății de Studii Clasice; în Filiala Pontică a Institutului Român de Tracologie şi în Comisia internațională consultativă pentru promovarea studiilor indo-europene şi trace, cu sediul la Mangalia.

Încă de la început preocupările sale ştiințifice s-au îndreptat spre istoria veche a Dobrogei, cu precădere asupra unui domeniu mai puțin cunoscut, acela al vieții rurale în perioada romană timpurie. Specializarea cu predilecție în epigrafie (înlesnită şi de burse de studii în Bulgaria, Italia şi Germania) i-a permis cunoaşterea îndeaproape a întregului fond de inscripții din Dobrogea, sursa directă pentru tema vieții rurale luate în studiu, dar şi în general, pentru provincie în perioada Principatului. Nu au fost neglijate nici izvoarele literare, arheologice şi numismatice, toate sintetizate în lucrarea de doctorat *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III e. n.)*, susținută în 1991 la Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca şi publicată ulterior (2001) în volum monografic.

Aportul Mariei Bărbulescu în domeniul ştiințific este considerabil: publică peste 90 de studii, articole, rapoarte de cercetare arheologică şi note. Subiectele sunt axate pe valorificarea fondului epigrafic – fie că este vorba de organizarea administrativă a unor *territoria*, de magistraturi sătești, de antroponime, culte păgâne sau mărturii creştine. Abordează şi aduce note personale de interpretare în probleme considerate capitale – cum ar fi seria guvernatorilor Moesiei Inferior, sau cele legate de pontarchie şi *koinon* în oraşele vest-pontice. Opiniile sale sunt reținute când au ca obiect *fines territorii* (ale celui callatian, de exemplu) sau identificarea unor toponimii. Inscripții inedite sau „redescoperite", dedicații imperiale, miliari sau stele funerare constituie un repertoriu de studiu diversificat, în care Maria Bărbulescu dă măsura competenței sale. Într-un domeniu special ca cel al arheologiei şi epigrafiei, în care fiecare intervenție ştiințifică devine aproape o demonstrație, lucrările Mariei Bărbulescu se impun prin acurateție şi corectitudine. Nimic nu se poate adăuga unei argumentații care abuzează aproape de surse; nimic descoperit ulterior nu a fost în măsură să modifice soliditatea unui demers ştiințific semnat de Maria Bărbulescu. Acolo unde alții sunt prea grăbiți şi mai puțin informați, prea siguri şi mai puțin riguroşi, Maria Bărbulescu se detaşează prin echilibru, minuțiozitate şi rigoare.

Aria preocupărilor sale ştiințifice a fost substanțial lărgită prin participarea (din 1974) şi conducerea (între 2000-2003) lucrărilor la şantierul arheologic Albeşti. Prin tipologie, structuri constructive, materiale recuperate, aşezarea se dovedeşte deosebit de importantă pentru cunoaşterea raporturilor greco-indigene în spațiul vest-pontic, în perioada elenistică. Pentru perioade mai scurte de timp, Maria Bărbulescu a fost prezentă şi pe şantierele arheologice de la Tomis (edificiul roman cu mozaic) şi Tropaeum Traiani (cetate).

Fişa activității ştiințifice n-ar fi completă dacă nu am menționa şi colaborările la reviste de specialitate: *Pontica* (Constanța), *Dacia*, *Thraco-Dacica* (Bucureşti), *Horos* (Athena), *Talanta* (Olanda); notăm, de asemenea, colaborări la cca. 15 volume colective cu tematică de istorie veche şi arheologie; participări la peste 10 congrese, conferințe şi simpozioane internaționale de studii clasice (Varşovia, 1968), de studii sud-est europene (Bucureşti, 1974); Terra Antiqua Balcanica (Velico-Târnovo, Bulgaria, 1975); congrese internaționale de epigrafie (Constanța, 1977; Nîmes, Franța, 1992); de tracologie (Constanța, 1996, Sofia, 2000), congrese

privind civilizațiile din jurul Mării Negre şi Mării Mediterane (Athena, 1988, Bucureşti, 1994, Constanța, 1996); peste 100 de participări la manifestări ştiințifice naționale organizate de Institutele de arheologie ale Academiei Române, Institutul Român de Tracologie, muzee, universități etc.

Din 1993 revine la activitatea didactică în calitate de conf. univ. la Universitatea „Ovidius", Facultatea de istorie; este titulara disciplinei de epigrafie greco-latină şi a cursurilor speciale de civilizație antică în perioada clasică în spațiul vest-pontic şi dunărean. Oferind cunoştințe şi pretinzând seriozitate în pregătirea actualilor studenți, Maria Bărbulescu îşi dovedeşte şi aici profesionalismul. Severă dar nu distantă, generoasă dar şi exigentă, Maria Bărbulescu este un model profesoral şi crează la rândul ei modele de absolvenți.

Pe toate palierele activității sale ştiințifice şi pedagogice Maria Bărbulescu este un nume care se reprezintă de la sine. Omagierea noastră nu a făcut decât să-l sublinieze.

LIVIA BUZOIANU

LISTA LUCRĂRILOR ŞTIINȚIFICE

I. Cărți.

- *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, 379 p. text şi ilustrație, Constanța, 2001, Bibliotheca Tomitana, III, Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța.
- *Albeşti. Monografie arheologică*. I, Bibliotheca Tomitana, IV, Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța, 2007, 550 p., text şi ilustrație (sub tipar, coautoare).

II. Studii, articole, rapoarte şi note.

- *Cu privire la organizarea administrativă a teritoriului capidavens (sec. I-III e.n.)*, Pontica 3 (1970), p.211-222.
- *Despre magistraturile săteşti din Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, Pontica 4 (1971), p. 125-136.
- *Prescripțiile celui de-al doilea triumvirat la Appian*, în *Comunicări de geografie şi istorie*, Constanța, 1971, p. 97-103.
- *Observations sur les anthroponymes des Besses dans deux villages de la Dobroudja romaine*, în *Actes de la XII-e Conférence Internationale d'Études Classiques, Eirene, Cluj-Napoca, 2-7 octobre, 1972*, Bucureşti-Amsterdam, 1975, p. 687-692.
- *Începuturile aşezărilor din Dobrogea: comuna primitivă*, în *Studii şi cercetări de geografie aplicată a Dobrogei*, Constanța, 1972, p. 215-221 (coautoare).
- *Legitimitatea în corespondența lui Cicero de după moartea lui Caesar*, în *Comunicări de geografie şi istorie*, Constanța, 1972, p. 169-176.

- *Cultele orientale în satele din Dobrogea romană*, *ibidem*, p. 177-184.
- *Informațiile date de Ovidiu despre populația teritoriului rural al Dobrogei în comparație cu alte izvoare documentare*, Pontica 5 (1972), p. 429-438.
- *Les divinités du panthéon gréco-romain dans les villages de la Dobroudja romaine*, Pontica 6 (1973), p. 73-86.
- *Câteva inscripții tomitane inedite*, Pontica 7 (1974), p. 157-168.
- *Descoperiri monetare în satele din Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, Pontica 8 (1975), p. 175-213 (coautoare).
- *Inscripții funerare inedite din Scythia Minor*, *ibidem*, p. 389-397.
- *Kürzlich in Constanza Entdeckte Spätrömische Keramik mit Gestempelter Verzierung*, în *Terra Antiqua Balcanica*, Veliko Târnovo, 22-27, IX, 1975, p. 31.
- *La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomis*, în Pontica 9 (1976), p. 147-154 (coautoare).
- *Inscripții inedite din Tomis şi Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 79-89= *Unveröffentlichte Inschriften aus Tomis und Callatis, în Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre, 1977)*, Bucureşti, 1977, p. 99-111 (coautoare).
- *Mărturii creştine păstrate în Muzeul de Arheologie Constanța*, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galați (1977), p. 98-104.
- *Inscripții recent descoperite în Scythia Minor*, Pontica 11 (1978), p. 127-136. Vezi şi *Inscriptions récemment découvertes en Scythie Mineure*, în *Actes du VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, Bucureşti-Amsterdam, 1979, p. 331.
- *Şantierul arheologic Albeşti, 1978*, în Materiale şi cercetări arheologice, a XIII-a Sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979, p. 167-173 (coautoare).
- *Stâlpi miliari inediți din Scythia Minor*, Pontica 13 (1980), p. 140-156 (coautoare).
- *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie Inférieure entre 103 et 108 de n.è.*, Dacia N.S. 25 (1981), p. 353-358 (coautoare).
- *Descoperiri epigrafice recente*, Pontica 14 (1981), p. 159-170 (coautoare).
- *Interferențe între civilizațiile geto-dacă şi greacă în Dobrogea*, MI, XV, 4 (169), aprilie, 1981, p. 41-42 (coautoare).
- *Colonia Ulpia Zermizegetusa pe o inscripție din Dobrogea*, Pontica 15 (1982), p. 153-159 (coautoare).
- *O inscripție tomitană ,,redescoperită" (SEG, I, 2, 232)*, Pontica 17 (1984), p. 61-66 (coautoare).
- *Observații privind importul amforelor ştampilate în sud-estul Dobrogei*, Pontica 18 (1985), p. 55-74 (coautoare).
- *Fazele constructive ale fortificației de la Albeşti (jud. Constanța)*, în Symposia Thracologica, 3, Constanța, 1985, p. 78-80 (coautoare).

- *Importuri amforice în aşezarea greco-indigenă de la Albeşti în sec. IV-III î.e.n.*, *ibidem*, p. 81-83 (coautoare).
- *Tipuri de amfore elenistice descoperite în aşezarea greco-indigenă de la Albeşti (jud. Constanța)*, în Symposia Thracologica, 4, Oradea, 1986, p. 58-59 (coautoare).
- *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanța): Heracleea Pontica*, Pontica 19 (1986), p. 33-60 (coautoare).
- *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanța): Thasos*, Pontica 19 (1986), p. 61-74 (coautoare).
- *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanța): Rhodos*, Pontica 20 (1987), p. 53-77. Vezi şi *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanța): Rhodos*, în Symposia Thracologica, 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 123 (coautoare).
- *Tipuri de amfore elenistice descoperite în aşezarea greco-autohtonă de la Albeşti (jud. Constanța)*, Pontica 20 (1987), p. 79-106 (coautoare).
- *Le stade de recherches concernant les installations hydrauliques sur le territoire de Roumanie pendant la période romaine et romano-bysantine (Ier-VIe siècles de n.è.)*, în *L'eau dans les pays méditerranéens et de la mer Noire dans l'Antiquité*, Athènes, 20-24 mai, 1988, p. 11-13.
- *Iorgu Stoian, Inscripțiile din Scythia Minor greceşti şi latine, II. Tomis şi teritoriul său*, Dacia N.S. 32 (1988), 1-2, p. 244-245 (recenzie).
- *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanța): Sinope*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 23-90 (coautoare).
- *Observații privind materialul amforic descoperit în aşezarea greco-indigenă de la Albeşti (jud. Constanța)*, în Symposia Thracologica, 8, Satu Mare – Carei, 1990, p. 172-173 (coautoare).
- *Numele Dekebalos pe o inscripție descoperită în Dobrogea*, în Thraco-Dacica, 11 (1990), 1-2, p. 5-9.
- *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanța): Chersonesul Tauric, Cnidos, Cos, Paros*, Pontica 23 (1990), p. 29-48 (coautoare).
- *Pentru un catalog al importurilor amforice la Albeşti (jud. Constanța)*, *ibidem*, p. 49-79 (coautoare).
- *Descoperiri monetare în aşezările rurale din Dobrogea romană (14 d. Chr.-270 d. Chr.)*, Pontica 23 (1990), p. 225-265 (coautoare).
- *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p.Chr.*, Pontica 24 (1991), p. 123-141 (coautoare). Vezi şi *Supplementum à Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, vol. II, *Tomis et territorium*, în Xe *Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine. Rapports préliminaires. Résumées des communications, Nimes*, 1992, p. 216.
- *Tomisul în lumina izvoarelor literare antice*, în vol. *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 61-68 (coautoare).
- *Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 1994, Cluj-Napoca, 1995, p. 5, nr. 3 (coautoare).
- *Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 1995, Brăila, 1996, p. 6, nr. 3 (coautoare).

- *Albeşti, ,,Cetate", jud. Constanța*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila, 1996, p. 8-9, nr. 4 (coautoare).
- *Inscripții inedite de la Callatis aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța*, Pontica 25 (1992), p. 167-205 (coautoare).
- *Observații privind aşezarea greco-autohtonă de la Albeşti (jud. Constanța)*, Pontica 26 (1993), p. 121-158 (coautoare).
- *Un nou guvernator al Moesiei Inferior, Sallius Aristaenetus*, *ibidem*, p. 197-206 (coautoare).
- *Inscripții inedite din Tomis şi împrejurimi*, Pontica 27 (1994), p. 157-171 (coautoare).
- *Reprezentări figurate în aşezarea de epocă elenistică de la Albeşti*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 23-72 (coautoare).
- *Dedicații imperiale din Tomis*, Pontica 30 (1997), p. 167-175 (coautoare).
- *Stâlpi miliari descoperiți în Dobrogea*, Pontica 30 (1997), p. 183-198 (coautoare).
- *Observations sur deux bornes millliaires inédites de la province Scythie*, în *The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th-6th centuries (Murighiol-Halmyris, 18-24 August, 1996)*, Bucharest, 1998, p. 195-204 (coautoare).
- *Drumurile din Dobrogea romană, pe baza stâlpilor miliari din sec. II-III p.Chr.*, Pontica 31 (1998), p. 119-129 (coautoare).
- *O nouă inscripție din vremea lui Decius în Dobrogea*, Pontica 31 (1998), p. 131-138 (coautoare).
- *Une Épigramme Funéraire de Callatis*, Horos, 10-12, Atena, 1992-1998, p. 463-467 (coautoare).
- *Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 1996, Bucureşti, 1997, p. 3, nr. 2 (coautoare).
- *Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice, 1983-1992, Bucureşti, 1997, p. 2-4, nr. 2 (coautoare).
- *Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 1997, Călăraşi, 1998, p. 5-6, nr. 3 (coautoare).
- *Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 1998, Vaslui, 1999, p. 9, nr. 3 (coautoare).
- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 1999, Deva, 2000, p. 12-13, nr. 10 (coautoare).
- *Deux tables sacrées de Callatis*, în Horos, 13 (1999), p. 225-232 (coautoare).
- *Les villages attestés par des sources épigraphiques dans la Dobroudja romaine*, în vol. *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain, IIe-IVe siècles après J.-C.*, Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse. *La vie rurale dans les provinces romaines : vici et villae* (Tulcea, 8-16 octobre 1995) (éd. V. H. Baumann), Tulcea, 1998, p. 229-242.

- *Cercetările arheologice de la Albeşti (jud. Constanța), 1996-1999*, Pontica 32 (1999), p. 51-69 (coautoare).
- *Inscriptions grecques du Musée ,,Callatis" de Mangalia*, Pontica 32 (1999), p. 89-117 (coautoare).
- *Albeşti -site fortifié du territoire callatian*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilizations, II, Bucharest, 1998, p. 345-375 (coautoare).
- *Données récentes sur le site d'Albeşti (dép. de Constanța)*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire* (éd. Al. Avram, Mircea Babeş), Bucarest, 2000, p. 172-179 (coautoare).
- *Albeşti (départ. de Constantza) site fortifié gréco-indigène*, în *The Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Periods*, Talanta, XXXII-XXXIII (2000-2001), p. 189-206 (coautoare).
- *Complexes d'habitat du site fortifié gréco-indigène d'Albeşti (départ. de Constantza)*, în *Eighth International Congress of Thracology. Thrace and the Aegean*, Sofia-Yambol, September, 2000, vol. I, Sofia, 2002, p. 361-373 (coautoare).
- *Ştampile amforice recent descoperite la Albeşti (jud. Constanța)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 219-252 (coautoare).
- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2000, Suceava, 2001, p. 28-29, nr. 9 (coautoare).
- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2001, Buziaş, 2002, p. 37-38, nr. 13 (coautoare).
- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2002, Covasna, 2003, p. 36-37, nr. 13 (coautoare).
- *Categorii ceramice de import în aşezarea greco-indigenă de la Albeşti (jud. Constanța)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 61-77 (coautoare).
- *Complexe de locuire din aşezarea fortificată greco-indigenă de la Albeşti (jud. Constanța)*, în vol. *Istorie şi diplomație în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil* (coord. D. Flaut, I. Țighiliu), Constanța, 2003, p. 39-51 (coautoare).
- *À propos des pontarques du Pont Gauche*, Ancient West & East, Leyden-Boston, volumul III, nr. 2, 2004, p. 354-364 (coautoare).
- *Importuri sinopeene în aşezarea greco-indigenă de la Albeşti*, în Studii istorice dobrogene (coord. V. Ciorbea), Constanța, 2003, p. 57-67 (coautoare).
- *Recipiente amforice descoperite în aşezarea greco-autohtonă de la Albeşti*, în Analele Universtității "Ovidius", seria Istorie, vol. I, anul 2004, Constanța, p. 29-42 (coautoare).
- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța*, în Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 39-40, nr. 19.

- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța. Punct: Cetate*, în Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2004, Mangalia, 2005, p. 54-55, nr. 33.
- *Ceramica greacă de uz comun din aşezarea de la Albeşti (jud. Constanța): lekytoi*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 145-167 (coautoare).
- *Amphores de provenance diverse découvertes à Albeşti (départ. de Constantza)* în *Pontos Euxeinos, Beiträge zur Archäeologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer. und Balkanraumes*, Langenweissbach, 2006, p. 45-56 (coautoare).
- *Une inscription funéraire chrétienne récemment découverte à Constantza, Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (ed. L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru), Bucureşti, 2006, p. 439-448 (coautoare).
- *Relații cu insula Rhodos în lumina descoperirilor amforice de la Albeşti (jud. Constanța)*, în *Historiae Diversitas. Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburstag (ed. V. Lica)*, Galați, 2006, p. 35-50 (coautoare).
- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța. Punct : Cetate*, în Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2005, Constanța, 2006, p. 74-76, nr. 27 (coautoare).
- *Albeşti, com. Albeşti, jud. Constanța. Punct : Cetate*, în Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2006, Tulcea, 2007, p. 67-69, nr. 30 (coautoare).
- *Ceramică greacă de uz comun din aşezarea de la Albeşti (jud. Constanța) : cănile*, Pontica 39 (2006), p. 169-183 (coautoare).
- *Inscripții inedite din Dobrogea*, Pontica 39 (2006), p. 205-218 (coautoare).
- *Tomis* în *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* 2. vol. I *(ed. Dimitrios Grammenos, Elias K. Petropoulos)*, BAR Internațional Series 1675 (I), 2007, p. 287-336 (coautoare).
- *De nouveau sur le koinon du Pont Gauche à partir d'une inscription inédite de Tomi*, Dacia, N.S. 51 (2007), p 139-145.

ZAHARIA COVACEF

- la 65 de ani de viaţă şi 40 de ani de activitate în muzeu -

Am putea spune, fără să greşim, că viaţa colegei Zaharia Covacef s-a împletit cu cea a muzeului în care a păşit pentru prima dată pe 1 septembrie 1967. De atunci şi până astăzi (chiar şi după pensionarea forţată din septembrie 2004) colega Z. Covacef nu a părăsit muzeul căruia i s-a dedicat total.

Zaharia Covacef - pentru cei apropiaţi Zizi - s-a născut pe 5 iunie 1942 la Botoşani, într-o familie de aromâni veniţi din Grecia. Copilăria este marcată de nesiguranţa datorată războiului şi domiciliului forţat ce a urmat, la care a fost obligată familia. După liceul început la Brăila (la „N. Bălcescu") şi continuat la Bucureşti (la „Ion Creangă"), urmează, din 1959, cursurile Facultăţii de Istorie a Universităţii din Bucureşti. După terminarea facultăţii şi doi ani în învăţământ, urmează etapa cea mai bogată a activităţii sale: la 1 septembrie 1967 este angajată de Vasile Canarache, la sugestia lui Adrian Rădulescu, „îndrumător cu studii superioare" la Muzeul de arheologie din Constanţa. A urcat toate treptele profesionale: muzeograf, muzeograf principal, cercetător III, II, I, şef de secţie.

În toţi aceşti ani s-a dedicat cu pasiune activităţilor din muzeu: îndrumare, conferinţe, săpături de salvare (în Constanţa, Mangalia, Agigea – pe traseul Canalului de navigaţie Dunăre – Marea Neagră, la Castelu – pe traseul Gazoductului Rusia - Bulgaria); a participat la numeroase periegheze şi la peste 40 de campanii de cercetări pe diverse şantiere arheologice – fie ca membru în colectiv, fie conducând anumite sectoare: Sacidava, jud. Constanţa (1969), Cetatea Tropaeum Traiani, com Adamclisi (1972), castrul de la Bucium, jud. Sălaj (1973), cetatea Capidava, com Topalu, jud. Constanţa (1973). Aici îi va rămâne sufletul. Din anul 1975 a preluat conducerea cercetărilor din sectorul de est al cetăţii cu rezultate remarcabile. Din anul 2003 este responsabilul ştiinţific al şantierului

cetatea Carsium (Hârşova). În anul 2004 a reluat, alături de un colectiv larg – după 90 de ani –, săpăturile la cetatea Ulmetum, conducând lucrările din sectorul de vest.

Prin tot ceea ce a făcut şi face este un om devotat muzeului în continuare.

A participat la numeroase cursuri de specializare în ţară şi în străinătate; a susţinut peste 90 de comunicări la manifestări ştiinţifice de profil din ţară şi străinătate: august 1980 Constanţa; mai 1981 Berlin, Germania; septembrie 1984 Roma, Italia; septembrie 1987 Constanţa; mai 1988 Athena, Grecia; octombrie 1995 Băile Herculane; octombrie 1995 Tulcea; septembrie 1997 Zalău; octombrie 1999 Alba Iulia; septembrie 2000 Sofia, Bulgaria; septembrie 2001 Ankara, Turcia; mai 2004 Roma, Italia; mai 2007 Galaţi.

Activitatea ştiinţifică de teren s-a împletit în chip fericit cu cea de cercetare de cabinet: s-a preocupat de studierea artei sculpturale romane, temă care i-a prilejuit şi realizarea unei valoroase teze de doctorat – *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I – III p. Chr.* –, susţinută la Facultatea de Istorie şi Filozofie a Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca.

Ca lucrător de muzeu a colaborat la realizarea expoziţiilor de bază la Constanţa şi Capidava – (*Antiquarium*-ul de aici, din păcate, a fost desfiinţat), sau a unor expoziţii tematice (cu fişele materialelor inserate acestora): 1994 – „Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenhert" (Kusthalle Frankfurt am Main, Germania; „de Doem der Daciërs. 6000 jaar archeologische shatten uit Roemenië" (Rotterdam, Olanda, 1994); „Cercetări arheologice şi achiziţii recente ale Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa – 2002; „Antique Bronze in Romania" – Bucureşti, 2003; „Goldskatter Rumänien under 7000 Ár", Stockholm, 2004; s-a implicat în reorganizarea sălii „Tezaur 2" a Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa – 2007.

Din anul 1990 s-a implicat într-o serie de activităţi conexe susţinând cursuri de Arheologie şi Paleografie româno-chirilică la Liceul „Mihail Eminescu" din Constanţa; până în anul 2003 a predat paleografia româno-chirilică la Facultăţile de Istorie şi Teologie din cadrul Universităţii „Ovidius" Constanţa; din 1991 conduce practica arheologică a studenţilor aceloraşi facultăţi constănţene, pe şantierul cetăţii Capidava.

Zizi Covacef nu este o persoană solitară, care să se dedice doar profesiunii. are o viaţă de familie la fel de bogată şi împlinită alături de ing. Petre Covacef şi de cele trei fiice.

Acum a fost momentul acestui scurt popas - la 40 de ani de muzeu şi 65 de viaţă - pentru bilanţul unei activităţi fructuoase. Dar, săpăturile din sectorul de est al cetăţii Capidava nu sunt încheiate şi trebuie pregătit volumul monografic al cercetărilor de aici. De asemenea, trebuie terminat catalogul sculpturii tomitane; sunt şi alte studii care îşi aşteaptă finalizarea.

La mulţi ani pentru familie, pentru muzeu, pentru finalizarea proiectelor.

GHIORGHE PAPUC

ACTIVITATEA ŞTIINȚIFICĂ

I. Lucrări de autor.

- *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I – III p. Chr.*, Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2002.
- În volumul: Mihail Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, capitolul *The Art*, în seria „Pontic Provinces of the Later Roman Empire", I, Amsterdam, A. M. Hakkert, 2006.

II. Studii şi articole privind arta sculpturală.

- *Monumente sculpturale inedite din Muzeul de arheologie Constanța*, Pontica, 3 (1970), p. 223-236.
- *Reliefuri inedite din Muzeul de arheologie Constanța*, Pontica, 5 (1972), p. 513-524.
- *Contribution à l'étude du culte de Sol-Mithra en Scythie Mineure* (colab. cu Al. Barnea), Pontica, 6 (1973), p. 87-95.
- *Le caractère chtonien du culte de Dionysos. Stèle funéraire dionysiaque*, Pontica, 6 (1973), p. 111-116.
- *Quelques aspects de l'art funéraire romain à Tomi*, Pontica, 7 (1974), p. 295-305.
- *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, Pontica, 8 (1975), p. 399-428.
- *Zwei neue bacchische Reliefs aus der Dobrudscha*, Pontica, 9 (1976), p. 189-193.
- *Geme din Muzeul de istorie națională şi arheologie Constanța* (colab. cu C. Chera – Mărgineanu), Pontica, 10 (1977), p. 191-202.
- *Thanatos – simbol al nemuririi, în arta funerară din Scythia Minor*, Peuce, 6 (1977), p. 191-197.
- *Aspect inedit de manifestare a cultului Cavalerului Trac*, Pontica, 11 (1978), p. 119-125.
- *Portretul lui Caracalla descoperit la Ostrov (jud. Constanța)*, Pontica, 12, 1979, p. 139-143.
- *Observații asupra unor caracteristici ale artei sculpturale din Scythia Minor, în lumina unor noi descoperiri*, Pontica, 13 (1980), p. 157-163.
- *Descoperiri arhitectonice şi sculpturale de la Valu lui Traian*, Pontica, 14 (1981), p. 277-282.
- *Observații asupra câtorva portrete tomitane din sec. III e.n.*, Pontica, 14 (1981), p. 289-296.
- *Porträt aus dem 3. Jh.u.Z. in Scythia Minor*, în Wiss.Zeit.der Humb.-Univ. zu Berlin, Ges.-Sprachw.R.XXXI (1982) 2/3, p. 173-175, Abb. 26-29.
- *Considerații asupra unui monument figurat descoperit în necropola tomitană, din sec. II e.n.*, Pontica, 17 (1984), p. 77-83.
- *Betrachtungen, die Grabporträte von Tomis betreffend*, în

„Quaderni de „La ricerca scientifica", n. 116, *Ritratto ufficiale e ritratto privato*", Roma, 1988, p. 251-258.

- *Interferențe între votiv şi funerar în reprezentările Cavalerului Trac*, Sympozia Thracologica, 3, Constanța, 1985, p. 125-126.
- *Arta funerară în Dobrogea romană (I)*, Pontica, 18 (1985), p. 173-184.
- *Considerații asupra unui portret aflat în colecțiile Muzeului de istorie națională şi arheologie Constanța*, Pontica, 19 (1986), p. 115-125.
- *Contribuții privind reprezentările figurate ale zeului Marte în Dobrogea romană*, Pontica, 20 (1987), p. 337-343.
- *Interferențe între „votiv" şi „funerar" în reprezentările Cavalerului Trac*, în Rev Muz., 8 (1988), p. 49 şi urm.
- *Câteva considerații privind cultul zeiței Venus la Tomis*, Pontica, 21-22 (1988-1989), 319-325.
- *Unele considerații privind sculptura laică în Dobrogea romană*, Pontica, 23 (1990), p. 129-159.
- *Sculptura arhitectonică în Dobrogea antică. I. Coloane şi baze de coloane*, (colab. cu Cecilia Paşca), Pontica, 24 (1991), p. 159-184.
- *La tradition grecque et l'idée de l'imortalité reflétée par l'art sculptural de la Dobroudja romaine*, în *Relations Thraco-Illyro-Helléniques. Actes du XIV-e Symposium National de Thracologie*, Băile Herculane 1992, Bucarest, 1994, p. 173-174.
- *Activitatea sculpturală la Tomis în secolele I – III p. Chr.*, Pontica, 25 (1992), p. 207-219.
- *Tradiții şi inovații în iconografia votivă din Dobrogea (sec. I – III p. Chr.)*, Pontica, 27 (1994), p. 107-130.
- *Unele considerații privind activitatea sculpturală la Tomis în epoca romană*, în volumul *Din istoria Europei romane*, Oradea 1995, p. 203-209.
- *Ludi Tomitani în documente arheologice*, în AnDob., s. n. (1996), p. 7 – 11.
- *Monumente sculpturale descoperite la Edificiul roman cu mozaic din Constanța*, Pontica, 30 (1997), p. 205-216.
- *Quelques considérations concernant les activités agricoles dans la Dobroudja romaine, reflétées par les monuments sculpturaux*, în *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain II-e – IV-e s. apr. J.-C.*, Tulcea, 1998, p. 261-276.
- *Câteva observații pe baza unui portret funerar feminin din Tomis*, în AnDob., s. n. (1998), p. 19-24.
- *Nouvelles contributions à l'iconographie du Cavalier Thrace*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, II, Bucureşti, 1998, p. 615-622.
- *Câteva considerații pe marginea unor noi reliefuri bacchice din Dobrogea*, Pontica, 31 (1998), p. 163-170.
- *Cultele orientale în panteonul Dobrogei romane*, Pontica, 33-34 (2000-2001), p. 373-386.
- *Busturi romane intrate recent în colecțiile Muzeului de Istorie*

Națională şi Arheologie Constanța, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 209-215.

- *Inele sigilare*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 323-327.
- *Les cultes thraco-phrygiens au Bas-Danube*, în *Thrace and the Aegean*, II, Sofia, 2002, p. 823-831.
- *O nouă statuetă a zeiței Venus descoperită la Tomis*, Pontica, 39 (2006), p. 339-344.
- *Templele Tomisului*, în Peuce, s.n., 3-4 (2005-2006), Tulcea, 2007, p. 159-172.
- *Venus din Tomis* (colab. cu Traian Cliante), în „Transilvania", 4-5, Sibiu, 2007.

III. Studii şi articole privind rezultatele cercetării arheologice de teren

- *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din sectorul V al cetății Capidava (campaniile din anii 1975, 1976, 1978 şi 1979)*, Pontica, 13 (1980), p. 254-274.
- *Capidava în secolul VI e.n. Câteva observații pe baza cercetărilor din sectorul V al cetății*, Pontica, 21-22 (1988-1989), p. 187-196.
- *Stratigrafia Capidavei romane târzii şi feudale timpurii* (colab. cu Radu Florescu), Pontica, 21-22 (1988-1989), p. 197-247.
- *Considerații asupra unei categorii de opaițe descoperite în sectorul V al cetății Capidava* (colab. cu E. Corbu), Pontica, 24 (1991), p. 287-297.
- *O nouă mărturie arheologică paleocreştină descoperită la Capidava* (colab. cu P. Covacef), Pontica, 25 (1992), p. 343-347.
- *Données concernant les installations hydrauliques de Tomis à l'époque romaine*, în *Croissance urbaine et problèmes de l'eau dans les pays du bassin méditerranéen et de la Mer Noire*, Viena, 1992
- *Noi ipoteze privind alimentarea cu apă potabilă a Tomisului în antichitate* (colab. cu P. Covacef), SCIVA, 44 (1993) 2, p. 197-207.
- *Câteva observații pe marginea unor opaițe descoperite în sectorul V al Capidavei*, Pontica, 26 (1993), p. 245-251.
- *Accesorii vestimentare, de toaletă şi podoabe descoperite în sectorul estic al cetății Capidava*, Pontica, 28-29 (1995-1996), p. 95-125.
- *Ceramica de uz comun din sectorul de est al cetății Capidava. Sec. IV – VI*, în Pontica, 32 (1999), p. 137-186.
- *Mecanisme de închidere descoperite în sectorul de est al cetății Capidava, jud. Constanța* (colab. cu C. Dobrinescu), Pontica, 32 (1999), p. 273-283.
- *Christian symbols on objects discovered at Capidava*, în N. Gudea (Ed.), *Roman Frontier Studies*, XVII/1997, Proceedins of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Zalău, 1999, p. 813-826.
- *Cohors I Germanorum à Capidava*, în *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*, Proceedins of The International Symposium – Alba Iulia, 8th – 10th october 1999, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia = Bibliotheca Musei Apulensis, XV, Alba

Iulia, 2000, p. 285-291.

- *Ulmetum 2004 – după 90 de ani*, Pontica, 37-38 (2004-2005), p. 439-451.

IV. Rapoarte de săpătură; cercetări arheologice sistematice

- *Raport preliminar privind cercetările arheologice din sectorul V al cetății Capidava (Campaniile din anii 1975, 1976 şi 1978)*, Materiale, 13 (1979), p. 175-178.
- *Cercetările din sectorul V al cetății Capidava*, Materiale, 15 (1983), p. 361-366.
- *Capidava. Sectorul I, III, V, IX – „Port", X – „Terme"* (colectiv), în CCA. Campania 1993, Satu Mare, 1994, p. 12-14.
- *Capidava, jud. Constanța. A. Sectorul V al cetății*, în CCA. Campania 1994, Cluj-Napoca, 1995, p. 17.
- *Capidava. Sectorul estic al cetății*, în CCA. Campania 1995, 1996, p. 21-22
- *Capidava. Sector V, Sector I* (colab. cu Tudor Papasima), în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Comisia Națională de Arheologice, Muzeul Brăila, Brăila, 1996, p. 25.
- *Capidava. Sectorul estic*, în CCA. Campania 1996, Bucureşti, 1997, p. 9.
- *Capidava, jud. Constanța. I. Sectorul V al cetății*, în CCA 1983-1992, Bucureşti, 1997, p. 19-21.
- *Capidava. Sectorul estic*, în CCA. Campania 1997, Călăraşi, 1998, p. 12-13.
- *Capidava. I. Sectorul estic*, în CCA. Campania 1998, Vaslui, 1999, p. 22.
- *Capidava. I. Sectorul de est al cetății*, (colab. cu C. Dobrinescu) în CCA. Campania 1999, Deva, 2000, p. 26.
- Colectiv – *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Sector basilical; Sectoarele III şi VI; Sectorul de E (V şi IV); Sectorul de SV al castrului*, în CCA. Campania 2000, Suceava, 2001, p. 52-56.
- Colectiv – *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Sectorul I; Sectorul III/VI; Sectorul VII; Sectorul V/VI; Sectorul extramuran VIII; Sectorul estic*, în CCA. Campania 2001, Buziaş, 2002, CIMEC, 2002, p. 81-85.
- *Castelu, com. Castelu, jud. Constanța*, în CCA. Campania 2001, Buziaş, 2002, CIMEC 2002, p. 89-90.
- Colectiv - *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Sectorul I; Sectorul III/VI; Sectorul estic; Sectorul VII; Sectorul extramuran VIII*, în CCA. Campania 2002, Covasna, 2003, CIMEC 2003, P. 71-74.
- Colectiv – *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța, Sectorul I; Sector est; Sector VI; Sector VII; Sector VIII (medieval) extramuros*, în CCA.. Campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, CIMEC 2004, p. 65-70.
- Colectiv – *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Sectorul I; Sectorul de est; Sectorul VI*, în CCA. Campania 2004, Jupiter-Mangalia,

2005, CIMEC 2005, p. 94-99.

- Colectiv – *Pantelimon, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Punct: Cetate*, în CCA. Campania 2004, Jupiter-Mangalia, 2005, CIMEC 2005, p. 254-257.
- Colectiv – *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Sectorul de Est intra muros; Sectorul VI intramuros; Sectorul VII intramuros; Sectorul VIII extramuran; Sector X (Terme); Punctul „La Bursuci"*, în CCA. Campania 2005, Constanța 2006, CIMEC 2006, p. 111-119.
- Colectiv – *Constanța, jud. Constanța [Tomis]. Punct: Teritoriu rural*, în CCA. Campania 2005, Constanța, 2006, CIMEC 2006, p. 137-138.
- Colectiv – *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Punct: Sectorul Nord şi Sectorul Vest*, în CCA. Campania 2005, Constanța, 2006, CIMEC 2006, p. 251-252.
- Colectiv - *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța*, în CCA. Campania 2006, Tulcea, 2007, CIMEC, 2007, p. 101-113
- Colectiv – *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Punct: Sector Nord, Sector Est, Sector Vest*, în CCA. Campania 2006, Tulcea, 2007, CIMEC 2007, p. 259-261.

V. Lucrări de muzeografie, bibliografii, istorie, cataloage de expoziții

- *Bibliografia arheologică a Dobrogei (1948 – 1968)*, Pontice, 1 (1968), p. 428-452.
- *Bibliografia arheologică a Dobrogei (1968 – 1971)*, Pontica, 6 (1973), p. 387-406.
- *Le musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constantza* (colab. cu N. Mihail, A. Pop, A. Rădulescu), Pontica, 12 (1979), p. 9-54.
- *Muzeul de istorie națională şi arheologie Constanța. Un muzeu centenar* (colab. cu A. Rădulescu), în RevMuz., 6 (1980), p. 74 şi urm.
- *Muzeul de istorie națională şi arheologie Constanța* (colab. cu N. Mihail, A. Pop, A. Rădulescu), în Studii şi cercetări de istorie, vol. 1, Constanța, 1980, p. 12-54.
- *Însemnări pe vechi cărți bisericeşti din patrimoniul Muzeului de istorie națională şi arheologie Constanța*, în Studii şi cercetări de istorie, vol. 1, Constanța, 1980, p. 91-99.
- *Pionieri ai culturii româneşti în Dobrogea: Ioan Cotovu şi Vasile I. Cotovu din Hârşova*, în RevMuz., 1 (1993), p. 34 şi urm.
- *Pionieri ai culturii româneşti în Dobrogea: Ioan Cotovu şi Vasile Cotovu*, în AnDob., s. n. (1995), p. 127-132.
- *Goldhelm, Schwert und Silberschätze, Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt am Main 1994 (colaborare la catalog).
- *Antique bronzes in Romania* (sub red. Liviu Petculescu), Bucureşti, 2003, (colaborare la catalog).
- *Guldskatter Rumänien under 7000 år* (sub red. Karen Slej, Suzanne Unge Sörling, Dragomir Nicolae Popovici), Stockholm, 2004 (colaborare la catalog).

MIHAI IRIMIA – LA 65 DE ANI

Mihai Irimia s-a născut la 25 octombrie 1942 în com. Urecheni, jud. Neamț. După absolvirea (în 1960) a liceului „Ştefan cel Mare" din Târgu Neamț, urmează (între 1960-1965) cursurile Universității „Al. I. Cuza" din Iaşi, Facultatea de Istorie şi Filozofie, specializarea Istorie. Participă, ca student, pe şantierele arheologice de la Târpeşti (jud. Neamț), Gârbovăț (jud. Galați), Stânceşti (jud. Botoşani) şi Cucuteni „Cetățuie" – jud. Iaşi sub coordonarea unor nume consacrate în arheologia românească: profesorii Vladimir Dumitrescu şi Hortensia Dumitrescu, cercetătorii ştiințifici Silvia Marinescu Bâlcu şi Adrian Florescu sau prof. Mircea Petrescu-Dâmbovița. Pregătirea s-a dovedit solidă şi studentul de atunci a corespuns exigențelor iluştrilor săi magiştri. La terminarea facultății este angajat prin repartiție guvernamentală la Muzeul de arheologie (acum Muzeul de istorie națională şi arheologie Constanța). Consecvent profesiei alese se dedică meseriei şi instituției, desfăşurând aici aproape trei decenii de activitate (din 1965 până în 1992). Este o perioadă de muncă intensă, de specializare profesională; de activitate pe şantier, dar şi de elaborare a unor lucrări de referință. Se specializează în istorie veche şi arheologie, îndeosebi epoca metalelor, în civilizația geto-dacă şi raporturile cu alte populații. În 1985 obține titlul de doctor în istorie al Universității Bucureşti cu teza *Arheologia şi istoria populației autohtone din Dobrogea în a doua epocă a fierului*. Publică trei cărți şi peste 100 de studii ştiințifice în reviste prestigioase din țară şi din străinătate (multe lucrări sunt de mare întindere, de 100-130 pagini). În relația cu realitatea arheologică de teren, cu dovezile materiale recuperate şi analizate Mihai Irimia este profesionistul prin excelență. Nimic din ce investighează nu este neglijat şi niciodată cercetarea nu se opreşte până când nu epuizează aproape informația. Perfecționist cu sine, imprimă celor din jur aceeaşi atitudine de înalt profesionalism. Studiile sale

rămân de referință, fie că au ca obiectiv necropolele getice de la Bugeac sau aşezarea de la Gura Canliei, dovezile hallstattiene de la Rasova-Malul Roşu sau cele greceşti de la Corbu de Jos, aşezările de la Satu Nou sau populațiile autohtone şi alogene din Dobrogea. Este recunoscut în țară şi străinătate, lucrările îi sunt citate şi opiniile sale țin loc de argumente. Participă la peste 150 de manifestări ştiințifice organizate în țară de Institutele de Arheologie ale Academiei Române, Institutul Român de Tracologie, muzee, Ministerul Culturii şi Cultelor, Comisia Națională de Arheologie, universități etc. Participă cu comunicări la manifestări ştiințifice internaționale, publicate în *Actele* acestora: la Sofia, Veliko Târnovo, Roma, Viena, Tutzing-München, Moscova, Chişinău, Sofia-Iambol. Este membru al Comisiei Internaționale pentru promovarea studiilor indo-europene şi trace (reconfirmat, în 2005, la Congresul de la Athena), membru al Comisiei Naționale de Arheologie (între 1986-2004), vicepreşedinte al Comisiei zonale a Monumentelor Istorice (între 1996-2002), vicepreşedinte al Comisiei regionale 2 a Monumentelor Istorice (între 2002-2006), secretar (din 1970) şi preşedinte (între 2000-2005) al Societății de Studii Clasice, filiala Constanța; secretar (din 1982) şi preşedinte (din 2000) al Institutului Român de Tracologie, filiala Dunărea de Jos; referent ştiințific oficial în circa 40 de comisii de doctorat la universități de prestigiu din țară (Bucureşti, Iaşi, Constanța) şi institute de cercetare ale Academiei Române.

Tot de profesionalism – tradus acum prin obiectivitate şi corectitudine în munca cu oamenii, cu birocrațiile şi sistemele în tranziție-, dă dovadă şi în funcția de director adjunct (1979-1990) şi director (1990-1992) al muzeului. Responsabilităților ştiințifice li s-au adăugat acum şi cele administrative. Şi le-a asumat deopotrivă, fără să favorizeze pe unele în detrimentul celorlalte.

Şi îşi mai asumă o responsabilitate: aceea de a forma şi învăța generația nouă de tineri studenți. Începe activitatea de „apostolat" la Facultatea de istorie a Universității „Ovidius" din Constanța, întâi ca şef de catedră (1992-1995) şi apoi ca decan (1995-2004); este titular al unor discipline fundamentale, opționale şi de specialitate în domeniul istoriei şi arheologiei.

Este o perioadă de o altfel de creație şi formare. Ca şef de catedră şi decan se preocupă direct de obținerea acreditării specializărilor *istorie, administrație publică şi drept* (până la separarea facultății, în 2002). Se implică direct în obținerea de către facultate a calității de I.O.D. (încă din 1994), a dreptului de a organiza studii aprofundate pe două specializări (din 1997), apoi a două masterate (din 2000/2001), de creare a celei de a doua specializări – ştiințe politice-, din 2003 şi de organizarea perfecționării cadrelor didactice preuniversitare. Sprijină direct crearea în cadrul facultății a Centrului de Studii şi Cercetări a Istoriei şi Civilizației Zonei Mării Negre (în 2003). În calitatea pe care o avea deja – cea de cercetător ştiințific I, continuă, în paralel, şi colaborarea cu muzeul care (sau pe care) l-a consacrat şi de care se simte legat sufleteşte.

Şi prezentarea ar putea continua. Aici sunt doar elementele „de vârf" ale unei activități în care Mihai Irimia s-a implicat total. S-a dedicat profesiei şi nu funcției; colegilor şi nu amatorilor; catedrei şi studenților.

Deopotrivă exigent şi generos, modest dar şi autoritar, Mihai Irimia oferă înainte de toate exemplul unui înalt profesionalism. Colegi şi prieteni, colaboratori mai vechi sau acum doar iniţiaţi în ale ştiinţei, ne dorim să-l avem alături.

Sic fiat!

LIVIA BUZOIANU

LISTA LUCRARILOR ŞTIINŢIFICE

I. Teză de doctorat.

- *Arheologia şi istoria populaţiei autohtone din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti, 1985.

II. Cărţi.

- *Bronzuri figurate*, Muzeul de Arheologie Constanţa, 1967.
- *Dobrogea. Album*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1978 (coautor).
- *La nécropole gète de V^e^-IVe s. av.n.è. de Bugeac*, Inventaria Archaeologica, 13, Editura Academiei, Bucureşti, 1986.

III. Studii, note, rapoarte şi cronici arheologice.

- *Descoperiri arheologice la Mangalia şi Limanu aparţinând culturii Hamangia*, Pontica 1 (1968), p. 45-87 (în colaborare).
- *Un depozit de bronzuri la Constanţa*, Pontica 1 (1968), p. 89-105.
- *Cimitirele de incineraţie geto-dacice de la Bugeac-Ostrov*, Pontica 1 (1968), p. 193-234.
- *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina*, Pontica 1 (1968), p. 379-408.
- *Noi cercetări în cimitirul geto-dacic de la Bugeac*, Pontica 2 (1969), p. 23-42.
- *Sabia de bronz micenian descoperită la Medgidia*, Pontica 2 (1969), p. 137-147.
- *Unele probleme ale cercetărilor subacvatice de pe litoralul dobrogean al Mării Negre*, Pontica 3 (1970), p. 17-21.
- *Das mykenische Bronzeschwert aus Medgidia*, Dacia, NS 14 (1970), p. 389-396.
- *Cimitirul din secolele VI-V î.e.n. de la Corbu, judeţul Constanţa*, Pontica 4 (1971), p. 41-51 (în colaborare).
- *Descoperiri noi privind populaţia autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu coloniile greceşti (secolele V-I î.e.n.)*, Pontica 6 (1973), p. 7-72.

- *Einige Probleme des Beginns der geto-dakischen Latène-Zeit an der Unteren Donau*, Primus Congressus Studiorium Thracicorum, Thracia, III, Serdicae 1974, p. 127-133.
- *Cercetările arheologice de la Rasova-Malu Roşu. Raport preliminar. (Cu privire specială asupra Hallstatt-ului în Dobrogea)*, Pontica 6 (1973), p. 75-138.
- *Observații privind arheologia secolelor VII-V î.e.n. în Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 89-114.
- *Un mormânt tumular descoperit la Topraisar*, Pontica 9 (1976), p. 37-56.
- *Un topor de bronz descoperit la Grădina*, Pontica 10 (1977), p. 297-300.
- *Un tip de brățări din a doua epoca a fierului la Dunărea de Jos*, Peuce 6 (1977), p. 73-77.
- *Un topor cu ceafa cilindrică de la Făgăraş, județul Sibiu*, Pontica 11 (1978), p. 223-226.
- *Descoperiri noi în cimitirul getic de la Bugeac, comuna Ostrov (1972, 1977-1978). Raport preliminar*, Pontica 12 (1979), p. 55-76.
- *Săpăturile arheologice în necropola getică de la Bugeac, comuna Ostrov (1978)*, Materiale şi cercetări arheologice, A XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea 1979, p. 109-114.
- *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.
- *Die Beziehungen der Thrako-Geten mit den griechischen Kolonien von der Schwarzmeerküste der Dobrudscha*, Actes du deuxième Symposium International de Thracologie, Roma, 12-15 novembre, Milano 1980, p. 112-146.
- *Cercetări în necropola getică de la Bugeac*, Materiale şi cercetări arheologice, A XIV-a sesiune anuală de rapoarte, Tulcea 1980, p. 219-224.
- *Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina unor cercetări recente*, SCIVA 32 (1981), 3, p. 347-369.
- *Neue Daten über das Bestattungsritual und die Chronologie der getischen Nekropole von Bugeac*, Thraco-Dacica 2 (1981), p. 37-52.
- *Observații preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14 (1981), p. 67-119.
- *Descoperiri arheologice recente la Rasova, județul Constanța*, Pontica 14 (1981), p. 239-246.
- *Cercetări arheologice în aşezarea hallstattiană de la Gura Canliei*, Materiale şi cercetări arheologice, A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Braşov, 1981, (Bucureşti, 1983), p. 161-171.
- *Un mormânt de epocă medievală descoperit la Gura Canliei, jud. Constanța*, SCIVA 33 (1982), 1, p. 140-143.
- *Die Bronzezeit in der Dobrudscha im Lichte neuerer Entdeckungen*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa (PAS), Berlin, 1982, p. 239-251.

- *Descoperiri în necropola getică de la Bugeac, comuna Ostrov- 1981*, Materiale şi cercetări arheologice, A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (Bucureşti, 1986), p. 73-88.
- *Descoperiri arheologice în aşezarea antică de la Gura Canliei, jud. Constanța*, Materiale şi cercetări arheologice, A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (Bucureşti, 1986), p. 69-73.
- *Preistoria în preocupările lui Vasile Pârvan*, Pontica 15 (1982), p. 9-13.
- *Amfore antice apărute într-un mormânt tumular de la Topalu, jud. Constanța*, Pontica 15 (1982), p. 125-136 (în colaborare).
- *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16 (1983), p. 69-148.
- *Morminte plane şi tumulare din zona litorală a Dobrogei (sec. IV-II î.e.n.) şi problema apartenenței lor etnice*, Thraco-Dacica 5 (1984), p.64-83.
- *Die mittlere und späte Hallstattzeit auf dem Gebiet der Dobrudscha im Licht neuerer Entdeckungen*, Dritter Internationaler Thracologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks, 1980, Wien, II, Sofia, 1984, p. 92-105.
- *În legătură cu unele tegule ştampilate descoperite la Izvoarele, jud. Constanța*, Pontica 18 (1985), p. 141-156.
- *Date noi privind necropola getică de la Bugeac, com. Ostrov*, Thraco-Dacica 6 (1985), p. 75-85.
- *Morminte din epoca feudală timpurie descoperite în punctul Sitorman, com. M. Kogălniceanu, jud. Constanța*, Pontica 19 (1986), p. 179-190 (în colaborare).
- *Geto-dacii în secolele VII-I î.e.n. Relațiile cu vecinii*, File de istorie militară a poporului român, 17, Bucureşti, 1987, p. 78-93 (în colaborare).
- *Considerații privind unele morminte tumulare din epoca romană, descoperite în Dobrogea*, Pontica 20 (1987), p. 107-136.
- *Câteva precizări pe marginea unui articol*, Thraco-Dacica 9 (1989), p. 149-152.
- *Unele considerații privind sfârşitul Latène-ului geto-dacic şi continuitatea civilizației autohtone în Dobrogea*, SCIVA 39 (1988), 1, p. 33-44.
- *O nouă unitate militară romană în sud-vestul Dobrogei*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 113-121.
- *Un topor din epoca bronzului descoperit la Nicolae Bălcescu (jud. Călăraşi)*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 299-303 (în colaborare).
- *Considerații privind civilizația geților din Dobrogea în a doua epocă a fierului în lumina descoperirilor arheologice*, Symposia Thracologica 7 (1989), p. 94-114.
- *Aşezarea getică fortificată de la Satu-Nou ,,Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar*, Thraco-Dacica 10 (1989), p. 115-154 (în colaborare).
- *Săpăturile arheologice în aşezarea getică fortificată de la Satu-Nou, com. Oltina, jud. Constanța, campania 1989*, Pontica 23 (1990), p. 81-96 (în colaborare).

- *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu-Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia, NS 35 (1991), p. 84-126 (în colaborare).
- *Descoperiri noi în necropola getică de la Bugeac, jud. Constanța*, Materiale şi cercetări arheologice, A XVII-a sesiune anuală de rapoarte Ploieşti, 1983, (Bucureşti, 1992), p. 161-172.
- *Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea*, Pontica 24 (1991), p. 97-119.
- *Geții din Dobrogea în a doua jumătate a mileniului I a.Chr. şi legăturile lor cu alte populații*, în *Colegiul pedagogic ,,C. Brătescu". Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, Constanța, 1993, p. 156-176.
- *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu- Nou (com. Oltina, jud. Constanța)*, Pontica 26 (1993), p. 51-114 (în colaborare).
- *Săpăturile arheologice de la Satu-Nou, com. Oltina, jud. Constanța*, în Cronica cercetărilor arheologice, campania 1994, Comisia Națională de Arheologie, Cluj-Napoca, 11-14 mai 1995, p. 78-79 (în colaborare).
- *Noi descoperiri din epoca bronzului la Grădina (jud. Constanța)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 13-22.
- *Satu-Nou, com. Oltina*, în Cronica cercetărilor arheologice, campania 1995, Comisia Națională de Arheologie, A 30-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Brăila, 2-5 mai 1996, p. 102-103 (în colaborare).
- *Săpăturile arheologice în dava getică de la Satu-Nou, ,,Valea lui Voicu", com. Oltina, jud. Constanța, în perioada 1983-1992*, Cronica cercetărilor arheologice, 1983-1992, Comisia Națională de Arheologie, Bucureşti, 1997, p. 84-90 (în colaborare).
- *Satu-Nou, ,,Valea lui Voicu", campania 1996*, Cronica cercetărilor arheologice, campania 1996, Comisia Națională de Arheologie, A 31-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Bucureşti, 12-15 iunie 1997, p. 50 (în colaborare).
- *Satu-Nou, ,,Valea lui Voicu", campania 1997*, Cronica cercetărilor arheologice, campania 1997, Comisia Națională de Arheologie, A 32-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Călăraşi, 20-24 mai 1998, p. 66-67 (în colaborare).
- *Unele considerații privind topoarele de tip Baniabic în lumina descoperirilor de la Izvoarele, jud. Constanța*, Pontica 31 (1998), p. 37-48.
- *Descoperiri hallstattiene întâmplătoare la Rasova, jud. Constanța*, Pontica 31 (1998), p. 253-260.
- *Satu-Nou, ,,Valea lui Voicu"comuna Oltina, jud. Constanța*, Cronica cercetărilor arheologice, campania 1998, Comisia Națională de Arheologie, A 33-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie-4 iulie 1999, p. 100 (în colaborare).
- *Sistemul defensiv al davei getice de la Satu-Nou, ,,Valea lui Voicu"*, în *Studia in honorem Ion Niculiță*, Universitatea de Stat din Chişinău, Facultatea de Istorie, Chişinău, 1999, p. 196-211 (în colaborare).

- *Unelte de fier din aşezarea getică fortificată de la Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 32 (1999), p. 73-82.
- *Outils de fer du site gète fotifié d'Adâncata (commune d'Aliman, dép. de Constanța)*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire* (edité par Alexandru Avram et Mircea Babeş), Bucarest, 2000, p. 102-112.
- *Funde aus der späten Bronzezeit in der Dobrudscha und einige Betrachtungen, die Coslogeni-Kultur betreffend*, în Procedings of the Eighth International Congress of Thracology, *Thrace and the Aegean*, Sofia-Yambol, 25-29 September 2000 (Sofia 2002), I, p. 137-147.
- *Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța)- punctul ,,Valea lui Voicu"*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 1999, A 34-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Deva, 24-28 mai 2000, CIMEC, 2000, p. 84-85 (în colaborare).
- *Optical Emission Spectrometry and Metallographic Examination of Copper Alloy Sickle from Medgidia (Bronze Age), Romania*, 6-th International Congress on Applied Mineralogy, Gottingen, Germany, 13-21 July 2000, Abstract, p. 24-27 (în colaborare).
- *Satu-Nou (com. Oltina, jud. Constanța)- punctul ,,Valea lui Voicu"*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2000, A 35-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Suceava, 23-27 mai 2001, CIMEC, 2001, p. 218-221 (în colaborare).
- *Despre sciți şi Sciția Mică în ultimele secole ale mileniului I a.Chr.*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 299-318.
- *Satu-Nou (com. Oltina, jud. Constanța)- punctul ,,Valea lui Voicu"*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2001, A 36-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Buziaş, 28 mai-2 iunie 2002, CIMEC, 2002, p. 277-279 (în colaborare).
- *O seceră de bronz de la Medgidia şi rezultatul analizelor spectrale efectuate asupra ei*, în Cumidava, 25, 2002, p. 15-20 (în colaborare).
- *Cercetări privind epoca bronzului în Dobrogea şi unele probleme privind cultura Coslogeni*, Thraco-Dacica 22 (2001), p. 183-195.
- *Observații privind stadiul cercetării Bronzului timpuriu în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 33-51.
- *Noi descoperiri de tegule ştampilate în sud-vestul Dobrogei*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 161-173.
- *Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag-Kultur-Gemeinschaften betreffend*, în *Thracia 15, In Honour of Alexander Fol's 70th Anniversary*, Institute of Thracology, Sofia, 2003, p. 251-268.
- *Zur frühen Brozezeit in der Dobrudscha,* în volumul *Brozezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benanchbarten Gebieten, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare, 10-13. Oktober 2001 (coordonator Carol Kacsó), Baia Mare, 2003, p. 249-265.
- *Considerații privind teritoriul rural al Tomisului în perioada elenistică*, în volumul *Studii istorice dobrogene*, Universitatea "Ovidius" Constanța,

Facultatea de Istorie, Centrul de studii şi cercetări a istoriei şi civilizației zonei Mării Negre, Constanța, 2003 (coordonator Valentin Ciorbea), p. 37-56.

- *Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța). Punct: Valea lui Voicu*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2002*, A 37-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Covasna, 2-6 iunie, 2003, CIMEC, 2004, Bucureşti, p. 269-271 (în colaborare).
- *Unelte agricole de corn din epoca bronzului descoperite în Dobrogea*, Memoria Antiquitatis 23 (2004), p. 295-302.
- *Die getische Befestigung von Adâncata (Gem. Aliman, Kr. Constanța), und einige Fragen über die Beziehungen zwischen der autochtonen Zivilisation und der griechisch-hellenistischen Welt*, în volumul *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăştiei*, Muzeul civilizației dacice şi romane, Deva, 2004, p. 177-192.
- *Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Puncte: Valea lui Voicu; Vadu Vacilor*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2003, A 38-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004, CIMEC, 2004, Bucureşti, p. 290-292 (în colaborare).
- *Cu privire la ritul şi ritualurile funerare ale comunităților culturii Babadag*, în Analele Universității „Ovidius", Seria Istorie, I (2004), p. 13-27.
- *Geten, Daker, Geto-Daker*, în Analele Universității ,,OVIDIUS", seria Istorie, 1 (2004), p. 179-190.
- *Aliman, com. Aliman, jud. Constanța. Puncte: Adâncata I, Adâncata II, Tumul*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2004, A 39-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Jupiter-Mangalia, 25-28 mai 2005, CIMEC, 2005, Bucureşti, p. 55-56.
- *Statuia lui Glykon la Tomis*, în *Preda's International Magazine, Art. Antiques. Archaeology*, 1, 2005, 2, p. 88-105 (versiuni română, engleză, franceză).
- *Lumea miceniană şi regiunea Dunării de Jos*, în Preda's International Magazine, Art. Antiques. Archaeology, 1, 2005, 3, p. 89-98 (versiuni română, engleză, franceză).
- *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384.
- *Cu privire la raporturile dintre sciți, geți şi coloniile greceşti la Dunărea de Jos în secolele VI-IV a.Chr.*, în Revista română de studii eurasiatice, Universitatea „Ovidius", Facultatea de Istorie, Centrul de studii eurasiatice, Constanța, I (2005), 1, p. 51-93.
- *Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța. Punctul: Vadu Vacilor*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2005, A 40-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Constanța, 31 mai-3 iunie 2006, CIMEC, 2006, Bucureşti, p. 311-316 (în colaborare).
- *Noi descoeriri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării*, Pontica 39 (2006), p. 123-168.

- *Prezența bastarnilor în zona Dunării de Jos în ultimele secole ale mileniului I a. Chr.*, în *Germanii dobrogeni. Istorie şi civilizație*, Fundația Hanns Seidel – Universitatea „Ovidius" Constanța, Facultatea de istorie şi ştiințe politice (coordonator Valentin Ciorbea), Constanța 2006, p. 251-262.
- *Überlegungen über das Hinterland von Tomis in hellenistischer Zeit*, Historia Antiqua Galatiensia, I, Historiae Diversitas, Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag, Academica Verlag, Galați, 2006, p. 51-74.
- *Bols à décor en relief du Sud-Ouest de la Dobroudja*, în Pontos Euxeinos, 10, ZAKS, Manfred Oppermann, zum 65. Geburtstag, Langenweissbach, 2006, p. 69-80.
- *Das Gebiet Scythia Minor in hellenistischer Zeit*, în volumul *Studia historiae et religionis daco-romanae*. In honorem Silvii Sanie (ed. Lucrețiu Mihăilescu-Bârliba, Octavian Bounegru), Bucureşti, 2006, p. 69-98.
- *Fibulă cu inscripție din zona Izvoarele (com. Litnița, jud. Constanța)*, Peuce 16 (2007), p. 251-258.
- *Un vas getic pentru practici cultuale de la Dervent*, în *Studia in honorem dr. Florea Costea*, Braşov 2007, p. 220-225.
- *Considerații privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenței unor emporia în zona Dunării Inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-225.

IV. Rezumate.

- *Die Gruppe römischer Ofen von Dervent (Kreis Constanța)*, Terra Antiqua Balcanica, Veliko Târnovo, 22.IX-27.IX 1975, Résumés des communications, p. 20-22.
- *Typen römischer Keramikofen in der Dobrudscha*, Terra Antiqua Balcanica, Veliko-Târnovo, 22.IX-27.IX 1975, Résumés des communications, p. 39-41 (în colaborare).
- *Contribuții la cunoaşterea ceramicii lucrate la roată din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Symposia Thracologica 3 (1985), p. 68-71.
- *Tipuri de vase greceşti imitate de autohtoni, descoperite în necropola getică de la Bugeac*, Symposia Thracologica 5 (1987), p. 81-82.
- *Contribuții la cronologia davei getice de la Satu-Nou ,,Valea lui Voicu"*, Symposia Thracologica 6 (1988), p. 89-90.
- *Considerații privind unele meşteşuguri în epocă romană timpurie în lumina descoperirilor de la Dervent, jud. Constanța*, Symposia Thracologica 6 (1988), p. 156-157.
- *Unele aspecte privind Hallstatt-ul târziu în Dobrogea în lumina cercetărilor actuale*, Symposia Thracologica 7 (1989), p. 275.
- *Noi mărturii arheologice privind geții din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Symposia Thracologica 8 (1989), p. 171-172.
- *Hallstattzeitliche Funde aus Satu-Nou, Fundplatz ,,Valea lui Voicu"*, Symposia Thracologica 9 (1992), p. 123 (în colaborare).

- *Satu-Nou, ,,Valea lui Voicu", com. Oltina, jud. Constanța*, în volumul *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992, Brăila*, 1996, p. 99 (în colaborare).
- *Social differences in plane getic gravefield Bugeac, place „Ghețărie" (comm. of Ostrov, Constanța County)*, The 5th International Colloquium of Funerary Archaeology: *The Grave as an Expression of the dead Social Status*, Brăila-Tulcea, 14-17 May 2003, Programme and Abstracts, p. 14.
- *Le site gétique de Satu Nou, comm. d'Oltina, départ. de Constantza, le point „Vadu Vacilor". Observations préliminaires*, International Colloquium: *Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century AD), Galați*, 10-12 May 2007, Programme and Abstracts (în colaborare).

V. Cronici, aniversări, necrologuri.

- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (noiembrie 1969 – octombrie 1970)*, StCl 13 (1971), p. 378-380.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (noiembrie 1970 – noiembrie 1971)*, StCl 14 (1972), p. 388-389.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (noiembrie 1973 – noiembrie 1974)*, StCl 17 (1977), p. 393-394.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (decembrie 1974 – mai 1976)*, StCl 18 (1979), p. 220-221.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (octombrie 1976 – aprilie 1979)*, StCl 19 (1980), p. 198.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (noiembrie 1979 – iunie 1980)*, StCl 20 (1981), p. 182.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (noiembrie 1980 – mai 1981)*, StCl 21 (1983), p. 192-193.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (septembrie 1981 – decembrie 1982)*, StCl 22 (1984), p. 169-170.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (ianuarie 1984 – decembrie 1984)*, StCl 24 (1986), p. 185-186.
- *Al VIII-lea simpozion național de tracologie*, Thraco-Dacica 7 (1986), p. 174-178.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (ianuarie 1985 – decembrie 1985)*, StCl 25 (1988), p. 148.
- *Din activitatea Institutului de Tracologie în 1989- Filiala Constanța*, Thraco-Dacica 11 (1990), 1-2, p. 285-286.
- *Un profil aniversar : Adrian Rădulescu la 60 de ani*, Pontica 25 (1992), p. 7-14.
- *Din activitatea Institutului de Tracologie în anul 1992- Activitatea filialei ,,Pontice"*, Thraco-Dacica 13 (1992), 1-2, p. 200-201.
- *Din activitatea Institutului de Tracologie în anul 1992- Activitatea filialei ,,Pontice"*, Thraco-Dacica 14 (1993), 1-2, p. 192-193.
- *Participarea la săpăturile arheologice de la Stillfried (Austria) - 1-31 august, 1993*, Pontica 26 (1993), p. 305-307.

- *Activitatea Institutului Român de Tracologie în anul 1993- Filiala Constanța*, Thraco-Dacica 15 (1994), 1-2, p. 260-261.
- *Activitatea Institutului Român de Tracologie în anul 1994- Filiala Constanța*, Thraco-Dacica 16 (1995), 1-2, p. 336-337.
- *Raportul Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (februarie 1993 – octombrie 1996)*, StCl 31-33 (1995-1997), p. 175-176.
- *Activitatea Institutului Român de Tracologie în anul 1995 - Filiala Constanța*, Thraco-Dacica 17 (1996), 1-2, p. 303-304.
- *Din activitatea Institutului Român de Tracologie în anul 1996 - Filiala Constanța*, Thraco-Dacica 18 (1997), 1-2, p. 279-280.
- *Activitatea filialei Constanța a Institutului Român de Tracologie în anul 2000*, Thraco-Dacica 21 (2000), p. 331-333.
- *Activitatea Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice (ianuarie 1997 – decembrie 1999)*, StCl 34-36 (1998-2000), p. 250-251.
- *Laudatio for the title of DOCTOR HONORIS CAUSA awarded to Professor Elisabeth Mann Borgese by the ,,OVIDIUS" University of Constanța*, în International Ocean Institute, Black Sea Operational Center, Using Today's Scientific Knowledge for the Black Sea Area's Development Tomorrow, (edited by Alexandru S. Bologa and Roger H. Charlier), Constanța, 2000, p. 7-12.
- Necrolog. *Adrian Rădulescu (1932-2000). Lista lucrărilor publicate*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 7-18.
- *Activitatea filialei Constanța a Institutului Român de Tracologie*, în anul 2001, Thraco-Dacica 22 (2001), p. 275-278.
- *Emil Condurachi şi Dobrogea*, Cercetări arheologice 12 (2003), p. 40-42.
- *Dr. Petre Diaconu la 80 de ani, în Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani* (volum îngrijit de Ionel Cândea, Valeriu Sârbu, Marian Neagu), Brăila, 2004, p. XXI-XXVI.
- *Petre Diaconu la 80 de ani. Lista lucrărilor publicate*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 557-574.
- Necrolog. *Ion Barnea (1913-2004). Lista lucrărilor publicate*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 601-614.
- *Învățământul teologico-istoric la Constanța- realitate şi imperativ actual*, în volumul Omagiu profesorului Nicolae V. Dură la 60 de ani (coordonator prof. univ. dr. Teodosie Petrescu), Constanța, 2006, p. 637-640.
- In memoriam: *Gh. Poenaru-Bordea (1937-2004) - necrolog*, Pontica 39 (2006), p. 488-504.
- In memoriam: *Niculae Conovici (1948-2005) - necrolog*, Pontica 39 (2006), p. 505-516.
- In memoriam: *Petre Diaconu (1924-2007)*, Pontica 40 (2007), p. 681-684.

VI. Recenzii.

- Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, Pontica 17 (1984), p. 257-263.
- *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Ottoman Conquest*, Romanian Academy, Institute of Archaeology Iaşi (Edited by Victor Cojocaru), Iaşi, 2005, 550 p., Pontica 39 (2006), p. 467-481.

IN MEMORIAM

ADRIAN RĂDULESCU

– LA 75 DE ANI DE LA NAŞTERE ŞI 7 ANI DE LA DISPARIŢIE–

Simpozion şi expoziţie fotografică ADRIAN RĂDULESCU
(16.08.1932 – 05.05.2000)

Muzeul de istorie naţională şi arheologie Constanţa a organizat în luna mai 2007 un simpozion şi o expoziţie fotografică marcând 75 de ani de la naşterea celui ce a fost directorul acestei instituţii. Personalitate plurivalentă, reputat arheolog şi epigrafist, autor de cărţi şi articole de specialitate, organizator de instituţii muzeale, profesor universitar şi om politic, Adrian Rădulescu a atins un *summum* al valorii, prestigiului şi exigenţei. Pentru toate îl preţuim şi îl admirăm.

La al 40-lea număr, revista *Pontica* consacră un breviar – *excerpta de vita, verbis et opera* celui care, mult timp, s-a ocupat în calitate de responsabil ştiinţific de editarea ei.

O *tabula gratulatoria* o datorăm celor care l-au evocat: înalte feţe bisericeşti – IPS Arhiepiscopul Tomisului Teodosie Petrescu; colegi de generaţie sau de breaslă – Panait I. Panait, Simion Gavrilă, Petre Roman, Al. Suceveanu, Al. Barnea, V. H. Baumann; cadre universitare – V. Ciupină şi A. Bavaru (rector şi ex-rector al Universităţii „Ovidius" Constanţa), Maria Bărbulescu, M. Irimia, I. Bitoleanu, Gh. Dumitraşcu, I. Popişteanu, D. Flaut-, sau oameni politici – P. Haşotti, care i-au fost alături în îndelungata sa activitate profesională.

Selectăm şi dăm *in extenso* evocarea *Opera ştiinţifică a lui Adrian Rădulescu*, semnată de Maria Bărbulescu.

Vita

S-a născut la 16 august 1932 în comuna Dorobanţi, jud. Călăraşi, în familia preotului Vasile Rădulescu, care i-a imprimat dragostea pentru valorile creştine, respectul faţă de cultura şi pământul românesc, sentimente cărora le-a rămas fidel toată viaţa. Şi-a început instrucţia şcolară în localitatea natală. În anul 1943 a devenit elev al Liceului „Ştirbei Vodă" din Călăraşi, de unde s-a transferat, apoi, la prestigiosul liceu „Mihai Viteazu" din Bucureşti. În perioada 1951-1956 a urmat

cursurile Facultății de istorie a Universității din Bucureşti, unde s-a specializat în istorie veche şi epigrafie.

După terminarea studiilor universitare şi-a legat de la început numele de cel al instituției muzeale constănțene, la care a fost încadrat în anul 1956. Din acest an a fost, pe rând, muzeograf, şef de secție (1965), director adjunct (1968) şi director (1969 – ian. 1990 şi, apoi, oct. 1992 – 5 mai 2000).

Ca arheolog a participat la săpături şi a condus şantiere de interes național, precum: Edificiul roman cu mozaic, termele de la Tomis, complexul rupestru de la Basarabi, necropola feudală-timpurie de la Castelu, şantierul de la Albeşti etc. Toate aceste cercetări au fost valorificate prin numeroase studii şi monografii.

În anul 1972 a obținut titlul de doctor în istorie al Universității Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca, cu teza *Dezvoltarea meşteşugurilor în Dobrogea romană. Ceramica*, sub îndrumarea academicianului Constantin Daicoviciu.

S-a ocupat de organizarea noilor obiective muzeistice, între care Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța, Muzeul de arheologie „Callatis" – Mangalia şi Muzeul de la Histria. Între anii 1974-1977 a coordonat lucrările de restaurare a monumentului de la Adamclisi.

Activitatea sa susținută şi complexă i-a atras recunoaştere internă şi internațională: a fost preşedintele Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice din România; director al Centrului de Studii Ovidiene; preşedinte al Filialei Constanța a Asociației Oamenilor de Ştiință (din 1988); preşedinte al Comisiei Naționale de Arheologie (1993-1997); membru corespondent al Institutului German de Arheologie din Frankfurt am Main etc.

A avut un rol decisiv la înființarea Universității „Ovidius" din Constanța. Ca recunoaştere unanimă a rolului său decisiv în această importantă realizare şi a calităților de om de ştiință, a fost ales primul rector al instituției respective (1990-1991).

În perioada 20 mai 1990 – noiembrie 1991 a fost prefect al județului Constanța.

A sprijinit Biserica Ortodoxă Română ca membru în Consiliul Eparhial şi în Consiliul Național Bisericesc, contribuind decisiv la transformarea Episcopiei Tomisului în Arhiepiscopie.

Ne reculegem, pioşi, în fața moştenirii ştiințifice şi culturale lăsate de Adrian Rădulescu ținutului care i-a fost atât de drag.

Verba

„Cert rămâne faptul că romanizarea, lentă sau violentă, ca proces legic şi logic, începuse cu multă vreme înainte de cucerirea Daciei; cucerirea nu făcea decât să adauge o nouă zonă, bogată şi dens populată, cu un avans apreciabil pe calea romanizării unui imperiu care se afla la apogeul extensiunii sale".

(*Dacia şi Moesia – părți constitutive ale etnosului românesc*,
Pontica 17, 1984, p. 102-103)

„S-a scris mult despre valențele şi semnificațiile monumentului de la Adamclisi (…). S-au avut în vedere cercetările şi eforturile ştiințifice de reconstruire cât mai exactă a sa (…). Visul tuturor acestor cercetători s-a împlinit:

MONUMENTUL TRIUMFAL este redat în impunătoarea înfăţişare originară şi conservat, apărat. El apare măreţ, ca simbol al originii noastre daco-romane, al vechimii şi perenităţii eforturilor poporului nostru de viaţă materială şi spirituală pe vatra închisă de fruntariile vechii Dacii".

(*Tropaeum Traiani. Monumentul şi cetatea*, Bucureşti, 1988, p. 188)

„I-am închinat lui Ovidius pagini care însumează laolaltă un volum menit să faciliteze oricui şi oricând prilejul contactului nemijlocit cu lirica sa, urmând-o în urcuşu-i firesc pe drumu-i de la Roma la Tomis. […] Am schiţat un *Ovidiu istoric*, plasat întotdeauna în mediile reale în care şi-a petrecut viaţa. […] Ovidiu ne-a fost un precursor şi a semănat în pământul fertil al geto-dacilor sămânţa unei culturi majore.

(*Ovidiu la Pontul Euxin*, Bucureşti, 1981, p. 6-7)

Opera ştiinţifică a lui Adrian Rădulescu

Lăsând la o parte aspectul strict numeric al operei ştiinţifice a lui Adrian Rădulescu, aspect evidenţiat printr-un profil aniversar la împlinirea a 60 de ani (Pontica 25 (1992), p. 7-14) şi apoi la moartea sa neaşteptată (Pontica 33-34 (2000-2001), p. 7-17; Dacia N.S., 43-45 (1999-2001), p. 349-353), ne oprim asupra temelor majore tratate mai bine de patru decenii de eminentul istoric şi arheolog, integrate perfect preocupărilor istoriografice ale timpului.

Este perioada în care cadrul general istoric se regăsea în câteva valoroase sinteze, în special cele privind istoria Dobrogei, volume semnate de cunoscuţii istorici, D. M. Pippidi, R. Vulpe, I. Barnea şi alţii, prilejuind detalierea unor teme prin noi cercetări de teren sau fundamentale.

O preocupare constantă a lui A. Rădulescu a fost aceea a studiilor de epigrafie greco-latină, începând cu lucrarea „*Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*", Constanţa, 1964, semnată alături de colegii de generaţie, A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar şi Gh. Poenaru Bordea, iniţiativă salutată de acad. C-tin Daicoviciu printr-un călduros *Cuvânt înainte*, urmând apoi ca autorul analizat să publice în revistele SCIV, Dacia, Studii Clasice, Pontica şi în volumele apărute cu prilejul unor congrese internaţionale, o serie de inscripţii inedite, cu precizări de însemnătate deosebită pentru istoria romană a regiunii; dintre numeroasele sale contribuţii amintim doar câteva, precum existenţa unui *conventus* de cetăţeni romani (*cives R(omani) consistentes*) la Callatis în vremea lui Traian şi mai de timpuriu a unei construcţii dedicate lui Augustus, o importantă dedicaţie pentru Gordianus III şi Tranquillina din partea lui Herennios Apollinaris, beneficiar consular, membru al unui colegiu de *philokýnegoi* în acelaşi centru. Tot astfel, prin inscripţiile de la Tomis, a evidenţiat prezenţa unor guvernatori ai provinciei Moesia Inferior, din sec. II-III p. Chr., precum C. Ummidius Quadratus, C. Iulius Victor, Titius Saturninus, Sallius Aristaenetus, unii atestaţi pentru prima oară. Dedicaţiile imperiale din Tomis din vremea lui Antoninus Pius, Septimius Severus, Decius şi Valentinianus sunt şi ele de remarcat. Dincolo de acest spaţiu,

pe *limes*-ul dunărean, sunt de amintit: cel mai timpuriu stâlp miliar din zonă, datând din vremea lui Traian, descoperit la Sacidava, o inscripție plasată pe un monument din ordinul aceluiaşi împărat, prin grija guvernatorului L. Fabius Iustus, în anul 106, nume care apare şi pe cunoscutul papirus Hunt şi a contribuit la datarea acestui document între cele două războaie daco-romane; în sfârşit, un stâlp miliar din vremea împăratului Decius, descoperit la Rasova, pe care figurează IV *m. p.* de la Sacidava, confirmând identificarea acestei localități cu fortificația de la Muzait-Dunăreni, ca să ne oprim numai la aceste exemple.

A. Rădulescu a participat alături de colegii săi la valorificarea unei descoperiri de excepție, emblematică pentru viața religioasă din metropola vest-pontică şi anume, „*Tezaurul de sculpturi de la Tomis*", Bucureşti, 1963, dezvoltând apoi, pe măsura interesului stârnit de această descoperire, într-un studiu intitulat „*Artă şi arhitectură în Dobrogea în epoca romană*", apărut în Studia Gotica, Stockholm, 1970, semnificația deplină a tezaurului.

Participant activ la numeroase săpături sistematice şi de salvare, A. Rădulescu a stăruit cu profesionalism asupra acestor descoperiri, ne referim la prezentarea unor „*Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*", Constanța, 1966, respectiv, - zidul de incintă, seria de cuptoare ceramice, Basilica Mare şi Basilica Mică, monumente care stau mărturie a evoluției Tomis-ului şi care vor reveni în preocupările ştiințifice ale autorului.

Urmare a unor cercetări de salvare este şi lucrarea „*Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu*", Constanța, 1967 (semnată împreună cu N. Harțuchi), una din puținele studii dedicate pe larg unei necropole de incinerație feudal-timpurie, cu date privind forma mormintelor şi mai ales a ceramicii care interesează şi acum; rămânând în aceeaşi perioadă, autorului prezentat îi aparține semnalarea unei descoperiri inedite, comunicată sub titlul „*Un atestat străromânesc la Capidava*", Pontica, 3, 1970.

În voluminoasa teză de doctorat „*Dezvoltarea meşteşugurilor în Dobrogea. I Ceramica*, 320 p. + 150 pl. (mss.), susținută la Universitatea Babeş-Bolyai în anul 1972, îndrumător ştiințific fiind acad. C-tin. Daicoviciu, teză pusă la dispoziție cu generozitate cercetătorilor, A. Rădulescu atrăgea atenția asupra unui domeniu mai puțin cercetat, cel al vieții economice, dezvoltat în toată această perioadă prin studii privitoare la „*Atelierele meşteşugăreşti pentru ars materialele de construcții din lut*", „*Atelierele ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos*", „*Importuri ceramice la Dunărea de Jos din sec. III e. n.*", „*Câteva aspecte ale activității artizanale de-a lungul limes-ului scythic în sec. IV-VI e. n.*", „*Contribuții la cunoaşterea ceramicii romane de uz comun, din Dobrogea*", „*Amfore cu inscripții de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*", „*Amfore romane şi romano-bizantine din Scythia Minor*" şi altele, publicate în revista Pontica sau în volumele unor reuniuni internaționale, precum Actele celui de al IX-lea Congres Internațional de studii asupra frontierelor romane, Mamaia, 1972; Actele celei de a XII-a Conferințe Internaționale de Studii Clasice, Eirene, Cluj-Napoca, 1972 (Bucureşti-Amsterdam 1975); Lucrările celui de al X-lea Congres Internațional al *limes*-ului în Germania Inferior, Köln-Bonn, 1977 şi altele.

Participant activ şi responsabil al şantierului Tomis, A. Rădulescu s-a oprit asupra unor monumente de bază, precum zidul de incintă, cu interesante precizări privind traseul şi datarea acestuia şi în egală măsură a edificiului roman cu mozaic, cu date tehnice privind importanta construcție.

Cu experienţa de cercetător recunoscută, a condus din anul 1974 până la sfârşitul vieţii, şantierul arheologic Albeşti, făcând cunoscute descoperirile semnificative din aşezarea fortificată greco-indigenă de acolo (sec. IV-III a. Chr.), intuind încă de la începutul cercetărilor caracterul inedit al sitului, singurul cercetat sistematic în teritoriul callatian, semnând (alături de membrii colectivului) o serie de rapoarte, articole şi studii, despre aşezare şi materialele rezultate, în revista Pontica, dar şi externe, Talanta, sau în volumele Congreselor de Tracologie de la Constanţa – Mangalia – Tulcea, 1996 şi Sofia – Yambol, 2000.

Între preocupările de seamă ale lui A. Rădulescu se înscrie şi aceea a prezenţei lui „*Ovidiu la Pontul Euxin*", concretizată într-o lucrare apărută în 1981, a cărei epuizare a determinat o nouă ediţie în anul 1998; lucrarea atrage atenţia prin forma aleasă şi o explicită prezentare privind: litoralul pontic şi coordonatele sale, Ovidiu în Italia, alungarea din Roma, geţii şi Tomis-ul, ipostaze tomitane postovidiene şi permanenţe ovidiene, dovedind că autorul era un deplin cunoscător al operei din exil a poetului, dar şi al realităţilor antice dobrogene.

În aceeaşi măsură A. Rădulescu s-a oprit cu pasiune asupra cunoscutului sit „*Tropaeum Traiani – Monumentul şi cetatea*" (*monografie istorică*), Bucureşti, 1988. Aşa cum preciza la timpul amintit în *Cuvântul înainte* profesorul Ion Barnea „Volumul întocmit acum de dr. Adrian Rădulescu are meritul că, pe lângă datele istorico-arheologice şi artistice despre monumentele din acel loc, oferă cititorului o serie de informaţii în legătură cu lucrările de restaurare, protecţie şi conservare, dintre anii 1971-1977, ale acestor monumente" volumul „îndemnând parcă nu numai la vizitarea, ci şi la continuarea lucrărilor de cercetare şi conservare a acestui atât de valoros obiectiv arheologic şi turistic", cuvinte care nu mai au nevoie de o altă completare.

A. Rădulescu a stăruit în repetate rânduri asupra vieţii spirituale a locuitorilor dintre Dunăre şi Mare, cu o pasiune motivată de propria-i credinţă, asupra mărturiilor creştine, adăugând edificiilor cercetate din Tomis amintite mai sus date privind „*Bazilicile creştine de la Axiopolis, Callatis şi Tropaeum Traiani*" în vol. „*De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente creştine*", Galaţi, 1987, şi tot acolo, „*Bazilici şi monumente creştine în contextul etnogenezei româneşti din sec. III-IV în Dobrogea*".

Un semn al preţuirii sale este şi îngrijirea şi continuarea unui text inedit a prof. A. Rădulescu de către I.P.S., prof. Teodosie Petrescu, Arhiepiscopul Tomisului, în lucrarea „*Mitropolia Tomisului, tradiţie şi actualitate*", Editura Arhiepiscopiei Tomisului, Constanţa, 2004; cum ni se spune în *Argumentul* acestui volum, este „o istorie creştină a provinciilor danubiano-pontice", de la apostolicitatea creştinismului românesc, până la reorganizarea ecleziastică în epoca modernă şi contemporană, o caldă pledoarie pentru cunoaşterea istorică şi păstrarea tradiţiilor creştine şi a valorilor lor morale.

Cunoaşterea deplină a zonei ponto-danubiene, spiritul larg de cuprindere şi de a discerne esenţialul, bogăţia de informaţii şi limbajul clar, sunt doar câteva din caracteristicile lucrării „*Istoria românilor dintre Dunăre şi Mare, Dobrogea*", Bucureşti, 1979, alcătuită în colaborare cu prof. Ion Bitoleanu şi reeditată ulterior (ediţia a II-a – *Istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1988) inclusiv într-o formă prescurtată (*A Concise History of Dobrudja*, Bucureşti, 1987), volum care şi-a dovedit de la început valoarea şi interesul ştiinţific.

Despre valoarea operei ştiinţifice a regretatului profesor A. Rădulescu, dincolo de aprecierile de moment vorbeşte timpul, cel care dă întotdeauna măsura strădaniilor noastre, opera sa trecând demult pragul consacrării.

Dintre multiplele calităţi ale omului A. Rădulescu aş aminti aici perseverenţa cu care a susţinut proiectele de cercetare timp de decenii, reuşind să creeze pe lângă sine o şcoală constănţeană de arheologie, ale cărei roade nu vor înceta să se vadă.

MARIA BĂRBULESCU

Poeți şi scriitori la Histria, 1986.

A. Rădulescu şi M. Bărbulescu pe şantierul arheologic Albeşti.

Vizită de lucru la cetatea Capidava; Participanți la sesiunea "Pontica", 1993.

Vizita lui Jaques Chirac la Edificiul roman cu mozaic, 1975.

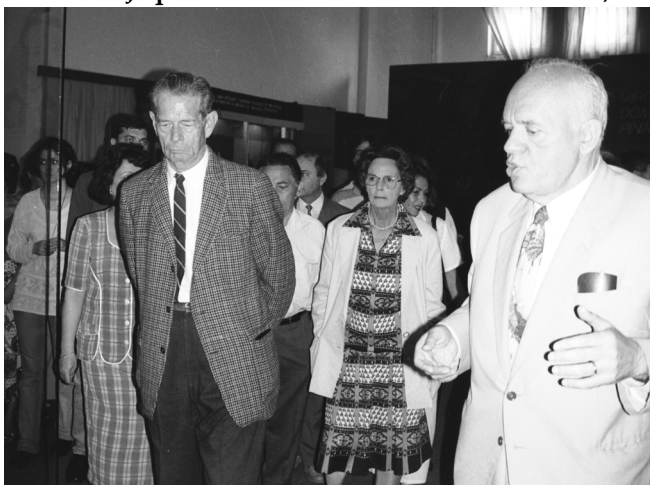

Vizită la muzeu a familiei regale a României, 1998.

A. Rădulescu în timpul unei prelegeri în aula universității "Ovidius" Constanța, 1997.

PETRE DIACONU*

(1924-2007)

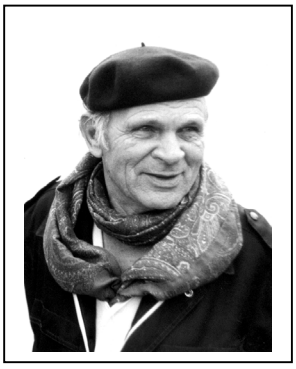

O boală necruțătoare, care i-a afectat mai întâi ceea ce îl individualiza între alți arheologi – memoria excepțională – l-a răpit dintre noi pe Petre Diaconu în ziua de 3 aprilie, în Săptămâna Patimilor, dinaintea Paştelui acestui an.

La trecerea sa în veşnicie ne rămâne imaginea unui cercetător nonconformist, întotdeauna iscoditor, dornic să caute şi să găsească adevărul, prietenos şi apropiat de toți cei pe care i-a cunoscut. Savantul ascuns sub un chip plin de modestie şi bonomie nu şi-a schimbat parcă niciodată înfățişarea, cu o statornicie a firii pe care, într-adevăr, doar ființele superioare o trăiesc şi o exhibă.

Petre Diaconu rămâne, mai presus de orice, printr-o operă exemplară dăruită arheologiei, creată într-o carieră ştiințifică cu care numai puține personalități, cele cu adevărat proeminente ale arheologiei româneşti din a doua jumătate a secolului al XX-lea, se pot mândri. Rămâne, de asemenea, prin spiritul pe care l-a imprimat discipolilor şi prietenilor săi, „spiritul Păcuiului", detaşat de orice încorsetări ideologice, deschis total dialogului şi – când era cazul – unei polemici profesionale necruțătoare. Rămâne, în sfârşit, prin acel chip al omului apropiat şi înțelegător, de la care – dincolo de erudiție şi performanța creatoare a savantului, sau de suplețea modelului profesional – puteai afla întotdeauna un sfat bun sau un răspuns încercărilor care te frământau, pentru simplul motiv că acela căruia i te adresai era în egală măsură savant şi om. Când constata că un coleg (de obicei mai tânăr) era interesat de o descoperire de-a sa, oricât de importantă ar fi fost, i-o oferea spre publicare cu o generozitate dezarmantă, dându-i şi primele sugestii şi îndrumări bibliografice.

Pentru cei care l-au cunoscut pe Petre Diaconu, într-o mai mică sau mai mare măsură, considerăm necesare câteva referiri în legătură cu viața sa, în completarea celor scrise la aniversarea a 80 de ani (M. IRIMIA, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 554-574). Folosim drept ghid o amuzantă *Autobiografie*, care ni-l relevă odată în plus aşa cum era, cu un extraordinar simț al autoironiei.

Conform propriei mărturisiri, s-a născut în Deliormanul durostorean (deliorman însemnând în limba turcă „pădure nebună"), regiune de care era

* Lista lucrărilor ştiințifice în Pontica 37-38 (2004-2005), p. 562-574.

deosebit de mândru şi în care văzuse lumina zilei, în secolul al XIII-lea Ivăilă Lahanos, „un fel de amestec româno-bulgaro-grec, mai mult român, dacă ar fi să-l privesc prin oglinda neastâmpărului său" (P. Diaconu). Acest Ivăilă Lahanos, căruia i se mai spunea şi „Porcarul", s-a făcut cunoscut în al optulea deceniu al secolului al XIII-lea prin viaţa sa politico-militară aventuroasă în ţaratul româno-bulgar, ajungând chiar să domnească pentru scurtă vreme la Târnovo; izgonit de aici a ajuns la Dristor (fostul Durostorum – Silistra de astăzi), unde a asediat o vreme oraşul, reuşind chiar să-l cucerească. În acelaşi areal geografic al sud-vestului Dobrogei s-au manifestat mai înainte, la începutul sec. al VI-lea p. Chr. răzvrătiţii lui Vitalian, încercarea de sedi̦iune a oraşelor themei Paristrion în frunte cu Silistra din anii 1076-1078, iar mai apoi, la începutul veacului al XV-lea, akingiii ridicaţi împotriva lui Mircea cel Bătrân.

Dacă în *Autobiografia* pomenită Petre Diaconu amintea aceste întâmplări, o făcea, cum singur mărturisea, nu pentru a se făli „cu eventuale legături genetice (ferească Sfântul!) dintre mine şi, de pildă, Ivăilă Porcarul, ci pur şi simplu spre a-mi motiva trăsătura temperamentală de veşnic zavergiu".

Petre Diaconu (înregistrat în actele personale, dintr-o eroare birocratică *Petrea Deaconu*) s-a născut în satul Suneci (Svineci, în limba localnicilor; astăzi Serpovo), aflat la 17 km de Silistra. Totodată, satul Suneci se afla exact la jumătatea distanţei de 17 km dintre fosta reşedinţă comunală Doimuşlar (corect Domuşlar) şi noua reşedinţă comunală, de după primul război mondial – Cocina. Faptul că cifra 17 avea o anume semnificaţie pentru Petre Diaconu (desigur, mai mult ca un exerciţiu al autoironiei amintite) este sugerat şi de precizarea sa că între cetatea Păcuiul lui Soare – locul care l-a consacrat ca arheolog – şi Silistra sunt tot 17 km! Pentru a completa „misterul" cifrei în cauză, Petre Diaconu adăuga, de data aceasta convins, pe baza mărturiei tatălui său, Nicolae Diaconu, că s-a născut pe 17 septembrie, ora 17^{00} (şi nu pe 6 octombrie, cum apare în acte, din pricina situaţiilor turbulente din acele zile, provocate de luptele cu comitagiii bulgari; acestea au determinat înregistrarea oficială a naşterii celui de al doilea băiat al familiei Diaconu la Doimuşlar – reşedinţa comunală – abia pe 6 octombrie). Petre Diaconu îşi revendica astfel, ca zodie, Fecioara şi nu Balanţa, potrivit actelor oficiale.

Continuându-şi autobiografia cu o totală detaşare, în stilul său inconfundabil, Petre Diaconu considera că destinul său a fost legat de un animal binecunoscut omului de milenii – porcul! Astfel, în slavo-bulgară Svineci ar însemna Porceşti/Porceni, iar Domuşlar acelaşi lucru, în limba turcă. Numele localităţii Cocina, fosta reşedinţă comunală, nu mai necesită comentarii…

În ziua naşterii, bunicul său după mamă – Velicu Jecoff – l-a înzestrat cu o purcică (fătată în aceeaşi zi!), din care s-a prăsit în câţiva ani o adevărată turmă de circa 100 de suine. La vânzarea lor (cerută de generosul său bunic, dar care nu mai putea să se îngrijească de o aşa turmă), copilul de şase-şapte ani de atunci ar fi cerut mamei sale ca din banii obţinuţi să cumpere „vase de aramă". Drept urmare, casa părinţilor săi s-a umplut cu diverse vase de aramă, tipice perioadei interbelice (tigăi, căni, ibrice, castroane, cratiţe, tăvi, căldări de apă, cazane etc.), toate marcate prin gravare cu numele său – P. D. În septembrie 1940, când familia Diaconu (ca şi numeroase alte familii) a trebuit să plece din Cadrilaterul cedat Bulgariei, o mare parte a acestei „avuţii" a rămas la Silistra, unde ea locuia atunci. Alte piese s-au dispersat ulterior, „proprietarului de drept" rămânându-i un

singur lighean de aramă, desigur marcat cu numele său şi de care era foarte mândru.

Faptul că pentru Petre Diaconu porcul era, cum singur mărturisea, un „port-bonheur" este ilustrat chiar de unele dintre descoperirile sale arheologice, pe care le amintea adesea, cu nedisimulată autoironie. Astfel, unul dintre primele fragmente ceramice medievale smălţuite de la Păcuiul lui Soare, descoperit la începutul activităţii sale de aici, înfăţişa un mistreţ; la Capidava, în sectorul în care el îşi încheiase cercetările prin anii '60, o scroafă a râmat în malurile săpăturii, dând la iveală un vas din sec. X, recuperat de arheologi, pe care era scris în pasta crudă alfabetul grec în ordine inversă (de la *omega* la *alfa*), cu semnătura meşterului olar – PETRE. Mai apoi, în cadrul cercetărilor arheologice efectuate la Grădiştea Coslogeni din Balta Ialomiţei, a descoperit într-un complex arheologic de la sfârşitul epocii bronzului – începutul epocii fierului, scheletul unui porc ars ritual.

Am prezentat aceste date cu un iz oarecum anecdotic din viaţa şi activitatea lui Petre Diaconu deoarece al însuşi şi le-a făcut cunoscute prin *Autobiografia* de care aminteam la început, precum şi ca o mărturie a spiritului său de neconfundat, în care autoironia era mereu prezentă.

În realitate, ne despărţim cu durere de unul dintre marii arheologi ai Dobrogei şi ai României ultimei jumătăţi de secol. Petre Diaconu a fost pentru câteva generaţii de arheologi, ca şi pentru mulţi dintre locuitorii acelui colţ de sud-vest al Dobrogei unde el a muncit aproape cinci decenii, un reper. Pentru arheologi şi istorici, indiferent de specializarea lor, dar mai ales pentru medievişti, a fost un cercetător de referinţă prin valoarea deosebită a contribuţiilor sale ştiinţifice, cu preocupări dintre cele mai diverse, în primul rând de arheologie şi istorie medievală, dar şi de arheologie romană, sigilografie, numismatică, toponimie, etnografie, preistorie, geografie istorică, istorie politică, militară şi economică, demografie, de punere în valoare a unor personalităţi ale culturii interbelice din Dobrogea, prin spiritul său avid de cunoaştere, prin cultura sa enciclopedică şi prin capacitatea sa analitică. Graţie colectivului de cercetători de la Păcuiul lui Soare, pe care l-a coordonat direct din 1956 până în ultimii ani, au fost identificate şi cercetate în zonă numeroase obiective arheologice corespunzătoare tuturor epocilor – din preistorie până în perioada medievală – la Ostrov, Bugeac, Gârliţa, pe dealul Dervent, la Canlia, Gura Canliei, Izvoarele-Pârjoaia, Satu Nou, Băneasa etc. – prin specialişti formaţi fie la „şcoala" Păcuiului, fie în alte centre, dar care s-au integrat atmosferei de acolo.

Pentru foarte mulţi oameni de cultură – de-ar fi să-i amintim doar pe Toma Caragiu, Marin Moraru, Ana Blandiana, Romulus Russan, Ioan Ruse, Constantin Novac, Maria Simionescu (marea gimnastă şi arbitră internaţională), Ovidiu Dunăreanu şi mulţi alţii – Păcuiul lui Soare şi prin el Petre Diaconu reprezenta nu doar o oază de linişte şi recreere, ci mai ales o zonă liberă exprimării oricăror opinii, de la cele de mare acurateţe ştiinţifică la cele ideologice şi politice, mai ales în obsedantele decenii ale socialismului din România.

Pentru locuitorii zonei, începând de la Almalău şi Ostrov, până la Băneasa şi Adamclisi, Petre Diaconu era mai mult decât un reper; era un simbol. Foarte mulţi îl cunoşteau personal; erau mândri că vorbiseră cu el, că au lucrat cândva pe şantierul de la Păcuiul lui Soare, ori la Adamclisi. Deşi ca lucrători zilieri erau prost plătiţi, unii reuşiseră să-şi strângă în câţiva ani de muncă pe şantierele

arheologice o sumă care le era de folos fie să-şi cumpere o bicicletă (adolescenții), fie în armată, fie chiar să-şi arvunească o căruță, o gospodărie sau o palmă de grădină. Asta într-o vreme când munca la celebrele CAP-uri era retribuită (tot prost!) doar în produse. De aceea – şi nu numai – Păcuiul lui Soare şi şantierele din zonă nu duceau nicioadată lipsă de lucrători. Oamenii locului au apreciat întotdeauna felul de a fi al „inginerului Diaconu", oarecum diferit şi totuşi, asemănător lor, inclusiv când bea împreună cu ei o țuică bine făcută, un vin bun sau o bere, ori când îşi împrumutau cu naturalețe o țigară. (Deşi în ultimii ani Petre Diaconu nu mai avea voie să fumeze, interdicție pe care – în mare – o respecta, nu de puține ori, stând de vorbă cu vreun locuitor din zonă, căruia îi cunoştea toate rubedeniile, îl întreba cu dezinvoltură: „N-ai o țigară?"; primea, desigur, țigara dorită, mai mult ca nadă pentru continuarea discuției, decât pentru efectul ei). S-a bucurat de un respect total din partea „celor simpli", cu care discuta adesea despre necazurile lor, ajutându-i sau alinându-i cu o vorbă bună şi cu un gest creştinesc. Generații întregi de adolescenți, deveniți mai apoi oameni în toată firea, au urmat decenii la rând acelaşi „ritual", angajându-se ca zilieri la Păcuiul lui Soare, beneficiind – când era nevoie – de recomandări şi sprijin la spitalele din Bucureşti, ori la şcolile sau la unele întreprinderi din Călăraşi şi Bucureşti – tot prin Petre Diaconu, pe care o întreagă lume îl cunoştea.

Opera ştiințifică a lui Petre Diaconu este de-a dreptul impresionantă prin varietate, număr, calitate, incisivitate, spirit analitic, erudiție, ascuțimea observației şi acribie. A fost un exemplu de exigență ştiințifică pentru el însuşi, recunoscându-şi primul greşelile, pe care tot el pornea să le corecteze. Ne-am referit la ea cu un alt prilej (în volumul „Pontica", 37-38, 2004-2005). Menționăm doar că la cele circa 10 monografii, sinteze, enciclopedii la care este autor sau coautor şi la cele circa 180 de studii, discuții şi note, trebuie adăugate cele câteva zeci de recenzii şi note bibliografice, de o incisivitate ştiințifică deosebită. Fiind un eminent cercetător, Petre Diaconu nu a repetat niciodată idei obosite, ci a căutat întotdeauna *noul*. Avea în lucru încă alte proiecte ştiințifice, inclusiv publicarea, în colaborare cu demna sa elevă şi continuatoare de la Păcuiul lui Soare, doamna Oana Damian, a volumului al III-lea consacrat cercetărilor de aici. Suntem siguri că mulți dintre discipolii săi, astăzi arheologi consacrați, îi vor continua preocupările, poate cu aceeaşi dăruire, pasiune şi profesionalism.

Petre Diaconu a fost înmormântat în cimitirul mânăstirii Dervent, la a cărei consolidare spirituală a contribuit prin ajutorul direct oferit la realizarea muzeului acestui sfânt locaş. De aici va continua să vegheze asupra locurilor ce i-au fost atât de dragi, în primul rând a Păcuiului.

Golul lăsat de dispariția omului, cu existența-i efemeră şi trecerea sufletului său în lumea celor drepți, va fi suplinit de opera sa zămislită cu truda celor peste cinci decenii de zile şi nopți, de frig şi arşiță, aceasta rămânând să înfrunte timpul. Prietenii devotați, toți cei care l-au înțeles, stimat şi iubit sau cei ce vor beneficia şi în viitor de contribuțiile sale ştiințifice, îi vor veşnici amintirea. Chiar dacă a plecat dintre noi, ne rămâne soluția întâlnirilor, mereu posibile, pe calea operei, aşa cum s-a constituit aceasta, într-o *viață de om*. Dumnezeu să-l odihnească.

MIHAI IRIMIA

RECENZII

COMPTES RENDUS

ALEXANDER RUBEL, ***Cetatea înspăimântată. Religie şi politică la Atena în timpul războiului peloponesiac***, **Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2006, 404 p.**

Semnalăm, în cele ce urmează, apariţia unei noi lucrări de istorie antică la editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"din Iaşi, *Cetatea înspăimântată. Religie şi politică la Atena în timpul războiului peloponesiac*, a cercetătorului german Alexander Rubel[*].

Cartea reprezintă teza de doctorat susţinută de autor în 1999 la Universitatea din Konstanz în buna tradiţie a cercetărilor de istorie antică prin actualitatea subiectului ales, a gradului înalt de structuralizare a temei, a cercetării aproape exhaustive a izvoarelor literare, epigrafice, numismatice, şi, în bună măsură, arheologice, prin utilizarea unei bibliografii conexe de mari dimensiuni abordată în interdependenţa subiectelor discutate. Autorul justifică importanţa şi actualitatea temei, anume, probleme de religie şi politică în cadrul *polisului* în probabil cea mai sensibilă şi bogată în evenimente perioadă din istoria Atenei: războiul peloponesiac şi perioada imediat următoare.

Ediţia rămânească este structurată pe nouă capitole precedate de un *Cuvânt înainte* semnat de Alexandru Avram, de *Nota traducătorului* (Victor Cojocaru) şi o *Prefaţă la ediţia în limba română* a lui Alexander Rubel. Pentru o mai bună utilizare a lucrării, au fost adăugate, pe lângă *Abrevieri* şi *Bibliografie*, şi o serie de *Indices* întocmite de traducător. Cele nouă capitole sunt: *Introducere*; *Procese de impietate intentate filosofilor şi sofiştilor*; *„Ciuma"*, *Pericle şi războiul peloponesiac*; *Alte pesecuţii cauzate de impietate*; *Semnificaţia religioasă şi politică a mutilării hermelor şi a profanării misteriilor*; *Tradiţie şi inovaţie: zeii noi*; *A construi pentru zei: activitatea edilitară şi religioasă în timpul războiului peloponesiac*; *Procesul Arginuse* şi *Procesul lui Socrate*. *Privire generală*.

Scopul primului capitol, *Introducere*, este acela de a sublinia încărcătura subiectului major al lucrării, de a defini principalele probleme şi concepte analizate, şi, nu în ultimul rând, delimitarea perioadei războiului peloponesiac drept intervalul de timp în care interdependenţa şi permanenţa dintre religie şi politică în Atena clasică sunt ilustrate în cea mai mare măsură. Privirea tematică de ansamblu se raportează la modul în care atenienii au privit religia şi rolul ei în viaţa politică, socială şi spirituală a cetăţii şi maniera în care au interpretat principalele evenimente cu încărcătură religioasă. Autorul numeşte câteva din aceste evenimente, tratate pe larg în capitolele următoare, procesul de impietate intentat filosofilor şi sofiştilor (cap. 2), procesul strategilor învingători în bătălia de la Arginuse şi procesul lui Socrate (cap. 8 şi 9), prilej de reflecţie asupra actualităţi viziunii romantice privind spiritul liberal, egalitarist şi tolerant al atenianului din epoca clasică.

Capitolul 2 este rezervat unui fenomen mult discutat în literatura de specialitate prin impactul pe care l-a avut asupra societătii attice şi asupra gândirii intelectuale: mişcarea sofistă. Între discreditarea sofismului de către

[*] Titlul german al lucrării: *Stadt in Angst. Religion und Politik in Athen während des Peloponnesischen Krieges*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2000.

personalităţi de marcă ale epocii dar şi din perioadele următoare (sunt cunoscute cazurile lui Aristofan, Xenofon, Socrate, Platon, Aristotel, contestatari printre altele şi ai democraţiei ateniene) şi înverşunarea cu care cetăţenii atenieni au condamnat în procese răsunătoare membrii de elită ai mişcării sofiste, este dificil să stabilim linia de demarcaţie între aportul benefic adus de aceştia societăţii prin ideile novatoare şi rolul lor „distructiv" la adresa bazelor tradiţionale ale polisului. Este demnă de remarcat comparaţia sofismului cu iluminismul secolului XVIII european (p. 59 şi urm.) dar şi distanţarea de o asemenea similaritate mai curând prin aportul sofistic la retorica vremii şi modelul paideutic de *ars dubitandi*.

Pe această bază autorul abordează natura şi cadrul politic al proceselor filosofilor şi sofiştilor în anii imediat anteriori şi în timpul războiului peloponesiac care au pus în evidenţă temerile şi angoasele atenienilor referitoare la ideile dăunătoare ale acestora. Tema principală a acestor procese poate fi considerată caracterul distructiv al ideilor sofiste la adresa cultelor civice. Dintre aceste idei, unele (distincţia dintre *phýsis* şi *nómos*), puteau duce până la negarea existenţei zeilor şi, implicit, la distrugerea comunităţii, nicicând atât de iminentă precum în timpul războiului peloponesiac. Într-un asemenea cadru au putut fi adoptate măsuri împotriva sofiştilor la instigaţia unor medii politice opozante, de exemplu, lui Pericle şi prietenilor lui (vezi discuţia decretului lui Diopeithes, p. 87 şi urm.).

În capitolul 3 este abordat raportul inextricabil dintre „ciuma" de la începutul războiului, Pericles şi războiul în sine, raport cu o puternică conotaţie religioasă vizând explicarea eşecului Atenei în primii ani ai războiului. Pornind de la afirmaţia lui Thukydides relativ la impactul „ciumei" din 430-429 a.Chr. asupra înfrângerii finale a ligii ateniene, autorul pune în discuţie modul în care opinia publică a căutat cauza acestui dezastru. Scrupulozitatea cu care atenienii au căutat în preziceri, oracole, blesteme, unele vechi de secole (vezi cazul „crimei kylonice" a Alcmeonidului Megakles, unul dintre strămoşii lui Pericle, p. 138-140) explicaţia acestui eşec, şi faptul că lui Pericles nu i-au fost imputate în primul rând eşecurile strategice în cazul proiectatei expediţii în Argolida, ci ascendenţei dintr-o familie a cărei crimă nu a fost expiată în mod corespunzător, constituie, în viziunea autorului, elemente ale unui instrumentar profund religios de luare a deciziilor politice. Astfel, „ciuma" a putut fi considerată un eveniment care a avut consecinţe funeste inclusiv prin dispoziţia comunităţii de a-şi asuma o vină în faţa zeilor care se dovedesc defavorabili Atenei în marele război.

Capitolul următor continuă tema proceselor intelectualilor atenieni, în special Protagoras din Abdera şi Diagoras din Melos. Alexander Rubel caracterizează aceste procese din timpul razboiului drept „reacţie la criză" (p. 159) prin care se urmărea eliminarea pericolelor ce ameninţau zeii şi cultele cetăţii, prin ideile profesate în cadrul civic de intelectuali. Cu toată lipsa de detalii în privinţa acestui fenomen, regularitatea şi punctele similare din rechizitoriile înregistrate ridică întrebarea dacă nu avem de-a face cu un adevărat fenomen, care nu s-ar fi putut manifesta decât la Atena, pentru care vestitul proces al lui Socrate nu a fost decât un deznodământ.

Unul din evenimentele cele mai importante şi bogate în consecinţe din timpul războiului peloponesiac au fost, fără îndoială, scandaloasele acte de

impietate săvârşite în anul de cotitură 415: mutilarea statuilor lui Hermes şi parodierea cultului eleusin. În capitolul 5 al lucrării, autorul propune o abordare amplă a subiectului, din aceeaşi perspectivă religioasă care, dincolo de aspectele politice şi sociale de care este strâns legată, evidenţiază atmosfera apropiată de paroxism a poporului atenian faţă de delictul religios care a dus la luarea unor decizii dezastruoase pentru cetate în ajunul expediţiei din Sicilia. Cu toate că se stabileşte că cele două evenimente nu au avut legătură directă între ele şi că lui Alcibiade nu i s-a dovedit implicarea în actele de impietate, acestea au fost însumate în dezbaterile din Adunare în paralel cu pregătirile pentru expediţia din Sicilia. Evenimentele descrise nu pot fi înţelese la adevărata lor amploare fără descrierea mutaţiilor produse în societatea şi în cadrul politic al cetăţii, multe dintre acestea cauzate de război. Alexander Rubel vede în noua generaţie de politicieni şi strategi, în frunte cu Alcibiade, un mediu în care spiritul elitist şi profesarea ideilor noi, sofiste şi de altă natură, de deschidere spre exterior, au provocat temeri mediilor tradiţionaliste şi conservatoare care s-au folosit de prejudecăţile poporului pentru atingerea propriilor scopuri politice. O societate atât de scindată a fost victimă sigură în faţa spectrului războiului şi reacţiunii oligarhice care a urmat.

Capitolul 6 abordează problema adoptării unor divinităţi noi în cadrul pantheonului attic, consecinţă a schimbărilor survenite în societatea greacă din secolul V a.Chr. Tocmai criza războiului peloponesiac a pus în evidenţă reorientarea necesităţilor spirituale ale atenianului, căruia cultele existente nu-i puteau furniza răspunsuri suficiente la dificultăţile crescânde ale crizei ultimei treimi a sec. V a.Chr. Adoptarea unor divinităţi străine, tracice, frigiene, orientale (Sabazios, Kybele, Adonis, Bendis) sau numai reactivarea şi creşterea importanţei unor divinităţi nesemnificative în cadrul religiei tradiţionale, divinităţi de factură soterică, în opinia autorului „nu pot fi recunoscute manifestări de dizolvare a religiei polisului" (p. 234), ci doar posibilităţi alternative la religia tradiţională. Mai mult, unele dintre aceste divinităţi sunt ataşate religiei civice, asigurându-se o continuitate cu secolul următor.

În capitolul 7 este urmărită activitatea edilitară religioasă în Atena şi împrejurimi în timpul războiului peloponesiac. Dintr-o simplă abordare cronologică şi stilistică a programelor edilitare ale lui Pericle şi cele posterioare lui, se poate observa disocierea celor două serii, expresii ale unor atitudini diferite separate de izbucnirea războiului. Spre deosebire de Parthenon şi Propylee, Erechteionul şi sanctuarul zeiţei Nike de pe acropolă şi celelalte sanctuare construite după 430 reprezintă o reîntoarcere la modelele tradiţionale.

Ultimul caz major de impietate şi delict religios este prezentat în capitolul 8: procesul strategilor învingători în bătălia de lângă insulele Arginuse (406). Din perspectiva generală a războiului peloponesiac şi din perspectiva marilor scandaluri din registrul religios al vremii, procesul poate fi considerat drept ultimul mare caz, cel de care se leagă în mod direct eşecul de la Aigospotamos din 405 şi capitularea oraşului din anul următor. Pentru stabilirea adevărului istoric, autorul analizează acest eveniment mai puţin din punctul de vedere al desfăşurării operaţiunilor militare decât al importanţei acuzaţiei de impietate adusă strategilor pentre neglijarea îndatoririlor funerare pentru cei căzuţi. Între versiunea lui Xenofon, *Hellenicele*, şi cea a lui Diodor din Sicilia, se pare preluată

dintr-un izvor independent, *Hellenica Oxyrhynchia* (p. 284), Alexander Rubel pune în evidență gravitatea actului de impietate incontestabil chiar cu recunoaşterea ulterioară în cadrul Adunării a viciilor de procedură (vezi mai departe).

Problematica ultimului capitol al lucrării, *Procesul lui Socrate. Privire generală*, poate fi considerată drept un epilog cronologic şi tematic al războiului peloponesiac privit din prisma conflictelor interne din Atena. Ultimul dintre marile procese de impietate din Atena acestei perioade clarifică, din punctul de vedere al autorului, câteva din mecanismele sistemului mental şi moral-religios al societății attice din pragul secolului al IV-lea. Tocmai această interpretare a „vinovăției" lui Socrate ca o notă caracteristică a perioadei marilor procese şi din perspectiva evoluției ulterioare a Atenei este cea care afirmă profunzimea religioasă a reprezentării societății.

La sfârşitul capitolului, Alexander Robel consideră că *„pentru secolul IV pot fi observate doar schimbări de suprafață care cu greu afectează dimensiunea structurală a religiei. De aceea (...) intervalul războiului peloponesiac apare ca o perioadă de tensiune interioară maximă, răstimp în care cetățenii amenințați se dedică religiei cu un devotament deosebit."* Afirmația denotă una dintre ideile generale ale lucrării, anume, aspectul particular al perioadei războiului peloponesiac față de perioadele anterioară şi ulterioară, care a pus în evidență contradicții majore ale democrației ateniene.

GEORGE DUMITRU

MICHAEL RATHMANN, *Perdikkas zwischen 323 und 320. Nachlassverwalter des Alexanderreiches oder Autokrat?*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005 – ISBN 3-7001-3503-3 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 724. Band)

Michael Rathmann, tânărul şi talentatul istoric de la Universitatea din Bonn, discipol eminent al profesorilor G. Wirth şi H. Galsterer, ne oferă în cuprinsul acestei savante micromonografii o analiză riguroasă a ultimei faze a vieții şi acțiunii politice şi militare a lui Perdikkas, chiliarchul şi diadochul lui Alexandru cel Mare.

M.A. în istoria Helladei[1] şi cu un doctorat trecut în istorie imperială romană[2] – aşa cum cere buna tradiție germană de asigurare a competenței în două domenii ale Antichității – **R.** a întreprins cercetări serioase în cadrul ambelor direcții de cercetare, aşa cum arată lista publicațiilor lui ştiințifice, postată pe pagina electronică a Seminarului de Istorie Antică al Universității din Bonn.

[1] *Theopomp und Athen. Studien zur griechischen Geschichte im vierten Jahrhundert* (1994).

[2] *Untersuchungen zu den Reichsstraßen in den westlichen Provinzen des Imperium Romanum*, Beihefte Bonner Jahrbücher Bd. 55, Mainz 2003 (= Diss. Bonn 1998).

Merită puse în evidență contribuțiile semnificative ale lui **R.** la istoria hellenismului[3], ele subliniind o dată mai mult calificarea lui pentru tema cărții, pe care voi încerca să o discut în paginile următoare.

*

Incontestabil, una din problemele centrale ale ultimei faze a domniei lui Alexandru şi ale debutului epocii diadochilor este reprezentată de problema succesiunii marelui rege, dispărut fără a avea un succesor legitim, capabil să preia tronul şi conducerea imensului Imperiu. În absența acelui succesor, puterea va fi disputată între mareşalii lui Alexandru, viitorii *diadochoi*.

O descriere sintetică, sugestivă şi foarte exactă a acestei situații cu adevărat excepționale ne oferă Fr. Schachermeyr: 'Als Alexander nach dreizehnjähriger Regierung im Alter von 33 Jahren verstarb, da war es, als verlösche mit flackerndem Hauch ein Weltenbrand... Was der Titan an Stelle des vernichteten Alten zu errichten gehofft, befand sich jedoch erst im Aufbau. Und da verließ der Bauherr das gewaltige Werk, ließ nur unmündige Werkmeister und Arbeiter zurück! Alexander war aber auch noch ein Künder eines neuen Glaubens gewesen, des Glaubens an einen Fetisch, den er erst selbst in die Welt gesetzt hatte, die Anbetung eines Reiches, das damals noch gar nicht entwicklungsbedingt und damit berechtigt war... Nur daß das Reich nie wieder Fetisch werden dürfe, war allen Überlebenden im stillen klar. Als Tatbestand ließ sich sein Vorhandensein aber nicht abstreiten, man mußte sich damit also auseinandersetzen. Außerdem war man im Hauptquartier dem engen Makedonien schon längst entwachsen, man bedurfte auch weiterhin des großspurigen Herrschens, des weiten Räume, des Hasardierens mit mancherlei unmöglich Erscheinendem. Bald erwies es sich, wie sehr die Paladine von der Selbstherrlichkeit ihres Königs dahin angesteckt waren, daß ein jeder von ihnen, ob er es vermochte oder nicht, irgendwie Alexander spielte, somit etwas für sich wagen wollte, daß er im eigenen Potential und Wollen den Maßstab für sein künftiges Handeln erblickte'[4].

În aceste împrejurări, statul-major al lui Alexandru, prezent la Babylon în momentul morții marelui rege, se afla într-o situație, practic, imposibilă. Ea era complicată şi de faptul că dezbaterea avea loc în absența celor mai importanți dintre mareşalii Imperiului – *Antipatros*[5] şi *Krateros*[6] – care erau în Europa sau, respectiv, pe drumul spre Macedonia[7].

Incontestabil, Alexandru era responsabil, în bună parte, pentru această

---

[3] Aşa cum este cazul doar al aparatului critic al traducerii germane a lui Diodor: Diodoros, *Griechische Weltgeschichte Buch XVIII-XX*, übersetzt v. O. VEH & G. WIRTH, eingeleitet und kommentiert von M. RATHMANN, BGL Bd. 63a/b, Stuttgart 2005. Tot aici, merită subliniat faptul că bună parte din activitatea didactică a lui **R.** este consacrată lui Alexandru cel Mare şi altor probleme ale epocii hellenistice.

[4] Fr. Schachermeyr, *Alexander der Grosse. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens*, Viena, 1973, 566. Cf., de asemenea, şi considerațiile subtile ale lui R. M. Errington, *Geschichte Makedoniens*, München, 1986, 108 u.

[5] Cf. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage II*, München, 1926, 46-51.

[6] *Ibidem*, 220-227.

[7] Împărtăşesc, în această privință, interpretarea lui Errington, *From Babylon to Triparadeisos: 323-320 B.C.*, în JRS 90 (1970), 49 u.

situație. La urcarea lui pe tron, tânărul rege i-a înlăturat pe toți posibilii contracandidați la tron[8], cu excepția lui Arridaios[9], fiul lui Filip al II-lea şi al Philinei, cruțat doar pentru că era apăsat de infirmități fizice şi psihice.

Astfel, în anul 323 a. Chr., în momentul năprasnicei morți a tânărului zeu, dinastia Argeadă nu mai are nici un reprezentat masculin, care – mental şi sub raportul vârstei – să poată deveni regele Macedoniei. Cu excepția pomenitului Arridaios!

Arridaios era însă complet ignorat de către mareşalii şi demnitarii Imperiului, care – în adunarea armatei de după moartea lui Alexandru – au dezbătut mai multe propuneri, pe care ni le transmite Curtius Rufus, 10.6.4-24. Doar *Perdikkas*[10] şi apropiații lui luau în calcul posibilitatea transmiterii tronului, la majorat, *fiului lui Alexandru şi al Rhoxanei*[11], *dacă* Rhoxane ar fi născut *un băiat şi nu o fată*.

Se ştie însă că exista şi un alt fiu al lui Alexandru, *Herakles*[12], născut în anul 327 a. Chr., dintr-o legătură a regelui cu *Barsine*[13], fiica lui Artabazos. Acest copil de 4 ani, nu era recunoscut însă de Alexandru ca urmaş la tron şi, se pare, nu era recunoscut nici ca fiind propriul lui fiu[14]. Drepturile acestui fiu vor fi susținute – fără succes – de către *Nearchos*[15], care se căsătorise cu o fiică a Barsinei.

Alexandru a lăsat însă să se înțeleagă că tronul urma să revină – la vremea potrivită – unui urmaş născut de Rhoxane, fiica lui Oxyartes, care-i devenise soție în anul 327 a. Chr.[16]. Numai că, din nenorocire, acea vreme a venit pe neaşteptate, luându-i pe toți prin suprindere...

*

Propunerile lui Perdikkas şi Nearchos au fost respinse, precum şi cea a lui *Ptolemaios*[17], care a contestat disprețuitor dreptul la tron al fiilor Rhoxanei şi Barsinei, sub cuvânt că sunt fiii unor iraniene şi, deci, nişte sclavi[18], propunând organizarea unui 'comitet' alcătuit din consilierii lui Alexandru, care să conducă Imperiul.

În momentul în care poziția lui Perdikkas părea să fie acceptată, *Meleagros*[19], unul dintre generalii infanteriei, stârneşte un extraordinar *tumultus*, acuzându-l

---

[8] Cf., pentrul întregul context al opozițiilor împotriva lui Alexandru, excelenta monografie a Sabinei Müller, *Maßnahmen der Herrschaftssicherung gegenüber der makedonischen Opposition bei Alexander dem Großen*, Frankfurt a. Main-Berlin, 2003, 34 u.

[9] Berve, *Das Alexanderreich II*, 385-386.

[10] *Ibidem*, 313-317.

[11] Care, potrivit aceluiaşi Curtius, 10.6.9, era în luna a şasea. Cf., pentru alte date, Berve, *Das Alexandereeich II*, 346-348.

[12] Berve, *Das Alexanderreich II*, 168.

[13] *Ibidem*, 102-104.

[14] Pentru toate detaliile, cf. Rathmann, *Perdikkas*, 23-24, unde este citată şi bună parte din istoriografia chestiunii.

[15] Cf. Curtius, 10.6.10-13. Despre Nearchos, cf. Berve, *Das Alexandereeich II*, 269-272.

[16] Despre Rhoxane şi familia ei, despre circumstanțele căsătoriei ei cu Alexandru, cf. e.g., şi Schachermeyr, *Alexander*, 354 u.

[17] Despre Ptolemaios, cf. tot Berve, *Das Alexanderreich II*, 329-335.

[18] Curtius, 10.6.13-16.

[19] Berve, *Das Alexanderreich II*, 249-250.

pe chiliarchul[20] Perdikkas de gânduri regale şi susţinând că doar soldaţii macedoneni sunt moştenitorii lui Alexandru, drept pentru care îndeamnă la jefuirea tezaurului regal[21].

Totul pare a se linişti, la propunerea unui *quidam, plerisque Macedonum ignotus, ex infima plebe*[22], care întreabă adunarea: *'Quid opus est, inquit, armis civilisque bello habentibus regem quem quaeritis? Aridaeus, Philippo genitus, Alexandri paulo ante regis frater, sacrorum caerimoniarumque consors modo, nunc solus heres, praeteritur a vobis. Quo merito suo? Si Alexandro similem, nunquam reperietis; si proximus, hic solus est '.*

În urma unei confruntări deschise dintre cavalerie şi infanterie – mai exact între aristocraţia grupată în jurul lui Perdikkas şi elementele partizane ale lui Meleagros – s-a ajuns la un compromis. Adunarea poporului în arme, aflată la Babylon, a acceptat ca pe tronul Macedoniei să se afle doi regi: *Arridaios*, care va primi numele regal de *Philip al III-lea* şi eventualul *Alexandru al IV-lea*, fiul lui Alexandru şi al Rhoxanei[23].

Rhoxane avea să nască un copil[24], care dacă avea să fie un băiat, avea nevoie de un *tutore* până la majorat. În acelaşi timp, Arridaios era – mental şi fizic – incapabil să domnească singur, fără un *tutore*!

Cine avea să fie acest tutore? Care aveau să-i fie competenţele? Care-i erau obiectivele: menţinerea unităţii Imperiului până la majoratul fiului lui Alexandru sau năzuia spre propria-i regalitate?

*

Acest complex de evenimente şi probleme – în centrul cărora se află *Perdikkas* – este studiat exemplar de către Michael Rathmann, care şi-a structurat monografia după cum urmează: *Abkürzungsverzeichnis* – 5-7; I. *Einleitung* – 7-9; II. *Der Siegelring des Alexander und die Übergabe an Perdikkas* – 9. II.1 *Die Ringübergabe und ihre Bedeutung* – 10-18. II.2 *Die Siegelringe Alexanders* – 18-22 II.3 *Der Siegelring als Ausdruck der Designation?* – 22-26; III. *Die Reichsteilung von Babylon* – 26-32. III.1. *Exkurs: Die Großen in Babylon und ihre 'Parteiung'* – 32-50; IV. *Die Hinrichtung des Meleagros* – 50-52; V. *Die Aufstände in den oberen Satrapien* – 52-55; VI. *Die Kämpfe in Kleinasien* – 55-59; VII. *Die Heiratspläne des Perdikkas* – 59-65; VIII. *Eurydikes Ehe mit Philipp III.* – 65-66; IX. *Die Enstehung des Konflikts mit Antipatros* – 66-72; X. *Die Auseinandersetzung mit Ptolemaios* – 72-78; XI. *Abschließende Würdigung* – 78-80; *Anhang* – 80-81; *Tafel I-IV* – 81-83; *Register* – 83-100.

Concisa şi consistenta introducere subliniază, limpede şi riguros, starea extrem de precară a tradiţiei literare relative la Perdikkas. **R.** îşi arată, aici, întreaga măsură de comentator avizat nu numai al lui Diodor, ci şi al întregii informaţii literare pendinte, de unde extrage, subtil, liniile directoare ale

[20] Despre competenţele deţinute de *chiliarchos*, cf. *e.g.*, A. Collins, *The Office of Chiliarch Under Alexander and the Successors*, în Phoenix 55 (2001), 259-283.

[21] Curtius, 10.6.20-24.

[22] *Ibidem*, 10.7.1. Ar putea fi, cumva, un topos, inspirat din 'dialogul' dintre Odysseos şi Thersites?

[23] Evident, aşa cum am mai arătat, sub rezerva dacă urmaşul lui Alexandru avea să fie un *urmaş de sex masculin*.

[24] După ce pierduse un copil în timpul campaniei din India, primul ei fiu şi al lui Alexandru.

interpretărilor quasi-unanim negative[25] asupra lui Perdikkas[26] şi, implicit, ale istoriografiei primului război al diadochilor.

Autorul a sesizat cu sagacitate importanța excepțională a transmiterii *inelului-sigiliu* de către Alexandru lui Perdikkas, unul dintre prietenii lui cei mai apropiați, devenit succesorul lui Hephaistion la comanda primei chiliarchii[27]. În consecință, capitolul inițial (9-26) este consacrat tocmai acestei probleme. Este o analiză riguroasă, deosebit de subtilă – pe trei paliere[28] – a întregului complex de probleme generat de gestul lui Alexandru.

R. admite şi el, pe bună dreptate, că absența informației despre acest gest al regelui la Plutarch şi Arrian se datorează ignorării ei de către Ptolemaios, sursa lor esențială (9-10, 10, n. 10-12).

În continuare, **R.** acordă o deosebită atenție circumstanțelor concrete în care s-a produs transmiterea sigiliului, întrucât ele sunt definitorii pentru însăşi substanța faptului în sine săvârşit de Alexandru. În consecință, un subcapitol întreg (10-18) este consacrat ultimelor zile ale lui Alexandru, analiza fiind centrată pe elementul prosopografic[29], dar şi pe fixarea în timp a transmiterii inelului-sigiliu, pentru a lămuri dacă este vorba despre un act conştient al lui Alexandru sau, cumva, despre un act inconştient al monarhului aflat în plină febră. **R.** ajunge la concluzia întemeiată că acest fapt istoric s-a produs pe *6 iunie 323*, adică cu patru zile înaintea morții regelui, *10 iunie 323*, întrucât Alexandru, în ultimele lui trei zile, s-a aflat în stare comatoasă, neputând vorbi. În consecință, trebuie admis, împreună cu **R.** că regele nu şi-a însoțit transmiterea inelului şi de indicații concrete, întrucât nici el şi nici generalii lui nu au luat în calcul, până în ultima clipă, producerea catastrofei.

Al doilea subcapitol (18-22) conchide judicios că Alexandru nu putea transmite lui Perdikkas decât inelul-sigiliu al regelui macedonenilor şi nu pe cel al lui Dareios al III-lea, cu care îşi sigila corspondența cu partea asiatică a Imperiului. În acest context, **R.** introduce câteva accente interesante în dezbaterea asupra elementelor de drept public implicate de prezența a cel puțin două sigilii ale lui Alexandru, aşa cum s-a speculat asupra existenței unei 'duble regalități'[30] (19-21, n. 53-55), care i se pare improbabilă în condițiile în care regele promova

[25] Cu observații pertinente şi indicații bibliografice consistente, care pun în evidență rolul semnificativ al influenței lui Ptolemaios – interesat să-şi minimalizeze adevrsarii şi să se profileze pe sine insuşi – asupra istoricilor antici ai lui Alexandru.

[26] Trebuie subliniată, de asemenea, şi eleganța aluziilor la o anume incapacitate a celei mai mari părți a interpretării istorice moderne a rolului lui Perdikkas de a se desprinde de clişeele tradiției literare antice ostilă chiliarchului.

[27] Berve, *Das Alexanderreich II*, 316 u.

[28] Transmiterea inelului-sigiliu şi importanța ei, inelele-sigilii ale lui Alexandru şi problema transmiterii sigilului ca poisbilă desemnare ca succesor.

[29] Privind identificarea celor care s-au aflat în preajma lui Alexandru în ultimele sale zile şi, mai ales, în momentul transmiterii către Perdikas a inelului-sigiliu.

[30] Deşi se poate medita asupra reprezentărilor pe care le avea 'vechea Gardă', ilustrată de către Antipatros, pentru care domeniul asiatic, practic, nu exista decât în măsura în care Krateros putea fi trimis acolo, asigurându-i, în contrapartidă, bătrânului mareşal stăpânirea Europei. Cf., e.g., Errington, *From Babylon*, 68; idem, *Geschichte Makedoniens*, München, 1987, 108 u.

politica de 'omogenizare'[31].

Deținând inelul-sigiliu macedonean, Perdikkas a putut acționa, observă **R.**, având toate competențele regale şi nimeni nu a contestat legitimitatea actelor lui, dacă ar fi să considerăm doar exemplul distribuirii satrapiilor (22).

Cât priveşte al treilea subcapitol (22-26), **R.** arată cu deplin temei că deținerea sigiliului de către Perdikkas nu însemna şi desemnarea lui drept urmaş la tron, ci, eventual, doar tutoratul copilului regal ce avea să se nască. Alexandru l-a desemnat pe chiliarchul său, Perdikkas, doar ca un *primus inter pares*.

*

La începutul capitolul abia prezentat, **R.** notează că tradiția literară 'în mod surprinzător' (11) însemnează doar ultimele cuvinte ale lui Alexandru despre plănuita expediție arabică şi nimic despre reglementarea chestiunilor legate de succesiunea la tron. Cred că, aici, ar putea fi luate în considerație două explicații. Mai întâi, aşa cum se observă din atmosfera generală a textelor, nimeni – şi, în primul rând, tânărul zeu, Alexandru – nu lua în calcul posibilitatea dispariției sale. În al doilea rând, cred că s-ar putea specula şi asupra unei cosmetizări *post-factum* a întregului complex de probleme, realizată de către cercurile diadochilor, care voiau – o dată mai mult – să se distanțeze de un rege fantast, făuritor al unor planuri gigantice, utopice[32]. Ar fi, în fond, acelaşi lucru pe care l-a săvârşit Octavianus Augustus cu imaginea lui Caesar[33], de care a încercat să se detaşeze, proiectându-şi profilul unui bărbat de stat echilibrat, profesând doar o *Realpolitik*.

Pe de altă parte, ar fi, cred, foarte interesant de ştiut ce s-a întâmplat cu sigiliul achaimenid, dat fiind că, formal, moartea lui Alexandru nu a însemnat şi dispariția Imperiului, iar Perdikkas a asigurat buna funcționare a puterii centrale până la moartea sa din anul 320. A mai fost el utilizat pentru corespondența obişnuită cu satrapiile sau remacedonizarea administrației centrale îl făcea inutil?

*

Capitolul al treilea (26-50), care tratează împărțirea satrapiilor şi a competențelor conducerii Imperiului între diadochii lui Alexandru, este exemplar sub unghiul analizei riguroase a faptelor, iar concluzia este echilibrată şi deosebit de nuanțată, detaşându-se de unele din interpretările anterioare[34]: 'Vielmehr

[31] În recenzia atentă şi echilibrată făcută cărții lui **R.**, Sabine Müller (Rezension zu: *Rathmann, Michael: Perdikkas zwischen 323 und 320. Nachlassverwalter des Alexanderreiches oder Autokrat? Wien 2005*. In: H-Soz-u-Kult, 12.12.2005, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2005-4-156>) 3, susține că: 'Von einer "Verschmelzungspolitik" Alexanders mit zu weit gehenden Implikationen (unter Berufung auf Berve, sollte man besser nicht sprechen; Bosworth hat die These überzeugend widerlegt'. Desigur, vederile lui Berve, în anul 1938, erau sub influența unei anumite ideologii, dar, în acelaşi timp, cred că şi concluzia lui Bosworth, *Alexander and the Iranians*, în JHS 100 (1980), 20: 'Nothing remains of the policy of fusion' este mult prea restrictivă şi, oarecum, negativistă, ea înseriindu-se eforturilor lui de a ne oferi, pe urmele lui Badian, un 'nou Alexandru'.

[32] Cf. R. Andreotti, *Die Weltmonarchie Alexanders des Großen in Überlieferung und geschichtlicher Wirklichkeit*, în Saeculum 8(1957), 120-166.

[33] Cf. e.g. R. Syme, *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans 80 BC-AD 14*, ed. A. R. Birley, Exeter, 1999, 128 u.

[34] Delimitarea se produce, aici, față de Kl. Rosen, *Reichsordnung von Babylon (323 v. Chr.)*, în AC 10 (1967), 98 u., care crede că s-a ajuns la un compromis între Krateros, Antipatros şi Perdikkas.

scheinen zahlreiche unterschiedlich strukturierte Gruppierungen in zähen Verhandlungen um die Macht sowie um Anteile der Macht gerungen zu haben' (50)[35]. În acest context, **R.** conchide întemeiat că Perdikkas, manevrând cu deosebită diplomație, a reuşit să-şi creeze o bază solidă între diadochii lui Alexandru, devenind factorul esențial la Babylon, ceea ce i-a permis înlăturarea lui Meleagros şi negocierea cu succes a distribuirii satrapiilor.

Concluzia aceasta se întemeiază însă şi pe argumentele rezultate dintr-un foarte consistent subcapitol prosopografic (32-50) – realizat în bună 'tradiție Berve' – care valorifică total datele privitoare la personalitățile implicate în evenimentele imediat ulterioare morții lui Alexandru.

Aceeaşi analiză riguroasă a textelor îi permite lui **R.** o încheiere la fel de nuanțată şi a capitolului patru (50-52), unde este tratată îndepărtarea lui Meleagros şi a partizanilor acestuia. Cu acribie, **R.** pune în evidență clişeele şi tendința anti-perdikkană a tradiției literare, astfel încât poate conchide, pe bună dreptate, că Perdikkas, acționând cu abilitate, a reuşit să stabilizeze noua conducere centrală a Imperiului de acțiunea dizolvantă a unui hazardeur politic. Rezultă şi din această concluzie echilibrată cât de puțin credibili sunt – în privința lui Perdikkas – Diodor, Curtius şi Arrian sau, mai precis, izvoarele acestor trei istorici.

O problemă complexă o reprezintă, de asemenea, şi contextul istoric al reprimării revoltei grecilor colonizați de Alexandru în satrapiile superioare Baktriana şi Sogdiana, căreia îi este consacrat capitolul cinci (52-55). Comandamentul acestei operațiuni i-a fost încredințat lui *Peithon*[36], noul satrap al Mediei orientale. Întrucât Peithon a fost cel care a declanşat revolta în urma căreia Perdikkas a fost asasinat, tradiția literară construieşte şi aici un scenariu ireal, care vine să întărească imaginea negativă a chiliarchului. Mecanismul acestei construcții este demontat cu subtilitate de către **R.** şi nu putem să nu fim de acord cu el, când pune în evidență parti-pris-ul masiv al lui Diodor, ale cărui surse sunt decis antiperdikkane. Faptul că Perdikkas, aşa cum bine subliniază **R.**, a acționat în această situație în stilul şi cu energia lui Alexandru, cred că a reprezentat un argument suplimentar pentru Ptolemaios să-l prezinte atât de nefavorabil şi în acest context.

Capitolul al şaselea (55-59) tratează la fel de riguros problema campaniilor din Mikroasia, al căror obiectiv era includerea în Imperiu a satrapiilor neocupate de Alexandru în anii 334-333 a. Chr.: Kappadokia, Bythinia şi Armenia. Dacă expediția arabică fusese abandonată, planurile mikoasiatice ale lui Alexandru vor fi continuate însă de către diadochii lui. **R.** presupune corect că însuşi Krateros, aflat în Cilicia în drumul spre Macedonia, a întreprins primele preparative ale expediției împotriva lui Ariarathes, satrapul neocupatei Kappadokia. Se ştie că această satrapie îi fusese atribuită, la partajul de la Babylon din anul 323 a. Chr.,

[35] Cu aceasta, concluzia lui Rosen este esențial pusă în discuție, aşa cum, de altfel, se întâmplase prin studiile lui Wirth, *Zur Politik des Perdikkas*, în Helikon 7 (1967) 284 şi Errington, *From Babylon*, 49 u.

[36] Berve, *Das Alexanderreich II*, 310.

lui *Eumenes*[37], unul dintre cei mai fideli aliați ai lui Perdikkas şi, ulterior, continuatorul planurilor acestuia.

Dintr-un anumit punct de vedere, campaniile mikroasiatice reprezintă începutul sfârşitului pentru Perdikkas, întrucât ele au acutizat starea conflictuală existentă între diadochi. Totodată, ele au pus în evidență – iar **R.** subliniază judicios această realitate – accentuarea tendințelor particulariste- centrifuge în raport cu acțiunea centralizatoare a lui Perdikkas şi a partizanilor lui. Astfel, *Antigonos Monophtalmos*[38], satrapul Pamphyliei, Lykiei şi al Phrygiei Mari, refuză să dea ascultare ordinului lui Perdikkas de a-l asista pe Eumenes în acțiunea acestuia de a cuceri Kappadokia[39]. De teama consecințelor ignorării ordinelor lui Perdikkas, venit el însuşi în Mikroasia în fruntea armatei regale, Antigonos fuge în Europa la Antipatros şi Krateros, pe care-i instigă împotriva chiliarchului.

Victoriile lui Perdikkas din Mikroasia – cucerirea Kappadokiei, operațiunile din Armenia[40], pacificarea rebelilor din Cilicia[41] - l-au profilat drept un veritabil continuator al lui Alexandru[42] sub unghiul stilului de conducere, al energiei şi rapidității acțiunilor şi, evident, al ducerii la capăt a unora din planurile marelui rege. Eforturile constante depuse de Perdikkas pentru consolidarea puterii centrale au sporit neliniştea celorlalți şi, nu în ultimul rând, a lui Antipatros. **R.** observă pertinent că stilul de exercitare a puterii de către Perdikkas le rememora diadochilor acțiunile lui Alexandru din ultimii ani de domnie, când regele a reprimat energic toate acțiunile contrare planurilor lui[43].

Confruntarea dintre Perdikkas şi ceilalți diadochi este reflectată, practic, nediferențiat în tradiția literară pertinentă şi este iarăşi meritul lui **R.** că reuşeşte să deceleze toate aceste straturi anti-perdikkane, care construiesc o imagine complet deformată a chiliarchului. El comentează cu deosebită acribie toate locurile din tradiția literară, unde acțiunile lui Perdikkas sunt prezentate în culori dintre cele mai întunecate. Ar putea fi amintite, aici, doar două situații punctuale semnificative. Mai întâi, reprimarea de către Perdikkas (57) a rebelilor cilicieni, care este descrisă de Diodor cu multe detalii, având menirea de a sublinia brutalitatea acțiunii drept o trăsătură specifică a diadochului. În aceeaşi serie, se integrează şi descrierea de către Diodor şi Arrian a circumstanțelor în care Perdikkas i-a cerut lui Antigonos să-şi justifice insubordonarea, descrieri unde

[37] Asupra lui Eumenes, cf., în afara datelor din Berve, *Das Alexanderreich II*, 156-158, recenta monografie a lui Ed. M. Anson, *Eumenes of Cardia. A Greek among Macedonians*, Boston-Leiden, 2004. De reținut, foarte serioasa analiză a surselor (1-33) – cu utile referiri şi la Perdikkas (9 u.) – realizată de către Anson.

[38] Berve, *Das Alexanderreich II*, 42-44.

[39] Cred că, aici, Éd. Will, *Histoire politique du monde hellénistique I*, Paris, 1979², 34, afirmă pe bună dreptate că Perdikkas a acționat 'non sans arrière-pensées sans doute'.

[40] Cf. A. B. Bosworth, *The Legacy of Alexander. Politics, Warfare, and Propaganda under the Successors*, Oxford, 2002, 10, n. 18.

[41] *Ibidem*, 11.

[42] Întrucât toate aceste acțiuni făceau parte din planurile lui Alexandru!

[43] Să nu uităm nesiguranța încercată de Antipatros la sfârşitul domniei lui Alexandru, care decisese înlocuirea lui cu Krateros. Cf., în acest sens, *e.g.*, considerațiile lui A. B. Bosworth, *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great*, Cambridge, 1988, 161-162, despre atitudinea ambiguă, ostilă chiar, a bătrânului general față de tânărul rege.

sunt sugerate eventuale manevre tenebroase ale chiliarchului împotriva rebelului (57). Cu siguranță, relatările celor doi provin de la Ptolemaios şi din alte surse istorice anti-perdikkane.

Trebuie subliniat că, din tot acest context istoric complex, **R.** a reuşit să profileze imaginea unui Perdikkas energic, dovedind viziune politică largă şi deosebite calități militare.

Politica matrimonială a reprezentat una din constantele acțiunii diadochilor şi epigonilor lui Alexandru[44], care au urmat cu sistem şi eficiență modelul oferit de către Filip al II-lea[45], cel mai elocvent exemplu fiind Antipatros, cu întregul lui 'depozit' de fiice[46], pe care le-a căsătorit, rând pe rând, cu Perdikkas, Krateros, Ptolemaios, *Lysimachos*[47], Demetrios Poliorketes[48]. La rându-i, Olympias[49] a încercat şi ea revenirea în prim-planul puterii prin utilizarea fiicei ei şi a lui Filip al II-lea, Kleopatra[50], văduva lui Alexandru al Epirului, pe care le-a oferit-o de soție, succesiv lui *Leonnatos*[51], iar, apoi, lui Perdikkas.

Planurile matrimoniale ale lui Perdikkas constituie substanța capitolului al şaptelea (59-65), în cuprinsul căruia **R.** analizează cu minuțiozitate delicata lui situație, având de ales între Nikaia şi Kleopatra, *re vera* între Antipatros şi Olympias.

În termeni de *Realpolitik*, Perdikkas trebuia să rezolve dilema de a alege între menținerea unui echilibru – oricum relativ precar, între diadochi, dar avându-l aliat pe bătrânul Antipatros – şi perspectiva – seducătoare dar şi ea relativă în condițiile concrete date – a intrării în casa regală Argeadă, prin căsătoria cu Kleopatra, care i-ar fi dat speranțe pentru propria-i urcare pe tron.

Tragismul profund al situației lui Perdikkas consta în faptul că nici unul dintre termenii ecuației, pe care o avea de rezolvat, nu avea suficientă consistență, pentru a-i putea oferi datele unei alegeri relativ previzibile. Dacă Perdikkas susținea sincer ideea drepturilor casei Argeade la tron, avea în Antipatros şi în Krateros aliați siguri. Dar nu avea siguranța propriei lui poziții de *factotum* în Imperiu, în condițiile în care Antipatros intenționa să-l susțină pe Krateros pentru supremație în cuprinsul domeniului asiatic. Pe de altă parte, Olympias nu ar fi acceptat nicidecum ca Perdikkas să uzurpe drepturile fiului lui Alexandru, pentru a se urca el însuşi pe tron, chiar dacă era soțul Kleopatrei, fiica ei. Pe de altă parte, nici Eumenes, susținătorul căsătoriei cu Kleopatra, nu ar fi agreat eventuala uzurpare a drepturilor lui Alexandru al IV-lea de către Perdikkas, căreia i s-ar fi

---

[44] Elizabeth Donnelly Carney, *Women and Monarchy in Macedonia*, Norman-Oklahoma University Press, 2000.

[45] Cf., *e.g.*, pentru întemeietorul puterii mondiale a Macedoniei, Wirth, *Philipp II*, Stuttgart, 1985; J.-N. Corvisier, *Philippe II de Macédoine*, Paris, 2002.

[46] Berve, *Das Alexanderreich II*, 46.

[47] *Ibidem*, 239 u.; H. S. Lund, *Lysimachos. A Study in Early Hellenistic Kingship*,Londra. 1992 etc.

[48] Phila, de exemplu, a fost căsătorită de trei ori (Balakros, Krateros, Demetrios Poliorketes), iar Nikaia de două ori (Perdikkas, Lysimachos).

[49] Berve, *Das Alexanderreich II*, 283-286; Elizabeth Donnelly Carney, *Olympias, Mother of Alexander the Great*, New York-London, 2006.

[50] Berve, *Das Alexanderreich II*, 212-213.

[51] *Ibidem*, 235 u.

opus pe măsura resurselor lui.

R. a realizat o analiză complexă a acestor evenimente, care vor potența întreaga tramă a ultimei faze a guvernământului şi vieții lui Perdikkas, prezentate, ca de obicei, deformat şi confuz în tradiția literară. Analiza atentă a surselor i-a permis să pună în evidență câteva elemente, ignorate până acum în istoriografia chestiunii, care nuanțează întreaga reconstrucție. Astfel, **R.** observă cel dintâi că Perdikkas – deşi s-a manifestat drept continuatorul politicii lui Alexandru, apărătorul decis al unității Imperiului şi al drepturilor dinastiei Argeade – a fost, pare-se, primul dintre diadochi care, deşi căsătorit cu o nobilă persană[52], va cere mâna unei aristocrate macedonene (61). **R.** reuşeşte, totodată, să stabilească şi succesiunea cronologică exactă a evenimentelor, în sensul precizării faptului că mariajul cu Nikaia s-a produs anterior aranjamentelor inițiate de către Olympias, reliefând, cu acuitate, şi locul evoluțiilor politice în contextul planurilor matrimoniale ale lui Perdikkas (61-62)[53]. Cred că **R.** are dreptate atunci când susține că Perdikkas nu s-a angajat în planul unei căsătorii cu Kleopatra decât mult mai târziu, odată cu modificarea radicală a situației politice, inițiativa venind însă de la Olympias (64).

Aşa cum se ştie, epoca diadochilor a reprezentat o dezlănțuire puțin obişnuită de energii, ea fiind o epocă particulară şi prin marea densitate de personalități excepționale. Ceea ce conturează şi mai mult caracterul extraordinar al epocii este participarea activă, uneori decisivă în declanşarea unor evenimente, a femeilor din casa regală Argeadă sau din rândurile aristocrației macedonene. Eurydike, teribila mamă a lui Filip al II-lea, şi nu mai puțin celebra Olympias au fost modelele exemplare, dar ele au fost emulate şi de alte prințese, încercate de pasionante ambiții[54].

Un dublu exemplu în acest sens se înseriază complexului de probleme şi contextului cronologic cărora le aparțin şi planurile matrimoniale ale lui Perdikkas. Am în vedere acțiunea întreprinsă de către Kynnane[55] şi Adea/Hadea/Eurydike[56], fiica şi, respectiv, nepoata de fiică ale lui Filip al II-lea,

---

[52] În cadrul căsătoriei în masă de la Susa din anul 324, ordonată de către Alexandru.

[53] Aşa cum ar fi, *e.g.*, neîncrederea latentă dintre Perdikkas şi Antipatros, care le-a marcat, de la bun început raporturile, în pofida căsătoriei politice negociate şi încheiate: jocul diplomatic al lui Antipatros cu rezolvarea raporturilor Athenei cu Samosul, iar, din partea lui Perdikkas, atribuirea Thaciei lui Lysimachos, aflată, pînă atunci, sub controlul lui Antipatros.

[54] Cf., *e.g.*, şi W. Heckel, *Rec.* la K. Buraselis, *Das Hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der Drei Ersten Antigoniden im Ägäischem Meer und in Westkleinasien*, în Phoenix 40 (1986), 460, n. 5.

[55] Berve, *Das Alexanderreich II*, 229.

[56] *Ibidem*, 12-13; Heckel, *Kleopatra or Eurydike?*, în Phoenix 32 (1978), 155-158; Carney, *The Trouble with Philip Arrhidaeus*, în Ancient History Bulletin 15 (2001), 63-89 etc. Kynnane era fiica lui Filip al II-lea şi a prințesei illyre Audata, care a fost dată de soție de către tatăl ei nepotului lui de frate, Amyntas, fiul lui Perdikkas al III-lea. Din această căsătorie a rezultat o fiică, Adea/Hadea. Amyntas a fost executat din ordinul lui Alexandru, care elimina, astfel, un periculos competitor la tron. După moartea lui Alexandru, fratele ei vitreg, Kynnane vrea să impună drepturile soțului ei, Amyntas, prin căsătoria fiicei lor, Adea/Hadea, cu noul rege Filip al III-lea Arridaios, celălalt frate vitreg al ei. Scăpând de sub supravegherea lui Antipatros, Kynnane apare în Asia Mică, în anul 321, creându-i mari dificultăți lui Perdikkas, care nu dorea să vadă apărând o altă linie dinastică, fie şi izvorând din Filip al II-lea, dar care primejduia drepturile lui Alexandru al IV-lea.

care au pus şi mai bine în evidenţă dificultăţile majore întâmpinate de către Perdikkas în menţinerea coerenţei funcţionării puterii centrale.

Toată această problematică este tratată sintetic, dar cu aceeaşi acuitate, de către **R.** în cuprinsul capitolului VIII (65-66), la finalul căruia ajunge la câteva concluzii demne de a fi relevate. Încercarea lui Perdikkas de a o împiedica pe Kynnane să-şi căsătorească fiica cu Filip Arridaios a eşuat, chiar dacă mama a fost asasinată de către Aleketas, fratele chiliarchului. Armata l-a forţat însă să accepte căsătoria lui Filip Arridaios cu Ada, care va primi, ca regină, numele dinastic de Eurydike.

Dincolo de efectul puţin favorabil asupra opiniei publice, acest eşec a avut – cum subliniază judicios R. – consecinţe mult mai grave pentru Perdikkas. Mai întâi, Antipatros şi ceilalţi diadochi au constatat că Perdikkas este consecvent în articularea unui mecanism riguros de exercitare a puterii centrale. Refuzul armatei de a-l urma necondiţionat a pus în evidenţă consecinţa cea mai gravă a acestui eşec. S-a văzut, astfel, că Perdikkas nu controla integral şi fără fisuri acel mecanism al exercitării puterii centrale, în spiritul celor imaginate de el în urma aşezămintelor de la Babylon din anul 323. Mai mult, s-a văzut că – într-o situaţie-limită –, el nu putea conta pe devotamentul total al armatei sale, un avertisment neluat în seamă, dar care se va finaliza, fatal, în campania din Egipt din anul 320 a. Chr.

Toate aceste evenimente – chiar dacă unele au fost mai puţin faste pentru Perdikkas – l-au profilat, totuşi, în ochii celorlalţi diadochi drept o personalitate energică, în măsură să realizeze o putere centrală efectivă, care le-ar fi primejduit propriile poziţii particularist-separatiste.

R. subliniază cu sagacitate că, aici, se află adevăratele cauze ale primului război dintre diadochi, care au dus la formarea unei coaliţii, conduse de Antipatros şi Krateros, împotriva lui Perdikkas. Preliminariile acestuia sunt tratate în capitolele al nouălea (66-72) şi al zecelea (72-78), care privesc evoluţia agravantă a raporturilor cu Antipatros şi, respectiv, cu Ptolemaios.

Mefienţa lui Antipatros faţă de Perdikkas sporeşte pe măsură ce chiliarchul se manifestă foarte activ în Mikroasia, adică foarte aproape de Europa, domeniul lui de influenţă. Antipatros bănuieşte că Perdikkas ar putea să revină la decizia lui Alexandru de a-l depune, mai ales că trimiterea în Europa a lui Krateros şi Lysimachos a creat ambiguităţi deloc neglijabile. Bătrânul şi experimentatul strateg al Europei a manevrat cu abilitate pentru a şi-l apropia pe Krateros, devenit ginerele lui, pentru a nu-l brusca pe Lysimachos, adică cei doi diadochi, care se aflau în Europa şi i-ar fi putut crea dificultăţi. Este la fel de prevenitor faţă de Ptolemaios, iar Antigonos, silit de împrejurări, trebuie să-şi accepte partitura[57].

*

Din această perspectivă, mă întreb dacă poate fi aşezat între cauzele primului război al diadochilor – aşa cum crede **R.** (68) – un management diplomatic defectuos al crizei. Altfel formulat, cred că opozanţii lui Perdikkas nu aveau interesul să evite o rezolvare militară a conflictului lor cu puterea centrală, reprezentată de acesta. Cred, mai curând, că accentul trebuie fixat doar pe voinţa

[57] **R.** pune corect în evidenţă (65) intenţiile paricularist-egoiste ale lui Antigonos.

de putere personală şi de independenţă a fiecăruia dintre diadochi (**R.**, 67-68), care, în ultimă analiză, se suspectau unul pe celălalt.

*

În acest context, aş menţiona interesanta analiză a lui **R.** (68-71) asupra confruntării celor două părţi, purtată şi în domeniul propagandei şi al ideologiei puterii, aşa cum rezultă ea din pamfletul politic, cunoscut sub titlul *Ultimele zile şi testamentul lui Alexandru*, apărut în cercurile perdikkane, în preajma izbucnirii războiului. În savanta şi echilibrata sa discuţie, **R.** subliniază deosebita abilitate diplomatică şi politică a lui Perdikkas, atent şi la detaliile ţinând de ideologia şi reprezentarea puterii regale. Astfel, textul pamfletului – care corespunde cu *Epitoma de la Metz* (cap. 87-123) şi cu *Romanul lui Alexandru* (Ps.-Kallisthenes 3.30-33)[58] – pune în evidenţă grupul otrăvitorilor lui Alexandru, din care sunt, însă, excluşi, *din calcul diplomatic*, Ptolemaios şi Lysimachos. La fel de abil, Perdikkas lasă să fie inclusă în pamflet şi dorinţa lui Alexandru ca el sa se căsătorească cu Rhoxane după moartea lui, fapt care sublinia, o dată mai mult, statutul deosebit pe care i-l acorda marele rege. Potrivit lui **R.**, menţionarea acestei dorinţe, în împrejurările în care Perdikkas era preocupat doar de căsătoria cu Nikaia ori, eventual, cu Kleopatra, valoriza şi mai eficient, în cadrul acestei confruntări totale, aspiraţiile echilibrate, modeste ale chiliarchului.

La fel de subtilă şi atentă la detalii este şi analiza lui **R.** asupra evoluţiei raporturilor lui Perdikkas cu Ptolemaios, cel care – de la bun început – şi-a manifestat opoziţia faţă de constituirea vreunei puteri centrale concrete şi efective. Odată ajuns în Egipt, Ptolemaios îşi arată întreaga sa valoare de bărbat de stat şi de general, balansând cu abilitate între urmărirea inexorabilă a propriilor interese şi respectarea, aparentă, a exigenţelor puterii centrale, exercitate de către Perdikkas. Îl înlătură şi, apoi, îl execută pe Kleomenes, administratorul urât de întregul Egipt[59], dar care i-a lăsat în tezaur 8 000 de talanţi, sursa de finanţare a viitoarelor lui acţiuni, recrutează o armată de mercenari[60], cucereşte Kyrene[61], dar trece şi la acţiuni ofensive deschise, depăşind limitele propriei satrapii, intervenind în Syria, în anul 321, şi capturând cortegiul funerar al lui Alexandru, pe care-l conduce la Memphis[62].

Toate acestea, dar mai ales intervenţia în Syria, au contribuit la tensionarea raporturilor lui cu Perdikkas, care însă – dorind să evite un război pe două fronturi – nu a trecut la acţiune deschisă împotriva lui Ptolemaios, aşa cum arată şi conţinutul pomenitului pamflet. Numai că, sondat de Antipatros în privinţa unei alianţe împotriva lui Perdikkas, Ptolemaios a trecut de partea coaliţiei împotriva *puterii centrale*, care voia eliminarea tuturor tendinţelor separatiste, aşa cum era cea promovată de el cu atâta perseverenţă.

---

[58] Text prezent şi în versiunea românească a acestui roman. Cf., pentru integrarea generală a *Alexandriei* în spaţiul cultural românesc, V. Lica, *Alexander in Rumänien*, în R. Kinsky (ed.), *Diorthoseis. Beiträge zur Geschichte des Hellenismus und zum Nachleben Alexanders des Großen*, K. G. Saur-Verlag, München-Leipzig, 2004, 51-73.

[59] Atrăgându-şi simpatia populară.

[60] Încălcând, astfel, ordinul dat satrapilor de către Alexandru.

[61] Ceea ce nu i se putea reproşa deschis, întrucât era o parte a planurilor lui Alexandru.

[62] Ajutat şi de complicităţi din rândurile celor aflaţi la curtea lui Perdikkas.

Din nefericire pentru el, Perdikkas a elaborat total eronat planurile acestui război, care a însemnat sfârşitul carierei şi al vieţii lui. **R.** subliniază pe bună dreptate (72, 76-77) că Perdikkas a subevaluat dificultăţile logistice ale expediţiei asupra Egiptului. În loc să-l ţină în şah, cu o forţă defensivă, pe Ptolemaios şi să se îndrepte cu armata principală împotriva lui Antipatros şi Krateros, care urmau să treacă Hellespontul, Perdikkas a procedat invers. L-a lăsat pe Eumenes, asistat de Alketas şi de Neoptolemos[63], să oprească armata din Europa să debarce în Mikroasia, iar el s-a îndreptat spre Egipt cu cea mai mare parte a armatei regale. Erorile logistice – lipsa hranei a creat mari nemulţumiri – diferendele cu statul lui major, alimentate şi de o bine condusă propagandă ptolemaică, au condus la asasinarea lui Perdikkas de către un grup de generali, dintre care se detaşează Peithon şi *Seleukos*[64].

Nenorocul l-a urmărit pe Perdikkas până în clipa finală, întrucât vestea marii victorii repurtată de Eumenes a sosit câteva clipe mai târziu. Acelaşi nenoroc – subliniază plastic **R.** (77) – l-a urmărit şi după moarte, întrucât imaginea şi rolul lui în istoria universală ne-au fost transmise doar de către adversarii lui[65].

Concluziile (78-80) monografiei lui **R.** pleacă de la binecunoscuta afirmaţie că *învingătorii scriu istoria*, o *sententia* care, şi în cazul lui Perdikkas, este perfect acoperită de realitate.

Cariera lui mult prea scurtă, pluralitatea problemelor pe care le presupunea construirea unei administraţii centrale şi guvernarea întregului Imperiu, adversităţile şi particularismul agresiv al celorlalţi diadochi nu i-au lăsat prea multe posibilităţi de manevră. A rezolvat cea mai mare parte a problemelor ridicate cu diplomaţie şi talent militar incontestabile, chiar în condiţiile când propriul stat-major nu l-a asistat total, producând multe defecţiuni. Multe din acţiunile lui – e.g. planul căsătoriei cu Kleopatra – nu pot fi judecate în adevărata lor lumină, tocmai din cauza acestei tradiţii literare anti-perdikkane.

Este evident însă că, în urma unei analize riguroase, subtile şi echilibrate, Perdikkas – aşa cum ni-l restituie **R.** – cu toate nebulozităţile inerente, ni se prezintă mult mai aproape de imaginea lui reală. Datorită densei 'cortine fumigene' creată de o tradiţie literară generată de adversarii lui, trebuie să fim de acord cu **R.** că la întrebarea din subtitlul monografiei recenzate – *Perdikkas, 'executorul testamentar' al lui Alexandru sau autocrat* – nu se poate da încă un răspuns definitiv şi limpede definit, tocmai datorită prea scurtei lui cariere de tutore regal şi de conducător, de facto, al Imperiului. În orice caz, potrivit lui **R.**, activitatea lui, câtă a fost, pune în evidenţă un efort constant de a menţine unitatea creaţiei lui Alexandru.

Aş îndrăzni însă să spun că nici una din acţiunile lui Perdikkas nu-l arată –

---

[63] Alketas, fratele lui Perdikkas, s-a simţit insultat că nu i-a fost lui acordat comandamentul suprem, iar Neoptolemos era duşmanul de moarte al lui Eumenes. În consecinţă, în cursul operaţiunilor, Alketas nu intervine, iar Neoptolemos trece de partea adversarului. Cu toate acestea, geniul lui Eumenes a întors soarta bătăliei: l-a ucis în duel pe Neoptolemos, iar Krateros şi-a pierdut viaţa în cursul luptelor.

[64] Berve, *Das Alexanderreich II*, 351-352.

[65] Cf., *e.g.*, Berve, *ibidem*, 316, Wirth, RE XXIII.2 (1959), 2483, care pun în evidenţă influenţa decisivă a lucrării lui Ptolemaios asupra denaturării imaginii lui Perdikkas.

din parte-mi – drept un viitor uzurpator al drepturilor lui Alexandru al IV-lea. Cred că foarte strânsa lui legătură cu marele rege, cu care era de aceeaşi vârstă, a format şi o legătură sufletească deosebită între ei, iar ceva din viziunea şi entuziasmul creator al lui Alexandru a trecut şi asupra lui Perdikkas[66].

*

Înaintea concluziei finale[67], îmi permit încă o observaţie critică[68]. Cred că ar fi fost absolut necesar şi un concis tabel cronologic, care să facă inteligibile şi uşor de plasat în timp – şi pentru un nespecialist – toate aceste acţiuni extrem de complicate, mai ales datorită impreciziei surselor, care a condus, cum bine se ştie, la adoptarea a două cronologii[69]. Cred, de asemenea, că ar fi fost necesară şi o sintetică argumentare a preferinţei pentru cronologia utilizată în monografia de faţă.

*

Dincolo de aceste comentarii şi observaţii critice, monografia lui Michael Rathmann reprezintă, incontestabil, o contribuţie de mare valoare la istoriografia primei etape a epocii diadochilor lui Alexandru, luminând elemente prea puţin aduse în prim-planul cuvenit, corectând viziuni depăşite de cercetările cele mai recente şi, esenţial, redând dimensiunea reală şi pozitivă a unei personalităţi controversate şi îndelung negativ restituite, *Perdikkas*, chiliarchul şi executorul testamentar al lui Alexandru cel Mare.

VASILE LICA

[66] Ceea ce şi subliniază, de altfel, şi Schachermeyr, *Alexander in Babylon und die Reichsordnung nach seinem Tode*, Wien, 1970: 'In Perdikkas hat Alexander eine Persönlichkeit erkannt, die ihm an Temperament, Begabung und Ehrgeiz, wie überhaupt an Format, irgendwie noch am nächsten zu stehen schien'.

[67] Această prezentare critică poate părea multora exagerat de extinsă. Am simţit însă nevoia – în absenţa unei veritabile alexandrologii româneşti – a unor consideraţii utile, eventual, tineretului studios în primul rând.

[68] Cele cîteva erori tipografice – 19, n. 52: ... *Dareiosmöders Bessos*... în loc de *Dareiosmörders*...; 71, 96: *Philia* (fiica lui Antipatros) în loc de *Phila* etc. sunt cu totul nesemnificative.

[69] Cf., sintetic, Bosworth, *Legacy*, (Appendix), 277: 'I adhere to so-called *high* chronology, placing Perdikkas' invasion in Egypt in 321. The *low* chronology, on which much recent works is based, dates the invasion to 320 and presupposes that an entire year elapsed between the surrender of Athens late in 322 and Antipaters' winter campaign in Aetolia'. **R.** adoptă a doua cronologie, aşa cum a fost ea convingător construită şi argumentată de către Errington, *From Babylon* 75-77 şi, ulterior, de către Anson, *Diodorus and the Date of Triparadeisos*, în AJP 107 (1986), 208-217.

CRONICĂ

CRONIQUE

INDICELE REVISTEI PONTICA, 2002 – 2007

Au trecut şase ani de la ultima indexare a articolelor revistei „Pontica". În această perioadă rezultatele cercetărilor ştiinţifice s-au materializat in studii de valoare, cuprinse în patru numere nou apărute. Ni s-a părut necesar să se elaboreze un nou indice pentru ele. Se impunea, de asemenea, ca acest număr aniversar să fie însoţit de un astfel de instrument, folositor pentru o mai bună „cartare" a studiilor.

Am urmat modelul primului *index Pontica (1968-2001)*, întocmit de Valentina Voinea, Cătălin Dobrinescu, Constantin Băjenaru, din Pontica 35-36 (2002-2003), p. 447-505.

Structura este următoarea:

-sumarul – cuprinde lista completă a studiilor, precum şi coordonatele lor: numărul şi anul de apariţie a revistei; autorii; paginile între care se regăsesc articolele. Numărul de ordine se plasează în continuarea indicelui precedent;

-indicele de autori;

-indicele de localităţi – cuprinde numele localităţilor în care au fost descoperite materiale arheologice sau al celora despre care sunt oferite informaţii importante;

-indicele tematic – împărţit, la rândul său, în mai multe rubrici: Preistorie, Epoca greacă şi elenistică, Epoca romană şi romano-bizantină, Epoca medievală, Epoca modernă, Numismatică şi Diverse. Fiecare rubrică are diferite câmpuri tematice; un studiu poate fi încadrat în unul sau mai multe astfel de câmpuri; pentru unele articole şi note am introdus încadrarea într-o subtemă nouă.

Irina Nastasi

SUMAR (nr. 35 - 40)

Nr. crt.	Autori	Titlu	Pagini

35-36 (2002-2003)

836	Valentina Voinea Cătălin Dobrinescu	Aşezarea Hamangia III de la Cheia. Campaniile 2001-2002 (Raport preliminar)	9-23
837	Adrian Bălăşescu Valentin Radu	Studiul arheozoologic premliminar al materialului faunistic de la Cheia (jud. Constanța). Campania 2001	25-32
838	Mihai Irimia	Observații privind stadiul cercetării bronzului timpuriu în Dobrogea	33-51
839	Daniela Popescu Glicherie Caraivan	Evoluția zonei lacului Taşaul în cuaternarul târziu	53-59
840	Livia Buzoianu Maria Bărbulescu	Categorii ceramice de import în aşezarea greco-indigenă de la Albeşti (jud. Constanța)	61-77
841	Octavian Bounegru	Le potier Ἀλε(…) d'Histria. Nouvelles données archéologiques concernant le phénomène du timbrage sur la céramique hellénistique	79-83
842	Mircea V. Angelescu Adela Bâltâc	Sondajul „α" din basilica episcopală de la Histria	85-122
843	Ghiorghe Papuc	Histria – aprovizionarea cu apă potabilă în perioada romană şi romană târzie	123-132
844	Radu Florescu	L'épisode moesique de la première guerre dacique : une parallèle entre les reliefs de la colonne Trajane et ceux du Monument triomphal de Adamclisi	133-159
845	Mihai Irimia	Noi descoperiri de tegule romane ştampilate în sud-vestul Dobrogei	161-176
846	Dorel Paraschiv	Amfore occidentale romane în zona Dunării de Jos	177-207
847	Zaharia Covacef	Busturi romane intrate recent în colecțiile Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța	209-215
848	Constantin Băjenaru	Un opaiț cu simboluri paleocreştine descoperit la Tomis	217-223
849	Mihai Ionescu Nicolae Alexandru Robert Constantin	Noi cercetări în necropola paleocreştină callatiană	225-277
850	Mihai Ionescu Nicolae Alexandru Robert Constantin	Morminte de tip hypogeu din necropola callatiană de epocă romano-bizantină	279-291
851	Constantin Băjenaru	Observații recente cu privire la fortificația de tip quadriburgium de la Ovidiu	293-314
852	Adriana Câteia	Vocabularul creştin pe litoralul vest-pontic : elemente de creație şi împrumut	315-321
853	Zaharia Covacef	Inele sigilare	316-327

854	Cristina Anton Manea	Inele sigilare medievale din Dobrogea centrală (sec. XVII-XVIII)	329-337
855	Liviu Lungu	O nouă aşezare rurală de epocă romană descoperită pe teritoriul comunei Cogealac	341-348
856	Octavian Bounegru	Marginalii. Despre o viziune dadaistă asupra urbanismului histrian	349-353
857	Gabriel Talmaţchi	Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr)	357-394
858	Gabriel Talmaţchi	Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis şi Tomis	395-408
859	Mihaela Iacob	Culte şi zeităţi în Moesia Inferior. 2. Hermes – evidenţa numismatică	409-422
860	Gh. Mănucu-Adameşteanu Emanuel Petac	Monede romane şi bizantine descoperite la Nufăru, jud. Tulcea	423-432
861	Gabriel Custurea Matei Ionel	Un tezaur monetar bizantin descoperit în Dobrogea	433-438
862	Gabriel Custurea	Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea	439-443
863	Valentina Voinea Cătălin Dobrinescu Constantin Băjenaru	Indicele revistei Pontica 1986-2001	447-505
864	Zaharia Covacef	N.C.Valeriu Cheluţă-Georgescu (3 ian.1944 - 20 dec.2002)	509-513

37-38 (2004-2005)

865	Vladimir Slavchev	Monuments of the Final Phase of Cultures Hamangia and Sava on the Territory of Bulgaria	9-20
866	Valentina Voinea	Cauze privind sfârşitul eneoliticului în zona litoralului vest-pontic. Aşezarea de pe insula "La Ostrov", lacul Taşaul (Năvodari, jud. Constanţa) Anexă : Studiul antropologic al scheletului nr.1 descoperit pe insula « La Ostrov » Năvodari (Ana-Cezarina Bălteanu)	21-46
867	Cristian Micu Marius Belc	Copper Objects Discovered in the Tell Settelment at Luncaviţa, Cetăţuia Point	47-58
868	Cristian Schuster Alexandra Comşa Cătălina Semuc	Zu den Bestattungssitten der Tei-Kultur	59-70
869	Nicolae Harţuche	Sceptrele de piatră zoomorfe – interpretare şi cronologie	71-97
870	Gavrilă Simion	Arme şi podoabe inedite de bronz din judeţul Tulcea	99-110
871	Sorin Ailincăi Andrei V. Nicic Gabriel Jugănaru Cătălin Dobrinescu	Consideraţii privind realizarea decorului imprimat pe ceramica din prima epocă a fierului în spaţiul nord-vest pontic	111-130

872	Petre Alexandrescu	Condiţiile de descoperire ale Kuros-ului arhaic de la Histria (după carnetele Lambrino)	131-144
873	Livia Buzoianu Maria Bărbulescu	Ceramică greacă de uz comun din aşezarea de la Albeşti, (jud. Constanţa) : lekythoi	145-167
874	Octavian Bounegru	Ceramica sigilată pergameniană de la Callatis	169-174
875	Mihai Ionescu Alexandru Barnea Octavian Bounegru	Note epigrafice	175-181
876	Ioan C. Opriş	Un nou monument epigrafic privitor la vexilatio Capidavensium (In memoriam Radu Florescu)	183-194
877	Constantin C. Petolescu	Cariera centurionului M. Calventius Viator	195-198
878	Mihai Popescu	Les troupes de Dacie et les dieux: les témoignages collectifs de piété (Piae memoriae magistri Radu Florescu)	199-220
879	Dan Elefterescu	Statuete votive din plumb de la Durostorum	221-238
880	Remus Mihai Feraru	Sprbători dionysiace în cetăţile greceşti din Pontul Stâng	239-252
881	Iulian Moga	Mithra în Asia Mică şi în lumea romană	253-273
882	Georgi Atanasov	Le palais des évêques de Durostorum des Ve-VIe siècles	275-287
883	Alexandru S. Morintz Gheorghe Chelmec Adrian Chelmec	Realizarea modelului tridimensional al unui sit arheologic. Studiu de caz: Radovanu "Gorgana a doua"	292-302
884	David M. Monsees Jr.	2003 Gradiometric Research at Murighiol, Romania	303-317
885	Mihai Irimia	Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanţa)	319-384
886	Constantin Nicolae Vlad Nicolae	Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Hârşova, punctul "Celea Mică"	385-405
887	Ion Pâslaru Sorin Colesniuc	Noi morminte elenistice şi romane cercetate la Mangalia	407-412
888	Ion Pâslaru Sorin Colesniuc	O friză cu reprezentări de divinităţi descoperită la Callatis	413-418
889	Nicolae Alexandru Robert Constantin Mihai Ionescu	Aspecte topografice ale cetăţii Callatis în epoca romano-bizantină	419-438
890	Zaharia Covacef	Ulmetum 2004 – după 90 de ani	439-451
891	Florin Scurtu Alexandru Barnea	Rezultate ale cercetării geo-fizice (2000-2003) în cetatea Tropaeum Traiani	453-474
892	Gabriel Talmaţchi Istvan Sandor	Raritäţi numismatice histriene	477-481
893	Gabriel Talmaţchi	Monede rare în descoperiri aflate în colecţia numismatică a Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa	484-490

894	Gabriel Custurea	Date noi privind circulația monedelor bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)	491-536
895	Gh. Mănucu-Adameşteanu Ingrid Poll	Monede de plumb din epoca bizantină aflate în colecțiile din România (sec. V-VI şi XI-XII)	537-553
896	Mihai Irimia	Petre Diaconu la 80 de ani	557-574
897	Octavian Bounegru	Nicolae Harțuche (1928-2004)	577-581
898	Ioan C. Opriş	Radu Florescu (13nov.1931-31ian.2003)	583-594
899	Alexandru Barnea	Ion Barnea (13aug.1913-7sept.2004)	595-600
900	Mihai Irimia	Ion Barnea (1913-2004)	601-614
901	Alexandru Gh. Sonoc	N. Branga, Veteranii romani de la gurile Dunării	617-622
902	Ioan C. Opriş	Crişan Muşeţeanu (în colaborare cu Dan Elefterescu), *Ateliere ceramice romane de la Durostorum. Monografii IV*. Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti, 2003.	623-627
903	Doina Benea	A. Ardeț, I.C. Ardeț, Tibiscum. *Aşezarea romană*, ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2004	628-636
904	Team (Național Institute of Research and Development for Optoelectronics - INOE - CERTO)	Report on Advanced on Site Laboratory for the European Heritage Restoration – CLT2003/A1/RO-515	637-639

39 (2006)

905	Valentina Voinea George Neagu	Ceramica Hamangia III	9-34
906	Cornelia Cărpuş Leonid Cărpuş	Aşezarea eneolitică de la Cheia – studiu ceramologic	35-63
907	Sorin Cristian Ailincăi Cristian Micu	L'habitation du premier âge du fer et l'etablissement de Sarichioi "La Bursuci"(Dép. de Tulcea)	65-73
908	Catrinel Domăneanțu	Două complexe arheologice din epoca arhaică redescoperite la Histria	75-93
909	K.Panayotova A.Riapov A.Baralis	Les fouilles franco-bulgares de la nécropole classique et hellénistique d'Apollonia du Pont (2002-2004): résultats préliminaires	95-121
910	Mihai Irimia	Noi descoperiri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării	123-168
911	Livia Buzoianu Maria Bărbulescu	Ceramica greacă de uz comun din aşezarea de la Albeşti (jud. Constanța): cănile	169-183
912	Decebal Nedu	Roma, Agathokles şi războiul etrusc din anii 311-318 a.Chr	185-204
913	Maria Bărbulescu Adriana Câteia	Inscripții inedite din Dobrogea	205-218
914	Constantin Băjenaru Adela Bâltâc	Histria – bazilica episcopală. Catalogul descoperirilor din sticlă (1984-2000)	219-247
915	Laurențiu Cliante	Un nou segment al incintei tomitane târzii	249-258

916	Mădălina Ungureanu Laurenţiu Radu	Cercetări arheologice în necropola romano-bizantină de la Callatis	259-278
917	Constantin Nicolae Vlad Nicolae	Vadul Dunării de la Hârşova şi rolul său în epoca romană şi romano-bizantină	279-293
918	Vasile Mărculeţ	Noi consideraţii asupra organizării, funcţionării şi rolului themei Mesopotamia Apusului 971-1000	295-317
919	Tudor Papasima	Cercetările arheologice de la Chirnogeni	321-333
920	Alina Pascale	O piesă de bronz descoperită în terito-riul histrian	335-338
921	Zaharia Covacef	O nouă statuetă a zeiţei Venus descoperită la Tomis	339-344
922	Dan Elefterescu	Închizătoare de casete descoperite în Dobrogea	345-348
923	Sergiu Haimovici	Ameliorarea rasială a animalelor domestice evaluată prin specia taurine (Bos taurus), făcută de către romani, după venirea lor în antichitate, în actuala Dobroge	349-353
924	Sergiu Haimovici Leonid Cărpuş Cornelia Cărpuş	Studiul arheozoologic al unui lot de faună provenit din situl romano-bizantin de la Capidava – sec. IV-VI p.Chr.	355-363
925	Gabriel Talmaţchi Istvan Sandor	Noi date privitoare la raritǎţi monetare histriene	367-375
926	Gabriel Talmaţchi Anghel Bardac	Descoperiri monetare romane imperiale în satul Cheia (com. Târguşor, jud. Constanţa)	377-380
927	Gabriel Talmaţchi Liviu Lungu	Descoperiri monetare inedite din zona Ulmetum. Consideraţii asupra circulaţiei monetare.	381-413
928	Gabriel Custurea	Noi descoperiri monetare bizantine din aşezarea de la Capu Dealului - Oltina	415-421
929	Gabriel Custurea Traian Cliante	Monede bizantine descoperite în Dobrogea sec. VI-VII	423-434
930	Gh. Mănucu-Adameşteanu Ingrid Poll	Un tezaur de folles anonimi din clasa A2-A3, descoperit la Noviodunum-Vicina-Isaccea	435-459
931	Dorel Paraschiv	Maria Coja, Orgame/Argamum. *Cercetări arheologice I. Cercetările dintre anii 1965-1985*. Capitole dintr-o monografie arheologică inedită, reunite şi editate de Mihaela Mănucu-Adameşteanu, Bucureşti-Tulcea, 2005, XX+247p. (din care 25 figuri, la sfârşitul textului)	463-464
932	Dorel Paraschiv	Andrei Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries A.D.). Aspects of Economic Life in the Province of Scythia*, BAR International Series 1274, 2004, IV+180p.(120p. de text cu figuri incluse+60 planşe)	464-467

933	Mihai Irimia	*Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Ottoman Conquest*, Romanian Academy, Institute of Archaeology of Iaşi (edited by Victor Cojocaru), Trinitas, Iaşi, 2005, 550p.	467-481
934	George Dumitru	*Zargidava. Revistă de istorie*, Bacău, I(2002), II(2003), III(2004), IV(2005, V(2006)	482-484
935	Mihai Irimia	Gheorghe Poenaru Bordea (1937-2004)	487-504
936	Mihai Irimia	Niculae Conovici (1948-2005)	503-516

40 (2007)

937	Alexandre Baralis	Pour une première approche des profils archéologiques en Macédonie orientale et en Thrace égéenne. Le cas des rites funéraires (Âge du Bronze Recent- Premier Âge du Fer)	11-36
938	Gocha R. Tsetskhladze	Pots and Pandemonium: The Earliest East Greek Pottery from North Pontic Native Settlements	37-70
939	Petre Alexandrescu	Însemnări arheologice. 1.Despre coloni-zarea greacă interioară: Gelonos şi Pistrios (Herodot, IV, 108-109). 2.Cutremure în Dobrogea (P. Alexandrescu, A. Baltreş)	71-83
940	Octavian Bounegru	L'expedition navale de l'amiral Hegesagoras et la guerre sacrée d'Apollonie Pontique	85-92
941	Yvon Garlan	Les emblèmes dans le timbrage amphorique héracléote	93-100
942	M. Alexandrescu Vianu	O *lekane* din colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa aparţinând grupului de la Viena. Pictorul de la Callatis–Laurion	101-110
943	Vasilica Lungu	Amphorisques phéniciens au bord de la mer Noire	111-122
944	Pierre Dupont Vasilica Lungu	Note sur l'origine des plats à poisson du Pont-Euxin	123-136
945	Mihai Irimia	Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor *emporia* în zona Dunării Inferioare	137-225
946	Vasile Lica	M. Licinius Crassus (cos. 30 a.Chr.) und die römische Donaugrenze	227-244
947	Maria Bărbulescu Adriana Câteia	Pater Nomimos în cultul Hecatei la Tomis	245-253
948	Radu Oţa	Jupiter Fulminans în iconografia religioasă apulensă	255-265
949	C.Iconomu Costel Chiriac	Contributi all'iconografia dei Cavalieri Danubiani nella Dobrugia (Romania)	267-281
950	Cristina Ştirbulescu	Un sarcofag descoperit în com. Ostrov, jud. Constanţa	283-306

951	Simion Gavrilă	Noi descoperiri în necropola tumulară romană de la Isaccea(Noviodunum), jud. Tulcea	307-338
952	Doina Benea	Das Lager von Praetorium (Mehadia) in spätrömischer Zeit	339-350
953	Ghiorghe Papuc	Despre aprovizionarea cu apă potabilă a cetății Callatis în epoca romană	351-358
954	Petre Gherghe Lucian Amon	Noi date în legătură cu podul lui Constantin cel Mare de la Sucidava	359-369
955	Vasile Mărculeț	Conflictul dobrogeano-genovez(1360-1387) – componentă a luptei pentru supraviețuire în bazinului vest-pontic din a doua jumătate a secolului al XIV-lea The Dobrudjan – Genoese Conflict (1360-1387) - a Component Part of Battle over the Supremacy in the Western-pontic Area in the Second Half of the 14th Century	371-398
956	Constantin Nicolae	O monogramă creştină la Carsium (Hârşova, județul Constanța) Un monogramme chrétien de Carsium (Hârşova, départ. de Constanza)	401-406
957	Emilian Popescu	Biserica Tomisului în vremea mitropolitului Valentinian. Ambasada (apocrisiarul) de la Constantinopol. L'Eglise de Tomis du temps du Mitropolite Valentinien. L'ambasade (l'apocrisiariat) de Consantinopole	407-414
958	Ionuț Holubeanu	Despre aria misionară a Sfântului Episcop Mucenic Ephraim L'aire missionnaire de Saint Évêque Martyr Ephraim	415-428
959	Mihai Ovidiu Cățoi	Sur une opinion concernant la signification sémantique du terme Crăciun (Noël)	429-446
960	Georgi Atanasov	The Antique Tomb in Durostorum-Silistra and its Master	447-468
961	Marian Neagu Cătălin Nopcea	Cercetările arheologice preventive de la Chirnogeni, jud. Constanța (2001)	471-485
962	Sorin Ailincăi Adina Ignat	A Bronze Sickle from Zebil (Sarichioi, Tulcea County)	487-491
963	Laurențiu Radu	Noi descoperiri în necropola callatiană	493-502
964	Cătălin Dobrinescu	Un opaiț cu figuri antropomorfe descoperit intr-un mormânt la Tomis	503-508
965	Ion Munteanu Vasile Oprea	Periegheze pe malul dobrogean al Dunării	509-514
966	Aurel Stănică	Une estampille de bronze pour amphores découverte à Noviodunum- Isaccea	515-520
967	Ion Pâslaru Sorin Colesniuc	Câteva note asupra necropolelor neolitice şi eneolitice din sud-estul Europei	523-532
968	Cornelia Cărpuş Leonid Cărpuş	Analiza ceramologică a unor fragmente aparținând culturilor Hamangia şi Boian din situl eneolitic de la Cheia, jud. Constanța	533-540

969	Sergiu Haimovici	Studiul arheozoologic al unor resturi faunistice descoperite în nivelul aparţinând sec. al VI-lea p.Chr. al cetăţii Histria	541-558
970	Sergiu Haimovici	Studiul unui mic lot de paleofaună din fortăreaţa romano-bizantină de la Ovidiu (sec. IV-VI p.Chr.)	559-562
971	Petre Coteţ	Câteva observaţii asupra microreliefului din zona săpăturilor arheologice din nordul oraşului Cernavodă	563-566
972	Vladimir Agrigoroaei	Trois techniques d'excavation. Nouvelles recherches sur le complexe Basarabi-Murfatlar	567-590
973	Gabriel Talmaţchi Cătălin Dobrinescu	Despre un nou tezaur monetar din prima parte a sec. III p.Chr. descoperit la Tomis	593-605
974	Andrei Gândilă	Greek, Imperial, Roman Byzantine and Ottoman Coin Finds from Capidava (1966-2006), in the Collection of the National History Museum of Romania	607-623
975	Gabriel Custurea	Un depozit de monede bizantine din Dobrogea (sec.VI)	625-628
976	Gabriel Custurea	Monede bizantine descoperite recent în Dobrogea (sec.IX-XIII)	629-640
977	Livia Buzoianu	Maria Bărbulescu – un profil aniversar	643-650
978	Ghiorghe Papuc	Zaharia Covacef – la 65 de ani de viaţă şi 40 de ani de activitate în muzeu	651-657
979	Livia Buzoianu	Mihai Irimia – la 65 de ani	659-670
980	Maria Bărbulescu	Adrian Rădulescu - la 75 de ani de la naştere şi 7 ani de la dispariţie	673-680
981	Mihai Irimia	Petre Diaconu (1924–2007)	681-684
982	George Dumitru	Alexander Rubel, *Cetatea înspăimântată. Religie şi politică la Atena în timpul războiului peloponesiac*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2006, 404 p.	687-690
983	Vasile Lica	Michael Rathmann, *Perdikkas zwischen 323 und 320. Nachlassverwalter des Alexanderreiches oder Autokrat*?, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 724. Band)	690-703
984	Irina Nastasi	Index, Pontica 2003-2007	707-723

INDICE DE AUTORI

Agrigoroaei, Vladimir 972
Ailincăi, Sorin Cristian 871, 907, 962
Alexandrescu, Petre 872, 939
Alexandrescu Vianu, M. 942
Alexandru, Nicolae 849, 850, 889
Amon, Lucian 954
Angelescu, Mircea 842
Anton Manea, Cristina 854
Atanasov, Georgi 882, 960

Baltreş, A. 939
Baralis, A. 909, 937
Bardac, Anghel 926
Barnea, Alexandru 875, 891, 899
Băjenaru, Constantin 848, 851, 863, 914
Bălăşescu, Adrian 837
Bălteanu, Ana-Cezarina 866
Bărbulescu, Maria 840, 873, 911, 913, 947, 980
Bâltâc, Adela 842, 914
Belc, Marius 867
Benea, Doina 903, 952
Bounegru, Octavian 841, 856, 874, 875, 897, 940
Buzoianu, Livia 840, 873, 911, 977, 979

Caraivan, Glicherie 839
Cărpuş, Cornelia 906, 968
Cărpuş, Leonid 906, 968
Cățoi, Mihai Ovidiu 959
Câteia, Adriana 852, 913, 947
Chelmec, Adrian 883
Chelmec, Gh. 883
Chiriac, Costel 949
Cliante, Laurențiu 915
Colesniuc, Sorin 887, 888, 967
Comşa, Alexandra 868
Constantin, Robert 849, 850, 889
Coteț, Petre 971
Covacef, Zaharia 847, 853, 864, 890, 921
Custurea, Gabriel 861, 862, 894, 928, 929, 975, 976

Dobrinescu, Cătălin 836, 863, 871, 964
Domăneanțu, Catrinel 908
Dumitru, George 934, 983
Dupont, Pierre 944

Elefterescu, Dan 879, 922

Feraru, Remus Mihai 880
Florescu, Radu 844

Garlan, Yvon 941
Gavrilă Simion 951
Gândilă, Andrei 974
Gherghe, Petre 954

Haimovici, Sergiu 923, 924, 969, 970
Harțuche, Nicolae 869
Holubeanu, Ionuț 958

Iacob, Mihaela 859
Iconomu, C. 949
Ignat, Adina 962
Ionel, Matei 861
Ionescu, Mihai 849, 850, 875, 889
Irimia, Mihai 838, 845, 885, 896, 900, 910, 933, 935, 936, 945, 981

Jugănaru, Gabriel 871

Lica, Vasile 946, 983
Lungu, Liviu 855, 927
Lungu, Vasilica 943, 944

Mănucu-Adameşteanu, Gheorghe 860, 895, 930
Mărculeț, Vasile 918, 955
Micu, Cristian 867, 907
Moga, Iulian 881
Monsees, David M. Jr. 884
Morintz, Alexandru S. 883
Munteanu, Ion 965

Nastasi, Irina 984
Neagu, George 905
Neagu, Marian
Nedu, Decebal 912
Nicic, Andrei V. 871

Nicolae, Constantin 886, 917, 956
Nicolae, Vlad 886, 917
Nopcea, Cătălin 961, 973

Oprea, Vasile 965
Opriş, Ioan C. 876, 898, 902
Oța, Radu 948

Panayotova, K. 909
Papasima, Tudor 919
Papuc, Ghiorghe 843, 953, 978
Paraschiv, Dorel 846, 931, 932
Pascale, Alina 920
Pâslaru, Ion 887, 888, 967
Petac, Emanuel 860
Petolescu, Constantin C. 877
Poll, Ingrid 895, 930
Popescu, Daniela 839
Popescu, Emilian 957
Popescu, Mihai 878

Radu, Valentin 837
Radu, Laurențiu 916, 963
Riapov, A. 909

Sandor, Istvan 892, 925
Slavchev, Vladimir 865
Schuster, Cristian 868
Scurtu, Florin 891
Semuc, Cătălina 868
Simion, Gavrilă 870
Sonoc, Alexandru Gh. 901
Stănică, Aurel 966

Ştirbulescu Cristina 950

Talmațchi, Gabriel 857, 858, 892, 893, 925, 926, 927, 973
Tsetskhladze, G. R. 938

Ungureanu, Mădălina 916

Voinea, Valentina 836, 863, 866, 905

INDICE DE LOCALITĂȚI

Adamclisi (CT) [*Tropaeum Traiani*] 891, 894, 910, 929, 945, 976
Adâncata (c.Aliman, CT) 885, 945
Aegyssus, vezi Tulcea
Agigea (CT) 894, 910, 976
Agighiol (c. Valea Nucarilor, TL) 945
Alba Iulia [*Apulum*] 948
Albeşti (CT) 840, 873, 911
Alekseevskoe (Kazakhstan)938
Alcedar (Republica Moldova) 871
Alibunar (Serbia) 871
Aliman (CT) 965
Apollonia, vezi Sozopol
Apulum, vezi Alba Iulia
Argamum, vezi Jurilovca
Ariuşd (CV) 869
Arrubium, vezi Măcin
Axiopolis, vezi Cernavodă

Babadag (TL) 846, 871, 945
Baia (TL) 894
Balčik (Bulgaria) 865
Basarabi (CT) 972
Băneasa (CT) 857, 910, 945
Bărăganu (CT) 857, 910
Beidaud (TL) 945
Belsk (Ukraina) [*Gelonos*] 939, 938
Beroe, vezi Piatra Frecăței
Beştepe (c.Mahmudia, TL) 945
Borcea (CL) 910
Bugeac (c. Ostrov, CT) 965

Callatis, vezi Mangalia
Cairaclia (Republica Moldova) 869
Casimcea (TL) 869
Capidava (c.Topalu, CT) 853, 876, 894, 923, 924, 929, 974, 976

„Capu Dealului" (c.Oltina, CT) 861, 928
Carsium, vezi Hârşova
Castelu (CT) 929
Cataloi (TL) 976
Cavadineşti (GL) 871
Căscioarele (CL) 868
Ceamurlia de Jos (CT) 905
„Celei" (o. Corabia, OT) [Sucidava] 965
Cernavodă [Axiopolis] 905, 945, 965, 971
Cetatea (c.Dobromir, CT) 945, 976
Cheia (c.Târguşor, CT) 836, 837, 838, 857, 905, 906, 926, 968
Chirnogeni (CT) 919, 945, 961
Chirnogi (CL) 868
Chlopkovo-Gorodişte (Rusia) 869
Cogealac (CT) 843, 855, 857
Constanța [Tomis] 847, 848, 853, 857, 858, 859, 880, 893, 894, 913, 915, 921, 929, 943, 947, 949, 957, 964, 973, 976
Corbu de Sus (c.Corbu, CT) 910
Coslugea (c.Lipnița, CT) 945
Costineşti (CT) [Parthenopolis] 846, 910
Cotu Văii (c.Albeşti, CT) 910
Cozia (IS) 871
Crângu (CT) 862
Crevna Livada (Serbia) 871
Cuşmirca (Republica Moldova) 871

Dălgopol (Bulgaria) 865
Deleni (CT) 857, 976
Dinogetia, vezi Garvăn
Dnestrovka (Ukraina) 871
Dobromiru din Vale (CT) 945
Donje Štiplije (Serbia) 871
Drama (Bulgaria) 869
Dulapkulak (Bulgaria) 865
Dulceşti (c. 23 August, CT) 910
Dunăreni (c. Aliman, CT) 894, 929, 949, 976
Durankulak (Bulgaria) 865, 905
Durostorum, vezi Ostov, Silistra

Enisala (TL) 945
Ester (CT) 854, 862

Făgăraşul Nou (TL) 943
Fântânele (CT) 843
Fedeleşeni (IS) 869
Fitioneşti (c. Mănăstioara, VN) 869
Floriile (CT) 857

Galița (c.Ostrov, CT) 910
Garvăn (c.Jijila, TL) [Dinogeția] 871, 923, 945
Gâldău-Pietroiu (c.Jegălia, CL) 910
Gârliciu (CT) 910, 945
Gârlița (c.Ostrov, CT) 945
Gelonos, vezi Belsk
General Scărişoreanu (CT) 910, 945
Gerasa (Iordania) 877
Ghiaurchioi 862
Ghindăreşti (CT) 945, 965
Grădina (c.Târguşor, CT) 838, 894
Grigorovskoe (Rusia) 871
„Gura Canliei" (s.Canlia, c.Lipnița, CT) 845, 945, 965
Gura Dobrogei (c.Cogealac, CT) 910
Gura Ialomiței (c.Mihail Kogălniceanu, IL) 910

Halmyris, vezi Murighiol
Hațeg (c.Adamclisi, CT) 945
Hârşova (CT) [Carsium] 846, 886, 893, 894, 917, 929, 945, 956, 965
Histria, vezi Istria
Hlinjeni (Republica Moldova) 871

Ijdileni (GL) 871
Independența (CT) 847
Insula Banului (MH) 871
Ion Corvin (CT) 945
Isaccea (TL) [Noviodunum] 857, 894, 905, 929, 930, 945, 951, 966
Istanbul (Turcia) 895
Istria (CT) [Histria] 841, 842, 843, 857, 859, 872, 880, 892, 894, 908, 914, 920, 923, 925, 929, 939, 969
Ivane-Puste (Ukraina) 938
Izvoarele (c.Lipnița, CT) [Sucidava] 838, 845, 857, 894, 929, 945, 954, 965

Jora (Republica Moldova) 869
Jurilovca (TL) [Argamum] 846, 857

Kezmarok (Slovacia) 869
Kjulevca (Bulgaria) 869

Kokberek (Rusia) 869
Korijata (Bulgaria) 865

Lambaesis (Algeria) 877
„La Ostrov" (o.Năvodari, CT) 866
Limanu (CT) 893, 905
Luncavița (TL) 867, 976

Mahmudia (TL) 838, 945
Mangalia (CT) [Callatis] 849, 850, 857, 858, 859, 874, 880, 887, 888, 889, 894, 905, 916, 929, 942, 943, 953, 963, 976
Mateuți (Republica Moldova) 871
Mazgos (Serbia) 871
Măcin (TL)[Arrubium] 945
Medgidia (CT) 838
Mehadia (CS) 952
Mesambria, vezi Nesebăr
Mihai Bravu (TL) 838
Mircea Vodă (CT) 965
Moskovskoe (Rusia) 871
Moşneni (c. 23 August, CT) 910
Motroninskoe (Ukraina) 938
Murfatlar, vezi Basarabi
Murighiol (TL) [Halmyris] 838, 846, 884, 923, 945

Negureni (c.Băneasa, CT) 838
Nemirov (Ukraina) 938
Neptun (o.Mangalia, CT) 910
Nesebăr (Bulgaria) [Mesambria] 880
Nicopolis ad Istrum 846
Niculițel (TL) 871
Novae, vezi Svişţov
Noviodunum, vezi Isaccea
Nufăru (TL) 857, 894, 976

Odessos, vezi Varna
Olbia 880
Olteni (CT) 976
Oltina (CT) 965
Oraovica (Serbia) 871
Osmancea (CT) 894
Ostrov (CT) [Durostorum] 857, 879, 894, 910, 945, 950, 965, 975, 976
Ostrov (TL) 945
Ovčarovo (Bulgaria) 871
Ovidiu (CT) 851, 970

Palazu Mic (c.Mihail Kogălniceanu, CT) 862, 910
Pantelimon (CT) [Ulmetum] 890, 927, 929
Parthenopolis, vezi Costineşti
Pădureni (TL) 857
Pecineaga (CT) 857
Pecineaga (TL) 945
Piatra (c.Mihail Kogălniceanu, CT) 910
Piatra Frecăței (TL) [Beroe] 846
Pietroasele (BZ) 869
Pistiros 939
Pliskov-Černjavka (Ukraina) 871
Poarta Albă (CT) 894
Pocreaca (IS) 871
Poiana (CT) 847
Popeşti (IF) 871
Pozharnaya Balka 938
Provadia (Bulgaria) 865

Radovanu (CL) 883
Rasova (CT) 894, 945, 965
Războieni (TL) 857
Răzoarele (CT) 894, 976
Remetea Mare (TM) 871
Revărsarea (TL) 945
Rezevo (Bulgaria) 869
Rudi (Ukraina) 871

Sabangia (c.Sarichioi, TL) 870
Saharna (Republica Moldova) 871
Sarinasuf (c.Murighiol, TL) 945
Sarichioi (TL) 907, 945
Satu Nou (c.Oltina, CT) 945, 965
Satu Nou (TL) 862
Sava (Bulgaria) 871
Sălcioara (c.Jurilovca, TL) 910, 945
Sălcuța (DJ) 869
Seimeni (CT) 894
Seimenii Mari (c.Seimeni, CT) 965
Seimenii Mici (c.Seimeni, CT) 910
„Sfântul Andrei" (Mănăstire de langă Ion Corvin, CT) 875
Silistra (Bulgaria) 871, 882, 960, 975
Sincăreni (HR) 871
Sindel (Bulgaria) 865
Sinoe (c.Mihai Viteazu, CT) 857, 892
Sitaru (IL) 868

Slava Cercheză (TL) 857, 870
Slava Rusă (CT) 894, 929
Solonceni (Republica Moldova) 871
Sozopol [Apollonia] 880, 909, 940
Suceveni (GL) 871
Sucidava, vezi Izvoarele
Sucidava, vezi Celei
Suvodol (Macedonia) 869
Suvorovo (Bulgaria) 869
Svetozarev Panjevatcki (Serbia) 871
Sviştov (Bulgaria) [Novae] 846

Tariverde (CT) 838
Târguşor (CT) 857, 894, 905, 976
Techirghiol (CT) 905
Teleac (AB) 871
Telița (c. Frecăței, TL) 923
Terekli Mekteb (Rusia) 869
Tomis, vezi Constanța
Topalu (CT) 894, 965
Topolog (TL) 910, 945
Topraisar (CT) 913
Traian (CT) 910
Trakhtemirov (Ukraina) 938
Troesmis, vezi Turcoaia
Tropaeum Traiani, vezi Adamclisi
Tufani (CT) 857, 894
Tulcea [Aegyssus] 846
Turcoaia (TL) [Troesmis] 945
Tuzla (CT) 910

Țareuca (Republica Moldova) 871
Țăhnăuți (Republica Moldova) 871
Țibrinu (CT) 871

Ulmetum, vezi Pantelimon
Ulpia Traiana Sarmizegetusa 877

Valu Lui Traian (CT) 910, 913
Varna (Bulgaria) [Odessos] 865, 880
Văleni 945
Velesnica (Serbia) 871
Vinţu de Jos (AB) 869
Visterna (TL) 857
Vişina (TL) 945
Vlahi (CT) 965

Zalesya (Rusia) 938
Zebil (TL) 962
Zhabotin (Ukraina) 938
Zorile (c.Adamclisi, CT) 945

INDICE TEMATIC

PREISTORIE

Neo-eneolitic
-Cultura Hamangia 836, 865, 905, 906, 967, 968
-Cultura Boian 906, 967, 968
-Cultura Sava 865
-Cultura Gumelnița 865, 866, 867
-Cultura Cernavodă I 869, 886
-Cultura Tei 868
-Cultura Noua – Sabatinovka – Coslogeni 886, 870, 919, 961, 962

Prima epocă a fierului (Hallstatt)
-Probleme generale 871, 937
-Cultura Babadag 870, 907

Epoca bronzului
-Probleme generale, descoperiri diverse 838, 937

EPOCA GREACĂ ŞI ELENISTICĂ

Istorie politică, administrativă, socială, economică, militară 912, 940

Săpături arheologice 842, 872, 908, 909

Izvoare 939

Epigrafie
-inscripții 913
-ştampile amforice 885, 910, 945
-inscripții pe ceramică 874

Urbanism, topografie, construcții 889, 908

Aşezări rurale 910, 945

Necropole, morminte 849, 887, 909, 963

Culte : Afrodita 888; Apollo 872; Ares 888; Athena 888; Dionysos 880; Hera 888; Hermes 859; Mithras 881

Artă
-reliefuri 888
-sculptură 872
-statuete din teracotă 909

Ceramică 840, 841, 842, 873, 874, 885, 887, 908, 910, 911, 938, 942, 943, 944, 945
-autohtonă (getică) 885, 910, 945

Obiecte din metal :
-unelte, ustensile 885, 909
-arme 885, 909
-oglinzi 909
-diverse 909

Obiecte de podoabă diverse 885, 908, 909

Circulație monetară 857, 858

Populații în contact cu civilizația greacă :
- geți 885, 945
- sciți 939

EPOCA ROMANĂ ŞI ROMANO-BIZANTINĂ

Istorie politică, administrativă, socială, economică, militară 844, 891, 917, 946

Săpături arheologice 890, 915, 961, 972

Perieghеză 886, 965

Epigrafie:
-inscripții greceşti 881, 913, 947
-inscripții latine 875, 876, 877
-inscripții tegulare 845
-inscripții pe ceramică 956
-inscripții pe obiecte din metal (inele sigilare) 853

Armată:
-unități auxiliare: coh. II Chalcidenorum 845
-militari şi veterani 877

Fortificații 851, 952

Urbanism, topografie, construcții 882, 886, 891, 915, 954

Alimentare cu apă 843, 953

Aşezări rurale 855

Drumuri 917

Stâlpi miliari 886

Necropole, morminte 849, 850, 887, 916, 951, 963, 964

Culte : Cavalerii Danubieni 949;
Diana/Artemis 879 ;
Dionysos /Bachus/Liber Pater 880;
Hecate 947; Hermes 859;
Jupiter/Zeus 948; Mithras 881;
Sol 881 ;Venus 879 ;

Culte militare 878

Creştinism 848, 852, 956, 957, 958, 972, 882
-terminologie 852, 959

Artă :
-sculptură 847, 921, 948, 950
-statuete din plumb 879
-statuete din bronz 920
-sarcofage 950
-pictură murală 960

Ceramică 846, 886

Opaițe 848, 887, 964

Materiale de construcții 886

Obiecte din metal :
-inele sigilare 853
-diverse 922, 949

Sticlă 887, 914

Obiecte de podoabă diverse 887

Circulație monetară 894, 927

EPOCA MEDIEVALĂ

Istorie politică, administrativă, socială, economică, militară 918, 955

Ceramică 966

Obiecte din metal
-inele sigilare 854
-ştampile de bronz 966

NUMISMATICĂ

Generalităţi 858, 894

Iconografie monetara 859

Semne premonetare 857, 885, 892

Monede greceşti autonome
-Callatis 857, 858, 859,
-Dionysopolis 893
-Efes 927
-Gorgyppia 857
-Histria -cu roata 857, 892, 927
-de argint 857, 885
-de bronz 885, 925
-Mesambria 857
-Odessos 859
-Olbia 857
-Tomis 857, 858, 859,
-Tyras 859

Monede macedonene
-Filip II 857, 885, 927
-Alexandru III 857, 885

Monede ptolemaice
-Ptolemaios II Philadelphos 893

Monede ale regatelor elenistice
-Regatul seleucid: -Cleopatra Thea şi Antiohos VIII Philometor Gryphos 893
-Regatul Bithyniei – Prusias II 893
-Chersonesul tracic – Milthiade II 893

Monede persane Xerxes-Artaxerxes I 893

Monede geto-dacice 857

Monede greceşti coloniale
-Marcianopolis 859
-Nicopolis ad Istrum 859
-Odessos 859
-Tomis 859

Denari romani republicani
-izolate 927

Monede romane imperiale (sec. I-III)
-izolate 860, 926, 927,
-tezaure 973

Monede romane târzii (sec. IV-V)
-izolate 860, 927, 974

Monede bizantine
-sec. VI: -izolate 860, 928, 929, 974, 975
-sec. VII: -izolate 929, 974
-sec. VII-XIV: -tezaure 861, 930
-izolate 860, 928, 976

Monede medievale şi moderne
-tătărăşti 860
-otomane 974

Metrologie
-ponduri romane 862
-ponduri medievale 862

DIVERSE

Cercetări interdisciplinare
-arheozoologie 837, 923, 924, 969, 970
-geografie, geologie 839, 939, 971
-antropologie 868
-analize fizico-chimice: 906, 968
-cercetări (geo)-fizice 867, 883, 884, 889, 891
-statistică 967

Conservare, restaurare 904

Recenzii 901, 902, 903, 931, 932, 933, 934, 982, 983

Impresii, eseuri 856

Biografii 864, 896, 897, 898, 899, 900, 935, 936, 977, 978, 979, 980, 981

Indices 863, 984

LISTA ABREVIERILOR

AA	- Archäologischer Anzeiger, Berlin.
AAA	- Arkhaiologika Analecta ex Athinôn (Athens Annals of Archaeology).
ActaArch	- Acta Archaeologica, Copenhaga.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis, Cluj.
AD	- Arkhaiologikon Deltion.
AEM	- Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich Ungarn, Viena.
AEMTH	- Arkhaiologiko Ergo sti Makedonia kai Thraki.
AIEMMC	- Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
AJA	- American Journal of Archaeology, Boston.
AJPh	- American Journal of Philology, Baltimore.
AnDob	- Analele Dobrogei.
AnnIIN	- Annale Instituto Italiano di Numismatica.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchIug	- Arheologia Iugoslavica, Belgrad.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iaşi-Bucureşti.
AO	- Arhivele Olteniei, Craiova.
Arheologija Sofia	- Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia.
A(A)RMSI	- Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, Bucureşti.
ASR	- C. Robert *et alii*, *Die antiken Sarkophagreliefs* (Berlin 1980).
BCH	- Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena-Paris.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.

BEFAR	- Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome.
BMI	- Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, Bucureşti.
CAMNI	- Cercetări Arheologice. Muzeul de Istorie al R. S. România/Muzeul Național de Istorie, Bucureşti.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice.
CCDJ	- Cultură şi Civilizație la Dunărea de Jos, Călăraşi.
Chiron	- Chiron. Mitteilungen der Komission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts.
CN	- Cercetări Numismatice, Bucureşti.
CNA	- Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti.
ConvLit	- Convorbiri Literare.
CSIR	- Corpus Signorum Imperii Romani.
Cumidava	- Cumidava, Braşov.
CVA	- Corpus Vasorum Antiquorum.
Dacia	- Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti.
DID	- *Din istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965-1971.
DIR	- *Documente privind istoria României*, 35 vol., Bucureşti, 1951-1960.
DRH	- *Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti.
EDR	- Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, Annuario dell'Academia di Romania in Roma, Bucureşti-Roma.
ÉtByz	- Études byzantines.
FHDR	- Fontes Historiae Dacoromanae (Izvoare privind Istoria României).
Gallia	- Gallia. Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine.
GB	- Glasul Bisericii.
Germania	- Germania, Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
GSU.IFF	- Godišnik na Sofijskija Universitet. Istoriko-Filologiceski Fakultet.
Hermes	- Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie.
Historia	- Historia. Zeitschrift für alte Geschichte.
IBAI	- Izvestija na Balgarskija Archeologiceski Institut, Sofia.

IstMitt	- Istanbuler Mitteilungen.
Izvestija BAD	- Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo, Sofia.
Izvestija Sofia	- Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia.
Izvestija Varna	- Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija Varnenskoto Arheologičesko Družestvo, Varna.
JHS	- Journal of Hellenic Studies, Londra.
JÖB	- Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik.
JRA	- Journal of Roman Archaeology.
JRS	- Journal of Roman Studies, Londra.
KSIIMK	- Kratkie Soobscenija Instituta Istorii Material'noj kul'tury Akademii Nauk SSSR. Moscova-Leningrad(St. Petersburg).
KS Moscova	- Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moscova.
Latomus	- Latomus. Revue des études latines.
Materiale	- Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti.
MASP	- Materialy po Arheologii Severnogo Pricernomor'ja, Odesa.
MB	- Mitropolia Banatului.
MemAntiq.	- Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MI	- Magazin Istoric.
MIA	- Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
Mitr Olt (MO)	- Mitropolia Olteniei, Craiova.
MMS	- Mitropolia Moldovei şi Sucevei.
NE	- Numizmatika i Epigrafika, Moscova.
PAE	- Praktika tis en Athinais Arkhaiologiki Etairia.
PBF	- Prähistorische Brozefunde, München.
Peuce	- Peuce. Studii şi comunicări de istorie, arheologie şi muzeografie. Tulcea.
Pontica	- Pontica. Muzeul de istorie națională şi arheologie, Constanța.
PrähistZeits (PZ)	- Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
PSB	- Părinți şi scriitori bisericeşti.
RA	- Revue Archéologique, Paris.
RANarb	- Revue Archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
RI	- Revista de Istorie, Bucureşti.
REB	- Revue des Études Byzantines, Paris.
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
RevMuz	- Revista Muzeelor, Bucureşti.
RÉR	- Revue des Études Roumaines.
RHSÉE	- Revue Historique de Sud-Est Européen, Bucureşti.

RIR	- Revista Istorică Română.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
SCIV(A)	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi Cercetări Numismatice, Bucureşti.
SCŞIaşi	- Studii şi cercetări Ştiinţifice, Iaşi.
SIB	- Studii de Istorie a Banatului.
SMIM	- Studii şi Materiale de Istorie Medie, Bucureşti.
SovArh (SA)	- Sovetskaja Arheologija, Moskova.
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti.
StBalc	- Studia Balcanica, Sofia.
VDI	- Vestnik Drevnej Istorii, Moscova.

Muzee

ICEM	- Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.
MDJCl (MDJ Călăraşi)	- Muzeul Dunării de Jos, Călăraşi.
MINAC	- Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța.
MNA	- Muzeul Național de Antichități, Bucureşti (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti).
MNIR	- Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti.

Les manuscris, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763, E-mail: archmus@minac.ro.

Manuscrisele, cărțile propuse la schimb şi toată corespondența vor fi adresate redacției: Muzeul de istorie națională şi arheologie, Piața Ovidiu 12, 900745, Constanța, România, Tel./Fax. 0040-241-618763, E-mail: archmus@ minac.ro.